DUNÁNTÚLI SZEMLE

I—VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:

PAVEL ÁGOSTON dr.

TÁRSSZERKESZTŐK:

Vas vármegyében:
Géfin Gyula dr.

Veszprém vármegyében:
Nagy László dr.

VII. ÉVF. SZOMBATHELY 1940.

KIADJA A VASVÁRMEGYEI MÚZEUM.

301521

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Vas vármegyében:

Bernrieder Katinka
Bendefy László dr.
Nagy János dr.
Palkó János dr.
Paulovics István dr.
Pákay Arnold
Pethő István dr.
Smidt Lajos dr.
Szendy László dr.
Tóth János
Vass Béla

Veszprém vármegyében:

Brodszky Ferenc
Dömötör Sándor dr.
Faller Jenő
Gutheil Jenő dr.
Pákay Zsolt dr.
Pongrácz József dr.
Rédl Rezső dr.
Vevér Emil
Wallner Ernő dr.

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1940 év 2075 sz.

0. 334

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I-VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

VII. ÉVF. 1940. 1—2. SZ.

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I–VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

VII. ÉVF. --- SZOMBATHELY, 1940. FEBRUÁR 1. --- 1–2. SZÁM.

Megjelenik: febr., máj., júl. és okt. 1-én legalább 5—5 ívnyi terjedelemben. — *Célja:* Dunántúl, különösen Vas és Veszprém m. kulturális problémáinak szolgálata a legtágabb értelmezésben. — *Előfizetési díj:* évi 4 (jogi személyeknél és külföldre 6) pengő. Bolti ár: 6 (jogi személyek esetében 8 P). Egyes szám ára 1.50 P, kettős számé 2.50 P. Fizetés a Szombathelyi Takarékpénztár R. T. 4.088. sz. csekkszámlájára *(Folia* jelzéssel!!). — Gépelt *kéziratokat* kérünk. — A cikkek közlésével megszereztük azok *szerzői jogát.* — A közlemények tartalmáért a szerző *felelős.* — Kéziratokat, képeket stb. nem őrzünk meg. — Az értekezések szerzőit — míg az anyagiak engedik — 25 drb borítéknélküli *különlenyomattal* díjazzuk. További példányokért s külön borítólapért saját költségeinket számítjuk fel. — *Szerkesztőség és kiadóhivatal* (Schriftleitung): Szombathely, Szent Imre-u. 5. *Szerkesztőségi órák:* minden kedden d. u. 5—7.

FŐSZERKESZTŐ ÉS FELELŐS KIADÓ: **PAVEL ÁGOSTON DR.**

o

TÁRSSZERKESZTŐK: Vas vm.-ben: *Géfin Gyula dr.;* Veszprém vm.-ben: *Nagy László dr.*

o

VASI SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *Bernrieder Katinka, Bendefy László dr., Nagy János dr., Palkó János dr., Paulovics István dr., Pákay Arnold, Pethő István dr., Smidt Lajos dr., Szendy László dr., Tóth János, Vass Béla.* — A rovatillusztrációkat *Andor Lóránd* rajzolta.

VESZPRÉMI SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *Brodszky Ferenc, Dömötör Sándor dr., Faller Jenő, Gutheil Jenő dr., Pákay Zsolt dr., Pongrácz József dr., Rédl Rezső dr., Vevér Emil, Wallner Ernő dr.* — Veszprémi kutatók veszprémi tárgyú cikkeiket küldjék egyenesen a Veszprémvármegyei Múzeum igazgatóságához.

o

KÖRZETI KÉPVISELŐK: Jánosházán: *Makkos Lajos* polg. isk. igazgató; — Körmenden: *Kevey István dr.* főszolgabíró; — Kőszegen: *Szegi Ödön dr.* tanítóképzőintézeti tanár; — Sárvárott: *Szenttamási Babos Lajos* körjegyző; — Szentgotthárdon: *Bernrieder Katinka* nagybirtokos (Rátót); — Vasvárott: *Kolbay Ödön* polg. isk. igazgató; — Göcsej számára: *Bödei János* tanító (Zalabaksa).

o

Kérjük m. t. előfizetőinket, kegyeskedjenek előfizetéseiket a mellékelt csekklapon mielőbb megújítani, hogy kulturális munkánk el ne akadjon.

Az előfizetési díjat nem emeljük. Mindenkinek belátására bízzuk, hajlandó-e és tud-e az évi 4 P-n felül is áldozni céljainkra néhány szivar vagy 1—2 liter vinkó árát.

o

Hátralékos előfizetők! Azt akarjátok-e, hogy kezünkből kihulljon a toll, amely itt a végeken szinte egyenlő jelentőségű a karddal?

Bizonyára nem akarjátok. Rendezzétek hát sürgősen hátralékaitokat!

VII. ÉVFOLYAM!

Nem a legkedvezőbb csillagállás mellett indítjuk útnak folyóiratunk új, VII. évfolyamát. Láthatárunkon sötét felhők tornyosulnak, mezőink felett dermesztő szelek nyargalásznak. A gazda féltő gondjával fürkésszük a zavaros, rejtélyes jeleket. Abban reménykedtünk, hogy a szellemi munkának bőséges esztendei következnek eddigi magvetésünk nyomában, s ki tudja: nem az egyiptomi hétszűkesztendő insége szakad-e nyakunkba minden vonatkozásban?

Egy azonban bizonyos: a tollat, a mérőónt, a bányászlámpást, a körzőt, a sárgult foliánsokat, a kincskereső ásót, a virrasztó mécsest csak az Úristen veheti ki a kezünkből. Inségben, nélkülözésben, megfogyatkozva is utolsó lehelletünkig kitartunk nemzetépítő kulturális munkánk zászlaja mellett. Ha egyikünk kihull, a másik ragadja ki hülő markából a lobogót, de a jobbságért, a tisztultabb látásért vívott szellemi harcunk ezeken a rónákon és lankákon soha többé el nem hanyatlik.

Meneteljetek apró betűmilliók — bizakodón, bátran — a dunántúli kunyhók és paloták küszöbei felé! És mondjátok meg minden jószándékú rög- és lélekmívelőnek: munkára! mert már régen felkelt a nap!; egységre, bizalomra, összefogásra! mert különben elveszünk!

„Reménykedő magyarokkal a jó Isten légyen!"

Szombathely, 1940. január 31. *A DUNÁNTÚLI SZEMLE SZERKESZTŐSÉGE.*

A szombathelyi ötvösség története.

HORVÁTH TIBOR ANTAL

Ahhoz, hogy új céh alakulhasson, szükséges, hogy azonos foglalkozást űző mesterek elegendő számban éljenek vagy egy városban, vagy a közeli szomszéd helyeken.

Ha az azonos foglalkozású mesterek nincsenek elegen, több nem is mindig rokon iparág mesterei egyesülnek egy közös céhben. Legelső dolguk egy már működő céh szabályait, Articulusait megszerezni. Ezt átalakítják vagy kibővítik, városuk hatósága elé terjesztik és csak annak megerősítése után kérik a földesúr — király, püspök stb. — jóváhagyását.

Könyvtár

Így történt Szombathelyen is. 1614-ben a leendő új céh tagjai, a „quinque... Mechanicarum artium magistri" azzal a kéréssel fordultak a zágrábi lakatos, kovács, csiszár és aranyműves céhhez, hogy Articulusaikat (céhszabályaikat) nekik engedjék át.

Mivel a zágrábi céh eredetileg két céhből egyesült, és pedig az 1519-ben keletkezett ötvös (aurifex) és az 1510-ben megalakult sarkantyúkészítő, lakatos, kovács és csiszárcéhből, mindkét céhnek II. Lajos király által jóváhagyott szabályait átiratták a zágrábi városi tanáccsal és másolatban függőpecsét alatt átadták a szombathelyieknek.

Ezeket az articulusokat az új céh — a céh templomát ill. oltárát érintő módosítással — Szombathely város bírája és tanácsa elé terjesztették és annak magyar nyelven, könyvalakban pergamentre írott, függőpecsét alatt kiállított megerősítését Szombathely földesura, a győri püspök elé terjesztették jóváhagyás végett.[1]

Mivel a zágrábi ötvösök a budai ötvös céh szabályaival és kiváltságaival éltek, ezeket adták át a szombathelyieknek is. Erősen középkorias tömörségű céhszabályzatuk a következő:

„Quod quilibet magister aurifaber tenetur bonum et purum argentum laborare.

Minden ötvösmester jó és tiszta ezüstből tartozik dolgozni.

Item quod dum aliquis inter eos voluerit magistrare, idem primitus tenetur magistros artifices certificare cum sufficientibus litteris, apud quem magistrum annos sui studii compleverit, an obediens et fidelis, prout decet, fuit.

Aki mester akar lenni, írásban tartozik igazolni a mesterek előtt, hogy kinél tanulta ki a mesterséget, hűséges és engedelmes volt-e.

Deinde tenetur eosdem iterum literis sufficientibus edocere, an legitime fuerit procreatus iuxta ritum Sacrosanctae Romanae Ecclesiae de honesta parentela.

Igazolni tartozik írásban tisztességes, katolikus szülőktől való származását.

Item quod si aliqui pueri acceptantur, pro arte aurifica docendi, iidem etiam debent esse legitime et de honesta parentela procreati.

Ugyanezt tartoznak igazolni azok az inasok is, akik ötvösséget akarnak tanulni.

Item quod si aliquis inter eos voluerit in magistrum creari, primitus debet propriis manibus unum novum calicem in aliena officina, quam ceteri magistri ipsi deputaverint, cum omnibus portionibus laborare et perficere.

Aki mester akar lenni, tartozik a többi mester által kijelölt műhelyben egy új kelyhet készíteni.

[1] Szhelyi Múzeum lev. 304. és 305. sz. alatt egy füzetben van a győri püspök, Náprági Dömötör 1615-iki megerősítő levele és a zágrábi bíró és városi tanács oklevele 1614-ből. Mindkettőt „Joannes Erdélyi, priv. Civitatis Sabariensis interioris ordinis senator, qua Lorariorum hujatum commissarius" által 1806. máj. 22. kelettel hitelesített másolatában.

Item tenetur laborare unum sigillum et in eodem debet scindere seu sculpere galeam cum clypeo, postea debet parare unum annulum aureum cum bono lapide pretioso et pulchro eumque cum floribus scissis ornare circumquaque.

Tartozik készíteni egy pecsétnyomót benne címerpajzzsal és sisakkal, azonkívül egy aranygyűrűt, drágaköveset és a gyűrűt metszett virágokkal díszíteni.

Item quod volens aliquis magistrari, idem debet dare unam marcam argenti pro altaris Cehae ipsorum sustentatione et magistris eorumque consortibus tenetur dare unam merendam.

Aki mester akar lenni, tartozik egy márka ezüstöt adni a céh oltárának fenntartására és egy uzsonnát a mesterek és feleségeik részére.

Item, quod si aliquis servitor eorum magister effici praetenderit, extunc talis apud unum magistrum aurifabrum duos annos servire tenetur et sic tandem in magistrum creari potuerit.

Amelyik legény mester akar lenni, annak egy ötvösmesternél két évig kell előbb szolgálnia és csak aztán lehet mester.

Item quod nullus magistrorum aurificum arte institoria sive mercatoria, sed sola aurifabrili, quaestum facere possit atque valeat, bona tamen aliis quaestibus uti et frui possit."

Ötvösmester csak ötvös munkákkal kereskedhetik, de ilyet maga is vehet mástól is.

Szombathely város megerősítő átiratában még újabb szabályokat, rendelkezéseket is találunk. És pedig:

„Singuli autem magistrorum in sua quilibet arte aliquid operis elegantioris et artificiosi (ut vocant Mesterdarabokat) tenentur elaborare et reliquis magistris ostendere. Et si quis defectus aut error in alicuius magistri opere seu labore deprehensus fuerit, pro prima eotunc vice talis magistri labor habeatur irritus. Quod si autem secundo eundem laborem ad placitum et arbitrativam trutinam magistrorum conficere non posset, tunc quoque labor ipsius sit frustraneus, ipsemet vero magister ad artem suam perfectius addiscendam se conferat."

Aki mester akar lenni, tartozik mesterdarabokat készíteni és a többi mesternek bemutatni. Ha ezt hibásnak találják, megismételheti remekelését, de ha újra hibásnak találják, tovább kell tanulnia.

Itt sorolja fel a megerősítőlevél, milyen remeket tartoznak készíteni a csiszárok, szíjjártók és nyergesek, de az ötvösökről természetesen itt már szó sem esik. Végül hozzáteszi:

„Quicunque autem magistrorum praedeclaratas artificiosas particulas quilibet ad magisterii sui sufficiens studium comprobandum sine errore et citra omnem defectum elaboraverit, libere talis ad artem suam exercendam admitti poterit."

Aki ellenben hibátlanul készíti el remekeit (mesterdarabokat), mestersége gyakorlására bocsátható.

A győri püspök megerősítése — egyenesen a mesterek kérésére hivatkozva — még hozzáteszi, hogy

„Ne videlicet in ipso vespere Nundinas huius loci praecedente, ullus magistrorum externorum, etiam si illi quoque suam Ceham seu Congregationem habuerint, sua venalia opera seu labores exponere possint, sed soli tantum magistri hic Sabariae commorantes, prout in aliis quoque Civitatibus et Oppidis, ubi similes Cehae existunt, ist haec consuetudo, observatur."

Nem Szombathelyen lakó céhbeli mesterek áruikat vásárt előző este nem rakhatják ki. Ez a szokás más városokban is.

„Item si quis famulus aut socius per semet artem suam exercere intenderit, primo talis apud aliquem magistrum duobus annis probe et honeste laborare teneatur et sic deinde ad artis suae magisterium continuandum accedat.

Remekelésre mesterlegény csak kétévi gyakorlat után bocsátható.

Postremo tandem, ne in hoc oppido Sabariensi quispiam Italorum aut etiam Judeorum, prout interdum assolet fieri, particolas auri vel argenti sive etiam aeris confractas et communitas sine praescitu atque derogamen ipsorum magistrorum aurifabrorum emere ausit. Contrarium faciens deprehensus, omnium rerum talium apud se repertarum ademptionem per ipsos magistros faciendam patiatur. Quarum quidem rerum media pars judici et juratis civibus, media vero ipsis magistris cedat."

Aranyat, ezüstöt sem tört, sem beolvasztott állapotban nem vehet össze sem zsidó, sem olasz, csak ötvös. Akit ilyenen érnek, annak aranyát, ezüstjét elveszik és megosztoznak rajta felében a bíró és esküdtek, felében a mesterek.

A püspök a megerősítőlevél végén még hozzáteszi, hogy mindezeket a jogokat csak azok a mesterek élvezhetik, akik

„In Catholica ... seu Orthodoxa sanctaque et Romana religione integre atque inviolabiliter permanent."

katolikus vallásban élnek,

és

„nullus omnino sive apud Sanctum Martinum sive in Perénth, in suburbiis dumtaxat episcopalis huius oppidi nostri Sabariensis commorantium, qui nempe in praetitulata Ceha seu Congregatione non existeret, artem suam aurificam ... exercere clam vel palam praesumat."

csak azok a perinti vagy szentmártoni mesterek űzhetik ötvös mesterségüket, akik a szombathelyi céh tagjai. Különben

megbüntetik az Articulus 3. pontja értelmében.

Végül megengedi a püspök, hogy ezeket a szabályokat, ha valaki kéri tőlük, más új céhnek kikölcsönözheti.

•

A másik zágrábi céh, eredetileg sarkantyúkészítő, lakatjártó, kovács és csiszárcéh, mely a kőrösi sarkantyú és lakatjártó céh 1510-ben Perényi Imre nádor által jóváhagyott és 1521-ben a zágrábiaknak átengedett articulusait használta, az alábbi 23 pontba foglalt szabályzatot adta át a szombathelyieknek. Ennek a szabályzatnak 1615-ben készült magyar fordítását őrizte meg a szombathelyiek által a zalaegerszegieknek adott és az egerszegieknek a hasonló milei céh számára átengedett szabályzata. Természetesen, már azzal a módosítással, amellyel a szombathelyiek azt 1614-ben átalakították.[1]/a

Az eredeti — kőrösiek részére 1510-ben kelt — és a szombathelyi 1615-ből származó szöveg némi stiláris módosításokon kívül egyéb különbséget is tüntet fel, mint az a következőkben párhuzamosan közült szövegből kitűnik.

Körösi articulus:[2]

„1. Cum in ipsa civitate Crisiensi novus judex et consulatus eligitur, eotunc iidem magistri ad certum diem per ipsos deputando, in loco competenti omnes insimul convenire ibidemque interesse ex potioribus magistros Cehae eligere debeant electosque eosdem Consulatui praesentare habebunt, qui sic praesentati ad Sancta Dei Evangelia corporaliter manu tacta juramentum praebebunt super eo, ut omnes diligentiam adhibere velint, quod artificium ipsorum per singulos magistros fideliter et sine fraude elaboretur.

2. Dum aliqui sociorum ad magisterium acceptari optaret, talis ipsos magistros per literas efficaces certificare debeat super eo, quod sit de honesta parentela et ex legitimo thoro ortus ac progenitus, et quod apud magistrum annos studii sui artificii omni cum obedientia et fidelitate adimplevisset; agnita tandem bona fama talismodi famuli idem in medium ipsorum magistrorum ad labores exercendos honorifice acceptari debeat, qui sic acceptatus ipsis magistris unum jentaculum vulgo wsonna et tandem unum prandium administrare debebit et insuper florenos tres pro conservatione altaris

Szombathelyi articulus:[3]

„1. Quod cum in hoc ipso oppido Sabariensi novus judex et senatus eligitur, eotunc iidem magistri ad certum diem per ipsos constitutum in loco competenti omnes insimul convenire ibidemque inter se ex potioribus magistros Cehae idoneos eligere electosque Senatui praesentare debent, qui hic praesentati ad Sancta Dei Evangelia corporaliter manu tacta, juramentum praestabunt, super diligenti cura adhibenda, quod artificium ipsorum a singulis magistris fideliter et absque omni fraude exercebitur.

2. Dum aliquis famulorum ad magisterium se cooptari postulaverit, talis, ipsos magistros per literas sufficientes certos facere debet, quod sit de honesta parentela, et ex legitimo thoro natus et quod apud suum magistrum annos studii et artificii sui, debita cum obedientia et fidelitate compleverit et sic cognita eius bona fama et honestate in numerum ipsorum magistrorum ad laboresque exercendos honorifice admitti et acceptari poterit. Qui sic acceptatus, ipsos magistros uno jentaculo seu merenda et tandem uno bono prandio excipere et cohonestare tenetur. Si vero filius alicuius magistri filiam aut reli-

[1]/a Kiadta: Rómer Flóris Ferencz: A hazai ötvös céhek szabályai. Századok, 1877. 408—411.)

[2] Szhelyi Múzeum lev. 305.

[3] Szhelyi Múzeum lev. 304.

praescripti ad ladulam Cehae reponere tenebitur, socius vero alterius magistri relictam vel filius magistri filiam alterius magistri in matrimonium ducens jentaculum et prandium expediant et florenos duos ad ladulam reponant.

3. Nullus penitus hominum extra Ceham ipsorum magistrorum existens labores quoscunque artem ipsorum concernentes laborare et exercere praesumat et dum ipsi magistri aliquem praesentis statuti transgressorem perscrutarentur, labores apud talem repertos aut auferendi habeant potestatem, quorum media pars judici civitatis, reliqua vero ad dictum altare cedant. Modo simili etiam dum quispiam magistrorum calcariparatorum vel seratorum vel alter homo forensis cuiuscunque status existens ad ipsam Civitatem Crisiensem exceptis nundinis, ibidem celebrari solitis, aliquos labores undecunque locorum vendendi gratia apportaverit, extunc illi labores extra nundinas sic reperti auferantur et ut praemissum est ad duas aequales partes dividantur.

4. Singulis mensibus una die deputata juxta arbitrium et deliberationem ipsorum magistrorum ad honorem Beatissimae Mariae Virginis Assumptionis per ipsam Ceham in praescripta altari celebrari faciatur, ubi quilibet magistrorum personaliter adesse debeat usque ad completionem ipsius Missae et quicumque magistrorum se absentaverit, sine licita negotiorum suorum excusatione, talis unum fertonem cerae exsolvat; eodem etiam die magistris insimul congregatis pro tractandis ipsius Cehae negotiis singulus magistrorum ad pixidem denarios quatuor imponat; praeterea etiam singulis mensibus magistri Ceharum, una die singulas officinas magistrorum caeterorum seu tabulas visitare et perlustrare debebunt, laboresque ipsorum diligenter conspiciant, et si aliquos ineptos labores repererint, eosdem recipiant et ad partes frangant nihilominus magistrum apud quem tales inepti labores reperti fuerint, juxta

ctam viduam alterius magistri vinculo matrimoniali sibi associans praedictis magistris artificibus unum prandium praebeat et ad ladulam Cehae duos florenos ponat.

3. Nullus omnino extra Ceham ipsorum magistrorum existens quoscunque labores artem ipsorum concernentes laborare et exercere audeat. Sin autem ipsi magistri aliquem huius statuti transgressorem deprehenderint, labores apud talem repertos auferendi potestas eis esto, quorum ablatorum laborum media pars cedat judici Civitatis, reliqua vero ad dictum altare. Consimili etiam modo, si quis externorum magistrorum sive ille aurifaber, politor, serator, coriarius aut selliparator vel alter quispiam cuiuscunque status existat, qui ad ipsum oppidum Sabariense extra nundinas eo loco celebrari solitas, aliquos labores undecunque locorum vendendi causa apportaret, eotunc labores illi extra nundinas sic reperti auferantur et ut praemissum est, in duas aequales partes dividantur.

4. Singulis mensibus de beneplacito ipsorum magistrorum certus aliquis dies constituatur, in quo una missa ad honorem Gloriosissimae Virginis Mariae per ipsam Ceham seu Congregationem in praescripto altari celebrari curetur, et tunc singuli magistrorum ad finem usque missae personaliter adesse debent. Si quis autem se absentaret ac sufficienter se excusare nequiret, talis unam libram Cerae exsolvat. Eodem etiam die magistris pro tractandis ipsorum Cehae negotiis insimul congregatis, quilibet magistrorum ad cistam Confraternitatis unum grossum seu denarios quatuor imponat. Magistri praeterea Ceharum singulis mensibus certa aliqua die singulas officinas seu tabulas caeterorum magistrorum visitare laboresque ipsorum diligenter perlustrare tenentur et si aliquos ineptos aut fraudulentos labores deprehenderint, eosdem auferant, et ad partes frangant, aut discerpant. Magistrum vero apud quem huiusmodi inepti et frau-

suum demeritum ipsa Ceha seu confraternitas puniat. Magistri vero Cehae pro tempore, quo ipsorum praesunt, id penitus ad pyxidem dare tenebuntur.

5. Nullus magistrorum quocumque in foro venditioni expositum pro elaboratione artis ipsorum absque scitu magistrorum Ceharum emere audeat, sed id magistris Cehae patefacere teneatur et sic ferrum illud ematur, si placuerit, et inter magistros dividatur. Secus faciens puniendum erit, juxta deliberationem totius Confraternitatis.

6. Nullus magistrorum seducere audeat famulum alterius magistri ad se, sive per pretii augmentationem, aut alia quaecunque sinistra persuasione. Contraria facere attemptans repertus sit, in uno floreno auri erit mulctandus pro cera comparenda ad altare praescriptum. Etiam quicunque magistrorum aliquem famulum, qui in ira a suo magistro recessisset ad labores acceptaret, talis puniatur, ut praemissum est cum floreno uno, imo etiam dum quis magistrorum aliquem socium contra Ceham delinquentem laborare permitteret, is pro talibus suis delictis omni cum reverentia et morum honestate a tota Confraternitate magistrorum veniam impetrare debebit, et insuper, florenum unum pro cera emenda deponat.

7. Nullus magistrorum praeter duos socios tenere audeat, saltem caeteri magistri sociis in civitate existentibus vel ab aliunde advenientibus labores dare non haberent, extunc talis magister habens multos appreciatos, plures socios tenere vadulenti labores reperti fuerint, juxta suum demeritum ipsa Ceha seu Confraternitas puniat. Porro ipsi magistri sub eo tempore, quo ipsorum officio funguntur, in Cistam Communitatis nihil penitus contribuere obligantur.

5. Nullus omnio magistrorum quodcunque ferrum in foro venditioni expositum, pro elaboratione artis suae absque praescitu magistrorum Cehae emere ausit, sed id magistris Cehae significare tenetur et sic ferrum illud ematur, si placuerit et inter magistros dividatur. Secus facturus mulctabitur iuxta arbitrium Confraternitatis. Pari quoque ratione nullus externorum magistrorum nullam Ceham habentium in praecedenti vespere nundinarum celebrandarum suas res seu labores, qui praedeclaratas artes concernerent, venum exponere praesumat sed ipso die mundinarum. Advigilent ad indigenas magistros, ut sua prius mercimonia exponat et sic deinde extraneis quoque sua exponere ac vendere licebit, sed et tunc a fine saltem et extremitate locorum occupent, non autem inter indigenas.

6. Nullus item magistrorum seducere audeat famulum alterius magistri sive promissione maioris solutionis aut alia quacunque sinistra persuasione. Contrarium faciens poena unius aurei ab eo exigendi mulctabitur. Caeterum quicunque magister aliquem famulum, qui impatientia irae commotus, ab alio suo magistro abscessisset, ad se reciperet, talis ut praemissum est in uno floreno puniatur. Si quis autem magistrorum aliquem socium aut famulum contra Ceham delinquentem laborare apud se permitteret, talis pro suo excessu omni cum obedientia et reverentia totam Confraternitatem magistrorum deprecari et insuper florenum unum pro coemenda cera deponere teneatur.

7. Nullus praeterea magistrorum plures, quam duos socios aut famulos intertenere potest. Si vero caeteri magistri sociis aut famulis ab aliunde advenientibus labores dare non haberent, extunc quilibet magister multos habens susceptos labores, plures so-

leat contradictione ipsorum magistrorum non obstante; insuper nullus magister praeter duos juvenes tenere praesumet, saltem unus juvenum infra medii anni spatium annos sui studii adimpleret, extunc loco ipsius alter suscipi potest et dum unus suscipitur, tunc ipsius magister intra spatium unius mensis cum eodem conventionem facere et tandem in proxima conventione magistrorum, tunc advenientibus ipsis magistris talem praesentare habebit.

8. Nullus famulorum magister non existens extra civitatem, labores aliquos ipsis magistris attinentes absque scitu et voluntate eorundem exercere valeat, contrarium faciens talis, nec in ipsorum magistrorum confraternitatem, sed nec in sociorum consortium recipi debeat, saltem talis relinquens se emendationi magistrorum submitteret, extunc talis emendatio arbitrio dumtaxat magistrorum subjaceat et nulla ratione quispiam sociorum ibidem adesse valeat, et dum aliquis magistrorum habens respectum, ad aliquem suorum famulorum, quoscunque appreciatos labores susciperent, extunc talis famulus completionem infra talismodi laborum ab eodem suo magistro nullo pacto recedere praesumat.

9. Quicunque magistrorum vel famulorum sinistra intentione et animo deliberato aliquod homicidium commiserit, vel perpetraverit, aut in aliquo nefandissimo facinore vel latrocinio deprehensus fuerit, talis perpetuus cunctis affuturis temporibus omni semota gratia et subterfugio e medio magistrorum exclusus et rejectus habeatur eo facto.

10. Dum magistri Ceharum propter quascunque causas evenientibus ut moris est, caeteros magistros convocari fecerint, eotunc quicunque magistrorum in prima convocatione non adesset, nulla legitima causa, ipsum praepediente, talis unam marcam cerae exsolvat, secundo duas marcas, tertio vero, si talis ad Ceham venire renueret, mox a Confraternitate et a consortio magistrorum effective conformare studeat et pro cios habere valeat, permissu tamen Cehae seu Confraternitatis. Insuper nullus magister praeter duos juvenes novitios interteneat. Sin autem alter huiusmodi juvenum mediam partem anni sui expleret, extunc loco illius alter suscipi peterit et alter suscipitur, tunc ipsius magister exacto statim uno mense, conventionem cum eodem inire, eundemque magistris tandem praesentare debebit.

8. Nullus famulorum magister non existens ullos labores, ipsis magistris competentes, extra Civitatem sine praescitu ac voluntate cerundem magistrorum exercere valeat. Contrarium faciens, nec in magistrorum Confraternitatem, nec vero in sociorum consortium recipiatur, tamdiu, quod ad magistrorum favori reconciliatus fuerit, et dum aliquis magistrorum respectum habens ad quempiam suorum famulorum quoscumque urgentes seu cito maturandos labores susciperet, talis famulus eotunc infra absolutionem susceptorum laborum nullo pacto ab eodem suo magistro abscedere possit.

9. Quicunque autem magistrorum vel famulorum mala intentione atque animo deliberativo homicidium aliquod committeret, ac perpetrare aut in aliquo enormi peccato aut latrocinio deprehenderetur, talis perpetuo et cunctis futuris temporibus omni semota gratia et misericordia e medio magistrorum de facto excludatur et ejiciatur.

10. Dum magistri Ceharum causa certorum negotiorum emergentium caeteros magistros, ut moris est convocari fecerint, eotunc aliquis magistrorum ad primam convocationem, si non comparuerit, nulla legitima causa talem praepediente, unam libram cerae exolvat, altera vice duas libras, si vero etiam tertio ad Ceham venire renueret, eo facto a Confraternitate et a consortio magistrorum exclusus habeatur, tamdiu donec favo-

talismodi suis excessibus debitam recompensam impendat.

11. Quod ipsis magistris in plena Ceha simul congregatis, et constitutis, dum aliquis ex ipsis contra alterum magistrum verba contumeliosa sive dehonestatoria proferre ausus fuerit, talis quatuor marcas cerae persolvat; toties quoties talia verba inhonesta reiteraverat, praemissa pena sibi semper infligatur et ille talem poenam mox sine recusa in conspectu magistrorum persolvere debebit et tenebitur.

12. Cum magistri Ceharum per dominum judicem et consulatum propter negotia Civitatem concernentia vocati fuerint, et universitatem magistrorum insimul convocati facerent, ipsi quoque magistri Ceharum commissionibus ipsius domini judicis parentes, causam conventus magistris suo modo notificaverint, quicunque ex eisdem magistris, jussionibus magistrorum Cehae non obtemperaret, se absentando, talis in uno floreno ad praefatum altare convertendo convictus sit eo facto.

13. Quod mortuo aliquo magistro vel consorte ipsius, magistrorum singulus cum sua consorte ac omnes socii ad sepeliendum tale funus personaliter interesse debeant quo funere sepulto, ipsi dumtaxat magistri per singulum unum solidum ad pixidem imponant. Circa obitum autem alicuius socii iidem omnes similiter magistri per unum solidum exsolvant. Dum vero filius vel filia alicuius magistri moritur, extunc sepulto illo funere, quilibet magistrorum unum medium solidum ad pyxidem persolvat.

14. Nullus magistrorum aliquem famulum quancunque malam famam habentem aut qui artificium integre et cum diligentia non studuisset, ad labores susceptare debeat, contrarium faciens decem fertones cerae sine aliqua remissione exolvat, nihilominus pro talismodi sui excessu a magistris omni cum reverentia et humilitate veniam impetrare debeat.

15. Dum aliquis magistrorum horem magistrorum effective sibi reconciliaverit.

11. Ipsis porro magistris in plena Ceha simul congregatis et constitutis, eotunc si quispiam illorum verbis contumeliosis ac dehonestatoriis alterum magistrum afficeret, talis quatuor libras cerae persolvat, et toties quoties talia verba inhonesta reiteraverit, praemissa poena sibi semper infligatur, quam ille mox et de facto sine ulla recusatione in conspectu et praesentia ipsorum magistrorum patienter sufferre et adimplere tenebitur.

12. Si quando magistri Ceharum per dominum judicem et senatum causa negotiorum Civitatis publicorum convocati fuerint, eo fine, ut ipsi quoque magistri Ceharum commissionibus ipsius domini judicis parentes, eandem causam conventus, reliquis magistris suo modo adaperiant, et notificent, quicumque extunc eisdem magistris artificibus magistrorum Cehae jussionibus se absentando non obtemperaverit, talis pro suo demerito unius floreni mulctam eo facto subeat.

13. Mortuo aliquo magistro, vel consorte ipsius, quilibet magistrorum cum sua conjuge ac famulis seu sociis ad sepeliendum tale funus personaliter interesse tenebuntur, quo funere sepulto ipsi dumtaxat magistri per ordinem decem denarios Hungaricos in cistam imponant, circa obitum alicuius quoque socii omnes magistri similiter facient. Si vero filius aut filia alicuius magistri e vivis excesserit, tunc sepulto illo funere, quilibet magistrorum quinque denarios Hungaricos in ladulam Cehae immittat.

14. Nullus magistrorum aliquem famulum quacunque infamia laborantem aut qui artificii sui studium perfecte ac integre, diligenterque non absolvisset, ad labores suscipere audiat, contrarium faciens decem libras cerae irremissibiliter exolvat ac insuper pro huiusmodi suo excessu, magistrorum gratiam omni cum reverentia et obsequio deprecetur.

15. Si forte quispiam magistro-

minem aliquem alterius magistri labores emere volentem ad suam officinam clam aut manifeste alleciaverit, talis magister excedens puniatur juxta demeritum et magistrorum arbitrium.

16. Ipsi magistri factum debitorum artem eorum tangens dumtaxat ad quatuor florenos se extendem inter se judicare valeant, atque posint.

17. Dum aliquem socium extraneum, in Civitatem serviendi et laborandi gratia venire contigerit, eotunc socii pro tunc existentes absque magistrorum praesentia illum decenter suscipere et eidem in suo hospitio more alias observato honores exhibere tenebuntur.

18. Quod decedente aliquo ex magistris, eotunc magistri talismodi relictae ad suam officinam famulum idoneum in ipsa arte bene expertum, pro sua sustentatione subordinare debebunt et tenebuntur, tamdiu donec ipsa in statu viduitatis permanserint, ita tamen, quod talis relicta honorifice vitam agat, si vero eadem relicta alicui alio, extra Ceham existenti nupserit, extunc amplius ad labores exercendos nusquam et nulla ratione permittatur.

19. Quicunque ex ipsis magistris praedictas poenas propter excessus sibi inflictas animo obstinato et rebellante solvere nollet, talis interim et tamdiu, quo de talibus poenis satisfecerit, nullum socium in sua officina habere valeat. Si autem aliquis sociorum talibus birsagiorum gravaminibus contraire attentaverit, talis consortio sociorum destitui et a laboribus ipsius artis prohiberi debeat, donec et tamdiu se voluntati ipsorum magistrorum cum vera obedientia studebit reconciliare.

20. Dum aliquis sociorum seu famulorum suum magistrum vel ipsius consortem aut familiam suam vituperiis vel molestiis affecerit, et non capta licentia a suo magistro recesserit, talis per literas efficaces post ipsum transmittendas, nullibi locorum aliquem hominem alterius magistri labores emere volentem ad suam officinam clam sive manifeste avocaret, talis magister excedens puniatur juxta suum demeritum et aliquorum magistrorum arbitrium.

16. Porro ipsi magistri factum debitorum artem eorundem tangens et ad quatuor nimirum florenos se extendens inter se dijudicare et complanare valeant atque possint.

17. Dum aliquem socium externum serviendi et laborandi gratia in Civitatem venire contigerit, eotunc socii protunc ibidem existentes in absentia quoque suorum magistrorum advenam illum honeste suscipere eidemque in suo hospitio, more alias observato debitum honorem exhibere tenentur.

18. Decedente vero aliquo magistrorum, eo tunc caeteri magistri huiusmodi relictae viduae ad officinam idoneum famulum in ipsaque arte bene fundatum et expertum pro sua sustentatione procurare et ordinare debebunt, tamdiu donec ipsa in statu viduitatis permanserit, ita tamen ut talis relicta honestam et pudicam vitam agat. Quod si vero eandem relictam alicui extra Ceham seu Congregationem existenti nubere contigerit, extunc laborum exercitium nusquam et nulla ratione amplius eidem continuandum permittetur.

19. Quicunque magistrorum praedictas mulctas seu poenas propter excessus sibi impositas animo obstinato et rebellante subire detrectaret, talis nullum socium seu famulum in sua officina habere queat, donec de talibus mulctis debitam satisfactionem impenderit; talibus birsagiorum generibus contraire attentaret, talis et a consortio sociorum excludatur et a laboribus ipsius artis prohibeatur, tamdiu quod se per obedientiam emendaverit.

20. Si forte quis sociorum seu famulorum magistrum suum vel ipsius consortem aut familiam vituperiis vel quibuscunque gravioribus injuriis et contumeliis affecerit, et non accepta licentia abscesserit, talis per literas efficaces post ipsum mitten-

rum ad labores exercendas permitti debeat.

21. Dum aliquis sociorum suo magistro laboraverit, et ipse magister paupertate praeventus talismodi famulo suum salarium paratis cum pecuniis solvere nequiret, extunc ipse magister ipsum famulum cum elaboratis contentum reddere valebit.

22. Dum quispiam magistrorum alterius magistri Aprodianum ad se venire alliciaverit, et contra voluntatem illius magistri, talem sustentaverit, et laborare permiserit, talis magister unacum Aprodiano mox a Ceha ipsa excludantur, donec et quousque se voluntati magistrorum subjicere studebunt. Unde tandem magistri ipsi eisdem delinquentibus veniam impartire valeant.

23. Quod quicunque magistrorum et famulorum omnibus ac singulis supra scriptis institutionibus intra vel extra Ceham ex sinistra intentione derisorie aut quibuscunque verbis contumeliosis in minimo contradixerit, talis repertus toties quoties excesserit, duodecim fertones cerae omni semota gratia solvere debebit et ad hoc sit adstrictus.

das, nullibi locum et mansionem habere, sed nec labores exercere possit.

21. Dum aliquis sociorum seu famulorum magistro suo laboraverit, ac ipse magister ob nimiam paupertatem famuli sui salarium paratis in pecuniis solvere nequiret, extunc ipse magister suum famulum elaboratis etiam rebus contentum reddere poterit.

22. Si quispiam magistrorum alterius magistri familiarem ad se seduceret, seductumque contra voluntatem eius magistri apud se aleret, ac laborare permitteret, talis magister una cum seducto, mox a Ceha ipsa exclusi maneant, quoadusque vicissim in favorem magistrorum redierint, totamque Congregationem super huiuscemodi suo demerito deprecati fuerint.

23. Quicunque autem magistrorum sive famulorum praescriptis hisce omnibus ac singulis constitutionibus et articulus seu legibus intra vel extra Ceham ex aliqua mala intentione, derisorie aut contumeliose vel in minimo contradixerit, quoties talis in eiusmodi excessu repertus fuerit, toties duodecim libras cerae omni semota gratia solvere debeat ac insuper Congregationem ipsam magistrorum obsequentissime deprecetur. Item si aliquis apud quempiam magistrum aliquos labores sub spe solutionis fieri curaret, nec tamen interim magistrum illum de suo labore contentaret, extunc nullus magistrorum illi laborare queat, quoadusque talis priori magistro plene ac integre satisfecerit. Item in festo demum Sacratissimi Corporis Christi singuli magistrorum solemnitati processionis personaliter interesse tenentur, si quis autem illorum se tunc absentaret, duas libras cerae dare aut persolvere teneatur; pari quoque ratione, si qui famulorum aut sociorum dictae processioni non interfuerit, unam libram cerae persolvant ad pium usum praescripti altaris convertetur, Eotunc quoque omnes magistri tenentur insimul esse et apud Cehae magistros honeste connivari.

(Folytatjuk.)

A csutora

Adatok a csutoraalakú edények történetéhez, a magyar csutoraformák és csutorásmesterség külföldi kapcsolataihoz.

Dr. NAGY LÁSZLÓ

A csutora, vagy más tájszóval kulacs fogalma alatt könnyen hordozható, többé-kevésbbé lapos, kerekhasú és rövid, szűknyakú edényt értünk. Az elnevezés lényegében az edény formájára vonatkozik, független anyagától. Van csutora fából, fémből, üvegből, és a megfelelő történeti emlékanyagból ismerünk bőrből készült csutorákat. A magyar köztudatban — bár nálunk is készültek csutorák agyagból, fémből és üvegből — a fából esztergályozott csutora fogalma az elterjedtebb. Ezt a XVIII—XIX. században, különösen a Dunántúlon tömegesen készített,[1] de a századfordulón mindinkább kikopott kézműves-ipari terméket emelte a legújabb idők népies romantikája a jellegzetesen nemzeti díszedény piedesztáljára, és tette ünnepi megnyilatkozások, idegenforgalmi megmozdulások divatos exportcikkévé.

A facsutora kétségkívül egyik jellegzetes ívó és italtartó edénye volt a pásztorkodó, vadászgató és szekerező magyar népnek, megihlette faragó embereink díszítő fantáziáját, és mint a tőrülmetszett magyar vidámságnak szimboluma került költészetünkbe.

Mindamellett nem nevezhető kizárólagosan magyar edényformának. Mint annyi más jellegzetesen ősinek és magyarnak vélt kultúrkincset, a csutoraformájú edényt is megtaláljuk több idegen nép emlékanyagában. Amit jellegzetesen magyarnak mondhatunk benne, az ebben az esetben is csupán az általános alapforma magyar életkörülményeknek és lelkiségnek megfelelő módosítása és díszítése lehet.

[1] Az eddigi hazai irodalomban Veszprémhez kapcsolódik a legtöbb csutorára vonatkozó ismeretünk. A csutoramesterséget először *Ébner Sándor* ismertette: *A veszprémi csutorásmesterség.* Népr. Ért. 1932. 81—84. l. Részletesen feldolgozta a Veszprémvármegyei Múzeum levéltári anyaga alapján a veszprémi céh történetét *Bartócz József: A veszprémi csutorások.* Veszprémi Hírlap, 1938. okt. 23. és köv. számaiban. A veszprémin kívül az ugyancsak dunántúli *kanizsai* (lásd Bartócz id. tanulmányát), Dunántúlon kívül csupán a *miskolci* céhről van tudomásunk; *Szendrey János: Miskolc története.* IV. 1904. 659 l. Bár föltehető, hogy vidéki levéltárakban még lappanganak egyéb hazai csutorás céhekre vonatkozó adatok (Szádeczkynél nincsenek), az eddigiek alapján is igen valószínű, hogy a veszprémi céh volt országos viszonylatban egyike a legjelentősebbeknek. Hiszen 21 év alatt, mint a monarchia hadseregszállítója csupán hadicsutorát — 368.680 darabot — esztergályozott az óbudai Commissiónak. Mikor az országszerte kihalt mesterséget Veszprémben is a végleges elpusztulás veszedelme fenyegette, helytörténeti jelentőségéhez illően Veszprém városa vette fel az utolsó céhbeli csutorás munkáját kultúrfilmre és helyezte el műhelyét szabadtéri néprajzi múzeumában, a „Bakonyi Ház"-ban. Itt dolgozik még ma is a több százados hagyományoknak megfelelően az utolsó céhbeli csutorás unokája, jelenleg országszerte az egyetlen magyar csutorás.

A megfelelő részletmunkák és emlékek hiánya miatt ma még nem vállalkozhatunk arra, hogy ezeknek az edényformáknak mindenegyes típusát bemutassuk, és mind a külföldi, mind a magyarországi formák kialakulását fejlődéstörténeti alapon véglegesen megmagyarázzuk. E feladat különben meg is haladná e rövid tanulmány kereteit. Csupán a legjellegzetesebb történeti és helyi típusokat említjük meg, és a legfeltűnőbb kapcsolatokra és eltérésre hivatkozunk.

1.) 1—6: ős- és ókori csutoraformák; — 7—8: aleman facsutora; — 9—10: frank agyagcsutora a VI—VII. századból két nézetben. Reprodukciók: 1—6. Corp. Vas. Ant., 7—10. Hörter és Kossina után.

A legjellemzőbb formák, amelyek a történelem folyamán jelentkeznek, három csoportba oszthatók. Előfordulnak mindenekelőtt állítható, tehát talpas vagy lábonálló típusok és talp- és lábnélküli, tehát csupán függeszthető vagy fektethető formák. Mind a két típust képviselő csutorák hordozhatók, illetőleg függeszthetők is egyszersmind (hiszen többnyire ez egyik legfontosabb céljuk) fülüknél, fogantyújuknál vagy valami szíj vagy zsinór átfűzésére és biztosítására alkalmas alkatrészüknél fogva. Az állítható formák többnyire mind a két oldalukon domborúak, ha néha a kényelmesebb hordás érdekében asszimmetrikusak is. A fektethetők természetszerűleg minden

esetben egyik oldalukon laposak. Előfordulnak végül e két típus összes hasznos tulajdonságait egyesítő keverékformák is, pl. állítható és egyszersmind fektethető formák.

Az emberi művelődésnek annyi más kincsével együtt a csutoraformájú edény is a görög félsziget és a Földközi-tenger környékén jelenik meg először. Úgy látszik keletről jutott már a történetelőtti korban idáig. Első őskori példányai Kis-Ázsiá-

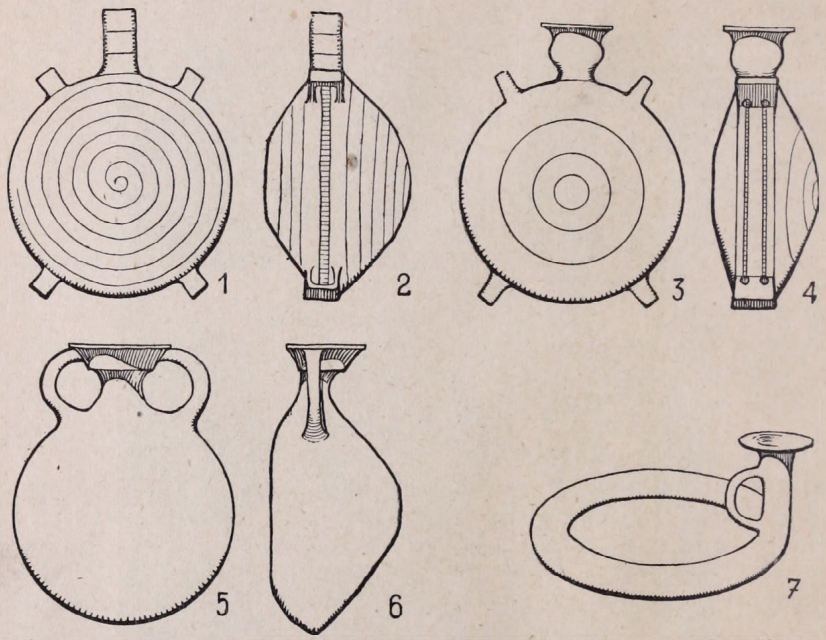

2.) 1—6: antik görög asszimmetrikus oldalnézetű agyagcsutoraformák; — 7: fektethető görög pereckulacs. — Az 1—2, 5—6—7. eredetije az Athéni Nemzeti Múzeumban, a 3—4. a Thébai Múzeumban.

ban (Trója, Smyrna) bukkannak fel[2] (1. kép: 1.). Agyagcsutorák, lábakon állnak, de függeszthetők is egyszersmind. Nemesedett formában a rómaiak agyagampulláiban látjuk őket viszont[3] (1. kép: 6.). Legtökéletesebb formájukat Kr. u. az I—II. században a délgalliai és a rajnavidéki provinciákban érik el.[4]

A láb- és talpnélküli, csupán függeszthető csutoraformák is ezeken a területeken alakulnak ki és fejlődnek tovább. Több egymástól eltérő változatukat ismerjük eddig. Különösen elterjedt formájukat képviselik a magyar pereckulacsokhoz

[2] Corpus Vasorum Antiquorum. Robinson Collection. Baltimore, 1934. P. I. 1.

[3] C. V. A. America. Michigän 1933. I. B. Pl. II. 15—19.

[4] R. Knorr: Terra sigillata des I. Jahrhunderts. Stuttgart. 1919. S. 71. Textbild 33. Déchelette: Les vases céramiques. Paris, 1904. Pl. IV. 63.

C. Coenen: Die vorrömischen, römischen und fränkischen Gräber in Andernach. Bonner Jahrb. 1888. Taf. VI. 19.

hasonló antik görög leöntő edények, az ú. n. gyűrű aryballosok. Szintén nagy utat járnak be. Megvannak Trójában, a bronzkori Ciprusban, a dinasztikus Egyiptomban, a kréta-mykénei kultúrában, de legklasszikusabb formájukat a korintusi stílus hatása alatt kapják.[5] Feltűnően rövid nyak és egyetlen fül jellemzi ezeket az apró olaj-, vagy illatszertartó korintusi edényeket[6] (1. kép: 4.). A tömör csutoraformák ritkábban fordulnak elő közöttük[7] (1. kép: 5.). Jellegzetes kétfüles rokonaik egyiptomi eredetűek. Egyik majolikából készült és skarabeuszszal díszített példányukat a rodosi múzeum őrzi[8] (1. kép: 3.). Mint oleáriák és balsamáriumok többé-kevésbbé változott

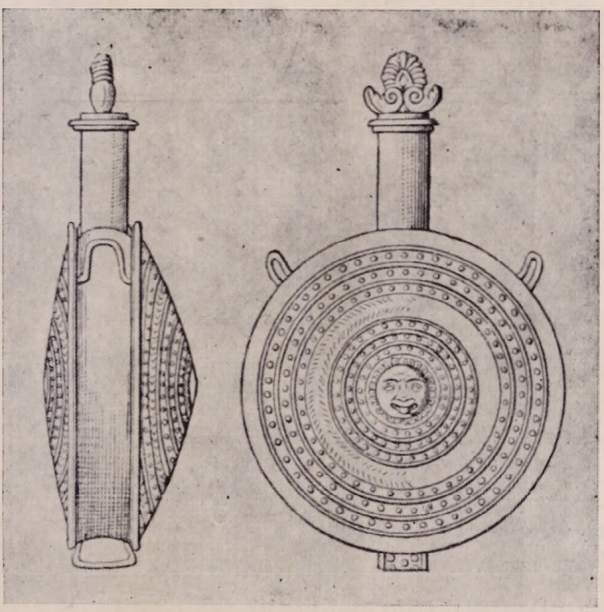

3.) Hellenisztikus bronzcsutora két nézetben. Reprodukció Daremberg—Saglio után.

formában üvegből is készülnek ugyancsak Egyiptomban,[9] később Itáliában és Kölnben.[10] A talp- és lábnélküli, csupán hordozható csutoraformák jellegzetes antik változata a magasnyakú, szélesperemű és kettős, íveltfülű ciprusi agyagedény.[11] (1. kép: 2.)

[5] Friis Johansen: Les vases sicyoniens. Copenh. 1923.

[6] C. V. A. France. Fasc. 12. Louvre. III. Ca. Pl. 21. 1—15.

[7] C. V. A. Pays-Bas. Musée Scheurleer (La Haye) Fasc. I. III. C. Pl. 6, 7.

[8] C. V. A. Italia. Fasc. X. Museo Arch. Dello Spedale dei Cavalieri di Rodi. II. D. h. Tav. 10.

[9] Az Athéni Nemzeti Múzeumban az egyptomi teremben egészen apró lapos példányok. 1047. sz.

[10] A. Kisa: Das Glas im Altertume. Leipzig, 1908. III. Formentaf. C.

Ezek a talp- és lábnélküli, csupán hordozható antik formák oldalnézetben többnyire szimmetrikusak. Jelentkeznek azonban már velük egyidőben ugyancsak a görög félsziget környékén a fektethető, egyik oldalukon lapos, asszimmetrikus csutoraformák is. Az athéni nemzeti múzeum több példányukat őrzi[12] (2. kép: 5—6.). Különösen jellemző tulajdonságuk a felfelé hajló nyak, illetőleg szájrész, a fektetett edényben levő folyadék kiömlésének meggátlására. Előfordulnak görög pereckulacsok is ilyen felhajló szájjal. Szép példányuk került Melos szigetéről ugyancsak az Athéni Múzeumba[13] (2. kép: 7.).

Míg az eddig felsorolt antik csutorák füles edények, ismerünk a talp- és lábnélküli csupán hordozható formájúak közül

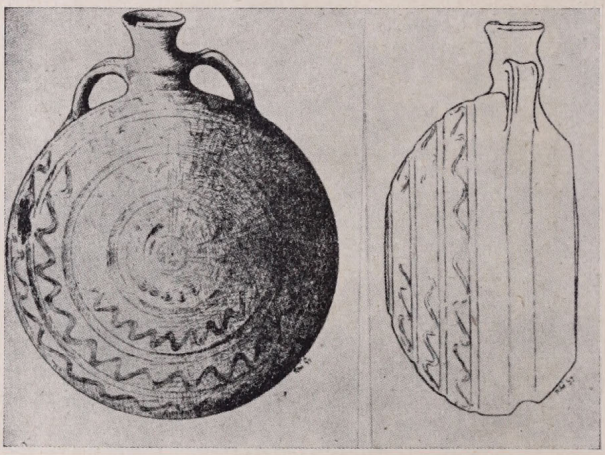

4.) Avar agyagcsutora Jutasról két nézetben. Reprodukció Rhé Gyula után.

olyanokat is, amelyek fül helyett oldalukon szíj vagy zsinór átfűzésére alkalmas négy bordával rendelkeznek. Ilyen sárga alapon fekete körökkel díszített agyagcsutorákat őriz a Thébai Múzeum[14] (2. kép: 3—4.), szürke agyagba vájt körökkel díszítettet az Athéni[15] (2. kép: 1—2.) Ez utóbbiak nem a fektetés, hanem a kényelmesebb hordás érdekében asszimmetrikusak, akárcsak a ránkmaradt egyik legszebb hellenisztikus bronzcsutora[16] (3. kép).

A klasszikus görög, majd római világ a Földközi-tenger

[11] C. V. A. Musée du Louvre. II. Cb. Pl. 10.
[12] Athéni Nemzeti Múzeum. 57. szekr. 2233., 2236. sz.
[13] Athéni Nemzeti Múzeum. 93. szekr. 5697. sz.
[14] Szám nélkül.
[15] Athéni Nemzeti Múzeum. 3. szekr. 11626. sz.
[16] Daremberg-Saglio: Dictionnaire. I. 1. Pl. 251. Fig. 293.
Szép vert bronzból készült etruszk leletet közöl Lindenschmidt a rajnavidéki Rodenbachból. A csutoraformát illetőleg óitáliai terrakotta analógiákra hivatkozik: Die Alterthümer unseres heidnischen Vorzeit. Mainz, 1881. B. III. Heft: V. Taf. II.

környékén és a távolabbi nyugati provinciákban kimerítette tehát a csutoraformáknak úgyszólván minden lehetőségét. Főképen kerámiák, de készültek üvegből és fémből is. Hagyatékukból egyedül az állítható és egyszersmind fektethető keverékformák, a bőr- és facsutorák hiányoznak. Ez utóbbiakat a barbár nyugati népek emlékanyagából ismerjük.

A legrégibb barbár csutorák a Kr. utáni VI—VII. századi frank és aleman temetőkből kerültek elő. Azon a területen

5.) 1: Aleman facsutora az esztergályozás jellegzetes nyomaival a VI—VII. századból; — 2—3: kései gót délnémet bőrcsutora két nézetben; — 4—5: nürnbergi vaspléh társas csutora a XVI—XVII. századból két nézetben; — 6: raereni fajánsz zarándokcsutora a XVI. századból; — 7: nürnbergi vaspléh-csutora a XVI—XVII. századból oldalnézetben; — 8—9: szász facsutora a XIX. századból két nézetben. — 1: reprodukció W. Weeck után; 2—9: szerző felvételei (Germ. Mus. Nürnberg).

tehát, ahol a legközvetlenebb lehetett az itáliai közvetítésű antik formák hatása. A mayeni római-frank női sírok agyagcsutorái talp- és lábnélküli, csupán fektethető és hordozható füles edények (1. kép: 9—10). Az oberflachti aleman férfi-

sírokból feltárt leletek viszont az állítható és fektethető, illetőleg teljesen féloldalas antik formák első egyesítésének eredményei és egyszersmind az első facsutora-emlékeink is[17] (1. kép: 7—8.). Már ugyanolyan faesztergályozó mesterséggel készülhettek, mint ahogyan ma is készítik még őket a veszprémi szabadtéri néprajzi múzeumban: egy darab fából esztergapadon faragták és oldalukon kerek nyíláson át vájták ki a belsejüket. Utána e kerek nyílásba pontosan beillesztett lapocskával zárták el (5. kép: 1.).

6.) Balkáni csutorák. 1: csutoraalakú ónkanna; — 2: vörösréz-kulacs; — 3: régidivatú szíjazott facsutora; — 4: zöldmázas cserépcsutora; — 5—6: montenegrói és ismeretlen eredetű balkáni facsutora; — 7: gabrovói újdivatú díszcsutorák. (1—4: Szófiai Néprajzi Múzeum; 5—6: Bécsi Népr. Múz.) — (Szerző felvételei.)

[17] H. Lehner: Ausgrabungs- und Fundberichte vom 16. Juli 1900 bis 31. Juli 1901. Bonner Jahrb. 1901. S. 225—26. Fig. 9. Taf. X. 1.
P. Hörter: Die fränkischen Feldflaschen und deren Herstellungsort. Mannus 1923. S. 126. Abb. 1—4.

Az aleman csutora- és faesztergályos-ipar magyarországi kapcsolatait a megfelelő magyar emlékanyag hiányában ma még nem lehet kimutatni. Mindamellett elképzelhető, hogy már a rómaiak által megalapozott és később csak gyakoribbá váló kulturális és kereskedelmi kapcsolatok vonalán hozzánk is eljuthatott és csupán romlandó anyaga miatt pusztult itt el. Mint ahogyan minden valószínűség szerint erről az aleman-frank területről került hazai földre a VI—IX. században más edény-

7.) Bolgár csutorások által készített faedények: 1: mozsár; 2: pohár; 3: túrótartó; 4: törő; 5: tál. (Szófiai Népr. Múz.) — (Szerző felvétele.)

típusokkal együtt az első avarkori korongon készült agyagcsutora is.[18] Ennek az asszimmetrikus hasas talp- és lábnélküli szürke agyagcsutorának egyik legszebb példánya a veszprémkörnyéki jutasi temetőben bukkant elő[19] (4. kép). Semmi hatással sem volt azonban a későbbi idők magyar csutoraformáira. A honfoglaló magyar sírokból eddig teljesen hiányzik. A honfoglaló magyarság, mint lovasnomád nép — úgy látszik — a baskíroknál ma is meglévő kumisztartó bőredényt használhatta.[20] Teljesen hiányzik még a csutoraformájú edény Árpádkori kerámiánkban is.

[17] W. Weeck: Die Alemannen in Würtemberg. Berlin-Leipzig 1931. Textband S. 18. Tafelband Taf. 3—4.

G. Kossina: Germanische Kultur im I. Jahrtausend nach Kristus. B. I. S. 296—298. Abb. 330—332.

H. Stoll: Mittelalterliche Tonfeldflaschen aus Schwaben. Germania 1933. S. 210. Abb. 1.

[18] Horváth Tibor: Az üllői és kiskőrösi avar temető. Bp. 1935. Arch. Hung. XIX. 93—95. l. XLIII., XLV. t.

[19] Rhé-Fettich: Jutas und Öskü. Prag. 1931. Abb. 15.

[20] Tagán G.: A baskirok erjesztett italai. Népr. Ért. 1928. 117. l.

Először a XIV. századi Bécsi Képes Krónika írója és festője írja le és ábrázolja a korabeli, magyar földre is elkerült csutoraformájú edényt. Kálti Márk szerint, midőn a Szent Koronát Ottó herceg Magyarországra hozta, az ellenség miatti félelmében esztergályos mesterséggel bezáratta egy flaskóba („fecit illam includi per artem tornatoriam in flasconem"). Midőn pedig híveivel az éjtszaka csendjében az országúton lovagolt, melyen sok vadász ment keresztül, véletlenül a nyereg szíjáról, ahová a flaskó mint valami boros edény (quasi vas vinarium) hozzá volt kötve, a nélkül, hogy valaki meglátta volna, kioldódva leesett.[21]

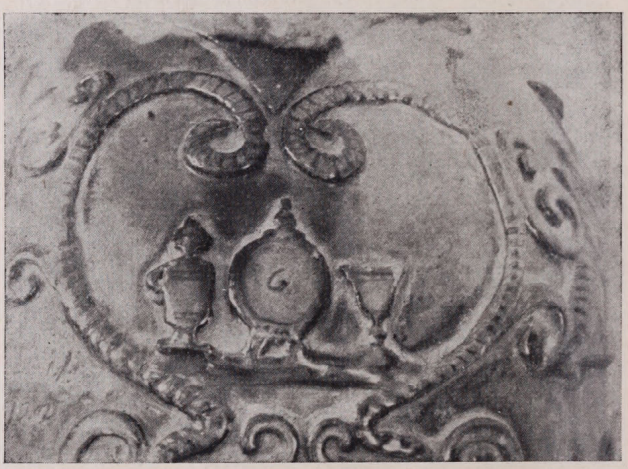

8.) Veszprémi csutorás készítményei a Veszprémi Csutorások céhkorsaján, 1806. (Veszprémvármegyei Múzeum.) — (Szerző felvétele.)

Minden valószínűség szerint facsutora lehetett ez az esztergályozott boros flaskó. Asszimmetrikus falai között az oldalán szabályszerűen vájt nagyobb nyíláson keresztül jól megfért az elrejtett Szent Korona. Az iniciáló rajza szerint tömör talpon állt és függesztésre alkalmas fogantyúja volt. Így, bár a kezdetleges rajzon sem a féloldalas forma, sem az esztergályozás jellegzetes körívei nem láthatók, a leírás alapján joggal következtethetünk arra, hogy őseihez, az aleman eredetű facsutorákhoz hasonló formát képviselt.[22]

Nálunk a középkorban ez az egyetlen ismert adat a feltételezhető aleman eredetű facsutorára. Tárgyi emléke ezután is teljesen hiányzik. Nyugaton azonban — úgylátszik — tovább élt a legújabb időkig. A nürnbergi Germán Múzeumban, a 46. sz. délszászországi konyhában akadtam egy hasonló példányra.[23] Ez a fából esztergályozott, talponálló, féloldalas, de

[21] Domanovszky Sándor: Scriptores Rerum Hungaricarum I.
[22] Kardos Tibor: Kálti Márk Képes Krónikája. Bp. Officina 1938. 67. l.
[23] BA. 661. kat. sz.

fülnélküli, függeszthető ivóedény a szakértő múzeumi tisztviselő felvilágosítása szerint a délszászországi parasztság körében még a XIX. században is általánosan el volt terjedve[24] (5. kép: 8—9.).

A Germán Múzeum különben szép példáit őrzi a nyugaton a XVI—XVIII. században úgy látszik széltében-hosszában elterjedt különböző formájú és különböző anyagból készült csutoraformájú edényeknek. Csupán abban egyeznek meg, hogy állíthatók és fül helyett szíjon vagy láncon hordozhatók. Oldalnézetben a szász facsutora kivételével általában szim-

9.) Bulgár csutorás szerszámai: 1: súlykoló; 2: faragó fejsze; 3: különböző vésők. (Szófiai Néprajzi Múzeum.) — (Szerző felvétele.)

metrikusak. Ónnyakú, fehér alapon kékmintás és sómázas zarándokcsutorákat (Pilgerflasche) készített már a XVI. században a raereni fajancekészítő műhely[25] (5. kép: 6.). Délnémet eredetre utal a múzeumnak egy ugyancsak XVI. századi eredetű, késő gótikus díszítményekkel préselt, nagy címeres, kissé féloldalas bőrcsutorája[26] (5. kép: 2—3.). De megvoltak már, — úgy látszik — ezekkel a formákkal egy időben, a jellegzetesen öblös, láncon és kis kézi fogantyún hordozható vaspléh-csuto-

[24] Dr. Kohlhauser igazgató és dr. Lutze múz. tisztv. szíves felvilágosítása.

[25] HG. 176. kat. sz. Herman v. Eynathen apát címerével.

[26] HG. 9191. kat. sz. Figtor bécsi gyüjteményéből.

rák is[27] (5. kép: 7.). Különösen érdekes válfajuk a gazdagon díszített, nemcsak étel és ital, de egy egész pohárkészlet magábanfoglalására is alkalmas nagy társascsutora[28] (5. kép: 4—5.). Egyik, a nürnbergivel teljesen azonos példányuk a Magyar Nemzeti Múzeumba is elkerült.[29]

A XVI. századi német pléhcsutoráknak jellegzetes formáit figyelhetjük meg különben a korabeli német festők: különösen Altdorfer, Jörg Breu és Lucas van Leyden képein is.[30]

A korabeli hazai csutorák közül mint kuriózumot kell

10.) Bulgár csutorásműhelyek a Balkánhegységben. — A Szófiai Néprajzi Múzeum felvétele.

megemlítenem az Iparművészeti Múzeumban kiállított „Esterházy Csutorát", a magyar ötvösművészet egyik remekét. Ez a

[27] HG. 4484. kat. sz. Nürnbergi munka a XVI. század végéről. Freiherr v. Haller birtokáról.

[28] HG. 4880. kat. sz. Mint az előző.

[29] A Történeti Osztály raktárában 7. sz.

[30] Az 1938. évi müncheni Altdorfer-kiállításon: J. Breu: Flucht nach Aegypten. 381. sz., ugyanaz a tárgy, 385. sz. L. van Leyden: Moses schlägt Wasser aus den Felsen; készült 1527-ben. Ez utóbbi a Germ. Mus.-ban, a 134. sz. teremben.

talpas, részben aranyozott ezüst, címeres nagy díszedény 1642-ben készült.[31] Több hasonló példányról nincsen tudomásom.

Évszámmal ellátott csutorák Magyarországon nagyobb számmal csak a XIX. század első feléből maradtak ránk. Ezek már a tanulmányom bevezetésében említett és a közhiedelemben jellegzetesen magyarnak vélt facsutorák. Kétségtelen mindenesetre, hogy eredetük és kialakulásuk jóval régebbi. Minden bizonnyal már a XVIII. század elején széltében-hosszában el voltak nálunk terjedve. A veszprémi csutorások első céhlevele már 1734-ben virágzó ipart szentesít.[32] Maga a csutora

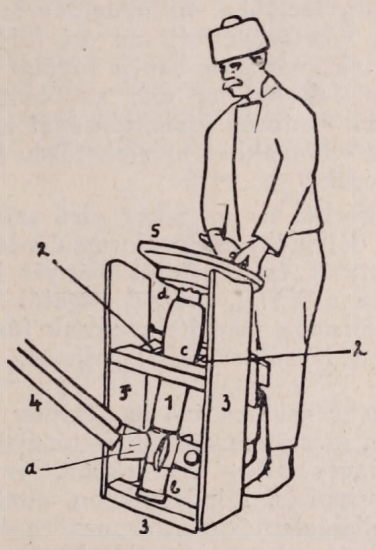

11.) Bulgár csutorások esztergapadjai nem csutoraalakú edények számára: 1: vízikerék; részei: *a:* kanalas lapátsor; *b:* talpcsapágy; *c:* nyak-csapágy; *d:* körmös; — 2: a vizikereket szabályozó ékek; — 3: keretszerkezet; — 4: szögletes vízvezető vályu; — 5: a fatál esztergályozás közben.

szó, amely először ehhez a faedényformához kapcsolódik, szintén ismert és használt már a XVIII. század elején.[33] A század második felében készült viseleti képek az erdélyi oláh és szász parasztot is ilyen facsutorával felszerelve ábrázolják.[34] A Karger-féle kéziratos hadügyi munka is úgy említi meg 1798-ban „Tschutera" néven e fából készült ivóedényeket (Feldflasche aus Holz), mint ismét érvénybe lépő régi szabványos formát és anyagot.[35]

[31] Eszterházy Gyüjtemény.

[32] Bartócz i. m. Veszprémi Hírlap, 1938. okt. 23. 7. l.

[33] Magyar Etymológiai Szótár, 1232.

[34] A Magyar Történeti Múzeum Iparművészeti Tára birtokában.

[35] Karger J.: Entwicklung der Adiustierung, Rüstung und Bewaffnung der österreichisch-ungarischen Armee von 1700—1809. 78. l. M. Kir. Hadimúzeum Könyvtára 6202. sz.

Tárgyi és nyelvészeti adatok egyaránt azt bizonyítják, hogy ezek a többnyire szimmetrikus oldalnézetű, négy kis lábon álló kupakos facsutorák sem magyar eredetűek. Származásuk útja azonban már nem nyugatra, hanem délre mutat. Formájuk a csutoraalakú edények őshazájának közelében, a Földközi-tenger környékén alakulhatott ki, és minden bizonnyal balkáni, délszláv közvetítéssel jutott el hozzánk.

Minden valószínűség ugyanis a mellett a felfogás mellett szól, hogy míg a Földközi-tenger környékén, Kis-Ázsiában és a Balkán-félszigeten kialakult ókori formák átterjedtek a galliai és germán provinciákba, új nyugateurópai formák kialakulására nyujtva lehetőséget, itt az ősi földön is tovább élhettek, alakulhattak, más irányban is tovább hathattak. Hiszen a bolgár vidéken, feltehetőleg már az óbolgár korban, tehát az aleman és frank csutorák kialakulásával egyidőben bukkannak fel e nyugati edényekhez meglehetősen hasonló féloldalas bolgár agyagcsutorák.[36]

Ha a középkorból és az újkor első századaiból nincs is tudomásunk más délvidéki csutoraformájú edényről, ez a jelenség inkább a kutatás és a gyüjtés hiányát jelentheti, mint a csutorákét, hiszen a XVIII. század végétől kezdve egyszerre nagy tömegben jelennek meg itt nemcsak fémből és agyagból, de főképen a mi facsutoráinkkal teljesen azonos formában fából is.

Maga a magyar csutora szó is délszláv közvetítésű jövevény szó. Megvan az oszmán törökben, az újgörögben, a bolgár, szerb, horvát, szlovén, albán nyelvekben. Megtaláljuk az oláhban és a kisoroszban is. Mindegyikben, eltekintve a szopóka (pipacsutora) mellékjelentéstől, ugyanezt a fából esztergályozott ívó és italtartó edényt jelenti.[37] Minthogy e szó eredeti délszláv formájában nem régebbi a XVII. századnál,[38] és nálunk a XVII—XVIII. század fordulóján jelenik meg hozzákapcsolódva mindkét helyen azonos formájú fából esztergályozott faedényhez: elég nagy a valószínűsége annak, hogy e csutorafajta-elnevezésével együtt a Balkánon a XVII. században alakul ki, és utána kerül át Erdélybe, innét a kisoroszokhoz és ugyanabban az időben Horvátországba és a Dunántúlra.

1938—39. évi balkáni tanulmányutaim módot nyujtottak arra, hogy a hazai és a balkáni kismesterségek viszonyának tanulmányozásával kapcsolatban figyelmemet a magyar és főképen dunántúli szempontból annyira fontos balkáni csutorákra és a csutoramesterségre is kiterjesszem.[39] A nyelvészeti adatokat teljesen igazolták a helyszínen megvizsgált tárgyi egye-

[36] Jellemző példányai a Stara-Zagorai, Várnai és Madarai Múzeumban.

[37] Magyar Etymológiai szótár, 1232.

[38] Daničić: Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika. Zagreb, 1884—1886.

[39] Ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki azoknak a közületeknek és vállalatoknak, amelyek tanulmányutamat megértő anyagi támogatásukkal

zések. Alkalmam volt múzeumokban, kereskedésekben, vásárokon, Bulgáriában, Szerbiában és Görögországban a magyar csutoraformákkal teljesen egyező balkáni példányokat lemérni és lefényképezni. Magára a mesterségre és szerszámaira vonatkozó legtöbb anyagot a szófiai néprajzi múzeumban gyüjthettem.[40] Itt a múzeum vezetősége egy egész csutorásműhelyt állított ki.

Bulgáriában ma is dolgoznak még csutorások a Balkánhegység fában gazdag vidékein. Különösen az erdőkoszorúzta Sipka-hágó két oldalán megbújó falvakban. Így a Gabrovo melletti Toples faluban, Drenovo, Trojan, Karlova, Kalofer és a keletebbre fekvő Kotel községekben.[41] Régebbi múzeális értékű készítményeiket ennek a vidéknek közgyüjteménye, a Kazanliki Múzeum őrzi. Ma már inkább csak díszedényeknek való nyers csutorákat esztergályoznak. Az egyik gabrovoi kereskedő vásárolja össze őket és díszítteti ki iparművész fara-

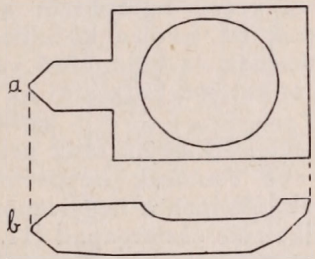

12.) Bulgár csutorások esztergapadján levő vízikerék kanalas lapátja.

góival és festőivel a közönség ízlésének megfelelően.[42] Az egyiken festett szőlőfürtöt látunk, a másikon vésett rozettát, a harmadikon domború levélkoszorút, egy továbbin a cár és a carica kettős portréját (6. kép: 7.). Ha e díszítményektől eltekintünk, bár az uralkodópár arcképén kívül alig van valami közük a bolgár néplélekhez, az edények alapformájáról alig állapíthatnók meg, hogy bolgár vagy magyar csutorákkal van-e dolgunk. Még szíjazásuk, átkötésük, rózsájuk is teljesen azonos akár a legjellegzetesebb bakonyi betyárcsutorákéval (6. kép: 3., 5—7.).

A bolgár csutorások csutorán kívül (csutora bolgárul még: buklica, csepnica) több másfajta faedényt is esztergályoznak. Így különösen a fedeles túrótartót: a pochlupci-t, parasztosan polupci-t (7. kép: 3.), kis talpas mozsarat: a csuturká-t (7. kép:

lehetővé tették: Veszprém vármegye és Veszprém város közönségének, a Veszprémi Takarékpénztár elnökének: dr. Iklódy Szabó Jánosnak, a Várpalotai Unio Bányászati és Ipari Rt., a Péti Nitrochemia, a Fűzfői Papír- és a Peremartoni Robbanóanyag-gyárak igazgatóságának.

[40] A múzeum anyagának tanulmányozásában nagy segítségemre volt dr. Chr. Vakarelski múzeumi őr.

[41] Sokat köszönhetek dr. Fehér Géza útmutatásainak és tanácsainak.

[42] A kereskedő neve Koszta Kosztov.

1.), a fakupát, illetőleg csészét: a csasá-t (7. kép: 2.), a törőt: a csukalo-t (7. kép: 4.) és a hengerded talpon álló nagy lapos tálat: a szofricská-t (7. kép: 5.). Ismeretes, hogy a magyar csutorások is készítettek a csutorán kívül más faedényt is. A veszprémi csutorások céhkorsóján a csutora mellett fakelyhet és fedeles fakupát is láthatunk (8. kép). Az ebbe a céhbe tartozó bakonybéliek fatányérokat esztergályoztak.[43] Ebben is megegyeztek tehát bolgár rokonaikkal.

A bolgár csutorások esztergályozó szerszámai is jórészt azonosak a magyarokéval.[44] Így a bolgárok is használják a fejszét (9. kép: 2.), a súlykolót (9. kép: 1.), a különböző késeket, vésőket (9. kép: 3.) és a körmöst. Csupán az esztergályozáshoz felhasznált erőforrásuk más. És ennek megfelelően módosul esztergapadjuk is. Míg a hazai csutorások esztergájukat lábbal hajtják, a bolgárok hajtóerőnek a vizet használják fel egy igen egyszerű, de teljesen megfelelő turbinaszerkezet segítségével. Műhelyeiket ezért legtöbbször a falutól távol csak olyan helyen építhetik fel, ahol a közelben levő víznek megfelelő esést biztosíthatnak és különböző vályukon és facsövön át a kis műhelyépület tetején keresztül az esztergapadhoz irányíthatják (10. kép).

Esztergájuk kétféle. Az egyik fajta nem csutoraalakú edények, a másik inkább csutorák készítésére szolgál. A nem csutoraalakú edények, főképen a nagy lapos tálak (11. kép: 5.) esztergályozására alkalmas esztergapad (11. kép) leglényegesebb része egy függőleges tengelyű, akciós vizikerék (11. kép: 1.). A tengely alsó részén helyezkedik el kanálalakú, félholdalakúan vájt, csapozott lapátsora (11. kép: a), 12. kép), melyet a vízsugár eleven ereje közvetlenül a középen e vájatban ér és hoz a tengellyel együtt mozgásba. A tengely legalul talpcsapágyban (11. kép: b.), középen vízszintes tengelyű, osztott nyakcsapágyban fekszik (11. kép: c.). Szabályozása a két oldalt elhelyezett ékek segítségével történik (11. kép: 2.). A tengely felső végéből kiálló vaskörmök fogják az esztergályozandó edényt és forgatják a tengellyel együtt (11. kép: d.). A körmössel felszerelt vizikerék megfelelő keresztszerkezetbe van beállítva (11. kép: 3.). Ez az esztergapad álló helyzetre kényszeríti a munkást, vízvezető csatornája lejtős, szögletes vályú (11. kép: 4.).

A csutoraesztergapad szerkezete a csutoraalak esztergályozásának megfelelően módosított és tökéletesített (13. kép). Az egész szerkezet, mivel a kényelmesebb ülő munkát igyekszik lehetővé tenni, földre fektetett. Kanalas lapátrendszerrel és körmössel ellátott, az előzővel teljesen azonos vizikereke a vízszintestől kb. 30 fokban hajlik el. A lapátokra rázuhanó vízvezető csatornája (13. kép: 1.) fatörzsből vájt és fakeretekkel összeszorított (13. kép: 1. a.) cső, amelynek alsó

[43] Bartócz J. i. m. Veszprémi Hírlap. 1938. okt. 23. 7. l.
[44] Ébner S. i. m.

nyílásán külön betétlemez pontos köralakú kivágása szabályozza a kiömlő vízsugár keresztmetszetét és irányát. A lapátocskák félholdalakú vájata e vízsugár nagyságához igazodik.

A vízvezető facső és a lapátsor közé illesztett, vízszintes tengelyű emeltyűs szerkezettel a munkaszükségletnek megfelelően a forgás sebessége, illetőleg a fordulat száma is szabályozható (13. kép: 2.). E szabályozó szerkezet lényege: csappal a keretszerkezethez kapcsolt forgatyú-kar, amelynek vége vízszintes irányú félköralakú vájatban fekvő szabályozó kar-

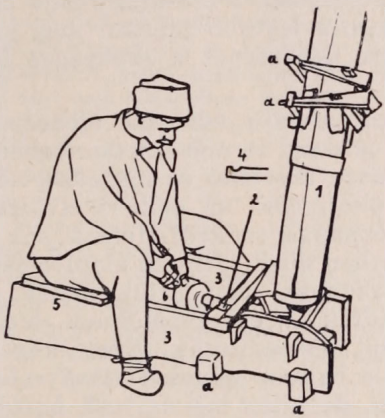

13.) Bulgár csutoraesztergapad: 1: vízvezető facső; 1. a): szorítókeretek; — 2: a forgás szabályozó helye; — 3: keretszerkezet; 3. a): keretszerkezet tartógerendái; — 4: forgásszabályozó — külön rajzolva — az ujj számára készült vájattal; — 5: ülőke; — 6: a csutora esztergályozás közben. —

hoz kapcsolódik. A szabályozó kar egy ujj megkapaszkodására alkalmas bevágással van ellátva (13. kép: 4.). Kihúzásával eltereli ődik a vízsugár a lapátkoszorúról, tehát csökken, majd megáll az erőkifejtés; betolásakor teljes víz éri a lapátszerkezetet, az erőkifejtés zavartalanul érvényesül.

A csapokkal összeeresztett keretszerkezet (13. kép: 3.) két keresztgerendára erősített (13. kép 3. a.) oldaldeszkalemezből áll. E deszkalemezek a körmös irányában rájuk helyezett ülőke (13. kép: 5.) felé szélesednek, hogy a kényelmes ülőmunkát lehetővé tegyék, és az esztergályozás közben forgó csutorának (13. kép: 6.) megfelelő helyet biztosítsanak.

A facsutorákon kívül nagy tömegben készültek régebben Bulgáriában csutorák fémből is. Török vidékeken főképen a feltűnően magasnyakú csutoraalakú önkannák[45] (6. kép: 1.) és a vörösrézlemezekből vert talpnélküli kulacsok csavarható kupakkal[46] (6. kép: 2.). De számos eredeti bolgár öncsutorát

[45] A közölt kép eredetije a Szófiai Néprajzi Múzeumban 1808-as évszámmal. Több hasonló példány 1786. és 1775. évszámmal is.

[46] A kép eredetije ugyancsak a Szófiai Népr. Múz.-ban. A razgradi török negyedben ma is készítenek hasonló edényeket.

őriz a szófiai néprajzi múzeum különösen a XIX. század elejéről való feliratokkal. Zöldmázas cserépcsutoráik — akárcsak nálunk — a fatechnika jellegzetes formáit követik (6. kép: 4.). Különben majdnem mind szimmetrikus oldalnézetű edények.[47]

Ezekhez a bolgár csutorákhoz viszonyítva a többi balkáni csutorák sem Szerbiában, sem Albániában vagy Montenegróban (6. kép: 5—6.), sem Görögországban nem adnak újat. Szerbiának főképen déli, erdőkoszorúzta hegyei között találkozunk csutorásokkal.[48] Készítményeiket a skopljei (üszkübi) vásáron értékesítik. Görögországban, a csutoraformájú edények egykori klasszikus hazájában, a legtöbb faluban még ma is dolgoznak ott, ahol nem okoz nehézséget a szükséges faanyag beszerzése.[49]

Eddig a csutoraformájú edények többezeréves történetének vázlata. Mint célszerű formát sokszor talán egymástól térben és időben teljesen távolálló és független népek is feltalálták.[50] Létrehozta őket, mint az emberi civilizáció annyi más vívmányát a hétköznapok szükségleteinek sok hasonló adottsága és a természetben megfigyelhető alapformák örökké inspiráló ereje. Voltak azonban, mint láttuk, népek, melyek kétségkívül egymásnak adták át, és jellemüknek, technikai ügyességüknek megfelelően módosították. Ezek közé tartozunk mi magyarok is, akik a balkáni népektől átvéve legkésőbb honosítottuk meg ugyan, de talán legközelebb hoztuk népi egyéniségünkhöz. Rokonszenves elfogultságunkban valósággal csutora-világnézetet teremtettünk.

Egyes formák az alkotó vagy átalakító népekkel együtt már századokkal ezelőtt elpusztultak és kerültek szerencsés körülmények között múzeumokba. A még élő példányok, a fellelhető mesterségbeli gyakorlat is pusztulóban. Alapformájuk azonban — úgylátszik — sohasem hal ki. Az utolsó csutorát, ha végleg kihullik a ma már elöregedett kézművesiparos kezéből, átveszi a gyárak fürge munkása, és mintáját milliós

[47] A Várnai Múzeumban van egy kissé asszimmetrikus oldalnézetű nagy facsutora — különben a balkáni és magyar facsutorákkal azonos formájú. Felirata szerint 1885-ben ajándékozta Pirot városa Sándor hercegnek. Tehát a Balkánon már 1885-ben éppenúgy szerepelt a csutora politikai nagyságoknak szánt ajándékedényként, mint nálunk.

[48] Svetozár Rajčevićnek, a Skopljei Múzeum konzervátorának szíves felvilágosítása.

[49] Az athéni néprajzi múzeumban őriznek egy multszázadvégi nagy festett önkupakos és egy valószínűleg csikóbőrbevonatos facsutorát.

[50] Így pl. természetesen függetlenül az európai kultúráktól, mint teljesen önálló fejlődmény megvan a féloldalas agyagcsutora igen jellemző formája egy amerikai indián törzsnél is. Lásd: Cushing, Frank Hamilton: A Study of Pueblo Pottery as Illustrative of Zum Culture Growth, Fourth Annual Report of the Bureau of Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution 1882—83. by J. W. Powell. Washington 1886. p. 512—513. Fig. 547—549.

példányokban „tökéletesítve", praktikusabb aluminiumkulacsokat hív életre: cserkész-, turista-, katonakulacsokat. A népi jellem alakította különbségeket magán viselő csutora azonban, mint annyi más egykori kézművesipari termék, ezzel meghal. Helyébe a nemzetközi tömegcikk lép, amely — ha hasznosabb és talán olcsóbb is —, de semmiesetre sem fog olyan élményszerű képet nyujtani egyszer, mint az őt megelőző történeti emlékek sorozata.

DR. LÁSZLÓ NAGY: *Die Feldflasche.*

Auszug. Die Holz-Feldflasche war im XVIII—XIX. Jh. in ganz Ungarn verbreitet und wurde hauptsächlich in der transdanubischen Stadt Veszprém massenweise hergestellt. Sie ist jedoch in Anbetracht ihrer Grundform und Herstellungsweise ursprünglich keine ungarische Erfindung.

Die ersten Ton-, Erz- und Glasgefässe ähnlicher Gestalt sind uns aus der urgeschichtlichen (Abb.: 1., 1.) und aus der griechisch-römischen Zeit erhalten geblieben (Abb.: 1., 2—6.; Abb.: 2.; Abb: 3.). Ihre Grundgestalt mit all ihren Abänderungen hat sich scheinbar in der Mittelmeergegend der klassischen Epoche herangebildet. Von hier gelangt sie noch während der Römerherrschaft in die germanischen und gallischen Provinzen. Die ältesten uns bekannten Holz-Feldflaschen wurden in Alemannen-Gräbern gefunden (Abb.:1., 7—8.; Abb.: 5., 1.). Mannigfaltigkeiten der Form und des Materials sind auch im benachbarten Deutschland vorhanden (Abb.: 5., 2—7.), so auch die bis in die jüngste Zeit in Sachsen aus Holz hergestellten (Abb.: 5., 8—9.) Feldflaschen. Aus der Zeit der Völkerwanderung sind uns, von heimischen Boden stammend, nur die Ton-Feldflaschen der Avaren bekannt (Abb.: 4.). Zur Zeit der Landnahme kannten die Ungarn die Feldflasche noch nicht, auch im Mittelalter wird ihrer nur spärlich Erwähnung getan. Die ungarische Holz-Feldflasche, welche in letzter Zeit zum nationalen Prunkgefäsz wurde, und die die Gestalt der Holztechnik nachbildende Ton-Feldflasche kam, wie dies auch ihr Name (ungarisch: „csutora", lese: tschutora) bezeugt, aus der Urheimat der Gefässe in Feldflaschengestalt vom Balkan, nach aller Wahrscheinlichkeit gegen Ende des XVII. Jhs. durch südslawische Vermittlung nach Ungarn. Die Gestalt der bulgarischen, serbischen und griechischen Holz-Feldflaschen ist, abgesehen von den Ornamenten, mit den ungarischen vollkommen übereinstimmend (Abb.: 6., 3—7). Die Ausübung des Handwerks der Feldflaschendrechsler (ungarisch: „csutorás", lese: tschutorasch), welches bei uns nur noch in der im ständigen Betrieb stehenden Werkstatt des Veszprémer Skansens sich erhielt, ist in den Bergen von Skoplje in Jugoslavien, in einigen holzreichen Gegenden Griechenlands und hauptsächlich in Bulgarien heute noch auffindbar.

Die bulgarischen Feldflaschendrechsler arbeiten hauptsächlich in den Dörfern der Umgebung von Gabrovo. Als Triebkraft benützen sie Flusswasser (Abb.: 10.), während die ungarischen Handwerker Drehbänke mit Fussantrieb verwendeten. Dieser Verschiedenheit der Energiequelle entsprechend unterscheidet sich das Gefüge der in Bulgárien und der in Ungarn verwendeten Drehbänke. Die Handwerkzeuge sind in beiden Ländern im grossen und ganzen die gleichen (Abb.: 9.). Die Feldflaschendrechsler beider Völker verfertigen ausser Feldflaschen auch anders geartete Holzgefässe (Abb.: 7.; Abb.: 8.). Die Bulgaren bedienen sich zur Herstellung der nicht feldflaschenförmigen Holzgefässe hauptsächlich stehender Drehbänke (mit wagerechter Achse (Abb.: 11.). Die Ungarn kannten nur eine vollkommenerer und bequemerer liegender Drehbänke (mit wagerechter Achse; Abb.: 13.). Die Ungarn kannten nur eine Art, die liegende Drehbank.

Regősdalaink rejtélye. V.

Hejgetés.
Dunántúli regös-emlék és a pogány magyar sírbatétel szertartása egy csángó népdalban.

KALLÓS ZSIGMOND dr.

III. **A csángó dal címéhez: „Hejgetés. Szilveszteresti dal".**

A gyüjtő a címszóhoz egyéb indokolás nélkül megjegyzi: „Sein Name vielleicht onomatopoetisch". Már a címszónak fenti kiegészítése: „Gesang am Sylvesterabend", és még ennél is inkább a vers egész első részének tartalma mutatják, hogy itt a regösköltészetnek egy variánsával állunk szemben, és nem holmi hangutánzó szóval. Ilyenformán a címszó sem lehet egyéb, mint a regös dalokban megszokott stereotyp *„hajgatás"* szónak magashangú mása, sőt ennél is pontosabb megfelelője: t. i. magának a dunántúli ejtésnek csupán a csángó hangrendszer szerinti bizonyos változata, amilyenre maga a költemény is mutat még egy példát ebben: *„ejtókat"*.

A regölő szokásnak és a hozzá tartozó énekeknek egyik legfőbb célja a gyors visszatérés reményében Erdélybe szökött pogány emigránsok ifjainak dunántúli nőszerzése volt. Ennek eljárása leginkább a *hajgatás* motívumának szavaiban jut kifejezésre. Sőt az egész regös-ünnepnek is az itt jelzett célhoz képest *„hajgatás"* volt az eredeti neve. A regösdalokban még ma is a *„regölni"* és *„hajgatni"* igék az utóbbi értelemben váltakoznak [1a]. Ámbár a csángó költeményben sem maga a hajgató, sem a vele céljukban azonos egyéb nőszerző- (vagyis: a „kis béres-", a „csirgős-csörgős szekér-", a „didergő-" vagy a tulajdonképeni „összeboronáló") motívumok nem kerülnek elő; mégis címe: „hejgetés" az igazi és egyúttal ősi, mert már nevében is kifejezi a népszokás eredeti jellegét. Ennek ‚regölés' elnevezése már későbbi keletű; mikor t. i. az egész ünnep egyes gyakorlati fázisait, és főként az áldozatot (egyházi tilalomra) már csak jelképesen, sőt gyakran e nélkül is, pusztán szóval vagy (mímelő) énekes regékkel kezdték helyettesíteni: *„regül ejteni"*. Ez a kifejezés az, mely a régi időkön sajnálkozó regölő refrént is adja: „Haj! regül ejtem!" A csángó hazajárások azonban az ünnepi gyakorlatnak ezt az egy-két századdal későbbre tehető, pusztán szóbeli regölésre szorítkozását már nem érték meg. Így az ünnepnek és a róla szóló daloknak neveként a csángó dal szükségszerűen csak az eredeti *hejgetést* ismerheti, vagyis azt, melyen utolsó dunántúli hajgató útjaikon a látogatók maguk közt is emlegették.

A hajgató szertartást, különösen az „Isten meg ne mentse, kebelébe rejtse" motívumból indulva, a V. Sz. II. kötetében rekonstruáltam (146. l), és ugyanott szóltam a votják lakoda-

[1a] Egy példa: *Csősz* (Komárom m.): „Regöljük, regöljük a maguk lenyát, egy ifjú legénynek"; *Surány* (Vas m.): „Hajgassuk, hajgassuk, de kinek h.? Só Jancsinak h".

lomnak egy lényegében hasonló szertartásáról is, mely szintén mintegy a sorsdöntő lépés ellenpróbájának tetszik a szellemekhez szóló fellebbezéssel. A hajgatásnak egy másik párhuzamát ugyancsak a votjákoknál, a V. Sz. III. kötetében külön tárgyaltam (295. l.), Gombos L. pedig ugyanabban a kötetben: „Adalékok regösdalaink rejtélyéhez" címen a vogul hősköltészet „hőslés"-eiben mutat ki meglepő párhuzamot a magyar hajgatás elemeivel. Ezekre az elemekre itt csak röviden utalhattam, az utolsó fejezetben alkalmasint még kissé bővebben is szólok majd róluk.

A „Szilveszteresti dal" tekintetében is régibb keletű a csángó hagyomány, mint a legtöbb regöséneké. Ezek időpontjaként (úgy mint az udvarhelymegyei Kénoson is) ma már karácsony első vagy második napja szerepel. Persze az időbeli eltolódás a Gergely-féle naptárváltozásnak tulajdonítható, amint azt Sebestyén Gy. (A Regösök Bp., 1902., 8. l. kk.) igen alaposan kimutatta. A regölés az ő számítása szerint is kezdetben újévi népszokás volt. Ehhez azonban meg kell jegyezni, hogy még a szilveszteri és újévi időpontok is — olyan pontosan — már csak keresztény időkben voltak meghatározva, tehát a régi Gergelyelőtti naptár befolyása alatt. A régi pogányünnep maga természetesen nem lehetett naptári napra rögzítve, hanem évről-évre és vidékenként is alkalomszerűen különböző időre esett, sőt nem is egy, hanem több napra volt évenként megbeszélés útján kitűzve; — de mégis olyanformán, hogy az időpontnak nagyjában a mai farsang első heteivel kellett összeesnie. Innen vannak a regölés szövegének elég gyakori vonatkozásai a mai farsanggal, melyekről más kapcsolatban fogok szólni. Vas megye két községében ma is újévre,[2] három somogyi helyen pedig valóban az ezt megelőző estére esik a regölés. Sok faluban a regölés két napra terjed, amire itt-ott a szöveg is utal. Újévről beszél még ma is három változat, holott az ünnep maga már karácsonyi szokás. (Seb. id. h.)

IV. A csángó költemény szerkezete.

Fent már jeleztem, hogy az első hét sor beköszöntő motívumrészleteket tartalmaz, és hogy éppen a *„hajgatás"* nincsen meg benne. Szóltam arról is, hogy a pogány temetésnek fent bemutatott apológiája látszólag csak laza összefüggésben van az előzőkkel. Szóval szükséges a „Hejgetés" szerkezetével külön is foglalkoznunk.

Igaz ugyan, hogy mint minden regösdalban, itt is a regösmotívumok erősen összevonva mutatkoznak; — de a mindenütt szabályosan azonos versmérték és a regölésszerű résznek a temetéshez átmenetül szolgáló sorai *(Memből jöttünk, membe menünk,* és *Lelketeket membe visszük)* azt tanusítják, hogy az egész vers kétségkívül szoros egységnek volt megköltve. Nem a költő hibája, hanem a mienk, hogy a 900 éves távolság körül-

[2] *Csényén* 4-szer refrén gyanánt is, így: *„ez új esztendőben".*

ményeinek hiányos ismerete miatt felében megtörtnek gondoljuk a szép alkotást; sőt hogy teljes megértéséhez ma már elég bonyolult fejtegetésekre van szükség.

A dunántúli regösénekekben az eredeti szereplők: a 16—17 évesnél nem idősebb székely házasulók, meg a kalauzolásukra vállalkozott, és különösen az atyafiságok elágazásaiban is tapasztalt varázslók: a szarvas csabafiak sehol sem szerepelnek már külön, hanem nagyobbára az ifjakkal együtt. Szerepkörüket, hol arra szükség volt, előző tanulmányaimban különválasztottam. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az ünnephez szükséges versszövegnek költői a vezető sámánok voltak, eléneklői azonban a legények. Valahányszor népköltői termékeinkben ú. n. regős reminiszcenciákról emlékeznek gyüjtőink vagy a magyarázók, bizonyosnak vehető, hogy az egészben is XI. sz.-i pogány költészettel állunk szemben. Szerzőik ugyanezek a regölve vándorló sámánok; és a bennük fennmaradt költői részletek is inkább e vezetők szerepével foglalkoznak, mint a hajgató apró legénykékkel. A legfontosabb és még a Csaba-mondánál is értékesebb ilyen költői maradvány: a *Júlia szép leány*-ballada és változatai, melyekről alább még szó lesz.

A *sámán* az, aki az apró embereket irányítja, az atyafiságí házakhoz elvezeti, és itt az ünnepi fogadtatásnak legfőbb személye: az általa foganatosítandó áldozatoknak megszervezője, melyeken a szükséges segédi munkát az ifjak szolgáltatják. Áldozatokról a regösének tárgyalása közben többször beszéltem, de már az előző részben utaltam dunántúli *temetési* nyomokra is a bucsui misztérium szakaszai között. Nos hát, a XI. században élő magyarok valahogyan lemorzsolták idejüket az új vallásnak még nem nagyon szigorú követelményei és a régi hitnek alaposan meglazult hagyományos keretei között. De a halott magyarnak kétféle: keresztény vagy őspogány lelkiüdvének kérdése, ill. a kettőnek összeütközése az élőkénél sokkal fontosabb, mert az örökéletbe vágó érdek. Ebben az összeütközésben látszólag a kereszténység, valóban pedig gyakran a pogányság volt a győztes. Már fönt is valószínűnek tüntettem fel bizonyos titkos átföldeléseket Dunántúl, melyekhez a sámánok kellettek. Ép oly valószínűnek lehet állítani azt is, hogy a hajgató ifjak egy-egy csoportjához a sámánok sokszor legalább is *ketten* csatlakoztak vezetőkül (l. alább). Az Erdélyben is lassan kiszoruló és hanyatló befolyásuk miatt egyúttal kenyerüket vesztett sámánoknak a nagy regösutak kenyérkereset gyanánt is szolgáltak. A sámán szerepét a magyar temetés alkalmával fent aránylag újnak jeleztem, vagyis a megváltozott helyzet követelményének. De új volt a sámán szerepkörében az is, hogy Dunántúl az áldozatokat is ő kezdte bemutatni a gyula-táltosok letűnése után. Sőt nemcsak a (már igen ritka) nemzetségi lóáldozatok bemutatása hárult reá, hanem végrehajtója lett a *kisebbfajta* áldozatoknak is, mely tisztet régebben a család vagy az atyafiság feje töltött be. A következő tanulmányban lesz mó-

domban ismertetni azt a fogalomzavart, mely éppen a keleti samánoknak gyula-tisztet bitorló minősége miatt a két hivatásfogalom között csakhamar beállott.

A moldvai (csángó) magyarság honfoglalás-előtti településének bizonyítékait külön tanulmányban fogom előadni; és abban néhány helynév tanuságával azt is, hogy ez az ott rekedt etelközi magyarság legalább is a Dnyeszternek ma Oroszországba eső partjáig terjedhetett (Csöbörcsök). Ezek a helynevek még arról is értesíteni fognak, hogy a tizennegyedik századi pogány emigránsok a moldvai magyarság kebelében néha külön telepeket is létesítettek. Fel kell tennünk, hogy a jelentékenyen nagyobb távolság miatt a hajgató céllal hazalátogató moldvai csángó ifjúságot, mihelyt kitűnt, hogy az emigránsoknak keletről való hazatérésére többé nem igen marad remény, a hajgatott dunántúli leányok még kevésbbé voltak hajlandók tovább is követni, mint a székely vidékről jötteket (l. al.). Erre aztán a csángó regös ifjak hazalátogatása Dunántúlra megszűnt ugyan (vagy lényegesen módosult), samánjaik azonban a tűrhető keresetforrásról még mindig nem akartak lemondani. A hejgetés plurálisa (lelketeket visszük, tesszük) úgylátszik azt jelenti, hogy kisebb-nagyobb csoportokba verődve ezután csapatosan folytatták regös nagy útjaikat; de nagyobbára már tömeges hajgató ifjak nélkül. Ez a körülmény világíthat rá legkönnyebben a Wichmann-találta költemény szerkezetére is. A vers ugyanis csak a varázslók érkezését, bemutatkozását említi az első hét „beköszöntő" sorban, a következő nyolcban pedig a pogány temetés hasznosságát vagy szépségét emeli ki, mintegy felajánlva a pogány átföldelésekhez a samáni segítséget.[1]

V. A csángó szöveg első, regölésszerű fele.

Vegyük most az első rész sorait vizsgálat alá egyenként is, és keressük meg Sebestyén Gy. dunántúli regös-gyüjteményéből a hozzájuk könnyen adódó párhuzamokat. Persze lesznek sorok (a 6. és a 7.), melyek csaknem külön tanulmányt igényelnek.

Mindjárt a szöveg első mondata:

2. Keljetek fel bojérek

ugyanaz, mely minden kissé teljesebb regös-szöveg legelején

[3] Természetes, hogy samán-orvosi fontos szolgálataikat mint szintén jelentékeny kereset-forrásukat titkon tovább is gyakorolták Dunántúl. De erre való célzások már azért sem kerülhettek a csángó versbe, mert a regösénekekben is eléggé homályosak. Különben is az évnek csak egy apró részét töltvén a dunántúli atyafiságok közt, a kisebb betegségek vagy egyéb bajok orvoslásában kevésbbé vehették fel a versenyt a vidék kuruzslóival, akik szintén samáni eredetű, de el nem bujdosott elődök tudását és gyakorlatát folytatták titkon idehaza. Ez a gyakorlat leginkább a szent *tanorkokon* belül folyt le; és a dunántúli regösének keleti samánjának „levelődő" (‚tengődve működő') helye gyanánt ez a sebes folyóvíz által körülfolyt szép zöld pázsit van megjelölve. Ilyen általános orvosi gyakorlatra, melynek legfőbb eszköze a réült samán lelkének égbeszárnyalása volt, talán céloz is a 7. vers második fele: „Memből jöttünk, *membe menünk*" (l. a. l.).

visszatér (mint pl. Zalaszentgyörgyön: „kell fűő, gazda, kell fűő"). A csángó „boiér" a dunántúli ‚gazda' fordítása. A „telkelés"-re való felszólítás pedig azért van, mert mind a vers, mind a még élő hagyomány is azt bizonyítják, hogy a szökevények késő éjjel vagy hajnal felé, titkon állítottak be. A gazdák pedig háznépestül és — mint látni fogjuk — fogadásukra felkészülten, de a feltűnés elkerülése végett ágyban várták az érkezőket.

3. Gyujtsátok meg a gyortyákat!

Ez a sor az ünnepi fogadtatásra vonatkozik, mely a dunántúli változatokban éppen úgy szól az istenek követeinek, vagyis a szarvas csabafiaknak, mint a velük érkezett régi istennek. *A titkos* érkezéssel az égő gyertyák nem állanak ellentétben, sőt az ok épúgy, mint a karácsonnyal régebben egybeeső újév időpontjának megválasztása részben arra is jók voltak, hogy a hatóságok figyelmét eltereljék. A gazdák előbb keresztény lelkiismeretüket nyugtatták meg (mint a kettős temetésnél is), azután következett a régi pogány istenek megengesztelése. Az ünnepi hangulat tehát kettős volt.

A regösdal-párhuzamok ezek: *Gősfa, Nagypáli* (Zala m.): *Szállott isten házadra, Csókával, seregével, Szárnyas angyalával,* **Égő gyertyájával".** (A pogány gyertyakultuszról v. ö. A. Hämäläinen: Das kultische Wachsfeuer der Mordvinen und Tscheremissen, Journal de la Soc. Fin—Ougr. 158; 1936—37. Hels.) *Tüskevár és Torna* (Zala m.): *„Angyal száll házadra, Tele poharával,* **gyujtott gyertyájával".** Az „angyal", mint alább látni fogjuk, a pogány isten követe: a samán; *Nemes Ládony* (Sopron m.): „minden beköszöntő nélkül csak azoknál a házaknál énekelnek, ahol *kivilágított ablakkal várják* a regösöket".[4]

A szöveg harmadik motívuma:

4. Nyissátok ki ez ajtókat!

Ez kb. a dunántúli énekek „nyomozásának" mása: „Mongyuk-e vagy nyomjuk?" — *Nemes Dömölk* (Vas m.): *„Nyissák ki az ajtót,* Hadd menjek be rajta! Haj regürejtem!" Ez a vers a változat keretében elkülönülten áll, egy összeboronáló és egy viselet-motívum között. A tulajdonképpeni beköszöntő Nemes-Dömölkön részben próza: „Itthon-e a gazda, asszonya leánya? Itt vannak a regösök, hogyha bemehetnének!"

5. Vessétek meg e padakat!

[Wichmann: ‚Macht die Betten (auf die Bänke')]. Ez a motívum Kénoson és Dunántúl, ahol a népszokás már igen régóta a falvak saját fiatalságára átruházva, még gyakorlatilag érvényben van, a hazalátogatások megszüntével fölöslegessé vált. A csángóknál azonban, akik az ünnepet már nem ismerik, ez a mo-

[4] „Az összeregélés iránt az eladó lányok nagyon érdeklődnek, mert az énekesek csakugyan ki szokták találni a jövendő titkát".

tívum az immár sok száz év óta utoljára megejtett regös nagy út szövegében a többi közt természetesen változatlanul megmaradt. A késő éjjel érkezett jövevényeket kivilágított ablakokkal, terített asztalokkal, a gyerekek mind ébren, és fekvőhelyükül *megvetett ‚padakkal'* várták. Természetes, hogy a kedves vendégek a többnapos látogatás idejére az atyafiságok közt megoszolva háltak meg.

VI. A samán mint szárnyas angyal.

A *Hejgetés* következő két sorát külön fejezetekben vesszük vizsgálat alá:

6. Adj' Istennek szent angyala!

A szótár ezt így fordítja: „Gottes heiliger Engel, gebe (alles gute)!" „Neujahrsgruss". A szerzők utóbbi megjegyzése, Szilveszter-estéről lévén szó, természetesen helyén van. De a köszöntés *eredete szerint* hathatós áldása volt a szárnyas samánnak, aki itt „Isten angyalá"-nak mutatkozik be. A hely voltaképpen ebből van összevonva: „Adj Isten! Istennek szent angyala (szállott házadra!)"[5]

A samáni hivatásnak ez a feltűnő, öntelt túlbecsülése

[5] A rekonstrukció élére helyezett külön üdvözlést: *„adj isten!"*, persze temérdek helyen és változatban ismeri a dunántúli regösdal. Ahhoz, hogy a két szót a beköszöntő részben külön hely illette meg, nem pedig az összevonás miatt egészen megromlott sor eleje, idejegyzem a mármarosi *Ugly*án feljegyzett rutén ének magyar fordítását (Nemes Mihálytól, Ethn. 1900. XI. 228. Seb. R. É. 120.):

Ehhez az udvarhoz! Adj' Isten!
Gazda uramnak, adj' isten!
Alszol-e már? Adj' isten!
Ha nem alszol, adj' isten!
Jöttek hozzád vendégek. Adj' isten!
Vendégek a kántálók. Adj' isten!
Az évi vígasztalók. Adj' isten!
Kérik érted az istent, adj' isten!
Hogy adjon neked — adj' isten!
Tele udvar juhot. Adj' isten!
Ki fogja azokat nyírni? Adj' isten!
Az isten anyja. Adj' isten!
Kinek lesz a gyapja? Adj' isten!
Istennek, palástnak, Adj' isten!
S embernek dicsőségére Adj' isten!

Sebestyén megjegyzi ehhez: „Érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy a hazai rutén kolenda-ének szövegei közt máris akadt egy, amely a fenti regösének szövegével több tekintetben egyezik". Alább pedig: „A juhokra vonatkozó rész mellett az énekmondók jelentkezése és a gazda keltése is olyan elem, ami a regösénekek legtöbbjében szintén megtalálható". Hozzá kell még tenni az époly fontos találkozást a „vendégek" és a „vígasztalók" kitételek dolgában (v. ö. Seb. R. É.; 27. *„örömmondók"*), és legelső sorban az „Adj' isten" refrént, 15-ször, mely a regöséneket is annyira jellemzi. Lehetséges, hogy ilyen feltűnő egyezés fog még akadni más is a környező nemzetiségeknél, de bizonyos, hogy ezek szintén époly *magyar* regöseredé-

bennünket már sehogysem fog meglepni, mert hiszen a negyedik pontban már tanui voltunk a beköszöntő jeleneteknek, amelyekben ez volt: **„Szállott isten házadra,** (Égő nyertyájával!)" (Gősfa, N. Páli); sőt: **„angyal száll házadra,** (tele poharával, gyújtott gyertyájával)" (Tüskevár).

Az angyal, aki itt totemmadár szárnyán, vagy azon, mely fejviseletén ékeskedik, „memből" jön és „membe" száll, egyelőre még nem isten (halála után talán ő is szellemet illető tiszteletben fog részesülni), hanem csak ennek gyakori követe, szárnyas angyala: egyike a samánoknak. De olyan közeli vonatkozásban, állandó, közvetlen érintkezésben áll a szellemekkel, hogy abban a pillanatban, mikor a dunántúli gazda küszöbét átlépi, vele az isten is leereszkedik az alacsony tetőre. Ő maga réületében istenekkel tanácskozik, alkuszik velük, lehozza őket magával a testi, lelki vagy vagyoni károk orvoslása végett, és főként a követelendő áldozatok felől tudakozódik náluk. Így kétségen kívül való dolog, hogy olyan feladatkört tölt be, melyre a keresztény hívők az *angyalokat* (és szenteket) kérik: közvetít isten és ember között. Így ha van angyal az égben vagy a földön, akkor az arkangyalok mellett (kikhez, mint alább látni fogjuk, szívesen méri önmagát) szerinte ő bizonnyal az, inkább, mint a kereszténység *névtelen* angyalai. A vámoscsaládi regösének során, ahol pedig az előző mondatban még így szól önmagáról: „Én sem vagyok csodaféle szarvas, hanem vagyok szent Mihály angyal", — hirtelen felmerül előtte a kérdés: „Hogyan akarnának az angyalok Magas égbe menni a nagy úristenhez?" A kereszténységnek különben is hús- és vérnélküli angyalai nem eshetnek földöntúli réületbe, mint ő; és ilyenképen lebegő lelkük mimódon léphetne Isten elé? Így értetlenül áll a keresztény angyal-problémával szemben; és hívei is, kiket hitvitázó kétségében bizonnyal sokszor hívott tanuul igaza mellett, melléje szegődtek, vele együtt meg lévén győződve arról, hogy neki szabad bejárása van a mennybe, — ki és be — a csángó vers szavaival: ‚memből jöttünk, membe menünk'.

tűek lesznek, mint az itteni uglyai. Semmiképen sincs tehát helyén Sebestyénnek itt is, mint gyakran, hangoztatott az a véleménye, hogy „a magyar regölő népszokás a rutén, lengyel, bulgár, oláh stb. karácsonyi és újévi kolendálás körébe tartozik". A most leközölt eddig egyetlen példányból jut-e a Magyarság Néprajza is arra az eredményre, melyet a regölésről szóló összefoglalás végére kerít? A megjegyzés így szól: Természetesen a mi regösénekünkre is akkor derül majd több világosság, ha a vele rokon más európai énekek, szokások változatai is olyan bőven össze lesznek gyüjtve, mint a magyar?" Ne tessék fáradni! A XI. század mozgalmas magyar világának e tanuihoz sem Európában, sem egyebütt sem hasonló, sem rokon adódni nem fog.

Fent láthattuk, hogy a Hejgetés közlőjét a keresztény „szent" szó, valamint a „Szilveszter-esti ének"-cím is megtévesztette, és e miatt magyarázta így: „Neujahrsgruss". A „szent" szó csak később került a régebbi *„ed" „egy"* helyébe. Mindennek, ami pogány istenekre vagy szertartásokra vonatkozott, ez volt egyik állandó jelzője. Helyét mint hypertrophie sémantique (v. ö. MNy. 35.: 120) engedte át az idegen *‚szent'*-nek.

De maradjunk most még vele a földön, és lássuk, mennyit tud a dunántúli regösének a már idézett helyeken kívül is e szárnyas angyalokról? A motívum: (a *„követ"*, *„isten követe"* és *„küldött"* kitételeket is ide számítva) vagy *40-szer fordul elő* Sebestyénnél, de a vele régebben összekapcsolt sorokat is számítva, 50-szer is van nyoma. Tekintve, hogy a Sebestyénnél gyüjtött becses szövegek helyszűke miatt igen sokszor csak egészen csonkán jutottak érvényre, néha meg sehogy, — feltehető, hogy a fontos motívum a ma is regölő falvaknak csaknem *felében* még ismeretes. Így a 900 éve folyó változások miatt bizonyosra vehető, hogy az itt közlendő és több helyen majdnem érintetlenül megmaradt sorok, mint a regösdal beköszöntői, Dunántúl *minden* ősi telepén századokon keresztül éltek.

Íme a regös-beköszöntő típusa: Zalaszentgyörgyon:

1. *Kell füő gazda, kell füő!*
2. *Szállott isten házadra*
3. *Sorgyávaa, seregiéve,*
4. *Szárnyas angyalávaa,*
5. (Csősz. Veszpr. m.) *Égő gyertyájával,*
6. Vetett asztalávaa,
7. Tele poharávaa.

A hét motívum-részlet közül az aláhúzott ötnek — láttuk — bő nyoma van a csángó költemény első hét sorában.[6] Az alá nem húzott ‚vendég-látó' sorokat a „vetett asztalról" és a „tele pohár"-ról jól pótolják ezek a csángó versbeli szavak: „Vessétek meg a padakat", mert hiszen a vendéglátás ezzel még teljesebb: esetleg hetekre szóló.

A feltűnő egyezés nem hagy további kétséget a csángó népi szerzemény XI. századi korát, dunántúli regös-voltát, sem a szerkezet egységét illetőleg.[7] A felébresztett gazda a házára szállott istent csak a regölő ifjak *sokával-seregével* érkezett *„szárnyas angyal"* képében látta. Ezért az *isten* kitétel később egy-két helyen el is maradt. Többször maga az isten szó képviselte egyúttal az *angyalt is*, amiért meg ez utóbbi maradhatott el idővel.

Az érkezett ifjak számának helyi jelentőségű hagyománya látszik ezekben: (Csány, Zala m.): Nagy sokad magával; (N. Szőlős, Veszpr. m.): seregével, *többével;* (A. F. Hahót és Cs.

[6] A sorgyávaa, seregiével kitételek a csángóknál csak a többesszám által jutnak kifejezésre.

[7] Idejegyzem a répceszentgyörgyi regös-hagyományt, nem a szám miatt (Seb. R. É. 63.). Az ottani regösének keletkező sebes folyóvizét *„csudatevő"* szarvasok állják körül. Hasonló változat, mely szintén azt mutatja, hogy a samánok „csodatevő' híre tovább élt, mint maga a *csaba* szó, — a gyakori *„csodafélé"* is. A zalamegyei Pacsán „Szállott isten házod tetejére", szintén régi hagyománynak látszik, mert a voguloknál (Karj. Die Rel. d. Jugra Völker III. 299) a varázsló vashegyű nyíllal egy érckorongra üt, és avval idézi maga elé az istenséget. „Egy idő mulva megrendül a lakás, a ‚csuval" közelében megnyílik a tető, és belép a házba Mir-susnechum".

Hegyhát Zala m.): *Sereged* magával, hol a *d* kicsinyítő képző. Ellenben (N. Bakónak Zala m.): *Sereg angyalával,* vegyült sor lehet ebből „seregével, angyalával", ahogy Rempe-Hollosón halljuk is; tehát nem jelenti a samánoknak seregestül való érkezését. Azonban a zalai Cserszeg-Tomaj pontosan emlékszik a regős seregnek nem egy, hanem két kísérő varázslójára: „Isten száll házadra, *két* angyalával". *Csében* (Zala m.), a regős ifjak hagyományos kisded seregének száma van pontosabban megadva: *hetével,* seregével, szárnyas angyalával.

„Szárnyas angyalok" helyett a vasi Bucsu ősrégi zamatú misztériumában „három szép madár"-ral találkozunk. Ezek mindegyike olyan neves samán volt, hogy azt, „kinek az feje aranyos", már nem is holmi hírnélküli angyalhoz, hanem egyenesen *Szent Péter apostol*hoz fogja az ének. A második, „az kinek az tolla tollbársos, még az is úgy volna, mit (olv. mint) urunk, Uristen" (értsd Jézus). A harmadik pedig „az kinek az farka főrendes, még az is úgy volna *szent Mihály arkangyal*".[8] Persze „úgy volna", ha a keresztény vallás szerint bírálná el valaki a samánnak angyali vagy égi követhez méltó, isten előtt kedves képességeit. Ugyanennek a misztériumnak hatodik szakaszában a samán ‚Ú Isten követének' mondja magát;[9] a vámoscsaládi, már idézett ének pedig nem is feltételesen, hanem minden áron szintén *szent Mihály angyal tekintélyét* bitorolja, mint a bucsui.[10]

Egyik legfőbb oka annak, hogy a samánok ilyen páratlan erőfeszítéssel törekedtek hanyatló tekintélyüket naivul az égig emelve menteni, az új hit részéről velük szemben könyörtelenül alkalmazott és tervszerűen szított gúnyos bánásmód volt. Azokat a kifejezéseket, mint: *oros, csaba* és **ordü(h)öngös* > *örgyöngős* (< ördöngős) > *örjöngős,*[11] melyek a samán hivatását vagy gyakorlatát jelezték, mind ellenük fordították annyira, hogy a *csaba* vagy *csabafiú-szarvas* kifejezés a regősénekben talán tu-

[8] Ezek a sorok régen talán így hangzottak: „*Úgy mint* Urunk Uristen volna" stb. (v. ö. M. Ny. 35. 215. Mészöly).

[9] Nemesdéden is (Som. m.): „Szent István *küldői*" helyén régebben „*követei*" vagy „*isten küldötteí*" állhatott.

[10] Nem éppen lehetetlen, hogy a samán „angyali", ill. követi küldetésének képzete már honfoglaláselőtti keresztény vagy mohamedán hatásra állt elő. A cseremiszek keremet-tiszteletében, amely hősimádásból eredt, a hegyi öregnek hegyi prófétáját (és más hasonló hírvivő szellemeket) arabs eredetű neveken ismerik, pl. *pijambar.* A kereszténységnek a régi vallással való panaszos szembeállítását a regősének „*csatári templom*" motívumában is kimutattam. Ennek érdekes mása maradt egy csángó népdalban (Domokos id. m. „Voszorhelt van ed ház"). Ugyanígy a mai votjákok is naivul szembehelyezik saját pogányságukat a kereszténységgel, és nem találnak köztük lényeges különbséget. Így többek között (Vasiljev id. m. 122): „Ha ti azt mondjátok, hogy nekünk sok az istenünk, akkor arra kell utalni, hogy nektek ugyanannyi a szentetek. A valóságban nekünk is csak egy a legfőbb istenünk (inmar). A mi áldozó papjainkat szintén isten rendeli, még pedig a samánok útján, akik közvetlenül *isten angyalaitól kapják* oktatásukat". A tanító *égi angyalok,* kikről itt szó esik, a Volga-mellékiek gyakorlatában tudvalevőleg tapasztaltabb *samánok.*

datosan is lett *csodafiú-szarvassá* (l. f.). Erre vallanak a sámánoknak megyénként máskép alakult, maga-magát megtagadó sorai. *Vasban* (Búcsú és Vámoscsalád): „Én sem vagyok csodafiú szarvas", „hanem": (Bucsu) „Uristen követe, vagy (V. Család) „Szent Mihály angyal". Az „oros" szót még ki tudtam mutatni (V. Sz. II.: 241.) a sámánok vasi (dozmati) önmagát megtagadó változatában: („én sem vagyok *vadlövő vadad*, Hanem én is vagyok az atyaistentől hozzád követ"). Hasonlóan erős tiltakozás fejeződik ki a különösen *Somogy*ból ismert „nem vagyunk mi rablók"-motívumban, ahol eredetileg szintén az „oros" szó rejlett, és csak később vált az *oros* szó jelentésszűkülése miatt népetimologiával „rabló"-vá (rablással senki sem vádolta, se nem gúnyolta őket). Ezek a kétségbeesett tiltakozások a zalamegyei változatokban az *ördögre* vonatkoznak. (Pl. „Ne fuss, ne fuss, ne fuss! Mink se vagyunk ördögök, Szent István szolgáji". A szó maga XI. századi elvonás, a fenti *ördöngős* és **ördühögős)* szavakból. Ez a szó körülbelül ugyanazt jelentette, mint az óbajor származású *csaba (zaba'* ófn *zoubar;* ‚varázs', mely utóbbi, miután sok százával adta a magyar helyneveket és a pogányságot megbélyegző népnyelvi szavakat, végre maga is kiveszett a köznyelvből. Az *ördöngős, ördögös* szónak sámáni eredetét mutatják a nyelvtörténeti adatok.[12]

Az *ördög* szónak elvonása a pusztán samánt jelentő és semmikép sem megbélyegző **or- dühöngős: ordöngös: ördögös*ből, teljesen keresztény elgondolás eredménye. A samán réült állapota csaknem azonos lévén a nehézkórsággal, épúgy mint az utóbbi, csak a bibliai sátán „belebujásának" műve lehet. Sőt a pogány jós réülete esetében külön megszállás talán nem is történik, mert hisz a pogány szellemektől ihletett varázslók mindegyike in persona maga az élő ördög és ilyen minőségben jár-kél köztünk. Ugyancsak vele „cimborál"-nak, tehát szintén azonosak vele azok is, kik híveiként pogányok maradtak. A szónak ez az új értelmezése még a nagyon el nem tántorodott hívek szemében is félelmetessé tette a régen nagy tiszteletben tartott, csaknem istenített hivatást, és a sámánok a regösdalokban tehetetlen kétségbeeséssel tiltakoznak a tényeknek ilyen rosszakaratú (pusztán nyelvi játékon alapuló) és végzetes beállítása ellen: *„Nem vagyunk mi ördögök!"* Nem tudván felfogni, hogy a szó saját gyakorlatukból hogyan fordulhatott fatális hirtelenséggel megbélyegzésükre ellenük, elhárítják maguktól annál is inkább, mert hisz nemsokára, Erdélyben is elterjedvén a kereszténység, bátran vallhatták magukról a hazalátogatók, hogy: „mink is vagyunk szent István szolgái", vagy ezt: „két vesémen két arany kereszt".

[11] Sőt, **orgyihült ×őrjült ×őrült* is. *„Or"*, az *„oros"* ‚varázsló' alapszava kb. ‚varázs'-t, ‚varázshitet' jelentett.

[12] Ny. Szót. 1. *magus*, magus venefícus, trivenefica, *Schwartzkünstler, kantaires, bűvös-bájos, boszorkány.* 2. Daemoniacus, daemonium habens. A. M. T. Sz. ‚csintalan' jelentése is a samán ördöngős „furfangoskodásaira" (Cz. F.) megy vissza.

Úgy alaki, mint jelentéstani, de leginkább szellemtörténeti szempontból bőven kellene elmélkednem erről a három pogány fogalomról; már az előző tanulmányokban is többször esett szó róluk, ahol a bucsui és dozmati, egymáshoz tartozó két regös-töredéknek helyreállítását ezek tették lehetségessé. A rekonstrukció eddig csak második regös-tanulmányom *német kivonatában jelent* meg németül (V. Sz. II.: 248.), magyarul még nem. A helyreállított szöveg a csángó Hejgetéssel teljesen egykorú, vele azonos eredetű, sőt részben talán ugyanegy költőnek is műve. Így minden közvetítő magyarázat helyett épúgy segítségünkre lehet a csángó dal rejtélyeinek kibogozásában, mint akár a fent vele párhuzamba állított dunántúli regös *beköszöntő* sorok. A helyreállított szöveg, tartalma szerint úgylátszik közvetlenül a beköszöntő sorok után következett.[13]

Ilyenformán a csángó Hejgetésnek fent dícsért szerkezeti egységét éppen nem bontaná meg, ha két (külön tárgyalt) része közé valaki be akarná iktatni az itt következő rekonstrukciót:

Bucsu és Dozmat:

Amott levelődik egy halastó állás.
Hadd levéldegellen!
Azt is felveré már az apró sásos,
Uram Szent István király, hadd levéldegellen!
Ott körül kerítve kerekedik pázsit;
Pázsiton, gunyhóban, oros levelődik: szarvas csabafiú,
Hadd levéldegellen!
Meglátja az orost urunk Szent István király.
Ne siess, ne siess, urunk Szent István király
Az én halálomra!
Hadd levéldegellek!
Szarvam vala, *ezer vala,*
Szarvam *hegyén* vala ezer *égő gyertya.*
Homlokomon vala fölkelő *fényes nap,*
Oldalamon vala erdéli *szép hold,*
Jobb vesémen az *égő csillagok.*
Gyulladván gyulladék,
Aludván aluvék.
Nem vagyok én többé szarvas csabafiu,
Hanem vagyok az Atyaistentől
Hozzád *követ.*
Két vesémen immár két arany kereszt.
Hadd levéldegellek.[14]

*

[13] Az említett német szöveg az itt következő magyar helyreállításnak szabadon átköltött fordítása volt.

[14] Morvay P., a költő Weöres S.-éhoz hasonló, rövid változatokat közöl a M. N. Értesítő legújabb számában (Bihar m.-ből és Krizánál: Udvarhelyszék). Mindezek ma már „találós kérdés"-ek lévén, Morvay a leletekhez megjegyzi: a Hejgetés nem alkalmas arra, hogy belőle pogány őseink temetkezési szertartásának emlékét kielemezzük. A dologra a D. Sz. köv. számában visszatérek.

S. KALLÓS: *Le mystère du „Regölés" hongrois. V. Hejgetés* etc.

Résumé. (Suite II.) Le chapitre suivant traite du titre: Heigetés. L'expression parallèle de ce mot se retrouve dans les chants dits Regös sous la forme: Hajgatás. Ce n' est à l' origine qu'une sorte de demande en mariage, non sans l' intervention des génies, et toute la fête Regös portait au commencement ce titre. Après le chapitre, se référant à la construction du poème, l' auteur passe à l' interprétation des six lignes de la première partie. Elles sont conçues en ces termes: „Levez-vous sieurs, / Allumez les chandelles / Ouvrez les portes / Dressez les lits (sur les banques) / Le saint ange de dieu / (vous bénisse), Du ciel nous sommes venus / Au ciel nous allons". Les mêmes lignes se retrouvent, peu changées, dans le motif de salutation des chants Regös. A chacune des deux dernières lignes l' auteur consacre un chapitre à part, intitulés: „Le chaman se piquant d' ange ailé". et L' ange ailé de retour du ciel". Quant à la ligne au motif du saint ange de dieu, à la base de celles qui lui correspondent dans les Chants Regös, l' auteur propose la réconsruction, comme suit: „Salut! Le saint ange de dieu (se laisse descendre sur ton toit)". L' ange, messager du dieu païen, c' est le chaman lui-même, qui dans les chants Regös est sauvent égalé aux anges (archanges, et apôtres) des chrétiens. Nous apprenons après, tourjours à la base des Chants-Regös et de quelques póésies populaires transylvaines (qui s' y dévoilent pour des restes d' une poésie paienne du XIes) que l' âme, ravie en extase de „l' ange ailé", en se balançant dans les nuages, est en train de descendre du ciel en la forme de son totem (agneau, cerf ou oiseau), cu il vint de consulter les dieux en vue des offrandes.

Krisztus az Olajfák hegyén.

(Fejezet a magyar gótikus szobrászat történetéből.)

Ifj. CSEMEGI JÓZSEF

Nagymagyarország nem egy templomán találunk a templom testébe falazott, annak architekturájától függetlenül elhelyezett gótikus domborműveket, melyek Krisztust az Olajfák hegyén ábrázolják. Ezek a domborművek mind önálló alkotások és rendeltetésükből kifolyóan sincsenek helyhez kötve: tisztán csak arra szolgálnak, hogy Krisztus kínszenvedésének ezt a megrázó pillanatát méltó formában vetítsék a hívők elé. A tárgyválasztás azonossága, a művészi feladatnak domborműben való megoldási módja és önálló alkotásként való kezelése arra jogosítja a kutatót, hogy gótikus szobrászatunk ez emlékeit mint külön emlékcsoportot tekintse, s a velük kapcsolatban felmerülő művészettörténeti problémákat egységesen remélje megoldhatni.

Mielőtt azonban az előttem ismert hazai alkotások egyenként való bemutatására térnénk, szükségesnek találom kikeresnünk azokat az általános irányító erőket, amelyek a középkori szobrászatban a dombormű fejlődését mintegy meghatározták.

A XIV. század szobrászata általában az építészettel szoros viszonyt tartott fenn, noha a gótikus építészetplasztika két évszázados fejlődése félreérthetetlenül azt mutatja, hogy az architekturától való függetlenülési hajlama, önállóságra való törekvése az idők folyamán csak nőttön nőtt. A kerekplasztika, noha

kiszakadt már az épület húsából, s formáiban önálló művészi életre kelt, az architektura által régóta kijelölt helyeit még nem hagyta el, miként azt a XV. században tette: a kapuk bélleteiben, a hajó- és támpillérek oldalain — ha szabadabb formában is — de csakúgy az építészet céljainak szolgálatába szegődött, mint eddig. A domborművek is általában mindig architektonikus keretben kerültek alkalmazásra, s a kapuzatok sokszor igen gazdag ívmezőit, az épület orommezőit stb. díszítették.

Ha a gótikus szobrászatnak ezt a nagy vonalakban vázolt fejlődési irányát a domborműszobrászat esetében is figyelembe vesszük, úgy elsősorban arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a szóbanforgó domborművek, mint az építészeti formáktól teljesen függetlenült alkotások a gótikus szobrászat kései korszakába tartoznak már, faragási idejük tehát nagy általánosságban a XV. századra tehető.

A fenti megállapításból önként következik, hogy dombormű-csoportunk megszületésének körülményeire és előzményeire világot durva megközelítéssel a XIV. század szobrászatának vizsgálata vethet. E tekintetben elsősorban az a tény érdemel figyelmet, hogy míg Európa északibb területein a szobrászati érzék és érdeklődés a déliekéhez képest mindig kisebb mérvű volt, s így a dombormű északon nagyobb jelentőségre csak kivételes esetekben jutott, addig Középeurópában a domborműszobrászat szerepe a képzőművészetek történetében minden időben számottevő volt, s a XIV—XV. században talán leggazdagabb termése délnémet területen, az úgynevezett frank iskola keretében érlelődött meg. Ezidőtájt különösen Nürnberg szobrászatában tett szert nagy jelentőségre a dombormű, s annak főként polgári művészetében játszott nagy szerepet. E fejlődésnek lélektani gyökerei e kor polgárságának emléktábla- és kegytárgykultuszában keresendők, a formai fejlődés kiindulópontját pedig a Szent Lőrinc- és Sebaltus-templomok híres kapuiban kereshetjük, azokban a kapukban, amelyeknek domborművekben is gazdag szobrászati anyaga a nürnbergi iskola néven nevezett művészeti irányzat kiindulási pontja lett, s előzményei kétségtelenül a francia gót katedrálisok szobrászatáig nyúlnak vissza. Ez a francia művészeti szellem már a XIV. század elején bevonult Nürnbergbe, s így érthetővé válik az az érdekes jelenség, hogy a Parler-családnak, ennek a hatalmas középkori építészdinasztiának franciás szellemű művészete Nürnbergben a Sebaldus-templommal kapcsolatban mily nagy megértésre talált.

Természetesen Nürnberg domborműszobrászata a gótikus szobrászat általános fejlődési irányát követte. A kerekplasztika fejlődésével párhuzamosan a dombormű is igyekezett fokozatosan megszabadulni az építészethez való kötöttségtől, s e célját nagymértékben segítette elő a polgárság emléktáblakultusza, melynek segítségével a domborműszobrászat az építészettől független, önálló feladatokhoz jutott.

Azonban a domborműnek jelentőségében való előretörése

nem sokáig korlátozódott Nürnbergre. Hasonló folyamatot tapasztalhatunk egész Bajorország és Ausztria területén is, ahol a fejlődési irányzat azonossága párhuzamos jelenségekre vezetett, és így történt, hogy a hazánkkal nyugatra szomszédos német nyelvterületen a domborműszobrászat 1400 körül hatalmas fejlődésnek indult, mely nem is annyira az alkotások magas művészi értékében, mint inkább tetemes számában jutott főként kifejezésre.

1. ábra. Lassee.

És érdekes, hogy e hatalmas domborműtermésnek mily nagy hányadát alkotják a Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborművek, sőt, számunkra különösen fontos az a jelenség, hogy e tekintetben talán legnagyobb mértékben Ausztria vette ki részét.[1] Osztrák területen a XIV. század második felében már feltűnnek ilyen alkotások, így a klosterneuburgi halotti lámpáson 1381-ben, a gottsdorfi epitáfiumon pedig 1386-ban. E domborműveken Nürnberg és főként a bécsi dóm szobrászatának

[1] Az osztrák területen található, Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborművek művészettörténeti adatait dr. Capra Mária (Bécs) művészettörténésznek köszönhetem, ki kutatásainak eredményét szíves volt rendelkezésemre bocsájtani.

(oldalkapuk) hatása érződik; a gottsdorfi alkotáson viszontlátjuk Nürnberg polgári művészetének kissé hideg, száraz, képzeletnélküli természethívségre való törekvésének jellemzőit, a klosterneuburgi domborművön pedig a bécsi szobrásziskola sokkal közvetlenebb, melegebb, emberibb előadásmódjára ismerünk. Az ekorbeli alkotások egészen az 1400-as évek elejéig az Istenembert általában hegyoldalon térdepelve ábrázolják, amint az Atyaisten, vagy egy angyal megjelenik előtte, tanítványai pedig a hegy lábánál zárt csoportban szunnyadnak.

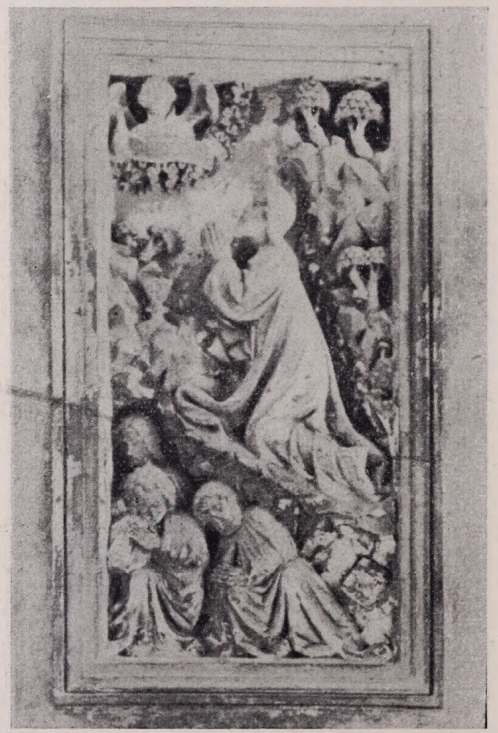

2. ábra. Grosspöchlarn.

A téma ábrázolásának ez a módja Ausztriában a XV. század első évtizedéig követhető, aztán felváltja ezt egy más ábrázolási mód, mely szerint a tanítványokat a hegy egy barlangjában nyomja el az álom, s e barlang vízszintes tetején térdel Jézus. Ebben a formai megoldásban készült például a lasseei, Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló dombormű úgy 1420 körül (1. ábra).

A harmincas években azonban újabb megoldás tűnik fel e témakörben. Jellemzője az, hogy a tanítványokat befogadó barlang teteje nem vízszintes, hanem mintegy átlósan kettéosztja a dombormű síkját. Krisztus tehát újra hegyoldalon térdepel, melynek lejtőjét a barlang teteje alkotja. Ez a típus Ausztriában számos példában ismeretes, és élete a XVI. szá-

zadig is követhető. Legismertebb és egyik legkoraibb példáját Grosspöchlarnban találjuk meg. Megszületése 1430 körüli időre tehető (2. ábra).

Az eddig ismertetett típusok alakjaira általában az jellemző, hogy a kőlap síkjában formai szempontból egyenértékűen helyezkednek el, s így nyilvánvaló, hogy mestereik különösebb mélységábrázolásra nem törekedtek. A későbbi típusokban azonban ez az egyensúlyi helyzet megbomlik, és az alakok egymásmellérendelésének elvét az alakok egymás alá rendelésének elve

3. ábra. Bécs, Szent István dóm. (Laknerscher Ölberg.)

váltja fel. Természetesen ez a jelenség sem korlátozható csupán a domborműszobrászat területére, s magyarázatát a XV. századi gótikus szobrászat fejlődési irányából maradéktalanul kiolvashatjuk. Ugyanis a XV. század első harmadában Középeurópa szobrászata kritikus időponthoz érkezett. Ez az az idő, midőn az úgynevezett „lágy stílus", a „szép Madonnák" kora lezárult, amikor a gótikus szellem a renaissance első fuvallatára mintegy megborzongott, s az önmagába és az égre vetett tekintetét saját magára és a Földre irányította. A kozmikus álmok helyébe a természet, a valóság iránt való érdeklődés lépett, és ez a nagy szellemi változás természetesen a művészetekre is hatással volt. A Természetnek a művészetek számára való felfedezése volt mindenekelőtt az a jelentős körülmény, mely a domborműszob-

rászatban is korán éreztette hatását, s a mi esetünkben elsősorban abban jelentkezett, hogy a mesterek Krisztus kínszenvedésének helyét, az Olajfák hegyét, a természetből ellesett formaelemek felhasználásával igyekezték valószerűbben ábrázolni. Érdeklődésük súlypontja tehát az alakok ábrázolásáról lassanként a tájábrázolásra tevődött át, képszerkesztés szempontjából a formák drámai szűkszavúságát az idők folyamán mindinkább fokozódó elbeszélőkészséggel váltották fel, szobrászi meglátásaikat pedig festői meglátásokkal cserélték el. Egy-

4. ábra. Szentmargitbánya. Csontház.

szóval: a Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborművek további típusait az egyre fokozottabban kicsendülő festőiségre való törekvés vágya jellemzi. Mestereink mind eredményesebben kísérelték meg a tér mélységi kiterjedésének a dombormű síkjában való ábrázolását, s hamarosan oly nagy térértékű tájkompozíciókat faragtak kőbe, hogy bennük Krisztusnak és az apostoloknak alakja s ezzel a dombormű tulajdonképeni tartalma erősen vesztett jelentőségéből. Ez alkotásokból kétségtelenül kiolvasható, hogy alkotóik érdeklődését a felvetett nehezebbnél nehezebb térábrázolási feladatok sokkalta jobban lekötötték, mint tárgyuk belső szellemi tartalma. Így válik érthetővé az, hogy míg Krisztus és a tanítványok alakjai eddig említett domborműveink kereteit jóformán teljesen kitöltötték, addig a fejlődés ez újabb korszakában mindjobban belevesznek az

Olajfák hegyének tájképi ábrázolásába. Ennek a jelenségnek lett aztán további eredménye az, hogy az ábrázolt hatalmas tájképi tér benépesítésére Krisztusnak és az apostoloknak alakja már nem volt többé elegendő. Domborműveink témakörének bővítésére került ennélfogva a sor: az e korból való alkotásokon először Judás és a poroszlók csoportja jelent meg, a fejlődés végén pedig már Krisztus kínszenvedésének több jelenetét is képesek voltak e domborművek magukba fogadni.

5. ábra. Feketeváros.

Az e típusba tartozó osztrák műemlékanyag igen gazdag, s legjelentősebb példáit Bécsben (Szent Mihály-templom 1494., Szent István dóm, Federsches Epitaph 1499., Laknerscher Ölberg 1502., 3. ábra), Klosterneuburgban (1498), Perchtoldsdorfban (1510 körül) stb. találhatjuk meg.

Azonban a német domborműszobrászat még tovább haladt a megkezdett úton és kései alkotásaiban a festőiségre való törekvés legvégső határáig is elment. A fejlődés legutolsó szakaszának átfogó megértéséhez azonban meg kell említeni azt a tényt, hogy a dombormű a szobrászat és a festészet házasságából származó félvérművészet: anyaga a szobrászat anyaga, de mivel síkban komponál s mégis teret kíván érzékeltetni a szem-

lélővel, kétségtelenül a festészet képszerkesztő műhelyfogásainak, a látszattannak stb. felhasználására van utalva. Mármost egy ilyen, festői meglátásokkal terhes időben, mint ez a kor volt, természetesnek látszik, hogy a domborműszobrászat is a festészet-adotta lehetőségek felhasználására hajlott, s feladatait nemannyira a szobrász, mint inkább a festő szemével oldotta meg. És ez a szélsőséges festőiségre való beállítottság jellemzi domborműveink legutolsó csoportját. A főalakok e korszakban mintegy kiszakadnak a domborművek síkjából, s önálló kerek-

6. ábra. Fertőszéleskút.

plasztikai alkotásokként formai szempontból független életre kelnek. A dombormű tehát már csak a tájképi keretet tartalmazza, meg azokat a mellékjeleneteket, melyek a tájkép élénkítését szolgálták. Végül az egész alkotás színezésével, számos háttéri részletnek csupán festési eljárással való megoldásával a középkori mester a mai szem számára kissé színpadiasnak ható „Gesamtkunstwerk"-et állított elő. Ha még hozzávesszük azt is, hogy ezek az alkotások rendszerint épített fülkékben nyertek elhelyezést, színpadszerűségük még erősebben kihangsúlyozódottnak érződik.[2]

[2] Ez alkotásoknak a középkori színpaddal való szellemi kacsolatára vonatkozóan v. ö. Rohde: Passionsbild und Passionsbühne, továbbá Dömötör: A passiójáték c. műveit.

A reliefművészet fejlődése tehát zsákutcába jutott e korban: nem volt dombormű többé, hanem kis színpad, melynek főszereplői és díszletei voltak. A fejlődés íve újra földet ért, a gótikus szobrászat e nagymultú ága megérett az elmúlásra.[3]

•

Ezekután, hogy az általános művészeti fejlődés rövid összefoglalásával a bennünket érdeklő alkotások művészettörténeti felmérésére mintegy vezérfonalat kaptunk, most már bízvást

7. ábra. Szászsebes.

rátérhetünk annak a hét, Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborműnek ismertetésére, melyek Nagymagyarország területén előttem ezidőszerint ismeretesek. Az egyes emlékek részletes leírását azonban mellőzhetőnek tartom: az általános fejlődés ismertetésének kapcsán megállapított típusok jellemzése és az alkotásokról készült fényképek felmentenek engem e feladat alól; elegendőnek tartom, ha a szóbanforgó domborműveknek valamelyik fentismertetett alaptípushoz való tartozását, továbbá korát igyekszem meghatározni.

[3] Az e csoportban tartozó alkotások nagyszámban fordulnak elő Ausztriában is. (Retz, Melk. XVI. század elejéről.)

Érdekes és a továbbiakban a magyar művészettörténelem szempontjából nem közömbös tény az, hogy e hét dombormű közül egy sem tartozik abba a típusba, mely Ausztriában közvetlenül Nürnberg és Bécs hatására alakult ki még a XIV. században. E korból csak egyetlen egy Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló alkotás ismeretes ezidőszerint magyar területen, de az nem sorozható a szóbanforgó csoportba, mert nem önálló reliefnek, hanem kapuívmező domborművének készült. A nagybányai templom faragott töredékeinek legszebbikére, az egykori templomkapu ívmezőrészletére gondolok, mely — mint már azt Hekler Antal egyízben kiemelte[4] — oly hallatlanul mély lelkiséggel telített alkotás, hogy német földön alig akad párja. Kétségtelen hogy ennek a faragványnak a Parlerek művészetével való formai rokonsága el nem vitatható s hogy erre a rokonságra mindenek felett álló bizonyítékot Krisztusnak fejtípusa szolgáltat. A szunnyadó apostolok beállítása, mozdulattartalma viszont oly számos példában tér vissza a bajor és osztrák domborműtermésbe tartozó alkotásokon, hogy okvetlenül arra kell gondolnunk: a Nagybányán érvényesülő Parler-hatás nem észak felől, Prágából, hanem nyugatról, Nürnbergen keresztül Gmündből származott át hozzánk. A másik jelentős körülmény azonban az, hogy az osztrák és bajor rokonpéldák mind fiatalabbak, mint a nagybányai faragvány. Túlzott volna, ha arra gondolnánk, hogy Bajorország és Ausztria számára Nagybánya szolgált előképül; valószínűbb, hogy a nagybányai mester a nürnbergi iskola tevékenységi körének keretében sajátította el művészetének alapelemeit, és így érthető meg a közte és bajor művésztársai között lévő rokonság ténye. Különben is Nürnberg ekorbeli hatása Magyarországon nem egyedülálló jelenség: a budavári koronázó főtemplom déli, Máriakapuja is kétségtelenül a nürnbergi Lőrinctemplom főkapujának emlékét tükrözi,[5] s bizonyosra veszem, hogy a további kutatások során még számos hasonló kapcsolatra fog bukkanni a művészettörténelem.

A lasseei, Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborműtípus a hét hazai alkotás között két példányban is szerepel, s mindkettő a nyugati részeken, tehát az Ausztriával szomszédos vidéken található. A lasseei példányhoz talán közelebb áll, de sajnos erősen megrongált állapotban maradt ránk a szentmargitbányai csontház falában elhelyezett dombormű (4. ábra), mely a lasseeihez viszonyítva tükörképes elrendezésben s zártabb formakezeléssel készült.[6] Faragásának ideje ezek szerint 1420-nál korábbi időre nem tehető. A feketevárosi Olajfák hegye már sokkal jobb karban van,[7] képszerkesztés szempontjából a szentmargitbányai megoldáshoz képest önállóbb, mozgalmasabb, for-

[4] Ungarische Kunstgeschichte. Berlin, 1937. 48. old.

[5] L. a Magyar Művészet 1936. évf., 277. old. közzétett értekezésemet. (U. o. irodalom.)

[6] Öst. Kunsttop. XXIV. Burgenland, 281. old.

[7] U. o. 296. ábra.

mai szempontból azonban lélektelenebb, esetlenebb, együgyűbb (5. ábra). Bizonyára egy kisebb formakészségű mester műve. Mindezek figyelembevételével kora a XV. század második negyedére tehető. (Folytatjuk.)

Kádárta helynevei.

MORVAY PÉTER

Elöljáróban hadd emlékeztessek azokra a szempontokra, amelyek a helynevek összegyüjtését elsőrangú fontosságú és sürgős tudományos feladattá teszik.[1]

A helynévgyüjtés jelentősége ma már a nemzeti tudományok minden ága előtt nyilvánvaló. Értékes adatokat nyerhet a helynevek összegyüjtésével a nyelvészet, a történetírás, a földrajz, a néprajz, a régészet, a földtan, az állattan, a növénytan stb. — s nem utolsó sorban a nemzeti politika.

Sajnos, a helynévgyüjtő tevékenység szervezettsége és lendülete nincs arányban a feladat fontosságával. Erőteljes és tervszerű gyüjtőmunkára lenne szükség.

Veszprém vármegyében, amelyhez Kádárta község is tartozik,[2] a helynevek gyüjtésének már multja van.

Pesty Frigyes 1864 körül végzett országos gyüjtése értékes helynévanyagot hordott össze Veszprém vármegye területéről is. 1893-ban és 1903-ban *Véghely Dezső*, Veszprém vármegyének a nemzeti tudomány ügye iránt kiváló érzékkel viseltető alispánja állította a megyei közigazgatást a helynévgyüjtés szolgálatába.[3] A Balatonmellék helynévanyagát *Jankó János* gyüjtötte össze.[4] A Veszprémvármegyei Történelmi Régészeti és Néprajzi Társulat 1933. januárjában tervbe vette, hogy a fenti év folyamán összegyüjti a vármegye helyneveit. 1934 folyamán kiadta *lovag Fehrentheil-Gruppenberg László:* Hogyan gyüjtsük a helyneveket? c. tájékoztató füzetét.[5] A következő évben *Faller Jenő*, ugyancsak a társulat kiadásában megjelent helytörténeti munkájában,[6] már módszeresen közli Jásd község helyneveit. *Faller* a helynevek rögzítésére térképet is közöl. Legújabban *Pákay Zsolt* kezdeményezett helynévgyüjtést a balatonkörnyéki községekben az ottani tanítóság bevonásával.

[1] L. errevonatkozóan: *Szabó T. Attila:* A helynévgyüjtes jelentősége és módszere, Bp. 1934.

[2] Kádárta kisközség Veszprém tőszomszédságában. Hajdan a veszprémi káptalan birtoka volt.

[3] *Pesty* veszprémmegyei gyüjtésének másolata, valamint *Véghely* 1903. évi gyüjtése a Veszprémvármegyei Múzeumban a gyüjtők és kutatók rendelkezésére áll. *Véghely* 1893-ban megindított gyüjtésének anyaga, értesülésem szerint, az Országos Levéltárba került.

[4] A balatonmelléki lakosság néprajza, Bp. 1902.

[5] Veszprém vármegye multja, 1. Veszprém, 1939.

[6] Jásd község története. Veszprém vármegye multja, 4. Veszprém, 1934.

Az eddig összehordott anyag, a gyüjtők hozzáértésének és buzgóságának mértéke szerint, természetesen változó értékű s többé-kevésbbé teljes. Mindenesetre rámutat a továbbkutatás szükségére, s alapul szolgálhat a tervszerű és alapos gyüjtőmunkához.

Az alábbiakban bemutatott helynévanyag ennek a megyei hagyományból is táplálkozó gyüjtőmunkának szeretne — remélhetőleg nem folytatás nélkül maradó — része lenni.[7]

I. A község belső területének helynevei.

A falu nevéről az alábbi népetimológiás magyarázatot ismerik: „A régi világba egy kádártai ember egy *kád árt* vett a hátára. Rátót fele leesett a hátárul. Azt mondták neki, *rátódd*". Egy másik változat szerint: „Rátóton *rátóták* a kádat az embernek a hátára, osztán mire Kádártára ért, összerogyott a kád alatt. Asztán mikor a kádártaiak kérdeszték tüle, hogy hát mi bajja van, aszt monta, hogy *kád árta*". *Pesty* kérdőívében ezt olvashatjuk a község nevéről: „Régenten *Kádártó* néven volt ismeretes. Nevét vette valami Kádár nevű vitéztől, s azon vitéz itt laktában egy tó volt a falu alatt, hol gyakran mulatságát találta".

Kádárta neve még az alábbi mondókában is szerepel:

Litér mit ér?
Kádárta még annyit se ér.
Szentistvánra kár a kenyér.
Vilonya legtöbbet ér,
Mer az utbul is kitér.

A szomszédfalubeliek a kádártaiakat a *gyürkerágó* „díszítő jelző"-vel emlegetik.

Egyébként a falubeliek szerint a ludak is azt mondják, hogy *Ká-dár-ta.*

Alszeg. Kétfelé ágazó út a falu keleti végében. Tréfásan: *Kutyaszorittó, Sismánd, Gatyavesztő* is.

Angyalék közi. L. Köz.

Bóldoghegy. Domb *Hegedüs malmá*tól keletre. Ház áll rajta. A község régi anyakönyvei szerint valamikor lakott *Bóldog* vagy *Bódog* nevű család a faluban.

Cigánysor. Utca a község délkeleti végében. Ott laknak a cigányok is. Tréfásan *Rozmaring-utcá*nak is nevezik.

[7] Egyúttal módszertani szempontok felvetésével is szeretnők segíteni a vármegye területén remélhetőleg mielőbb nagyobb arányokban megindúló gyüjtőmunkát.

A Veszprémvármegyei Múzeum vezetősége örömmel fogadja a helynévgyüjtésre vállalkozó önkéntes munkatársak jelentkezését s készséggel ad számukra további útbaigazítást.

A vármegye területéről gyüjtött helynév-anyagot közvetlenül a *Veszprémvármegyei Múzeum* címére (Veszprém) kérjük küldeni.

A *Dunántúli Szemle* szívesen ad teret a gyüjtött anyag közlésére.

Derékszeg. A falu középső része. Ritkábban használt elnevezés.

Főszeg. A falu nyugati része. *Pesty* kérdőíve szerint: „Kádárta község felső része öregeink által *Kis Veszprém*-nek is említtetik". Ezt az elnevezést ma már nem használják. Valószínű, hogy az ellenreformáció korának emlékét őrzi. Ebben az időben ugyanis a reformátusok hosszú ideig Kádártára jártak templomba.

Gatyavesztő. L. Alszeg.

Juszél. „Akinek a háza kijjebb van a falu végitül, arra monygyák, hogy a juszélen lakik".

Kutyaszorittó. L. Alszeg.

Köz. Mellékutca. Szélső lakóiról (pl. *Angyalék közi, Vajda Kálmányék közük, Ükös köz),* vagy a mellette levő középületről *(Templomköz, Vasuti köz)* kapja nevét.

Mónárhegy. Domb a falu északkeleti szélén. Ott laktak hajdan a káptalani molnárok.

Rozmaring-ucca. L. *Cigánysor.*

Sismánd. L. Alszeg.

Templomköz. L. Köz.

Tóskert. Nádasközepű kert a temető mellett.

Újsor. Utca a falu északkeleti végében.

Ükös köz. L. Köz.

Vajda Kálmányék közük. L. Köz.

Vasúti köz. L. Köz.

II. Épületek és építmények.

Birkausztató. A *Lánci folyó* egyik része. Ott úsztatták valamikor a káptalani uradalom birkáit.

Bolla malma. Patakmalom a *Séd* partján, a vasútvonaltól délre. A jelenlegi tulajdonos nevéről nevezik. A község 1857-ből való tagosítási térképén[8] még kalló malom áll a helyén.

Geleméri csárda vagy *Geleméri major.* Káptalani major. Hajdan csárda állt a helyén.

Geleméri major. L. *Geleméri csárda.*

Hegedüs malma. Patakmalom a *Séd* partján, a falu déli részén. Mai tulajdonosáról nevezik. A tagosítási térképen *Tófői malom.*

Kertaljai malom. L. *Stájnekker malma.*

Major. A káptalani uradalom majorja, a falutól délre.

Stájnekker malma. Patakmalom a *Séd* partján, a falu északi részén. Mai tulajdonosáról nevezve. A tagosítási térképen *Kertaljai malom.*

Téglavető. A *Láncicser* nevű erdő nyugati végében.

Tófői malom. L. *Hegedüs malma.*

[8] „Kádárta helység határának térképe a szerint, amint az az 1856-ik évben tett egyesség alapján 1857-ik évben tagosíttatott és elkülönittetett". A Veszprémi Kir. Törvényszék tagosítási iratai között.

Utászház. A fehérvári út és a *Geleméri folyó* találkozásánál lévő útkaparóház.

Zuggó. *Hegedüs malmá*nak zsilipje. *Zuggója* minden patakmalomnak van a faluban. A *Birkausztató*nál is láthatók egy *zuggó* maradványai. Ez a káptalani uradalom egykori halastóalkotó kísérletének emléke.

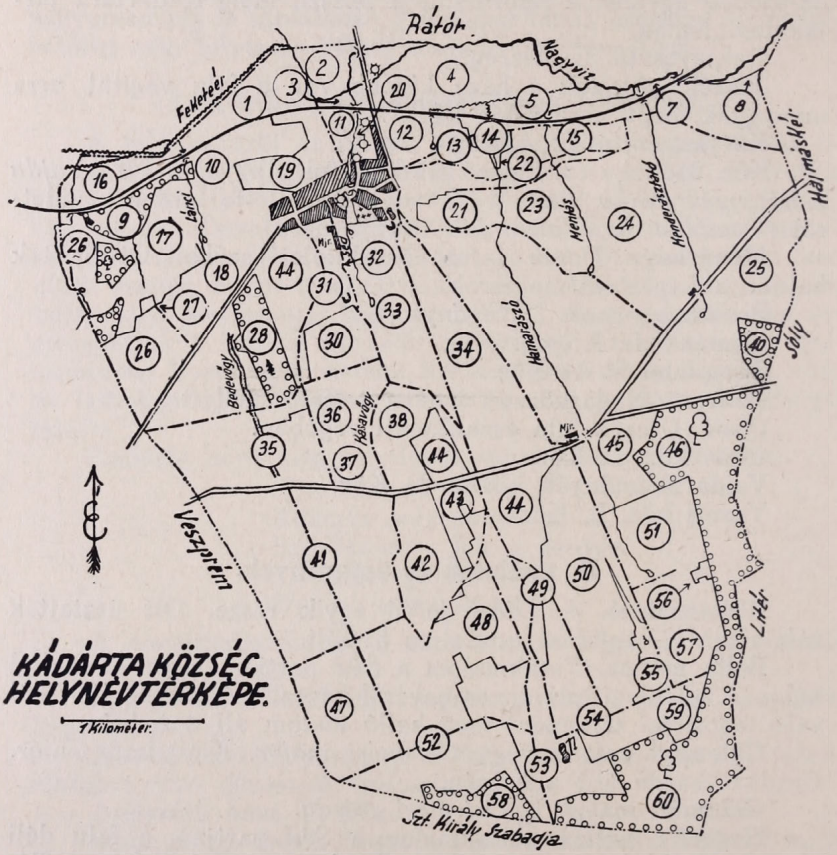

III. A határ dűlőnevei.

Agyagverem (31). Agyaggödör a *Szajhán* délkeleti sarkában. Így nevezik a körülötte fekvő földeket is. Innen hordják az agyagot az építkezéshez. Egyszerűbb építkezésnél ugyanis agyaghabarcsot használnak a kövek összeragasztására.

Alsótölös (52). Szántó. L. *Fölsőtölös, Hosszitölös.*

Babukai kertek (32). Egykori cenzuális kertek. A *Babuka*forrás közelében fekszik.

Berki csalit (26). Bokros legelő. A *Harangozó* egyik része.

Csapás. A *Birkáshegy* alatt kezdődő dél felé haladó területsáv a páterkői legelőn. Több út halad rajta. Ezen járnak le az állatok a faluból a legelőre. Régen több *csapás* is volt a határ-

ban, a község 1858-i földkönyve három *közös csapást* említ a legelők között. Ezeket a marhajárásokat az uradalom és a jobbágyok állatai közösen használták.

Cseralja (16). Rét és szántó a *Láncicser* közelében.

Csimorka (10). Köves legelő. Követ bányásznak belőle.

Diós. A *Kásavölgy* egy kis része. Két sor diófa van benne.

Dónát (12). Szántó és vizenyős kaszáló. A tagosítási térkép *Dónáti rétföld*nek nevezi.

Ecsekut (51). Szántó. A benne eredő forrástól kapta nevét. A község 1849-i telekkönyve *Ecsekut* vagy *Kincsásás*-nak nevezi.

Egres (1). Rétek. *Kábosztás* földek.

Falubörce. L. Falufőggye.

Falufőggye vagy **Falubörce** (56). Szántó. Ebben van a *Kübörcök.*

Fenyves (28). Fenyőerdő. Századeleji telepítés. A körülötte elterülő legelőt (eredeti nevén: *Szajhán) Fenyvesi legelő*nek is nevezik.

Fenyvesi legelő. L. Fenyves.

Fölsőtölös Szántó. L. *Alsótölös, Hosszitölös.*

Fűzkert (22). Szántó.

Geleméri erdő (46). Cserfás erdő. A tagosítás térképén *Nyilasi erdő.*

Geleméri legelő. (45). A *Geleméri major* alatt.

Hamarászó (14). Rét. Átfolyik rajta a *Hamarászó folyó.*

Harangozó (26). Legelő és szántó. Nevét egy Harangozó János nevű embertől kapta.

Hidekkut. (13). Szántó. Azelőtt legelő. A benne eredő hidegvízű forrástól kapta nevét.

Hosszitölös (17.) Szántó. L. *Alsótölös, Fölsőtölös.*

Kásamező (38). Legelő a *Kásavőgy* mellett.

Kenderfőd (11). Szántó.

Kertajja (19). Szántó a falu északi kertjeinek végében.

Kettős haraszt (34). Legelő és szántó. A szomszédos Rátóton a legelőt nevezik *haraszt*nak.

Kisdülő (30). Szántó.

Kincsásás. L. *Ecsekút.*

Kisrét (55). Rét. Forrás fakad benne.

Kisritkafa (43). Szántó. Nagy vadkörtefák állanak a végében. L. *Ritkafa, Nagyritkafa.*

Kocsmai rét (7). Hajdan a község korcsmájához tartozott.

Kolompéros. L. Pusztaszőlők.

Körtvélyes. A *Szöllősi kút* egyrésze. A szomszédos *Nyilasoki erdő* sok vadkörtefájáról.

Középdülő (36). Szántó. A mellette haladó dűlőutat is értik e néven.

Kűajjai rét (8). Sziklás hegy tövében fekszik.

Lánckert (27). Egykori cenzusos kertek, a *Lánctábla* déli végében.

Lánctábla (17). Szántó.

Láncicser (9). Cserfaerdő. Benne van a téglavető ház.

Lánci (18). Legelő a *Lánci folyó* mentén.

Magyarószeg (35). Szántó. Az országút és a vízmosás szegletében. Innen vehette nevét.

Magyorós. A *Kásavőgy*nek a *Babuka* közelében húzódó része. Mogyoróbokrok vannak benne.

Malomkertek (20). Egykori cenzusos kertek a *Bolla malma* közelében.

Mocskos (15). Rét. Vizes, ragadós, sáros a földje.

Mocskos ajjai rét (5). A *Mentás folyó* mentén.

Nagyritkafa (48). Szántó. L. *Kisritkafa, Ritkafa.*

Nyilasok (54). Szántó. Mellette van a *Nyilasoki erdő.*

Nyilasi erdő. L. *Geleméri erdő.*

Nyilasoki erdő. (60). Cserfás erdő a *Nyilasoki dülő* közelében.

Nyesett erdő (40). Cserfás erdő.

Öregrét (4). A száraz része szántó.

Öregszőlős. L. *Szőlős.*

Páterkő (33). Legelő. Egy földből kiálló kőre fektetett hosszú kő van a közepében; olyan, mint egy síremlék. Ez a *Páterkő.* A hagyomány szerint „egy vándorbarát ott leült, szívgörcsöt kapott, oszt meghalt". Egy másik változat szerint „egy papot agyonvágtak ott; ott van eltemetve". *Pesty* kérdőíve szerint: „A községből az országútra vezető csapás nyugoti részén van egy kő *Páter* név alatt. Ez nevét egy boros embertől, mondják, vette, ki is ezen kőnek a Páterját szidalmazván, melléje feküdt és reggel halva találtatott". A *Páterkő* a hagyomány védelme alatt áll. A követ senki sem mozdítja el helyéről.

Poletár fődek (25). A földbirtokrendezés alkalmával kisajátított földek. *A Ráchalála* határrészben fekszik.

Pusztaszőlők. Szántó. A község 1849-ben hitelesített telekkönyvében olvassuk a nevét, tehát még a filoxera vész előtt kipusztult. Egy későbbi földkönyvben *Puszta szőlőki kolompéros*ról olvashatunk. L. *Szőlős.*

Ráchalála (24). A *Hamarászó*tól keletre fekvő legelőterület. Ebből sajátították ki a *Poletárfődek*-et. A hagyomány szerint nevét valamilyen családtól nyerte. Úgy is mondják, hogy a szabadságharc alatt itt vágták le a rácokat, s három domb alá temették el őket. A dombok a legelő déli felén, az országút közelében feküsznek. *Pesty* szerint: „Ráchalála nevű legelő nevét régenten itt történt Rácz eltemetésétől vette".

Rekettyés kút (43). Legelő és szántó. Egy *sudaras* (gémes) kút van benne. Arról kapta nevét.

Régi temető. Szántó a község belső területén kívül, az *Agyagverem* közelében. Beszélik, hogy egy arrajáró asszony valamikor sírást hallott ott a föld alól kiszűrődni. Az akkori

pap fiatal lánya sírt ott sírjában. A leány a nép szerint tetszhalott volt.

Ritkafa. (39, 44). Legelő, illetve szántó. L. *Kisritkafa, Nagyritkafa.*

Salomvári rét. Csak a község 1851-ben hitelesített földkönyvében. A Salomváry-család birtokos nemes család volt Veszprém vármegyében.

Sáncközi (2). Rét. A *Nagyvíz* három oldalról körülfolyja.

Sédre dűlő (3). Szántó és rét a tagosítási térképen és az 1851-ben hitelesített telekkönyvben. Ma már ezen a néven nem ismerik.

Szajhán (29). A telekkönyvekben *Szajhány.* Legelő. Benne terül el a *Fenyves* nevű erdő, ezért *Fenyvesi legellőnek* is nevezik. Délkeleti sarkában van az *Agyagverem.*

Szégát (42). Legelő és szántó. Völgyben fekszik.

Szőlős. A tagosítási térkép szerint az a terület, melyben a *Tormáshát, Falufőggye* és *Ecsekut* fekszik. Talán azonos az *Öregszőlős, Pusztaszőlők* névvel jelölt területtel.

Szöllősi kut (59). Szántó. Nevét a benne eredő forrástól kapta. Valamikor szőlőt próbáltak bele telepíteni.

Tormáshát (57). Szántó. Dombos, köves.

Tölősi erdő (58). Tölgyfás erdő.

Újszöllős (50). Szántó.

Ürgetelek (21). Szántó.

Vaskertek. Az 1851-es telekkönyv szerint cenzuális kertek. Ma már nem tudják, hol van.

Vőgyredűlő (37). Szántó a *Kásavőgy* mellett.

Zsöllérföldek (49). Szántó. Az elkülönítés idején kaptak itt a zsellérek földet.

Zsöllérkertek (23). Répás, káposztás kertek.

IV. Vizek és kutak.

Babuka. Forrás a falu déli szegélyén. Vize a *Séd* patakot táplálja. A környékén fészkelő *babuka* madaraktól (upupa epops) kapta nevét.

Cigánytó. Vízállás a falu délkeleti sarkánál, a *Cigánysor* végén.

Ecsekút. Forrás az azonos nevű dűlőben. Belőle ered a *Hamarászó folyó.*

Fekete ér. Patak a falu északnyugati határán. A *Nagyvíz*be ömlik.

Geleméri folyó. Patak. L. *Kenderásztató. Pesty* szerint: „Gelemér folyó nevét vette valami Gelemér nevű vitéztől".

Hamarászó. Patak. Az *Ecsekút* nevű forrásból ered. A *Hamarászó* dűlőben ömlik a *Nagyvíz*be.

Harangozó kút. Forrás a község nyugati határán, *Láncicser* közelében.

Hidekkút. Forrás az azonos nevű dűlőben. Vize, a *Hidekkút ere* a *Nagyvíz*be folyik.

Hídekkút ere. L. *Hídekkut.*

Kenderásztató. Patak. A *Poletárfődek* nevű határrészben ered. A *Nagyvíz*be ömlik. Ezt a patakot nevezik *Geleméri folyó*nak, nem a *Gelemér major*on keresztülfolyó *Hamarászót.*

Kútajja. Forrás a falu déli szegélyén, a *Babuka* közelében. Vize a *Séd*be folyik.

Lánci folyó. Patak a *Bedevőgy*ben. A *Nagyvíz*be ömlik. Egyik részét *Birkausztató*nak nevezik.

Mentás. Patak a hasonló nevű legelőn. A *Mocskosajjai rét*ben ömlik a *Nagyvíz*be.

Nagyvíz. Patak a falu határán. A Veszprémen keresztülfolyó *Séd*del azonos.

Rekettyéskút. *Sudaras* (vagy gémes) kút az azonos nevű legelőn.

Rekettyéstó. Vízállás a *Rekettyéskút* alatt. A pásztorok vizet szoktak bele merni, hogy ki ne száradjon s a disznók fürödhessenek benne. Hajdan nagyobb kiterjedésű volt. Az 1851-i telekkönyv szerint területe 2 hold.

Séd. A falun keresztülfolyó patak. A *Nagyvíz*be ömlik. (Séd a régi nyelvben köznév: a patak régi magyar neve.)

Szőllősi kút. Forrás az azonos nevű dűlőben.

V. Dombok, völgyek, bányák.

Agyagverem. Az azonos nevű határrészben. L. ott.

Bedevőgy. Vízmosásos völgy. Benne folyik a *Lánci folyó.*

Birkáshegy. Domb a falu alatt, a *Páterkő* felső végében, a *Kutajja* felett. Kopár birkalegelő.

Bóldoghegy. L. a falu belső területének nevei között.

Bokroshegy. Domb a *Mentás* és a *Kenderásztató* között. Egy magányos ház áll rajta. Bokros legelőterület.

Epreshegy. Domb a *Kettősharaszt*ban, az *Ürgetelek* északnyugati sarkánál *(Eper:* erdei eper, szamóca.)

Hamarászóhegy. Domb a *Hamarászó folyó* keleti partján elterülő legelő felső végében.

Hídekkuti hegy. Az azonos nevű dűlőben. Nevét az oldalában eredő forrástól kapta.

Kűajjai hegy. Meredek sziklafal az azonos nevű rét mellett.

Kásavőgy. Vízmosásos völgy a *Kásamező* nyugati szegélyén. L. *Diós, Magyorós* a határ dűlőnevei között. (A katonai térképen tévesen *Kaszavölgy*nek írva.)

Kűbörcök. Sziklás domb a *Falufőggye* nevű határrészben. Oda hordják össze a határból a haszontalan *forgó* (az eke által felforgatott) követ.

Mónárhegy. L. a falu belső területének nevei között.

Murvagödör. A murva (sóder) bányászására. Pl. a falu délkeleti végén a *Cigánytó* mellett. De több is van a határban. Az 1853-i felmérés alapján készült telekkönyv huszonhárom murvagödröt tüntet fel. A terméketlen legelők belsejéből kibányászott murvát és követ jól tudják értékesíteni.

VI. Helyrajzi fogalmak jelölésére használt nevek.

Ajj. Valamilyen terület melléke. L. *Küajja, Cserajja. Mocskosajja.*

Bástya. Magas kőkerítés. Az alacsony egyszerűen csak „kükerítés".

Berek. „Rongy *csöpétés* (fattyúhajtásos) erdő. Se erdő, se anékül nincs". „Se legelő, se nem erdő. *Vadócos*, nem jár benne a marha".

Álé. Erdővágás.

Börc. Sziklás terület.

Céla. Udvar; belső telek. L. Tercia.

Csalit. „Kis tüskebokrok, törpe fák vannak benne. Nő a *csiatag* (vadhajtás) rajta, utóbb má asz monygyák, kis erdő". (A lehullott cserfalevelet is *csalit*nak nevezik.)

Dűlő. 1. Határrész. Pl. Ebbe s ebbe a dűlőbe megyünk. 2. Dűlőút. 3. Hosszmérték. Pl. Egy dűlőföldnyire innen. Egy dűlőhossznyi terület. A dűlő szó eredetének vizsgálatánál figyelemreméltó a *Sédredülő, Vőgyredülő* határnév.

Ér. A forrás vize.

Fakadékos. Vizenyős terület megjelölésére használt jelző. Úgy is mondják, hogy vizenyősös. L. posvány.

Favágító. A tüzelő felhalmozására és favágásra szolgáló hely az udvarban.

Folyó. Patak. Pl. *Lánci folyó.* Folyamatos beszédben általában csak a *Hamarászó folyó* nevében.

Főd. Szántóföld. Pl. „Falustuleggyütt törtük a gyöpjüket. Nem vót azoknak főggye".

Gyepü. Eleven sövény *semfű-semfa* (ördögcérna) növényből. Ahol ez nem elég tömött, kivágott kökénytüskét tömnek közé. Az alja ki van töltve kővel.

Gyöp, gyöpség. Töretlen legelő. L. főd.

Hát. Dombtető.

Hegy. Domb.

Irtás. Kiírtott erdő.

Kiskert. Virágos kert a ház előtt.

Köz. Mellékutca.

Kút. Forrás; ásott kút. A forrást *meregető kút*nak is mondják.

Lap. Sík terület.

Magyar ugar. Parlagon hagyott föld. Megkülönböztetésül a zöldugartól.

Megyekű. Határkő.

Meregető kút. L. kút.

Mező. 1. A határbeli földek. Pl. Megyünk a mezőre. 2. Legelő. Pl. Kihajtjuk a marhát a mezőre. A tagosítási térkép a legelőterületeket következetesen *mező* névvel jelöli.

Megye. Határ két terület között. *Kimegyélli* a rétet: kijelöli rétje határait, mikor kaszál.

Nyíladék L. álé.

Parrag. Parlag. L. Magyar ugar.

Posvány. Vízállásos, *csuhus* (sásos) terület a források körül.

Szürűs kiskert. Veteményeskert az udvarban az asztagok, kazlak mögött.

Tábla. Egy darabban levő nagyobb szántóföld.

Telek. A határbeli föld. Pl. Odavoltam a telekre. A városi telekre megyünk. (A veszprémi határban levő szántóföldre.)

Tercia. L. céla.

•

PÉTER MORVAY: *Ortsnamen von Kádárta.*

Auszug. Verfasser gibt uns die bisherigen Bestrebungen betreffs Einsammeln der Orstnamen im Komitat Veszprém bekannt. Er betont die Wichtigkeit dieser Sammeltätigkeit in wissenschaftlicher Hinsicht und beantragt eine Organisation derselben auf dem Gebiete des Komitats. Verf. gruppiert die von ihm gesammelten Ortsnamen der Gemeinde Kádárta wie folgt: I. Ortsnamen des inneren Bereichs. II. Bauten und Gebäude. III. Flurnamen der Gemarkung. IV. Gewässer und Brunnen. V. Hügel, Täler und Gruben. VI. Benennungen der die topographischen und Siedlungsverhältnisse betreffenden Begriffe. Eine topographische Skizze der Ortsnamen ist beigefügt. Den alphabetisch geordneten Volksnamen folgen Angaben, die sich auf den Charakter und auf die Flora des Terrainobjektes und eventuelle Volkstraditionen beziehen. Es werden auch die Angaben der alten Grundbücher und Komassationsakten benützt.

A jánosházi gróf Erdődy-birtok és vár rövid története.[1]

KAZÁRY KÁROLY

A honfoglaló magyar nemzetségek közül a Lád- vagy Vérbulcsu nemzetség Vas, Zala és Somogy nyugati felét szállotta meg. A nemzetségek descensusait széles földsávok különítették el egymástól, épúgy a törzsek szállástelepeit is. A törzs- és nemzetségválasztó zónákból alkakultak ki a királyi várbirtokok, a királyi magángazdaságok. Mindegyik középpontjában vár állott. Ilyen volt *Karakó*. Jánosháza határa tehát, mint Karakó várának tartozéka, királyi várbirtok lett. A várbirtokokat, a király hatalmának materiális alapjait, már az Árpádok kezdték elajándékozgatni híveiknek. Így került Jánosháza határa *Varsányi Ormuzd* birtokába.

Hogy maga Jánosháza mikor és kitől kapta nevét és mikor alapították, azt históriai nyom híján, pontosan meghatározni nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy régi település. Ezen állítás igazolására két nyelvi bizonyítékot hozunk fel. A Dukai utcának a Varsányi-dűlőre nyíló torkát valamikor *tanári-kapunak* nevezték, a *Zsöle-kút, Zsöle-domb* elnevezés pedig napjainkig fennmaradt. A tanári-kapu a „tanór"-elnevezésből alakult, a „Zsöle"-szóban pedig a *Gyula*-szó rejtőzik. Mindkét fogalom ősmagyar vallási fogalom, az első családi vagy atyafisági áldozati helyet

[1] A cikk anyagát a jánosházi gróf Erdődy-levéltárból vettem. Közelebbi megjelölések (szekrény-, fasciculus-számok) azért hiányoznak, mert a levéltár most áll rendezés alatt.

jelent, a második pedig nemzetségit. Ebből logikusan következik, hogy Jánosháza korai Árpádkori település.

Okleveleink a 13. században említik először a község nevét. Ezidőben a *Varsányi*-családnak Jánosháza határát bíró ága már *Jánosházynak* nevezi magát.

1386 táján királyi adományképpen *Garai I. Miklós* nádor bírja a községet Somlyóval és Pápával együtt. Garai Miklós nem sokáig szedette a kilencedet jánosházi jobbágyaitól, mert 1386 szeptemberében elesett Diakovár mellett a két királyné védelmében. A horvátok ugyanis megtámadták a királynékat, Garai nádor hátát a kocsi falának vetve védte őket, mígnem az egyik horvát a kocsi alá bújt, és megfogva Garai lábát, földrerántotta, mire a tömeg lefejezte.

A tragikussorsú nádornak két fia és két leánya maradt. Az egyik leány: *Ilona* Balog-nembeli *Széchi Miklóshoz* ment nőül.

A nagykiterjedésű Garai-vagyon zömét a nádor halála után *Garai II. Miklós* örökölte, aki még apját is fölülmúlta hatalomban. 1387-ben macsói bánnak nevezte ki Zsigmond király, részt vett a szerencsétlen nikápolyi csatában is, 1401-ben az ő várába záratták a főurak Zsigmond királyt, aki a jó bánásmódért a nádorsággal jutalmazta. Cillei Annát vette feleségül és így a királyi párnak sógora lett. Ettől kezdve hosszú éveken keresztül valóságos alkirályi hatalmat gyakorolt, amit annál is könnyebben megtehetett, mert Zsigmond nem sokat tartózkodott az országban. Garai II. Miklós 1433-ban halt meg.

Birtokait, közöttük Jánosházát is, fia: a nagyravágyó *László* örökölte (meghalt 1459-ben), róla pedig ennek fiára: *Jóbra* szállottak. Garai Jób 1480-ban halt meg. Vele sírbaszállott a Garaiak nemzetsége.

Előbb említettük, hogy Garai I. Miklós leánya: Ilona Széchi Miklóshoz ment nőül. Ennek a Széchi Miklósnak hasonnevű ivadéka 1477-ben leánynegyed címén részt követelt Garai Jób birtokaiból, mivelhogy a quartalitiumot annak idején elmulasztották kiadni ősanyjának: Garai Ilonának. Evégből összeírták Garai Jób jánosháza-somlyói dominiumát, amelyhez a következő részek tartoztak:

1. *Somlyó.*

2. *Vámospereszleg.* Egy-két idevalósi jobbágynak a nevét is ismerjük, nevezetesen: *Kovács* György és Péter, *Balog* Balázs, *Piritó* (Pyerytho) János, *Kovács* Miklós, *Zycha* Péter, *Malchway* János és *Pintér* Györgyét.

Itt jegyezzük meg, hogy ebben az időben három helységről tudunk, amelyekben „Pereszleg" szerepel. 1. *Szent-Ulreh-Pereszlege* vagy *Szent-Oldor-Pereszlege,* a mai Szentódorfa. 2. *Vámos-Pereszleg,* a mai Hosszúpereszteg. 3. *Hosszú-Pereszleg,* a mai Hosszúfalu.

3. *Gecsen.* Idevalósi jobbágyok: *Imre* fia *Gálos, Antal* Pál, *Gerencsér* Mihály, *Wale* Imre.

4. *Tacskánd.* Jobbágyok: *Háborgós* István, *Lawthus* Imre, *Takács* György, *Varga* György.

5. *Hosszúfalu.* Jobbágyok: *Kovács* Pál, *Kustál* Antal, *Lőrinc, Kristály* (Chrystal) Antal, *Vasas* Benedek.

6. *Szent-Oldor.* Jobbágyok: *Sós* Pál, *Marton* János, *Thelley* György. A plébánialak és templom kőből épült.

7. *Nagy-Ság* (NaghSaág). Jobbágyok: *Szabó* György, *Lamperti* Kelemen, *Galli* Bálint, *Takách* András, *Bacha* Domonkos, *Bene* Egyed, *Balog* Mihály, *Bandy* János. A plébánialak kőből épült, van neki egy mindig folyó kútja, mellette lakik *Barnabás* takácsmester és *Kechky* István.

Magát a Sághegyet Ság-Somlyónak hívták (Mons Sagh-Somlyo), tetején a hajdani vár maradványai romladoztak (in cacumine est locus castri deserti). Ez a sághegyi vár 1296-ban még állott.

8. *Gálosháza.* Jobbágyok: *Szekér* János, *Polgár* György.

9. *Jánosháza.* Jobbágyok: *Solthonyi* György, *Thorma* Mihály.

10. *Szentpéterháza.* Régi neve *Irnosdháza.* Parochiával.

11. *Martonfalva.*

12. *Keresztur.* Jobbágyok: *Veres* Miklós, *Nyke* Imre.

13. *Berseny.* Jobbágyok: *Gyersy* György, *Tamásfia* Péter, *Jánosfia* Lampérth, *Baráth* Ferenc, *Móroc* András.

14. *Thorna.* Jobbágyok: *Vajda* Tamás, *Uldricus* fia *Péter, Kovács* János, *Dömötöri* János. Volt itt plébánialak, továbbá halastó is.

15. *Doba* plébánialakkal; mellette Somlyó hegye, tetején a várral, kúttal. Idevaló jobbágyok: *Mátyás* fia *Mihály, Poka* Pál, *Fekenth* Pál, *Kenyeres* Balázs.

1479-ben, Szent András apostol vigiliáján a családtalan Garai Jób megjelent Országh Mihály nádor előtt és öröklevelet állított ki, mely szerint összes birtokait Mátyás királyra hagyja halála esetére. (A fassio eredetíje a galgóczi levéltárban 53. lad., 4. fasc., 13. nro). Halála egy év mulva be is következett és ezzel a *Garaiak* kilenctizedes jánosházi földesurasága megszűnt. (Lásd még: Századok 1897. 907. o.)

Mátyás király 1480-ban híres-neves vezérének: *Kinizsi Pálnak* adományozta Garai Jób uratlanul maradt jószágait. Kinizsi nem sokáig tartja kézben a könnyen szerzett birtokot: egyik zálogból a másikba adja. 1495-ben *Zápolya* István és fiai: János és György vezettetnek Jánosháza és Somlyó birtokába. De alig száradt meg a porzó az introductiós íráson, a Zápolyák máris továbbadják *Bakócz* Tamás győri püspöknek. Bakócz 1517 május 25-én kelt végrendeletében kisöccsére, *Erdődy* Péterre hagyja, aki Bakócz halála után, 1521-ben birtokába vette örökét.

Jánosháza földesura 1521-től 1547-ig *Erdődy* III. Péter. Ő az Erdődy-család törzsatyja. 1463 körül született. Két felesége volt. Az első: Bánffy Sára, a másik Puchhaim Borbála, kit már deresfejű öregember korában vett nőül. Résztvett a mohácsi csatában is. A királyvillongások idején eleinte Szapolyai híve volt, később Ferdinánd pártjára állott, aki főkamarássá, majd

JÁNOSHÁZA FÖLDESURAI

1558—1748.

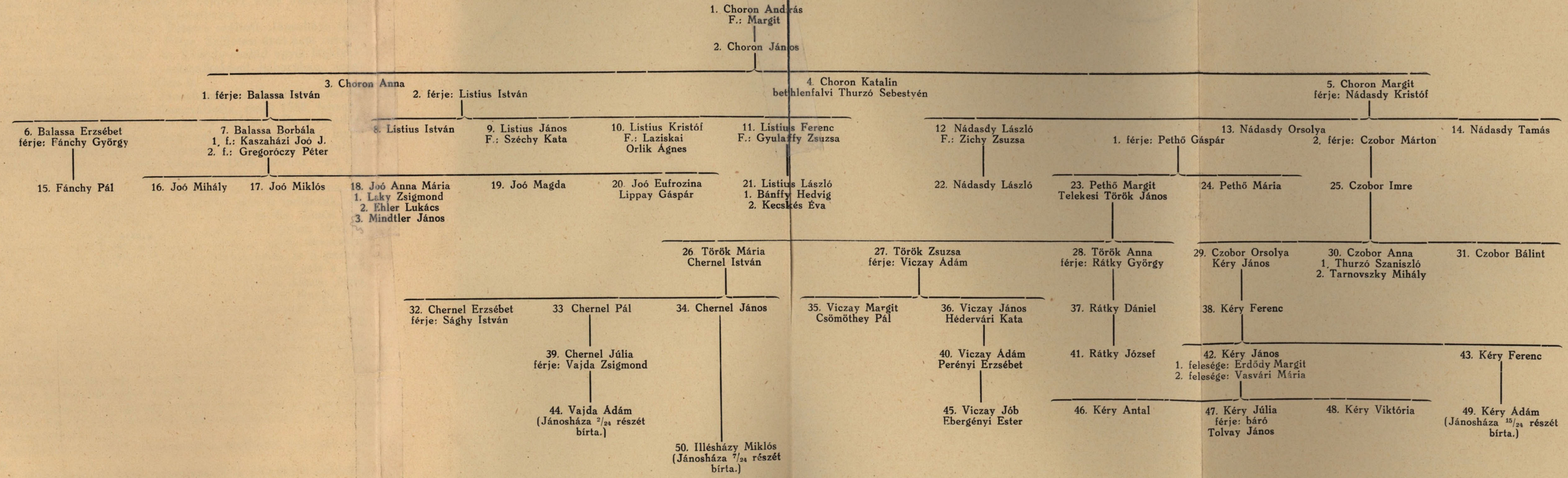

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

pedig fölovászmesterré nevezte ki. 1547-ben halt meg Velencében, ahova fiával támadt viszálykodása miatt vándorolt ki.

Az ő idejében találkozunk elsőízben a jánosházi várra vonatkozó adattal. Ulászló király 1510-ben engedélyt ad Erdődy Péternek *(egregy Petri Erdewdy de Somlyo)*, hogy Jánosházán levő házát fallal és árokkal körülvétethesse.

Halála után vagyona fiára: Péterre szállott. Jánosháza földesura 1558-ig gróf *Erdődy* IV. Péter. Születési évét nem ismerjük. Neki is két felesége volt. Az Erdődy-család egyik legkiválóbb katonatagja. Résztvett a schmalkaldeni háborúban, szép eredménnyel harcolt a török ellen is.

1548-ban elzálogosította Jánosházát és Somlyót *Choron* Andrásnak és fiának; később visszaváltotta, majd 1558. február 7-én végkép eladja nekik 15 ezer arany forintért. Ez az eladás a nagy örökhagyó akaratának megszegése, aki meghagyta, hogy örökösei vagyonukból mitsem adhatnak el, legfeljebb a család egy másik tagjának. A zágrábi káptalan 1558. február 7-én kiállítja a birtokeladásról szóló testimonialist. Ez év dec. 9-én Erdődy Péter felesége: Alapy Borbála és leányai: Anna és Ilona tiltakoznak az eladás ellen. Később pert is indítanak, de mindez nem segít, devecseri *Choron* András és fia, János birtokukba veszik Jánosházát. Choron András veszprémi főispán volt, hatalmas vagyon ura: Jánosházán kívül az ugodi, devecseri, egervári, leszencei, tomaji és füredi jobbágyoknak is ő parancsolt. Feleségéről csak annyit tudunk, hogy Margit volt a keresztneve. Tőle származott egyetlen fia: Choron János. Neki pedig három leánya volt: Margit, Anna és Katalin. Margit *Nádasdy* Kristófhoz ment nőül, Anna először gyarmati *Balassa* Istvánhoz, másodszor köpcsényi *Listius* Istvánhoz, Katalin pedig bethlenfalvi *Thurzó* Szaniszlóhoz. A hatalmas Choron-vagyon ilyenformán a Nádasdy-, Balassa-, Listius- és Thurzó-családok között osztódott föl. A további örökösödés során újabb családok kapcsolódtak be, úgyhogy Jánosházát a 16. század végétől kezdődőleg a földesurak egész serege bírta. A folytonos osztozkodás következtében az egy-egy család kezén lévő jószágrészek mindegyre kisebbedtek, némelyik egész jelentéktelen birtokocskává zsugorodott össze.

Jánosháza e korbéli földesurait a mellékelt táblázat mutatja.

A táblázaton szereplő személyekről a következő adatokat tudjuk:

1. Choron András 1564-ben veszprémi főispán.
2. Choron János kaboldi báróként szerepel 1572-ben.
3. Choron Anna első férje Balassa István, Nagytapolcsány és Detrekő ura. Második férje: Listius István.
4. Choron Katalin férje: Thurzó Szaniszló, 1559—83-ig Szepes főispánja, Augsburgban halt meg 1586. júl. 6-án 55 éves korában. Choron Katalin már a második neje volt, esküvőjüket 1563-ban tartották Bécsben. Mivel gyermekük nem volt, Choron Katalin jánosházi része visszaszállott apjára: Choron Jánosra.

Az erről szóló attestatio Pozsonyban kelt Báthory Miklós országbíró előtt 1572-ben.

5. Choron Margit 1589-ben szerepel.

7. Balassa Borbála első férje: Joó János 1587—1603-ig személynök.

8. Listius István alchimista volt, aranyat keresett, hamispénzverésért elítéltetett.

9. Listius János felesége: rimaszécsi Széchy Katalin, a Murányi Vénusz testvérhuga. Az ő révén kapta Listius János Lipcse várát. Szerepelt a Wesselényi-féle összeesküvésben is.

10. Listius Kristóf meghalt 1653. március 23-án.

11. Listius Ferenc köpcsényi báró, Bethlen Gábor fejedelemsége alatt Szamosújvár kapitánya és fejedelmi tanácsos. Felesége: rátóti Gyulaffy Zsuzsanna, Wesselényi Pál özvegye. (Lásd Századok, 1886. 32. és 122. o.)

14. Nádasdy Tamás 1620. február 20-án halt meg.

17. Joó Miklós családjának utolsó sarja.

18. Joó Anna első férje: Zay Zsigmond, 1629-ben sógora által Kabold várában agyonlövetett.

20. Joó Eufrozina első férje: Lippay Gáspár 1649-ben kamaraelnök, 1645-ben bárósítva, meghalt 1654-ben.

21. Listius László 1620. jún. 21-én született. Tudománykedvelő ember volt, ismerte és kedvelte a klasszikusokat. A Zrínyi-éposz mintájára megírta a gyöngéresikerült: „A Magyar Marsot", amely Bécsben jelent meg 1653-ban. 1655-ben grófi rangra emeli a király.

Visszavonultan él Köpcsény várában. Egyszercsak suttogni kezdik nevét a népek. Nemsokára babonás félelem veszi körül személyét, ami nem is csoda, hisz olyan dolgokat művelt, hogy figyelmet keltett még ebben a korban is. Mészárosának ökreit agyonlövöldözte, házát fölgyujtotta, meg akarta mérgezni édesanyját, minden csütörtökön eljárt a *niklstahli* hegyre, amelyik elválasztja Magyarországot Ausztriától, és ott ördöngős cirkulusokat húzott, hogy olyan erszényre tegyen szert, amelyben mindig talál aranyat; misét mondatott az akasztófa alatt, hamis pecsétet csinált. Nagybátyja feljelentésére az 1659. országgyűlés 112. cikkelye utasította a nádort, hogy indítson szigorú vizsgálatot Listius ellen. Listius Bécsbe menekült. Ott hamispénzverésre adta fejét, e miatt elfogták és 1661. december 22-én fejét leütötték. Ő az egyetlen magyar költő, aki vérpadon végezte életét.

23. Pethő Margit 1629-ben révjogot kap a Marcalra.

25. Czobor Imre főtárnokmester 1629-ben révjogot kap a Marcalra.

26. Török Mária 1649-ben megkapja a Listius-vagyon harmadát.

27. Török Zsuzsa férje: Viczay Ádám 1645-ben lett báró. Második neje: Körtvélyessy Éva.

28. Török Anna 1649-ben megkapja a jánosházi Listius-vagyon harmadát.

29. Czobor Orsolya férje: Kéry János, 1642-ben báró, 1647-ben koronaőr, 1654-ben gróf lett.

31. Czobor Bálint szerepel 1647-ben.

32. Chernel Erzsébet utód nélkül halván el, jánosházi birtokrésze Chernel Júliára szállott.

34. Chernel János portióját vette meg gróf Illésházy Miklós 1721-ben.

36. Viczay János 1649-ben megkapja a Listus-vagyon harmadát.

38. Kéry Ferenc patyi kastélyában szállott meg éjjel 1670. április 16-án Zrínyi Péter és Frangepán, miről Kéry még az éjjel értesíté a császárt.

39. Reá szállott nagynénjének, Chernel Erzsébetnek öröksége.

42. Kéry János 1700-ban fölovászmester, felesége: gróf Erdődy Margit.

43. Kéry Ferenc 1687-ben vasi főispán.

45. Viczay Jób született 1701-ben, meghalt 1734-ben, gróf lett 1723-ban.

49. Kéry Ádám az utolsó tagja a családnak.

*

1609-ben Devecseri Choron Margit, Nádasdy Orsolya (ekkor Pethő Gáspár özvegye) és Nádasdy Tamás egyességre léptek Ugod, Devecser, Jánosháza és Somlyót illetőleg. Az osztálylevél Jánosházán kelt 1609. febr. 10-én. E szerint Ugodot Choron Margit, Somlyót Nádasdy Orsolya, Devecsert Nádasdy Tamás kapta, Jánosházára vonatkozólag pedig kimondották, hogy azt szép megértéssel fölosztják egymás között. Így is történt.

Ahogy a jánosházi várba bemegyünk, a kiskapuközben lévő darabont- és rab-házak közös tulajdonban maradtak. A fölöttük lévő házat Choron Margit kapta, a héjazat vagy „sindelalja" Nádasdy Tamásé lett. Nádasdy Tamás hozatta rendbe még ennekelőtte a vár tornyát és a bedült kapuboltot, kéményeket rakatott, kijavíttatta a gerendázatot és a kőfalakat. Bemenvén a kapun, jobbkézre a kapu és a napkeletre lévő bástya között is voltak épületek, ezeket Choron Margit kapta. A két asszony közös birtoklásában maradt a torony alatt lévő nagy pince. Fölhaladva az alsó grádicson, amely magába a várba vezetett, jobbra esett egy nagy szoba, balra egy szenesház és egy sötét kamra; mindezek Nádasdy Orsolya kezére jutottak. A második grádicson fölmenve a fölső házakba (emeletre), jobbra itt is szenesházat találunk, amelyben kályha és kemence is vagyon. A toronyban óra mutatta az időt, volt harang is, melyet Nádasdy Tamás hozatott Vásárhelyről. A napkelet felől való bástyának három neve volt: *Szabó Pál bástyája, górés* vagy *csardakos* bástya. Ezt is, meg a többi bástyát is Nádasdy Tamás hozatta rendbe, aki igen nagy gondot fordított jánosházi várára. Felosztásra került a külső vár vagy palánk, nemkülönben a majorok is. Erre vonatkozólag így ír az osztálylevél: „Azminemű régi majorhely volt alsó tó mellett, fölszél felül az dombon, mivel-

hogy az háboruság előtt (Bocskay hadjárását érti) gonosz emberek miatt tübül kiégett volt, Nádasdy Tamás uram újonnan csináltatta, engedték Asszonyok ő Nagok Nádasdy Tamás ő Nagának, mind mellette való pajtás kerttel és a megette való veteményes kerttel együtt. Azminemü Górés kert ezen földek végében vagyon, az kastély felől kiben gyümölcsfák vannak, jutott Asszonyoknak ő Nagyságoknak, olyan okkal, hogy az közepit két felé mérvén, egy csordahajtó utat hagyjanak, kin mindkét felől való majorságok az tóra alá járhassanak az majorokból".

Choron Margit kapott a mondottakon fölül Jánosházán 5 jobbágytelket (Máté Deákné, Végh Péter, András Márton, Orbán György és Szabó Pál egy-egy sessioját), Varsányban 6, Pereszlegen 24, Ságon 11 telket. A sági pusztahelyeket nem tudták szétosztani, mert a sági polgárok által bemondott adatok nem egyeztek a régi lajstrommal, így aztán Vajkovich Jánost bocsátották Ságra, hogy a kérdéses helyeket „hit szerint fölkeresse, és eligazítsa és megossza". Teljes egészében Choron Margit kapta Alsókeresztur, Vérkő, Gecsen, Kissomlyó, Hetye, Kispirit és még tíz Ugod-környéki falut.

Nádasdy Orsolya kezére került Jánosházán 4 sessio (Várossi Balázs, Böfő Mihály, Farkas Márton és Varga Máténé sessioja), Varsányon, Peresztegen és Ságon összesen 33 sessio, míg teljes egészében megkapta: Kamondot és Dobát és még 17 Somlóvár-környéki falut.

Nádasdy Tamás számára írták be Jánosházán Mátyás György, Mátyás András és Meleg György házát, meg egy puszta helyet, Varsányon és Ságon összesen 18 telket, míg teljes egészében megkapta Nagybörzsönyt, Hosszúfalut, Szentódorfalvát, Szergényt és még 22 Devecser-környéki falut.

A hites emberek, akik az osztályt eszközölték, bejárták az egész jánosházi határt és gondosan szemrevételeztek minden darab földet és beírták szépen a protokollumba, hogy ki kapja a *páchoi* földeket, *Ládonyi*-helyet, *Csibai* határt, *Kondora* földeket, *éri* dülőt, vagy a nagymezei rétet. Épígy történt Ságon is (dülőnevek: Öregtilalmas, Urkuti rét, Nagyatali tábla, Kántorháza, Kisrétrejáró-dülő, Sósra-dülő stb.).

Ami a hatalmas uradalmakhoz tartozó szőlőket illeti, a sági hegyen a Kis-Dama szőlőt és a Császár-szőlőt, továbbá a kissomlyói hegyen lévő Buzás- és Új-szőlőt Choron Margit kapta egyéb badacsonyi, ecseri és istvándi szőlők mellett. Nádasdy Orsolya kapta Nagysomlyón Káldos-, Nagy- és Imredeák-szőlejét, Ságon Balog- és Moód-szőlejét, Kissomlyón Szill szőlejét. Nádasdy Tamás kapta Ságon a Baráth-szőlőt, Kissomlyón a Górés-, Csibai- és Mérei-szőlőket.

Mivel a földesúr és jobbágy igen szoros kapcsolatban állottak egymással, nem lesz érdektelen az e korbéli jobbágyszolgáltatási viszonyokat részletezni.

Nézzük először *Szergényt*. Minden egészhelyes jobbágy fizet egy forint Szt. Márton-napi adót, 1 kappant és két darab

kalácsot. Farsangkor az egész falu egy ártányt ajándékoz a földesúrnak, 1 pint vajat és 2 pint sajtot. Húsvétkor 2 bárányt és házankint 12 tikmonyat. Szent György-napkor minden hely után jár 40 bécsi krajcár, pünkösdkor 3 tyúkfi. Minden jobbágy, akinek ekéje vagyon avagy szomszédjával szánt, tartozik a földesúrnak egy holdat szántani, az úr magjával bevetni, nyáron meg aratni és a termést a mondott helyre behordani. „Tartoznak az helyesek, mindenik egy napot kaszálni, kit a zsöllérek tartoznak fölgyüjteni". Mivel Szergényben nem lakik ispán, a faluba járó földesuri embereknek a bíró ad ebédre-vacsorára egy-egy meszely bort. A bíró sem adót, sem ajándékot nem fizet.

1. A jánosházi gr. Erdődy-vár.

Kamondon az egész falu egy summában fizette a Szent Márton-napi adót, 7 forint 25 krajcárt, függetlenül a jobbágyhelyek számától. A rendes szolgáltatásokon fölül ad a falu a földesúrnak Péterpálkor 40 tyúkfiat, 20 lúdfiat, 8 kappant, 4 vernivaló malacot. Szent Móric-napkor minden helyes tartozik két kaláccsal és két font pecsenyével, böjtben pedig harmad pint kendermagolajjal. Ami az „akógabonát" illeti, minden hely után jár egy köböl zab a falu köblivel.

A *peresztegiek* akógabonája más volt. Ők fél köböl búzalisztet, ugyanannyi rozslisztet és egy köböl zabot adtak fejenkint a rendes dézsmán fölül.

A *varsányiak* tartoztak Ságon egy bérest tartani és a somlyói várba egy hízott ártányt adni.

Nagyjából így élt a szegényember a somlyó-jánosházi dominiumon a 17. században.

1629. március 5-én Ferdinánd császár révjogot ad a Marcalnak azon a részén, amelyik Kamondhoz és Jánosházához

tartozik, Czobor Imre, Telekesi Török János és gyarmati Balassa Borbála számára.

1640. december 19-én Gyulaffy Zsuzsa, Listius Ferenc özvegye, mint László fiának gyámja, továbbá Listius János egyenlően osztoznak a jánosházi és a Jánosháza-környéki Listius-jószágokon. A divisionalis a jánosházi várat „fortalitiumnak" nevezi.

Tehát ekkor még állott az az épület, amelyet Erdődy Péter vétetett körül fallal és árokkal 1510-ben, és amelyet aztán Nádasdy Tamás csaknem egy századdal később, 1600 táján újra rendbehozatott, bástyáit megtömette, a toronyba pedig órát, harangot hozatott. Ettől fogva aztán a várról nem tudunk semmit egészen a következő századfordulóig.

A Listius-család számára 1649-ig robotoltak a jánosházi jobbágyok. Ez évben a Listius János és unokaöccse, a sötétemlékű Listius László kezén lévő jánosházi jószágrészek fölött hárman osztozkodnak: Chernel Istvánné Török Mária, Viczay János és Rátky Györgyné Török Anna. Ezzel aztán a Listius-család egyszersmindenkorra kilép a jánosházi földesuraságból.

Közben megmozdulnak a hajdani birtokosok, a gróf Erdődyek is. 1650. november 13-án Erdődy III. György tárnokmester felszólítja az összes Choron-örökösöket — a mostani becsérték fölajánlása mellett — hogy mondjanak le azokról a birtokokról, amelyeket Erdődy Péter 1558-ban az ország törvényeinek és a successorok jogainak megsértésével adott el. A felszólításnak azonban semmi foganatja nem lett.

Az idő nem mult el nyomtalanul a jánosházi vár fölött. Romlott-bomlott szakadatlanul, a résztulajdonosok nem sokat törődtek vele, mivelhogy egyiknek sem szolgált hajlékul. Hagyták szépen pusztulni, úgyhogy a századfordulón már csak csúfolni lehetett volna fortalitiumnak. A várra vonatkozólag 1703. május 2-án a következő feljegyzéseket találjuk: „Vagyon egy kastély, melynek mind külső, mind belső épületi, úgymint az kapuköz hídjával együtt, mind falai és fedele, oly romlásban vagynak, hogy egy ép hajlék avagy bolt sincsen benne, sőt egy vasszeget sem láthatni az falakban, úgyszintén egyéb mobiliákat se, egy ágyocskán kívül".

1721. július 14-én Chernel János eladta *Illésházy* Miklós nádornak jánosházi, hetyei, hosszúfalusi, peresztegi, sági, szergényi, kossomlyói, tacskándi, gálházi, bándi, alsókereszturi, szentódorfai, várkonyi és varsányi birtokrészeit ötezer forintért. Szeptember 4-ére már össze is írták a Chernel-javakat, és nemsokára rá Illésházy kancellárt bevezették új szerzeményébe. Róla szállott aztán leányára, Illésházy Annára, aki Erdődy III. Lászlónak a felesége volt. Benne kihalt a nagymultú Illésházy-család.

Ezidőben a hajdanvaló jánosházi Choron-javakat a következők bírták: a *Kéry*-család tizenöthuszonnegyed részt, Erdődy Lászlóné héthuszonnegyed részt, és Chernel Júlia Vajda Zsigmondné kéthuszonnegyed részt.

1732-ben gróf Erdődy VI. György ötvenötezer forintért megveszi a Kéry-familiának a jánosházi határban fekvő vagyonát. Kéry János özvegye, Vasváry Anna Mária tiltakozik az eladás ellen, pert indít, amely azonban eredménytelenül végződik. Az eladási kontraktust a király jóváhagyja, és ezzel — 174 évi megszakítás után — újra Erdődy-kézre kerülnek a Bakócz által összegazdálkodott ősi vagyonnak első darabjai.

1648-ban Erdődy VI. Miklós megvette Vajda Zsigmondné Chernel Júlia jánosházi részét 7.000 forinton, de a vételárat Miklós gróf helyett Erdődy Lászlóné Illésházy Anna fizette ki. Ezzel aztán az összes Choron-jószágok Illésházy-Erdődy kézre jutottak.

2. Somlóvár: Gr. Erdődy-kastély. Építését Kajetán gróf fejezte be 1839-ben.

Erdődy György 1755-ben a somlyó-jánosházi uradalomnak „a vérrokonok közti felosztása és mindkét részről beruházott zálogos öszvegeknek öszveszámítása végett" a királyi tábla előtt pert kezdett. A perben hozott ítéletnek foganatosításával egy személynöki ítélőmester bizatott meg, aki is a fenti uradalmakat két egyenlő részre osztotta 1758-ban. Az egyik felét kapta Erdődy VI. György, a másikat pedig Erdődy III. Lászlónak és I. Lajosnak örökösei. Az első részre 194 és fél népes, meg 4 puszta sessio, a másik részre 181 népes meg 5 puszta sessio esett.

A László-Lajos-féle félbirtok a törvényes successio szerint ismét két részre oszlott volna, vagyis László örökösei is, meg Lajos örökösei is az egész dominium negyed-negyed részét kapták volna Jánosházának, csakhogy Lajos örökösei a birtokon lévő zálogterheket nem fizették ki, így aztán Jánosháza „egész egyik fele" László successorainak kezén maradt. Mivel pedig

ezek a successorok kiskorúak voltak, helyettük anyjuk: Illésházy Anna, mint törvényes tutrix és curatrix vette kezelésbe az ezen ágra esett 186 telket.

Illésházy Anna a jánosházi kastélyt teljesen újra építtette, berendezte és haláláig, 1765-ig itt lakott. Az újra-építésnél a régi várnak csak a fundamentumát lehetett használni, a falakat annyira kikezdte az idő, hogy ezeket teljesen át kellett rakni. A vár akkor kapta azt a külsőt-belsőt, amely kisebb változtatásoktól eltekintve egészen 1935-ig fönnmaradt.

Ezidőtájt két major volt Jánosházán. Az egyik a templomtól délkeleti irányban feküdt, ezt kapta a László-ág; a másik a mai Apponyi-, Mátyás király- és Vár-utca által határolt négyszögben feküdt, ezt kapta a György-ág. A mészárszék közös volt, az arendator egy-egy részre 30 forintot és fél mázsa faggyut fizetett évenkint. Ekkor még egyik uraságnak sem volt korcsmája, hanem Balis Jánosében szokták boraikat árultatni úgy, hogy karácsonytól május 12-ig az egyik, ettől Szent Mihályig pedig a másik földesúrnak cégére tartózkodott a vendégfogadó ormán.

A jánosházi majorság-földek közül a László-ág kapta a varsányi, gálosföldi, csibai, alsókereszturi, szentpéteri és *vérkü* prédiumokat. Ez utóbbi Fönyér, Bocsor, Alsó- és Fölső-Sötör között feküdt.

A László-ágra eső majorságföldek összesen 161 hold első, 79 hold második és 162 hold harmadik klasszisú és 157 kaszás rétet tettek ki. Ezen felül voltak a decimális földek, amelyeken 52 jobbágy és 30 zsöllér élt, akik évente összesen 303 napi gyalogrobottal szolgáltak. Ami a jobbágyság egyéb szolgáltatásait illette, azt világosan kimondották az 1747. évi úriszéken közzétett urbárium pontjai:

A helyes gazdák 6 pozsonyi mérőre való föld és két kaszaalja rét után egy forint szentmihálynapi és egy forint szentgyörgynapi adót fizettek. Azonfölül háromnapi gyalog robottal tartoztak évente. A házas zsöllérek évi egy forintot fizettek és hat napot szolgáltak, a házatlanok pedig négy napot.

Szent Mihálytól karácsonyig a jobbágyság bora folyt a korcsmán, azontúl az uraságé. Amikor az uraságét mérték, más falubeli korcsmából hordóban vagy korsóban bort behozni tilos volt, ha valaki mégis megtette, úgy bora edényestül kontrabandáltatott.

A kommunitás erdejében szabad volt a marhaőrzés és a faizás, de makk- és gyümölcsfát és kertnek való vesszőt senki sem vághatott le.

A jobbágyok szabadon emigrálhattak, de kötelesek voltak költözési szándékukat Szent György előtt egy hónappal bejelenteni. Házaikat, földjeiket szabadon eladhatták, cserélhették, de ügyleteiket be kellett mondaniok a földesúrnál, amikor is öt krajcár járt a protokollációért.

Ha a községben criminalis úriszék tartatott, a községbeliek szükség szerint fegyveresen is tartoztak előállani. Országvásár-

kor ugyancsak a község állított vásárvigyázókat, hogy a sokadalomban „jó csöndesség" legyen. A vásárjövedelem egynegyede a vigyázókat illette.

Senki sem irthatott erdőt az uraság engedélye nélkül. Két kaszás irtás rét után 15 pénz járt.

Mindegyik uraság részére kötelesek voltak 25—25 postát vinni Pápáig, de egy-egy postahordozás két napnál tovább nem tarthatott.

Karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor és farsang utolján vadászni tartoztak a jobbágyok.

Tartozott a község megfizetni a földesúr országgyűlési költségeit. Minden mezei termésből, úgymint búzából, rozsból, árpá-

3. A jánosházi gr. Erdődy-vár jelenlegi formája.

ból, zabból a tizedik kévét a bevett szokás szerint tartoztak megadni. A kukorica minden holdja után egy csapott pozsonyi mérő járt. A dohány holdja után egy forint ötven krajcár járt, ugyanannyi a köles és a hajdina után is.

Közös erdő (már t. i. mindkét uraságé) a Fölső-erdő, kb. 200 hold; 300 „sörtéles" is meghízhatott benne. Az erdőben való pascuatio szabad, a lignatio tilos volt. Az égető kemencét a László-ág kapta.

Másik közös erdő az Alsó-erdő, 300 hold; 1000 sörtéles is járhatott benne, faizás, makkoltatás a jobbágyságnak szabad volt.

A harmadik közös erdő az alsókereszturi határban feküdt, 250 hold; az alsókereszturiak bérért makkoltattak benne.

A halastót, amely a mai Nagyárok helyén feküdt, a György-linea kapta.

Ságon a „Piarcz-utcában" volt a vendégfogadó; a László-ág kapta; nemkülönben a mészárszéket is. A majorságföldek 250 holdat tettek ki; Urkutnál, Csörgetónál, Kincsliknál, Hermándon stb. feküdtek. Egy egész sági sessioba 20 hold szántót

és 5 kaszás rétet számláltak, ez után járt hetenkint 4 marhával 2 személy által végzett egy napi munka, nem számítva bele a nyugtatás, etetés és itatás idejét.

Aratáskor minden napra minden gazda egy aratót állított.

Dézsmáláskor az uraság tisztjeit, executiokor a hajdukat a kommunitas tartotta étellel-itallal.

Minden termésből dézsmát adtak, a borból hegyvámot, amelyet tartoztak Jánosházára vinni.

A census 1 frt. évente, ugyancsak évente adtak még 12 darab tyúkfit. Szent Mihálytól Szent Györgyig a helység árultathatja a borát, azontúl az uraság, de mivel a vendégfogadó újonnan épült, az uraság bora éven át folyhatott.

A sági jobbágyok prestálnak 30 szekér karácsonyi fával, 22 karácsonyi kappannal, 360 tyúkfiakkal, és 11 frt. *hosszúfór*-váltsággal évente.

Szergényben szintén szabadon költözhettek a jobbágyok.

Nagy-Börzsöny egy része pör alatt állott a kertaiakkal. Nagybörzsöny közelében feküdt Botfölde vagy *Vidép*, amelyet a pálosok maguknak pretendálnak.

Kispiriten és *Jankán* kisebb területeket bírt mindkét Erdődy-linea, *Hetyén* egy jobbágyot, *Kissomlyón* kettőt. *Dobán* a domboldalon volt a vendégfogadó. A malom téglából épült. A község bora Szent Mihálytól Szent Györgyig folyik, de ezen engedelemért tartozik minden gazda egy szekér trágyát kivinni a földesúr szőlejébe. A szőllősi szőlők között van egy parcella, amelyet *Rókabőrös-szőlőnek* hívnak, még pedig azért, mert a szőlő után régente dézsma és hegyvám gyanánt egy rókabőr járt a várbéli porkolábnak. Egyébként az itt lévő szőlők mind felesek a két földesúr között.

Nagykamondon 4 forint volt az árenda, a robot pedig nyolc gyalog napszám. A községbeliek kötelesek voltak pápista mestert fogadni és tartani, más religiobéli mestert még könyörgésre vagy prédikációtételre sem hozhattak a faluba. Mivel a község nemrégiben egészen leégett, hogy minél előbb felépülhessenek a lakóházak, a 4 forint árendapénzt 3 évre elengedték a földesurak, nemkülönben az első évi robotot is, a korcsmán pedig 3 éven át megszakítás nélkül a jobbágyok bora folyhatott. A Marcalon tilos a halászás, rákászás.

Peresztegen 20 hold szántó és 5 kaszás rét tett ki egy egész helyet. Aratáskor minden gazda addig dolgozott, amíg az aratás be nem fejeződött. Minden tizenfelüli bárány és minden kas méhe után 10 krajcár járt, továbbá az egész helységből két hosszú „fór", minden egész hely után a dézsmán-roboton fölül még 8 font fonás is.

•

Mivel 1758-tól fogva megfeleződött Jánosháza, nagyobb érthetőség kedvéért mindegyik birtokrész életrajzát külön-külön vezetjük le.

Nézzük először a *György*-ági vagyont.

Gróf *Erdődy* VI. György 1674-ben született, 1705-ben kamarás lett, résztvett a francia háborúban. Ő vette meg a galgóczi uradalmat gróf Wratislaw Venceltől 240 ezer forintért, ahol aztán nagyarányú építkezésekbe fogott. Jánosházi szerzeményében nem sokáig gyönyörködhetett, mert a beiktatás után egy évre, 1759. aug. 13-án meghalt. Birtokai és az azokon levő közel 200.000 forint adósság fiára: Erdődy III. Kristófra szállott.

Kristóf gróf szerencsétlen pénzügyi kalandjai következtében az adósságok folyton szaporodtak. Kölcsön-lovaglással igyekezett magán segíteni, de persze eredménytelenül. 1765. december 5-én száznegyven ezer frt. kölcsönt vett fel *Correga* Félix és *Serra Jakab* génuai őrgrófoktól, akik a kölcsönösszeget 1769. június 19-én rátáblázták Kristóf gróf *ludányi* (Nyitra m.) és jánosházi birtokára. 1777-ben a kölcsönt fölmondták, és mivel a debitor nem tudott fizetni, bírói foglalást vezettek Jánosházára. (Ugyanezen évben csúszott ki Kristóf gróf kezéből a *szomolyáni uradalom is).* A génuaiak csak pár évig bírták Jánosházát, mert Erdődy III. Lajos özvegye: gróf Nádasdy Borbála 1782 táján megváltotta az ősi jószágot 169.943 forint 88 dénár lefizetésével. Nádasdy Borbáláról aztán fiaira: Erdődy IV. Károlyra és Erdődy V. Ferencre szállott a György-ági vagyon, és ezzel az egész jánosházi dominium a *László*-ág kezére került.

A génuaiak idejében teknősbéka tenyésztés is folyt Jánosházán. A várról a következőket tudjuk:

„A várat egészen ki kell vakolni — mondja a foglalási jegyzőkönyv — a sindely padjának környülete nyitva vagyon, ezt kőművessel be kell rakatni, másképpen nem lehet oda gabonát tölteni. A várnak éjszakról lévő része földdel lévén megtöltve, a vizcsepegés rontja, úgyhogy a falak által áztak és fekete rothadást mutatnak, azért onnan a csatornajárást és az árnyékszéket (mely minden órán leszakad) el kell hányatni, másképpen a pincének is kára következik. Mivel a ház oldalát nyomja a konyhából vagyis csatornájából lefolyó moslék és nagy határ szemét, a fölső konyha igen veszedelmes, amelyből ennekelőtte tűz is támadt, inkább alább volna a konyhának helye, annyival is inkább, ha az uraság a fölső traktusból granariumot akar építtetni. A tisztek számára a két komorából szobát lehet építtetni, minthogy azelőtt is szobák ott voltak. A vár udvarában lévő konyhában nincsen speiz, csak egy kis cseléd-szoba, azt a konyhához lehet csatolni".

„A régi hajduházat egészen kell reparálni, mely mivel nádal van födve, féltő a tüztől. A várnak régi bástyái már kiomlottak, délfelől, keletre is bemehetni, a marha is környöskörül járhatja, amelyet szükségképpen meg kell építeni, a földesúrnak jus gladiumja lévén, gyakran megesett, hogy a rabok elszöktenek".

„A vár kutja per totum ledült. A várban fölmenő grádics a pince torkának boltjára lévén építve, azt már benyomja, oda könnyebb grádicsot köll csinálni".

A *László*-ági vagyon sorsa ugyancsak változatos. 1765-ben, Illésházy Anna halála után Erdődy III. *Lajosra* szállott a birtok, aki 1770-ben bérbeadta Batthyány József prímásnak. A prímás egy év mulva, 1771. január 29-én továbbadta *Schildknecht* Jánosnak és Józsefnek, tőlük 1779-ben került vissza, és mivel III. Lajos közben meghalt, kiskorú fiaira: IV. Károlyra és V. Ferencre szállott a birtok. A két kiskorú fölött gróf Batthyány Antónia, Erdődy VI. Miklós özvegye gyámkodott. 1796. febr. 28-án a gyámság megszűnt, és a jánosházi jószág fölötti teljhatalom IV. Károlyra és V. Ferencre szállott. Utóbbi igen visszavonultan élt, úgyhogy az ő birtokrészét is Károly gróf kezelte. Utánuk *Kajetán* gróf örökölte Jánosházát, akinek békés birtoklását hatalmas per zavarta meg.

A pert Erdődy VII. György indította Kajetán ellen, Erdődy XII. János, Erdődy III. Antal és Erdődy VIII. György pedig avatkoztak. Felperes György gróf a jánosházi uradalom negyedrészének — amelynek megszerzését elődei 1758-ban elmulasztották — kibocsájtása végett „a kisebb zálogos summának megkínálásával, a nagyobbiknak pedig megajánlásával" 1839. július 28-án az alperest bíróilag meginttette. A megintés hatástalan maradván, György gróf a dunántúli kerületi tábla előtt pert indított, azt állítván keresetében, hogy alperes a birtokot csak zálogjogon bírja, ezért az osztályt csak a zálog körüli kérdések tisztázása után kérte elrendeltetni. A kerületi tábla a keresetet elutasította, miután „az anyaper megindítása előtt a keresetbevett zálogos javakat alperes már 96 esztendők óta háboritlanul birtokolja".

György gróf nem nyugodott meg az ítéletben, fellebbezett a soproni főtörvényszékhez. Közben a felek összegyültek Bécsben, hogy békés úton intézzék el az ügyet, de a tanácskozás eredményre nem vezetett. A soproni főtörvényszék is helybenhagyta a kerületi tábla döntését. A felperes még most sem nyugodott meg, rendkívüli folyamodást adott be, amelyben megváltoztatja a kereseti jogalapot és keresetét „letartóztatott osztályrészének kiadására irányozza". A perben 1856-ban mondták ki az utolsó szót: a felperes minden követelését elutasították.

Így aztán Jánosháza teljes egészében Kajetán gróf kezén maradt. Tőle örökölte fia: VIII. Ferenc, róla pedig ennek fiára: VI. *Sándor* grófra szállott.

Sándor gróf 1865. aug. 24-én született Galgóczon. Jogi tanulmányait Bécsben kezdte, Győrben folytatta és Budapesten fejezte be. 1890-ben cs. és kir. kamarássá nevezte ki Ferenc József király. Hosszabb külföldi útján bejárta Olasz-, Franciaés Németországot, továbbá Svájcot és Belgiumot. Veszprém megye 1891-ben t. aljegyzővé választotta. 1894-ben Szent György-rendi lovaggá ütötték. A háború kitörésekor önként jelentkezett katonai szolgálatra; mint tartalékos hadnagy vonult be. 1920-ig örökös főrendiházi tag, azóta pedig minden ciklusra beválasztott felsőházi tag. 1927. június 27-én kapta XI. Pius pápától a Szent Szilveszter-rend nagykeresztjét.

Sándor gróf a jánosházi várat 1935-ben egészen újjáépíttette, átalakíttatta a tornyot, azonfölül eggyel szaporította az emeletek számát. Sándor gróf 1940. január 15-én meghalt.

A vár jelenlegi lakója és tulajdonosa gróf *Erdődy* IV. Antal.

KARL KAZÁRY: *Kurze Geschichte des gräflich Erdődyschen Jánosházaer Besitz und der Burg.*

Auszug. Dokumente aus dem 13. Jahrhundert erwähnen zum erstenmal den Namen Jánosháza. Hundert Jahre später verlieh der König diese Güter Garai Miklós. In dieser Familie verblieben sie bis 1480, zu dem Zeitpunkt des Aussterbens der Familie. König Mathias verlieh sie noch im selben Jahre Kinizsi Pál, der jedoch in einigen Jahren selbe an Zápolya János weitergab. Zápolya János gab sie weiter an Bakócz Tamás, den Bischof von Raab, der dieselben seinem Neffen, Graf Erdődy Péter III. testamentarisch vermachte.

In dieser Zeit begegnen wir zum erstenmal dem Namen der Burg Jánosháza.

Erdődy Péters Sohn verkaufte Jánosháza an Choron András und János. Von Choron János erbten es seine Töchter, von diesen kam es in die Hände anderer Familien. Bis 1748 besasz eine ganze Reihe von Gutsbesitzern Jánosháza.

Nádasdy Tamás renovierte die Burg am Ende des 16. Jahrhunderts. Die anderen Besitzer kümmerten sich wenig darum, so dasz das Gebäude um 1703 herum in einem leidlich schlechten Zustande war.

In der Mitte des 18. Jahrhunderts kam durch Illésházy Anna Jánosháza wieder in den Besitz der Familie Erdődy.

Illésházy Anna liesz die Burg neu erbauen.

Unter den Familiengliedern des Hauses Erdődy kam es wegen der Teilung Jánosháza zum Prozess, der erst im Jahre 1855 endete. Der Gesamtbesitz kam in die Hände des Grafen Erdődy Kajetán, und ging an Graf Erdődy Sándor VI. über. Graf Sándor gestaltete die Burg im Jahre 1935 neu um.

Der jetzige Bewohner und Eigentümer ist Graf Anton Erdődy.

A veszprémi Harmónia.

BRODSZKY FERENC

A fúvós zene magyarországi történetére vonatkozólag alig találunk adatot szakirodalmunkban. Ezért talán nem lesz érdekesség nélkül, ha az alábbiakban egy Veszprémben hosszú időn át ápolt, az idők folyamán feledésbe ment fúvószenekari gyakorlatot ismertetünk.

Harmonia elnevezéssel jelzik veszprémi forrásaink a fúvós zenekarnak azt az összeállítását, melyet ugyanakkor külföldön *„Harmonie, Türkische* vagy *Janitscharen Musik"*, nálunk *„török muzsika"* vagy *„katonai muzsika"* néven említenek.

A XVIII. század szimfónikus zenekara Európa-szerte rezidenciális, udvari jellegű. Nálunk is főúri családok, egyházi méltóságok (az Esterházy-, Grassalkovich-, Erdődy-, Széchenyi-családok; gróf Esterházy és gróf Batthyány prímások, Patachich püspök) tartanak fenn ilyen zenekarokat. A szimfonikus zenekar

helyhez kötött, és így mellette, többnyire mint annak részét és kiegészítőjét megtaláljuk a mozgásképes fúvós zenekart is, a Harmóniát, mely alkalmas a szabadban való játszásra, ünnepségek, felvonulások, temetések pompájának emelésére. Ennek a fúvós zenekarnak, mely a mai katonazenekar előfutára, a rendszerint kettesével alkalmazott fafúvók (fuvola, oboa, klarinét, fagott) alkották a gerincét, kiegészítve trombitával, kürttel és ütőhangszerekkel.

A Harmónia a XVIII. század szülötte. A már előzőleg létezett fúvós zenekarok egyedül rézfúvókból tevődtek össze, s mivel ezek abban az időben még csak hiányos skálával rendelkeztek, vagyis csak a természetes felhangokat tudták intonálni, ez együttesek bonyolultabb felépítésű darabok előadására nem vállalkozhattak, csak toronyzenék és fanfárok előadására szorítkoztak. A XVIII. század folyamán egy új fafúvóhangszer, a klarinét feltalálásával megszületik a modern fafúvó-együttes, s ezzel egyszeriben új lehetőségek nyílnak mind a szimfónikus, mind a fúvószenekar fejlődésében. Egyik ilyen vívmány a Harmónia.

A rézfúvók ventilmechanizmusának feltalálása után a XIX. században újabb fejlődési folyamatként a Harmóniából alakul ki a mai katonazenekar (az ú. n. rezesbanda), olyképen, hogy a fafúvók egyrésze (oboa, fagott) kiesik, s helyettük az újabb keletű rézfúvók egész sora lép, csupán a fuvola és klarinét marad meg a régi együttesből. Ez utóbbi megtartotta vezető szerepét napjainkig.

Nagyon eltérítene tárgyunktól, ha a fúvós együttesek történetének bővebb részletezésébe bocsátkoznánk.[1] Meg kell azonban említenünk, hogy a Harmónia Magyarországon nagy kedveltségnek örvendhetett. Ezt igazolja, hogy több ilyen zenekar állt fenn hazánkban. Említésremélto ezek közül az Esterházy hercegeké Kismartonban (ennek számára Haydn is szerzett egy „Hungarischer Nationalmarsch"-ot),[2] továbbá több magyarországi szerző ilyen együttesre írt vagy átírt, részben magyaros korabeli szerzeménye is.[3] Végül Csaplovics[4] a magyar találmányokat ismertetve, ezt a fúvós zenét egyenesen magyar találmánynak mondja. Szerinte „a gyönyörű katonai muzsikával, melyet helytelenül török muzsikának neveznek, 1741-ben a szla-

[1] Rendszerint a fúvós zenekar minden tagja a fúvóhangszer mellett egy vonós hangszeren is játszik, s így a fúvós zenekar bármikor átalakulhat szimfónikus zenekarrá olyképpen, hogy a szimfónikus zenekar számára fölös fúvósok átveszik a vonós szólamokat. Ezt a gyakorlatot a mai katonazenekar szintén a harmoniától örökölte.

[2] Pohl: Haydn I. 327.

[3] Pl.: Tost Ferenc pozsonyi „toronymester" 6 indulója, Schilson báró „Partita Turchese", Druschetzky „Rondo Nationale" és „13 Ungarice", Kossovits „Ungaria Masorko Cosaki", ez utóbbit Druschetzky írta át harmoniára.

[4] „Gemälde von Ungern" 1824. II. 69.

voniai pandurok vonultak hadba elsőízben, azóta (ez a találmány) szintén európaivá lett".

Forrásaink a veszprémi Harmóniát ezen a néven a XIX. század elejére eső időből említik először. Ezek szerint a Harmónia szoros kapcsolatban állott a székesegyházi zenekarral. Tagjai székesegyházi zenészek voltak; az együttes mintegy különítménye volt a székesegyházi zenekarnak. De nyilvánvaló ez adatokból az is, hogy a Harmónia akkor már nem lehetett újkeletű, hanem egy megszokott, rég bevált, talán pár évtizedre is visszatekintő intézmény. Ha ezek után keletkezésének idejét kutatjuk, tekintve a két inézmény fentemlített kapcsolatát, ezt arra az időre kell tennünk, melyben a székesegyházi zenekar megalakult. A XVIII. században már működött a székesegyházi zenekar, sőt fénykora éppen ennek a századnak második felére esik. Keletkezése (ez egyelőre még nem állapítható meg pontosan) Acsády Péter vagy már Esterházy Imre püspökségének idejére esik.

Ezek szerint a Harmónia keletkezését az 1740-es év körüli időre tehetjük. Feltevésünket néhány, a XVIII. századból szórványosan fennmaradt, a fúvószenére utaló adattal is alátámaszthatjuk. Kétségtelen, hogy ezek az adatok is a Harmóniára vonatkoznak.

A Harmónia szerepét vizsgálva, nagyjából a következő képet kapjuk.

Egyaránt igénybe vették a szabadban és a templomban mind egyházi, mind világi aktusoknál, elsősorban a szabadban lejátszódó ünnepségeknél (installációk, felvonulások), egyházi körmeneteknél s temetéseknél. De szerepe volt a székesegyházban is a nagybőjti misék alatt. Főpapi misék alkalmával a bevonuláskor az intrádát játszotta.

Az előadott darabokról, sajnos, csaknem semmit sem tudunk, azt a keveset, amiről feljegyzéseink szólnak, alább közöljük.[5] Játszottak-e magyar darabokat, nem állapítható meg. Ha tekintetbe vesszük Veszprém fontos szerepét a verbunkos zene történetében, feltehető, hogy a verbunkos szerzők művei közül egyik-másik szerepelhetett a Harmónia műsorán.

Személyekre vonatkozó adat még kevesebb maradt fenn. Arról a három művészről, aki a Harmóniával kapcsolatba hozható, szintén alább lesz szó.

Következzék adataink ismertetése. Első csoportjuk a XVIII. századból való.

Legkorábbi adatunk 1745-re nyúlik vissza. Biró Márton püspök installációja napján, „május 9-én délután a püspöki bandérium feláll a sümegi *kastély* előtt a kibontott zászló alá a *zenekarral*". Veszprémben „a bevonulási *diadalmenetben* résztvesznek a *zenészek*".[6]

[5] A székesegyházi kottatár leltári jegyzékében külön rovata van a Harmoniának; az anyag — értesülésünk szerint — már nincs meg.

[6] Pehm: Biró Márton 99—100.

De értesülünk zenekar szerepléséről más alkalommal is. Batthyány Tivadar gróf és Esterházy Philippina grófnő Pápán tartandó esküvőjére vonatkozólag, melyre a nádor is hivatalos volt, Biró püspök-főispán felhívására az alispán ekként válaszol: „Illenék, hogy Nemes Vármegyénk szélén, t. i. Külső-Vatnál nemcsak zászlós companiával, hanem *trombiták* harsogásával is tennénk tiszteletünket".[7]

A főispán és püspök egy személy lévén, kézenfekvő, hogy az alispán éppen ezért hívja fel figyelmét a zenére, mert a püspök könnyű szerrel vehette igénybe a rendelkezésére álló székesegyházi muzsikusokat.

Úgy látszik, Biró püspök különben is állandóan maga körül tartotta a zenészeknek legalább egy részét, erre mutat, hogy „a sümegi udvartartás az altisztekhez sorolja ezeket . . ., a hét *trombitásokon* kívül . . . vannak még *kürtösök* . . ."[8]

Hogy a zenekedvelő, maga is gyakorlott énekes és dalköltő, Biró püspök a zene hatását mikép értékelte, arra jellemző, hogy a protestánsok kezén lévő egykor katolikus templomokat zenekísérettel foglalja vissza: „. . . a kitűzött napon . . . *rézdobosok, trombitások* kíséretében . . . processioval megérkezik".[9]

A Harmónia Biró halála után Koller Ignác püspöksége alatt is fennáll.

Veszprémben a Piaci vagy Nagy-utca kikövezésénél „1764. évi június hó 1-én . . . *trombiták* harsogása és dobok pergése között . . . letétetett az első kő".[10]

Mint látjuk, minden esetben szabadban végbement zenés ünnepségek leírását kaptuk, tehát csak fúvós zenéről lehetett szó. Ne tévesszen meg bennünket a „trombiták" és „trombitások" emlegetése. Ez nem jelenti azt, hogy e megjelölés egyedül ezekre vonatkozik, mert mit is kezdett volna Biró Márton hét trombitással, mikor ott voltak a kürtösök is, hacsak egy páran ezek közül más hangszeren nem „trombitáltak". Adataink nem szakemberek tollából erednek, leírásaik hangszermegjelöléseiben általánosító kifejezést kell látnunk, mely alatt fúvós zenét, illetőleg a Harmóniát kell értenünk. Ahogy pl. a katonazenészeket is jó ideig „hoboisták"-nak nevezték, tekintet nélkül arra, milyen hangszert játszottak.

Összegezve az eddigieket, a Harmóniában a barokk kornak egyik tipikusan udvari jellegű rekvizítumát kell látnunk Veszprémben is, a püspöki udvartartásnak éppoly nélkülözhetetlen tényezőjét, mint más korabeli udvarokéban.

A század végétől kezdve az idők változásával a Harmónia működési területe lassan szerényebb, polgáribb keretek közé

[7] Báró Hornig: Biró Márton naplója 102.

[8] Pehm: i. m. 329.

[9] Pehm: i. m. 243.

[10] Anno 1764 die vero 1-ma Mensis Juny . . . inter Tubarum Clangores et Timpanorum Sonitus . . . depositus est primus lapis". Városi jegyzőkönyv. Véghelyi: Emléklapok 275.

szorul. Valószínűleg nem utolsó sorban anyagi természetű okok miatt. (Ez a jelenség észlelhető ugyanakkor a székesegyházi zenekarnál is.) Egy ilyen új, szerényebb feladat a temetéseken való zenélés. Hajas veszprémi plébános végrendeletéből értesülünk, hogy az 1780-as évek körül úzussá, sőt talán abúzussá váltak a zenés temetések. Végtisztességéről rendelkezvén ugyanis a plébános, meghagyja, hogy „a temetés legyen tisztes, de amennyire lehetséges, mérsékelt költségekkel, nevezetesen hangszeres zene nélkül".[11] A zenés temetések szokása fennmaradt a XIX. század közepéig, alább még visszatérünk rá.

Most lássuk a Harmónia XIX. századi történetét. Működése ez időtől kezdve már csaknem kizárólag az egyház szolgálatában áll. Érdekes adattal szolgál a székesegyház 1825-ből való hangszerleltára. Vonós hangszereken kívül van: 2 fuvola, 2 oboa, 2 C klarinét, 2 B klarinét, 2 fagott, 2 kürt, 6 trombita, 2 billentyűs trombita, 3 harsona, 4 üstdob. Ez természetesen nemcsak az 1825-ös, hanem a jóval régibb állapot képét is adja. Az ekkor már a XVIII. századbelinél sokkal szerényebb keretek közt mozgó székesegyházi zenekarnak egyedül a misék előadásához már nem volt szüksége ekkora fúvós apparátusra. A leltárban feltüntetett hangszerek tehát nyilván jórészt a Harmónia felszerelését alkották. A hangszerekből szintén nem maradt meg semmi. Feleslegessé válván, 1893-ban szétosztották őket a zenészek között.[12] Egyedül egy régi fagott van meg a székesegyházi kóruson. Ez — úgylátszik — senkinek sem kellett. A tokjában lévő nádtartó dobozkán ez a felirat olvasható: „Kleinmann 1828". Maga a hangszer ennél jóval régibb.[13]

Az 1826. június 25-én tartott jubileumi processió alkalmával a Veni Sanctét a Harmónia kíséretével orgona nélkül tartották. A misén magyar népéneket énekeltek a szokásos zenés mise helyett, *mert a zenészek a processióban vettek részt.*

1827. nagybőjtjében 5 vasárnapon a mise alatt koncertezett a Harmónia. Ez még a barokk korból való szokás maradványa volt, amikor a miséken szimfóniákat és nyitányokat is

[11] Sepultura fiat honeste quidem, sed quam potest moderatis sumptibus, nominatim vero absque musicorum instrumentorum concentu, ac strepitu. Véghelyi i. m. függelék.

[12] Paramenta societati musicali donatur. Ádam I. A veszprémi székesegyház 493.

[13] Kleinmann József 1807-ben mint Ruzitska előde a székesegyház első hegedűse volt, 1841. jan. 12-én halt meg, mint regens chori. 1813. december 13-án egy hangversenyen, melyen egy saját szerzeményű kórusát is előadták, Rauscher fagott koncertjét adta elő zenekari kísérettel. A Veszprémvármegyei Múzeum őriz egy bibliát, melyben a következő bejegyzés olvasható: „Újonnan bekötötte 1819. április 25-én Matska Ferencz könyvkötő és musicus emlékül. Barátja és tanítója Kleinmann Jos. székesegyházi musicus tulajdona". 1816-ból *Handl* nevű klarinétost említik a székesegyházi muzsikusok közül. *Havlitsek* Ferenc trombitás 1837. június 29-én saját szerzeményű gradualéját adta elő „masina trombitán" a székesegyházban. Még 1856-ban is említik; akkor szintén egy graduálét adott elő kürtön *Batsák* énekessel.

adtak elő. Ez alkalommal az előadott műveket is ismerjük. Mind az ötször *Krommer* egy-egy szerzeményét adták elő, ú. m. Adagio B-dur, Adagio Es-dur, Allegro B-dur, Allegro Moderato Es-dur, Allegro F-dur.[14] Krommer személyes kapcsolatban lehetett a veszprémi zenészekkel. D-dur szimfóniájának kottáján ez olvasható: „Sub me Regente Chori Ig. Ruzitska". E kapcsolat révén kerülhetett magyar lassúja a veszprémi gyűjteménybe. Fúvós zenéhez értő katonakarmester lévén, természetes, hogy tőle is kértek darabokat a Harmónia számára. Nincs kizárva, hogy előbb említett darabjai még a Veszprémhez nem messze eső Simontornyán töltött 1784—90-es évekből származnak. A következő 1828-as év nagyböjtjében egy Rossini-darabot, valószínűleg egyik nyitányát és Weber Bűvös vadász-nyitányát (6 szólamra letéve) játszották a katedrálisban.[15] 1828. május 1-én a piaristák templomának alapkőletételénél a Harmónia ünnepélyes Intrádát és Aufzugot játszott. 1833. dec. 22-én XVI. Gergely pápa[16] jubileumakor az Oltáriszentség előtt az „Im arcunkra borulunk" kezdetű éneket a Harmónia kíséretével énekelte a nép.

1834. január 24-én Tallián Lázár első miséjén Fajszra rándult ki a Harmónia, de meghívták vidékre máskor is, amiből látszik, hogy híre a városon túlra is elterjedt. Így 1849. június 5-én Tótvázsonyban Keglevich Kamilla temetésén is szerepelt. A fentemlített 1833-i jubileum óta nem hallunk többet róla, hogy a Harmónia a székesegyházban szerepelt volna. Hogy azonban még legalább 1855-ig létezett, azt megállapíthatjuk zenés temetésekkel kapcsolatban.[17]

1846. november 15-én Fuszek András székesegyházi accessista kollégájuk temetésén, 1853. november 9-én Saffran Ferenc pékmester, műkedvelő muzsikus temetésén *ingyen* játszik a Harmónia.[18] Ezzel szemben kanonoki temetéseken és requiemen való részvételért 100 forintot kaptak a zenészek: így 1848. márciusá-

[14] Krommer Ferenc sz. 1759. Kamenitzben, Morvaországban (Riemann szerint 1760-ban), megh. 1831-ben. 1784 körül Styrum-Limburg gróf udvari muzsikusa Simontornyán. 1790-ben regenschori Pécsett, majd gróf Károlyi Antal regimentjének karmestere, végül Grassalkovich herceg udvari muzsikusa Bécsben. Egy lassú magyarja a veszprémmegyei nóták VII. fogásában van. 1825. 50. sz. Quartetteiben is van magyar lassú. (Major: Bihari 16.)

[15] Figyelemre méltó, hogy ez utóbbi darabot csak 7 évvel előbb, 1821. június 18-án adták először Berlinben (pesti bemutatója 1822-ben), de lehet, hogy Veszprémben a fenti dátumnál előbb is játszották.

[16] Bartolomeo Capellari 1831—1846.

[17] Temetési szertartás fúvós zene részvételével egyebütt is szokásban volt hazánkban. Erre utal Spech Jánosnak Bécsben, Joch. Cappi-nál megjelent gyászkantátája. „Zur Begräbniss Feyer der ... Frau Johanna Freyn von Prónay, geborne Gräfin von Teleky, mit Begleitung von Blasinstrumenten", valamint Schilson báró „Halotti Ének"-e vegyeskarra 2 klarinét, 2 kürt és fagott kíséretével.

[18] Franz Saffran Pistor, et Dillettans in Musica Sepultus cum musica 4-ta hora gratis.

ban Tomor János, 1849. augusztus 14-én Szüts, október 11-én Külley, 1851. augusztus 8-án Bakats, 1853. május 11-én Szmodits, szeptemberében Hajós, 1854. szeptemberében Kéri, 1855. június 10-én Hosszú kanonok temetésén.[19] 1848. április 9-én a Szabadság Zászlója felszentelésénél szerepelt a Harmónia.[20] 1852. június 30-án I. Ferenc József ünnepi misén vett részt a székesegyházban. A király érkezése és távozásakor háromszoros Intráda hangzott el.[21]

A 60-as éveken túl a székesegyházi zeneiskola megszűnésével, a székesegyházi zenekar keretének fokozatos redukálásával feloszlik a Harmónia is. A csekélyebb létszámú székesegyházi zenekar már nem rendelkezett annyi muzsikussal, hogy a Harmónia további fennmaradását biztosíthatta volna. De nem felelhetett meg ekkor már a kor változott ízlésének s igényeinek sem. Sorsa meg volt pecsételve, lassan teljesen feledésbe ment.

A székesegyházi zene és énekkar, a veszprémi zenetársaság, a színházi és hangversenyélet történetének ismertetése nélkül (dolgozatunkban ezekre éppen csak utalhattunk) a Harmónia fent vázolt 110 éves története természetesen nem ad fogalmat a város akkori igen fejlett zenei kultúrájáról.

Kiragadott kép ez csupán, mely nem is lehet végleges. Újabb adatok felkutatása még kibővítheti, sőt részleteiben meg is változtathatja azt.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Veszprém különösen a XVIII. század második felében zenekultúrájának magas színvonalával nemcsak jelentős helyet biztosított magának a magyar zenetörténetben, de minden tekintetben tartotta az európai színvonalat is.

Ám ezt csak hangoztatni nem elég! Elodázhatatlan feladatnak tartjuk a helyi zenekultúra multjának részletes felkutatását és feltárását.

De fontos lenne kikutatni azt is, létezett-e Harmónia más dunántúli városokban is. Ha létezett, akkor azok történetét is fel kellene tárni, hogy így a fúvós zene magyarországi történetének ismerete teljesebbé váljék. Reméljük, hogy a Dunántúli Szemle olvasóinak és munkatársainak kutató kedve e kérdésekben is mielőbb világosságot fog teremteni.

*

FERENC von BRODSZKY (Veszprém): *Geschichte des Harmonie-Orchesters zu Veszprém.*

Auszug. Die Harmonie-Musik war im XVIII. und Aufang des XIX.

[19] 100 Florenos in Valutis acceperunt Musici Chorales pro requiem et Marsch ex Massa defuncti Rdissimi D. Canonici N. N. Requiescat in pace.

[20] „Ma ünnepélyesen a Szabadság Zászlója szabadon felszenteltetett". L. erre nézve „Veszprém és a szabadságharc" c., a Veszprémi Hírlapban 1939. október 6-án név nélkül megjelent cikkemet.

[21] „Hora 7-ma Sua Majestas Franciscus Josephus Imperator Ingressus in Templum ad introitum triplex Intrada. ... dein egressus sua Majestas a Templo pariter triplex Interada".

Jahrhunderts in Ungarn sehr beliebt. Unter andern hatten die Fürsten Esterházy zu Kismarton und Graf Styrum zu Simontornya Harmonie-Orchester. Für ersteres schrieb Haydn einen „Hungarischen Nationalmarsch" (Anm. 2.). Werke Ungarischer Componisten für Harmonie-Musik, siehe Anm. 3. Johann von Csaplovics (Gemälde von Ungern 1824. II. 69.) spricht sie geradezu als ungarische Erfindung an: „. . . mit der herrlichen militärischen Musik, welche man die *Türkische* unrichtig nennt, rückten zuerst im J. 1741 die slavonischen Panduren in's Feld; seit dem ist sie ebenfals europaeisch geworden".

Das veszprémer Harmonie-Ochester, in unsern Quellen kurzerhand „Harmonia" genannt, bestand 110 Jahre in der Zeitspanne von 1745 bis 1855. Die Mitglieder desselben waren gleichzeitig Musiker der bischöflichen Cathedralkirche. Da die Bischöfe auch erbliche Obergespäne des Comitates waren, verwendeten sie die Harmonie auch bei den im Freien abgehaltenen weltlichen Feierlichkeiten des Comitates. So bei der Vermählung des Grafen Batthyány in Gegenwart des Palatins zu Pápa. Ausserdem spielte die Harmonie bei kirchlichen Processionen, Begräbnissen, koncertierte zur Fastenzeit während des Sonntagsgottesdienstes und spielte die Intrade bei den bischöflichen Hochamte. Die Zeit des hervorragenden Bischofs Martin Biró war die Glanzperiode ihres Bestehens. Sie war ein typisches Requisit des Barock, im Dienste des bischöflichen Hofstaates.

Im XIX. Jahrhundert, den Vandel der Zeit folgend, beschränkt sich ihre Tätigkeit fast ausschlieslich auf die Kirche und Begräbnisse. Im Jahre 1827 werden Stücke von Franz Krommer (1784—90 Kapellmeister in Simontornya), im Jahre 1828 die Ouverture zum Freischütz von Weber (nur 7 Jahre nach der berliner Uraufführung) in der Kathedrale vorgetragen. Bezüglich des Honorars bei Begräbnissen, siehe Anm. 18. u. 19. Eine der letzten Feierlichkeiten unter Mitwirkung der Harmonie siehe Anm. 21. Ein vollständiges Bild der auch im Vergleich zum übrigen Europa sehr hoch stehenden musikalischen Kultur Veszprém kann die Geschichte der Harmonie allein nicht vermitteln. Ihr hauptsächlicher Factor war die Kirchenmusik und die Veszprémer Musikgesellschaft.

Rómaikori négerszobrocska Kőszegen.

RADNÓTI
ALADÁR DR.

1931-ben a kőszegi „Klemmer-szőllők"-ben a kapálási munkálatok alkalmával két kis szobortöredék került elő. Az ólomból készült darabok egy fejet és egy kart ábrázolnak és 1932-ben *Bigner András* gazdapolgár adományaként Kőszeg Város Helytörténeti és Szülőföldismereti Múzeumába kerültek (Leltári számuk: 193.). A lelet korának és jelentőségének megállapítására nemrégiben a múzeum vezetősége engem kért fel. Ennek a felszólításnak az alábbiakban teszek eleget.

A szobrocska egy négert ábrázol. A fej magassága 2.9 cm. Megmaradt a fej egészben és a nyak; azon a helyen tört el, ahol a nyak a váll hajlatába megy át (1. kép). A fej a nyakon előreszegzett állal ül, kissé balra fordul. Kurta, csigákba göndörödő haj borítja a fejet. A hajzat az arcot ívben övezi, két oldalt a fül mellett mélyen leér. Hátul a gyapjas haj egészen tarkóig befedi a fejet. Az ólom kiválóan alkalmas ilyen göndör haj érzékeltetésére. Az arc ovális, a homlok erősen hátrahajlik,

vízszintes redőzet látszik rajta, a szem felett egyenesen húzódó szemöldökcsont van kihangsúlyozva a horpadt halántékok mellett. A kiugró szemöldök erősen aláfesti a mélyenülő szemeket. A szemek egyenes vágásúak, balra tekintenek, a szemgolyók mélyedései ezüsttel voltak berakva. Újra erősen kiemelkednek a hegyes pofacsontok; az orr lapos, az ajkak duzzadtak. A szög-

1. kép. A kőszegi négerszobrocska töredéke három oldalról. (Kissé nagyítva.)

letes álat gyér szakáll fedi. A fejecske az orrán és a száján sérült. Egészbenvéve a kis fej remek ábrázolása a ravasz, alattomos tekintetű négernek, amely fajtájának minden külső jellemvonásával együtt nagyszerűen volt megmintázva.

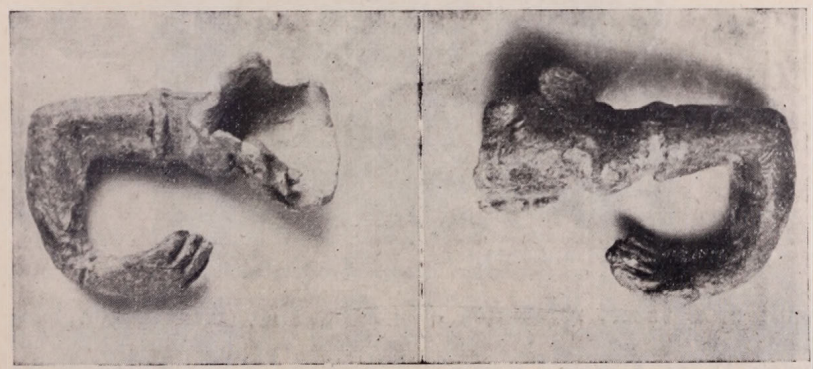

2. kép. A kőszegi négerszobrocska kartöredéke alulról és felülről. (Természetes nagyságban.)

A fejhez tartozó balkar töredéke (2. kép), a váll egy részletével maradt meg (hossza 3.4 cm). A kar könyökben és csuklóban be volt hajlítva, a vállból egyenesen jön ki. A kar egészen mezítelen, a felső karon vastag, babosan tagolt karperec. A vállon hullámos elrendezésű lepel, a ruhának vállra csapódó vége látszik. Feltűnő a kar elnagyolt kidolgozása a fejecske gondos munkájával szemben. A visszahajlított kézen az ujjak egybe vannak öntve, és csupán mély vonalakkal vannak széjjelvá-

lasztva. A kézfejen erős kopás látszik, a kar belső oldalát a könyöknél erősen lereszelték.

Az összetartozó fej- és kartöredékek, bármennyire is jellemző a négerfej, magukbanvéve kevésnek bizonyultak a szobor visszaállításához, és ezekből a töredékekből elképzelésünk az egész tárgy alakjára igen hiányos. Segítségünkre jött egy másik négerszobrocska, amelyet *Corsier*ben találtak a Genfi tó partján (Schweiz).[1] A corsieri szobrocska ugyancsak ólomból ké-

3. kép. A corsieri négerszobrocska elölről.

szült és egyszeri rátekintés elég arra, hogy meggyőzzön bennünket arról, hogy a kőszegi töredékek egy hasonló szoborból valók (3. és 4. kép).[2] Különösen meglepő a hasonlatosság, ha a fejeket oldalnézetben összehasonlítjuk. A corsieri néger rossz állapotban maradt ránk, különösen a fejét érte több sérülés, mégis tökéletesen tájékoztat arra nézve, hogy milyen lehetett kőszegi szobrunk. Ezek szerint a szobor egy térdre eső néger harcost ábrázolt, aki védőleg tartja pajzsát maga elé. Rövid ruhát visel, amely derekán össze volt fogva. Az alul levágott ovális pajzsot balkarjára fűzte, jobb kezében lándzsát tartott (ez letört). A felső karján ugyanolyan karperec van, mint a kőszegi töredéken. A fej igen rossz állapotban maradt fenn a szobrocskán; ha szembenállítjuk vele töredékünk kifejező arcát, méltán fájlalhatjuk, hogy a kőszegi darab nem egészben maradt

ránk. A kőszegi szobor kartöredékének elnagyolt kidolgozását megmagyarázza, hogy a balkar a pajzs mögött el volt fedve, és így ezekre a részletekre nagyobb gondot nem fordítottak.

A corsieri ólomszobrocskát *W. Deonna* a Kr. u. I—II. századból származtatja. Ezt a datálást a leletkörülmények nem támasztják alá. Mielőtt azonban a kőszegi és a corsieri szobrocskák koráról beszélnek, néhány szóval meg kell emlékeznünk a római császárkori négerábrázolásokról.

4. kép. A corsieri négerszobrocska oldalról.

A két ólomszobrocska kivételt jelent a négerábrázolások kisplasztikai emlékei között. A későhellenisztikus és császárkori négerszobrocskákat általában mint genre-figurákat az alexandriai szobrászat típusaiként kezelték.[3] Ez a megállapítás nagyjában helyes is. *Schreiber*nek igaza marad abban, hogy a hellenisztikus szobrászat nagyobb figyelemmel fordult az exotikus fajok, így a négerek ábrázolása felé. A négerek kitűnően beillettek a hellenisztikus művészet realisztikus figurái közé. Ha például a Pannoniában eddig előkerült négerszobrocskákat vesszük, akkor ezek mind besorozhatók Alexandria hellenisztikus, játékos művészetébe. Az aquincumi nyulánk négerfiú, aki valószínűleg tálcát tartott,[4] több analógiával együtt ismert rabszolga-típus.[5] Gyengébb kidolgozású a környei négerfiú, aki egy teknősbéka hátán kuporog (Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum).[6] A carnun-

tumi táncoló négerfiú ugyancsak ismert alak a hellenisztikus művészetben (Mus. Carnuntinum).[7] Ezek az alakok valóban beillenek a hellenisztikus genre-figurák közé. Csakhogy ezek már a hellenisztikus művészet császárkori emlékei.[8] Eltérő ezektől a néger harcos ábrázolása. A megsebesült, féltérdre rogyó harcos alakját inkább a triumfális művészet emlékei közt kereshetjük, itt is persze a császárkori fejlődést kell szemelőtt tartanunk. A győzelmi emlékeken vagy a leigázott nép perszonifikációját, vagy a hátrakötözött kezű barbár foglyot, vagy pedig a győztes előtt elbukó legyőzöttet ábrázolják.[9] Arra van példánk, hogy hátrakötött kezű négereket ábrázolnak,[10] de néger harcosokat mint a rómaiak ellenfeleit nem ismerünk. Nem lehet ezt avval magyarázni, hogy a történet sem ismer ilyen összecsapást, hiszen mint látni fogjuk, a *mauri* vagy *mauretani* nép embereit (móroknak lehet nevezni ezeket) negroid típusú férfiaknak ábrázolták. Mégis előfordulnak négerek, helyesebben mórok a római győzelmi emlékeken, de nem mint ellenfél, hanem mint a rómaiak szövetségesei, illetőleg segédcsapatok a római hadseregben. Két kiemelkedő fontosságú triumfális domborművön találkozunk velük: Traianus oszlopán és Konstantin diadalívén. Traianus oszlopán mint a rómaiak szövetségesei *Lusius Quietus* berber törzsfőnök mór lovasai vonulnak fel.[11] A lovasok nagy kerek pajzsot hordoznak karjukon, és csupán ruházatuk hasonlít a corsieri harcoshoz. Az antik források kiemelik *Lusius Quietus* mór lovasainak nagy szerepét a dákok elleni hadjáratban, sőt e csapatok egyik különítménye *(vexillatio)* sokáig Dáciában állomásozott.[12] A mór-néger auxiliariusoknak másik érdekes ábrázolása a Konstantin diadalív későrómai frízein található.[13] A mórok itt egészen másként jelennek meg, mint Traianus oszlopán: gyalogos nyilasok. A nyílvesszőket göndör, gyapjas hajukba tűzték, és így a frízen egész sajátos hajviseletet látunk ezeknél a harcosoknál. Ólomszobrocskáinkhoz már a típusokban is kevés a hasonlóság, de ezt természetessé teszi az, hogy a későrómai művészet nem figyeli meg annyira az egzotikus típusokat.

Két ólomszobrocskánkat nem tudtuk sem az alexandriai genre-figurák közé, sem a triumfális művészet mórábrázolásai közé besorozni. De felfogásuk is eltér ezektől, különösen a hajábrázolásban. A domborműveken — és hozzátehetjük: az összes kisbronzokon, a négerábrázolás jellemzője a göndör haj csigáinak hosszú, hurkaszerű tincsekbe való elrendezése. Ez nincs meg ólomszobrainkon, ahol a haj természetes göndörsége élethűbben van visszaadva. Különösen érdekes a pajzsforma, amely ovális, felül hegyben végződő, alul pedig egyenesen le van vágva. Ez a pajzsforma ismeretlen az antik világban, de erősen emlékeztet az afrikai négerek nagy bőrpajzsára. A haj kezelése, a pajzs formája és az arc különlegességének felfogása az egzotikumokra különösen figyelő művészt feltételez.

Az etnográfiai típusok nagy szerepe, mondhatjuk divatja

a császárkori művészetben a Kr. u. I., de inkább a II. századra esik. Fellelhető ez különösen a Traianus-oszlop kitűnően megfigyelt barbár fejeiben, de visszamegy némileg a Flaviusok korára is. Lendületet adnak ennek az érdeklődésnek Hadrianus utazásai, amikor a különböző provinciákra és népekre ráirányult a művészet figyelme.[14] Tart ez az irány egészen a II. század közepéig. Ólomszobrocskánk keletkezését az I. és II. század fordulójára kell tennünk, mivel készítőjét áthatja az élénk érdeklődés az egzotikus embertípus iránt. Méltán hasonlítható össze ez a portré Traianus oszlopának életteljes barbár arcaival.

5. kép. Négert ábrázoló fejedény. Budapest Magyar Nemzeti Múzeum.

Amikor az ólomszobrok keletkezésének idejét így körvonalaztuk, ezzel együtt kizártnak tekinthetjük azt, hogy ezek alexandriai gyártmányok volnának, sőt az is bizonytalan, hogy hellenisztikus típusokra közvetlenül visszavezethetők-e.[15] Már *W. Deonna* megemlíti annak lehetőségét, hogy Galliában készült a corsieri szobrocska.[16] Ezt a feltevést alátámasztja a bronzfejedények csoportja, amelyek gyakran négerfejeket utánoznak és legnagyobbrészt Galliából származnak (5. kép).[17] Ugyancsak valószínűleg Nyugatról valók a pannoniai négerfejes bronzmécsesek.[18] Biztosan galliai készítmény az a kétkarú kerékvető, amelynek közepén néger mellszobor emelkedik ki.[19] Ez a kocsiveret Lipán (Horvátország) jött elő, és a Zágrábi Nemzeti Múzeumban őrzik. A pannoniai kocsiveretek galliai származá-

súak; áll ez különösen a kerékvetős veretgarnitúrákra.[20] A fejedények és a kocsiveretek általános datálása a Kr. u. I—II. század; ez az időpont megfelel az ólomszobrok stílusának.[21] Éppen ebben az időben jönnek a galliai iparcikkek legnagyobb tömegben a dunai tartományokba, és így jöhetett Galliából a kőszegi ólomszobrocska is.[22]

A kőszegi ólomszobrocska töredékei értékes emlékei a római császárkori kisplasztikának. A fejecske olyan élethű ábrázolása a négernek, hogy az egzotikus faj ábrázolása kevés ilyen élethű példát tud felmutatni.

A helyi kutatás szempontjából is értékes a két töredék, mivel egy agyagmécsessel együtt az első biztos római emlékek Kőszeg város területéről. Kőszeg helyén a római települést eddig csak feltételezték.[23] Az Óház tetején megvizsgált sáncok nem tekinthetők rómaikoriaknak, de arra sincs nyom, hogy a római korban használták volna őket.[24] Hiba volna egyelőre a gyér emlékekből Kőszegen rómaikori településre következtetnünk, de ezek az elszórt darabok bizonyítják, hogy a római kultúra nem hagyta ki a város területét sem, és reményünk van arra, hogy a véletlen rávezet bennünket arra a telepre, amely a római korban a mai Kőszeg helyén állt.

*

Jegyzetek. — Anmerkungen.

[1] *W. Deonna*, Anzeiger für schweiz. Altertumskunde 1918, 3. sk, 1. k.; *S. Reinach*, Répertoire de la statuaire grecque et romaine 5, 1924, 306, 7. sz.

[2] A szobrot a Musée de l'art et d'histoire-ban őrzik Genfben (7393. lelt. sz.). Az itt közölt fényképekért *W. Deonna* múzeumigazgató úrnak tartozom köszönettel.

[3] Ennek a nézetnek első hirdetője *Th. Schreiber* (Athenische Mitteilungen 10, 1885, 385. skk), az alexandriai iparművészet nagy ismerője. Követi őt ebben a legtöbb kutató, így *Éber László* is (Budapest Régiségei 6, 1899, 7), sőt a bronz fejedényeket összefoglaló munkák — éppen a négerfejes edények alapján — ezeket az edényeket is Alexandriából származtatják. Legutóbb *P. Goessler*, Antike Plastik. W. Amelung zum 60. Geburstag 1928, 85.

[4] Behatóan foglalkozott vele *Éber László* (id. h.). Újabban megemlítve *V. Kuzsinszky*, Aquincum Ausgrabungen und Funde 1934, 84. sk, 32. k.

[5] Az analogiákat közli *Éber L.* (id. h.). Meg kell említeni itt: a *Demetrio*-gyüjtemény bazalt szobrát az Athéni Nemzeti Múzeumban (*Th. Schreiber*, id. h. 383. skk, 12 t.), a Châlons sur Saôneban előkerült bronzszobrocskát (régebbi irodalma összegyüjt. *E. Babelon- A. Blanchet*, Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale 1895, 439, 1009. sz.), a rheimsi szobrot (*S. Reinach*, Bronzes figurées de la Gaule romain 1895, 211. skk) és a tarragonai lámpatalpazatot (*P. Paris*, Revue de l'art ancien et moderne 7, 1900, 131. skk).

[6] *Th. Schreiber*, Archaeologiai Értesítő 7, 1887, 355; *Éber L.*, id. h. 10. Legközelebbi analógiája a *Demetrio*-gyüjtemény néger gyümölcsárusa (*H. Heydemann*, Zeitschrift f. bild. Kunst N. f. 1, 1890, 152, 13. k; *Th. Schreiber*, Ath. Mitt. 10, 380, 11 t., 2).

[7] *R. v. Schneider*, Österreichische Jahreshefte 9, 1906, 323. sk, 3 t.

Analógiaként meg lehet említeni az egyiptomi Ermentből származó szobrocskát (Arch. Anzeiger. 1906, 141, 9. k).

[8] Nem tartom négernek a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű bronzszobrát, amely egy kopasz embert ábrázol hóna alatt kakassal. *Th. Schreiber*, Arch. Ért. 7, 1887, 356. sk, 2. k.

[9] Áttekintő képet nyujtanak erről az összegyüjtött germán-ábrázolások. *K. Schumacher—H. Klumbach*, Germanendarstellungen aus dem Altertum (Kataloge des Röm.-Germ. Zentralmuseums zu Mainz 1) 1935.

[10] *E. Michon*, Bulletin de la societé des antiquaires de France 1893, 165. sk; S. Reinach, Repertoire 5, 1924, 306, 5—6. sz.

[11] *C. Cichorius*, Die Reliefs der Traianssäule Tafeln 1, 1900, XLIV. 155, 156 és XLV. 157. Textband 2, 293. sk.

[12] CIL XVI D. 108 (= LXVII), Maroskeresztúr Kr. u. 158-ból: *... vexilii Africae et Mauretaniae Cesariensis...* említi őket, v. ö. *Pârvan*, Arch. Anzeiger 1913, 373. skk.

[13] *H. P. L' Orange*, Symbolae Osloenses 13, 1934, 105. skk.

[14] *J. M. C. Toynbee*, The Hadrianic School 1934, 24. skk.

[15] Egy szmirnai terrakotta-fejjel kapcsolatban már *P. Perdrizet* (Monuments Piot 4, 1897, 216. sk) tiltakozik *Schreiber* egyoldalú beállítása ellen, mintha minden etnografiai típus Alexandriából származnék.

[16] Id. h.

[17] *P. Goessler*, Germania 10, 1926, 41; *Radnóti A.*, A pannóniai római bronzedények (Diss. Pann. II. 6) 1938, 144.

Négerfejes edények Pannoniából:

1. Vindobona (Wien), Römisches Mus. der Stadt Wien. *Fr. v. Kenner*, Jahrbuch für Altertumskunde 3, 1909, Beibl. 63, 28 A. k.; *Goessler*, Amelung-Festschrift 96, 9; *Radnóti*, id. h. 146, 55 t., 2.

2. Carnuntum (Deutschaltenburg), Mus. Carnuntinum. *Kubitschek-Frankfurter*, Führer 1923, 87; Amelung-Festschrift 96, 14; *Radnóti*, id. h. 146, 55. t., 3.

3. Savaria (Szombathely), Szombathelyi Múzeum. *Lipp V.*, Vasmegyei Régészeti Egylet Évkönyve 14, 1886, 16. sk, 22. k.

4. Aquincum (Óbuda), Magyar Nemzeti Múzeum. *Radnóti* 146, 54. t., 3.

5. Állítólag Nagytétény, Magyar Nemzeti Múzeum. Arch. Ért. 33, 1913, 280; *G. Supka*, Arch. Anz. 1915, 33. skk, 11. k.; Amelung-Festschrift 97, 6.; *Radnóti* 145, 54. t., 6—6 a.

[18] Négerfejes bronzmécsesek Pannoniából:

1. Brigetio (Szőny), Magyar Nemzeti Múzeum. Arch. Ért. 18, 1898, 96, 3. t., 3; *D. Iványi*, Die pannonischen Lampen (Diss. Pann. II. 2) 1935, 303., 64. t., 5.

2. Brigetio (Szőny), Kunsthist. Mus. Wien. *Iványi* 303, 64. t., 8.

3. Savaria (Szombathely), Magyar Nemzeti Múzeum. *G. Supka*, Arch. Anzeiger 1915, 36, 13. k; *Iványi* 303, 64. t., 9.

4. Siscia (Sziszek), Narodni Muzej, Zagreb. *J. Brunšmid*, Vjesnik 13, 1913—14, 243, 93. sz.

[19] *J. Brunšmid*, id. h. 244, 94. sz; *E. v. Merklin*, Jahrbuch des Instituts 48, 1933, 113, 58. sz.

[20] *Alföldi A.*, Arch. Ért. 47, 1935, 196. skk; Antiquité Classique 8, 1939, 354. skk.

[21] Összefoglalólag *Radnóti A.*, id. h. további irodalommal v. ö. *R. Zahn*, Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen 37, 1916, 20.

[22] A galliai importról összefoglalólag *Alföldi A.*, Századok 70, 1936, 11. sk.

[23] *A. Gráf*, Übersicht der antiken Geographie Pannoniens (Diss. Pann. I 5) 1935, 72. és 136. kritika nélkül veszi át a régi monográfiákban említett bizonytalan adatokat, és így az a törekvése, hogy a Savaria (Szombathely)—Scarabantia (Sopron) római utat Kőszegen átvezeti, önkényesnek nevezhető. Az eddigi adatok alapján a római utat itt keresztül vezetni nem lehet.

[24] *Bubics E.*, Vasvármegyei Régészeti Egylet Évi Jelentése 3, 1875, 93; 8, 1880, 59. skk.

*

A. Radnóti: Römische Negerstatuette aus Kőszeg.

(Auszug.) — Verfasser befasst sich mit einer Negerstatuette aus Blei, wovon 2 Bruchstücke: der Kopf von 2.9 cm Höhe und der linke Arm von 3.4 cm Länge (Abb. 1. und 2.) in Kőszeg (Güns) gefunden worden und im dortigen Museum unter Inv. Nr. 193. aufbewahrt sind. Er vergleicht sie mit einem Fund (Abb. 3. und 4.) aus Corsier am Ufer des Genfer Sees, den *W. Deonna* beschrieben hat. (Literaturangaben siehe auf Seite 90 unter Nr. 1. — Öffentlicher Dank für die Zusendung der Lichtbilder unter Nr. 2.). Diese beiden Funde nehmen eine Sonderstellung unter den aus der Römerzeit auf uns gebliebenen kleinplastischen Negerdarstellungen ein. Sie können weder zwischen die alexandrinischen Genrefiguren (Lit. siehe unter 4—7.), noch zwischen die Abbildungen der *Mauri, Mauretani* von negroidem Typus in der Plastik der Traiansäule oder des Triumphbogens von Konstantin eingereiht werden. (Lit. Nr. 13.). Die Behandlung der Haare, die Form des Schildes und die Besonderheiten der Gesichtszüge bedingen eine ausgesprochene Aufmerksamkeit für das Exotische. Diese Darstellungsweise ist zu finden an Kopfgefässen, die eine Negerbüste darstellen (z. B. Abbildung 5.; Lit. Nr. 17.), an mit Negerköpfen gezierten Pannonischen Lampen (Lit. Nr. 18.) und Wagenbeschläge (Lit. Nr. 19.). Diese stammen alle aus Gallien und aus dem I. und II. Jahr. nach Chr. So kommt der Verfasser zum Schluss, dass das in Kőszeg gefundene Bleiköpfchen, welches als eine selten lebensgetreue Abbildung des Negers ein höchst merkwürdiges Denkmal der Kleinplastik der römischen Kaiserzeit bildet, an der Wende des I. und II. Jahrhunderts n. Chr. wahrscheinlich in Gallien verfertigt worden ist. *A. V.*

Konyha és tűzhelytarifa

miatt érdeklődjék az

Elektromos Műveknél

Szombathely, Kossuth Lajos-utca 33.

Tekintse meg bemutató helyiségeit!

Próbafőzések minden szerdán d. u. 5 órakor.

Adatok a Kőszegi-hegység százlábú (Chilopoda) faunájának ismeretéhez.

SZALAY LÁSZLÓ dr.

Kőszeg Város Helytörténeti és Szülőföldismereti Múzeuma 1936 tavaszán megállapodást kötött az *Országos Természetrajzi Múzeum Állattárával* és a *Budapesti Pázmány Péter Tud. Egyetem Állatrendszertani Intézetével* a Kőszegi-hegység állatvilágának felkutatása érdekében.[1] A két intézet kebeléből főleg az 1936 és 1937 év folyamán (de az utolsó két évben is) csoportosan és egyenkint jöttek el kutatók Kőszegre gyüjteni. A gyüjtőkirándulások és az állandó helybeli gyüjtés gazdag anyagából a régi értelemben vett *„Myriopoda"* csoport (soklábúak) feldolgozását vállaltam el örömmel.

Miként azonban ismeretes, a régi értelemben vett *„Myriopoda"* állatcsoport az újabb állatrendszertanban elveszítette létjogosultságát, mert az újabb vizsgálatok kiderítették róla, hogy két egészen másféleképen szervezett rendszertani egységet foglal magában. Jelen kis beszámolómban éppen ezért a Kőszegi-hegység állatvilágának eddig meghatározott ama tagjait sorolom fel, amelyek a *Chilopoda* (százlábúak) csoportban kaptak helyet. A felsorolás természetesen nem teljes, egyelőre nem is lehet az, mert a kutatás tovább folyik és az állandóan gyarapodó anyag csak részletekben dolgozható fel.

Felsorolásom 22 fajt, illetőleg fajváltozatot tartalmaz a gyüjtési idő, a példányszám (zárjelben levő szám) és a legtöbb állat esetében a közelebbi termőhely megjelölésével; ahol ez

[1] E megállapodás részletei a VASI SZEMLE IV. (1936), 87. lapján, illetőleg a *Kőszegi Múzeum Közleményei* külön kötetben összegyüjtött I. sorozatának elején olvashatók.

az utóbbi adat hiányzik, ott a termőhely alatt általánosan a Kőszegi-hegység értendő.[2]

I. Fam. *Lithobiidae.*

1. *Lithobius validus* Mein. 1936. IX. 24—29 (1); 1937. X. 8—10 (2); Táborhegy, 1937. XI. 1 (2); Gössbach-völgy 1937. XI. 2 (3).

2. *Lithobius forficatus* (L.). A legközönségesebb faj. Minden kiránduláson és mindenfelé gyüjtötték.

3. *Lithobius piceus* L. Koch. 1937. X. 8—10 (6); 1937. XI. 1 (1); 1937. VIII. (1), leg. dr. Pongrácz S.

4. *Lithobius nigrifrons* Latzel et Haase. 1936. V. 18—22 (1); 1936. IX. 24—29 (2); Gössbach-völgy, 1937. XI. 2 (1).

5. *Lithobius dentatus* C. Koch. 1937. X. 8—10 (2).

6. *Lithobius muticus* C. Koch. 1936. IX. 24—29 (1); 1937. X. 8—10 (1).

7. *Lithobius aeruginosus* L. Koch. 1936. V. 22 (11); 1936. IX. 24—29 (1).

8. *Lithobius crassipes* L. Koch. 1936. V. 22 (2); 1936. IX. 24—29 (2).

9. *Polybothrus leptopus* (Latzel). 1936. V. 18—22 (2); 1937. X. 8—10. (4); 1937. XI. 1 (3); Táborhegy, 1937. XI. 1 (1); Gössbach-völgy, 1937. XI. 2 (5).

II. Fam. *Cryptopidae.*

10. *Cryptops (Crypt.) parisi* Bről. 1936. V. 22 (1); 1936. V. 18—22 (2); 1936. IX. 24—29 (7); 1937. X. 8—10. (6); 1937. XI. 1 (7); Táborhegy, 1937. XI. 1 (5); Gössbach-völgy, 1937. XI. 2 (1). Irottkő, 860 m, 1936. VII. 15 (1), leg. dr. Pongrácz S.

11. *Cryptos (Crypt.) anomalans* Newp. Velem, 1937. (1), leg. dr. Pongrácz S.

III. Fam. *Schendylidae.*

12. *Schendyla (Echinoschendyla) zonalis* Bről. et Rib. 1936. IX. 24—29 (4); 1937. X. 8—10 (1); 1937. XI. 1 (1); Táborhegy, 1937. XI. 1 (1).

13. *Brachyschendyla montana* (Att.) 1937. X. 8—10 (5); Táborhegy, 1937. XI. 1 (7).

IV. Fam. *Scolioplanidae.*

14. *Scolioplanes acuminatus* Leach. 1936. V. 22 (1); 1936. IX. 24—29 (1); 1937. X. 8—10. (1); 1937. XI. 1 (1).

15. *Scolioplanes acuminatus* var. *italicus* Verh. 1936. V. 22 (1); 1936. IX. 24—29 (12); 1937. X. 8—10 (2); 1937. XI. 1 (2).

16. *Scolioplanes transsilvanicus* Verh. 1936. V. 18—22 (1); 1936. IX. 24—29 (2); 1937. X. 8—10 (3); Táborhegy, 1937. XI. 1 (1).

17. *Scolioplanes transsilvanicus* var. *franconius* Verh. 1936. V. 18—22 (1); 1936. IX. 24—29 (2); 1937. X. 8—10 (1); 1937. XI. 1 (1); Táborhegy, 1937. XI. 1 (2).

[2] Ahol gyüjtő nincs adva: gyüjtő az Egyet. Állatr. Intézet.

18. *Henia illyrica* (Mein.). 1936. IX. 24—29 (1); 1937. VI. 24 (1).

V. Fam. *Geophilidae.*

19. *Geophilus electricus* (L.). 1937. X. 8—10 (1); Táborhegy, 1937. XI. 1 (1).

20. *Geophilus insculptus* Att. 1936. V. 22 (2); 1937. XI. 1 (4); Táborhegy, 1937. XI. 1 (3); Gössbach-völgy, 1937. XI. 2 (1).

21. *Geophilus longicornis* var. *austriacus* Latzel. 1936. V. 18—22 (3); 1937. X. 8—10 (1). Irottkő, 1936. VII. 15 (1), leg. dr. Pongrácz S.; Velem, 1937 (1), leg. dr. Pongrácz S.

22. *Clinopodes flavidus* var. *polytrichus* (Att.). 1936. V. 18—22 (1).

Ezek közül az állatok közül a *Schendyla zonalis* és a *Clinopodes flavidus* var. *polytrichus* a történelmi Magyarország állatvilágából eddig még nem volt ismeretes. Az előbbit eddig a Pyreneusi félszigeten, Franciaország déli részén, a Földközitenger francia partvidékein, az Apenninekben és Romániában találták meg, ami azt mutatja, hogy alkalmasint hazánk más, különösen délibb fekvésű vidékeiről is elő fog még kerülni. Az utóbbi a jelek szerint (Korfu, Románia, Moldva, Dobrudzsa) Európának főleg a délkeleti vidékeit népesíti be.

Megcsonkított hazánk állatvilágának ismerete a következő fajok kimutatásával gyarapodott: *Lithobius dentatus, Polybothrus leptopus, Brachyschendyla montana, Scolioplanes acuminatus* var. *italicus, Scolioplanes transsilvanicus, Scolioplanes transsilvanicus* var. *franconius* és *Geophilus longicornis* var. *austriacus.* Kettő kivételével *(Scolioplanes acuminatus* var. *italicus* és *S. transsilvanicus* var. *franconius)* mindezek az állatok a Kőszegi hegységgel szomszédos, volt osztrák területeken is otthonosak, azért itteni előfordulásuk várható volt. A *S. a.* var. *italicus*-nak, amelyet eddig Laveno (Lago Maggiore), Brunate (Lago di Como), Trient,Torreglia (Colli Eugenei) és Temesvár környékéről ismerünk, ezidőszerint a Kőszegi-hegység a legészakibb ismert termőhelye.

Faunakatalógusunk a *Cryptops*-fajok közül fölemlíti a *Cryptops hortensis* Leach nevű fajt, amelyet hazánk területén mindenütt gyakorinak mond. Időközben azonban Brölemann kimutatta, hogy ez alatt a név alatt tulajdonképpen két faj rejtőzik, mégpedig a kisebb termetű *hortensis* s. str. és a nagyobb termetű *parisi* Bröl. Annak kiderítésére, hogy ez a két faj miként oszlik el hazánk területén, még további kutatásokra van szükség. Az elterjedtebb valószínűleg a *C. hortensis*, a *C. parisi*-ra inkább a hegyes vidékeken lehet számítani.

Az összeállításban szereplő többi állat hazánk állatvilágából már máshonnan is előkerült és többé-kevésbbé közönséges. Mindazonáltal megnyugtató állatföldrajzi következtetésekre majd csak akkor kerülhet sor, ha elterjedésükre vonatkozólag bőségesebb adat áll rendelkezésünkre.

Irodalom — Literatur.

Attems, C.: Geophilomorpha, 52. Lief. des *„Tierreichs"*, Berlin, 1929.
— Scolopendromorpha, 54. Lief. des *„Tierreichs"*, Berlin, 1930.
Daday, J.: Myriopoda in: *Fauna Regni Hungariae*, Budapest, 1900.
Latzel, R.: Die Myriopoden der österreichisch-ungarischen Monarchie. Erste Hälfte: Die Chilopoden, Wien, 1880.
Szabó, M.: Szeged vidékének Myriopodái — Die Myriopoden der Umgebung von Szeged. *Acta biologica* Szeged, Tom. II., fasc. 1, p. 14—31. 1931.
Verhoeff, K. W.: Geophilomorphen-Beiträge und eine Lithobius-Form. *Mitt. a. d. Zool. Museum*, Berlin, Bd. 14, H. 2, p. 228—286. 1928.
— Über europäische Cryptops-Arten *Zool. Jahrb. Syst.*, Bd. 62. H. 3, p 263—288. 1931.
— Beiträge zur Systematik und Geographie der Chilopoden. *Ibid.*, Bd. 66, H. 1/2, p. 1—112. 1934.
— Chilopoda in: *Die Tierwelt Mitteleuropas*, II. Bd., 3. Lief. Leipzig.
— Über Scolioplanes (Chilopoda). *Zool. Anz.*, Bd. 111, H. 1/2, p. 10—23. 1935.

*

Dr. L. Szalay: Beiträge zur Kenntnis der Chilopoden-Fauna des Kőszeger Gebirges.

Auszug. Verfasser konnte aus dem Kőszeger Gebirge (Westungarn, Komitat Vas) 22 Chilopoden nachweisen. Die Liste der nachgewiesenen Arten, bzw. Varietäten befindet sich im ungarischen Text. Von den angeführten Tieren waren *Schendyla (E.) zonalis* Brölemann et Ribaut, *Clinopodes flavidus* var. *polytrichus* (Attems) in der Fauna des historischen Ungarns, *Lithobius dentalus* C. Koch, *Polybothrus leptopus* (Latzel), *Brachyschendyla montana* (Attems), *Scolioplanes transsilvanicus* var. *italicus* Verhoeff, *Scolioplanes transsilvanicus* Verhoeff, *Scolioplanes transsilvanicus* var. *franconius* Verhoeff und *Geophilus longicornis* var. *austriacus* Latzel in der Fauna des trianonischen Ungarns bisher noch nicht bekannt.

Idol-töredék Szombathely határából.

1939. áprilisában Plachner István sz. k. százados a Szombathelyhez tartozó Tuboly-féle föld közepén, a Plachner-féle kavicsgödörben, 3 m mélységben egy nagyobbméretű idol-töredéket talált, amelyet Géfin Gyula dr. szemináriumi aligazgató kezeihez juttatott a szombathelyi múzeum számára.

Az idol részletes leírása helyett utalunk a mellékelt rajzra, amely négy nézetben mutatja be és pedig felülről, oldalról és hátulról. Anyaga durva szemcsés agyag, amelyben igen sok a kisebb-nagyobb kavicsszem. Feltűnő a nyak hosszúsága, az arc alsó részének háromszögű kiképzése és a két fül átlyukasztása (egyik letörött).

A töredék nagy méreteivel tűnik fel. Hazai leleteink között ilyen nagyméretű idolt nem ismerünk. Egész idoljaink teljes mérete meg sem közelíti e töredék méreteit. Magassága 20 cm. Nyaka 12, fejmagassága 4, fejszélessége 7.5, hosszúsága 8 cm. A vállak letörtek, de a kettőnek megmaradt végpontjai közt is 12 cm távolság van.

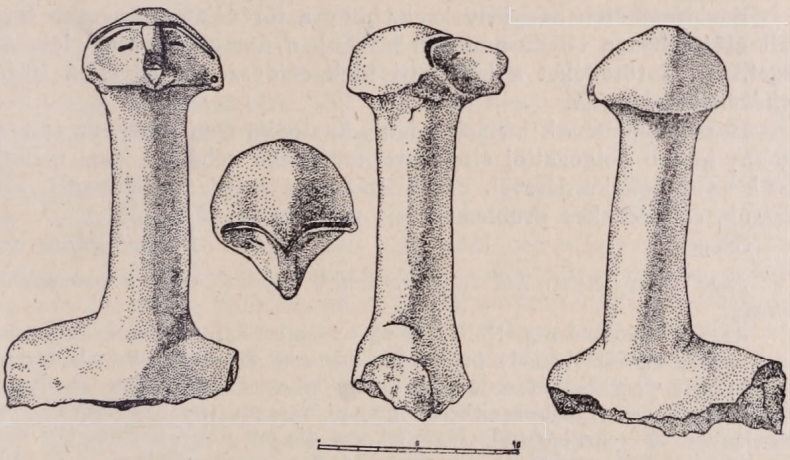

1. Idol-töredék Szombathely határából.

A test hiányzik, letörött, de csökevényeiből látszik, hogy eredetileg megvolt. Ha csak a fél váll 8 cm-es méretét vesszük is figyelembe és feltesszük, hogy az idol egész emberi alakot ábrázolt, annak magassága legalább 60 cm lehetett. Ez a méret is bizonyítja, hogy valami istenség ábrázolásával van dolgunk s ha a kisebbméretű idolok egy részét lehet is gyermekjátéknak tekinteni, ez a példány semmiesetre sem ilyen célzattal készült.

Az idol korának meghatározására kevés támpontunk van. Dunántúli leleteink közt sem az irodalomban, sem a múzeumokban nincs analógiája. A velemi leletek közt előforduló darabok egészen más, ennél sokkal kezdetlegesebb típust mutatnak akár agyagból, akár bronzból vagy aranyból készültek légyen.[1]

Az arcnak alajában véve háromszögű képzése az aldunai[2] idolok csoportjával mutatna kapcsolatot, de azoknál jóval fiatalabbnak látszik. A szombathelyi múzeumban őrzött aldunai[3] példány arcképzése, legalább is az arc alakjában nagyon hasonlít a mi formánkra,

[1] Báró Miske Kálmán: A velemszentvidi őstelep. I. kt. LIV. tábla 29. Vasvármegyei Múzeum, 925/99. és LXXII 2. leltári szám. Az előbbi arany, az utóbbi bronz.

[2] Arch. Ért. 1898. 105. és 107. l. — U. o. 1899. 253., 255. és 257. l.

[3] U. o. 1898. 105. l. 10. kép és 1899. 255. l. 4. kép.

de rajzolási technikája azzal nem hasonlítható össze. Más helyen kell tehát keresnünk a darab időrendi beosztását.

A nyers agyag kidolgozása olyan, mint a szombathely-környéki hallstatti durva kerámia technikája, s ez az egyezés a datálásnál számbavehető volna még akkor is, ha a két átlyukasztott fül nem támogatná ennek helyességét.

A fülek átlyukasztása az arcos urnák csoportjában otthonos. Ezeknél a rendszerint plasztikusan ábrázolt fülek nemcsak át vannak lyukasztva, de azokban rendesen fémből készült csüngők vannak elhelyezve.[4] Bizonyára ebben a példányban is volt valami fémcsüngő, ami még jobban igazolja, hogy nem lehetett gyermekjáték.

Bár ismételten hangsúlyozzuk, hogy a töredék magányosan fordult elő, ebben a leletcsoportban találjuk a datálás egyetlen lehetőségét. Így a töredéket a hallstatti idők *ezidőszerint egyetlen ilyen emlékének tekintjük.*

Hazai irodalmunk[5] nemcsak hogy analogiát nem ismer, de sajnos néhány kisebb dolgozattól eltekintve, legfeljebb néhány szóval foglalkozik az idólok kérdésével. Pedig ismerve a múzeumok anyagát, azt hisszük, sok érdekes problémát rejt magában a kérdés.

Szeged. * *Banner János dr.*

JÁNOS BANNER: *Ein Idol-Bruchstück aus der Gegend von Szombathely.*

Auszug. Das auf Fig. No. 1. in vier Sichten dargestellte Idol-Bruchstück wurde zu Szombathely in der Plachnersche Schottergrube, als Streufund aufgefunden. Es hat unter den inländischen Funden keine Anologie, aber das mit der früheisenzeitlichen groben Keramie aus der Gegend von Szombathely übereinstimmende Material und die mit den Gesichtsurnen aus der Hallstatt-Zeit verwandte Durchborung des Ohres erlauben, dass wir auch dieses auffallend grosse Bruchstück in die Hallstatt-Zeit datieren. Auch seine Grösse bezeugt, dass es zu kultischen Zwecken benutzt wurde. (Siehe Note 4. des ungarischen Textes.)

*

A veszprémi nyári művésztelep tagjainak kiállítása a Veszprémvármegyei Múzeum újonnan berendezett képtárában.

Sok szó hangzott el és sok panasz az utóbbi években a magyar művészet jövőjének védelmében. Voltak, akik azt kifogásolták, hogy különösen vidéki városaink közönsége nem pártolja eléggé a modern művészeti törekvéseket, mert múzeumaik és képtáraik nem adnak elég alkalmat megismerésükre. Ennek a panasznak kétségkivül van alapja, de van több örvendetes eredménye is. Ilyen eredménye például a veszprémi nyári művésztelep létesítése és első tagjainak a Veszprémvármegyei Múzeumban rendezett képkiállítása.

Veszprém városa a nyári hónapokra egyelőre két fiatal művésznek és három művésznövendéknek ingyen lakást és ellátást biz-

[4] Ebert: Reallexikon, IV. I. Taf. 116., 117. — Hoernes—Menghin: Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 1925. S. 531. 1., 7., 8. — La Baume: Ostgermanische Tongefässe der frühen Eisenzeit. Ipek, 1928. Taf. 1. Fig. 1—4., Taf. 2. Fig. 1—2.

[5] Lásd Tompa: Über einige ungarländische Denkmäler der prähistorischen Kunst. Ipek, 1928. 19—22. l. jegyzeteit.

tosított azért, hogy legalább ez alatt az idő alatt anyagi gondjaiktól mentesülve szabadon foglalkozzanak művészi feladataikkal, és ebben az egyik legfestőibb fekvésű dunántúli városban új termékenyítő témákat és élményeket gyüjthessenek. Legjobban sikerült mintegy ötven képüket mult év októberében a Veszprémvármegyei Múzeum újonnan berendezett képtárában mutatták be a *dr. Hóman Bálint* kultuszminiszter, *dr. Terbócz Miklós* miniszteri tanácsos, *dr. Mesterházy Ferenc* főispán, *dr. Berky Miklós* alispán, *Rosos Károly* polgármester és *Megyer Mayer Antal* képzőművészeti főiskolai prorektor jelenlétében megnyitott kiállításon.

A kiállítás jelentősége természetesen nem annyira a képek művészi tökéletességében keresendő, mint inkább a művésztelep művészetpedagógiai eredményeinek bemutatásában. Pályájuk kezdetén álló művészek és különösen művésznövendékek, ha igyekeznek is alkotó egyéniségük kifejlesztésére, alig szabadulhatnak még mestereik vagy az éppen divatos művészeti irányok lenyűgöző hatásától. Alkotásaik elbírálásánál tehát föltétlenül ismerni kell a követett irányokat és mestereiket. Akik ezekkel az ismeretekkel a kiállítást látogatók közül nem rendelkeztek, természetesen tanácstalanul állhattak meg egy-egy nem közérthető stílusú kép előtt. Akiknek ellenben megvolt a szükséges képzőművészeti műveltségük, azok számára nyilván a legnagyobb élményt jelenthette, ha a bontakozó tehetségek műveiben — az átvett modort elválasztva a jelentkező eredetiség nyomaitól — megláthatták a kialakulóban levő egyéniség „oroszlánkörmeit".

Ilyen „oroszlánkörmöket" pedig bőven fedezhettek fel különösen a művésztelep-vezető *Perjés Miklós* brilliáns technikájú aquarelljeiben, *Somlai Gyula* és *Tallós Ilona* olajfestményeiben; az előbbinek különösen a „Fiú", az utóbbinak a „Gyermekfej" című képén. Figyelemreméltó tehetséget árultak el *Breznay Imre* komoly elmélyedéssel készült grafikai munkái és *Gyarmathy Etta* vízfestményei.

Örvendetes eredmény, hogy a közönség e fiatal művészek képeit a *Veszprémvármegyei Múzeum* átalakított képtárában nézhette meg, hogy a legújabb művészeti törekvések már — a magyar vidéken is mindinkább terjedő — új kiállítási technika köntösében nyilatkozhattak meg. Ennek az új kiállítási technikának az elvei szerint a műtárgyak nyugodt szemlélete a legfontosabb rendezői szempont. Ennek érdekében minden zavaró körülménynek, mint pl. a képek eddigi zsúfoltságának, a falak szembetűnő díszítményeinek és az architektura fölösleges cirádáinak szerényen el kell tünniük. A kiállítási termek szerepe nem lehet több, mint a festmény stílusához alkalmazkodó nemesen egyszerű és ízléses képkeret. A Veszprémvármegyei Múzeum rendezése újabb jelentős lépés volt ezen a téren.

* — *y* —

Vasmegyei szavazó bárca (1824).

Számos köz- és magángyüjteményben foglal helyet egy igénytelen kis fehéres fémből készült bárca, mely a felirat betűinek formája és az írásmód szerint a XIX. sz. első felében kellett, hogy készüljön. Pontosabb meghatározást azonban eddig még senki sem tudott adni róla.

Az érem pontos leírása: E / Csak / a' köz Jóra / tekints. H / Lelki / esméret / szerént. 36.5 mm Magyar Tört. Múzeum Éremtárában.

Amint látható, a bárca feliratából semmi sem tűnik ki, ami a közelebbi meghatározást lehetővé tenné. Annyi kétségtelen, hogy szavazási célra szolgált, de hogy hol és mikor, arranézve semmi utalás nem történik magán a bárcán. Weszerle József kéziratos feljegyzéseiben lapozgatva, sikerült közelebbi adatokat találnunk a kérdéses bárca hovatartozandóságának megállapításához. Weszerle József (szül. 1781) 1817—38 közötti években a pesti egyetemen a régészetnek és az érmészetnek volt a tanára. A magyar pénz- és éremtörténetnek rendkívül széles alapokon nyugvó feldolgozását tűzte ki életcélul és ehhez az óriási munkához gyűjtött feljegyzései több, mint 60 kötetben maradtak fenn, és jelenleg a Magyar Történeti Múzeum Éremtára könyvtárában foglalnak helyet. A nagy munkának sajnos csak az illusztrációs anyaga készült el és jelent meg elsőízben 1873-ban „Weszerle József hátrahagyott Érmészeti Táblái" címen. Ez a munka ma is a magyar érmészek nélkülözhetetlen kézikönyve. E kéziratos feljegyzések egyik kötete (33/2) a Weszerle által ismert magyar éremgyűjtőkről emlékezik meg, illetve az általa tanulmányozott éremgyüjteményeket ismerteti. A 188. lapon Kresznerics Ferenc gyüjteményének ismertetésénél bukkantunk a következő feljegyzésre:

Numus suffragialis C. Castriferrei in restauratione anni 1824. 12. nov. et seqq habita, adhibitus.

CSAK A KÖZ IÓRA TEKINTS / LELKI ESMERET SZERINT.

Adjungit Kreznerics. Rectius fuisset uni parti inscribens

A' Köz Jóra tekints 's ki leg inkább érdemes azt nézdd.

Vas Varmegyei Tiszt Választó pénz 1824.

Tehát ebből az derül ki, hogy a szóbanforgó bárca valóban választási bárcának tekintendő és Vas vármegye 1824. nov. 12. és a következő napokon lefolyt tisztújító gyűlésén használták. Weszerle — szokatlan módon — bírálja a felirat szövegét, sőt azt is kifejti, hogy mit lett volna helyesebb feliratul alkalmazni: *„Vas vármegyei tiszt választó pénz 1824"*.

Kresznerics Ferenc személye sem érdektelen ebben a vonatkozásban. Iváncon (Vas m.) született 1776-ban és mint r. kat. plébános 1793—1812 között Szombathelyen élt, 1812-ben Ságra került és 1822-ben kemenesalji alesperes lett. 1832-ben halt meg. Mint ismert tudós 1813 óta tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának és gazdag éremgyüjteménnyel rendelkezett. A Kresznericsről közölt életrajzi adatok annyiban jelentősek a mi számunkra, mert ezekből kiderül, hogy egész életét Vas megyében töltötte. Ennek következtében feltételezhetjük, hogy a felvilágosítások, melyeket ő e kis bárcáról Weszerlének adott, megfelelnek a valóságnak.

A rendelkezésünkre álló Vas megyére vonatkozó irodalomban nem találunk semmi adatot az 1824. évi megyei tisztújítással kapcsolatban és így a történeti hátteret nem rajzolhatjuk meg. A megyei jegyzőkönyvek átnézése talán felvilágosítást nyujtana arra nézve is, hogy milyen szerepe volt e bárcának a tisztújításon, de Szombathelytől távol élve, nem áll módunkban ennek utánanézni.

A magunk részéről a Weszerle feljegyzéseit teljes mértékben

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

hitelesnek tartjuk. Egyfelől az ő tudományos lelkiismeretessége a pontos utánjárást feltételezi, másrészt pedig Kresznerics, akitől ő az adatokat szerezte, úgyis mint Vas megye tekintélyes férfia, úgyis mint éremgyüjtő bizonyára tisztában volt e bárca rendeltetésével. Így válik e kis jelentéktelen bárca Vas megye történetének egyik érdekes emlékévé.

Huszár Lajos.

*

Sírfelirat.

A sárvári temetőnek egyik márványkőkeresztjén a következő felirat olvasható:

Állj meg, ki erre jársz,
Nézd meg, ki fekszik itt!
S mondd: Isten nyugtassa
A holtak hamvait!

Horváth Eleonora
meghalt 1888 május 10-én
19 éves korában.

Közli: *Sz. Babos Lajos.*

Itt van a nép, megjött a nép,
Vihar-irammal, Hadak Útján.
(Ady.)

Ethnologiai adattár.

A Néprajzi Múzeum 1939-ben fokozott erővel indította el az egész országra kiterjedő levelező hálózatát. Azzal a kéréssel fordult a kulturális lelkiismeretű emberekhez, hogy a saját vidékükön az adott útmutatások alapján gyüjtsék fel az anyagot. Igéretem köt, hogy minden kérdőívre ugyanarról a községről (Csesztreg) kimerítő feleletet adjak.

Felelet az 1. sz. kérdőívre.

A gereblyeformák elterjedése, használata.

Gyüjtöttem Csesztregen (Hetés) 1939. X. 1-től XII. 31-ig.
Adatközlők Kulcsár Pál 81 éves és Csóbor Gyula 54 éves gazdák.
A feleletek a kérdések sorrendjében vannak összeállítva.
Lemértem 100 gereblyét.

Csesztregen eladásra senki sem készít gereblyét. Vásárra sem hoznak. Minden gazda télen kijavítja a rossz gereblyéket és újakat készít. A következő gereblyeformák ismeretesek: *udvargrábla* (1. ábra), *gyüjtőgrábla* (2. ábra), *taró-* vagy *torugrábla* (10. ábra), *kazalfödő-* vagy *szómafödő-* vagy *asztagfödőgrábla* (12. ábra), *fölözőgrábla* (9. ábra), *kazalhúzógrábla.*

A gereblye részei: *nyél* (a nyél elágazó része az *águcs), fej* és a *fog.* A nyél majdnem mindig mogyorófa. Találtam rakotlafából (kecskefűz, Salix caprea) és gyürkicefából (vörösgyűrűs som, Cornus sanguinea) készült nyelet is. Az asztagfödőgrábla nyele 10—12 m hosszú, így a könnyű fenyő-, és hásfából (hársfa) *szíjják (szíókéssel* faragják).

A fej 90 %-ig bükk-, 8 %-ig akác-, ritkán csepefa (tölgyfa).

A legtöbb munkát a fog végzi. Ezért a legszívósabb és legrugalmasabb fából, a kökényből faragják. Kemény, nehezen munkálható. Sokszor akác-, ritkábban szeder- és mogyorófából is készítik.

Udvargráblában 12, gyüjtőgráblában 18—22, tarógráblában 14—20, kazalfödőgráblában 3—4, fölözőgráblában 5—8 fog van.

A fölözőgrábla fogai befelé görbülnek. Minden más gereblyének a foga a nyélhez viszonyítva merőlegesen áll. Mielőtt a fogakat beillesztik, a helyüket kijelölik és azután kifúrják. Udvar- és gyüjtőgráblánál 3 cm-re fúrják

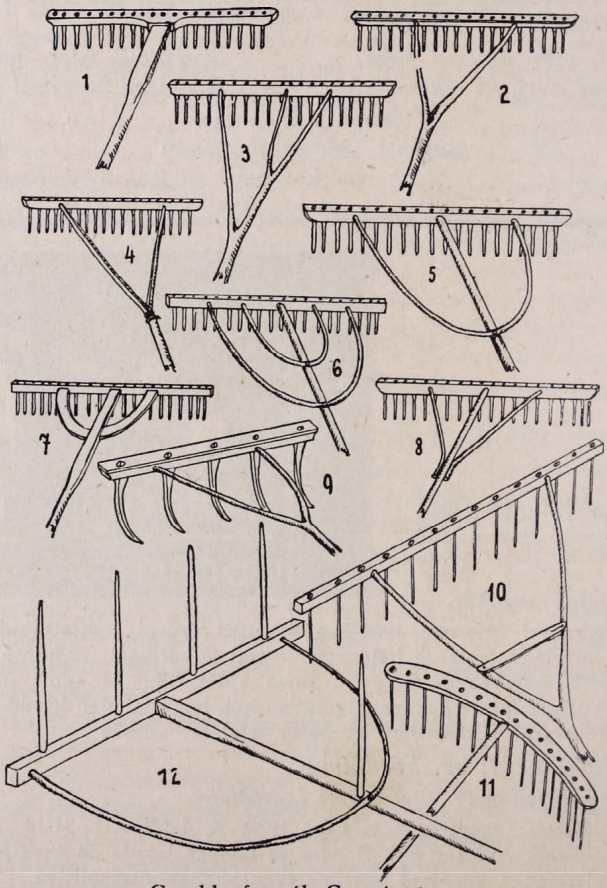

Gereblyeformák Csesztregen.

a lyukakat, torógráblánál 8—10 cm-re. Utóbbinál a tenyér szélességével is mérik a fogak helyét. A fogakat faragják gömbölyűre és szögletesre is. Az asztagfödőgrábla foga 40—46 cm, a fölözőgráblaé 18—25 cm, a torógráblaé 5 „cal" (az 5 calos vasszöget *mózsiszegnek* is hívják); minden más gráblaé 10—12 cm hosszú. A fogak hosszúságát ököllel is mérik. A mérésnél a hüvelykujj áll, a többi csukva van. A hüvelykujj felső végétől a tenyér alsó részéig terjedő hosszúság egyenlő az általában használt fogak hoszzúságával. A fogakat késsel faragják. A fejbe a fogak helyeit fúróval fúrják. Ha nincsen megfelelő fúró, kisebbel fúrják ki, majd a megfelelő nagyságra tüzesvassal kisütik. Csesztregen nem emlékeznek arra, hogy csak tüzes vassal

sütötték volna. A lyuk alul-felül egyenlő átmérőjű. A vasfogú gereblyék gyáriak. Ezeket főleg a kertben használják.

Az udvargrábla nyele 1 m, a szénagyüjtő és fölözőgrábláé 150—170 cm, a torógrábláé 180—190 cm, a szómahúzógrábláé 200—250 cm, az asztagfödőgrábláé 10—12 méter hosszúságú.

Az udvargrábla nyele 1 m, a szénagyüjtő és fölözőgrábláé 150—170 cm, a torógrábláé 120—150 cm, az asztagfödőgrábláé 1 m hosszúságú.

Csesztregen a következő nyélformákat találtam: egyenes ág (1—11. ábra); természetes két-, háromágú fa (2., 3., 9., 10. ábra); szétfeszített vagy kettéhasított ág (4., 10. ábra); egy- és kéthajtiványos (5., 6., 7., 12. ábra) vagy odaszegezett (8. ábra) águccsal ellátott egyenes ág.

A torográblát nem hívják bőgőgereblyének, bőgőnek, sem hóvárnak.

A görbefogú fölözőgráblát kézicséplésnél használják. A szalmát a szemről villával vagy a fölözőgrábla fogával lefölözik, majd a fokával összetolják. Rugdalógereblyének nem nevezik.

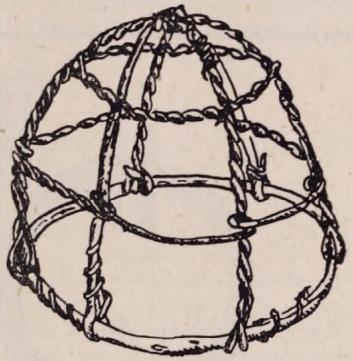

Fűzvesszőből font szájkosár.

A kazallehúzógráblával a kész kazal oldalát simára gereblyézik, hogy a víz könnyebben lefollyon.

Az asztagfödőgráblát a kepés asztagok szalmával való lefödésénél használták. Leeresztették a kazal oldalán (10—12 m hosszú nyél!), rávagdalták a szalmát és felhúzták. Ma nem használják. Utolsó példányait a félszerek eldugott helyein találni már csak meg.

Amikor a frissen csépelt vagy mosott szemet (búza, rozs, hajdina, köles stb.) szárítják, a közönséges gyüjtőgrábla fejével tologatják ide-oda. Gabonaszárításnál a foggal a mélyebb, a fejjel a sekélyebb keverést végzik. A kicsépelt gabonát is a grábla fokával tolják össze.

A lekaszált rozs-, búza- stb. rendet gereblyével nem gyüjtik.

Az almát csak a gyerekek tépik néha gereblyével. Komoly almaszedést nem végeznek vele.

A tarógráblát egy kézzel, a többit két kézzel húzzák. Néha egy ember két tológráblát is húz. Ilyenkor a középen megy, rendszerint a barázdában. Vállon átvetett hevederrel nemcsak Csesztregen, de itt az egész vidéken sem húzzák a tológráblát. Nő, férfi egyforma gereblyét használ. Mindenféle gereblyét mindig vállra vetve visznek a munkahelyre. Üres szekéren az águcsát (ahol elágazik a nyél) lőcsbe akasztják, nyelét a szekéroldal *kázlái* közé dúgják. Megrakott szekéren a teher alá dugják a nyelénél fogva, vagy a tetejére dobják. Néha a rudazókötél mögé csusztatják. A gereblyék nem egyéni tulajdonok, bárki bármelyiket szabadon használhatja, kölcsön is adhatja. A gereblyéket használaton kívül a pajtában tartják. Tulajdonjegyet nem, de a használója nevének kezdőbetűit többször láttam a gereblyenyélbe

bevésve. A tarógereblyével főleg asszonyok, lányok dolgoznak, mert abban az időben a férfi munkaerő fontosabb és nehezebb munkával van elfoglalva.

Nem tanácsos a gráblát úgy lefektetni, hogy fogai az égnek álljanak, mert a jó Isten szegedést (szúrást) kap.

Felelet a 2. sz. kérdőívre.

Szájkosarak, plókák.

Csak a *szájkosár* elnevezés ismeretes. A *palóka* szót nem is hallották. Valamikor szokásban volt a tehén tőgyének marhatrágyával való bekenése, hogy a borjú ne szophassa meg. Régen legismertebb volt a sündisznó-bőrből készült szájkosár. Ezt a borjú orrára kötötték, s ha az anyja tőgyéhez hozzáért, az elrúgta. Sündisznó bőre helyett közönséges bőrből is készítették úgy, hogy a bőrbe szegeket vertek, s ugyanúgy alkalmazták, mint a sündisznóbőrt. Pirka Péter csesztregi lakos drótból, fűzvesszőből és hársfakéregből csinált szájkosarat.

Bődei János.

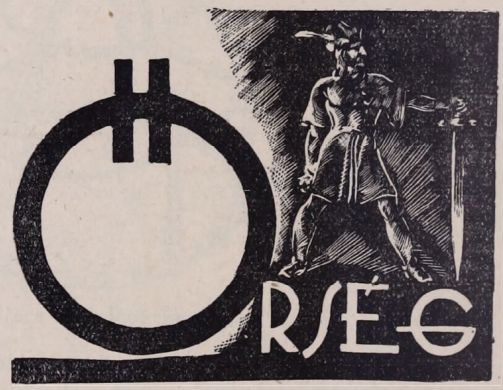

SZÉPIRODALOM.

Fábián Gyula: *Az ősemberek völgye.* A Szent István Társulat kiadása, 1939. Györgyfi György rajzaival.

Talán szokatlan lesz eljárásunk, amikor szakkritika helyett az Afrikakutató Almásy Lászlónak a szerzőhöz intézett levelét közöljük. De meg vagyunk győződve, hogy ez a levél felér minden szakkritikával.

„Kedves Tanár Úr!

Nem is tudom, hogyan köszönjem meg a könyvet, de még inkább azt az élvezetet, amelyet elolvasásával szerzett... Néha-néha eszembe jutott, hogy valamikor sokat beszélgettünk ezekről a dolgokról. Gondoltam arra a nagyszerű felkészültségre, amellyel Tanár Úr az őskor életét megelevenítette előttem és arra a titokzatos mesére, amelyet sivatagi útjaim köré szőtt, de most, amikor a könyvet kezembe vettem — egy nagy, szép, gazdag művet, a Szent István Társulat kiadását —, olyan különös érzés fogott el, amilyen csak ritkán dobban meg a szívünkben. Nem is tudom leírni, amit éreztem. Örültem, mélységes hála töltött el. Büszke voltam és meghatódott. Ha semmi más nem jutalmazta volna azoknak a sivatagi esztendőknek fáradságát, nélkülözéseit, lám — már ezért a könyvért is érdemes volt vállalkozni és kitartani. Ezért a könyvért, amely most a magyar ifjúság lelkét nyitja meg legszebb emlékeimen keresztül.

De nem lett volna szabad oly önzetlen bőkezűséggel nyilatkoznia rólam az előszóban. Tanár úr jól tudja, hogy a könyv elgondolása, meseszövése

kizárólagosan a szerzőé, én csak néhány technikai megoldást ajánlottam, ami technikus embernél nem érdem.

Nem értem, hogyan csinálta, de most úgy tűnik fel előttem, hogy a regény nem is olyan fantasztikus. Mintha valóban megtörtént, vagy legalább is megtörténhetett volna! A szerző szíve ott szólalt meg legszebben, ahol szívéhez legközelebb feküdött az őskor világa: Li-to-la lelki hajnalhasadásánál. Tán senki sem érti meg úgy ezeket a gondolatokat, mint én, aki meghatottan, összeszorult torokkal álltam a barlangokban, és csak néztem... néztem az elmult őskori világnak biztató, ígéző üzenetét. Azóta évezredek multak el, könnyebben és gazdagabban élünk. Fejlődtünk és fölemelkedtünk. Van-e ennél biztatóbb reménysugár a jelen minden borzalma dacára?

A képek nagyon jók. Sehol sem túloznak és mindig tanulságosak. A címlap pedig már valószínűsége folytán is remek.

Semmivel sem szerezhetett volna nagyobb karácsonyi örömet, mint ezzel a pompás regénnyel. Engedje meg kedves Tanár Úr, hogy szívből szerencsét kívánjak hozzá, és hálásan megköszönjem. A legjobbakat kívánom az ünnepekre és az új esztendőre. De nemcsak Tanár úréknak, hanem a Magyar Ifjúságnak is: egy újabb Fábián-könyvet!

Mindenkor igaz híve: *Almásy László*".

*

Takáts Gyula: *Május.* Versek. A Janus Pannonius Társaság kiadása. 1939. (64 oldal).

Takáts Gyula két előző verseskötetében — *Kút, Kakuk a dombon* — a legnemesebb irodalmi regionalizmus híveként jelentkezett a „versek vásárján". A dunántúli lankák, a jellegzetes „kék vidék" — ahogy *Babits* énekel erről a tájról — adták versei forró inspirációját. Ez a konkrét helyhezkötöttség mégsem lett Takáts Gyula lírájának megszűkítő vonása. Takáts Gyulát komoly tehetsége és komoly műveltsége átsegítette a szokásos, szűkhorizontú „vidéki szemlélet" akadályain. Verseiben a legnemesebb dunántúli hagyomány — a *Berzsenyi-, Vörösmarty*-örökség — kapott rokoncsengésű hangot. Igaz humanizmus jellemzi ezt a lírát, párosítva a költői forma klaszszikus tiszteletével.

Takáts Gyula új kötetében — *Május* — ugyanezek a nemes költői erények érvényesülnek erőteljesebb, érettebb formában. Ebben a kötetében még több az egyéni hang és az önfeledt tiszta alkotás. Néhány verse — *Ecce, Nagyberek partján, Carmen Pannonicum, Vidéki vasárnap* — a legszebb dunántúli tájversek közé tartozik. Igen szép és Takáts Gyula költői egyéniségét rokonszenvesen jellemző vers: a *Téli tűnődés, Nagyapám, Tatár bácsi, Két cigány halászról, Lányok a holdnál.* Verseiben nincs semmi újkeletű programmosság; költői, illetve emberi magatartása mégis tisztán áll előttünk: a *Március* vagy a finom finn rúnók közül a *Villámfénynél* című versében elárulja, hogy az Illyés-fogalmazású „százados szelíd szegénység" neki is hitvallása és szívügye.

„Hogy értetek szóljak, szegények,
Nem itthon döntöttem én!
Messze kellett szállnom e görbe,
Víz-, hegyszabdalta földtekén.

Bejárni a tavas északot.
Látni tiszta kis házakat.
Enni fenyőfa-asztalon
És nyelni keserű nyálamat...

Miért? — Mindent megád a földem,
Szólt s rámnézett a finn-rokon.
S úgy fénylett felém e szó,
Mint villámcsapás a dombokon".

Takáts Gyula finom kötetéből külön ki kell emelni és értékelni *„Csokor"* c. szerelmes verseit, melyek a szép Lilla-versekre emlékeztetnek

bennünket: a költői fínomság, csin, ötlet és hamvas szépség megejtő gazdagságával. Jó, üdítő érzés ebben a tiszta költészetben elmerülni és hinni a költőben, hinni az ő horáciusi világában, amely — sajnos — egyre jobban elveszik szemünk elöl a „*Fegyveres Európa*" lőporfüstjében.

Bárdosi Németh János.

*

SZAKIRODALOM.

Balás-Piri Aladár: *Magyar-szerb irodalmi kapcsolatok.* Pécs, 1937. A pécsi egyetem Magyar Intézetének kiadása. 51 o.

Őszinte örömmel üdvözöljük ezt a tanulmányt, mert olyan kérdéskomplexummal fogalalkozik, amelyet eddig nálunk is, a szerbeknél is oktalanul és érdemtelenül elhanyagoltak a kutatók. A dolgozat első felében az új szerb irodalomban jelentkező magyar hatásokról esik szó, a másodikban pedig a szerb népköltészetnek magyar irodalmi hatásairól. Mindkét rész erősen vázlatszerű, hiszen a két szomszéd nép irodalmi és kulturális kölcsönhatásairól köteteket lehetne — és tegyük hozzá: kellene is — összeírni. A nem-szakember azonban így is értékes tájékoztatást kap, sőt nem egyszer egyenesen meglepődik, pl. mikor arról értesül, hogy az új szerb irodalom voltaképen Budapestről indult el a M. Tud. Akadémiának hatására és némi tekintetben mintájára létesült „Serbska Matica" nevű első szerb közművelődési intézménynek megalapításával. Igen érdekes az is, amit a Thököly (Tekelije) Száva által alapított budapesti (Veres Pálné-utcai) Thökölyanum (Tekelijanum) nevű intézményről (ma a jugoszláv konzulátus székháza) mond a szerző. A Matica szerepéről azonban sokkal többet szerettünk volna hallani. 1864. utáni újvidéki tevékenységéről (Újvidéket éppen a Matica nagyjelentőségű munkája miatt „szerb Athén"-nek is nevezik) alig 8 sorban emlékezik meg.

Nem kevésbbé hiányos a szerb népköltészet hatásáról szóló rész, pedig az erre vonatkozó anyag maga is olyan gazdag, hogy egy hatalmas monográfia keretébe kivánkozik. Annál feltűnőbb, hogy a vázlatos tárgyalás szűk lehetőségei között is oldalakon keresztül foglalkozik olyan kérdésekkel (pl. a szerb népdalok osztályozásával), amelyek — bár érdekesek — de nem lényeges részei a címben megadott célkitűzésnek, és így kötelesebb és fontosabb mondanivalók elöl szívják el az amúgy is híg levegőt. Vagy mit szóljunk ahhoz, hogy míg angol, francia, német stb. fordításokról két oldalon keresztül értekezik, Margalits Edének szép és értékes magyar kötetéről, népköltészeti és egyéb fordításairól egyetlen szóval sem emlékezik meg. De megfeledkezik más átültetésekről és a tárgy körébe vágó értékes tanulmányokról is.

Ne vegye zokon a szerző, ha néhány nyelvi tévedésére is felhívom a figyelmét: „*Matica*" nem „anyácská"-t, hanem „méhkirályné"-t jelent, amely — szimbolikusan — maga köré gyüjti a szerb mezők, rétek és erdők szorgalmas dolgozó méheit. „*Knjiga*" a népköltészetben igen sokszor nem „könyv"-et, hanem „level"-et jelent, amelyet egy-egy fecske, sólyom vagy más hírvivő visz a címzetthez; furcsa is volna egy fecskét vagy sólymot elképzelni csőrében „az Istenanya könyvével". „Tri ti *glasa* dopanuli hrabre Marku Kraljeviču"... Itt a „glas" nem „hang"-ot, hanem „izenet"-et, „hír"-t jelent. Nem okvetetlenkedés ez a különbségtétel, mert tessék csak idefülelni, milyen fahangúvá, ügyetlenné válik a fordítás a szerző téves szómagyarázata következtében: „Három hang szólt hozzád hős Kraljevič Marko... Az első hang a magyar királytól jött, hogy menjen őt megesketni a királynéval...

A második hang Jank hadvezértől jött...

A harmadik hang a boldog császártól jött..."

Nem! Hangok továbbításához — sok száz kilométernyi távolságra — akkor még nem értettek. Bizony levélbeli izenetről van itt csak szó. A „glas" szónak ilyen jelentése nemcsak a szerbeknél, de a szlávoknál általában mindennapos. De az utolsó sorban egy további téves szómagyarázattal is találkozunk: „*čestiti car*" nem „boldog" cárt jelent, hanem „nagyrabecsült, nagytekintélyű" cárt, akár — nem bánom — „felséges cár"-t is, de semmiképen sem „boldog"-ot, mert ez a szövegnek teljesen téves értelmezést ád. A szerbnyelvű kivonatban is vannak elemi nyelvi, lehet hogy csak sajtóhibák, de ezek a hibák mindenesetre bosszantóak, és mosolyt kelthetnek a határokon túl a hozzáértők ajkán. Amire pedig semmi szükségünk.

Mindeme kifogások ellenére is fenntartom, amit bevezetőben mondottam: Balás-Piri Aladár érdemes munkát végzett, amikor tanulmányával a magyar-szerb kulturális kölcsönhatások felé terelte közönségünk figyelmét. Szeretnők, ha nem szöknék meg erről a kutatási területről, mert idővel itt még sok babért arathat, a magyar és szerb kulturának pedig derék használára lehet. *Pavel Ágoston dr.*

*

Gunda Béla dr.: 1. *Gyüjtögető gazdálkodás.* 2. *Az elvetett búzától a kenyérig.* Útmutató füzetek a néprajzi gyüjtéshez c. sorozat 1. száma. Budapest, 1939. A Néprajzi Múzeum kiadása.

Egy új, lendületes megmozdulásról kell megemlékeznünk. A Néprajzi Múzeum egy hatalmas gyüjtőtábor megszervezésén dolgozik. Litografált kérdőíveket és nyomtatott füzeteket bocsát ki, hogy a gyüjtők munkáját megkönnyítse, s ugyanakkor alaposabbá tegye. A kérdőív főleg azoknak szól, akik kevés idővel rendelkeznek, de a saját falujukban szívesen felgyüjtik az anyagot. Akik valamely néprajzi területen egy-egy kérdéssel kimerítő részletességgel akarnak foglalkozni, azok számára valók az útmutató füzetek. Ezek a füzetek a legmagasabb tudományos szempontokat, igényeket is kielégítik, s a legkiválóbb szakemberek tolla alól kerülnek ki.

Az 1. füzet bevezetésében a szerző hasznos általános tanácsokkal látja el a gyüjtőt. Az első rész a gyüjtögető gazdálkodásról szóló fejezetet foglalja magában. Rávilágít és példákat hoz föl a levélből, el nem fásodott szárból, rügyből, virágból, különböző termések- és gyümölcsökből, gyökerekből, gumókból, gyökértörzsekből, gombákból, fanedvekből készült népi ételekre. Útmutatásul szolgál az inségeledelekről, állatoktól való gyüjtögetésről, a tüzelőanyag összeszedéséről és a gyüjtögető gazdálkodás eszközeiről. Szociográfusnak is kitűnő szolgálatot tesz „A gyüjtögetés, mint társadalmi és gazdasági forma" c. rész. Számomra legérdekesebbek a szénagyüjtésre és erdőlésre adott szempontok. E téren sem Göcsejben, sem Hetésben nem gyüjtött eddig senki. Különösen fontos az erdőlés anyagát felgyüjteni, mert valamikor Göcsej nagy részét erdő borította, s ha a még élő öregeket ki nem kérdezzük, úgy erről semmi közelebbit sem fogunk megtudni.

Mindenhol bő és jellegzetes példákat, utalásokat tartalmaz a füzet.

Eddig, ha bármilyen irányban gyüjteni vagy dolgozni akartunk, először a tárgykörről tanulmányokat kellett végigolvasnunk, hogy ismerjük a megfigyelés szempontjait. Az útmutató füzetek segítségével ezentúl bárki azonnal hozzáfoghat a munkához.

Mit lehetne alkotni, ha minden faluban akadna egy-egy tanító, pap, jegyző, aki a füzetek útmutatásait követve a saját falujában felgyüjtené a kallódó néprajzi adatokat.

Szorongva kérdezem: mi lesz itt Dunántúlon Göcsej, Hetés, Őrség pusztuló kincseivel? Mikor kapcsolódik már be Zala e nemes munkába? A

szemünk Zalaegerszegen van. Miért nem mozdul senki? Miért nem csatlakozunk már a Dunántúli Szemléhez minden erőnkkel, minden tudásunkkal? Hisz minden idős paraszttal egy-egy ezerarcú rejtett világ hull a föld alá.

Bödei János.

*

Gyuk Pál: *Magyar ünnepeskönyv.* A szerző kiadása. Szombathely, 1939. 280. lap.

A „Vasvármegye" régi olvasói előtt jólismert a szerző neve. Gyuk Pál cikkeivel már hosszú évek óta találkozhattak a lap hasábjain. Azt is észrevehették, hogy a fennkölt gondolkodás, sok szív, meleg érzés, örökfiatal lendület és lelkesedni tudás, a hit halálos komolysága, a hazaszeretet nagy izzása jellemezték mindig az írásait. Most csokorba gyüjtötte cikkeit, tárcáit, ünnepi emlékezéseit, elmefuttatásait; az ünnepek szerint három ciklusban és 66 fejezetben csoportosította őket, és egy kerek, kiállításában is igen csinos kötetben adta őket a karácsonyi könyvpiacra. Előszavában szinte a kritikus elöl veszi el a szót, amikor igy jellemzi írásait: „Írásaim lényegükben és szerkezetükben nem szentbeszédek, s nem is iskolaszerű elmélkedések. Inkább rávillantások, fénysugarak a pap és a publiciszta szemszögéből. Elmélyedésre késztető gondolatkörök, melyeknek erkölcsi tanulságait dogmatikus gerinc tartja össze. Igyekeztem kikerülni a nehézkesség zátonyait, s arra törekedtem, hogy a hitelvi vagy erkölcsi igazságot vonzó alakban állítsam olvasóim elé. A mai kor emberének nyelvén szólok. Az ünnepek eszmei tartalma és erkölcsi gyümölcsei, az egyházi ünnepeken is elömlő magyaros színek és vonatkozások, a zajló élet társadalmi problémái s az irredenta gondolat hatnak össze, hogy a csak kissé is mélyebbre szálló lélek megfürödjék, lemossa magáról a hétköznapok porát. Előadásomban a pap áll őrt, s a publiciszta adja az elevenséget, az élet lendületét".

Aki végigolvassa Gyuk Pál könyvét, és igéit csendben engedi a lelkére hatni, tanusítja ez önvallomásos sorok igazságát, s valóban úgy érzi magát, mint aki megfürdött, felüdült s lemosta magáról a hétköznapok porát. A lelkes szerzőnek, aki olyan jótékonyan árasztja el ünnepi gondolatokkal és hangulatokkal a hétköznapok veszedelmében elsüllyedő közönséget, azt kívánjuk, hogy az ünnepeskönyv neki is ünnepet hozzon: a fáradsággal vetők és ujjongással gyüjtők arató-ünnepét.

Szó.

*

Dr. Kevey István: *A községbíró feladatai.* 128. o. Szombathely, 1939. A Martineum Rt. nyomása.

Ez a könyv a helyi karácsonyi könyvpiacon esemény. Kiállítását nemes egyszerűség, jóizlés, a könnyen kezelhetőség gyakorlati szempontjának érvényesülése jellemzi. Az avatatlanok előtt szürke szakmunkának látszik.

S valóban az is. Egyszerű emberek hétköznapi használatára készült. Megmaradt tehát egyszerűnek, könnyen érthetőnek, világosnak, mint a korán kelő falusi nap. Mégis szakmunka, sőt hézagpótló szakkönyv, amely esemény nemcsak a szombathelyi könyvpiacon, hanem országos viszonylatban is. Gazdagodott vele nemcsak a közigazgatási jogi szakirodalom, hanem elsősorban a legnagyobb területű alsófokú, gyakorlati községi közigazgatás.

Régi igazság, hogy a jogi szakoktatást fejleszteni csak kitűnő szakkönyvekkel lehet. Első hallásra sem az elméleti fejtegetéseket, sem a gyakorlati jogszabályismertetést maradandó módon elmébe vésni nem lehet. Viszont azt sem lehet kívánni az egyestől, hogy a szétesö joganyagot maga

hordja össze. Erre nem mindenkinek van meg a képessége, s még kevesebbnek van rá ideje és módja.

A közhatalom gyakorlásában a közigazgatásé az oroszlánrész. Működési területe sokrétű, akárcsak maga az egyes és társas emberi élet. A tájékozatlan városi közvélemény előtt szinte hihetetlennek hangzik az a megállapítás, hogy ennek a hatalmas közigazgatási épületnek fundamentuma a falu és megszemélyesítője: a falu bírája. Érthető is a hitetlenkedés, hiszen semmiféle szakképzettséget nem támaszt a törvény a falu bírájával szemben. Hogyan is tudná tehát ő a közigazgatás alsófokú feladatainak reáháruló roppant tömegét a község első embereként elvégezni, irányítani? Pedig becsületesen ellátta ezt a feladatot eddig is. A romlatlan falusi magyar embert ösztönös jogérzéke, igazságszeretete, egyenes jelleme, józan esze sokszor még a jogszabályok ismeretének hiányán is átsegítette. Innen van a magyar falusi néprétegek politikai érettsége, józansága. A maga közügyeinek intézésén tanulta ezt meg.

A világháború utáni közigazgatási feladatok azonban annyira megszaporodtak, s e mellett az elintézés üteme annyira gyorsult, hogy azt továbbra is ösztönös képességekre alapítani nem lehet. Feltétlenül szüksége van ma már a falu bírájának arra, hogy bizonyos közigazgatásjogi szakismerete legyen, noha ezt alakilag nem kívánja meg tőle semmiféle jogszabály. Megköveteli azonban az élet. A városi alsófokú közigazgatás intézőitől a törvény nem csupán tudori oklevelet, hanem ezenfelül gyakorlati közigazgatási szakvizsgát is kíván — nagyon helyesen. Természetesen kell, hogy ezzel a haladó magasabb szellemiséggel lépést tartson a nem kevésbbé fontos, a városinál nagyobb tömegek alsófokú közigazgatását ellátó községi közigazgatási szerv és ennek feje: a községbíró is.

Dr. Kevey István, a körmendi járás főszolgabírája ezt teszi lehetővé kiváló szakmunkájával. Közérdek, hogy ezt a könyvet minden község megszerezze bírája számára, még pedig nemcsak megyénkben, hanem megyénk határain túl is.

Tárgyilagosan és túlzás nélkül állapíthatom meg, hogy ezt a könyvet nemcsak a falu bírája, hanem a községi, a körjegyző, de még a jogi szakképzettségű közigazgatási funkcionárius is sok haszonnal forgathatja. Különösen áll ez a gyakorlati közigazgatási szakvizsgára készülő ifjúságra.

Németh József dr.

•

Tömböly János: Vas vármegye jobbágygazdálkodása az 1828. évi összeírás alapján. (Specimina Dissertationum Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis. 160.) Pécs, 1939.

Vas megye százévelőtti jobbágygazdaságának élete jelenik meg az olvasó előtt. A jobbágyösszeírást az állandó hadsereg felállításával kapcsolatos kiadások anyagi fedezete teszi szükségessé, mint arra T. is rámutat. A szerző vizsgálja az összeírás elveit is és kiemeli, hogy a nemesség 1705. évi rendelkezésének kétségkívül a katonatartás kiadásainak gondjaitól való szabadulás vágya volt a célja.

Az összeírás országszerte egységes kérdőívek szerint folyt le, és 14 kérdésre adott feleletet. Ebből a gyakran csak számszerűen adott válaszból vázolta meg a szerző azt a képet, amely nem mutat túlságosan nyomasztó gazdasági helyzetre. A számszerű adatokat igyekszik T. a földrajzi adottságokkal is kapcsolatba hozni. Kifogástalan földrajzi szakismerettel írja le a nép és az életszínpad: a föld szoros kapcsolatát. A folyóközök, a

dombvidékek, a lapályos és kavicsos altalajú földek, az alpi helyi tájnak és a Ság bazaltkúphegyének gazdasági adottságai magyarázzák meg a települések gazdasági életét.

Vas vármegye jobbágynépességének nemzetiségi megoszlásában figyelemmel van a falvak térszíni helyzetére is. A városias életformában élő jobbágyság életében a közösségi munka: a kőszegi társulati posztósüzem jelentősége sem kerüli el T. figyelmét. A teljesen magyar falusi és részben idegen városi jobbágyság mindennapi életében lényegtelen különbség van, mert a mezővárosi kisiparos csak másodsorban él ipara hozamából, s ennek a rétegnek is elsősorban a földmüvelés jelenti az életalapot.

A mezőgazdasági élet főágának, a gabonatermelésnek és az állattenyésztésnek elterjedési térképét a szerző nem mellékeli. Ugyancsak hiányát érezzük a talajosztályozás térképének is. A rétekről, a szőlő- és gyümölcstermelésről megemlékezve, sok újszerű adattal teszi gazdagabbá az eddigi ismereteket. Az erdőknél felhasználja a Farkas-erdőre vonatkozó irodalmat is. A gazdasági élet gerincét, a pénzt, nem határozza meg mai értékegységben. Ki kellett volna emelnie, hogy a százévelőtti pénznem, a váltóforint értéke mai viszonylatban hat aranypengőnek felel meg. Szükséges ez, hiszen a Kemenesen eléggé viruló gazdasági és kereskedelmi életről számszerűen is közölt adatokból csak így lehet helyes ismeretre jutni.

A százévelőtti gazdasági élet szerves összefüggéseire a szerző is rámutat. Különösen ügyes a vendéglősipar jövedelmezőségének világos kimutatása. Néhol azonban tévedés is akad munkájában. T. az áradásokkal kapcsolatban beszél a sok kárt okozó „Fluvius latro Raaba"-ról, noha maga írja, hogy az általa forrásul használt jegyzőkönyvek nyelve magyar. (L. i. m. 10. old. 15. jegyzet.) A pozsonyi mérő átszámítása is helytelen. Az állattenyésztésről írt fejezetében pedig az ellentmondások egész sora található. Kár, hogy az összeíróív 14. sz. rovatában található és T. által is felismert jelentőségű településtörténeti adatokat nem dolgozta fel.

T. értekezése — tárgyának és kidolgozásának újszerűsége miatt — elismerésreméltó. Méginkább emeli műve értékét az értekezéshez csatolt — néha ugyan összeadási hibákban sem szegény — összesítőtáblázatok egész sora. T. munkája, annak ellenére, hogy a Vasmegyei Levéltárból hiányzó Vendvidék adatait nem használhatta fel, Tagányi Károlynak az 1828. év gazdasági életét tárgyaló munkáját igen sok tekintetben teljesebbé tette.

Fodor Henrik (Pécs).

*

Vilko Novak: *Slovenica med Madžari.* Dom in Svet: 620—624. o. Ljubljana, 1939.

A Dom in Svet multévi utolsó Madách-száma V. Novak tollából a fenti címen még egy tanulmányt közöl, összegezve mindazt, amit eddig Magyarországon Szlovéniáról, a szlovén irodalomról és szellemi életről írtak, miután a *Čas* 1938/39. évfolyamának 39—42. oldalain „Hungarica med Slovenci" címen az ellenkező irányú kölcsönhatásról is beszámolt már.

A tanulmány megállapítja, hogy a magyar irodalom és tudomány eddig inkább csak a hazai szlovénekkel („vendekkel") foglalkozott. Az egységes szlovén népről és irodalomról vajmi keveset tudtunk, hisz a Cankar első regényfordításáról számotadó magyar bírálatok közül is többen meglepődve állapítják meg: íme egy nép közvetlen szomszédságunkban, amelynek a létezéséről eddig jóformán nem is volt tudomásunk!

Több, a szlovénokkal foglalkozó hazai tanulmány csak a véletlennek köszöni létét. Ilyenek pl. a világháború során Szlovéniába sodródott *Braun*

*Róbert*nek értekezései: A délszlávok és a szlovén kérdés kezdetei, A szlovén nemzeti eszme fejlődése 1848-tól Bleiweis haláláig.

A magyar lexikonok szlovén vonatkozású cikkeinek kritikai ismertetése után áttér Bajza József, Bonkáló Sándor és Kniezsa István füzeteinek (Jugoszlávia, Szlávok, A szlávok), Hadrovics László „A szlovének" c. értekezésének és Pavel Agoston szlavisztikai munkásságának s a Vasi Szemle szerepének tárgyalására. Leghosszabban Cankar Iván magyar fordításaival s a Cankarról szóló tanulmányokkal foglalkozik, kiemelve és nagy elismeréssel értékelve azt a tényt, hogy — bár Cankar regényei a világnak szinte minden modern nyelvére le vannak fordítva — sehol olyan mély benyomást nem tettek, mint magyar földön, s ennek igazolására felsorolja a fordításról beszámoló összes ismertetéseket.

A tanulmány második felében a hazai szlovénekre vonatkozó magyar szép- és szakirodalomról szol a szerző. Sehol nem beszél a levegőbe. Mindenütt pontos adatok. Befejező soraiban megállapítja, hogy a kölcsönös megismerés érdekében a magyarok sem tettek többet, mint a szlovének, és hogy milyen oktalan és természetellenes dolog az, hogy mindkét részről többet törődnek távoli nemzetek érdektelen apró-cseprő ügyeivel, mint a szomszédsággal. „Amíg a kultúra össze nem hoz bennünket, addig a barátságos együttélésre való minden törekvés reménytelen és hiábavaló lesz".

Az évszázados szlovén népmondák jóslatai szerint egyszer majd elővágtat a Peca-planina méhéből diadalmas fekete seregének élén Mátyás király, ha megszólal a legendás zlata ptica (aranymadár) a hegy fölött. Akkor Mátyás király bizonyára megváltást és igazságot hoz nemcsak a szlovénség és délszlávság, hanem saját népe, a magyarság számára is, hogy testvéri kézfogásban örök időkre megbékéljenek a duzzogó szomszédok.

Jószándékú emberek — a gránicon innen és túl — visszafojtott lélekzettel már régen várjuk a varázsoldó aranymadár megszólalását.

Pavel Agoston dr.

Györffy István

Mult számunkban Bátky Zsigmond halálát sirattuk, s íme, megint súlyosan ránk nehezedett az Úristen keze. Györffy István, a magyar tudománynak büszkesége és nagyságos reménysége nincs többé! Fiatalon, íróasztala mellől szólította el a kifürkészhetetlen Rendelés. Akkor, amikor igazi életművéhez fogott: az évtizedek során szorgalmasan összehordott részleteredményeknek végső összegezéséhez, a végső tanulságok megfogalmazásához.

Nincs terünk, hogy Györffy Istvánt mint tudóst méltóképen elparentálhassuk. De ez nem is a mi feladatunk. Mi a jóbarátot s az emberséges talpig-embert siratozzuk, fajtájának egyik legértékesebb, legderekabb képviselőjét. Nem munkásságát s annak ragyogó eredményeit rostálgatjuk, hanem hihetetlen szívósságára, lendületére, fajszeretetére, katedrai munkájának új és sokak előtt szokatlan stílusára hívjuk fel minden magyarok és nem magyarok figyelmét. Naprólnapra jobban és szorongatóbb érzéssel érezzük: távozása betölthetetlen űrt hagyott maga után, s ez a sötét, tátongó űr mindig fájni fog mindnyájunknak.

Folyóiratunknak kezdettől fogva lelkes híve és jóbarátja volt. Különösen pedig az Őrségről kiadni szándékolt monográfiánk ügyét karolta fel nagy megértéssel, s az együttműködésre előterjesztett javaslatomat teljes mértékben magáévá tette. Nem tudom, az ő közreműködése és támogatása nélkül mikor üthetjük nyélbe ezt a szépséges tervünket. Lám, nekünk is van külön siratnivalónk korai távozásán.

Multis ille bonis flebilis occidit!

Pavel Ágoston dr.

*

Szilády Zoltán

a Dunántúli Szemle javára jan. 12., 13. és 14-én négy vetítettképes előadást is tartott *„Bolgárok, húnok, székelyek"* címen; kettőt Szombathelyen az áll. Faludi F.-gimn. dísztermében (12-én a nagyközönségnek, 13-án az ifjúságnak), kettőt pedig Kőszegen (14-én d. e. a bencés gimn. dísztermében, d. u. a Szent Domonkos nővérek tornacsarnokában). Az alacsony helyárak, a zord téli idő s a jelentékeny költségek miatt az anyagi eredmény meglehetősen szerény (mindössze 16.20 P), de az erkölcsi siker annál nagyobb. Az első előadást dr. Pethő László kísérte hegedűjátékával, jellegzetes bolgár népi melódiákat mutatva be a rokon magyar dallamokkal való összehasonlítás céljából.

Szilády Zoltán Pomázon egy hófuvásos, zimankós téli napon hajnali 5 órakor indult útnak — 20 fokos metsző hidegben —, hogy d. u. 6 órakor Szombathelyen hirdethesse a tudomány igazságának igéit és híveket toborozzon kibontott zászlóink alá. Minden díjazás nélkül, önzetlenül, rajongó lelkesedésből tette. Meghatva néztem tovatűnő sudár alakja után. Ilyen áldozatok csak a legnemesebb lelkektől, az eszmék fanatikus szerelmeseitől telnek.

Szilády Zoltán! Mi napjaink fogytáig hálásak leszünk Neked ezért a hősi áldozat- és vallomástételedért! *P. Á.*

Szombathelyi Takarékpénztár R. T.

TELEFON 97 és 380. — Szombathely, (Szentháromság-tér) — TELEFON 97 és 380.

Foglalkozik a bank- és takarékszakmába tartozó összes üzletágakkal.

Martineum Könyvnyomda Rt. Szombathely. Felelős nyomdavezető: Maitz F.

TARTALOM.

RÓG ÉS LÉLEK. **SCHOLLE UND SEELE.**

VII. évfolyam — — — — — — — — — — — — — — 3
Horváth Tibor Antal: A szombathelyi ötvösség története — — — 3
Nagy László dr.: A csutora — — — — — — — — — — — 14
Kallós Zsigmond dr.: Hejgetés — — — — — — — — — — 32
ifj. Csemegi József: Krisztus az Olajfák hegyén — — — — — 43
Morvay Péter: Kádárta helynevei — — — — — — — — — 52
Kazáry Károly: A jánosházi gróf Erdődy-birtok és vár rövid története 62
Brodszky Ferenc: A veszprémi Harmónia — — — — — — — 77
Radnóti Aladár dr.: Rómaikori néger szobrocska Kőszegen — — — 84

A KŐSZEGI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI. **MITTEIL. D. KŐSZEGER MUSEUMS.**

Szalay László dr.: Adatok a Kőszegi-hegység százlábú (Chilopoda) faunájának ismeretéhez — — — — — — — — — — 93

ASZTAG. **TRISTE.**

Banner János dr.: Idol-töredék Szombathely határából — — — — 96
— y —: A veszprémi nyári művésztelep tagjainak kiállítása a Veszprémvármegyei Múzeum újonnan berendezett képtárában — — — 98
Huszár Lajos: Vasmegyei szavazó bárca (1824) — — — — — — 99
Sz. Babos Lajos: Sírfelirat — — — — — — — — — — — 101

TULIPÁNTOS LÁDA. **BUNTE TRUHE.**

Bödei János: Ethnologiai adattár — — — — — — — — — 101

ŐRSÉG. **1. Szépirodalom.** **WACHT.**

Almásy László: Fábián Gyula: Az ősember völgye — — — — — 104
Bárdosi Németh János: Takáts Gyula: Május. — — — — — — 105

2. Szakirodalom.

Pavel Ágoston dr.: Balás-Piri Aladár: Magyar-szerb irodalmi kapcsolatok — — — — — — — — — — — — — — 106
Bödei János: Gunda Béla dr.: Gyüjtőgazdálkodás. Az elvetett búzától a kenyérig — — — — — — — — — — — — 107
Szó: Gyuk Pál: Magyar ünnepes könyv — — — — — — — — 108
Németh József dr.: Dr. Kevey István: A községbíró feladatai — — — 108
Fodor Henrik: Tömböly János: Vas vármegye jobbágygazdálkodása az 1828. évi összeírás alapján — — — — — — — — — 109
Pavel Ágoston dr.: Vilko Novak: Slovenica med Madžari — — — 110

KRÓNIKA. **CHRONIK.**

Pavel Ágoston dr.: Györffy István — — — — — — — — — 111
P. Á.: Szilády Zoltán — — — — — — — — — — — — 112

Következő számunk 1940. május 1-én jelenik meg.

Visszavásároljuk 1—1 pengőért

az I. évfolyam 1., 3., 4., a IV. évfolyam 1—2.,
a II. „ 1—2., az V. „ 1—2.,
a III. „ 3., 4., a VI. „ 1—2., 3., 4.
számait.

JELEN SZÁMUNK MUNKATÁRSAI:

Horváth Tibor Antal premontrei tanár (Keszthely); — *Nagy László dr.* múzeumi igazgató (Veszprém); — *Kallós Zsigmond dr.* tanár (Bpest, V. Csáky-u. 70.); — *ifj. Csemegi József* építészmérnök (Bpest, II. Iskola-u. 35. I. 2.); — *Morvay Péter* etnográfus (Bpest, VIII. Kisfaludy-u. 28/b); — *Kazáry Károly* jogszigorló (Vép); — *Brodszky Ferenc* zeneiskolai igazgató (Veszprém, Diófa-u. 4/b); — *Radnóti Aladár dr.* tanársegéd, múzeumi gyakornok (Bpest, M. Nemzeti Múzeum); — *Szalay László dr.* egyetemi m. tanár, múzeumi igazgató-őr (Bpest, VIII. Baross-utca 13.); — *Banner János dr.* egyetemi tanár (Szeged); — *Huszár Lajos* múzeumi őr (Bpest, Nemzeti Múzeum); — *Sz. Babos Lajos* körjegyző (Sárvár); — *Bödei János* tanító (Zalabaksa); — *Pavel Ágoston dr.* főszerkesztő (Szombathely); — *Almásy László* Afrikakutató (Budapest, Horthy M.-u. 29.); — *Bárdosi Németh János* városi tisztviselő (Szombathely); — *Szó = Székely László dr.* plébános (Kőszeg); — *Németh József dr.* városi aljegyző (Szombathely); — *Fodor Henrik* tanár (Pécs, Árpád-u. 61.).

131.

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I-VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

VII. ÉVF. 1940. 3—4. SZ

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I—VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

VII. ÉVF. ----- SZOMBATHELY, 1940. MÁJUS 1. ----- 3—4. SZÁM.

Megjelenik: febr., máj., júl. és okt. 1-én legalább 5—5 ívnyi terjedelemben. — *Célja:* Dunántúl, különösen Vas és Veszprém m. kulturális problémáinak szolgálata a legtágabb értelmezésben. — *Előfizetési díj:* évi 4 (jogi személyeknél és külföldre 6) P. Bolti ár: 6 (jogi személyeknél és külföldre 8 P). Egyes szám ára 1.50 P, kettős számé 2.50 P. Fizetés a Szombathelyi Takarékpénztár R. T. 4.088. sz. csekkszámlájára *(Folia* jelzéssel!!). — Gépelt *kéziratokat* kérünk. — A cikkek közlésével megszereztük azok *szerzői jogát.* — A közlemények tartalmáért a szerző *felelős.* — Kéziratokat, képeket stb. nem őrzünk meg. — Az értekezések szerzőit — míg az anyagiak engedik — 25 drb borítéknélküli *különlenyomattal* díjazzuk. További példányokért s külön borítólapért saját költségeinket számítjuk fel. — *Szerkesztőség és kiadóhivatal* (Schriftleitung): Szombathely, Szent Imre-u. 5. *Szerkesztőségi órák:* minden kedden d. u. 5—7.

Kéziratzárlat: március, május, július és december 1.

FŐSZERKESZTŐ ÉS FELELŐS KIADÓ: PAVEL ÁGOSTON DR.

o

TÁRSSZERKESZTŐK: Vas vm.-ben: *Gétin Gyula dr.;* Veszprém vm.-ben: *Nagy László dr.*

o

VASI SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *Bernrieder Katinka, Bendefy László dr., Nagy János dr., Palkó János dr., Paulovics István dr., Pákay Arnold, Pethő István dr., Smidt Lajos dr., Szendy László dr., Tóth János, Vass Béla.* — A rovatillusztrációkat *Andor Lóránd* rajzolta.

VESZPRÉMI SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *Brodszky Ferenc, Dömötör Sándor dr., Faller Jenő, Gutheil Jenő dr., Pákay Zsolt dr., Pongrácz József dr., Rédl Rezső dr., Vevér Emil, Wallner Ernő dr.* — Veszprémi kutatók veszprémi tárgyú cikkeiket küldjék egyenesen a Veszprémvármegyei Múzeum igazgatóságához.

o

KÖRZETI KÉPVISELŐK: Jánosházán: *Makkos Lajos* polg. isk. igazgató; — Körmenden: *Kevey István dr.* főszolgabíró; — Kőszegen: *Szegi Ödön dr.* tanítóképzőintézeti tanár; — Sárvárott: *Szenttamási Babos Lajos* körjegyző; — Szentgotthárdon: *Bernrieder Katinka* nagybirtokos (Rátót); — Vasvárott: *Kolbay Ödön* polg. isk. igazgató; — Göcsej számára: *Bödei János* tanító (Zalabaksa).

o

Hátralékos előfizetőinket

kérve-kérjük, szíveskedjenek díjaikat a mellékelt csekklapon mielőbb beküldeni. Az amúgy is csekély díjak késedelmes befizetése súlyos nehézségek elé állítja a kiadóhivatalt. — Hálás köszönettel vennők, ha előfizetőink a náluk fölösen összegyűlt csekklapokat nyomtatványként visszaküldenék. 1000 drb. csekk 30 pengőnkbe kerül. 5000 csekk 150 P. Pedig közel ennyi hányódik szerte az országban.

Kiadja a Vasvármegyei Múzeum.

Régi címeres emlékek Kőszegen.

VÉGH GYULA

A bencések kőszegi templomában, az ú. n. Jakab-templomban, egy szép címeres dombormű van, mely eddig tudtommal képben publikálva nincsen, talán azért, mert a szentélyben később létesített szószék lépcsőjének karfája részben eltakarja és fényképezését megnehezíti. Képét Visnya Aladár dr. sikerült felvétele alapján itt közöljük. (1. kép.)

Az emlékkövet Chernel a templom részletes ismertetésében[1] nem említi, bár a XVI. század közepéről való címer kifogástalan arányai, jó fenntartása és kiváló kivitele révén hazai heraldikánk értékes emlékei közé tartozik.

Az emléktábla a Jakab-templom szentélyének baloldali falába van elhelyezve. Hogy a renaissance-faragás csaknem sértetlen állapotban maradt reánk, valóságos csoda, tekintve hogy a vallásháborúk és a restaurációk a templomok belsejében is vandál módra pusztítottak. 1653-ban a kőszegi Jakab-templom sírboltjait is feltörték, a régi sírköveket eltávolították.[2] Feltehető, hogy a *Jurisics*-féle sírkő és a *Maugis*-emléktábla később került vissza mostani helyére. Az utóbbinak talapzatát valószínűleg a barokk szószék felállítása alkalmával távolíthatták el.

A címer és a felette lévő felírás, valamint a vörös márványkeretet koronázó díszítés szürkésfehér sollingeni mészpalából készültek. A címert szalaggal körülfont ovális babérkoszorú veszi körül, a sarkokat szárnyas angyalfejek töltik ki. A renaissance címerpajzsot lebegő felhőzött (gewolkt) pólya osztja két részre; felül két, alul egy hatágú csillag. A sisakon tekercs kilengő végekkel; oromdísz két kecskeszarv. A takarók rajza és kivitele rendkívül ízléses; a legjobb német előképekre vall.

[1] Kőszeg sz. kir. város jelene és multja. Szombathely, 1877—78. I. 97—103. lap.

[2] *Chernel K.* id. m. I. 101. lap.

A címerfeletti kőlapon következő felírás olvasható:

D. O. M. S.
FERDINANDO. A. MAVGIS. ADOLESCENTI. ERVDITIONE. AC. MODESTIA. SINGVLARI. PRAEDITO. FATORVM. INVIDIA. IMMATVRE. E. VIVIS. SVBLATO. VIXIT. ANNOS. XXIIII. PHILIPPVS. A. MAVGIS. PRAEPOSITVS. HERZOGBVRGENSIS, FERDINANDI. ROMANORVM. ETC. REGIS. CONSILIARIVS. FRATER. GERMANVS. MOESTVS. HOC. MONVMENTVM. FRATERNAE. PIETATIS. AC. MEMORIAE. ERGO. POSVIT.

Az emlékkő felállítójának és fivérének személyét illetőleg *Stein Ubald* herzogenburgi prépost szívességéből a következőket állapíthatjuk meg.

Maugis Fülöp belga nemes családból származott, 1541. március 8-án lett prépost a St. Pölten melletti Herzogenburgban (megerősítést 1541. május 25-én nyert). A reformáció idején a császár gyermekeinek nevelője, az alsóausztriai kormány tanácsosa volt; közeli érintkezésben állott magával I. Ferdinánd császárral, aki őt különös kegyeiben részesítette és titkos tanácsosává nevezte ki. Meghalt Grácban 1550. április 23-án.

A herzogenburgi annalesek megemlítik, hogy a prépost egyik fivére, *Ferdinand a Maugis*, Kőszegen szerencsétlenség áldozata lett, amennyiben ólmos eső (Glatteis) alkalmával egy hídról egy kertbe zuhant és szörnyethalt. Holttestét később Herzogenburgba szállították, és az ottani Mária-kápolnában fivére mellé temették. Sírfeliratán csak az évszám első két számjegye olvasható (*„Obiit anno Dni 15..."*), de a fenti adatokból és a kőszegi emléktábla feliratából megállapítható, hogy az emlék felállítása 1541 és 1550 között történt.

A *Maugis*-emlékkő bizonyára külföldi (osztrák) mester munkája.

A Jakab-templom címeres emlékei között legrégibbek a templom építésével (1405) egykorú záróköveken látható domborművek. Ezek egyike a templom helyreállítása alkalmával eltávolított törmelékből került a kőszegi múzeumba. Égetett anyagból van; négy-karélyos foglalatban üres — valamikor festett — tárcsapajzsot mutat, amelyen címeralak vagy zománc már ki nem vehető (2. kép). A templom főhajójának boltozati zárókövein két — restaurált festésű és aranyozású — címer látható. Az egyik *Garai II. Miklós* nádornak, a templom újraépítőjének címere[3] (3. kép), a másik, ismeretlen családi címer, karélyos keretben vörös mezőt mutat, benne fehér szarufa alatt hatágú arany csillag (4. kép).

A XV. század első feléből való a templom jobboldali oldalhajójának 1938-ban feltárt falfestményén a sarokpilléren látható festett címer: fehérben (?) lefelé fordított holdsarló, fent két nyolcágú vörös csillagtól, lent arany kereszttől kísérve (5. kép).

[3] *Horváth Detre*, Kőszeg fejlődéstörténetének vázlata. Szeged, 1930. 11. lap

A címer emlékeztet a *Hunt-Pázmány-nemzetség* címerére, amely a középkorban sok változatban fordul elő, néha lefelé fordított holdsarlóval is, például Mezőlaky Péter csanádi püspök (1438—57) pecsétjén. Hogy itt egy helyett két csillag és kereszt kíséri a címeralakot, magábanvéve még nem zárja ki azt, hogy a Jakab-templom festett címerének tulajdonosában a Hunt-

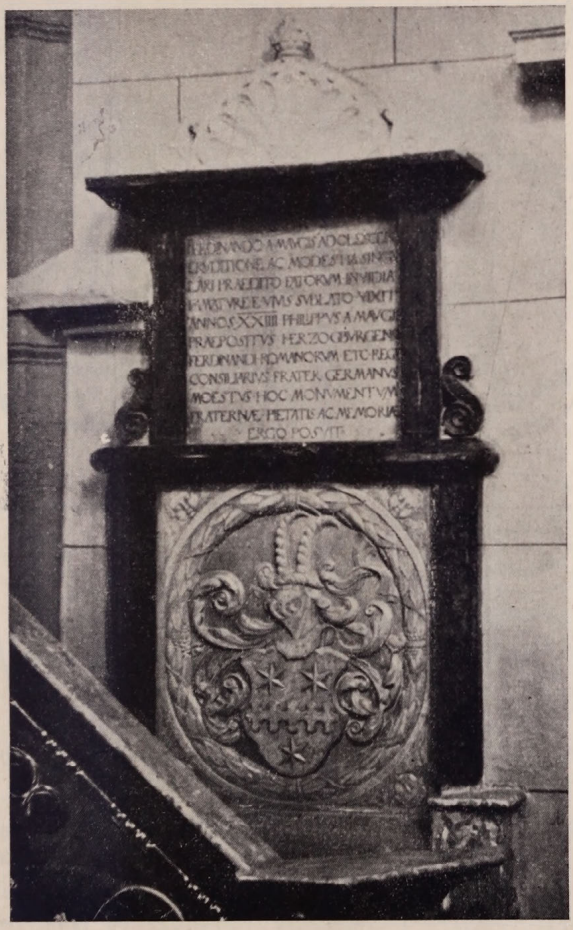

1.

Pázmány-nemzetség valamelyik leszármazottját lehetne sejteni. Egyházi méltóságot viselő nemesek gyakran bővítették kereszttel családi címerüket.

A Jakab-templom középhajójának kőpadlójába két, egészen egyenlő nagyságú és kivitelű faragott márványlap van beillesztve; mindkettőn a bemélyített keretben felül lekerekített, alul csúcsban végződő címerpajzs van. A faragás annyira lekopott, hogy azon sem címeralak, sem felírás vagy évszám már ki nem vehető. A faragás korára sem lehet stílusából következtetni. Chernel megállapította, hogy a szentélyhez közelebb, a hajó tengelyében elhelyezett kőlap kripta lejáratát fedi; a

kriptában a Kőszegen 1679-ben eltemetett *Széchy Mária* sírhelyét véli felismerhetni.[4] A Széchyek kétfejű sas-címerének nyomai azonban nem találhatók a sírköveken, amelyek talán régebbiek a XVII. század végénél.

Ugyancsak nagyon elkopott a Jakab-templom baloldali hajójának padlójába illesztett, mintegy 190 cm magasságú címeres kőlap. A címert Chernel helyesen határozta meg mint az 1647-ben magyar indigenátust nyert, jelenleg kihalt báró *Puchheim (Puchain)-család* címerét. Abban azonban alighanem

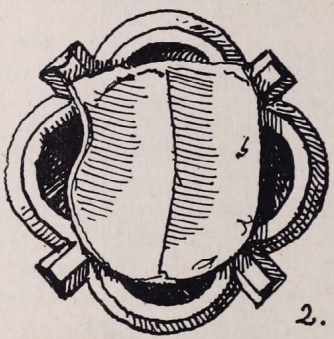
2.

4.

3.

5.

téved, hogy ez Puchheim Antal bécsújhelyi püspöknek a sírköve volna, aki 1702 június 11-én szentelte fel a templom oltárait.[5] Eltekintve attól, hogy a címeren egyházi méltóság jelvényei nincsenek, annak stílusa korábbi időre, talán a XVI. század második felére vall.

Szép, bár nem a Maugis-emlékkő művészi színvonalán áll, *Jurisics Miklós*nak, Kőszeg város hősies védelmezőjének a Jakab-templom baloldali oldalhajójába befalazott címere. A követ Jurisics Miklós 1538-ban állíttatta gyermekei, Ádám és Anna emlékére. Képét a TURUL V. évfolyamának (1887) 184. lapján megjelent fametszet alapján közöljük (6. kép).[6]

A bencés-templom újabb keletű címerei: a *Batthyány-címer*

[4] Id. m. I. 100. 101. lap. [5] Id. m. I. 100. lap.

[6] Leírását és feliratát lásd u. o., továbbá Chernel id. m. I. 100. lap, Horváth D., A multak emlékei a jelenben Kőszegen, II. 77. lap, stb.

a XVIII. századból, a szt. Alajos oltárképének keretén, faragott és aranyozott kartus-keretben, ugyancsak renoválva; továbbá *Adelffy Antal és Gombossi Anna* festett címerei a kórus karzatán 1750-ből.

Megemlítjük még a szt. Imre-templom padjain faragott címert (koronából emelkedő koronát tartó oroszlán a XVIII. századból), továbbá a *Mecséry-család* címerét a kálvária-templomban és néhány, a XIX. század elejéről való címeres sírkövet *(Meskó, Csergheő, Theumern* stb.)

6.

A nyugati országokhoz viszonyítva Magyarország szegény a kő- és fafaragású régi címeres emlékekben. A Salzburg melletti St. Zeno kolostor keresztfolyosóján több a középkori címeres sírkő, mint amennyit egész hazánk területén összeszámlálhatnánk. Igaz, hogy régi keresztfolyosó nálunk egy sem maradt meg. De éppen mivel kevés az ilyen — ingatlan tartozékát képező — régi címerfaragás, kétszeresen meg kell becsülnünk őket. Ismertetésükkel számos cikk foglalkozott a Turul korai évfolyamaiban, a Műemlékek O. Bizottságának kiadmányaiban, művészeti folyóiratokban. De összefoglaló ismertetésük mindezideig hiányzik, az elszórtan megjelent közlemények pedig nem mindég a kellő heraldikai szakszerűséggel tárgyalják a

címerek ügyét. Míg Fejérpataky és Áldásy alapos munkái úgyszólván hiánytalan áttekintést nyujtanak a címereslevelekről, a templomokban, kolostorokban, régi épületeken és sírkertekben található címeres emlékek nálunk nincsenek feldolgozva. Pedig hogy ezek milyen fontos szerepet játszanak a címertani és családtörténelmi kutatásokban, nem is említve művészettörténeti érdekességüket, azt talán eléggé bizonyítja a németalföldi királyi tanács megbízásából Amsterdamban Ravenstein János városi nyomdásznál „Tombeaux des hommes illustres" címen 1517 óta megjelent könyvsorozat, amely a sírkőveknek — és pedig nem csupán a híres emberek sírköveinek — leírását, szövegét és, ahol van, címerét is részletesen ismerteti, s amelyre, mint hiteles forrásra, nemesi bizonyítványokban gyakran történik hivatkozás. Azt hisszük, hogy régi faragott címeres emlékeinknek szakszerű publikálása nemcsak a heraldikusoknak és genealogusoknak, de a történetkutatóknak és műtörténészeknek is sok, eddig ismeretlen adatot szolgáltatna.

*

GY. von VÉGH: *Heraldische Denkmäler in Kőszeg.*

Auszug. In der St. Jakobskirche zu Kőszeg befindet sich ein, mit sehr fein ausgeführtem Wappen geschmückter Gedenkstein, welchen *Philipp a Maugis*, Probst von Herzogenburg, zum Gedächtniss seines, in Kőszeg verunglückten Bruders Ferdinand errichten liess (Abb. 1.). Ersterer, ein Vertrauter Kaiser Ferdinands d. I. und Erzieher seiner Kinder, war 1541—50. Probst in Herzogenburg (Mitteilung Sr. Hochwürden Ubald Stein's, des gegenwärtigen Probstes daselbst). Ausser dem Maugis-Denkmal weisen auch die Schlusssteine des Gewölbes Wappendarstellungen auf, Wappen des Palatins *Nikolaus Garai*, des Neuerbauers der Kirche (1405) Abb. 3.) und ein unbekanntes Familienwappen (Abb. 4.). Ferner befindet sich ein gemaltes Wappen (Abb. 5.) neben der ebenfalls dem XV. Jarh. entstammenden 1938 aufgedeckten Wandmalerei; es ist möglicher Weise dem Geschlecht der *Hunt-Pázmány* zuzuschreiben. Einige Wappengrabsteine, so das vom Verteidiger der Stadt gegen die Türken, Nikolaus *Jurisics* dem Gedächtniss seiner Kinder gewidmete schöne Wappen (Abb. 6.), ergänzen die Reihe der heraldischen Denkmäler der Benediktinerkirche, zu welchen sich noch eine Anzahl in Plastik und Malerei ausgeführte Wappen anderer Gebäude und des Friedhofes gesellen. Es wäre wünschenswert solche heraldische Denkmäler des Landes fachgemäss zu publizieren.

Vasmegyei szavazóbárca (1824)

címen a Dunántúli Szemle 1940. évi első számában egy cikk jelent meg Huszár Lajostól. Ismertet benne egy szavazóbárcát, mely egyebek között a Nemzeti Múzeum gyüjteményében is megtalálható.

Azt írja róla, hogy „pontosabb meghatározást eddig még senki sem tudott adni róla". Ez tévedés. Először az Érem c. folyóirat VII. évfolyamában (1934) — tévesen a szabadságharc veretei között — ismertette Karny Rezső dr., másodszor a Vasi Szemle II. évfolyamában (1935. 407.) közöltem róla, hogy Vasmegye szavazóbárcája, melyből „a Vasvármegyei Levéltárban eredetinek látszó csomagolásban, két kisebb zsákban néhány száz darab található".

Marad tehát egyedül új Huszár cikkében, hogy a bárcát 1824-ben használták először. *Horváth Tibor Antal.*

Mátyás korának veszprémi emlékei.

GUTHEIL
JENŐ dr

Hunyadi Mátyás uralkodói nagyságának összetevőit vizsgálva föltétlenül szemünkbe ötlik kiválósága, mellyel embereit megválogatta. Hatalmas egyéniségének nem felelt meg a régi garnitúra, ő uralkodni akart, nem alkalmazkodni. Százada korszakforduló. A középkor világszemléletét felváltja az újkor, a humanizmus és renaissance szelleme; a császárság és pápaság középkori univerzalizmusának helyén kezdenek kialakulni a független, egymás rovására terjeszkedni akaró nemzeti államok. Mátyásnak, a koreszmék hatalmas hordozójának útjában voltak a rendiség oszlopai, nem tudott mihez kezdeni a Garaiakkal, Rozgonyiakkal, Újlakiakkal. Szépen félretolta őket, s új vezetőréteget teremtett magának, melyet nem a származás képesített, hanem a tehetség. Kancelláriájában, diadalmas hadseregében, diplomáciájában, politikai bizalmasainak sorában hiába keressük az országnagyok fiainak neveit. Csupa homo novus, igénytelen eredetű magyarok és ismeretlen származású idegenek, kiket részben atyjától vett át: Vitéz János, Várdai Péter, Janus Pannonius, Bakócz Tamás, ifj. Vitéz János, Rangoni Gábor, Vetési Albert főpapok; Kinizsi Pál, Zápolyai István, Magyar Balázs, Székely Jakab, Geréb Péter hadvezérek; Kosztolányi György, Handó Gergely, Hangácsi Albert, Vezsényi László, Filipecz János stb. követek. Emberek, akiket Mátyás tett naggyá, neki köszönték emelkedésüket, de hűségük mellett rátermettségük, humanista műveltségük révén is alkalmasak voltak arra, hogy valóra váltsák az irányítást mindig kezében tartó nagy király elgondolásait.

Mátyás királynak bölcs és szerencsés szelekciójáért Veszprém is örök hálára van kötelezve. Neki köszönjük egyházmegyénk egyik legkiválóbb püspökét, a veszprémi püspökséget Mátyással egyidőben kormányzó Vetési Albertet, a nagy király egyik legjelesebb diplomatáját. Életének ismerete nemcsak az egykorú Veszprémre vet világot, hanem betekintést ad Mátyás birodalmi politikájának széleskörű diplomáciai munkájába is, és feltárja a király egyik bizalmi emberének, ennek a jeles humanista magyar főpapnak lelki alkatát.

Vetési Albert, aki 1458-tól 1486-ig kormányozta a veszprémi egyházmegyét, a Hunyadiak kreaturája. Ötszáz éve élő nemesi családnak egyetlen sarja, aki országos jelentőségű tevékenységet fejtett ki. A Kaplyon-nemzetségből származó elődei, — ugyanebből a nemzetségből eredt a Károlyi grófok családja is, — Lőrinc és Pál testvérek a XIV. század közepe táján egyik szatmármegyei birtokuk után felvették a Vetési nevet, melyet 1864-ben vitt sírba a család utolsó férfisarja. Püspökünk atyja, Vetési Jakab, a XV. század elején Szatmár megye alispánja; Potentiana nevű feleségétől öt gyermeke született; két fiú: Albert és Miklós, három lány: Anna, Piroska, Dorottya. Az

elsőszülött Albert születési éve ismeretlen, 1422-ben fordul elő először a neve egy királyi rendeletben, amely meghagyja Szatmár megye hatóságának, hogy indítson vizsgálatot a Károlyi, Vetési, Csomaközi és Bagosi családok részéről a Kidei család ellen erdőpusztítás miatt emelt panasz ügyében. A rendelet a panasztevők sorában megnevezi Vetési Jakabot és fiát, Albertet.

Egyházi pályára lépve a Szatmár megyét is magában foglaló erdélyi egyházmegyébe véteti fel magát az ifjú Vetési Albert. A kisebb rendek felvétele után tanulmányainak folytatására a bécsi egyetemre megy, ahol bölcsészettel és humanista tanulmányokkal foglalkozik. Elnyerve a „szabad mesterségek" magiszteri fokozatát, maga is tart két éven át előadásokat a bécsi egyetemen: 1430-ban Boetiusnak „a bölcsészet vigasztalásáról" írt könyvét, 1431-ben pedig Aristotelesnek természetrajzi munkáját magyarázza. Ezután a jogtudomány elsajátítása végett Páduát keresi fel, ahol tanulmányait mint a kánoni és római jog tudora fejezi be, „iuris utriusque doctor", amint ezt a címet több oklevélben viseli. E közben 1433-ban Rómában találjuk, ahol a magyar uraknak nagyszámú és fényes társaságában résztvett Zsigmond királynak császárrá koronázási ünnepségén.

Tanulmányainak végeztével hazatér és egyházmegyéjének szolgálatába áll. Csakhamar kanonokká lesz, 1446-ban székesegyházi főesperes, 1449-ben pedig püspöki helynök. Mint előkelő egyházi méltóságnak alkalma nyílik arra, hogy Hunyady Jánossal, aki az ország kormányzói tisztsége mellett az erdélyi vajdaságot is megtartotta, élénk összeköttetést tartson fenn. A nagyképzettségű és világlátott erdélyi pap számára Hunyadi János bizalma nyitja meg a diplomáciai pályát.

Amikor a magyar rendek hiába kérik III. Frigyes császárt, hogy engedje országába a gyámságban magánál tartott V. Lászlót, a pápa közbenjárásához folyamodnak. Hunyadi János, mint kormányzó, 1552-ben Ágoston győri püspökkel és Tótösi László királyi főpohárnokkal együtt Vetési Albertet küldi követségbe V. Miklós pápához. Azonban nem sok eredményt érnek el. A pápa nem hajlandó erélyesebben kényszeríteni a császárt álláspontjának megváltoztatására. Rómából visszatérve Vetési már a kormányzó titkára. Mint ilyen kap a következő évben másodízben diplomáciai missziót Hunyaditól: Milánóba küldi az ott uralomra került Sforzákkal kötendő szövetség ügyében. Kevéssel ezután a király szolgálatában találjuk. V. László érdemeinek jutalmául 1454-ben a csongrádmegyei Szentkirályon birtokadományban részesíti őt. 1455-ben mint „László király, Hunyadi János országos főkapitány és a magyar urak követe" indul útra Vetési, hogy a pápa, a velencei köztársaság, az aragóniai király és más keresztény hatalmak támogatását szerezze meg egy nagyobbszabású török-ellenes vállalkozáshoz. Miután Velence kilátásba helyezte támogatását, követtársával Rómába megy. V. Miklós már utolsó óráit éli, mikor az örök városba érkeznek, s az utódává válasz-

tott III. Kálixt pápaságát a török elleni összefogás és erőgyüjtés erélyes munkálásával kezdi. Vetésit az új pápa apostoli főjegyzői (protonotariusi) ranggal és több kiváltsággal tünteti ki, neki és követtársának száz forint tiszteletdíjat fizettet ki a szentszék kincstárából. A követségjárásból hazatérve, 1456-ban az erdélyi káptalan prépostjává lesz, majd a következő év elején V. László a nyitrai püspökséget adományozza neki.

De a királyi kegy egy pillanatra sem rendíthette meg Vetésit a Hunyadiak iránti hűségében. Hunyadi László kivégzése csak még jobban sarkalja arra, hogy V. László halála után Mátyás megválasztása érdekében buzgólkodjék.

1. Veszprém a XVI. században.

Mátyás, alighogy királlyá választják, alkancellárjává, majd titkos kancellárjává teszi a Hunyadiak hűséges emberét, s még ugyanennek az 1458. évnek tavaszán a nyitrai püspökségről az előkelőbb és gazdagabb veszprémire helyezi át. III. Kálixt pápa 1458. június 16-án állítja ki Vetési Albert számára a kinevező bullát, mellyel őt a veszprémi püspöki székre emeli.

Vetésinek veszprémi püspöksége idején bőséges alkalma nyílik meghálálni királyának kegyét. Mint egy valóságos világjáró, állandóan úton van és szolgálja Mátyás eszélyes, bonyolult külpolitikáját.

Küldetései sorozatát hamarosan megkezdheti. Amikor idehaza a pártütő Garai, Újlaki, Szilágyi és társaik Mátyással szemben III. Frigyes császárt kiáltják ki magyar királlyá, a pápai trónon az elhunyt III. Kálixt utódaként II. Pius néven

Aeneas Silvius Piccolomini, Frigyes császár egykori titkára és bizalmasa ül. Félő, hogy a pápai trón tekintélyével ő is Frigyes mellé áll, támogatva annak a magyar trónra való aspirációit. Ennek megakadályozására Mátyás követeket küld az új pápához, hogy a maga és a magyar nemzet hódolatát tolmácsolják előtte. A fontos követség vezetőjéül a veszprémi püspököt szemeli ki és Vetési ezúttal sikerrel meg is oldja a rábízott feladatot. II. Pius épen útban van Mantuába, ahova kongresszusra hívta a török elleni szövetség megkötésére a keresztény fejedelmeket, amikor a magyar követek 1459 márciusában Sienában találják őt. Vetési üdvözlő beszédére a pápa a legnagyobb elismeréssel emlékezik meg a magyar nemzetnek a török ellen eddig folytatott hősies küzdelméről és Hunyadi János érdemeiről, elismeréssel szól Hunyadi Mátyásról is. Biztosítja a követeket, hogy már a kongresszuson is, elsősorban Magyarország megsegítését fogja szorgalmazni, Frigyeshez pedig április 2-án levelet intéz, hogy ne hallgasson a lázadókra, álljon el a Mátyás ellen tervezett támadástól.

1460 január 25-én az olmützi értekezleten tárgyal Vetési Podjebrad cseh királlyal, akit közvetítőnek kér fel Mátyás a császárral fennforgó viszályok kiegyenlítésére.

1463 tavaszán ismét Olaszországba kell mennie Vetésinek Frangepán István gróf követtársával, hogy Velencét és a pápát a török ellen támogatásra serkentse. A doge 3000 aranyforint havi segélyt ajánl fel hat hónapra, vagy ha szükség lenne rá, hosszabb időre is. Rómába velük együtt érkezik a riasztó hír: Bosznia elfoglalása. II. Pius elhatározza, hogy a következő esztendőben személyesen áll a keresztes hadjárat élére.

1471 nyarán a regensburgi birodalmi gyűlésen igyekszik megnyerni Vetési a német fejedelmeket Mátyás terveinek. Meglehetős közöny fogadja buzdításait, melyekkel a kereszténység nagy érdekeire figyelmeztet; a császár és a német fejedelmek nem sok barátságos érzést mutatnak a magyar király személye iránt.

1473 február 2-án Barbó Márk bíbornok egyrészt Mátyás, másrészt Kázmér lengyel és Ulászló cseh királyok közti tartós béke létrehozására a sziléziai Neisze városba hívja kongresszusra a felek békebiztosait. Mátyás kiküldöttei között megint Vetési is részt vesz a tárgyalásokon, amelyeket még ugyanezen évben Troppauban folytatnak ugyancsak Vetési részvételével, de minden eredmény nélkül. 1474-ben a szepességi Ófaluban sikerül ugyan Vetésiéknek fegyverszüneti egyességet kötni a lengyelekkel, de a három évre szóló megegyezés is rövid életű, a császár mesterkedése még ez év őszén háborúba keveri Kázmért és Ulászlót Mátyással. A cseh-lengyel haderő pusztulása, Mátyás sziléziai teljes diadala lesz a háborúskodás vége.

Alig végez Mátyás északi szomszédjaival, máris keletre kell irányítani figyelmét, ahol a törökök 1474-ben betört az országba, és Erdélyen keresztül megrohanja Váradot. Mátyás-

nak erélyesebb fellépésre kell elhatároznia magát, s hogy ehhez ismét támogatást keressen, 1474 novemberében újból Velencébe és a pápához küldi Vetési Albertet, Laki Thuz János szlavóniai bán társaságában. Velencében ígéretekkel kell beérniök, Rómában azonban IV. Sixtus hathatósabb támogatást nyujt. Vetésiék kérésének hatása alatt tized-adót vet ki az egyházi javadalmakra, s jelentős pénzsegélyt küld Magyarországba.

Vetési és Thuz 1475 januárjában érkeznek Rómába és dolguk végeztével április elején indulnak hazafelé. Útközben kapják királyi hírnök útján a rendeletet, hogy térjenek vissza Rómába, és ott várják be Fontana Ferencet, Veronai Gábor egri püspök unokaöccsét. Ő hozza számukra az utasítást, hogy mindhárman Nápolyba menjenek, és ott Mátyás nevében kössék meg a házassági frigyet Aragóniai Ferdinánd nápolyi király leányával, Beatrix hercegnővel. Június 20-án vonul be Vetési társaival Nápolyba, és másnap már fogadja is őket Ferdinánd király a velencei és milánói követek jelenlétében. Hogy mikor és hogyan történt a házassági frigy megkötése, nem tudjuk. Az ilyen módon, az egyik fél távollétében, megbízottak útján való házasságkötés fejedelmi személyeknél a régi időkben gyakori volt. Beatrix ettől kezdve Magyarország királynéjának tekinti és címzi magát. A következő év őszéig Nápolyban marad, amikor egy fényesebb követség megy érte, hogy új hazájába kísérje.

Beatrix 1476 végén lezajlott fehérvári fogadtatásánál szintén fontos szerepe van Vetési Albertnek, a királyné kancellárjának. Mátyás a renaissance fejedelmi pompa minden fényét megragyogtatja ez alkalommal. Fehérvárig jön Beatrix elé. „Kísérete csak úgy csillogott az aranytól, az ezüsttől, a sok drágakőtől. A király előtt tíz hatalmas paripán apródok lovagoltak, ruhájuk sárga, szürke, zöld és barna bársonyból készült. Beatrix aranyhímes, zöld bársonyborítású, aranyozott hintóban érkezik. Kísérete két, szintén aranyozott, hat-hat egyforma színű lótól vont hintón érkezik. Az üdvözlések lezajlása után zene harsan fel". S mikor a fehérvári bazilikában Vetési Albert veszprémi püspök Magyarország királynéjává koronázza a nápolyi királylányt — 1476 december 14-ét írtak — „a koronázás után, — amint az egykorú elbeszélő magasztalólag említi, — akkora trombitálás, sipolás és éneklés következett, hogy egymás szavát is alig lehetett érteni".

Vetési diplomáciai tenykedése a nápolyi úttal le is zárul. Minden valószínűség szerint ugyanebben az útjában, 1475 augusztusában még Velencében tárgyal Thuz Jánossal együtt, hogy a segélynyujtás ügyében határozottabb választ hozzanak a királynak: ez volt utolsó követi szereplése.[1]

[1] Vetési életére és diplomáciai tevékenységére vonatkozóan lásd Fraknói Vilmos, Mátyás király magyar diplomatái, Budapest, 1898., 32—51. — V. ö. Lukcsics József, Bevezetés a veszprémi püspökség római oklevéltárának III. k.-hez. (A veszprémi püspökség római oklevéltárának I—IV. köte-

Veszprém várának királya és hazája szolgálatában annyi fáradalmat elviselt öreg püspöke életének utolsó évtizedét kizárólag egyházmegyéje kormányzásának szenteli. Itt tartózkodik állandóan székvárosában, innét keltezi okleveleit: „datum in palatio nostro episcopali Vesprimiensi".

2. A Vetési-kő.

Amint történelmi emlékeink és adataink tanusítják, Vetési nemcsak életének nyugodtabb utolsó szakában, de kezdettől

teihez bevezetés c. kiadványban, Budapest, 1896—1907., 171—179.) — Beatrix fehérvári fogadtatását és koronázását l. Elekes Lajos, Királyi és főúri udvar (Magyar müvelődéstörténet, II. k. 270. sk.) és Kollányi Ferenc, A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története, Veszprém, 1901., 81. sk.

fogva ép oly híven teljesítette püspöki hivatását, mint ahogyan áldozatos lélekkel szolgálta királyát és hazáját. Akik a renaissance és a humanista műveltség velejárójának tartjuk a pogánykodást, Vetési Alberten láthatjuk, hogy ez a vélekedés a magyarországi renaissance és humanizmus esetében nem egészen helytálló. Amint a francia forradalom hekatombáiból magyar földön 1848 vértelen márciusa lesz, — Szekfű Gyula szép megállapítása, — ugyanígy tudta a magyar fajta méregteleníteni a humanizmus eszmeáramlatát is. És amint a humanista műveltségű Mátyás, a magyar renaissance fejedelmi reprezentánsa mindig becsülte a vallás igaz érdekeit, szívesen foglalkozott a szerzetesek ügyes-bajos dolgaival, jól érezte magát papi társaságban és felüdülni gyakran ki-kirándult budaszentlőrinci pálos barátai közé, ezenmód a mi Vetésink, kinél műveltebb fő nem sok akadt az országban, olyan mélységesen hívő lelket revelál egész püspöki magatartásával, hogy méltán soroljuk Veszprém legbuzgóbb püspökei közé. Joggal írja róla a pápai követ, De Marascha Bartolomeo castellói püspök IV. Sixtushoz 1483-ban küldött jelentésében: „... a veszprémi püspöknek, ennek a szent aggastyánnak dícséretét és erényeit el nem hallgathatom. Igazi szent, akit öröm látni főpapi székében."[2]

Vetési buzgóságával bőkezű nagylelkűség és egyházmegyéje iránti áldozatosság párosult. Egyike volt Veszprém alkotó püspökeinek, kinek nevét annyi pusztulás után és félezer év multán is dícséri Veszprémnek két tőle eredő értékes műemléke. A középkori jelentős és gazdag Veszprémnek, a királynék kincses városának szinte minden értéke elenyészett a mostoha idők viharában, hírmondónak is alig maradt ránk valami királyoknak, püspököknek csak levéltári adatokból ismert nagy alkotásaiból. Vetési nagyszabású építő munkásságára vall, hogy a gyér számban ránkmaradt középkori emlékek közül is kettő az ő nevéhez fűződik.

A káptalani magánlevéltárban őrzött egyik, 1476-ban kelt oklevele szerint Vetési Albert a székesegyház északi oldalán állott Szent György kápolnát, annak az időtől erősen megviselt festményeit megújíttatta, a kápolna számára II. Pius pápától,

[2] Katona, Hist. Crit., XVI. 508. — A szövegben közlendőkön kívül Vetési jellemzésére álljon itt ez a pár adat: 1475. márc. 5-én írja a pápának, hogy a veszprémi székesegyházban a zsolozsmát ájtatosan elvégzik, és a miséket rendesen mondják. Azonban kifogása van az egyes oltárok papjai ellen, akik kötelességüket hanyagul teljesítik. Ezért a káptalannal egyetértően meghagyja nekik, hogy az előírt miséket és egyéb kötelességeiket a megállapított rendben és módon végezzék el. Intézkedéséhez kéri a pápa megerősítését, amit el is nyer. (Monumenta Romana Episc. Vespr. III. 236.) — 1481-ben misealapítványt tesz: malmát, melyet a szentistváni (ma Királyszentistván) plébános malma mellett maga építtetett, a Krisztus szent teste oltárának adja, hogy azon minden kedden püspökelődjei és utódjai lelkiüdvéért szentmisét mondjanak. (Veszprémi kápt. magánlvt. 1481. Veszpr. Eccl. et capit. 58.). 1485. május 10-én belép a római Szentlélektársaságba, hogy a tagok számára biztosított búcsúkban részesüljön. (Lukcsics i. m. 178.)

mikor a király megbízásából követségben járt nála, búcsúkat szerzett és a kápolnában, „mert illő dolog — mondja oklevelében — hogy Istentől nyert javainkból gondunk legyen rá, hogy Isten dicsőségére és a tisztítóhelyen szenvedő lelkek üdvére buzgóbban és állandóan mutassuk be a szentmiseáldozatot" — Szent György vértanu oltárának jobboldalán Krisztus szent testének, Szent Albert, Lőrinc, Sebestyén és Januárius vértanuk tiszteletére márványból faragott oltárt állíttatott. Az oltár miséspapja részére ezzel az adománylevelével alapítványt tesz,

3. A Vetési-címer.

Füreden és Csopakon egy-egy szőlőjét, Veszprémvízén (a mai Séd) Pókafölde nevű helyen építtetett malmát, Jutason pedig szintén sajátszerzeményű szántóföldet és rétet adományozva javadalomként az oltárnak.[3]

[3] Veszprémi kápt. magánlvt. 1476. Veszpr. oppid. 58. — A középkorban erősen dívott az oltárjavadalmak alapítása. Legtöbbször azok, akiknek nem volt elég anyagi erejük templomépítésre, legalább egy kápolnát vagy oltárt igyekeztek állítani kedvelt szentjeik tiszteletére valamely templomban, s az így létesített oltárt javadalommal, alapítvánnyal látták el: ház, földek, szőlők stb. alakjában. A javadalmat az illető oltár papja élvezte, aki ennek fejében köteles volt bizonyosszámú misét azon az oltáron elmondani. Az oltárjavadalmas papot altarista-nak, praebendatusnak vagy prebendistának, oltárigazgatónak (rector altaris) nevezték. Minthogy az oltárjavadalmak nagy része nem volt elégséges egy pap eltartására, rendesen a kanonoki állásokhoz csatolták ezeket az oltáros papi hivatalokat, ú. n. rectorátusokat. A veszprémi káptalan XVI. századi számadáskönyve szerint Veszprémben 38 ilyen oltárjavadalom volt, részint a székesegyház, részint más templomok vagy kápolnák oltáraihoz csatolva. Az oltárjavadalomhoz tartozó házban lakott az illető kanonok, akit a javadalomra a püspök vagy a káptalan kinevezett. V. ö. Christophorus Beke, Historia diplomatica almae dioecesis Vesprimiensis, 1855. (Kézirat a veszprémi püspöki könyvtárban.) II. 24—25., és Lukcsics, A veszprémi káptalan a XVI. században, 30—34.

A Szent György kápolna restaurálása és az oltárépítés jóval korábban történt 1476-nál. Ugyanis a káptalannak egy 1473-ban kelt oklevele már említést tesz Albert püspök új oltáráról, amelynek a káptalan telket adományoz.[4]

Talán ezt a márványoltárt, vagy Vetési más valamely alkotását díszítette a középkori Veszprém egy értékes hírmondója, az ú. n. Vetési-féle pillérfő (2. kép), mely a legutóbbi időkig a vár északi bástyafalába volt beépítve, míg 1939-ben a plébániaépület előtti beszögellésben nyert elhelyezést. A homokkőből faragott hengeroszlopra helyezett vörösmárvány faragvány közepén van Vetési Albert püspök címere: egy pajzs, benne kiterjesztett szárnyú sas. A pajzs felett főpapi süveg, melynek két szalagja takaró módjára csüng le a pajzsról, a szalagok végén négy-négy bojttal (3. kép). A címert a következő antiquabetűs renaissance felirat fogja közre, első részében Vetési jelmondatával:

IN DO FA CEMVS
VIRTVTEM
ALBERTVS EPS · W · ME
FIERI IVSSIT 1467.

(Istennel győzelmet aratunk. Albert veszprémi püspök állíttatott engem 1467.)

A szöveg elhelyezése, a megfordított második sor azt a gyanut keltheti, hogy nem pillérfővel, hanem magasabban elhelyezett zárókővel van dolgunk. Nem kis művészettörténeti jelentőséget ad a Vetési-kőnek az a körülmény, hogy a legújabb megállapítások szerint *a legrégibb keltezett magyar renaissance emlékünk*, s a budai vár eddig ismert töredékeit is megelőzi.[5]

Vetésinek a székesegyház fényét emelő bőkezűségét hirdeti a másik műemlék, a tőle származó értékes misemondó ruha, a Vetési-kazula is (4. kép). Becses emlékünk ez a miseruha már csak azért is, mert egyetlen maradványa a középkori veszprémi székesegyház elpusztult gazdag felszerelésének. Az ezredévi országos kiállításon is bemutatott és jelenleg a veszprémi múzeumban őrzött Vetési-kazula vörös bársonyból készült, amelyet gránátalma-lombok és virágindák díszítenek fejlett művészi ízlésre való arányossággal. A miseruha hátulján arany kereszt

[4] Veszprémi kápt. magánlvt. 1473. Veszpr. oppid. 57.

[5] Balogh Jolán, A késő-gotikus és a renaissance-kor művészete (Magyar művelődéstörténet II. 566. sk.) — V. ö. Békefi Remig, A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban, Budapest, 1907., 50. — Vetési jelmondata: „In Deo faciemus virtutem" az 59. zsoltár 14. verse, melynek közölt fordítása Pataky Arnold dr.-tól ered (Ószövetségi Szentírás 1930.)

húzódik végig, amelyen öt aranyhímzésű kép látható. A kereszt két szárának találkozásánál Szűz Mária, karján a kisded Jézussal. Kétoldalt Mária Magdolna és Szent István vértanu, míg a kereszt alsó, hosszabb szárán Keresztelő Szent János, alatta pedig Szent Pál apostol. Szent Pál képe fölött találjuk Vetési püspök címerét, a kiterjesztett szárnyú sast a püspöksüveggel. Az egyes képek külön vászondarabokra vannak hímezve s aztán a keresztre rávarrva.[6]

Püspökünk emberbaráti érzületére vall az az ispotály, melyet egy 1486-ban kelt oklevél tanusága szerint a káptalani városrészben emelt a Bold. Szűz kápolnájával. Az oklevél arról tudósít, hogy Bánkházi Mathkó Ispán és Bánky Ferenc nemesek 80 aranyforintért eladják Vetési Albert veszprémi püspöknek egy kőházukat és két jutasi jobbágytelküket. Amint az oklevél mondja, a püspök az ingatlanokat az ispotálykápolna javadalmának szánta.[7]

Városunk történelmében örök nevet biztosít Vetési Albertnek eddig említett alkotásain kívül az a pár eredeti oklevél is, amely részben tőle, részben püspöksége idejéből maradt ránk. Ezek az oklevelek teszik lehetővé, hogy képet alkossunk a XV. századi, Mátyás király korabeli Veszprémről, különösen arról, hol és hogyan helyezkedett el a középkorban a 36 kanonokot számláló veszprémi káptalan (5. kép).

Amint egy korábbi oklevelünkből tudjuk, a kanonokok kezdetben a várban laktak. II. István veszprémi püspöknek a káptalannal 1313-ban kötött egyessége, mellyel a veszprémi vár alján lakó népek részéről neki járó jövedelmeket a káptalannal megfelezi, azt írja a veszprémi várról, hogy „*egykor*, ennek a várnak alapításától kezdve, a kanonokok házai itt állottak."[8] Sőt egy 1184—1188 táján kiállított oklevél azt is elárulja, hogy ekkor még — tehát a XII. század végén — a kanonokok egy födél alatt laktak és közös asztalnál étkeztek.[9] Az 1313-ban kelt egyességlevél idézett szavai arra vallanak, hogy a kanonokok házai ekkor már nem a várban állottak. Hogy hol keressük a káptalan tagjainak házait, megmondja Vetési püspöknek egy 1467-ben kelt oklevele.[10]

Az oklevél szerint Albert püspök a Szent András és Benedek vértanuk, Szent Miklós és Gál hitvallók s Mária Magdolna tiszteletére a székesegyházban épített oltárt, minthogy csekély javadalma miatt szolgálatát senki sem akarja

[6] Békefi i. m. 48. sk. — A millenniumkor kiállított Vetési-kazulát ismertette Czobor Béla, Egyházi emlékek (Matlekovics Sándor, Az 1896. évi ezredévi kiállítás eredménye c. műben, V. 596.). Képét közli Radisits Jenő, Egyházi öltönyeink a XV—XVIII. századból (Czobor—Szalay, Magyarország történeti emlékei az ezredéves országos kiállításon, LXVI. tábla).

[7] Veszprémi kápt. magánlvt. 1486. Jutas, 34.

[8] Fejér, Codex diplomaticus VIII/1. 500.

[9] Monumenta Romana Episc. Vespr. I. 4. sk.

[10] Közli Beke i. m. II. 149. sk.

vállalni, a káptalan beleegyezésével az őrkanonoksággal köti össze. A káptalan pedig nevezett oltárnak, illetve az oltár igazgatójának adja lakásul „azt a kanonoki házat, amelyben

4. A Vetési-kazula.

most Ujlaki Gál őrkanonok, nevezett oltár jelenlegi igazgatója *lakik*, amely háznak szomszédja keletről tisztelendő Theren Miklós budai főesperes, székesegyházi *kanonok háza*, délről Szent János és Szent Pál székesegyházbeli oltárának háza, nyugatról a veszprémvárosi Szent Margit plébánia-egyház plé-

bánia-háza, északról pedig az *a közút, amely Veszprémből a Bakonyba vezet.* Minthogy pedig nevezett Gál úr Veszprém városában a *Szent Katharina asszonyszegnek* nevezett részen fekvő telkét, mellyel kelet felől a Szent Benedek hegye vagyis sziklája, délről tisztelendő Hadadi Demeter nevezett egyházunk *kanonokjának háza,* nyugatról a székesegyházi őrkanonokságnak egy puszta telke, északról pedig az *az utca határos, amely a nyugati káptalantól* a veszprémi váralján levő Szent Katalin egyházához vezet", a káptalannak a ráépített épületekkel együtt átadja, ezért a káptalan Gál kanonoknak sajátszerzeményű csopaki szőlőjét mentesíti a fizetendő tizedektől és kilencedektől.

Egyéb, ehelyütt bővebben nem ismertethető oklevelekből tudjuk, hogy a Szent Margit plébánia-egyház körülbelül — ha ugyan nem egészen pontosan — ott állott, ahol ma a Szent László-kápolna áll. A Veszprémből a Bakonyba vezető közút a mai Szent István-utca. Továbbá a veszprémi váralján levő Szent Katalin egyház az a templom, amelynek romjai ma is ott állnak a Miklós-utcában: az ú. n. Margit-romok. Ez a Szent Katalin-egyház t. i. kapcsolatos volt a Bertalan veszprémi püspöktől 1240-ben alapított Szent Katalin kolostorral, amelyben Árpádházi Boldog Margit is nevelkedett. A váralján északnak fekvő városrészt erről a kolostorról nevezték el Szent Katalin-városrésznek, másként Szent Katharina asszonyszegnek. Az oklevélben említett utca, amely a nyugati káptalantól a Szent Katalin-egyházhoz vezet: a mai Miklós-utca.

Ezeket szemelőtt tartva, nem nehéz a Vetési-féle oklevél helyrajzi adatai alapján a tájékozódás. Az Újlaki Gál-féle kanonoki ház a mai Eszterházi-utca alsó, Davidikum körüli részén, míg az említett telek Hadadi kanonok házával a mai Miklós-utca alsó, Jókai Mór-utcai bejáratától délre, s a Benedekhegytől nyugatra feküdt.

Vetési püspöknek a nyugati káptalanra vonatkozó adatait kiegészíti a veszprémi káptalannak 1471-ben kelt okirata. Az okirat a káptalan és Újfalusi András felsőörsi prépost közt történt cserét tárgyalja. A káptalan ugyanis helytelennek találván, hogy a felsőörsi prépostnak, aki ezidőben a veszprémi káptalannak tagja, ne legyen Veszprémben megfelelő lakóháza, „két kanonoki telket, melyek a veszprémi vár sziklája alatt nyugat felé esnek, s amelyekkel észak felöl Szent László király oltárának háza, nyugat felöl pedig az utca és a székesegyház Szent Afra oltárának háza szomszédosak", állandó lakás céljára András prépostnak és utódainak ad, cserébe a felsőörsi prépostság egy Csopakon levő birtokáért.[11] Tehát ebből az oklevélből kitetszően a mai Jókai Mór-utcának a Szent Imre-térrel érintkező keleti sora — szemben az

[11] Beke i. m. II. 152.

ú. n. Angyal-vendéglővel — szintén a nyugati káptalanhoz tartozott.

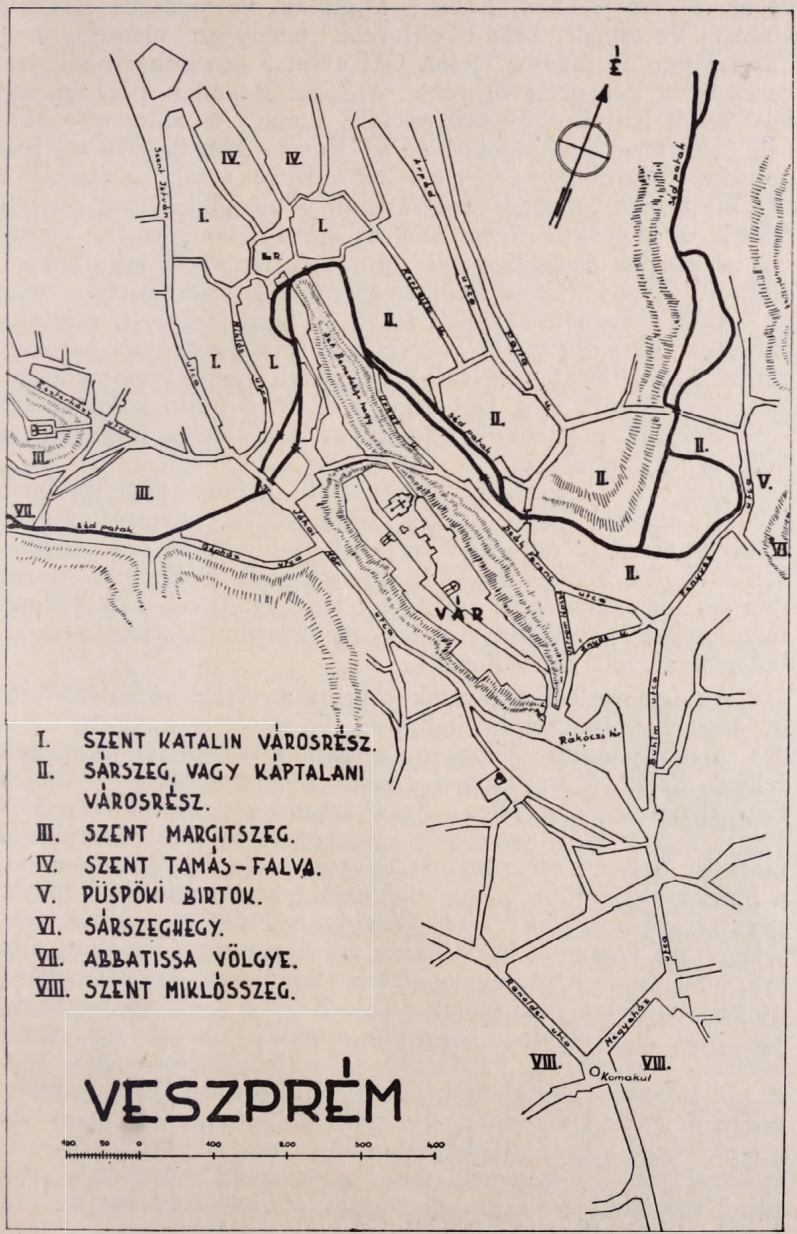

5. Veszprém alaprajza.

A nyugati káptalannál nagyobb területen helyezkedett el a „keleti káptalan" a manap Buhimvölgynek, azidőben „vicus

capitularis"-nak, káptalani városrésznek, vagy „*Sárszegnek*" nevezett városrészben. Ebbe a káptalani városrészbe ad betekintést Vetésinek 1484-i oklevele, amelyben előadja, hogy „tisztelendő és jámbor férfiú, Gál atya, a domonkosrendű testvérek és a Veszprémvölgyében a Szent Benedek sziklája alatt levő Szent Katalin kolostor perjele, a maga és konventje nevében" bizonyos ingatlanokat ad el Kornis Mihály segesdi főesperesnek. Minthogy az egyik telekre nézve, amely „a veszprémi vár alatt levő *Sárszeg* városrészben a püspöki birtok mellett" fekszik, a püspököt illetné meg az elővásárlás joga, az eladáshoz a püspök beleegyezését adja. „A Szent Katalin-kolostor említett telkével kelet felől a nevezett püspöki birtok, délről a *Veszprémvízének* nevezett folyó (a Séd), amely *a káptalani városrész közepén folyik keresztül* és a *nagyprépositi ház*, nyugatról Szent Miklós hitvalló oltárának háza szomszédosak". Ezenkívül eladja még Gál atya a Szent Katalin kolostor több szántóföldjét, melyeknek egy része a Kádárta irányába eső *Sárszeghegyen* fekszik.[12]

Tehát a „káptalani városrésztől" keletre püspöki birtok feküdt, azontúl pedig a Sárszeghegyének nevezett fennsík, amelyen ma a jutasi állomásra vivő utat találjuk. (Az oklevélben szereplő domonkos atyák intézték a Szent Katalin kolostor szintén domonkosrendű apácáinak lelki vezetését és a kolostori templomban az istentiszteletet. Konventjük a Szent Katalin kolostorral volt kapcsolatos.)

Az ismertetett oklevelek szerint a török hódoltság előtti 36 tagú káptalan tagjai tehát — legalább is nagyrészt — a vár tövében épült városban laktak: a vártól északnyugatra feküdt *Szent Margitszegen* (Jókai Mór-utca északi vége, az Eszterházi-utca alsó fele, a Szent László kápolna és Davidikum tája); a vár alatt északnak eső Szent Katalin városrészben, másként *Szent Katharina asszonyszegen* (a Margit-romok tája a Miklós-utcával) és a mai Buhimvölgynek megfelelő káptalani városrészben: a *Sárszegen*. Vagyis a Mátyás-korabeli, török világ előtti kanonoki házak talán egész pontosan ugyanott állottak, ahol ma is káptalani épületek állanak: az Angyal-vendéglő néven ismeretes épülettömb (Kat. Kör) a Jókai Mór-utcában (az 1471-es oklevélben szereplő szemközti házak ma magánkézben vannak), a káptalani jószágfelügyelőség épülete, a Szent Imre-tér káptalani házai, a Miklós-utcai ódon káptalani épületek és a Davidikum (ezek az épületek adják nagyjában az oklevelek „nyugati káptalanját"). Míg a keleti részen a buhimvölgyi Séd-kanyarulatban egymásmellé sorakozó pajta-utcai kanonoki majorok, gazdasági épületek és kertek őrzik a hajdan itt állott kanonoki lakóházak emlékét.

Így tűnik egyszersmind elibénk a város területének elosztása püspöki és káptalani részekre, amely elosztás minden

[12] Veszprémi kápt. magánlvt. 1484. Jutas 32. és Veszpr. oppid. 61.

valószínűség szerint II. István püspöknek a káptalannal 1313-ban kötött egyessége nyomán alakult ki. A káptalani városrészek és birtokterületek északra feküdtek (Jutas), míg a déli fél (amint a püspöki jószágkormányzóság, major, szérűskert és a várostól délre eső püspöki földek ma is mutatják) a püspök tulajdona volt. A határvonalat, melyet a hagyomány szerint hajdan a mai Jókai Mór-utca vonalában állott s egy 1318-ból származó oklevelünkben említett hatalmas sziklatömb, a *Csetekő* jelzett, a ma is élő hagyomány a Jókai Mór-utca 38-as számú házának falfülkéjében álló Nep. Szent János szoborhoz helyezi.[13]

Veszprém egykori nagy püspökének, Vetési Albertnek idejéből származó történelmi emlékeink világánál így rajzolódik elibénk a Mátyás-korabeli város. A várat karéjban körülölelő Szent Margitszeg, Szent Katharina asszonyszeg és Sárszeg. S ha még hozzáadjuk a középkori Veszprémnek korábbi adatokból ismert részeit, a Szent István-kori veszprémvölgyi monostor körüli települést (a mai Betekints- vagy Kiskutivölgy), amely az apácák nagytekintélyű főnöknőjéről Abbatissa-völgy néven szerepel; a Szent Katalin városrésztől északra elterült Szent Tamás-falvát (a mai Temetőhegyet) és — a mai belvárosnak ekkor még nyoma sincs — a vártól jó távoleső, egészen különálló települést a Komakut körül: a Szent Miklós-szeget, melynek plébánia-egyháza volt a mai Kálvária-dombon romokban szemlélhető Szent Miklós templom: nagyjában előttünk áll Mátyás korának Veszprémje.

Ebben a városkeretben zajlik le Mátyás meghitt emberének, Vetési püspöknek közel harmincéves áldásos főpásztori tevékenysége. Az ismertetett történelmi emlékekből kivehetően utat talál ennek a humanista műveltségű, nagy kultúrájú, világlátott főpapnak áldozatos munkája nyomán városunkba a renaissance kultúra minden eleme, az építészet csak úgy, mint a szobrászat, festészet és a mesterit alkotó kézműipar. Hogy a zene se hiányozzék: Mátyás király 1469-ben meghagyja a fehérvári káptalannak, hogy Miklós orgonakészítőt, aki elvállalta a veszprémi székesegyház orgonájának készítését, de a kialkudott pénzt felvéve, Fehérvárra ment át, haladéktalanul küldje vissza Veszprémbe.[14] Csak a XIV. század végétől kezdve honosodik meg hazánkban az orgona használata, s Veszprém Vetésinek köszöni első templomi orgonáját.

Vetési Albert, Veszprémnek félezer év után is fénylő nevű nagy püspöke, valóban minden alkotásában egyik legméltóbb híve és kortársa a magyar nemzet nagy királyának, Hollós Mátyásnak. A „Mathias Rex" születésének ötszázados jubileumát ünnepelve, bizonyára nem méltatlanul kapcsoltuk egybe kettőjük emlékét.

*

[13] A középkori Veszprémre vonatkozóan l. Beke i. m. — Békefi i. m. Ádám Iván, A veszprémi székesegyház, Veszprém, 1912.

[14] Veszprémi kápt. magánlvt. 1469. Veszpr. Eccl. et capit. 48.

Dott. EUGENIO GUTHEIL: *I monumenti di Veszprém del tempo di Mattia Corvino.*

Sunto. Questo scritto è stato preparato per il cinquecentesimo anniversario della nascità di Mattia Corvino. Nel tempo del re leggendario degli ungheresi, la creatura dei Hunyadi, già segretario di Giovanni Hunyadi e diplomatico eccellente di Mattia Hunyadi: Alberto *Vetési* siede sulla sedia vescovile dell' antica città di Veszprém. Discendente di una famiglia nobile, risoltosi alla vita ecclesiastica, fece gli studi a Vienna e a Padova. Fu un umanista, ma il suo umanesimo si uni coll' animo credente di Dante e del Petrarca. Finiti gli studi, come prete della diocesi transilvana, viene in communicazione con Giovanni Hunyadi, che indirizza il prete coltissimo alla carriera diplomatica. Milano, Venezia, Roma furono le prime stazioni della sua attività di delegato. Il re Ladislao V. nomina Vetési vescovo di Nyitra, Mattia Hunyadi nel 1458 vescovo di Veszprém. Durante i primi venti anni del suo vescovado pressochè trentenne è quasi sempre in viaggio. Come deputato di Mattia visita diversi paesi, cerca alleati contro i turchi e serve la politica estera imperiale del suo re, specialmente in Italia. Nel 1459 saluta a Siena il nuovo papa, Pio II; nel 1463, 1474 e 1475 Mattia lo manda a Venezia e a Roma e i viaggi di Vetési acquistarono soccorsi significanti per l' Ungheria. Nel 1475 si trova a Napoli e, con l' aiuto di due suoi compagni di delegazione, conclude nel nome del suore l' alleanza matrimoniale con Beatrice d' Arragona.

Vetési si è distinto non solo come diplomatico, ma anche come vescovo fu uno dei maggiori. La città di Veszprém, tanto ricca nel Medioevo, aveva perduto quasi tutti i suoi tesori nel tempo della dominazione turca e anche fra i rari monumenti sopravvissuti due si legano al nome del Vetési. La memoria delle sue costruzioni è serbata dalla pietra nominata Vetési, proveniente dal 1467 (fig. 2.), probabilmente un capitello (di un pilastro), il più antico residuo datato del Rinascimento ungherese. Il secondo è la pianeta di Vetési, mostratagià all' esposizione nazionale millenaria, ora nel Museo del Comitato di Veszprém (fig. 3.), l' unico tesoro della ricca cattedrale medioevale di Veszprém che poté sopravivere alla devastazione turca. Sono di un valore inestimabile i documenti rimastici dal Vetési, in base ai quali si può ricostruire l' immagine della Veszprém dei tempi di Mattia. Appiè della fortezza di Veszprém situata sull' alta roccia, sulla riva del tortuoso fiume del Séd, giacque la citta medioevale di Veszprém, laddove si vedono ancora il chiostro della Valle di Veszprém, fondato da Santo Stefano, e l' antico luogo di dimora della Beata Margherita della casa d' Árpád: le rovine del chiostro di Santa Caterina. Quivierano situate anticamente, come apparisce dai documenti del Vetési, anche le case dei canonici. Una delle più antiche vedute di Veszprém, del secolo XVI, pubblicata nel testo (fig. 1.), e l' abbozzo della carta geografica (fig. 4.) offrono qualche orientamento intorno alla città dei tempi di Mattia.

A szombathelyi ötvösség története.

HORVÁTH TIBOR ANTAL

Azzal a jogával, hogy szabályait kikölcsönözheti, tudomásunk szerint, kétszer élt a szombathelyi céh.

1. 1659-ben „kévánták" és 1660-ban el is vitték a szabályokat a sárváriak,[4]

[4] Szhelyi Múzeum lev. 444. 1659. nov. 19. „Mikor az sárvári uraink az céhet kévánták, költöttünk az ládából fl. 2." 1660 „Az sárváriak, mikor

2. 1669-ben, mikor az egerszegieknek adta ki a maga magyarra fordított articulusait.[5]

1614—1829-ig a szombathelyi ötvösök egy céhben éltek a csiszár, lakatos, szíjgyártó és nyergesekkel, 1829-től (úgy látszik a céhek megszüntéig) az órás és bádogosmesterekkel alkottak egyes közös céhet.[6] Közös, a várostól kinevezett biztosuk (commissarius) volt a XVIII. sz. vége óta.[7]

Próbabélyeget csak 1777 óta használtak. „Az böcsületes Város a Mincz Ambtul váltott 13 próbás jelt, mellyen a Városnak Czimere vagyon" és kezelését Szaniszló Márton ötvösmesterre bizta.[8] Ez az egyetlen névszerint ismert próbamester.

A XVI. századból, tehát a céh megalakulása előtti időből összesen 9 szombathelyi ötvös nevét ismerjük. Közöttük időrendben a legrégibb Lukács ötvös, 1554-ből. A céh megalakulása idején 6 ötvös tagja volt. A XVII. században 28 mester dolgozott a céhben, a XVIII. századból már csak 10-et ismerünk, a XIX. században még kevesebben voltak.

A céh magát „tisztelendő és böcsületes" céhnek nevezi.[9] Van pecsétje, de vörös pecsét használatára nincs joga.[10] Jegyzőkönyvei 1615-től kezdve fennmaradtak, mind magyar nyelven vannak írva.[11] Magyarságukra bizonyíték az is, hogy 1615-ben lefordíttatták — 24 dénárért — magyarra a zágrábi latin articulusokat.[12]

Mivel a céh vegyes volt, a főcéhmester hol az egyik, hol a másik iparág mesterei közül került ki. Bár elég gyakran fordult elő köztük ötvös, semmiféle szabályszerűséget nem tudok találni.

Gyűléseiket a céhmester házában tartották. Főcéhmesterü-

kivitték az eötvösök articulusát, adtak 10 tallért." (Szhelyi Múzeum lev. 444.)

[5] 1669. „Mikor az egerszegiek az articulust kivitték, költöttünk..." (Szhelyi Múzeum lev. 436.)

[6] „Innung der bürg. I. Goldarbeiter, Spengler und Uhrmacher" állít ki bizonyítványt. (Szhely, vár. lev. fasc. 177. n. 133.) Idézve: Horváth T. A.: Szombathelyi órásmesterek. Vasi Szemle, 1935.

[7] Kuncz—Kárpáti: Szombathely—Sabaria monographiája. 134. „Ugyanezen közgyűlés azt is elrendelte, hogy ezután mindenegyes céhnek a városi tanácsosok közül egy állandóan működő városi biztos, komissarius adassék. Ezen biztosoknak jelen kellett lenniök a céhek rendes gyűlésein, továbbá azon gyűléseken, melyeken az új mester remekdarabjait bemutatta s a melyek a céhekben felmerült egyenetlenségek elintézésével foglalkoztak. A biztosoknak az illető céh által fizetendő 1 frt. diurnum rendeltetett".

[8] Szhely, vár. lev. Prot. 1776/81. 143—144. Kőszegi: Magyarországi ötvösjegyek. Kivonatosan Kuncz—Kárpáti: i. m. 134.

[9] Szhelyi Múzeum lev. 454. (1639).

[10] Szhely vár. lev. Prot. 1623/26. 257—259. 1626-ban elítéli a céhet a város bírája, mert „vörös pecséttel éltenek. Azt nem cselekedhették volna, biró és tanács hire és engedelme nélkül".

[11] A szhelyi Múzeum levéltárában. Kisebb-nagyobb füzetek, magyar nyelven.

[12] Szhelyi Múzeum lev. 402. 1615-ben. „Ismegh attam én Ché mester... az öttvössök szükségére, mikor az levelet magiara forditotagh, 24 pénzt."

ket — öregcéhmesternek is hitták — az Úrnapját követő vasárnap választották meg. Ettől csak egyszer tértek el, 1680-ban, a káldi vásár miatt, amelyik ez évben éppen Úrnap után való vasárnapra esett.[13]

A választás utáni napon[14] esküt tett a főcéhmester két senator (tanácsbeli) előtt, mint azt az articulus 1. pontja előírta. De nem az Evangéliumra, hanem a céhládára esküdtek, hogy tisztükben hűségesen járnak el. Aztán átvette és kezelte a céh vagyonát, vezette a jegyzőkönyvet (lagistrom). Legnehezebb feladata volt a számadás elkészítése.[15] Bár néha több napon át dolgoztak rajta — kellő italfogyasztás mellett a céh számlájára — mindig elkészültek vele hivataloskodásuk végére, nem úgy mint a város bírái, akiknek akárhányszor még az özvegyén is kereste a várospénzét a „nemes" vagy ha rossz idők jártak a „ szegény" város.

Előtte folyt le az inas- és legényszegődtetés és szabadítás.

A fő- vagy öregcéhmester helyettese a másik vagy vicecéhmester.

Aki mester akart lenni, először „fölkövette a mesterséget". Ha minden feltételnek eleget tudott tenni: igazolta szabad személyét, törvényes származását, katolikus vallását, hol és kinél tanulta mesterségét, ha elkészítette és elfogadták mesterdarabját, „beesküdött" a céhbe vagy mint később mondották, „le tette a hitet" és lefizette a „beálló pénzt" azaz három forint 33 dénárt. Kötelezte magát, hogy megfizeti a derékpénzt — ez rendesen 10 forint szokott lenni — és hogy megadja a mesterebédet. Az ebédet és a remeket 20—20 frton meg is lehetett váltani.[16]

Minderre, ha szükségesnek látszott, haladékot adtak, részletfizetést engedélyeztek, viszont alkalmilag kezest kívántak. Ezentúl már rangsorba osztották, „az mind az b. czének bemenetele vagyon, azon rend szerént egymás után vannak írva".[17]

Kötelessége ezentúl megjelenni a havonkint tartott céhgyűlésen, ugyanekkor lefizetni a maga garasát (egyenlő négy dénárral vagy pénzzel). Ez a 48 dénár az úgynevezett bejáró-pénz.

[13] Szhelyi Múzeum lev. 449. „1616 Urnapja után való vasárnapon céhmesterek lettünk Eöttwes Kristóf és Lakatiartó Mátyás". (Szhelyi Múzeum lev. 402.)

[14] Szhelyi Múzeum lev. 440. (1643.)

[15] Ez igen egyszerű. Pl. 1649/50-ben: „Introitus 118 frt. 60 d., Exitus 118 frt. 60 d." (Szhelyi Múzeum lev. 459.)

[16] 1675. jún. 20. „Kötötte magát Eötvös György aliter Sebők, minden okvetlen beszolgáltatja Karácsonyig az mesterebédet vagy pénzül vagy ebédül; úgymint pénzül 20 frt., egy akó bor..." (Szhelyi Múzeum lev. 433.)

1696-ban Ötvös György aliter Isó kötelezte magát, hogy megadja a mesterebédet és a „mesterremekért adtunk választást és választás úgy lett: mind megadja fl. 20." (Szhelyi Múzeum lev. 449.)

[17] Szhelyi Múzeum lev. 454.

Ötvös fia, vagy aki ötvös lányát, özvegyét vette el, fél derékpénzzel tartozik, egyéb terhe ugyanannyi marad.[18]

Mint mester, tartozik egy éven belül megházasodni. Ha van rá oka, pl. beteg, egy év haladékot kaphat; előfordult, hogy még egy félévet engedélyeztek, de egyben kijelentették, hogy ha addig sem házasodik meg, „pénzt föl nem vesznek, hanem az Czének igassága szerént eljárnak a dologban, azaz hogy az mesterségével nem hagyák élni".[19]

Elvétve találkozunk a céh egyéb tisztviselőivel is. Atyamesterrel,[20] akinek a vándorló legények elhelyezése a kötelessége és szolgáló mesterrel.[21] Ez utóbbi mindig a céh legifjabb mestere. A próbamestert 1774-ben említik először.[21/a] A bejáró — tehát helybeli — mestereken kívül vannak vidéki mesterek is, Kőszegen[22], míg ott önálló céh nem alakul és Rohoncon.

Aki közülök be akar költözni a városba, díjat tartozik az engedélyért fizetni.[23]

A mesterek a XVII. században is a céhbe tartoztak. 1731-ben „az újonan jött ötvös nem akarván magát Czéhekben adni", a céh a városhoz fordult döntésért. A döntés értelmében „mivel az eötvös mesterségnek az csiszár és szijártó mesterséghez semmi hasonlatossága nem lehet, consequenter károkra sincsen, arra való nézve az eötvös az csiszár céh nélkül megmaradhat. Hanem, ha magának fog tetszeni, hogy magát béadja, áll az eötvösnek maga szabad akaratján".[24]

[18] 1704. Eötvös János céhbeli leányát vette el, 5 frt. derékpénzt elengedtek neki. (Szhelyi Múzeum lev. 448.)

[19] Szhelyi Múzeum lev. 402.

[20] 1644-ben említik. (Szhelyi Múzeum lev. 440.)

[21] 1676. okt. 16. (Szhelyi Múzeum lev. 430.)

[21/a] Szhely vár. lev. Prot. 17 $^{71}/_{75}$. 33 és 143.

[22] 1639-ig a kőszegi ötvösök is a szombathelyi céhbe tartoztak. Akkor elváltak, megszerezték a bécsi főötvös céh szabályait (Articul und Ordnung von den wienerischen des Goldschmidt Handtwerkhshaubt Zöch). Ezek a szabályok 8 pontban vannak összefoglalva. Aztán a „Jungmaisterek" 10 pontban és végül egy „Ordnung der Goldtschmidt Gseln" részére 9 pontban. Megalakulásakor a kőszegi ötvös céhnek öt tagja van: Ludwig Pál, Raimund von der Reickh, Sóvári Gergel, Bátori Gáspár és Sereti Mihály. A német nyelvű eredeti a Kőszegi Múzeum: 1102. sz. Ugyanott a kőszegi ötvösök 1736. okt. 12. készült articulusai. Ez áll Articulusból 11 pontban, aztán „Regul einem, der sein Zeit erstreckt hat und Ihme dass Kunststuck zu machen vorgegeben wirdt, vor zu halten" és „Regul" 7 pontban az inasoknak. Kőszegi Múzeum: 1124. sz.

Az 1639-iki ötvös Ordnungot Kőszeg város — „khaiserliche Freystatt Güns" — bírája és tanácsa erősítette meg.

A csepregi ötvösök sosem tartoztak a szombathelyi céhhez. Farkas S.: Csepreg mezőváros tört. (379/384. közli a polgármester, bíró, jegyzőviselt Ötvösöket.)

[23] 1629-ben alkudott meg Ötvös Mátyás a céhhel, 6 magyar forintban, hogy mindenkor bejöhessen Szombathelyre „per patvar nélkül". (Szhelyi Múzeum lev. 402.) Még abban az évben be is költözött.

[24] Szhely város lev. Prot. 1726/31. 161. (1731. máj. 23.) 1740-ben is a régi céhbe tartoznak. (Szhely, vár. lev. Prot. 1739/41. 74.)

1739-ben pedig ötvöslegényre áll a város döntése: „ezután itt való eötvös mester (az ki az sziátokkal és csiszárokkal edg Czéhben vagyon) inast azon czéhben szegődtet és fölszabadit, az ollatin föl szabadulandó eötvös legény, az sziártó és csiszár legények Társosságával edget értsen, de társpoharat, hol szereti, ott adhattya, ne is kinszeréhessék, hogy itten adga megh. Vándorló eötvöslegény pedigh nem tartozik azon társosággal edget értenyi vagy is pedigh Társosságbban járnyi".[25]

A legény neve a szombathelyi céhiratokban famulus, szolga. Minden mesternek joga van inast tartani. A helyi szokás ezt sose nevezi apródnak, hanem mindig csak inasnak. Tanulási ideje többnyire négy év, de ha „igen apró" az inas, ideje 6—7 évre terjedhet.[26] Ennek leteltével még egy félévig régi mesterénél tartozik heti félbéren szolgálni.

Felszabadulásakor mestere — szerződésének megfelelően — kiöltözteti, többnyire ruhát „ugymint mentét és dolmányt" ad neki.[27]

*

Vitás ügyekben — mester és inasa, legénye, valamint mesterek között — a céh maga ítél. A bírságot pénzben vagy viaszban veti ki.[28] Előfordul az is, hogy egy akó bor a bírság.

Aki a céh ellen szól, titkait kibeszéli, megsérti a céhszabályokat,[29] meggyanúsította a „céhbeli tisztet" — és nem sikerült 8 napon belül állítását bizonyítania — „a céh frangján azaz 4 forinton marasztalták el.[30] A céh őrködött tagjai jóhírén is. Aki embert ölt, aki állatot — pl. kutyát — ütött agyon, nem

[25] Szhely, vár. lev. Prot. 1736/39. 12 stb.

[26] 2 évre (1625) Szhelyi Múzeum lev. 402.
3 évre (1630) Szhelyi Múzeum lev. 402.
3 és fél évre (1687) Szhelyi Múzeum lev. 427.
4 évre (1630) Szhelyi Múzeum lev. 402.
5 évre (1660) Szhelyi Múzeum lev. 427.
7 évre (1741) Szhelyi Múzeum lev. 425.
Előfordul, hogy egy inast Erdődy gróf taníttat Szombathelyen (1687) Szhelyi Múzeum lev. 431.

[27] Pl. 1625-ben egy morvai posztó dolmányt és mentét (Szhelyi Múzeum lev. 402.), 1626-ban mentét és dolmányt (Szhelyi Múzeum lev. 402.), 1627-ben dolmányt, nadrágot és mentét (Szhelyi Múzeum lev. 425.), 1618-ban Karazia dolmányt, morvai posztó nadrágot és mentét (Szhelyi Múzeum lev. 402.), 1741-ben dolmányt, nadrágot, övet és csizmát (Szhelyi Múzeum lev. 425.).

[28] 1 16-ban valakit, aki a megházasodást halogatta, 4 forintra büntet a céh (Szhelyi Múzeum lev. 402.), 1628-ban 2 frt. a bírság valamiért (Szhelyi Múzeum lev. 402.), 1661-ben Eötvös János 2 font viaszt fizet (Szhelyi Múzeum lev. 444.)

[29] Eötvös Istvánt a város ítéli el, mert a „Borárulást" a bíró üzenetére sem hagyta abba. Ezért „addig semmi mesterségével nem élhet, mig az bíró uramnak kedvét nem keresi" (Szhely, vár. lev. Prot 1618/20., 263/266.) Ez t. i. már túlment a céh illetékességén.

[30] 1628 (Szhelyi Múzeum lev. 402.)

lehetett, nem maradhatott tagja a céhnek. Viszont bármely céhtag került bajba, a céh egyetemlegesen védelmére kelt, költött is védelmére.[31]

Ha ellenben a céh élt vissza kiváltságaival, vele szemben az egyes céhtagokat a város vette védelmébe. Ha máskép nem tudta a céhet belátásra bírni, elvette tőle articulusait, míg a város által kirótt bírságot ki nem fizette.[32]

*

A XVII. században még annak, aki a város polgára akart lenni, előbb valamely céhbe kellett bejutnia. Utóbb céhbe csak az léphetett, akit a város már felvett polgárának.

Mint városi polgárra újabb terhek vártak. Így

1. tartozott a XVIII. sz.-ban polgártaxát fizetni. Ennek összege ingadozik ugyan, de egyre nagyobb lesz;

2. kötelezte magát, hogy „a várossal mindenben egyetért".[33] Adót fizet, hivatalt visel, szekerez a városnak, tűzoltói, rendőri és városvédelmi (a XVII. század elején még várőrzéssel is tartoztak) szolgálatot teljesít vagy helyettest állít maga helyett.

Erre a célra a céh maga is vásárol fegyvereket.[34]

A céhnek állandó jövedelme is volt.[35] Ez származott:

1. a beállópénzből. Minden mester ezen a címen 3 frt 33 d. fizetett (céhigazságnak is nevezték);

2. a derékpénzből. Ez 10 frt minden mestertől;

3. a bejárópénzből. Ez évenkint és mesterenkint 48 dénár;

4. szegődségpénzből (inas- és legényszegődtetés, szabadulás után);

5. bírságokból; ilyen a temetőpénz is;[36]

6. a mesterebéd és később a mesterdarab megváltásából.[37]

A céhnek állandó kiadásai is vannak:

1. a barátoknak — a dominikánusokat vagy fehér papokat értik —, akiknek templomában volt a céh oltára, évi 4 frt misére;[38]

[31] 1678-ban a vasvári prépost súlyos vádat emel a céh több tagja, köztük Ötvös András ellen. Szhely, vár. lev. Prot. 1672/78., 697. Ezért a céh eljár érdekében a városnál 1679-ben (Szhelyi Múzeum lev. 449.), 1652-ben „Az minemü kölcségünk volt Eötvös Mihál teorvénie miatt" (Szhelyi Múzeum lev. 442.)

[32] 1667, Szhely, vár. lev. Prot. 1664/68., 266—267.

[33] 1615, Szhely, vár. lev. Prot 1614/16., 14.

[34] 1651-ben kétszer is fizet a céh 3—3 forintot Lakatgyártó Ádámnak puskákért. 1652-ben újra 4 forintot (Szhelyi Múzeum lev. 442.)

[35] Pl. 1654-ben: Introitusában a következő tételek szerepelnek: inasszegődség, dutka, temetőpénz, derékpénz, bejárópénz és büntető pénz (Szhelyi Múzeum lev. 458.)

[36] Temetőpénz: 1616-ban (Szhelyi Múzeum lev. 402.), 1635-ben (Szhelyi Múzeum lev. 426.), 1654-ben (Szhelyi Múzeum lev. 458.)

[37] 1696-ban a céh írja, hogy Ötvös Isó Györgynek „a mesterremekért adtunk választást és választás úgy lett: mind megadja fl. 20" (Szhelyi Múzeum lev. 449.)

[38] 1641-ben 6 forintot adtak misemondásra (Szhelyi Múzeum lev. 441.),

2. szövétnek — néha gyertyacsináltatásra;
3. rabszabadításra;[40]

4. „kölcség". Ez alatt a céh költségén lefolyt lakmározást értik. Erre sok alkalom van: pl. Úrnapján, Floriánkor, Szent István[41] napján és egyéb ünnepeken, mikor más céh emberei, mesterei járnak Szombathelyen. Ilyenkor a város bíráját és a tanácsot is meg szokták hívni. A fennmaradt elszámolások mutatják, milyen sokat költöttek ilyenkor főleg italra;[42]

5. ha egy céhtag örökös nélkül halt el, vagyona a céhre szállt. Ezt felosztották egymás között, de azzal a kötelezettséggel, ha örökös jelentkezik, vissza kell fizetniök.[43]

1647-ben Sarlósboldogasszonykor „Szent Mártonban lakozó fehér pátereknek" misemondás címén 4 forintot (Szhelyi Múzeum lev. 437.). V. ö. Szalay János: A szombathelyi Szent Domonkos-rendiek lelkipásztori működése 1638—1938. 30 (Szhely, 1938.) „az aranyművesek céhe, melynek a domonkosatyák temploma már a letelepedés óta hivatalos temploma volt, ahol miséjüket is mondatták".

Ez annyiban téves, mert már az 1615-iki megerősítésben olvasható: „Quod in ecclesia parochiali in honorem S. Martini Episcopi et confessoris in suburbio oppidi Sabariensis fundata, exstat unum vetus altare, versus meridiem mediocri modo exstructum, cuius imposterum ex erectione novae istius Cehae seu Confraternitatis unanimi atque singulari devotione praedeclaratorum magistrorum in Oppido Sabariensi commorantium praesentium scilicet et futurorum diligens et condecens cura ac defensio habebitur" (Szhelyi Múzeum lev. 304.)

[40] 1666. „attunk egy eötvöslegény rabnak az ládából d. 20" (Szhelyi Múzeum lev. 436.)

[41] 1677. Szt. István napján (Szhelyi Múzeum lev. 430.)

[42] Pl. 1640-ben adtak a céhládából égett borra d. 10 (Szhelyi Múzeum lev. 445.), 1643-ban Urnapjára bort vettek fl. 12 d. 80. (Szhelyi Múzeum lev. 445.), 1642-ben, mikor az egerszegi mesterek Szhelyen voltak, 50 dénárt (Szhelyi Múzeum lev. 441.), 1643-ban választás napján borra és sörre 1 frt és 77 és fél dénárt költöttek (Szhelyi Múzeum lev. 440.). Másnap 1 frt. 73 d. kellett ételre és italra (Szhelyi Múzeum lev. 440.), július 15-én megvendégelték a bírót és a tanácsot, kellett borra 4 frt 20 d. — egy akó bor ára akkor 4 frt volt — (Szhelyi Múzeum lev. 440.). Ugyanezen évben a számadás elkészítésekor is költöttek italra 15 d. (Szhelyi Múzeum lev. 440.), 1644. Úrnapján étel és italra 5 frt 64 d., 1644-ben „mikor az Város fogatta az imádságos napokat", borra 1 frt 15 d. (Szhelyi Múzeum lev. 440.), 1660-ban „az sárváriak mikor kivitték az eötvösök articulusát, adtak 10 tallért, az melyben maradott az ládában fl. 9, az többit elköltöttük ugyan az sárváriakra közönségesen" (Szhelyi Múzeum lev. 444.), 1669-ben „mikor az egerszegiek az articulust kivitték, költöttünk az ládából fl. 4. d. 60 azonkivül, az kit eők fizettek" (Szhelyi Múzeum lev. 436.), 1667-ben Úrnap után való vasárnap „Chémester választáskor" fl. 2 (Szhelyi Múzeum lev. 436.), 1668-ban Flóriánkor d. 10 égett borra (Szhelyi Múzeum lev. 436.), stb.

Igen gyakori bejegyzés, ha valaki kisebb pénzt fizetett be a ládába, hogy „az mesterek edgyütt lévén, eczeris másszoris költöttünk az borra". Pl. 1653-ban (Szhelyi Múzeum lev. 442.)

[43] 1684-ben de ha örökös jelentkeznék, vissza kell adniok a pénzt (Szhelyi Múzeum lev. 449.)

A céh vagyonából kölcsönt is adott a mestereknek, de zálogot kért tőlük.[44] A céh vagyonához tartozott a céhláda és egy öreg ónkanna is.[45] Készpénzük nem volt sok.[46]

A céhek joga volt a közös anyagbeszerzésről gondoskodni. Ez természetesen nem állott az ötvösökre, akik többnyire a nekik átadott régi anyagot vagy pénzt dolgozták fel, de a céh már 1615-ben maximálta — a kovácsokkal közösen — az ötvösszén árát.[47]

A céh természetesen ellenőrizte,

1. milyen anyagból dolgoznak a mesterek;
2. hogy minden mester üsse rá munkájára a saját bélyegét;
3. 1777-től kezdve ezenfelül a város bélyegét is ráüsse a próbamester. Ennek ára darabonkint 1 dénár volt.[48]

Feltűnő, hogy a város polgárainak hagyatékában olyan sok ötvösmunka[49] szerepel és mégis olyan kevés emlékünk maradt

[44] 1649-ben „Adtunk Eötvös János uramnak egy pogány aranyra fl. 2." (Szhelyi Múzeum lev. 437.), 1651-ben Eötvös Jánosnak 5 közönséges és 6 gráci tallérja van zálogban a céhnél (Szhelyi Múzeum lev. 442.), 1673-ban Ötvös István 3 frt kölcsönt kap a céhtől zálogra (Szhelyi Múzeum lev. 432.), 1688-ban Eötvös István tartozik a céhnek 30 dénárral. Zálogul egy ezüst kanala van benn (Szhelyi Múzeum lev. 431.)

[45] 1664. szept. 4. „Vettünk a céh számára egy öreg ónkannát fl. 2 d. 50" (Szhelyi Múzeum lev. 426.)

[46] Pl. 1643-ban 30 és fél tallér, 5 arany, 5 frt 66 d. garasba, 1 frt dutka (Szhelyi Múzeum lev. 451.)

1649-ben 28 tallér, 5 arany, 2 scudo (Szhelyi Múzeum lev. 459.) 1656-ban 22 tallér, 6 arany, 4 frt garaspénz (Szhelyi Múzeum lev. 447.) 1659-ben 16 tallér, 7 arany, 14 dutka („tizespénz), 1 tallér ára garas (Szhelyi Múzeum lev. 444.)

1664-ben 18 tallér, 8 arany, 1 scudo és 2 frt garaspénz (Szhelyi Múzeum lev. 426.)

1671-ben 18 frt garas és adópénz (Szhelyi Múzeum lev. 432.)

[47] 1615-ben a kovácsok céhmestere Tamás és Balázs kovács megállapodott az ötvösökkel, hogy a rosszabb — kovácsnak való — szén ára 70 pénz, az ötvösöknek valóé 80 pénz kasonkint. Olcsóbban szabad venni, drágábban nem (Szhelyi Múzeum lev. 402.)

[48] 1777-ben „mely 13 próbás reaütésért is minden darabtól a taxa tészen 1 dénárt, mely taxának kétharmad része a Város Cassájába fog adatni, egy harmad része pedig a próbamesternek". (Szhely, vár. lev. Prot. 1776/81., 143—144.)

[49] 1650-ben nemes Szombathelyi Ötvös György után maradt: „egy ezüst kupa, kivül belül aranyos, 12 frt érő, második szerecsendió fejő, az is aranyos, 17 frt érő, 3 arany gyürü, egyik türkises, 5 frt érő, másik smaragdos, 9 frt érő, harmadik rubintos, 4 frt érő, egy arany kereszt, nyakravaló három köves, 7 frt érő (Szhely, vár. lev. Prot. 1648/51. 185—187.), 1650-ben nemes Hés Péter után maradt „5 egyben járó ezüst poharak, melyek közül az öregebbik egy itcés, a többi kisebbek (Szhely, vár. lev. Prot. 1648/51. 313—325.), 1661-ben néhai Gereczenyi Pál deák hagyott volt egy ezüst poharat, az környéki aranyas, 30 és fél lat sulyu, latját egyik

fenn, melyet valamelyik mesterrel hozhatunk összeköttetésbe. Természetes, hogy sok-sok ötvösmunka — divatja mult, régi darab — elpusztult (beolvasztották, mint ezüst csattokat, pártaöveket, gombokat, poharakat), az 1777 előttieken meg városi bélyeg nem lévén, nehezen határozhatók meg, de egy kis utánjárással és szerencsével még több kerülhet elő. Magasabb művészi értékű darabokra azonban nem számíthatunk.

Az előttem ismert ötvösmunkák a következők:

1. *Szaniszló Márton 1740—1798.*

Ereklyetartó a szhelyi domonkosrendi templomban. Kőszeghy: 2082.

Kenyérosztó tányér. Körmend, ref. egyház. Kőszeghy: u. o.

2. *Bruckner József 1815—1819.*

Érmes kanálkák. Szombathely, Múzeum. — Pécs, Székesegyház. Kőszeghy: 2083.

Elefántcsont ládika foglalata. Pozsony, Wurmbrand grófnő. Kőszeghy: 2083.

* Főzelékmerőkanál. Kőszeg, felsőbükki Nagy Adorjánné. (Kőszeghy: 2083. mesterjegy és 2078. próbabélyeggel.)

* Kiskanál. Kőszeg. Néhai Freyler Emmy. (Kőszeghy: mesterjegy és 2078. próbabélyeg.)

3. *Beck Vince 1825—1858.*
Beck György 1854—.

Tálca, ovális. Bp. Baross János. Kőszeghy: 2084.

Keresztelő érem. Kőszeg, Heidenreich Lajos. Kőszeghy: 2084. (Valószínűleg csak a foglalata Becké.)

Bérmálási érem foglalata. Magát az érmet Heuberger Leopold († 1839.) bécsi éremvéső készítette. Szhely, Szemináriumi könyvtár (csak mesterjeggyel).

Tubákos szelence. Szhelyi Múzeum régiségtára. (Próbabélyege: 2081.)

Tejeskanna, bordás, elefántcsont füllel. Szhely, Rosenstingl régiségkereskedésben volt 1930 körül.

Evőkanál dr. Szily Ferenc tulajdonában.

* Kés és villanyél. Kőszeg, felsőbükki Nagy Adorjánné. (Próbabélyege: 13. eddig ismeretlen, mesterjegye is eltér Kőszeghy: 2084-től.)

A kettő munkáit szétválasztanom nem sikerült.

5. *Bertány Samu 1854—1913.*

** Fekete zománcos aranykeretes „Hit-remény-szeretet"-szimbolum Érdy Jenőné tulajdonában.

ötvös 75 dénárra becsülte. Ezt a város a dominikánusoknak adta (Szhely, vár. lev. Prot. 1650. a kötet lapjai számozatlanok.), 1663-ban ezüst párta öv, 26 latos és ezüst pohár, 19 és fél latos (Szhely, vár. lev. Prot 1650.), 1668-ban egy hagyatékban szerepel egy ezüst pohár, kivül belül aranyos (11 lat), 3 ezüst gyürü és 13 pár ezüst kapocs (Szhely, vár, lev. Prot. 1664/68. 368.), 1671-ben az ötvösök céhládájában van zálogban: „egy fedeles, aranyas pohár, fl. 6. d. 50" és „egy pártaöv" (Szhelyi Múzeum lev. 436.), 1687-ben hagyatékban: „láncos, ezüst, aranyas pártaöv" 18 lat volt a súlya a „numizmákon kívül", egy kis ezüst pohár és egy „német koller (Szhely, vár. lev. Prot. 1686/89. 51—52.), 1687-ben Farkas Miklós hagyatékában: egy kis láncos pártaöv és apró ezüst gombok (36 lat), egy öreg aranyos pártaöv és fejér rózsás gombok (36 lat), ezüst kanalak és aranygyürük (Szhely, vár. lev. Prot. 1686/89. 61—63.) stb.

Kanál. Szhely, Múzeum. Kőszeghy: 2085. a.
Kanál. Szhely, Múzeum. Bertány Samu. Kőszeghy: 2085. a.
Kanalak. Táplánfa, Körmendy László plébános. (Próbabélyeggel.)

* Olajtartó doboz. Kerek, fedelén kereszt és körötte felirat: ECCLESIAE PAROCHIALIS — N. GENCS. Kőszeghy: 2081. próbabélyeggel. —

* 5 evőkanál, 1 kiskanál, kések és villák. Kőszeg. özv. Hechingerné. (Bélyege: Kőszeghy: 2085. a.; próbabélyege:: Kőszeghy: 2081.)

* Tejmérőkanál, levesmérőkanál és kiskanalak. Kőszeg, felsőbükki Nagy Adorjánné. (Mesterjegye: Kőszeghy: 2085. a., próbabélyege hasonló — de nem azonos — a Kőszeghy: 2080.-hoz.)

** Két evőkanál Szily Kató és Mária tulajdonában.

** Négy evőkanál dr. Hargita Gézáné tulajdonában.

Egy evőkanál dr. Szendy László szombathelyi esperes-plébános tulajdonában.

5. *Bertány Samu.*

Gyertyatartó és jegygyűrű özv. Pálmay Ödönné tulajdonában.

Szombathelyi mestereké, de mesterjegy nélkül:

* Hét evőkanál. Kőszeg, özv. Hechingerné. (2079. próbabélyeggel.)

* Evőkanál. Kőszeg, özv. Höllrigl Györgyné. (Kőszeghy: 2079. próbabélyeggel.)

Tévesen szombathelyi ötvösnek tulajdonították:

1. Ernst Múzeum aukciói: A kiscelli kastély régi műtárgyai, 672. sz. kehely, aranyozott ezüst. Talpa, szára tagozott. Mesterjegye: M. R. Szhely, a XVIII. sz. második fele. Valójában Repsch Mihály kőszegi mester munkája.

2. Kőszeghy: 2085. sz. Kőszeg. br. Miske Kálmán. Mivel A. F. mester nem volt Szhelyen, valószínűleg Fuchs Antal kőszegi ötvös munkája.

* A csillaggal jelölt darabokat dr. Visnya Aladár úr (Kőszeg) szívességéből közölhettem. A ** csillaggal jelölt darabokra dr. Géfin Gyula úr hívta fel figyelmemet.

(Folytatjuk).

Kérdés.

A régi Tájszótár a vasmegyei Országból a következő adatot közölte: *üklü, üklely* ‚az a kőz, ahol két ág öszvemegy; így az is, ahol a kocsirúd a tengő alá kétfelé ágazik'. Nyilván azonos ezzel a zilahvidéki *fa ükre*, a fának az a része, ahol ágakra oszlik (Nyr. 28: 237, egy régebbi feljegyzés szerint Zilahon *ükli* Nyr. 14: 431). A szót bizonyosan ismerik a Székelyföldön is, mert Benedek Elek egyik meséjében is előfordul: A farkas feje egy *fa ikrébe* felakadt (Nyr. 23: 467). Kérem a Dunántúli Szemle olvasóit, szíveskedjenek érdeklődni, hol használja a nép ma is ezt a szót. Különösen az őrségi falukban fontos a nyomozás, mert nagy a valószínűsége annak, hogy még ma is ismerik, legalább az öregek. A szó kiejtésének és jelentésének pontos följegyzését kérjük, lehetőleg példamondatokkal.

Beke Ödön dr.

Krisztus az Olajfák hegyén.

(Fejezet a magyar gótikus szobrászat történetéből.)

Ifj. CSEMEGI JÓZSEF

Az Ausztriában igen népes grosspöchlarni csoportot hazánk területén három dombormű is képviseli. Ezek közül egy Nyugatmagyarországon, kettő viszont — és ez számunkra újra figyelemreméltó jelenség — Erdélyben található meg. A nyugati, fertőszéleskuti példány elég megviselt állapotban maradt ránk

8. ábra. Nagyszeben.

(6. ábra); különösen nagy kár, hogy Krisztus feje a rombolás áldozata lett.[8] Ennél jobban csak a szászsebesi dombormű fölött járt el az idő: ma már az alakok és a tájjelzés körvonalán, továbbá néhány ruharedőn kívül semmi részlet nem vehető ki a faragványon (7. ábra). Annál örvendetesebb, hogy a nagyszebeni relief a többiekhez képest mondhatni teljes érintetlenségben élte át a múló századokat[9] (8. ábra). Képszerkesztés és a részletformák tekintetében e két erdélyi faragvány között nagyfokú a megegyezés. Jogosnak látszik tehát az a feltevés, hogy a két dombormű alkotója egy és ugyanaz a mester volt. E két

[8] U. o. 194. old.

[9] Mindkét domborművet Roth Viktor ismertette a Deutsche Kunst in Siebenbürgen c. m. 97. old.

utóbbi alkotásra az erősen zárt képszerkesztés különösen jellemző, mely a mellett mély és bensőséges kifejezőerővel párosul. A fertőszéleskuti Olajfák hegye némely részletben már eltér az erdélyi testvéralkotásoktól. Így például ezeknél Krisztus előtt mondatszalagot tartó angyal jelenik meg, annál viszont az Atyaisten feje tűnik elő a fellegek mögül. Különben mindahárom dombormű elismerésreméltóan jó átlagmunka, s a nagyszámú korabeli osztrák emlékanyag mellett is nagyszerűen megállják helyüket. Megszületésük idejét, mindent egybevetve, a XV. század harmincas éveiben kereshetjük.

A kismartoni, Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló dombormű már csak egymagában képviseli a XV. század második felében fellépő epikusabb kedvű domborműstílust.[10] Képszerkesztésének alapgondolata ugyan még a lasseei típusra nyúlik vissza, de a dombormű bal felső sarkában már megjelenik Judás alakja a poroszlókkal, a környezet és a háttér pedig tájképi részletekben az eddigiekhez viszonyítva erős gazdagodást mutat (9. ábra). Kétségtelen, hogy az ismeretlen mester nagy szobrászi készséggel és megelevenítő erővel fogott feladatának elvégzéséhez, de elbeszélőkedve s főként tájrajzi részletgazdagságra való törekvése elragadta őt, és így alkotása képszerkesztés szempontjából kissé laza, könnyen át nem tekinthető lett. A mű elkészültének ideje a XV. század végére tehető.

Végül sorozatunk utolsó tagját kell megemlítenem: a besztercebányai Olajfák hegyét ábrázoló alkotást, mely már az idetartozó megoldások végső típusát képviseli hazánkban.[11] A templom déli oldalán hatalmas fülkeépítményben nyert elhelyezést ez a nagyszabású mű. Krisztusnak és a három apostolnak alakja a háttéri domborműtől függetlenül, teljes testszerűségben jelentkezik, az Olajfák hegyét ábrázoló háttéri domborműves díszlet pedig a maga cselekményektől és tájképi részletektől buja gazdagságával öleli körül a négy főalakot, s — mondjuk meg őszintén — vonja el a mai néző figyelmét Krisztus kínszenvedésének e megrázó jelenetétől (10. ábra). Ezt a mai művészetszemlélettől távoleső, de annak a kornak lelkiségét maradéktalanul tükröző alkotást a fülkeboltozat zárókövén látható címer alapján Königsberger Mihály, gazdag besztercebányai polgár nevével kell kapcsolatba hoznunk. Az újbányai származású Königsberger család e tagja a XV. század végén és a XVI. század elején élt, s Besztercebánya számos egyházi emléke az ő bőkezűségét dícséri. Noha a műnek előállítási kora e történeti adat révén durva megközelítéssel meghatározható már, az alkotás formai vizsgálata kormeghatározás szempontjából még további adatokkal is szolgál a művészettörténész számára. Az ismeretlen művész stílusa ugyanis kétségtelenül Lőcsei Pál mester irányát követi, amire legjobb bizonyságul Krisztus

[10] Öst. Kunsttop. XXIV. Burgenland.

[11] Ipolyi Arnold: A besztercebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása. Budapest, 1878. 103. old.

bensőséggel teljes testtartása, fejtípusa és vállaira leomló hajfürtjeinek jellemző formakezelése szolgál. Ez a művészettörténeti kapcsolat a dombormű korát az 1510 körüli időben határozza meg.[12]

Ha a hazai emlékanyag művészettörténeti ismertetése után azt is figyelembe vesszük: hogyan helyezkednek el földrajzi szempontból domborműveink Nagymagyarország területén, úgy azt látjuk, hogy a mai Burgenland területén négy, Erdélyben

9. ábra. Kismarton.

két, a Felvidéken pedig egy faragvány található (11. ábra). Ezek közül a legutolsó, a besztercebányai, stíluskritikai vizsgálatok alapján egy felvidéki műhelyhez kapcsolódó mester munkájának tartható, tehát Nagymagyarország művészeti kincsének ki nem sajátítható része.[13] A nyugatmagyarországi emlékcso-

[12] Schürer és Wiese a dombormű mesterét az általuk „Káposztafalvi oltár mesterének" nevezett és Lőcsei Pál műhelyével kapcsolatba hozott szobrászban keresik, és a besztercebányai Borbála-oltár faragását is neki tulajdonítják. Ez az oltár 1509-ben készült el, így az Olajfák hegyét ábrázoló dombormű kora sem eshetik e dátumtól nagyon messze. (Schürer—Wiese: Deutsche Kunst in der Zips. 192. old., továbbá l. Rados: Magyar oltárok c. m. 54. old. és Kampis: Középkori faszobrászat. 133. old.)

[13] Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki annak lehetőségét,

portról már nem állíthatjuk ily bizonyossággal ugyanezt, mert a a terület Ausztria közvetlen közelében fekszik, s így kézenfekvő, hogy az osztrák művészet rezgéseit könnyen átvehette. Annál feltűnőbb azonban az a tény, hogy a két erdélyi dombormű oly területen található, melyet az erdélyi szász-németség erősen megszállott, s noha e németség származási szempontból Ausztriától teljesen független, e két alkotás mégis Ausztria dombormű-szobrászatával tart rokonságot. Tehát mindenekelőtt ki kell emelnünk e két erdélyi alkotást a Roth Viktor által annyira és annyiszor hangsúlyozott erdélyi szász művészet keretei közül, mert faragványaink nem helyi előképekre tekintenek vissza, és stíluskritikai szempontból sem az erdélyi szászság származási helyének művészetéhez kapcsolódnak. Mindezek alapján a szászsebesi és nagyszebeni domborműveket csakis egy ausztriai tanultságú mester Erdélyben készült alkotásainak tekinthetjük csupán, s nem találunk semmiféle alapot arra, hogy bennük az erdélyi szászság művészeti megnyilvánulását lássuk.

A másik, számunkra igen jelentős körülmény az, hogy a szóbanforgó domborművek — a kismartoni kivételével — nagyjából egykorúak, legalábbis egy emberöltő alatt készültek el. Feltűnő ez a mozzanat, s szükségképen magyarázatra szorul: mi az oka annak, hogy az osztrák reliefművészet a XV. század huszas-harmincas éveiben egyszerre ily erővel magyar nyelvterületre tör? És ennek a körülménynek jelentőségét csak növeli még az a tény is, hogy a délnémet-osztrák művészet e korbeli hatása hazánkra sokkal szélesebbkörű volt, és nem szorítkozott csupán a domborműszobrászat területére. E folyamatnak kezdeteire már a szentélykörüljárós csarnoktemplomok fejlődésének ismertetése kapcsán igyekeztem rámutatni, midőn azt az állításomat próbáltam bizonyítani, hogy Nagy Lajos és Zsigmond királyunk uralkodásának idejében az e típusba tartozó templomoknak egy különleges, osztrák előképek (Pöllauberg, Enns) után igazodó, önálló alaprajzi típusa fejlődött ki hazánk területén.[14] A budavári koronázó főtemplom déli, Máriakapujának ismertetése alkalmából pedig megkíséreltem azt is kimutatni, hogy ennek az alkotásnak megszületésében Nürnberg művészete erősen közrejátszott.[15] A szobrászat terén a nagybányai töredékekről már megemlékeztem előbb, s ez adatokhoz még Hekler Antal kutatásainak eredményét kell hozzáfűznöm, ki a szászsebesi, segesvári és a brassói templomok szobrainak vizsgálata alkalmából gmündi, továbbá ausztriai (meráni) formakapcsolatokat ismert fel.[16] És ez a kis sorozat csak futtában vett össze-

hogy az ismeretlen felvidéki mester az e korban széles körben elterjedt metszetek valamelyikét tervének elkészítésekor netán fel nem használta. Ez a probléma kétségtelenül megoldásra vár még, megfejtése azonban ez értekezés keretén kívül esik.

[14] Szentélykörüljárós csarnoktemplomok a középkorban. (Knyomat a Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye 1937. évi 49—50. számából.) 9. o.

[15] L. a 4. jegyzetben idézett értekezésemet.

[16] L. a 3. jegyzetet.

foglalása azoknak az eredményeknek, melyekről a magyar művészettörténeti irodalom ezideig tudomást vett, és a további kutatások is bizonnyal még számos újabb jelentős megállapítással fogják gazdagítani ezt az összeállítást.

Jogosnak látszik tehát ama tételnek felállítása, mely szerint a XIV. század utolsó és a XV. század első harmadában jelentkező és arányaiban számottevő délnémet művészeti hatás nem felületi jelenség csupán, hanem az akkori politikai, gazdasági és így kulturális viszonyoknak szükségszerű folyománya. Azok

10. ábra. Besztercebánya.

a történeti erők, melyek Nagy Lajos királyunkat arra késztették, hogy Aachenben és Mariazellben kápolnát és templomot alapítson, és amelyek Zsigmond királyt a német-római császári koronának eléréséig vezették, nem maradhattak hatástalanul Magyarországra. Kétségtelen ugyanis, hogy Nagy Lajos korában Keleteurópa, Zsigmond uralkodásának idejében pedig Középeurópa politikai és gazdasági súlypontja hazánk felé tolódott el, s így magától értetődően a magyar nemzet ennek a szerencsés időszaknak minden gyümölcsét élvezhette. És természetes az is, hogy ez a magyarságnak kedvező politikai helyzet a gazdasági élet fellendülésében érlelte meg igazi gyümölcseit, és többek között az általános életszínvonal emelkedésében is kifejezésre jutott. Az emelkedő életszínvonal viszont új igényeket

fakasztott a lelkekben, és új tért nyitott a művészetpártolásnak is. Erre vall mindenekelőtt az a hatalmas építkezési tevékenység, mely Nagy Lajos korában megindult a hazai földön, és a társművészeteket is magával ragadva, Zsigmond uralkodásának idejében virágkorát élte. Hogy egy ilyen nagyméretű, rohamosan fokozódó művészeti termelés lebonyolításához megfelelő számú és tanultságú munkaerő szükséges, az nem lehet vitás. De az is bizonyos, hogy a XIV. század első felében nálunk az építkezési tevékenység a következő félszázadhoz képest sokkal kisebbméretű volt, s így hazai mestereink akkori létszáma ehhez elegendő nem lehetett. Utánpótlásra és a szakmunkás kezek szaporítására tehát okvetlenül szükség lehetett. Erre pedig két mód nyílhatott csupán: új művészgeneráció felnevelése és külföldi munkaerők alkalmazása. Azonban új munkaerők felneveléséhez újra építkezési tevékenységre van szükség, a kínálkozó munkaalkalmak reményében pedig bizonyára sokan ragadtak vésőt kezükbe, hazai mesterjelöltjeink tehát kénytelenek voltak határokon túli építkezések keretében elsajátítani a szükséges szakértelmet. Ebben az időben pedig, akár a közvetlen szomszéd Ausztriát, akár pedig Bajorországot vesszük figyelembe, mindenütt számottevő építkezési tevékenységet látunk: Ausztriában a bécsi építőpáholy nyomán egyre-másra emelkednek ki a földből a figyelemreméltóbbnál figyelemreméltóbb alkotások, Bajorországban pedig az anyagiakban gyarapodó polgárság építőkedve ekkor érleli meg a délnémet templomépítészet gyöngyeit. Igen valószínűnek látszik az, hogy Nagy Lajos korabeli mestereink művészetüket az osztrák és bajor építkezéseknél sajátították el, s az ott kifejlődött formakincs révükön jutott el hazánkba. Azonban számolnunk kell azzal is, hogy a hazai mesterlétszám külföldi származású mesterek bevándorlásával is növekedett, mely jelenség — mint azt már egy más alkalommal kifejtettem[17] — nézetem szerint a gazdasági fellendülésben lévő földrajzi területek munkaerőt felszívó hatásával magyarázható.

Magától értetődik; a magyar művészettörténelem szempontjából nem érdektelen probléma az, hogy meg lehet-e különböztetni a külföldi tanultságú, de magyar származású művész munkáját a külföldi származásúétól, és mennyiben tekinthető akár az egyiknek, akár a másiknak műve a magyar művészet sajátjának? E kérdéssel tehát szembe kell néznünk, és megfontolásaink eredményét elfogulatlanul alkalmaznunk is kell a Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborművek csoportjának művészettörténeti méltatásakor.

Következtetéseink kiindulópontjául az az alaptétel szolgálhat, mely szerint a nagyjából azonos életkörülmények között élő, egy tájegységben tömörült, azonos nyelvet beszélő, vagy egy népfajhoz tartozó egyedek lelki alkatában azonosságok fedezhetők fel. Ezek az azonosságok életcéljaikban, mindennapi

[17] A jáki apátság temploma. Vasi Szemle könyvei, 133. szám. 1939. 33. old.

tevékenységükben, világszemléletükben s így természetesen művészetükben is kiütköznek. Ha tehát a következőkben azt a célt tűzzük ki magunk elé, hogy megvizsgáljuk domborműveinket: azonos szellemiségben fogantak-e, mint közvetlen előképeik, avagy sem?, továbbá hogy a formai összetartozás ellenére nem jelentkeznek-e olyan körülmények, melyek a fenti szempontból végzendő osztályozást indokolttá teszik?, — voltaképpen nem teszünk mást, mint megkíséreljük a külföldi tanultságú, de származás szerint magyar, és a bevándorolt német mesterek alkotásait felismerni, műveiket az emlékcsoport keretén belül egymástól elválasztani.

Mindenekelőtt a nürnbergi iskola Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborműveinek sajátosságait kíséreljük meg vázlatosan megrögzíteni. Általános jellemzőjük, hogy mestereiknek a nagyvonalúság iránt nem sok érzékük volt: alkotásaik mű-

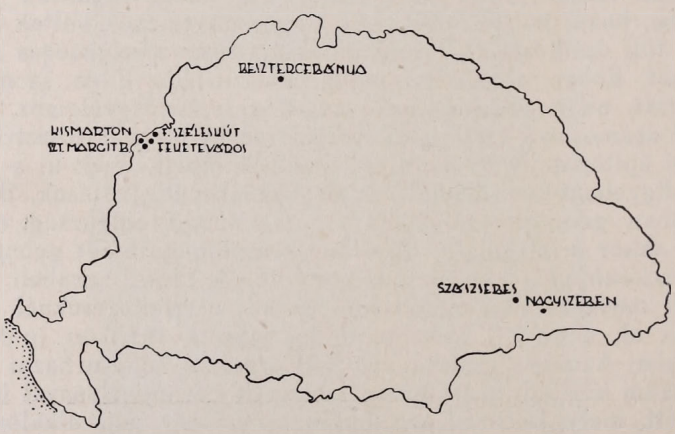

11. ábra. A Nagymagyarország területén ismeretes, Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborművek földrajzi elhelyezkedése.

vészi értéke körülbelül a középkor polgári költészetének, a mesterdalnak nívóján mozog, műveik nem az alkotás lázában fogant remekek, hanem csupán a polgárság szükségleteinek kielégítésére készült szobrásztermékek. Formanyelvük nem a lélekhez, hanem az értelemhez szól, és erre a közérthetőségre való törekvésre vezethető talán vissza az, hogy domborműveiken már 1400 előtt feltűnik például Judás és a poroszlók csoportja.

Az ausztriai alkotások viszont a festői hatásokra való törekvésben tűnnek ki. Előadásuk közvetlen, derűs, hangulatos, lelki kifejezőerő szempontjából melegebbek, emberibb hangokat pendítenek meg a néző lelkében, epikai készségüket azonban inkább a tájképi háttér mély természetszeretetről tanuskodó kidolgozásában élték ki.

Ezzel szemben a magyarországi emlékek hangulata nagy általánosságban emelkedettebb; még igénytelenségükben sem kicsinyesek, és mestereik mondanivalójukat lehetőségig tömören

megfogalmazott formák útján igyekeztek közölni. Alkotásaikat a szigorú képszerkesztés jellemzi leginkább, melynek elérése érdekében elbeszélőkészségüket is a kellő mértékig korlátozzák. A bajor-nürnbergi elbeszélőkedv, vagy az osztrák tájkép-epika a képszerkesztés rovására sohasem nyert szerepet hazánkban, és így érthető, hogy a kötöttebb formakészség, valószerűbb statikai felépítéssel karöltve, emelkedettebb szellemű, komolyabb hangulatú, játékos vonalvezetéstől és szélsőséges festőiségtől tartózkodó műveket hozott létre. Ennek a szellemnek legkifejezőbb képviselői éppen az erdélyi domborművek. Akár a szászsebesi, akár pedig a szebeni faragványt nézzük, azt látjuk, hogy Krisztus alakját a tájképi formaelemek szigorúan megrajzolt mandulaformában keretezik. Hasonlóképen tömören megfogalmazott forma- és tájelemek osztják fel a dombormű síkját a szentmargitbányai alkotásnál, és ezt az igyekezetet olvashatjuk még ki a fertőszéleskuti dombormű kissé már könnyedebben megoldott formáiból. Már nem állíthatjuk ugyanezt a feketevárosi dombormű esetében. E faragvány mestere nem volt valami kiváló művész: képszerkesztés szempontjából meglehetősen laza alkotást hozott létre, formai megoldás tekintetében pedig mindenekelőtt Krisztus esetlen alakja vethet művészi képességeire előnytelen fényt. Fogyatékosságait bőbeszédűséggel igyekezett takarni, s dekoratív érzéke tényleg kevésbbé is hagyta cserben, mint komponáló készsége. Ez a mű, a fenti szempontokat figyelembevéve, valószínűen egy bevándorolt, osztrák származású mester munkája, ki szélesebb elbeszélőkészsége révén az osztrák műemlékcsoport hangulatát idézi vissza emlékezetünkbe.

Hasonló vélemény alakul ki a szemlélőben, ha a magyarországi, Olajfák hegyét ábrázoló domborműveknek e szempontból még nem méltatott darabját teszi a művészettörténelem mérlegére. A részletfínomságokban művészies kismartoni relief ugyanis egyrészt különállósága, másrészt festőien zsúfolt formagazdagsága miatt mind hangulatban, mind pedig felfogásban elüt a többitől. És ez a megoldásbeli különbség véleményem szerint nem írható csupán annak a fél századnak számlájára, mely ezt az alkotást az előbbi emlékcsoporttól elválasztja. Úgy vélem: nem tévedek, ha azt állítom, hogy a kismartoni faragvány a besztercebányai, nálánál fiatalabb alkotást is veri festőiség tekintetében. Besztercebányán minden részletmegfigyelés festőisége mellett valószerű tájképi kompozíciót láthatunk, melynek keretében Krisztus és az apostolok alakja a teljes testszerűség által méltó hangsúlyt nyer. Ezzel szemben Kismartonban a tárgyszerű valóságok is a mindenen elömlő festőiség tengerébe fúltak: a barlangban szunnyadó apostolok, Krisztus térdepelő alakja, a tájképi környezet valószerűtlen alakú sziklái, a poroszlók csoportja és az azok feje fölött megjelenő épületkörvonal formái oly zsúfolt egymásradobáltságban kavarognak a néző szeme előtt, mint még egyetlen egy hazai alkotás előtt sem. Az alkotás lázának ez a felhevítettsége még a korabeli osztrák emlékek

között sem ismert, s így azt hiszem, hogy ennek az alkotásnak mesterét semmiesetre sem tarthatjuk magyarnak. Minthogy pedig művében az osztrák emlékek hatása sem számottevő, művészetének közelebbi származására — az eddigi összehasonlító emlékanyag elégtelensége folytán — csak a jövő kutatásai deríthetnek fényt.

A fenti meggondolások alapján eredményeinket a következőkben összegezhetjük: 1. Krisztust az Olajfák hegyén ábrázoló domborműveinknek a XV. század első harmadában való feltűnése nem helyi művészeti jelenség, hanem egy általános művészeti fejlődés folyománya; 2. ennek a történeti, gazdasági és szellemi fejlődésnek emlékcsoportunk csupán csak egy része, művészettörténeti értékelésével kapcsolatos problémái tehát csakis a korabeli művészettörténeti jelenségek átfogó szemlélete segítségével oldhatók meg; 3. az e szellemben végzett kutatások Nagy Lajos és Zsigmond korában a délnémet, illetve osztrák művészet Magyarországra való hatásának felismerésére vezettek, mely hatás legerősebben Nyugatdunántúlt termékenyítette meg, noha spórái Erdélybe is eljutottak; 4. az idesorozott alkotások művészi felfogása azonban a közvetítő német nyelvterületekétől a felismerhető szoros formai rokonság ellenére is eltérő, önálló emlékcsoportként való tömörítésük és a magyar művészeti kincshez való sorozásuk tehát indokoltnak tartható; 5. a fejlődési vonal helyes felismerése alapján megdől az a felfogás, mely az erdélyi rokonalkotásokban a szászság faji művészetének megnyilvánulását látta; végül 6. a rendelkezésre álló történeti adatok és az alkotásokból kiolvasható felfogásbeli azonosságok felismerése alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a feketevárosi és kismartoni faragványokban a magyar művészettől idegen hangulati elemek találhatók, valószínű tehát, hogy alkotóik külföldi származásúak voltak a többi alkotásnak, külföldi tanultságú, de minden bizonnyal magyar mesterével szemben.

JÓZSEF CSEMEGI JUN.: *Christus am Ölberge.*

Auszug. Die heutzutage befindlichen Ölbergsreliefs in Ungarn kommen in drei Gegenden (in heutiger Slowakei, in Burgenland und in Siebenbürgen) vor. In Oberungarn (Slowakei) ist bisher nur eine Schöpfung, in Besztercebánya (Neusohl) bekannt. Dieses Relief ist am Anfang des XVI. Jahrhunderts entstanden, von einem Meister, der wahrscheinlich ein Gehilfe des grossen oberungarischen Meisters, Paul von Lőcse (Leutschau) war. Die westungarischen und siebenbürgischen Schöpfungen knüpfen sich in allgemeinen in Formlösung zur österreichischen Ölbergsgruppe (Vorbilder: Lassee und Grosspöchlarn) und ausgenommen das Kismarton-er (Eisenstadt) Relief (Ende des XV-ten Jhts) sind im ersten Drittel des XV-ten Jahrhunderts entstanden.

Dieser Einbruch österreichischer Kunst ist nicht bloss eine Einzelerscheinung in der ungarischen Kunstgeschichte. Die süddeutsche Kunst hat nach Ungarn in jener Zeit den Weg gefunden, als unter der Regierung König Ludwigs des Grossen und Sigismunds Ungarn eine grosse politische, wirt-

schaftliche und kulturelle Blüte erlebt hat. Die Anregungen kommen von Gmünd (Die Statuen der Kirchen von Segesvár — Schässburg —, von Brassó — Kronstadt — und Szászsebes — Mühlbach), von Nürnberg (Marientor der Krönungskirche in Budapest) und Österreich (die Gruppe der, von Ludwigs des Grossen gegründeten Hallenkirchen mit Pseudochorumgänge nach Art der Kirche Pöllauberg). Die Meinung, dass die ungarische Ölbergsgruppe auch zu diesem Kunstkreise gehörig ist, scheint also wohl begründet zu sein.

Es ist aber merkwürdig, dass die ungarischen Ölbergsreliefs in Formgefühl von den zeitgenössigen Süddeutschen und Österreichischen abweichen. Die fränkischen Schöpfungen zeigen eine bürgerlich-epische, nüchterne Kunstauffassung. Die österreichischen sind eher malerisch augefasst die Meister in Ostmark haben ihren epischen Neigung mit dem Ausarbeiten des landschaftlichen Hintergrundes der Ölberge ausgelebt. Dagegen die ungarischen Reliefs vermeiden diese Landschaftsepik und aussondern sich in der strengen Komposition, mit der Zurückhaltung von Formenunruhigkeit.

Diese Erscheinung ist ein Beweis dafür, dass die Meister der in Ungarn befindlichen Ölbergsreliefs hauptsächlich von Ungarn stammende Werkleute waren, die ihren Fach in Österreich erlernt haben. Ausnahmen sind die Reliefs von Kismarton und Feketeváros, die von der ungarischen Kompositionsauffassung abweichen.

Diese Bestätigungen erklären uns auch die Tatsache, dass die siebenbürgischen Ölbergsreliefs nicht zum Kunstschatz des siebenbürgischen Sachsentums gehören da diese Reliefs der kunstgeschichtlichen Entwicklung nach, nicht zur siebenbürgischen-sächsischen gehörig sind

---

Regősdalaink rejtélye. V. 203-4.

Hejgetés. Dunántúli regös-emlék és a pogány magyar sírbatétel szertartása egy csángó népdalban. III.

DR. KALLÓS ZSIGMOND

VII. A szárnyas angyal visszatérőben a mennyből.

A megtárgyalt szárnyas angyalokkal szoros összefüggésben áll az utolsó regősszerű sor:

7. Memből jöttünk, membe menünk.

Ez egyúttal átmenetül szolgál a halott lelkének „membe"-vivéséről értesítő vershez. A lakonikus rövidségű szavakat a mondottak után a samán mennyei eredetére is lehetne érteni. A kényszerű rövidség miatt valószínű, hogy a szerzőtől ez a burkolt elgondolás sem állott messze. De a vers célja voltaképen az, hogy a samánnak réültében mennyekbe szállt lelkét (az odaérkezésnek gyors és viszontagságmentes útját nem is vévén tekintetbe) úgy mutassa be, mint amely az isteneknél való közvetítésnek szerencsésen végére járt, és most már onnan visszatérőben van a földre a rábízott fontos ügynek további teljes lebonyolítása végett; persze a kitűzött áldozatok megejtését is beleértve. A lélek mennybeviteléhez előbb az isteneket kellett megnyerni személyes alkudozással az áldozatok minősége iránt.

A léleknek azt követő mennybevitele aztán csak az Isten határozatának egyszerű végrehajtása, de azért lehet, hogy mégis szintén réüléssel történt. Arra, hogy a fenti két út közül, oda és vissza, az istenek biztató feleletével vagy parancsával a *memből* „jődögélő", illetőleg onnan „ereszkedő" léleké a fontosabbik, tanuságul szolgálhat a XI. századi regösköltészet, mely avval, hogy a szárnyas angyalnak felhőben való „tollászkodását" (lebegését, lengedezését) ábrázolja, szintén csak az égből való „erőszködést" érti.

A dunántúli regőséneknek egyik, kisgörbői „tollászkodását" e célból szembe fogom állítani az erdélyi ősvallási tárgyú balladáknak vagy töredékeknek hasonló motívumával, és látni fogjuk, hogy a köztük mutatkozó csekély különbség mindössze az, hogy a regősénekben a „csodafiú szarvas" elnevezésben a totem mellett (szarvas) a *varázsló funkciója* is szerepel *(„csaba")*, Erdélyben pedig pusztán a madár-, vagy bárány-totem.

A samán azonban egyszerűen **totem-madárként** fent, Dunántúl is előfordul már a búcsúi regösdalban, mégpedig háromszor. Ezek tollazatáról: „feje aranyos, tolla tollbársos, farka főrendes" ott már szintén a samánnak a regösdalban egyebütt is, de különösen Dozmaton, festett, pompázó felszerelésére ismertünk. Így hát nem maradhat kétségünk, hogy az erdélyi (Júlia) balladák és változataiknak hasonló pompájával is, a holló vagy a bárány megett, valóban a samán *tollászkodik* fekete felhőben (l. al.).

Kisgörbő (Zala m.):	Fehérnyikó környéke (Erd.) Júlia szép leány:
Amott keletkezik egy fekete felhő,	Föl is főtekinte a *magoss egekbe,* Egy szép gyalog ösvény hát ott jődögel le,
Abban *tollászkodik* csodafiú *szarvas,*	Azon *erőszködék* fodor fejér bárány; A *napot* s a *hódat szarva* között hozván;
Csodafiú *szarvasnak ezer ága-boga.*	A *fényes csillagot* a *homlokán* hozta. Két szép arany perec aj! a *két szarvába,* Aj! a *két oldalán* két szép *égő gyertya.* Mennyi szőre szála, annyi *csillag* rajta.[14]

(A csodaszarvasnak a szemben olvasható teljesen azonos pompájú felszerelését l. a fent rekonstruált regös-szövegben és

[14] A dunántúli regősének tollászkodó motívumát sehogy sem szabad összetéveszteni a sebes folyóvízével. Ez utóbbi is a csodafiú szarvast mutatja, de nem amint felhőben, az ő számára keletkezett ösvényen „jődögel le", hanem a szent tanorkon foglalatoskodva, ahol vagy a réülést, vagy az áldozatokat készíti elő.

a Júlia-balladának alább közölt *csángó* változatában is *kiemelve.)*

„Tollászkodó" regösmotívum a kisgörbőin kívül leginkább szintén *Zalá*ban akad, mint: Cserszegtomaj, Komárváros, Z. Szántó, Sárhida, Pacsa, Orosztony, Mihályfa községekben, de van a vasi Kisköcskön és Sorkitótfaluban is. Az erdélyi balladák „ereszkedő", „tollászkodó" motívumainak jelentőségéről alább.

Ott száll a varázsló „mennyekbe ballagva" (véleményem szerint romlottan, e helyett *„mennyekből")* ég felé a zalai Gógánfa regöstöredékében is. A két szó, két zagyván összevegyült (összeboronáló és viselet) motívum végén kerül elő, tehát sehogy sincs igazi helyén. Sebestyén Gyula megjegyzi hozzá, (R. É. 247.): „Érdekes, hogy az itt említett mennybemenetel a surányi és a vámoscsaládi (l. f.), tehát két igen távoli (vasmegyei) változatban is felmerül". A surányiban sincs helyén (egy erszénymotívum végén és egyéb romlásoktól sem menten): „Mennybe menjünk, veszekedjünk, dobálódjunk, sonkát együnk".[15] Egy kis erőfeszítéssel másutt is akadhatnánk a regölő Dunántúlon (ugyancsak romlott) menny-motívumokra. Ami azonban a *távolságot* illeti, a fenti három község között (Gógánfa már Zalába esik), csakugyan van 50, sőt 60 km-nyi járóút, de mi ez a *nyikó-vidéki* Júlia Szép Leány-ballada keletkezése helyéhez, sőt *Szabófalához* képest az északi csángóterületen, ahol a Hejgetést följegyezték?

VIII. A szárnyas angyal találkozása Júlia szép leánnyal.

A Júlia-balladának a regösdalokkal, de különösen a búcsúi és dozmati (rekonstruált) változatokkal való s általam fent kiemelt szoros összetartozását már Sebestyén Gy. is pontosan felismerte (R. É. 333. és Regösök 37.). De nem látván, hogy a bennük teljesen azonos pompázatú felszerelésben a magyar samán áll előtte, ez ismeretével még nem tudott mit kezdeni: és így sem a regösdal lényegét, sem a Csabamondát, sem pedig a Júlia Szép Leány-ballada értelmét meg nem sejtette.

A balladából csak a fejtegetéshez szükséges (további) részleteket közlöm, a változatok közül pedig egészében csupán a csángóktól, Domokos P. P. által közölt „Márton sziép Ilona" címűt, mely valamennyinél ősibb. (A moldvai magyarság 226 l.)

Gálben:

Márton sziep Ilona.

Sz itt esz kerekedik
Ed kerek dombecka,
Sz azan nevelkedik
Ed iedesz almafa.
Jedesz az almája, cukrosz a virágja (értsd csukros),
Álját vette vala szárig gyopár virág.

[15] A „veszekedés" még hagyján, mert érthető a samánnak az istenekkel való szokásos alkuvásaira vagy a jósoknak egymásközti versengéseire. A pogányok az Isten földi képmását néha meg is fenyítik.

Itt esz ereszkedik ed fehér báránkó,
Jobb oldalán vala nyócvan misze gyertyó,
Sz e fejében vala ed sziép féniesz napfén.
Meg ne jeggy, meg ne jeggy Márton sziép Ilona,
Mert ien idejöttem Iszten parancalta.
A sziép szizek szerge ed hijján nem telik.
Há te idejénél, véled esz bié telnék.
Isztenem, Isztenem, szerelmesz Isztenem,
Jén ijent nem hallék, jén ijent nem láték,
Mennyei harangok húzatlan szójanak,
Sz mennyei asztalok terítetlen telnek.
Mennyei poharok tőtetlen tejjenek".

Itt minden sor, sőt minden egyes szó (a nyilván romlott „almafa" és „almája" kitételek kivételével) a legtisztább regös-emlék. Feltárásuk époly vonzó és fontos feladat volna számomra, mint akár a Hejgetés első felének fent nyujtott regös-párhuzamai. De ezúttal ebből csak a tárgyhoz okvetlenül szükségesek kiemelésére szorítkozhatom.

A regös-dalnak a Júlia-balladával és mindkettőnek a Csaba-mondával azonos eredetét legjobban Anonymusnak az a fejezete őrzi, mely a bolgarokról és macedónok népeiről szól (45. Pais D. M. Anon. 81). Ez arról értesít, hogy „Szovárd (Zuardu) ugyanezen a földön vett magának feleséget, és az a nép, melyet most *csaba magyarjának* (Soba-mogera) mondanak, Szovárd vezér halála után Görögországban maradt. Még pedig a görögök szerint azért mondták *csobának*, azaz ostoba népnek, mivel urának halála után nem volt kedve útra kelni, hogy hazájába visszatérjen".

Az értesítésből le kell vonni mindent, amivel a középkori krónikás a népmondát tudákosságból mentesíteni akarja attól, amit benne a nép „csacskabeszédű" rontásának vél. (Az ilyenekkel a krónikásoknak sikerült az utókort teljesen megtéveszteni.) Színhelyül Anonymus Görögországot csak azért választja, mert a mondával kapcsolatos és reánk nem tőle maradt egyik mondás végén: „Akkor térj meg, mikor Csaba *Görögországból*", — már nem ismerte fel a népetimológiai ferdítést. Így hát a XI. század fontos szellemi mozgalmának emlékéből honfoglaláskori „görög" részletet koholt.

A XI. századi Csaba-mondának kellős középpontjában a varázshit állott, és ennek a kereszténység ellen lázadó szellemi vezetője: a samánság. Mindkettőt, sőt mindazt, ami a kereszténység szemében kapcsolatos volt a régi hittel, egy és ugyanannak a ‚varázs'-jelentésű szónak óbajor és ófelnémet változatából magyarrá lett kifejezéssel nevezte el a kor: (óbaj. „zaba" magyarul) *csaba*, és (ófn. „*zoubár*", magyarán, de a szó „b"-jének mégis bajoros ejtésével, ill. elhagyásával) „*Szovar*" vagy „*Szuar*", melyekből magyar kicsinyítő képzővel „*Zuardu*" lett.[16], [17], [18]

A helyi hagyományok — úgy látszik — sokáig ismerhették (legalább homályosan) a magyar „Csaba"- (Csaba-fiú)-féle szavaknak pogánykori vonatkozásait, melyek az utókor szemében mind *fogyatkozások*, sőt nagyfokú szellemi elmaradottság jelei voltak. Ilyenek pl. a *csába*-féle tájszók (M. T. Sz.): bárgyu, bamba, félkegyelmű (ideértve azokat is, melyek a német szónak umlautos *‚zäube', zäubete'* és *zäupete'*, magyar változataiként maradtak a tájnyelvben, mint: *‚csajba, csajbatag, csajpota'*: ‚bárgyú, hülye, féleszű, buta', szóval: ‚ostoba nép').[19] Anonymus tudákos magyarázattal az ő helyszíne kedvéért „görög"-nek mondotta a magyar tájszót, amit annál is inkább megtehetett, mert csaknem bizonyos, hogy görögül nem tudott. Hogy ilyen szó a görögben sohasem volt, már régen észrevették.

Ha mindezt elhihetővé akarnám tenni, meg kellene rajzolnom a szóban forgó magyar tájszavak alapján a tizenegyedik századnak minden egyébnél érdekesebb szellemtörténetét, amire itten helyem nincsen. Az olvasó érje be egyelőre evvel az ízelítővel.

Mikor tehát Anonymustól azt halljuk, hogy „az a nép, melyet most *Csaba-magyarjának* (és *ostobának)* mondanak, Szovárd halála után Görögországban maradt", akkor azt nem úgy kell felfogni, hogy akár itthon az országban „most is", tehát az ő idejében, akár pedig Görögországban magyarnak (sőt „ostobának") neveztek volna egy ott rekedt néptöredéket — ilyen messze Anonymus ismeretei nem is igen terjedhettek volna —, hanem azt, hogy a dunántúli monda, a regős-hagyomány és gyakorlat által istápoltan, még emlékezett arra, hogy az ősök közül a pogány érzelműek a kereszténység elöl keletre szöktek, továbbá, hogy ezeket valaha *varázshitük* miatt *Csaba-magyar*jainak, elmaradottságukért pedig szintén *csábá*-nak, *csajbá*-nak (‚ostobá'-nak) emlegették.

Az atyafiság, ill. nemzetségközi házasságon kívül eső frigyeket sem vallási, sem gazdasági okok nem engedték. Itt valószínűleg a vallás volt a másodrendű, vagyis tekintélyével

[16] Az ómagyarban nem volt meg a szókezdő *Z* affrikáta. Innen van, hogy sok idevaló helynévben és tömérdek tájszóban más-más sziszegő hangot találni ennek helyén.

[17] A magyar hún(!)krónika vezérei közé is, körülbelül a vázolt módon, került egy *Zuárd*.

[18] A fenti *„csodatevő"* stb. változatát az óbajor ‚zaba' eredetű *csabafiú* szónak jelentésbeli árnyalataként említettem. Ugyanennek a szónak pusztán alaki változatát *(zouber)* a regősének *‚csudor'* variánsként ismeri (er. **csubor)*.

[19] *A Szalkay-féle glosszákban Zsirainak feltűnt ez az eddig megfejthetetlen szó: *czaykatackat*, ‚Manes, spiritus inferiores', kb. ‚bálványok'; ehhez a rábaközi Mihályiból közöl egy dülőnevet: *Csajkáta* (M. Ny. 9: 239). A glosszát Zolnai már régebben (Nyr. 25: 168) alakilag helyesen a fenti *csajbatag, csajpota* szavakkal hozta kapcsolatba, a nélkül azonban, hogy az értelmi összefüggést kutatta volna. A három szó azonos: óbajor eredetű (l. f.). A glossza a pogány bálványnak gúnyneve, a dűlőnév pedig egy *gúnyolt* bálványnak ősi emlékét őrzi.

a gazdasági érdekeket védő indok: nehogy a közös vagyon és szerzemény az idegenekkel való házasságkötés révén az atyafiságoktól eltávozzék. A dunántúli emigránsok esetében, mert az elszakadást részben a vagyonközösség miatt úgyis ideiglenesnek tervezték: a vallási tilalom még csak szigorúbb lett. A hazaérkezett regösöknek e miatt feltűnő vagyoni igényeit a dunántúli regöséneknek erre való vonatkozásaiból, külön fejezetben mutattam ki (V. Sz. II.: 218. kk.), és ugyanott azt, hogy a dunántúli atyafiságok éppen úgy elismerték a regösöknek leányaikra való jogát is. Ez a hajgatásnak igazi értelme. A samánok voltak ezeknek az ősi jogviszonyoknak magyarázói és ők is őrizték azokat a legnagyobb fegyelmezettséggel a hit ürügye által még a kereszténnyé vált dunántúli társadalmi változások közepette is. Már ameddig lehetett. Látni fogjuk, hogy a Júlia-balladában végre is összeütközésbe került a régi és az új világrend: az ősvallási jognak később csaknem lehetetlenné vált végrehajtása miatt. Éppen ebben rejlik a ballada tragikuma.

Erdély volt hát az a föld, ahonnan a szökött pogányságot epedve várták vissza Dunántúl, és ahonnan csak folyton ifjabbra cserélődő legénykék érkeztek újra meg újra, az idősebbek azonban s a velük hajgatás útján feleségeikké lett dunántúli menyecskék soha többé. Hosszú évek teltek el, a várakozás súlyos évei. A dunántúli szülők legtöbbje már öregedni kezdett, sokan bele is haltak bánatukba elveszett gyermekeik után. Így támadt a fenti csüggedő közmondás: ‚akkor térj meg, mikor Csaba Görögországból'. Persze nem igaz, vagy legalább is nem úgy igaz, hogy az eltávozott népnek „ura halála után" nem lett volna kedve útra kelni, hogy hazájába visszatérjen. *Urának* (Zuardunak) halála itt azt jelenti: a varázsló samánok utolsó generációjának és vele a varázsló hitnek kihalása, majd eltűnése. Ezért van, hogy a regösénekbeli utódok már következetesen csak „csaba*fiú*"-ként szerepelnek. A visszatérő kedv sem hiányzott, a rokoni vágyakozás is sokáig fennállott még (és ki is elégült némely székelytelepek későbbi alapítása folytán országszerte), de a tömeges visszatérésre a 11. sz.-ban lehetőség még nem igen nyílt. Ellenben a regölő legénykék számára a dunántúli atyafiságokból mindnehezebbé vált a bizalmatlanná lett szülők leányait maguk számára behajgatni. Hova-tovább a réülő samánok ismételt közbenjárására, nyers isteni beavatkozásra, mind erőszakosabb megfélemlítésekre volt szükség ahhoz, hogy az atyafiságok lemondjanak örökre, vagy legalább a viszontlátás minden reménye nélkül leányaikról a régi hit nevében. A minden képzeletet meghaladó szuggesztív erő a csángó, gálbeni változatban úgy jut kifejezésre, hogy az áldozóhelyen („ed kerek dombecka", értsd ‚körülkerített domb') valószínűleg az egész atyafiság jelenlétében az elviendő lányok kijelölése iránt réülés útján isteni beavatkozás történik. Im ott ereszkedik le a felhők gyalog ösvényén a varázsló lelke (Fejében egy sziép féniesz napfén), és hozza (Meg ne jeggy!) az Ilonára nézve

végzetes isteni sorsot: „a sziép szizek szerge ed héjján nem telvén", a varázslónak „idejöttét iszten parancolta". A réülés által az égből hozott parancs után annak rendje-módja szerint

Jakut samán. Kerek tükrökkel, a nap és hold jelképeivel, a mellen és a háton. A madár van hivatva a varázsló lelkét réületében a szellemekhez szállítani és vissza is hozni (a szellemekkel együtt). A gazdag tolldísz is ezt célozza. — Jakutisher Schamane.

még az elmaradhatatlan (de csak feltételes módban ejtett) szertartásos *leánykérés* is megtörténik, a szokás szerint *három ízben,* mire a köz előtt megfélemlített szülők ki fogják szolgáltatni leányukat a halálnál nem enyhébb végzetének.

Első kakasszókor jőnék *nézésédre.*
Másod kakasszókor tégöd *megkérnélek,*
Harmad kakasszókor tégöd *elvinnélek.*

Júlia (egy ifjabb nemzedék sarja lévén) még erősebben érzi a ránehezedő végzet súlyát, mint az ősi istenektől még rettegő szülők. A készülő végzettragédiának tehát éppen nem a leány maga az okozója, hanem a csaknem megvádolt anya: „Sirass anyám, sirass, éltömbe hadd halljam, Hadd halljam éltömben, hogy siratsz hótomba". A vád, mely itt a messze számüzetésből már-már bosszúért kiált vissza az anyához, a balladának egy, majdnem a felismerhetetlenségig megromlott csángó változatában kerül elő újból: „Hallgass anyám, hallgass; hallgass anyám, hallgass; Anyám lettél lenne, el sem hattál lenne" (Domokos id. m. 251). Az anya az élénk, megrázó cselekményekben gazdag *Júlia-változat* végén maga is szerephez jut:

Leányom, leányom! Virágos kertömben
E'ső raj méhömnek gyönge lépecskéje,
Gyönge lépecskének sárguló viassza,
Sárog viaszának födön futó füstje,
Födön futó füstje s mennybe ható lángja

Szülöttjét, gyönge lépecskéjét itt nem halottként siratja az anya, hanem a „sárog viasszá" fejlettnek „földön" (és nem *földről)* eltűnését: *„födön"* futó füstjét, élő és mégis elérhetetlen voltát; tehát azt, hogy *„földön"* éltében is már úgy kell siratni, mintha halott lenne, bár (s ez némi vigasz jele) „lángja a mennybe hat".

De hogy is lenne halott? Ha fent, pompázó, csillogó ruhájáról valóban felismertük a samánt a lejődegelő, erészkedő fodor fejér bárányban, mi másért intézné Júliához a rejtélyes szavakat, mint azért, hogy valóban magával vigye innen Erdélybe, ahol a Júlia-balladában is, mint a csángóban: „most esött héjja szüzek serőginek?"

A cselekmény nagyszerűsége és rendkívüli, epikus, sőt drámai tárgya nemcsak a páratlanul hangzatos párbeszédekben, a hiánytalan tirádás ismétlésekben, továbbá a samánnak és kellékeinek csaknem égi jelenésként pompázó leírásában nyilatkozik, hanem abban is, hogy a végzetes fejleményekbe az istenség maga is beavatkozik. Szóval az egésznek apparátusa olyan fennkölt, hogy a hallgató hegyek vajúdásának készül tanuja lenni. De az általam adott értelmezés nélkül: nascitur mus.

A tökéletessel határos szerkezet és a komor vallási tárgy tekintetbevétele nélkül, vagyis ahogy ma adódó puszta tartalmából ítélni lehetne, éppen az hiányzik a nevezetes költeményből, ami az egyéb erdélyi balladákat (csaknem kivétel nélkül) azzá teszi: a *tragikum.* Hogy egy hajadont az ég elszólít anyja mellől és meg kell halnia, olyan mindennapi eset, mely nem lehet ballada tárgya. Ez szomorú, de nem tragikus és nem szokta kiváltani a nép poézisében azt a fent vázolt fenséget, mellyel ez a költemény nagyobb mértékben ékeskedik, mint az

összes többi erdélyi, vagy a világ bármely balladája. Ahogy eddig értelmezték, egyszerű, érzelmes románcnak sem illik be. A külső megjelenés és a látszólag sekély tartalom között tátongó szakadék már magában is gondolkodóba ejtheti a hallgatót. A nagy tekintélyű és ékes ruházatú varázsló bizonnyal nem véletlenül toppan elénk, és nyitja szóra ajkát isteni megnyilatkozásra. Az eddig már megfejtett titkok után kérdezzük meg tőle azt is, hogy a „meg ne jeggy tőllem, Júlia szép leány!" sorra mi szükség van a balladában? A feleletet már megadtuk fent az *oros, rabló* és *csaba* szók 11. századi szerepéről szólván, de különösen mikor azt láttuk, hogy a kereszténységre tért atyafiság, és főként fiatalabbja mennyire húzódozott az *ördögöknek* felfogott samánoktól. Hasonló kitétellel szólítja meg a szárnyas angyal többször a tőle futó gazdát is a regösénekben, sőt egyszer s másszor így aposztrofálja magát Szent István királyt is.[20]

A visszatérés reménye nélkül Erdélyben rekedt „Csabá"-nak: értsd a pogány emigránsoknak *későbbi* sorsáról fent már Anonymus-tól hallottunk ennyit: *et Zuardu in eadem terra duxit sibi uxorem* stb. (SRH 92). Evvel minden további dunántúli igényeikről lemondtak. Kézainál pedig ezek a későbbi fejlemények — a *fentvázolt körülményekkel erősen vegyülve* — abban a *megvetésben* nyilvánulnak, melyet a keletre visszatért „Csaba" iránt saját atyafisága tanúsít idegen származása miatt: *Hunorum nobilitas ipsum contemnebat,* asserentes eum non *Derum esse alumnum* regni Scitiae, sed *quasi* missitalium exterae nationis, *propter quod ex Scitia uxorem non accepit,* sed traduxit de gente Corosmina (S. R. H.: 163.). A dűlten szedett mondatból az is kitűnik, hogy az erdélyi régi atyafiságokból az „idegen" dunántúli jövevények különben is ki voltak zárva és *nem is maradt számukra más választás,* mint a dunántúli házasságok. Igaz ugyan, hogy az emigráció saját, keleti és az elszórt telepedés miatt a honfoglalás pillanatában Erdélybe vetődött régi atyafiságaik közé történt: de a vagyoni igények ott az új helyzet miatt akkor rögtön, a leányokra való jogok pedig az azóta letelt több mint száz évnyi időköz miatt már régen teljesen elévültek.

A változatok különösen a terjedelem és a végkifejlet tekintetében különbözők. Ez nem véletlen, hanem annak jele, hogy ezek a Júlia (és a fent igen romlottnak jelzett csángó Ud menen ud menen) címűhez képest korábbi fogalmazványok; tehát a dunántúli hajgató-szokásnak olyan fázisából valók, amikor az elbujdosottak visszatérésének reménye annyira elmérgesedve még nem volt, mint Júliával. Így a csángó Márton Sziép Ilona címűben még sem tragikus összeütközés, sem végze-

[20] *Nagyrécse, Garabonc, N. Bakónak* (Zala m.): „Ne fuss, ne fuss, ne fuss, Szent István királyunk, Mi se vagyunk ördögök, Hanem a te szolgáid"; *Rád* (Zala m.): „ne fuss, ne fuss, ne fuss! mink se vagyunk ördögök"; *Sásd* (Baranya m.): „ne fuss, gazda, ne fuss!"; *Vásárosdombó* (Baranya m.): „ne bujj, gazda, ne bujj!"

tes kifejlés nincsen. A samán itt is bejelenti igényét az elviendő leányra, és azt meg is indokolja; a leány azonban csak elmereng a mutatkozó csodán, ami azt jelenti, hogy belenyugszik a meg nem változtatható isteni akaratba. Nyilván nincs is annyi oka lázadozni ellene, mint Júliának, mert az Erdélybe való visszatérés reményéről a közvélemény akkor még nem mondott le végkép.[21]

*

S. KALLÓS: Le mystère du „Regölés" hongrois. V. *Hejgetés* etc.

Résumé. Le dernier chapitre porte le titre, „*Rencontre de l'ange ailé avec Julie, Jolie Fille*". *Julie* est la protagoniste d' une ballade transylvaine. Dans celle-ci le chaman (sous le nom totémique d' agneau, mais) vêtu de son splendide apparat (lequel se retrouve sans défaut dans le mystère Regös de Bucsu, et ailleurs), descend du ciel (et en prétendant dans la variante tchángó d' être commandé par dieu lui-même), apostrophe Julie, dans des termes comme suit: „Ne t'effraie pas, Julie jolie Fille / Car dans les rangs des vierges vient de se faire une *lacune*. / Si tu voulais venir avec moi, porter je te voudrais / Dans le choeur céleste parmi les saintes vierges. / Pourque par toi se remplissent leurs charmantes rangées. / La clef céleste je la mettrais dans ta main. / A la première voix du coq je viendrais te voir / à la seconde voix du coq je te demanderais pour épouse. / A la troisième voix du coq je t'emporterais avec moi. / La „*lacune* dans les rangs des vierges" se présenta en Transylvanie bientôt après la fuite des païens trandanubiens, mentionnée dans la première partie de

[21] A Júlia szép leány balladát ősköltészetnek fogja fel a jeles gyüjtő, Vikár Béla is, és a Szent István ünnepi évre való tekintettel ezt a felfogást több helyen elő is adta, így az Akadémiában, és legutóbb a Népéletben (49: 315). Ő a finn népköltészetben talál hozzá párhuzamot, ahol sokszor egy leányt vagy fiút felhők közé ragadnak. Az ismétlő szakaszok is gyakoriak a finn és az észt népköltészetben. Kissé restelkedve állok Vikár fejtegetései előtt. Ő a magyar regösénekekkel többször foglalkozott. Az én, ezekről szóló tanulmányaimat mindig elismeréssel kísérte; és legutóbb, valahányszor Júliáról értekezett, szóval és írásban emlegette őket. Az nem baj, hogy szerzőjükről hallgatott. A Júlia szép leányhoz alapul szolgált egyik ‚tollászkodó' népdaltöredéket a hollóról éppen ő találta (Nyr. 35: 156) a hétfalusi csángóknál: „Ne, hol kerekedik eggy fekete felleg, abban *tollászkodik* eggy fekete holló". Jóval előbb, semhogy nézetét a balladáról bemutatta volna, elolvasta jelen fejtegetéseimet is Júliáról. Sőt ugyanakkor szívességből, közlés végett átadta a Hargitaváralja szerkesztőjének, Ádám É. úrhölgynek, aki sikerült rövid beszámolót írt róluk (IV. évf. 2. füz.). Ezek után, már csak Sebestyénnek fent idézett párhuzama miatt is, mely a balladának ereszkedő fehér bárány-motívumát (1902!) teljesen azonosnak ismeri fel a dozmati csodafiú szarvas kellékeivel, — azt gondolhattam, hogy a balladának itt bizonyított 11. századi magyar ősvallási eredetéhez kétely nem fog férni egy távoleső, véletlen párhuzam kedvéért.

Különben Vikár maga is tudja, hogy ezek az észt és finn dalok „nem mennek vissza semmiféle a mienkkel közös forrásra" (id. h. 322. l.). Vikár hasonló, maga által is ingatagnak elismert alapokon, mégis meg tudja állapítani a székely ballada írójának korszakát és *nemét;* (szerinte: „*keresztény asszony költő*" műve). „A testvérek" — úgymond egy más helyen — „itt is (t. i. az észt és finn megfelelőkben) *többen* vannak, ép úgy, mint Júlia szép leánynál"(!?) — és valóban úgy tesz, mintha a megoldás szempontjából lényegesnek tartaná ezt az állítását.

ces résumés. Selon les moeurs primitives de ces paiens, les émigrés ne devaient pas épouser les filles d' une parenté ou d'une tribu étrangère, ou déjà trop éloignée par ancienneté, de la leur. La sécession de ces païens était projetée temporaire. Mais n' étant revenu annuellement de la Transylvanie que de nouvelles nuées de jeunes prétendants, et jamais une des femmes emportées, (et moins encore toute la séquelle des anciens rénitents) — les parentés cemmenceaient a se méfier toujours davantage, et (à juger du dicton désespéré et railleur de la chronique: „Retourne, quand Tchaba de Grèce"), — les mères anxieuses ne cédaient plus volontiers leurs filles aimées aux étranges prétendants que par une très forte suggestion, employée par les chamans, prétendus anges ailés, et exécuteurs d' un commandement des dieux. Le magnifique apparat du chaman, la pompeuse construction de toute la poésie, de même que les lignes citées ci-dessus, où se retrouve toute la cérimonie nécessaire pour une commission de demande en mariage, n' admettent plus les interprétations habituelles de la ballade, qui y voyaient une simple mort, sans autre issue tragique, que la plainte d' une mère désespérée après sa fille perdue. C'est au contraire la mère elle-même qui est coupable d'une expiation tragique dans la ballade-tragédie, reposante sur l' idée de la fatalité. En effet, dans une variante (encore tchángó), très avariée, la jeune fille sacrifiée adresse de son exil lointain à cette mère une incrimination exaspérée: „Tais-toi oh mère, Si tu avais été pour moi une mère, tu ne m'aurais jamais délaissée."

Toute ces compositions, (les Chants des Regös et le Hejgetés y compris) portent sur elles les marques du conflit politico-religieux du 11e siècle, et culminent dans la légende dite Tchaba.

A félholdas gerle Szombathelyen is megjelent.

Néhány évvel ezelőtt *Mariay Barna dr.* főszolgabíró érdekes madarakat figyelt meg a biharmegyei *Berettyóújfaluban.* Értesítette erről *Nagy Jenő dr.* ornithologust, kinek később 1932. március 3-án küldött is egy példányt belőlük. Meghatározás folyamán a madar a hazánkból korábban még nem ismert török-gerlének, vagy más néven *félholdas gerlének (Streptopelia decaocto decaocto Friv.)* bizonyult. Nagy dr. „A Természet"-ben és más lapokban felhívta a figyelmet e különös szárnyasra, minek eredményeként csakhamar kitűnt, hogy *Monoron* és *Apatinban* is észlelték. Majd egymás után közöltek híreket további előfordulásukról. Így megfigyelték *Bezdán* (Bácsbodrog m.), *Pancsován, Székesfehérvárott, Komáromban, Budafokon;* újabban pedig *Pakson, Kismarján, Derecskén, Kelenföldön, Soltvadkerten, Baján, Debrecenben, Ipolykürtön, Balatonszemesen,* továbbá *Mátyásföldön.*

Ezidén július 4-én Szombathelyen járva, a szeminárium kertjében az ásatásokat nézegettem, amidőn különös madárhangra lettem figyelmes. Rövid keresés után ráakadtam egy gerlére, mely színezetben nagyon hasonlított a nálunk sokhelyen fogságban tenyésztett kacagógerléhez, farka azonban jóval hosszabb volt. Eme külső jelek, de még inkább jellegzetes *„húhú-hu, húhú-hu"* hangja alapján határozottan felismertem benne a félholdas gerlét. Madárvilágunk új tagja szombathelyi megjelenésével elérte hazai terjeszkedésének eddig ismert legnyugatibb pontját. *Csaba József.*

A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyüjteménye.

HERKELY KÁROLY dr.

Vidéki múzeum néprajzi gyüjteményének feladata egy körülhatárolt terület népéleti anyagának összegyüjtése és szemléltető bemutatása. Múzeumunk néprajzi gyüjteménye Veszprém megye területéről származik. Ismertetésünkben a nagyközönségre való tekintettel elsősorban a vidékünkre legjellemzőbb, főleg kiállított tárgyakat mutatjuk be, az anyag többi részét — tudományos érdekből — a származási helyek megjelölésével rövid felsorolásban adjuk. Nem vettük fel a néprajzi jellegű tárgyak közé a kismesterségek szerszámait és készítményeit; ezeket, mint ipartörténeti vonatkozású tárgyakat a céhemlékekkel együtt külön ismertetjük.

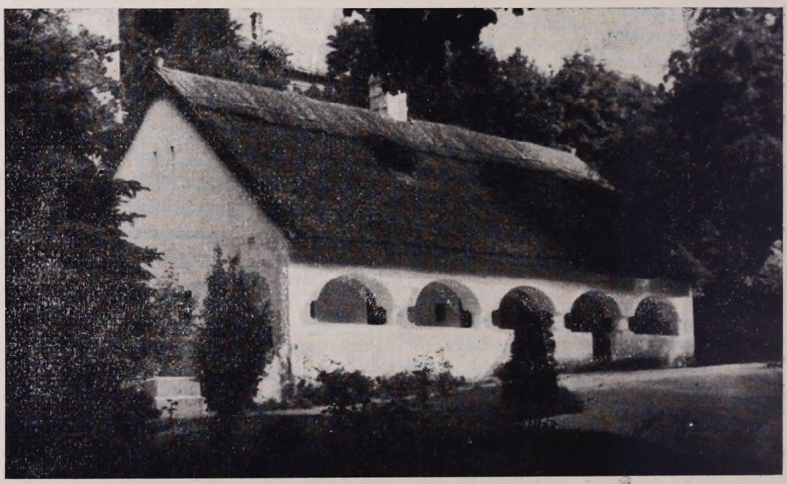

1. A „Bakonyi ház". Szabadtéri néprajzi múzeum Veszprémben.[1]

Vármegyénk néprajzi anyagát két szempont határozza meg. Az első a *földrajzi szempont*. A tájjelleg kifejleszt egyes foglalkozási ágakat, változása pedig azok eltolódását idézi elő. A megye területének egyik *tájjellege hegyvidéki*. A Bakony makkos erdeivel és erdei legelőivel a *pásztorkodásnak* kedvezett. A Balatonmelléki fennsík lejtősödése a déli oldalakon a *szőlőművelés* kifejlődését tette lehetővé. A *Bakony* népességének főfoglalkozása ma már az őstermelés, régebben azonban a nagy kiterjedésű erdőségek inkább az *erdőlésnek* és *vadászatnak* nyujtottak tág teret. Az erdőirtással együtt a Bakony déli lejtőin mind magasabbra hatol a földművelés; belsejében újabban

[1] Az 1—3., 12—13. sz. fénykép dr. Nagy László, az 5. sz. Kollár Adolf, a 9—11., 14—15. sz. vitéz Mészáros István felvétele.

olyan községekben is tért foglal a mezőgazdasági termelés, amelyekben azelőtt más volt az ősfoglalkozás, pl. hamuzsírfőzés, szénégetés, faszerszámkészítés.[1]

Veszprém megye többi részének tájjellege *síkvidéki:* a nyugati, főként *pápakörnyéki* síkságot és a délkeleti *Mezőföldet* foglalja magában. Az előbbi a Kis-Alföldhöz kapcsolódik, az utóbbi a fejérmegyei Sárréthez. Ezeken a síkvidéki területeken természetszerűleg inkább az *alföldi jellegű gazdálkodási módokat* és azok szerszámanyagát találhatjuk meg.

A tájjelleg meghatározza a foglalkozási ágakon kívül a *település formáját* és hatással van a *lakóházak építőanyagára*

2. Ház Bakonyszombathelyen.

és építésmódjára is. A *bakony-balatonvidéki kőépítkezés* (1. kép) kifejlődéséhez hozzájárult az építkezésre alkalmas kő előfordulása, a Balaton nádasainak közelsége pedig a *nádfedést* tette lehetővé. A *Belső-Bakony* népe, mivel szabadon használhatta az épületfát, inkább *fából építette házait* (2. kép). A síkvidéki falvakban a *sárépítkezés* fejlődött ki, tetőfedésnél a *szalmafedés* (3. kép). A sárépítkezés területén és a Bakonyban mindenfelé találhatunk házfedelet tartó ágasfákat.

A megye *Balatonnal* érintkező részén a *halászat* ősfoglalkozása élt — céhes és kishalászat egyformán — és részben él még ma is.

A másik szempont, amely néprajzi anyagunkat befolyásolja, *a megye nemzetiségi képe.* A Bakony elszórt német és gyér tót telepei és a közbeékelt magyar falvak néprajzi anyaga között kölcsönhatás indult meg. A szellemi néprajz kutatóinak eddigi vizsgálatai azt mutatják, hogy egyes régi, magyar eredetű szo-

[1] Lásd Wallner Ernő: A Bakony gazdasági életének földrajza. Pécs, 1937.

kásokat és tárgyakat éppen a német és tótajkú lakosság őrzött meg.[2]

A „Bakonyi ház".

Néprajzi gyüjteményünk ismertetését a múzeum kertjében levő „Bakonyi házzal" kezdjük.[3] A Bakony-Balatonvidék veszprémkörnyéki részének e jellegzetes épületét megfelelő összehasonlító munka alapján, melyet a múzeum jelenlegi vezetője, *dr. Nagy* László és *Linzmayer* György építészmérnök végzett, egy öcsi — részben már átépített — ház rekonstrukciója alapján, 1935-ben közadakozásból építették.[4]

A *háromosztatú,* boltíves tornácos ház (1. kép) az egész

3. Ház Csöglén.

környékre jellemző,[5] különösen a *Déli-Bakony* nemesi falvaiban: *Szentgálon, Nemesvámoson, Szentkirályszabadján, Öcsön* gyakori. Nem a legkezdetlegesebb ház. A kezdetleges háznak ugyanis csak egy helyisége van tűzhellyel, majd kemencével,

[2] Loschdorfer Anna: Bakonyi német (sváb) falvaink szerepe a magyar néphagyományok megőrzésében. Ethn. 1935. 76—79. l.

[3] A „Bakonyi ház"-ra vonatkozólag lásd: Vajkai: Une maison paysanne de la region du Balaton. Nouvelle Revue de Hongrie. Janvier, 1939. és Vargha László: A Magyar Skansen. Ethn. 1937. 330—340. l.

[4] A M. Kir. Iparügyi Minisztérium, dr. Rott Nándor veszprémi megyéspüspök, Veszprém vármegye Közönsége, Veszprém város Közönsége, a Veszprémi Székeskáptalan, a Balatoni Halászati R. T., a Várpalotai Unió Bányászati és Ipari R. T., a Peremartoni Robbanóanyag-, a Fűzfői Papír- és a Péti Nitrogén Műtrágyagyár R. T., Gróf Zichy Pál nagybirtokos, dr. Szentiványi Károly prépost, Iklódy Szabó János kincstári főtanácsos, Hajda Gyula asztalosmester, Barna Gábor, Müller Oszkár és Kulcsár Károly kereskedők járultak hozzá adományaikkal építéséhez.

[5] Viski Károly: Bakony-Balatonvidéki kőépítkezés. Magyar Népművészet XII. füz. Bp. 1926. 3. l., 32 tábla.

s mivel kéménye nincs, füstös. Fejlettebb fokon ez az egyosztatú ház kétosztatúvá válik, szobával és konyhával. A lakószoba kemencéjét, mely fűtésen kívül kenyérsütésre is szolgál, a konyhából fűtik, ahol alacsony tűzpadon, pócikon főznek. A múzeum mellett épült „Bakonyi ház" a fejlődésnek már azt a magasabb fokát mutatja, amikor a szobából a kemencét kitették a konyhába, s helyébe szemeskályhát állítottak.[6] Ebben kenyeret már nem sütnek, sőt idővel nem is a konyhából fűtik. A szobából kikerült ősi kenyérsütő kemence mellett a konyhában még megmarad a tűzpad, a pócik. A konyha már nem füstös,[7] a füst nem az ajtón vagy a padlásnyíláson, hanem a *szabadkémény* kürtőjén át távozik. Régi füstöskonyhájú ház

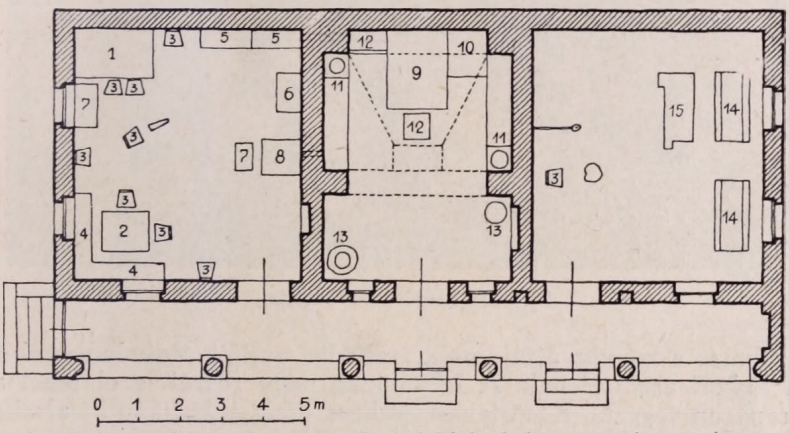

4. A „Bakonyi ház" alaprajza. A baloldali helyiség szoba, a középső konyha, jobboldali csutorásműhely; előttük a tornác. 1 ágy, 2 asztal, 3 székek, 4 sarokpad, 5 szekrények, 6 bölcső, 7 tulipános láda, 8 kályha. A szoba közepén levő szék előtt rokka. 9 kenyérsütő kemence, 10 kis kemence, 11 tűzpad (pócik), 12 (a sarokban) hamulik, (a kemence előtt) kőttőlik, 13 gabonatartó fazekak, 14 csutorásteszterga, 15 faragó pad.

jellege azonban továbbra is megmarad abban, hogy a szobába még nem innen, hanem külön bejárattal a tornácról lehet bemenni. *Az épület mindhárom helyiségének* — a két szobának és konyhának is — a *tornácról van bejárata* (4. kép). Éppen ez a tagozódás különbözteti meg a környék német lakosainak házától, mely a magyartól eltérően alakult ki.

Külön kell szólnunk a tornácról. A „Bakonyi ház"-é már fejlettebb formát képvisel. A tornác akkor keletkezett, amikor a tetőt az udvar felőli részen túlnyujtották és az erős megterhelés miatt a mennyezetgerendák végét alá kellett támasztani oszlopokkal. Az eredetileg fából való oszlopokat kő, majd

[6] Bátky Zs.: Magyar tűzhelyek és háztípusok. Népr. Ért. 1930.

[7] Füstöskonyhájú házakat a bakonyi községekben elvétve még találhatunk (Szentgál, Vilonya, Dudar). Lásd: Ébner: Adatok a Bakony északi községeinek építkezéséhez. Népr. Ért. 1933. 1—14. l.

vakolt téglaoszlopok váltották fel. Ezért a tornác az épület hosszoldalán fut végig egyenlő közökkel, egyforma oszlopokkal, felül vízszintes vagy boltozott áthidalással. A tornác sokféle szerepet tölt be. Védi a ház lakóit, lehetővé teszi azt, hogy a

5. A „Bakonyi ház" konyhája

szoba és a konyha ajtaja ne a szabadba nyíljék. Alkalmas helye a kukoricaszárításnak. A házimunka nagy részét is el lehet a tornácon végezni. Késő tavasztól kora őszig a férfinép itt alszik.

6. Főzés a kemence tetején tüzikutyákkal.

Egy-egy múzeummal kapcsolatban felépített lakóház a mellett, hogy maga is néprajzi tárgy s megőrzi a művelődés fejlődésével pusztulásnak induló helyi építkezés jellegzetességeit, különösen alkalmas arra, hogy házbelsőket természetben szemléltetően mutassunk be. A „Bakonyi ház"-ban vidékünkre jellemző konyha és szobaberendezést látunk.

A konyha (5. kép). A konyha a magyar paraszthház legfontosabb helyisége. Itt élte le a család életét, itt főztek, régebben itt is aludtak.

Konyhánk *ajtaja* két részből áll. A felső részt külön is ki lehet nyitni, ha az alsó rész az aprójószág miatt zárva marad.

A szobából kikerült *kemence* először a szobafelöli sarokban helyezkedik el. Régebben a kemence mellett maradó szabad

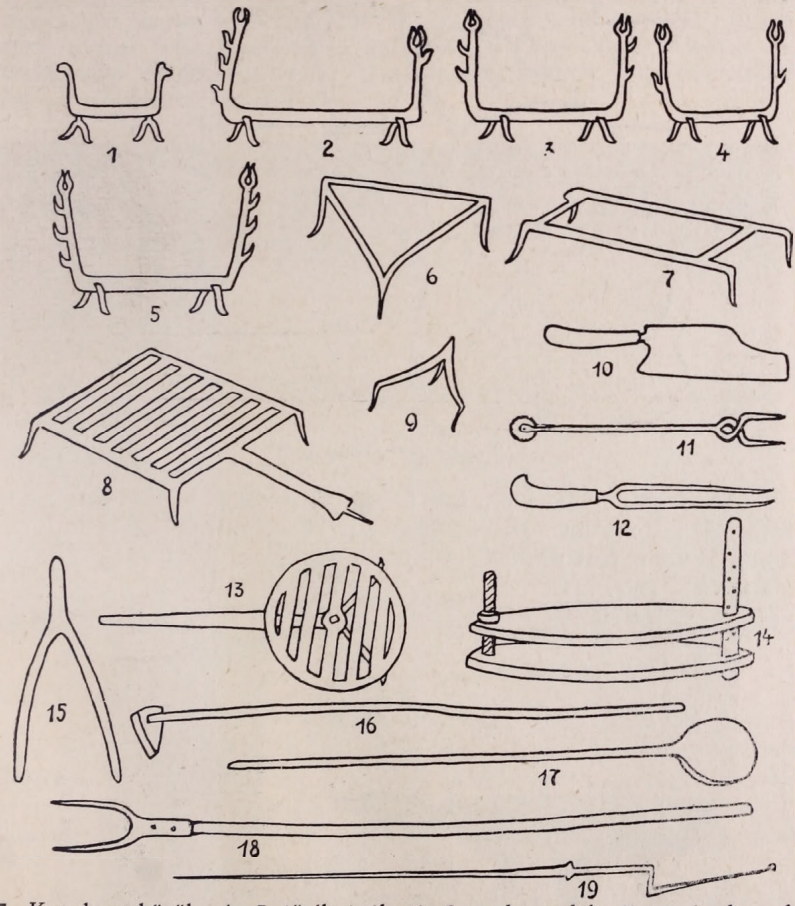

7. Konyhaeszközök: 1—5 tüzikutyák, 6, 9 vasháromláb, 7 tepsi alá való négylábú vas, 8 pecsenyesütő rostély, 10 káposztavágó bárd, 11 mácsikszedő villa, 12 pecsenyeforgató villa, 13 halsütő rostély, 14 túróprés, 15 kovászfa, 16 szénvonó, 17 kenyérsütő lapát, 18 kuruglya, 19 vasnyárs.

tér volt a hálóhely. Idővel, mikor a szoba lett a hálóhelyiség és a kemence mellett nem volt szükség többé nagyobb területre, a kemence mind közelebb jut a konyha közepéhez; a háromosztatú házakban — így a „Bakonyi ház"-ban is —, ahol mindkét szobát a konyhából fűtik, már teljesen központi elhelyezésű. Az eleinte sárból, később kőből és *téglából épült* kemencét *kizárólag kenyérsütésre* használják. Hogy *szájába* könnyebben

nyúlhassanak be, előtte a konyha földjébe mélyedő üreget, *kőttőlikat* ásnak. Az asszonyok ebbe állnak, és így vetik be *sütőlapáton* a kenyeret. A kemence száját sütéskor sárból vagy pléhből készült *előtével* zárják le.

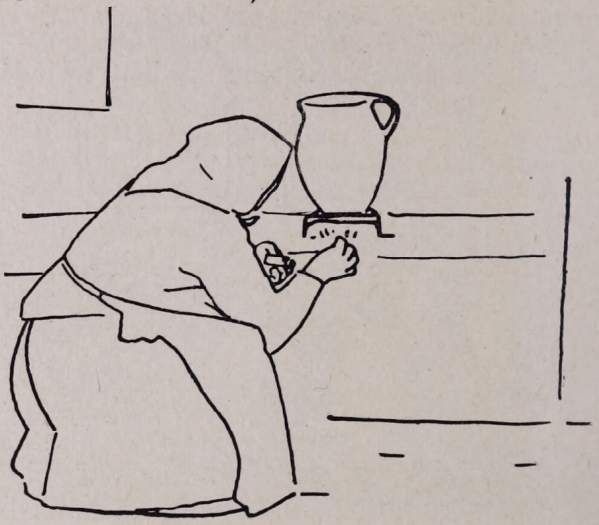

8. Főzés vasháromlábon.

Módosabb házakban, így a „Bakonyi ház"-ban is, a nagy sütőkemence mellett jobbról még egy *kis kemencét* is láthatunk. Ebben rendszerint nagyobb *ünnepeken,* lakodalom vagy disznó-

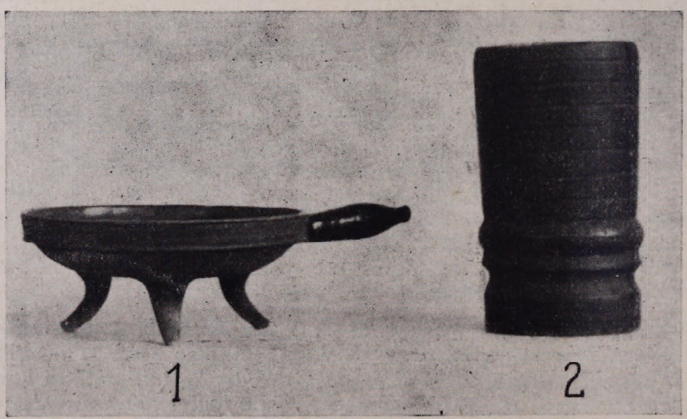

9. 1 cseréplábas, 2 famozsár.

tor alkalmával *kalácsot, süteményt, húst sütnek.* Az edényt hosszú rúdra erősített kétágú villán, a *kuruglyán* tolják be.

A szoba szemeskályháját is a konyhából fűtik. A *fűtőlik* előtti padon, a pócikon vagy a sütőkemence lapos tetején *főznek.* A *szabadtűznél,* amikor még cserépfazekakban főztek, a

tüzikutyát használták (7. kép: 1—5.). Ehhez támasztották a fát s melléje állították a cserépfazekat (6. kép).

Tüzikutyáink mindegyike négylábú, részben részarányos, részben részaránytalan formájú (7. kép: 1—5.). Az egyik példány (7. kép: 1.) 36 cm széles, 25 cm magas, kezdetleges állatalakot utánoz. Ez a forma főleg a Dunántúlon terjedt el, és eredetét tekintve Balkán felé mutat. A részarányos négylábú formák (7. kép: 2.) 56 cm széles, 46 cm magas; 3. 51 cm széles, 41 cm magas; 4. 39 cm széles, 39 cm magas; 5. 46 cm széles, 42 cm magas) nyugat felől beszármazva ugyancsak a Dunántúlon terjedtek el. Nálunk tehát mindkét dunántúli típus megvan, különös helyi jellegzetességet azonban egyik sem mutat.

10. Részlet a „Bakonyi ház" szobájából.

A vasfazekak elterjedésével a tüzikutya szerepét felváltotta a *vasháromláb* (7. kép: 6., 9.). Egész Középeurópában elterjedt kovácsolt vasból készült háromlábakra helyezik a vas- és cserépfazekakat, hogy alulról érje őket a láng (8. kép). Később cserépből és vasból is készítettek olyan nyeles lábasokat (9. kép 1.), amelyeknek három lábuk volt.

Peremartonból való vasháromlábunk 30 cm széles, 11 cm magas egy darab kovácsolt vasból; a másik ismeretlen származású 23 cm széles, 12 cm magas három darab vasból összepántolva. A harmadik hasonló egy darab vasból 16 cm széles, 7 cm magas Kádártáról.[8]

Vékonyra szeletelt hús sütésére *négyszögletes* alakú *vasrostélyokat* (7. kép: 8.) országszerte használnak. Ugyancsak ősi holmit, néprajzi gyüjteményünk példányaival teljesen megegyező formákat láthatunk római kori gyüjteményünkben. A *kerekalakú rostélyok* (7. kép 13.) forgatható tetővel *halsütésre* szolgálnak.

[8] Ha a gyüjtemény anyagának felsorolásában nem közöljük a származási helyet, a származási hely ismeretlen.

Gyüjteményünkben hat rostély van: négy négyszögletes (egyik Nemesvámosról, rostja 22×23 cm, nyele 22 cm, másik rostja 28×29 cm, nyele 28 cm, harmadik rostja 33×34 cm, nyele 27 cm, negyedik rostja 27×29 cm, nyele nincs), kettő kerek halsütő rostély (egyik Vörösberényből, 56 cm hosszú, 25 cm átmérőjü tetővel, a másik ugyanolyan méretü, nyelén E. N. kezdőbetükkel).

A nyársakat pecsenyesütésre használják. Legegyszerübb nyárs a meghegyezett faág. Ma már azonban inkább a *vasnyársak* (7. kép: 19.) általánosak fanyéllel vagy nyél nélkül. A nyeletlen nyársat — ilyenek a gyüjteményünkben szereplők is — állványra vagy a tüzikutya horgára, szarvára teszik és ott forgatják. Jobbmódú házakban óraműszerkezetü nyársforgatót is találunk.

11. Részlet a „Bakonyi ház" szobájából.

Múzeumunk két vasnyársat és két óraműszerkezetre járó nyársforgatót őriz. A két vasnyárs 109 cm, illetve 111 cm hosszú, a nyársforgató 56, illetve 38 cm magas.

Bors és mák törésére használt *famozsár* egy darab fatőrzsből készül (9. kép 2.). Eredetileg a gabonamagvakat is ilyen mozsárban törték meg.

Hat famozsarunk van. A csopaki 15 cm magas, a nemesvámosiak 11, 13.5, 24.5 és 14. 5 cm magasak; a felsőörsi 23 cm.

A konyha sarkában álló nagy cserépedényben gabonát tartanak. A fonott és sározott ősi eredetü gabonatartók utódai ezek a hatalmas cserépedények, oldaluk díszítése újjal nyomkodott, mint az őskori edényeké.

Konyhberendezésünk egyéb tárgyai (7. kép):

1. Vastepsi alá való négylábú vas 42 cm hosszú, 16 cm széles és 10.5 cm magas. 2. Káposztavágó bárd 26 cm hosszú, Nemesvámosról. 3. Fa-

nyelű pecsenyeforgató villa 49 cm hosszú. 4. Mácsikszedő villa 46 cm hosszú. 5. Két vagdalódeszka 30×48 cm és 29×48 cm. 6. Krumplivágó vas 13 cm széle, 16 cm hosszú Felsőörsről. 7. Kovászfa 59 cm hosszú Csajágról. 8. Répavágó 21 cm hosszú, 11 cm széles. 9. Vasserpenyő 74 cm hosszú, 11 cm széles. 10. Két sótartó, 35 cm magas, 20 cm széles. 11. Piszkavas 23 cm hosszú, 11 cm széles kétágú vas. 12. Kétkarú famérleg kősulyokkal 55 cm hosszú, 39 cm magas. 13. Félkarú vasmérleg. 14. Lyukas fakanál tésztaszedésre 23 cm. 15. Kavarókanál 118 cm. 16. Só- és paprikatartó Nagyvázsonyból.

A tűzpadon és a kemencében fával tüzeltek. A fahamú igen becses termék volt. Nemcsak házi lúgozáskor használták fel, de el is adták hamuzsírkészítőknek, akik faluról-falura járva összevásárolták. A fahamut a konyha bal sarkában a kemence és a pócik közötti hamulikban gyüjtögették.

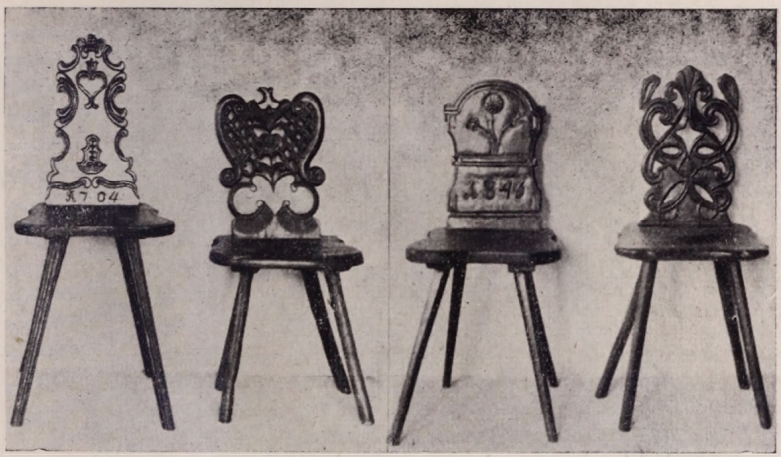

12. Faragott támlájú székek.

A szoba (10—11. kép). A „Bakonyi ház" szobája *sarkos berendezésű*. Az utca és az udvar közé eső sarokban áll a lapos relieffel díszített virágmintás *sarokpad*, előtte az asztal. A magyar falusi házak régebben mind sarkos berendezésűek voltak, csak újabban — úri hatásra — változnak át úgy, hogy az asztalt a szoba közepére helyezik.

A pad a falusi nép igazi ülőbútora, a szék dísze a háznak, legfeljebb a vendéget ültetik rá. Ülésen kívül a pad régebben fekvő és hálóhelyül is szolgált.

A pad előtt álló nemesvámosi *asztal* négylábú, négyszögletes. Ebben a formájában kisnemesi házak jellegzetes asztala. „*Kenyeresládás* asztal"-nak is nevezik, mert fiókjában, a kenyeresládában tartották a kenyeret.

A szoba egyetlen díszesen festett *mennyezetes ágyát* magasan megrakják párnákkal. A középkori fejedelmi mennyezetes ágy éli ebben tovább életét szegényes parasztházakban. A nyoszolya újabb szerzemény a magyar parasztházakban. Régebben

ugyanis vagy a padon vetettek maguknak ágyat a háziak, vagy — különösen nyáron — a tornacon szalmából font *lészán* aludtak.

A *festett szekrényeink* egyike 1832-ből bakonynánai, a másik 1842-ből Nagyesztergárról való. Az ilyen festett szekrények főkép német községekre jellemzők, bár újabban magyar házakban is elterjedtek; a magyarok azonban inkább a festett *tulipános ládát* használják ruha tartására.

A mai falusi házak bútorai úri, nemesi házakból kerültek

13. Faragott támlájú székek.

le a néphez, és megőrződtek rajta bizonyos történeti stílusok, főképpen a barokk, mely népünk kezén átalakulva, mint parasztbarokk élt tovább. Szép példáit látjuk a parasztbarokk stílusnak a *faragott támlájú székeinken* (12—13. kép). Az ország más vidékein, így pl. az Alföldön inkább a festett bútort használják. Két legrégibb székünk 1704-ből Litér községből való.

Faragott székeket és széktámlákat őriz még gyüjteményünk Bakonynána, Városlőd, Kerta, Nemesvámos (1838), Bakonytamási, Csajág, Szentgál, Doba (1848), Egeralja, Litér (1846), Tüskevár, Várpalota, Padrag, Halimba községekből és ismeretlen származási helyről 8 darabot.

Egyéb bútoraink: 125 cm hosszú tálas Nemesvámosról; 87 cm magas, 63.5 cm széles, 15 cm mély Súrról; 168 cm hosszú, 47 cm magas Jásdról; ez utóbbi felírása: 1856 IHS. és szekrény 1848-ból Bakonynánáról.

A szoba fűtése a konyhából fűlő *szemeskályhával* történik (14. kép). A zöld szemeskályha ilyen formájában az egész környéken elterjedt. Veszprém, Csákvár, Sümeg és Kapolcs faze-

kasai készítették. A szemek — néhol kályhakőnek és kályhafióknak is nevezik — kupásak, homorúak. A kályha szögletes, bár a régibb kályhák nagyrésze kerek volt. Az ilyen kályhák ezen a vidéken kb. 80—100 évesek, elődjük a vörőskályha volt. 1848-ban a nagyvázsonyi fazekasok zöld és vörös kályhát is készítettek. A mi kályhánk 1854-ben készült, veszprémi fazekas munkája.

A *házak világítását* kezdetben a szabadtűz fénye adja, később jelennek csak meg a parasztházakban a *mécsek*, a *gyertya*, majd a *lámpa* (15. kép). A barna cserépmécses fogantyúval

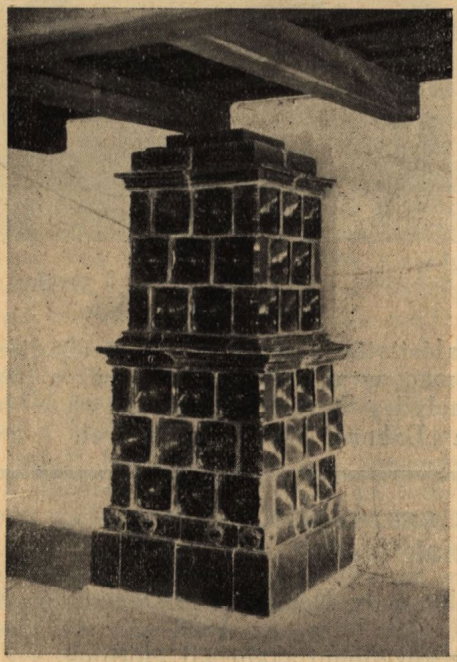

14. Szemes kályha.

római „lucerná"-ra emlékeztet (15. kép: 3.). Tányérjába olajat öntenek, szájába belet húznak. Az *üvegből* készült olajmécseseket *fatalpra erősítik* (15. kép 5—6). A mécsesekben *repceolajat* égetnek. A kezdetleges alakú gyertyatartóba (15. kép: 2.) erősített gyertyát tolóka segítségével lehet magasabbra vagy alacsonyabbra emelni, belét koppantóval nyesik.

Gyüjteményünkben négy üvegből készült olajmécses van, kettő Egeraljáról való, faragott fatalpon áll, 26, illetve 30 cm magas. Másik kettőnek a talpa is üveg, 9, illetve 16 cm magas. A cserép-olajmécses 26 cm. A 25 cm magas lámpa fekete fémlemezből készült. A fatalpon álló drót-gyertyatartó Csékutról való, 23 cm magas.

A „Bakonyi ház" harmadik helyiségében a Veszprém ipari multjában nagy szerepet játszó csutorás mesterség műhelye van elhelyezve.

Régi terve a magyar néprajzi tudománynak olyan szabadtéri múzeum létesítése, amely természetben őrzi meg az ország néprajzi, népművészeti és művelődéstörténeti emlékeit: a házakat és gazdasági épületeket is úgy, ahogy azok a valóságban

15. Világító eszközök: 1—2 gyertyatartók, 3 cserép-, 4 üvegmécses, 5—6 fatalpú üvegmécses.

éltek.[9] Ezt valósította meg a svédek szabadtéri múzeuma, a Skansen. A magyar szabadtéri múzeum, a magyar Skansen eddig csak helyileg került megvalósításra a balassagyarmati palócház és a „Bakonyi ház" felépítésével. (Folytatjuk.)

Celldömölk százévelőtti jobbágygazdaságának élete.

FODOR HENRIK

Celldömölk, mely Nemes-, Pór-Dömölk és Kiscell hármastelepülésekből jött létre, az 1828—32. évi összeírásokban a Kemenesvidék középpontjaként áll előttünk.

A százévelőtti gazdasági életet leghívebben az 1828. évi országos jobbágyösszeírások segítségével tudjuk megrajzolni.[1] Az összeírás azonban Nemes-Dömölkről, mivel az nem adófizető helység, elenyészően csekély adatot közöl. Az összeírás szűkszavúságát az is magyarázza, hogy az egyik hely még csak majortelepülés. Ez a harmadik alaptelepülés: Pór-Dömölk. Ezért erről a tárgyalások során csak adatösszehasonlítás alkalmával lehet megemlékezni. Az igen népes Nemes-Dömölkön is csak 119 jobbágy élt, ezért szerepe a jobbágy-gazdaságtörténetben szintén kis jelentőségű. Ezekkel a tényekkel szemben Kis-

[9] Viski K.: Dunántúli bútorok. I. Székek. Magyar Népművészet VI. Vargha L.: i. m.

[10] Viski K.: A magyar Skansen. Magyar Szemle, 1931. 3. (43.) szám, és

[1] A jelen értekezés alapja a Vas vármegye Levéltárában levő „Urbariális Conscriptiók az 828 Esztendőkbe" és az „1832. Esztendőkben tett Kiegazettások".

Mária-Cell, vagy másnéven Kiscell mezőváros, virágzó ipari, kereskedelmi gócpont.[2] Ezért tudunk a nagyszámú gazdasági adat alapján a mai Celldömölk három alaptelepülése közül különösen Cellről hű képet rajzolni.

Mindenekelőtt azonban a gazdasági jobbágyösszeírás eredetét és az összeírás vezérelveit tekintsük át. Az adóalanyok összeírása az 1790. évtől kezdődően elsőrangú fontosságú. Ebben az évben állítják fel — igaz ugyan hogy csak elvileg — az állandó hadsereget. Az állandó katonaság eltartásának terhét adóban akarja a rendi országgyűlés kivetni. Ezt rendeli el II. Lipót 1790-ben.[3] A rendelkezésből azonban 1827-ig semmi sem lett.[4] Az 1828. évi országgyűlés a jobbágyporták összeírását határozza el. Az összeírás célja ezúttal ismét az állandó hadsereg ellátási költségeinek előteremtése. Az országgyűlési bizottság által kidolgozott elvek szerint fog végbemenni az összeírás.[5] A megállapított egységes összeírójegyzékeken történik országszerte a jobbágyok javainak egybeírása. Ilyen egységes lapokon írták össze Celldömölk hármas település alapfalvainak a jobbágylakosságát is.

Az összeírást Vas vármegye illetékes főszolgabírája, vagy a helyettes szolgabíró és egy távolabb eső vármegye kiküldött tisztviselője végzi el.[6] A megyei hivatalnok mellé kijelölt tisztviselő lehetőség szerint érdektelen ember. A törvényhozást az az elv vezeti, hogy az ellenőrző tisztségre oly messzebb eső vármegye táblabíráját nevezze ki, aki teljesen tárgyilagosan ítélheti meg a helyi viszonyokat. Az idegen biztos tehát érdektelensége miatt felülvizsgálhatta a vasmegyei tisztviselő becsléseit.[7] A Kemenesvidék gócpontját és testvértelepüléseit is egy vasi és egy szabolcsmegyei tisztviselő végzi el. Az összeírásnak tehát ez a kiindulópontja. Ezek után figyelmet kell fordítanunk az összeírás általános elveire is, melyeket legjobban az összeíróív részletezése alapján ismerhetünk meg.

[2] Kis-Mária-Cell szabadalmas mezőváros, azaz földesúri joghatóságban megmaradt, de vásártartási jogot élvező hely lett 1790. év XII. 30-án. (L. II. Lipót latinnyelvű eredeti okirata a Celldömölki Városi Irattárban.)

[3] 1790. Leopoldi II. decr.: 19. artic. „De subsidiis et contributione. ... quantitas vero contributionis pro interentione stabilis militiae destinatae, semper in comitiis regni ab una diaeta ad aliam determinabitur".

[4] 1827. Francisci decr. VIII. art.: „De regni conscriptione pro adjustatione portarum deservitura. „Status et ordines benigne annuente Sua Majestate sacratissima decreverunt: ut conscriptio regni, pro clavi rectificationis portarum deservitura, juxta ideam diaetaliter stabilitam, mox terminatis praesentibus regni comitiis, per cunctas regni jurisdictiones peragetur, affecturae diaetae reportanda.

[5] 1827. VIII. 8. „Juxta principia praecipiti articuli 67.1790/1. pertractet".

[6] Vas vármegye belső hivatalnokát „homo intraneus", a kiküldött szabolcsmegyei tisztviselőt pedig „homo extraneus" néven említik általában.

[7] Az összeírásokat Kis-Mária-Cellen, Nemes-Dömölkön és Pór-Dömölkön Vas vármegye részéről 1828-ban Plátcshek Pál vasi táblabíró, belső conscriptor, a Szabolcs megyéből kiküldött biztosként pedig nagykállói Kállay Károly táblabíró végezte.

Mindenekelőtt a lakosok nevét,[8] családi helyzetét,[9] a családtagok számát jegyzik fel.[10] Az adóköteles házakról is külön tesznek említést.[11] Az általános mezőgazdasági életről számszerű feljegyzéseket találunk. Felsorolják, mekkora volt a bevetett terület,[12] mit fizettek bérleti összegeknek,[13] mennyi volt az összes termés és mi annak az értéke? A rét és a legelő értékelésénél ugyancsak az előbbi szempontokat veszik figyelembe.[14] Így azután pontosan leírják a rét nagyságát, annak árendáját, és a tiszta réthasznot. A külsőségek és a belső javak felsorolása után a jövedelmet jelentő szőlő, annak területe, megművelésének költségei, a termés értéke olvasható.[15] A gyümölcsös- és a veteményeskert összeírásáról sem feledkeznek meg.[16]

Az állatállományt részletezve, elsősorban a szarvasmarhák, a növendékállatok és a lovak, majd a sertések, juhok, stb. számát vezetik be a jegyzőkönyvbe.[17] Az erdőgazdaság rovata,

[8] Nomen Jurisdictionis Co/mi/t/a/tus Castriferrei. Nomen Loci Conscripti.

[9] Personae Contribuentibus utriusque sexus conjugatae, aut non conjugatae, inde ab anno 18-vo expleto aetatis anno usque 60-um inclusive.

[10] Honoratiores, cives, coloni, inquilini. subinquilini, fratres, filii, filae, servi, ancillae, opifices, mercatores, quaestores.

[11] Domus a quo census solvitur. Rfl. kr.

[12] Fundi intravillani.
Intravillanae orgyae, Nro.
Orgyarum cons. Pretium. Rfl. kr.

[13] Seminaturae: Quam contribuens terris colonicali aut civili jure tentis committere suevit? Poson, Metret. Nro.
Rfl, kr. Lucrum dant contribuentibus singulam metretam assumendi.
Quot metretam post unam procreantur? Nro.
Quid ordinario pretio procreatio valeat? Rfl. kr.

[14] Prata... Pari colonicali, aut civili jure tenta, falcastra. Lucrum dant contribuentibus, aut singulam metretam assumendo Rfl. kr. (Rénesforint, krajcár.)

[15] Vineae: Capaces metret. Poson. Nro.
Lucrum dant, singulam metret. Posoniensem assumendo. Rfl. kr.
Requirunt Fossores. Nro.
Procreant post unum Fossorem urnas. Nro.
Medium currens Pretium Procreationis post unum Fossorem obveniens. Rfl. kr.

[16] Pomaria et Pruneta: Falcastra. Nro.
Lucrum dant singuli Falcastri extensionem assumendo. Rfl. kr.

[17] Pecora: Boves jugales, vaccae foetae, aut matres. Vaccae steriles.
Juvenci et juvencae 3 annos superantes.
Equi curriferi et armentales 2 annos superantes.
Boves unum annum complentes.
Setigeri unum annum complentes.
Caprae unum annum complentes. Nro.

minthogy a celli alaptelepüléseknek erdeje nincsen, üresen maradt.[18] Az apróbb háziállatok számát sem jegyezték fel.[19]

Legtöbb figyelmet érdemel gazdaságtörténeti szempontból a megjegyzések rovata.[20] Cellnél ebben a részben olvasunk a jobbágyság eredetéről, a lakosság foglalkozásáról, a jövedelmek és az adók megoszlásáról, a föld évi átlagos terméséről és a jövedelmek értékelésének alapelveiről. Ezekről ad világos képet az 1828. évi jobbágyösszeírás. A megjegyzések rovata megemlékezik pl. a híres celli búcsúkról és az azokkal kapcsolatos gazdasági értékekről. Nemes- és Pór-Dömölk, úgyszintén Kis-Mária-Cell összeírásának részletezése előtt azonban meg kell jegyeznünk azt, hogy nemcsak az 1828. évi összeírások, hanem az 1832. évi kiigazított adatok is rendelkezésünkre állanak. Így tehát nemcsak a százévelőtti állapot, hanem a közel félévtizedes gazdasági fejlődés is szemünk előtt lesz.

Celldömölk alaptelepülése közül a jobbágyösszeírás szempontjából elsőrendű fontosságú az ipari gócpont: Kis-Mária-Cell. Az 1828. évi összeírásban erről a helységről azt olvassuk, hogy nagyrészt német jobbágyok lakják.[21] A helység földesura az újból megalakult dömölki bencés apátság.

Nemesdömölk lakói nagyrészt nemesek, így azokról ada-

[18] Sylvae: Quae occupant terram capacem. Nro. Interunt, anno unum pensante e glanditione et quaestu lignorum. Rfl. kr.

[19] Educilum.

[20] Observationes.

[21] 1828-ban az alábbi adófizető celli lakosokat (K. M.-Cell!) írták össze: „Pető István, Grünvald Lénárt, Eiffall Mihály, Vimmer Mihály, Teininger Károly, Ausenbrenner József Püspök József, Brünner György, Kerth István, Neumann Maximilián (10. házszámban lakik), Szekér Ignátz, Szekér Pál, Neker Mihály, Templa János, Kilifai Joseff, Rozmán Mihály öreg, Gartner Joseff öreg, Poppel János honor., Németh Ignátz (20. házsz.), Varga Ferentz, Szüts László, Pájer Ferentz, Solutár Joseff, Gutten János, Kotsis Joseff, Zuponits János, Buches Antal, Exenhoffer János, Scher Ferentz (30. házsz.), Veindakker Ferentz, Horváth András, Veslter Ferentz, Exnert Ignátz, Kotsis János, a 36. házsz.-ot „Nemes bírja", Sakszringer Pál, Fábri Károly, Szeiner Mátyás, Joachim Joseff öreg (40.), Pauer Ferentzne özv., Pauer Károly, Horváth Imre, Tichi Ferentz, Szütz János, Rigler Ferentz, Niederraitter Ferdinánd, Schmid Ferentz, Toman János öreg, Bak Mihály (50), Heller Joseff, Vernitz Antal, Pribus Joseff, Orsolits Joseff öreg, Horváth Joseff, Rogáts Mihály, Czukker Jánosné özv., Kleiber Joseff, Baronyai János, Sütő Mihály (60.), Dinger Joseff, Subrintz János, Tilnberger György, Kovárczi Imre, Koltai László, Pintér Joseff, Reichel Joseff, Bernarics Joseff, Magdits János, Szalai István (70.), Horváth Ferenc, Szitás Mátyás, Tallhammer Anna öreg, Krein Miklós, Biedermann Miklós, Hammer Joseff öregebb, Pados Ferentz, Kápli Joseff, Czérn Jakab, Lenczi Mihály (80), Kolompár János, Blanczki Fridrik, Juszt Károly, Aikszer Joseff, 84. házban és végül a 85. házat „Nemes bírja". A házak fekvését pontosan meghatározta és a tulajdonosokat is megjelölte Porkoláb István: Celldömölk Kismáriacell szabadalmas mezőváros története, Celldömölk, 1927. c. munkájában a 92—112 oldalakon.

taink nincsenek. Pór-Dömölkön pedig mindössze 10 család él. A celli mezővárosi szervezet élén a városbíró áll. 1828-ban a város bírája Einfalt Mihály, a városi tanács vezetőtagjai pedig — mint azt az összeírás elmondja — ekkor Niederraiter Ferdinánd, Joachim József és Rigler József. Azonkívül esküt tett a gazdasági adatok hitelességére Pájer Ferenc, Horváth Imre és Krein Miklós; Biedermann Imre celli polgárt szintén kihallgatták az összeírók. Az előbbiek egybehangzó állítása szerint a mezővárosban 1828-ban 178 adófizető és összesen 307 polgár lakik.[22] A házak száma ekkor 85. Az összeírásban megemlítik az adózók által fizetett összeget. Ez 1828-ban 143 forint és 36 krajcár. A község lakosai által bevetett terület 96 pozsonyi mérő.[23] A szántóföldből évente a haszon nem haladja meg a 76—77 forintot. Cellnek kereskedő lakosai vannak, így tehát a mezőgazdaságból igen kevés jövedelmük van. A celli kereskedő polgárok évi bért, árendát fizetnek a földesúrnak: a dömölki bencés apátnak. A tizedet készpénzben fizetik, kilencedet pedig, minthogy szabadalmas mezőváros lakói, nem fizetnek.

Nagy jövedelmük van a vendégfogadósoknak, akik közül kettő a maga házában lakik, a harmadik pedig bérlő. Mindhárom korcsmáros egyességet kötött a bencés apáttal, s így boraikat szabadon árusíthatják. Természetesen ekkor a vendéglősök az ilyen nagyobb faluban egyúttal hentesek is. Az összeírásban említett három celli mészáros közül kettő mesterségét állandóan folytatta, míg a harmadik tagja ugyan a mészároscéhnek, de 1828-ban jogával nem él. Az iparosok között mindenféle mester akad. Így van köztük mészáros, magyar és német ruhaszabó, szappanos, zsemlyesütő, lakatos, gombkötő, könyvkötő, „fésűcsináló", takács, timár, üveges, és Cellben jelentős jövedelme volt a sok búcsúsból a mézeskalácsos-bábosmestereknek. Az egész Kemenesvidéken csak egy serfőző és ruhafestő volt, akik szintén celli polgárok. Az iparosok nagy többsége egy, esetleg két legénnyel dolgozott. Sajnos, az összeírók a jövedelmet sehol nem jelzik, így arról mégcsak megközelítően sem tudunk képet alkotni. Annyi azonban bizonyos, hogy virágzó ipari élet volt, mert az egész Kemenesen Cell az egyetlen vásáros és kereskedő hely. Az iparosok jövedelmét a mai Celldömölki Községi Irattárban

[22] A lakosok foglalkozás és családi helyzet szerinti megoszlása mindhárom helységben különböző: így K.-M.-Cellben 6 honorátior, 44 házas zsellér, 30 házatlan zsellér, 2 testvéri részbirtokos, 2 cselédleány, 12 férfi házicseléd, 11 alkalmi szolga, 5 iparos és 3 állandó kereskedő. A házak száma 85. Az adózók által fizetett összeg 143 forint és 36 krajcárt tesz ki. A bevetett terület 96 pozsonyi mérő, melyből az évi haszon 76 forint 30 krajcár. Az összes termés értéke 270 forint. Minthogy a celli lakosok nagyrészt kereskedők, állatállományuk nem nagy. Az egész városban mindössze 19 ló, 10 tehén és 19 magtalan tehén van.

[23] 1 pozsonyi mérő = o. 375 katasztrális hold.

őrzött Céhjegyzőkönyvekből ki lehet következtetni.[24] Ezek szerint egy iparos évi jövedelme a földmíves jobbágyénál kétszer, de elég gyakran háromszor nagyobb. Az évi átlagos haszon 20 forint. Az iparosokról az 1828. évi összeírásból elég keveset tudunk meg. Sajnos, a kereskedőkről sem sokkal bőségesebb a bejegyzés. 1828-ban csak azt jegyzik fel, hogy a vegyeskereskedők jó haszonnal dolgoznak. Ezek az adatok azután nem nyujthatnak módot a jövedelem részletezésére. Az összeírás érdekessége, hogy az iparosok között említik a honoráciorokat is.

Nemesdömölk iparosai nemesek, róluk tehát az összeírás alapján részletesen megemlékezni nem lehet. Pór-Dömölkön pedig csak földművelő jobbágyság lakik.

1828-ban Cellben három jobbágyeredetű, tanult honorácior él. Egy patikárusmester és két chyrurgus, azaz seborvos lakik a mezővárosban. Az összeírók a nagy forgalmi értéket jelentő Királyi Sóház alkalmazottairól is megemlékeznek. A sóház vezetőjét azonban nem említik meg. Erről Porkoláb derítette ki, hogy osztrák nemes, tehát ezért nem veszik fel a jegyzékbe.[25]

Az összeíróív „megjegyzések" rovatában az országos előírásnak megfelelően adnak az egyes kérdésekre feleletet. Itt olvassuk, hogy Cell mezővárosnak erdeje nincsen. Hasonló a helyzet Nemesdömölk és Pórdömölkön is. Tüzifát a közeli sitkei és a távolabbi Farkaserdőből veszik. Nemesdömölkön legelőt kénytelenek bérelni, míg az iparos Cell és a bencések majorja: Pórdömölk legelőterülete elegendő. Az összeíróbiztosok elmondják, hogy főfeladatuk volt a forgalmas szállók és korcsmák jövedelmeinek összeírása.

Megtudjuk, hogy Nemesdömölkön a korcsma a Nemesdömölki Nemesi Közbirtokosságé,[26] Pórdömölknek korcsmája nincsen, Cell korcsmái pedig a bencés apátság tulajdonai.[27]

Az 1828. évi adóösszeírás azonban csak az előbb említett szűkszavú adatokat mondja el, s nem felel meg a várakozásnak, azaz nem sorolja fel részletesen a korcsma adatait. A vendégfogadósok jövedelmeit tehát az ígéret ellenére sem részletezi a megyei tisztviselő. Ezt a hibát csak 1832-ben vették észre, midőn az adatokat helyesbítik. Minthogy azonban a mezőgazdasági életről csak az 1828. évi összeírásból tudunk jó képet alkotni, így elsősorban annak adatait óhajtjuk ismertetni.

[24] A celli céhekről ír Porkoláb István: Kis-Mária-Cell szabadalmas mezőváros története c. munkájában a 113—132. lapokon.

[25] Seegner Keresztély (Edel von Weissenhaus) az 1830-as években kiscelli sótiszt. L. Porkoláb i. m. 172. l.

[26] Nemesdömölki közbirtokosság adatai ezideig ismeretlenek. Hogy a korcsmajog az ottani nemességé, azt az 1828. évi jobbágyösszeírásból tudjuk meg. A nemesdömölki közbirtokosságot csak említi, de róla semmi biztosat nem tud Porkoláb i. m. 40. lapján.

[27] L. XIV. columna, Portalis Conscriptio, Observationes.

A táj leírásával kezdik a biztosok a mezőgazdasági élet ismertetését. Mindhárom település vidéke egyenes, kivéve Pórdömölknek Sághegy menti részét. A terület „rónavidék", mely kissé homokos, néhol pedig kavicsos. Ezeken a földeken búzát, rozsot, árpát, zabot, kukoricát termesztenek. Földjeiket hatévenként trágyázzák. A talajjavító (trágya) kocsinként 30 krajcárba kerül. Földjeiket két marhával szántják; 1 pozsonyi mérő területet[28] 36 krajcárért szántanak fel. Tavasszal és ősszel vetnek. A szántóterület egy része ugar. Az évi átlagban megművelt terület 90 pozsonyi mérő, melynek $^3/_4$ része elsőosztályú föld. Ebbe búzát vagy árpát vetnek. A második osztályú földeket „elmagolják" rozzsal, $^2/_3$ részét pedig zabbal vetik be. Néha zab helyett tengerit ültetnek. A „meghitetett személyek" vallomása szerint Cellben, Nemes- és Pórdömölkön az I. osztályú földért 72 krajcárt,[29] a középszerű földért 1 pozsonyi mérő után 48 krajcárt, a silány minőségű után pedig évi 24 krajcár árendát fizetnek. Cellben a bevetett terület $^3/_8$ részét, azaz 33 $^6/_8$ pm. területet 72 krajcárral megszorozva, a celli jobbágyok földjének haszna 2430 krajcár.[30] A második föld, azaz 36 $^6/_8$ pm. terület, értéke 48 kr.-ral szorozva, évi 1620 kr. értéket jelent. A legsilányabb terület az összes föld $^2/_8$ része, azaz 22 $^4/_8$ pm. Mérője 24 kr. hasznot ad. Az összes árenda tehát 4590 krajcár. Ezt az összeget a bevetett terület mértékszámával, azaz 90 pm.-vel elosztva, az évenkénti középhaszonérték 1 pm. föld terméséből 51 krajcár. 90 pm. föld jövedelme tehát 76 forint 30 krajcár. A középtermés értékénél a természetben kiadott tizedet és a pénzben kifizetett kilencedet is tekintetbe kell venni. Az 1 pm. föld hasznából a vetőmag árát levonták. A búza a jobbágyság szerint 2 pm. nyereséget, a rozs 3 pm.-t, az árpa 4 mérőt, a zab pedig szintén 4 pm. hasznot jelentett. Ezen haszon összegét a gabonafajok nemeivel, tehát a négyféle terménnyel, elosztják. A termésből a vetőmagot is levonva, a hét évre kiszámított évi átlagos középtermés 3 pm., tehát 90 pm. föld 7 évi középtermésének összege évenként 270 pm.-t jelent űrmértékben. Az egyes termesztvények nemek szerint így oszlanak meg: búza 80 pm., rozs 100 pm., árpa 50 pm., zab 70 pm. Ez még csak a termés középértékben kiszámított haszna. A középárat is figyelembe véve, jobban el lehet igazodni a gazdasági élet szövevényében. A helyzet az, hogy mindenkor a vármegye szabja meg a termesztvények űrmértékegységenkénti és nemszerinti árfolyamát. A termesztvények ára mindenkor 7 esztendőre előre meg volt határozva.[31] Így például Cellben, melynek piaca van és hetenkét egyszer hetivásárt tart, az árfolyamok a szombat-

[28] 1 pozsonyi mérő ürmérték = 53.295 liter.

[29] 1 ezüst forint = 2 váltóforint.

[30] 1 ezüstforint = 60 krajcár

[31] „Az Ns. Tek. Vármegye által 7 Esztendőkre kidolgoztatván a terméseknek árai..." Cell, 828.

helyi piacéval azonosok. Így állapította meg a megye. Szombathely, mely 5 mérföldnyire van Celltől,[32] piacán a búzát 1 forint 32 $^{2}/_{5}$ kr., a rozsot 1 forint 7 $^{3}/_{5}$ kr., az árpát 62 krajcárért, a zabot pedig 28 kr.-ért veszi és adja el. Cellben is ez a gabona árfolyama. A termésfajok összes ára tehát a három helységben 240 krajcár 1 pm. területre számítva. A termés tiszta hasznából le kell vonni a vetőmagot, azaz 3 pm.-t, melynek átlagos értéke 3 forint. Az így kiszámított értéket a 2 $^{1}/_{2}$-szeri szántásért fizetett díj is csökkent. A jegyzőkönyv szerint a celliek a kettős-dömölki jobbágyokkal szántatnak, mert ők mesteremberek lévén, igavonókat nem tartanak. Egy igásállatért pedig 1 fr. 30 kr.-t kell fizetniök. A vetésért 1 $^{4}/_{8}$ kr.-t, boronálásért 8 kr.-t, 2 szekér talajjavítóért 36 kr.-t fizetnek. Az egész kiadás összege tehát 2 fr. 15 $^{4}/_{8}$ kr. Ezt levonva a haszonból, 1 pm. föld tiszta haszna 44 $^{4}/_{8}$ kr. marad.

A mezőgazdasági életben a földműveléssel összefüggő állattenyésztés is fejlett fokon állott. Tehén, ökör és ló Nemesdömölkön összesen 120, Pórdömölkön 70, Cellben pedig alig 27 volt, mert az utóbbi nem földművelő hely.

A bevallás szerint 180 napig fejnek egy tehenet, mely átlagban napi 1 $^{1}/_{2}$ itce tejet ad.[33] A tej itcéje 4 kr. Így tehát az évi nyers tejhaszon 18 forint. A borjú ára mindössze 2 forint. Egy tehén tartásából évenként öt szekér talajjavító lesz. Egy szekér talajjavító ára 30 kr., tehát egy évben — a tejen kívül — 2.30 fr. hasznot ad, tejjel együtt pedig 25 forint 30 krajcárt. A tehén tartásának árát azonban le kell vonni a nyers haszonból, hogy világosan lássuk, mi volt a jövedelme a jobbágyságnak egy tehén után. A tehén tartására évente 10 mázsa széna kell, melynek ára 12 forint 30 krajcár. Ezt a bevételből levonva, egy tehén évenkénti tiszta haszna 13 váltóforint, azaz 5 ezüst fr.és 12 krajcár.

Az összeírási utasítás a mezőgazdasági kérdések felsorolása után részletesen foglalkozik a helységek határaival is. Itt említik meg, hogy a Marcal és a Cinca gyakran kárt okoz. Majd a települések értékelése található, azaz hogy a felemlített helység adó szempontjából mennyire jelentős. Cellben a katonaság gyakran átvonul, s nyugvó napokat is tart benne. Az átvonuló hadak rengeteg kárt okoznak a lakosságnak.[34] Az idegen zsoldosok pusztításai helyrehozhatatlan veszteséggel járnak. A vad zsoldosok gyakran gyujtogatnak, fosztogatnak, erkölcsi és anyagi károkat okoznak. Az összeírást végző megyei tisztviselők előtt a lakosság vezetői kifogyhatatlanok az idegen hadak beszállása és átvonulása miatti panaszokban. A panaszok figyelembevétele után a községi jövedelmeket részletezi az összeírás. Nemesdömölknek 12.55 ezüst forint korcsmajövedelme volt. Cellben 82 ezüst frt a korcsma jöve-

[32] 1 mérföld egy óra alatt kocsin megtett utat jelentett.

[33] Egy itce 2 meszely, azaz 0.846 liter.

[34] „A lakosoknak alkalmatlanságokat és költséget okoznak".

delme. De ugyanott a 4 országos vásárból is van haszon. Ezenkívül a hetivásárok is hajtanak hasznot. A kétféle vásár évi haszna 600 forint váltópénzben, pengőkben pedig 240 forint.[35] Ez az összeg áll a papokkal kötött szerződésben is,[36] mely összeg azonban a községi kiadások pótlására nem elegendő. Cell mezőváros polgárainak jövedelme jóval felülhaladta a kettős Dömölk földműves lakosságának pénzforgalmát. Ezenkívül Cell gazdasági értékét rendkívül emeli az a körülmény, hogy a megyei gazdasági élet legfontosabb hivatala, a Sóház is ott volt.[37] A királyi Sóház átmenő forgalmán kívül a híres celli búcsúk is sok hasznot hajtottak.[38]

A jövedelmek mellett a közterheket sem lehet figyelmen kívül hagyni. Robottal, gyorspostával, fogattal teljesítenek szolgálatot, a katonaságot minden szükségessel ellátják. A vármegye által megállapított katonatartási hozzájárulásképen évenként 3 forint $^4/_8$ krajcárt fizetnek.[39] Ezt a terhet csak Cell mezőváros polgárai fizetik, a többiek mentesítve vannak a papi gyorsposta szolgáltatása alól, mert Nemesdömölk lakosai evangélikus hiten vannak, Pórdömölk jobbágyai pedig csekély számuk miatt, mint a papi major cselédjei, nem teljesítenek nagyobb távolságon postafuvarral szolgálatot.[40]

Ezek voltak Cell és kettős Dömölk terhei 1828-ban. Minthogy ebben az összeírásban csak megígérik a biztosok a többi vagyoni adat ismertetését (korcsma, lakásbérlet, kereskedők jövedelme stb.), de azt ismeretlen okokból nem teszik meg, így szükségesnek látszott a közel egykorú, azaz az 1832. évi kiigazított összeírások erre vonatkozó feljegyzéseit is felhasználni. A megye rendeletéből 1832. augusztus 16-án Szombathelyen Polátsek Pál vasi táblabíró a kismáriacelli vallomástevő jobbágyoktól nyert újabb adatok alapján az 1828. évi összeírást kibővíti.[41] Ezekben az újabb feljegyzésekben olvasunk az árendába kiadott házak béréről és végül a celli búcsújárók által hajtott korcsmahaszonról is. A kettős Dömölkön bérbeadott ház nincsen. Cellben 15 bérbeadott házról szerzünk tudomást. A leírás értelmében egyszobás-konyhás lakás évi bére 20 frt, azaz pengőben 8 forint. Kétszobás házért 30 frt. pengőkben a bér. A bérbeadott házak természetesen az üzleti soron vannak. Az iparosok által bérelt házak mindegyike egyszobás. Egy kereskedő és egy seborvos bérelt kétszobás házat. Az egyik bére évi 20 frt., a másiké 22 frt. pengőkben. A jobbágyság nagyrészt saját

[34] „A bemutatott Contractus szerént is az a hasznok . . ."

[36] „Közpénzök a Cassa Domestica fizetésére nem elégséges".

[37] „Királyi Sóház is vagyon itten. „Conscr. Urb. 828."

[38] „. . . igen nevezetes Butsuk is tartatnak . . ." u. o.

[39] „Cell nagy Transennális és Emporiális Hely", u. o.

[40] „Forspontokat szolgálnak". Forspont· vontatási szolgáltatmány. L. Törvénytudományi Műszótár. Közrebocsátja a M. Tudós Társaság, Buda, 1843. 150. l.

[41] Kis-Mária-Czelli Mezzeö-Városának Portális összve-irásába tett Kiégazéttások" 1832.

házában lakik. Az iparosok közül mindössze 13 lakik más házában. A házak bére aránytalanul nagy a mezőgazdasági termények árához viszonyítva. Ennek magyarázata az lehet, hogy Cell gazdasági központ, tehát a jövedelmekkel arányos az üzlethazak bére. A házak bérleti összegénél figyelemmel vannak arra, hogy téli és nyári konyhája is van-e a bérbeadott háznak? Ha csak téli konyha van, akkor a bejegyzések szerint a konyha $^1/_2$ szobának felel meg.

Ezzel arányosan az ilyen ház évi bére is kisebb volt. Így aztán az egyszobás ház, kétféle konyhával építve, évente átlagosan 11 forintért volt bérbeadva. A félkonyhás, csak téli konyhával épített, házért 10 forintot fizetnek. Cellben tehát a kedvező lakásviszonyok miatt nincsen nagyszámú lakásbérlő. Ezidőben a Kemenesvidék központi városában 85 házban 307

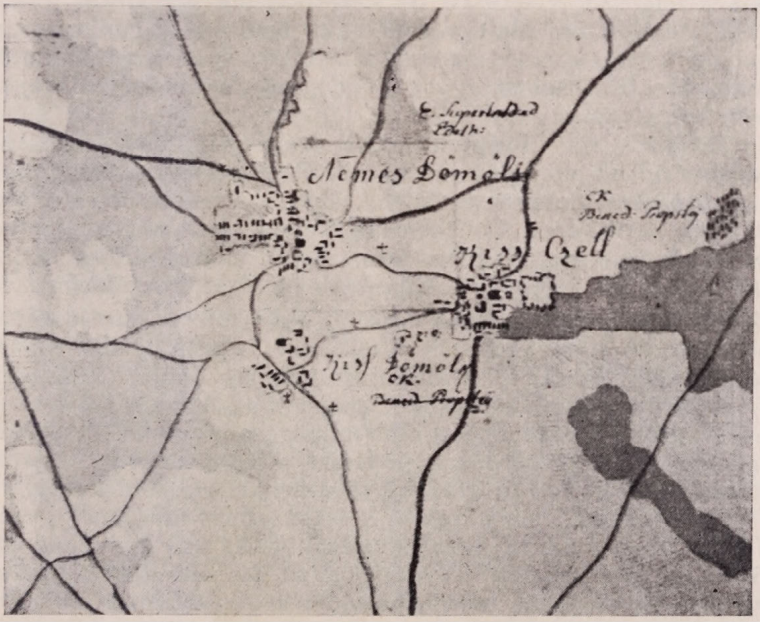

Kis-Mária-Cell, Nemes-Dömölk és Pór-Dömölk 1783-ban.
(Osgyáni Foto, Pécs.)

ember lakik. Dömölkön, minthogy csak földműves hely, nincsen bérbeadott ház. Az 1832. évi kiegészítés alapján tudjuk, hogy egy sebész és még két honorácior egész családjával együtt elköltözött, így a lélekszám ekkor csak 285. A lakásbérekből származó jövedelmek mellett a korcsmajövedelmek adják a legfontosabb adóalapot. Mielőtt a helységek korcsmajövedelmét tárgyalnók, érdemes némi figyelmet fordítani a hármas alaptelepülésből fejlődött Celldömölk százévelőtti települési formájára. Nemesdömölk — mint a mellékelt térkép mutatja — teljesen egysoros magyar nemesi településű útifalu, Pórdömölk

csak pár házból áll, Kis-Mária-Cell pedig négyszögű, piacutcás, német eredetű, városias jellegű vásárhelység.

A mellékelt térképen, mely az 1783. évi helyzetet mutatja, a háztömbök alaprajzából is igazolható a településformák elkülönítése.[42] Cell rajza az első német telepesek elhelyezkedését ábrázolja. A település alapidoma máig sem változott meg. Mindössze Cell és Dömölk egybeépülése és a celli Máriatelep jelent településgyarapodást. A mellékelt térkép tehát az 1828. és 1832. évi helyzetet, minthogy nem sokkal korábbi időből való, a valóságnak megfelelően mutatja. A házsorok számozása a celli templom keleti felénél kezdődik, ezért a lakóházak tulajdonosait, a már említett névjegyzék segítségével, pontosan meg tudjuk határozni. A Cell 85 lakóházában élő jobbágylakosság a templom körüli piacteret fogja közre. A piactér négyszöge az ipari és kereskedelmi gócpontot jelentő Kis-Mária-Cell életének legfontosabb tere lett. Ezen a részen vannak a műhelyek és az üzletek. A térképen a gazdaságtörténeti vonatkozásokat, így a vendégfogadók helyét stb. pontosan tudjuk követni.

A gazdasági középpont, Cell vendégfogadóinak hasznát érdemes bővebben áttekinteni, mert Ság bortermésének piaca és a dunántúli borkereskedelem középpontjaként jelenik meg. Ezekben az időkben Cell kis mezőváros, mely alig félévszázados gazdasági harc után a színmagyar Nemesdömölk helyett magához tudta ragadni a kereskedelmi élet irányítását.

Az összeírási pótlások szerint 1832-ben a vendégfogadósok saját boraikat árusítják. Cellben 7 vendégfogadós él. Nemesdömölk korcsmái, mint említettük, az ottani nemességé, így azokról, adatok hiányában, megemlékezni nem lehet. Cellben a nagy búcsúsforgalom következtében mindegyik vendégfogadósnak szép jövedelme van. Az átlagos egyedi korcsmahaszon évi 170 forint, azaz váltóban ennek a kétszerese.[43] A 7 celli vendéglős bormérésből és a szállóvendégektől évente 170—190 forint tiszta hasznot szerzett. Az egyik vendégfogadós bérbeadja üzletét.[44] Vendéglőjéért évi 100 forint hasznot kap pengőkben. Ezen felül a bérlőnek is évi 80 forint bevallott tiszta haszna van a nagy búcsúsforgalomból. A másik vendéglős csak bormérésből szerez hasznot, ennél szobákat nem adnak ki, csakis a beszálló (kocsival együtt szállást fizető) búcsúsokból tud hasznot szerezni.[45] Ennek évi jövedelme 70 frt. pengőkben. Van olyan vendégfogadós is, akinek a haszna 86

[42] A mellékelt térkép felirata: „Collo: VI. Sectio 16. Theile des Eisenburger und Wesprimer Comitats. Aufgenomen im Jahr 783. von unt. Lieutenant Pircher, von Carl Toscana, júl. 14". A mellékelt térkép az eredeti másolati példánya után készült a pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Földrajzi Intézetében. Mérték az eredeti nagyság (1 : 200.000).

[43] L. 57. házszám.

[44] L. 78. házszám.

[45] L. 36. házszám

forint. Ugyanez szeszfőzéssel is foglalkozik, és ebből évenként 100 forint haszna van.[46]

A forgalmas vendégfogadók jövedelme révén Cell pénzforgalma a mobil tőkében akkor is szegény magyar vidéken hatalmas erőt jelentett. Ezt érzik a környékbeli helyek lakosai is. Cell gazdasági fejlődése következtében a német telepesek által épített mezőváros mindjobban benépesül. Így aztán a mindjobban növekvő forgalom miatt az iparral foglalkozó nemesség betelepülése is megindul. Míg 1828-ban csak egy házban lakik nemes, addig 1832-ben már két porta jut nemesi kézre. Ez a folyamat az egyesült Celldömölkön 1900 óta annyira meggyorsult, hogy Cell ma már színmagyarrá lett.

A százévelőtti hármas település egyikének kereskedelmi életét sem nyílt alkalmunk részleteiben megismerni. Mindössze Cellről jegyzi fel az 1832. évi kiigazítás, hogy a két nagykereskedő[47] (mindkettő vegyeskereskedő) évi haszna együttesen 11 ezer forint.[48] Ebben az időben indul meg a nagyobb méretű borkereskedelem. Cell ekkor lesz valóban a Kemenesvidék gazdasági középpontjává. 1832-ben a bérbeadott vásárjogból évi 240 forint tiszta haszna van a városnak.[49] Cell tehát kétségkívül vásárjoga által szerezte meg magának Nemesdömölkkel szemben az egész Kemenesvidék gazdasági, majd pedig közigazgatási vezetőszerepét.

A jövedelmek után figyelmet kell szentelnünk arra is, hogy az ismeretes jobbágyi roboton kívül, mely e vidéken évi 25 lovas és 50 kéziszolgáltatmányból állott, mik voltak e helységek terhei?

Elsősorban a helységek pénztári adója érdemel említést. A községi közpénztárba a lakosság a megye által kirótt összeget tartozik befizetni, melyet azután részletekben katonatartására használnak fel.[50] Ugyancsak ebből fizetik a megyei írnok és hajdúszemélyzetet, ugyanis a tisztviselők fizetése, minthogy azok igen nagy része „honoris causa" teljesít megyei szolgálatot, nem jelentett nagyobb kiadást. Cell 1828-ban és 1832-ben 130 forintot fizetett ezen a címen, Pór-Dömölk 15 frt.-ot, Nemes-Dömölk jobbágyai pedig 67.36 forintot adtak e célra. A beszállásolt katonák ellátása is a jobbágyság gondja. Ezek a jobbágyság lényegesebb terhei.

Ha a gazdaságtörténet világánál nézzük a százévelőtti Kemenesvidék életének főpontjait, Nemesdömölköt és Kismáriacellt, világosan áll előttünk a fejlődés útja: a mielőbbi várossáalakulás folyamata. A gazdasági élet előnyeit élvező Cell

[46] L. 85. házszám.

[47] A 38. házszámnál 1832 évi bejegyzés: „Calmároknál á Ns. Vármegye limitacioja következéséből 6000 f. vban foroghat kereskedésében".

[48] A 16. hsz.: „5000 f. forgalma vagyon".

[49] „4000, gyakran 10.000 fr. vp. foroghat nála". L. 1832. kiig. Várm. Levt. sz. Nro. 236/1832. Urb. Conscr.

[50] Házipénztár, azaz „Cassa Domestica" l. Törv. tud. Műsztr. 49. l.

egy évszázad mulva már egyesült Dömölkkel, s így az évszázados fejlődés ténye mellé újabb erők csatlakoztak. Ma Celldömölk, mely hamarosan Sággal is egybeforr, a legjobb úton halad a cél: az erős nyugatmagyarországi várossá alakulás felé. Ha Ság színmagyar népe és gazdag földje is Celldömölk érdekkörébe olvad (miként a multban Pórdömölk), akkor a gazdasági élet továbbfejlődése a jövőben is biztosítva lesz. A gazdasági fejlődés történeti irányító erői mindenesetre sürgetik ezt a beolvadást.

*

A jegyzőkönyvek átnézésében szíves segítségével munkámat megkönnyítette Schneider Miklós vasmegyei főlevéltáros úr, akinek támogatását ezúton köszönöm meg.

Újabb bibliografiánk.

Minden középiskolai tanártól megkívánják, hogy időről-időre töltse ki az ú. n. „minősítési lapon" azt a rovatot, amelynek címe „irodalmi munkássága". Így esett meg velem az idén, hogy könnyebbség kedvéért átnéztem néhány újabb bibliografiát. Össze akartam keresni bennük, mit is írtam az utóbbi időben.

Erre azonban nem bizonyultak alkalmasnak. Mert:

1. a *Magyar történeti bibliografia 1936* (Századok, Pótfüzet, 1937.) címűben nem találtam meg „Adalékul a kormányzói cancellária történetéhez" a Vasi Szemlében (1936. 212—214) megjelent cikkemet;

2. a *Magyar történeti bibliografia 1937-ben* (Századok, Pótfüzet, 1938.) címűből hiányzott „Belitzky János: A csornai premontrei prépostság alapítása és birtokszerzeményei a nemzetiségi kegyuraság korában" (Vasi Szemle, 1937. 194—197.) című bírálatom. Hiányzott „Johannes Sylvester Pannonius" (Vasi Szemle, 1937. 319—325.) c. cikkem is;

3. éppen így jártam a *Szellemtudományok magyar bibliografiájával* (1935) is. Nem találtam meg benne sem „A magyar premontrei rendtartomány megalakulása" (Szombathelyi prem. gimn. Értesítője 1935., 94—101.) c. értekezésemet, sem pedig „Az Érem" címén megjelent kritikámat az említett folyóiratban megjelent tanulmányról (Vasi Szemle, 1935., 407.);

4. *A Fővárosi Pedagógiai Könyvtár Évkönyve 1938*-ban c. műben viszont meglepetéssel olvastam, hogy „Szent Norbert szelleme és rendjének működése" címen értekezést írtam volna a szombathelyi prem. gimn. Értesítőjébe 1934-ben. Nem, azt a — különben névtelenül megjelent — cikket Steiner Miklós, a gimn. akkori igazgatója írta. Amit viszont én írtam abba az Értesítőbe „Lex contra statutum" címen, az meg kimaradt a bibliografiából.

Nem ismerek jobb könyvet, mint a használható, megbízható bibliografia. De ha egyetlen író nevével kapcsolatban ennyi felületességet tapasztalok, tarthatom-e megbízhatónak az említett bibliografiákat?

Horváth Tibor Antal.

ROVATVEZETŐ: VISNYA ALADÁR DR.

Újabb adatok a Kőszegi-hegység hártyásszárnyú faunájához. I.

GYŐRFFY JÁNOS dr.
MÓCZÁR LÁSZLÓ dr.
SZELÉNYI GUSZTÁV dr.
† ROMAN ANTON

A Dudich Endre dr. vezetésével Kőszegen megindult Faunakutatás eredményeiből az 1936 és 1937 években gyűjtött hymenopterákat, valamint a régebbi irodalomban közölteket Móczár L. (1938a)[1] ismertette. A faunakutató kirándulások a következő két évben is tovább folytak, azonkívül Visnya Aladár dr. állandóan folytatta a gyűjtést; a feldolgozásba pedig belekapcsolódott Győrffy János dr. és a stokholmi múzeumnak világhírű fürkész-szakértője, az azóta elhúnyt Anton Roman is. Ily módon az 1938-ban megjelent jegyzékhez 299. faj és 6 fajváltozat járult. Ez a több mint 50 %-os gyarapodás eléggé megokolja az alábbi pót-jegyzék közzétételét.

Jegyzékünkben a fajok neve után álló számok ezúttal nem a gyűjtők, hanem a feldolgozók neveire utalnak, és pedig a következőképen:

1. Meghatározta (det.) Roman A.
2. „ (det.) Szelényi G. dr.
3. „ (det.) Győrffy J. dr.
4. „ (det.) Móczár L. dr.

Teljesség kedvéért felvettük a Móczár (1938b, 1939) és Szelényi (1938) által időközben közölt fajokat is. Megkülömböztetésül ezeknél zárójelbe tettük a feldolgozót jelző számot. Felvettük továbbá Vángel J. (1905) egy régebbi adatát is.

[1] A zárójelben álló évszámok a jegyzék végén lévő „Irodalom"-ra utalnak

A szám után álló csillag azt jelzi, hogy az illető fajt a K. M. Pázmány Péter Tud. Egyetem Állatrendszertani Intézetének faunakutató kirándulásán gyüjtötték, míg a csillag nélküli fajok (három kivételével) Visnya Aladár dr. gyüjtései.

Felsorolásunkban 72 faj és változat új a magyar faunára.

Az előző közleménnyel ellentétben, ezeket nem soroljuk fel külön, hanem dült betűs szedéssel jelezzük. Hasonlóképen mellőzük a ritkább ill. nevezetesebb fajoknak a külön felsorolását is, de megemlítjük, hogy a zárójeles számú Ichneumonidák (egynek a kivételével) hazánkból eddig csak Kőszegről ismeretesek.

Rendszertani sorrend és névhasználat tekintetében az első közleményben idézett munkákat követtük, kivévén az Ichneumonidáknál. Ezeknél megtartottuk Roman A. névhasználatát. A családok számozásánál az előző jegyzékre utalunk és úgy mint ottan, a családok neve után szegletes zárójelben megadjuk a felsorolt fajok + fajváltozatok számát.

E jegyzékkel a Kőszeg vidékéről közölt hártyásszárnyúak száma 848 fajra és 22 alfajra illetőleg fajváltozatra emelkedik.

*

Additamenta ad Enumerationem Hymenopterorum in Montibus Kőszegiensibus adhuc collectorum.

Ad Fam. 5. Ichneumonidae. — (Valódi fürkészdarázs-félék.) — [150 + 5]

Hoplismenus bispinatorius *Thunb.* 1.
H. luteus Grav. 3.
Chasmias motatorius *Grav.* 1.*
Ch. m. *var. transitoria* Berth. 3.
Exephanes uniguttatus *Krb.* (1.*)
Eupalmus pseudonymus *Wesm.* 1.*
Protichneumon fuscipennis *Wesm.* 1.*
Coelichneumon fasciatus *Gm.* (comitator *Grav.)* 1.*
Ichneumon latrator *Grav.* 1.*
I. quesitorius *L.* 1.*
I. computatorius *Müll.* 1.
I. nonoalbatus *Krb.* 1.
I. zonalis *Grav.* 1.*
I. ruficornis *Grav.* 3.
I. suturalis *Holmgr.* (1.*)
I. confusorius *Grav.* 1.
I. *decurtatus* Wesm. 3.
I. gracilentus *Wesm.* 1.*
I. quinquealbatus *Krb.* (1.*)
I. pistorius *Grav.* 3.
I. *albiger* Wesm. 3.
I. *hypolius* Thoms. 1.
I. castaneus *Grav.* 3.
I. castaneus *Grav.* var. I. 3.
I. castaneus *Grav.* var. II. 3.
I. bilineatus *Gm.* 3.
I. bilineatus *Gm.* var. 3.
I. fusorius *L.* 3.
Cratichneumon fabricator *F.* 1.*
C. versator *Thunb.* (1.*)
C. corruscator *Wesm.* 1.*
C. lanius *Grav.* 1.
C. cf. rubricosus *Holmgr.* 1.*
C. albilarvatus *Grav.* 1.*
Melanichneumon faunus *Wesm.* 1.*
M. albosignatus *Grav.* 1.
Aoplus ochropis *Germ.* 1.*
A. castaneus defraudator *Wesm.* 1.*
Anisobas hostilis *Grav.* 1.*
A. cingulatorius *Grav.* 1.
Hepiopelmus leucostigmus *Grav.* 1.*

Ctenichneumon Devylderi *Holmgr.* 1.
Amblyteles fossorius *L.* 1.
A. armatorius *Först.* 1.*
A. vadatorius *Ill.* 1.
A. raptatorius *L.* 1.
A. uniguttatus *Grav.* var. 3.
A. anurus *Thoms.* 3.
A. quadripunctatorius *Müll.* 3.
Hybophorus aulicus *Grav.* 3.
Ischnus truncator *Wesm.* 3.
Colpognathus celerator *Grav.* 1.*
Centeterus opprimator *Grav.* 1.*
Diadromus subtilicornis *Grav.* 1.
Proscus cf. cephalotes *Grav.* 1.*
Phaeogenes planifrons *Wesm.* 1.*
Ph. ophthalmicus *Wesm.* 1.
Cryptus? fibulatus *Grav.* (1.*)
C. moschator *Grav.* 1.*
Brachycryptus sp. 3.
Idiolispa analis *Grav.* 1.*
Goniocryptus legator *Thunb.* 1.*
Kaltenbachia bimaculata *Grav.* 1.*
Habrocryptus assertorius *F.* 1.*
Pycnocryptus director *Thunb.* (1.*)
Hoplocryptus nigripes *Grav.* 1.*
H. confector *Grav.* 1.
Gambrus ornatulus *Thoms.* (1.)
Mesostenus subovalis *Thoms.* (1.*)
M. gladiator *Scop.* 1.
Stenaraeus funebris *Grav.* 1.*
Giraudia gyratoria *Thunb.* 1.
Listrocryptus spatulatus *Brauns.* 1.*
Microcryptus perspicillator *Grav.* 1.*
M. terminatus *Grav.* 1.
Acanthocryptus quadrispinosus *Grav.* 1.
Stylocryptus vagabundus *Grav.* 1.*
Hemiteles bipunctator *Thunb.* 1.
H. areator *Grav.* 1.
Gelis sp. 1.*
Pezomachus tristis Först. 3.
P. rufulus *Först.* 3.
P. blandus Först. 3.
P. vorax Först 3.
P. melanocephalus *Schrk.* 3.
P. instabilis *Först.* 3.
Pezolochus rufipes Först. 3.
Exolytus congener *Först.* (1.*)
E. cf. occultus *Först.* 1.
Pimplidea contemplator *Müll.* 1.
Itoplectis alternans *Grav.* 1.
I. maculatur *F.* 1.
Pimpla instigator *F.* 3.
Perithous sp. 3.
Stilbops sp. 3.
Polysphincta sp. 3.
Ephialtes cf. geniculatus *Krb.* 1.*
Scambus detritus *Holmgr.* 1.
S. elegans *Wold.* (1.)
S. inquisitor *Scop.* 1.
Lissonota cylindrator *Vill.* 1.*
L. paralella *Grav.* 1.
L. clypeator *Grav.* 1.
L. segmentator *F.* 1.
L. sulphurifera *Grav.* 3.
Xylonomus filiformis *Grav.* 3.
Xylonomus sp. 3.
Xordides nitens *Grav.* 3.
X. praecatorius *F.* (1.)
Phaenolobus arator *Rossi* 1.
Collyria calcitrator *Grav.* 1.*
Ophion distans *Thoms.* 1.*
Eniscospilus merdarius *Grav.* 3.
Casinaria cf. albipalpis *Grav.* 1.*
Trophocampa nigripes *Grav.* 1.*
Nemeritis canescens *Grav.* 1.
Angitia? subbuccata *Thoms.* 1.
Analista Thüringiacus *Schmkn.* 1.
Astifromma pictum *Brischke.* 3.
Mesochorus vittiger *Holmgr.* 3.
Paniscus testaceus *Grav.* 3.
Opheltes glaucopterus *L.* 1.*
Ischnobatis albipennis *Szépl.* 3.
Leptopygus ruficornis Szépl. 3.
Gnathochorosis sp. 3.
Exetastes formicator *F.* 1.*
E. adpressorius *Thunb.* 1.*
Cremastus cf. partitus *Szépl.* 1.
Orthopelma mediator *Thunb.* 1.*
O. luteolator *Grav.* 3.
Thersilochus cf. nigricans *Szépl.* 1.
Symplecis basalis *Brischke.* (1.*)
Aperileptus albipalpus *Grav.* (1.)
Proclitus praetor *Hal.* 1.
Myriarthrus cingulator *Först.* (1.)

Acrotomus lucidulus *Grav.* 1.
Psilosage ephippium *Holmgr.* 1.*
Tryphon rutilator *L.* 1.*
T. rutilator L. var. 1.*
T. relator *Thunb.* 1.*
T. signator *Grav.* 1.
T. obtusator *Thunb.* 1.*
Endurus argiolus *Grav.* 1.*
Trematopygus erythropalpus *Gm.* 1.
Perilissus filicornis *Grav.* var. (1.*)
P. rufoniger *Grav.* 1.*
Rhorus longicornis *Thoms.* 1.*
Catoglyptus fortipes *Grav.* 1.*
Colpotrochia elegantula *Schrk.* 1.*
Orthocentrus cf. monilicornis *Holmgr.* 1.
Stenomacrus cf. minutus *Holmgr.* 1.
Promethus pulchhellus *Holmgr.* 1.
Homotropus ? punctiventris *Thoms.* (1.)
H. ? biguttatus *Grav.* (1.)
Sphinctus serotinus *Grav.* (1.*)

Ad Fam. 6. Baconidae. — (Gyilkos fürkészdarázs-félék.) — [49]

Vipio tentator *Rossi* 3.*
V. terrefactor *Nees.* 3.
Coelobracon Neesi Marsh. 5.
Coeloides bostrychorum *Gir.* 3.
Iphiaulax nigrator *Zett.* 3.
Exothecus braconicus *Hal.* 3.
Spathius exarator *L.* 3.
Rhoptrocentrus piceus *Marsh.* 3.
Doryctes undulatus Rtzb. 3.
D. gallicus *Reinh.* 3.
D. leucogaster *Nees.* 3.
Hormius moniliatus *Nees* 3.
Rhogas bicolor *Spin.* 3.
Rh. testaceus *Spin.* 3.
Rh. tristis *Wesm.* 3.
Chelonus obscurator *H. Schr.* 3.
Ch. intermedius Thoms. 3.
Ch. catulus Marsh. 3.
Ch. humilis Thoms. 3.
Ascogaster quadridentatus *Wesm.* 3.
Apanteles affinis Nees. 3.
A. ruficrus Hal. 3.
A. ultor Reinh. 3.
A. gracilis Thoms. 3.
A. congestus *Nees.* 3.
A. glomeratus *L.* 3.
Microplitis pseudomediana Marsh. 3.
M. tuberculifera *Wesm.* 3.
M. Spinolae *Nees.* 3.
Hygroplitis rugulosa Nees. 3.
Microgaster deprimator *F.* 3.
M. globata *L.* 3.
Microdus clausthalianus Rtzb. 3.
Meteorus longicornis Rtzb. 3.
M. chrysophthalmus *Nees.* 3.
M. ictericus *Nees.* 3.
Eubadizon pallidipes *Nees.* 3.
Blacus ruficornis Nees. 3.
Ganychorus conformis Nees. 3.
Ichneutes reunitor *Nees.* 3.
Helcon rusparator *Nees.* 3.*
H. tardator *Nees.* 3.
Zele testaceator *Curt.* 3.
Aspilota sp. 3.
Tanycarpa sp. 3.
Orthostigma pumila *Nees.* 3.
Dacnusia sp. 3.
Aphidius obsoletus Wesm. 3.
Paxylomma buccata *Breb.* 3.

Ad Fam. 7. Gasteruptionidae. — (Dárdahordó fürkészdarázs-félék.) — [1]

Gasteruption Tournieri *Schlett.* 3.

Fam. 7/A. Evaniidae. — (Lapospotrohú fürkészdarázs-félék.) — [1]

Brachygaster minuta *Ol.* 4.

Ad Fam. 8. Cynipidae. — (Gubacsdarázs-félék.) — [4]

Cynips argentea *Hrtg.* 3.
Aphilotrix lucida *Hrtg.* 3.
Synergus Reinhardi *Mayr.* 3.
S. umbraculus *Ol.* 3.

Ad. Fam. 9. Chalcididae. — (Fémfürkészdarázs-félék.) — [34]

Leucospis dorsigera *F.* 3.
Brachymeria vitripennis *Först.* 3.
Microchalcis quadrum Kieff. 3.
Perilampus nitens *Walk.* 3.
Megastigmus stigmaticans *F.* 3.
Syntomaspis seminum Hoffmst. 3.
S. littoratus Walk. 3.
Torymus regius *Nees.* 3.
T. chlorocopes Boh. 3.
T. *flaviceps* Walk. 3.
T. bedeguaris *L.* 3.
T. rosarum Hoffmst. 3.
Monodontomerus dentipes *Dalm.* 3.
Diomorus calcaratus *Nees.* 3.
Oligosthenus stigma *F.* 3.
Decatoma biguttata *Sved.* 3.
Eurytoma appendigaster *Boh.* 3.
E. aciculata *Rtzb.* 3.
E. rosae *Nees.* 3.
E. curculionum Mayr. 3.
Notanisus versicolor Walk. 3.
Eupelmus azureus *Rtzb.* 3.
E. bedeguaris Rtzb. 3.
Habrolepis Dalmanni Westw. 3.
Callitula bicolor *Spin.* 2.
Choreia inepta *Dalm.* (2) [leg. Szelényi]
Habrocytus Dahlbomi *Rtzb.* 3.
Cecidostiba leucopeza *Rtzb.* 3.
Caenacis inflexa *Rtzb.* 3.
Pteromalus puparum *L.* 3.
Oxyglipta rugosa *Rsch.* (2) [leg. Szirmay]
Entedon cyanellus *Thoms.* 3.
Tetrastichus flavovarius *Nees.* 3.
T. cecidomyarum Rtzb. 3.

Ad Fam. 10. Proctotrupidae. — (Apró fürkészdarázs-félék.) — [35]

Phaenoserphus viator *Hal.* 3.
Calliceras Thomsoni D. T. 2.
C. scutellaris Thoms. 2.
C. Solarii Kieff. 2.
C. tenuicornis Thoms. 2.
Conostigmus levifrons Kieff. 2.
C. solarianus Kieff. 2.
Telenomus truncatus Nees. 2.
T. pentopherae Mayr. 2.
Phanurus tenuicornis Thoms. 2.
Acolus flavicornis Kieff. 2.
Hoplogryon pedestris Nees. 2.
H. angustipennis Kieff. 2.
H. vernalis Kieff. 2.
H. opacus Thoms. 2.
Plastogryon pumilio Nees. 2.
Leptacis fimbriata Kieff. 2.
L. trebius Walk. 2.
Epyris arcuatus Kieff. 2.
Entomacis biguttata Kieff. 2.
E. subtruncata Kieff. 2.
Trichopria elongata Kieff. 2.
T. atricornis Kieff. 2.
Ashmeadopria Wasmanni Kieff. 2.
A. myrmecobia Kieff. 2.
A. tetratoma Kieff. 2.
A. verticillata Latr. 2.
A. variipes Kieff. 2.
A. hyalinipennis Thoms. 2.
Loxotropa crassicornis Kieff. 2.
Galesus Gestroi Kieff. 2.
G. Merceti *Kieff.* 3.
Paramesius elongatus Kieff. 2.
Belyta longifurcata Kieff. 2.
Aclista subaptera Thoms. 2.

Ad. Fam. 12. Chrysididae. — (Fémdarázs-félék.) — [2]

Hedychridium coriaceum *Dahlb.* 4.
Chrysis fulgida *L.* 4.

Ad Fam. 13. Sapygidae. — (Áldarázsfélék.) — [1]

Sapyga clavicornis *L.* 4.

Ad Fam. 14. Scoliidae. — (Tőrösdarázs-félék.) — [1]

Scolia flavifrons *F.* var haemorrhoidalis *F.* (Vángel, 1905. p. 166.)

Ad Fam. 19. Vespidae. — (Redősszárnyú darázsfélék.) — [8 + 1]

Eumenes coarctatus var. mediterraneus *Kriechb.* (4*)
Discoelius zonalis *Pz.* (4*)
Odynerus gracilis *Brullé.* (4*)
O. Dantici *Rossi* (4*)
Polistes sulcifer *K. Zimm.* (4)
P. atrimandibularis *K. Zimm.* (4*)
Vespa norvegica *F.* 4.
Vespula adulterina Buyss. 4.
V. omissa *Bisch.* 4.*

Ad Fam. 20. Psammocharidae. — (Utonálló darázs-félék.) — [2]

Priocnemis minutus *Lind.* 4.
P. fuscus *F.* 3.

Ad Fam. 21. Sphegidae. — (Ásó- vagy kapódarázs-félék.) — [9]

Pemphredon lugubris *Latr.* 4.
P. luctuosus *Schuck.* 3.
Gorytes bicinctus *Rossi* 4.
Crabro clavipes L. 4.
C. Kiesewetteri *Mor.* 4.
C. leucostoma *L.* 4.
C. podagricus *Lind.* 4.
C. larvatus *Wesm.* 4.*
Spilomena troglodytes *Lind.* 3.

Ad. Fam. 22. Apidae. — (Méh-félék.) — [2]

Halictoides dentiventris *Nyl.* 4.
Nomada rufipes *F.* 4.

*

Irodalom. — Literatur.

Móczár, L.: (1938a) — Adatok a Kőszegi-hegység hártyásszárnyú faunájához. — Beiträge zur Kenntnis der Hymenopteren-Fauna des Kőszeger Gebirges. (VASI SZEMLE, V. 72—86.)

Móczár, L.: (1938b) — Faunistische Angaben zur Verbreitung der Vespiden im Karpathenbecken. I—II. (FFH.[1]) I. 18—23; 27—35.)

Móczár, L.: (1939) — Neue Ichneumoniden in der Fauna Ungarns. (FFH.; II. 39—41.)

Szelényi, G.: (1938) — List of Chalcidid and Proctotrupid flies collected in the Carpathian's Basin. (FFH. I. 56—57.)

Vángel, J.: (1905) — Adatok Magyarország rovarfaunájához. III. Hymenoptera. (Rovart. Lapok XII. 143—7; 165—8; 186—9.)

*

Dr. J. Győrffy, Dr. L. Móczár, Dr. G. Szelényi und †A. Roman: Neue Beiträge zur Kenntnis der Hymenopterenfauna des Kőszeger Gebirges.

(Auszug.) Die Seiten 190—194 im ungarischen Text enthalten eine Ergänzung des durch L. Móczár (1938a)[2] veröffentlichten Verzeichnisses der in der Umgebung von Kőszeg (Güns) gesammelten Hymenopteren.

Die durch Prof. Dr. E. Dudich in dieser Gegend eingeleiteten Ausflüge zur Faunaforschung wurden nämlich in den Jahren 1938 und 1939 fortgesetzt und Hymenopteren wurden auch vom Leiter des hiesigen Museums, Dr. A. Visnya unaufhörlich weiter gesammelt. Der Aufarbeitung des gesammelten Materials schlossen sich inzwischen noch Dr. J. Győrffy (Sopron) und der unlängst verstorbene A. Roman (Stokholm) an. Auf dieser Weise reihten sich dem oben angeführten Verzeichnis weitere

[1] FFH. = Fragmenta Faunistica Hungarica.

[2] Die Jahreszahlen in Klammern weisen auf das Literaturverzeichnis am Ende der Enumeration.

399 Arten und 6 Varietäten, d. h. mehr als 50 %, wodurch die Veröffentlichung dieser Ergänzung hinlänglich begründet ist.

Die in unserer Liste nach den Artennamen stehenden Nummern weisen diesmal nicht auf die Namen der Sammler, sondern auf die der Aufarbeiter (Siehe die Aufstellung auf S. 189). Nach Arten, die laut Literaturangaben auf S. 194 inzwischen schon veröffentlicht worden sind, steht diese Nummer in Klammern.

Unser Verzeichnis enthält 72 Arten oder Varietäten, die für die ungarische Fauna neu sind. Im Gegensatz zur oben angeführten Veröffentlichung werden diese nicht gesondert aufgezählt, sondern durch cursiven Druck hervorgehoben. Ebenso unterlassen wir diesmal die besondere Aufzählung der selteneren und bemerkenswerten Arten, doch wollen wir bemerken, dass Ichneumoniden mit eingeklammerten Nummern bisher (mit Ausnahme einer Art) von Ungarn bloss aus Kőszeg bekannt sind.

Arten, welche bei Gelegenheit der faunistischen Ausflüge des Zoologisch-Systenatischen Institutes der Budapestre Kgl. Ung. Petrus Pázmány Universität gesammelt worden sind, wurden mit einem Stern (*) bezeichnet. Arten mit Nummern ohne Stern, sind (mit drei Ausnahmen) von Dr. A. Visnya gesammelt worden.

Systematische Reihenfolge und Nomenklatur sind im Einklang mit der in der ersten Veröffentlichung angeführten Literatur, ausgenommen die Ichneumoniden, wo die Nomenklatur von A. Roman beibehalten worden ist. Die Numerierung der Familien weist ebenfalls auf die vorherige Liste hin, und ebenso, wie dort, wird die Anzahl der Arten + Varietäten in eckigen Klammern bei jeder Familie angegeben.

Die Gesamtzahl der aus der Umgebung von Kőszeg bisher bekanntgemachten Hymenopteren hat sich durch obige Ergänzung auf 848 Arten und 22 Unterarten resp. Varietäten ehöht.

Szólásmondások az időjárásról Balatonkenesén.

Ha a Balatonban kevés a víz, sok bor, ha sok a víz, kevés bor lesz.

Amennyi ködös nap van februárban, annyi esős nap lesz nyáron.

Mátyás után egy róka sem megy át a vízen.

A márciusnak rossz szíve van! — Miért? Mert azt mondogatja, hogy ha én január volnék, megfagyna a borjú az anyja hasában.

Gergely gyakran megrázza szakállát.

A márciusi ködös napok júniusban esőt és vízáradást hoznak.

Kora égzengés, késő éhség.

Mennyi harmat hull márciusban, annyi dér lesz húsvét után.

Folyik a Vince, telik a pince.

Amennyivel Szent György nap előtt a békák megszólalnak, annyival utána hallgatnak.

Amely esztendő hallal bővelkedik, a gabonára igen rossz szokott lenni.

Hűs kikelet, nedves nyár.

Mit augusztus meg nem főz, azt szeptember sületlenül hagyja.

Fekete karácsony, fehér húsvét.

Ha a fecskék kisasszonynapra elköltöznek, Gergely-napra visszajönnek.

Feljegyezte és közli: *Dömötör Sándor dr.*

Adatok a Bakony flórájához.

Cyclamen Europaeum L. új lelőhelye. Pillitz „Veszprém vármegye növényzete" c. munkájában a ciklámennek egy, a hódosérvölgyi termőhelyét közli a Nagy-Bakonyból. Előfordul még a porvai erdőben a Janics-út mentén, az úttól kétszáz lépésre, körülbelül fél katasztrális holdnyi területen, gyertyán-, nyír- és nyárfák alatt, nedves, agyagos talajon. 1939 augusztus 23-án gyönyörű virágzásban volt itt a ciklámen.

Az előfordulás a vidéken teljesen ismeretlen, a nép nem tud róla, a gondos erdőőr féltve őrzi, még családjának sem árulta el, honnét vitte haza az illatos szép kis virágcsokrot. Kipusztulásától tehát nem kell tartani.

Reméljük, hogy gondos kutatással a Bakonyerdő más pontján is megtaláljuk a ritka növényt.

Néhány növényt közlök még, amelyek Pillitz felsorolásában nem szerepelnek Veszprém vármegye területéről:

Bupleurum longifolium L. (hosszúlevelű buvákfű) 1928 május 30-án gyüjtöttük Jávorka professzorral a Csengőhegyen. Boros Várpalota és Királyszállás mellől közli még a Bakonyból (Bot. Közl. XXXV. 1938. 316. l.).

Myosotis micrantha Pall. (apróvirágú nefelejcs) Veszprém mellett a Rátóti-nagymezőn.

Centaurea nigrescens Wild. (feketés búzavirág) Zirc mellett és a Szárazgerencében.

Scorzonera humilis L. (alacsony pozdor). Sárosfő mellett a Nyúlréten.

Ezekkel együtt Veszprém vármegye területéről összesen 35 növényt *(Typha angustifolia, Potamogeton lucens, Zanichella palustris, Naias marina, minor, Aira caryophyllacea, Scilla bifolia, Iris arenaria, sibirica, Orchis coryophora, signifera, palustris, incarnata, Clenatis integrifolia, Ranunculus circinatus, Rubus plicatus, Potentilla recta, Rosa pimpinellifolia, Prunus padus, Genista germanica, Vicia sparsiflora, Viola luteola, Pirola uniflora, Primula auricula Thymus montanus, Veronica maritima, ochridea, Filago germanica, Centaura cetia, Fritschii, Crepis paludosa, Hieracium bifidum)* közöltem,[1] amelyek Pillitz enumerációjában hiányoznak. *Rédl Rezső dr.*

Dr. RUDOLF RÉDL: *Beiträge zur Kenntnis der Flora des Bakonyerwaldes.*

Auszug. Der neue Fundort des Alpenweilchens (Cyclamen Europaeum L.). Bisher ist das Alpenveilchen im Bakony nur im Hodosér-Tal bei Bakonyszentlászló bekannt gewesen. Der Verfasser fand es noch bei Porva (Com. Veszprém) unter Weissbuchen, Birken und Pappeln auf feuchtem tonigem Grunde.

Vorläufig besteht aber keine Gefahr der Ausrottung, da von diesem Vorkommen die Bewohner der Gegend nichts wissen.

Ausserdem nennt Verfasser noch einige Pflanzen (Bupleurum longifolium, Myosotis micrantha, Centaurea nigrescens, Scorzonera humilis), ,welche im Pillitz's Werke (Veszprém vármegye növényzete) nicht erwähnt sind. So sammelte er im Komitate Veszprém im ganzen fünfunddreissig neuentdeckte Pflanzen.

*

A kőszegi posztósipar historikumához.

Karner Frigyes „A régi kőszegi posztós ipar" című munkájában (Vasi Szemle III. évf. 1—2. sz., p. 70—79.) kitűnő hely- és szakismerettel számol be a multszázad nyolcvanas éveiben megszűnt, messzi földön híres kőszegi posztóiparról, mely, mint írja, különösen a termékeny *Rábaköz* és *Kemenesalja* módos népe közt talált piacra, s közelebbről a *felsőőri, pinkafői, soproni,* továbbá a *kapuvári, csornai, celldömölki, sági, vasvári* és *körmendi* országos vásárokat jelöli meg, mint amelyeken mindig megjelent a jónevű kőszegi portéka.

Karner ezzel — gondolom — a posztó piacának szűkebb határát vonta csak meg, mert a jóhírű anyagból készült áru a mondott határokon jóval messzebb is eljutott, így többek közt a veszprémi és székesfehérvári nagyvásárokra is, mint azt Veszprém vármegye 1794. évi szept. 13-án tartott megyegyűlési határozatából tudjuk.

E megyegyűlés összehívását u. i. egyrészt az azévi rettenetes aszály s az azt követő nyomor, másrészt a napoleoni háborukkal kapcsolatos feszültség, ipari pangás és gazdasági bizonytalanság tette szükségessé, hogy idejében elejét vegyék a fejetlenségnek.

A rendkívüli izgalmas gyűlésen elsőnek a megye által már előzőleg megválasztott árvizsgáló „deputatio" nevében nemzetes és vitézlő Szent-Király-Szabadjai Rosos Antal tett jelentést a bizottság munkájáról, s terjesztette elő az ipari és gazdasági cikkek árát s a minimális munka- és napszámbérek megállapítását tartalmazó elaborátumát jóváhagyás végett. A később nyomtatásban is megjelent 54 oldalas munka bámulatos pontossággal és körültekintéssel szabályozta az árakat, aminek során aztán a veszprémi és fehérvári vásárokon szereplő kőszegi posztóval is találkozunk, s a következőket olvassuk:

Kőszegi sötétkék posztóból réfesnél nagyobb nadrág négy sinórral, kaptsal és tzérnával együtt	*2 frt. 45 d*
Azon posztóból egy réfes nadrág	*2 „ 20 „*
Negyed fél fertálos nadrág azon posztóból	*2 „ — „*

[1] Lásd a Veszprémi Kegyesrendi Gimnázium 1927/28., 29/30., 30/31., 31/32., 32/33., 33/34., 35/36., 36/37., 38/39. tanévi értesítője, a Budapesti Kegyesrendi Gimnázium 37/38. tanévi értesítője és a Bot. Közl. XXV. 1928. 154. l. és XXXI. 1934. 42. l.

Háromfertálos nadrág ismét azon posztóból	1	„	75 „
Félréfes nadrág mégis azon posztóból	1	„	15 „
Ugyan kőszegi posztóból háromrendű selem paszománra nadrág	2	„	75 „
Ha kisebb réfesnél	2	„	60 „
Egyes paszománra, az eleje pedig sulytásra	2	„	50 „

Mint látjuk, a jóminőségű kőszegi posztóból készült ruhacikkek, melyek elsőknek szerepelnek a jegyzékben, Veszprém és Fejér megyék piacain is kelendők voltak, s talán érdekes lesz megjegyezni, hogy a külföldi anyagok mellett a kőszegin kívül a „*Tatay, Weszprémi és Sopronyi*" posztóból készült ruhafélék szerepelnek még a kimutatásban, melyek azonban mind olcsóbbak a kőszegi anyagból készült ruháknál. (L. Veszprémvármegyei Múzeum Levéltára, nr. 7122. p. 27.)

Faller Jenő.

*

A kígyó, házikígyó és kígyókő.

Adatok a magyar szokás- és babonaszótárhoz.

A kígyót különös alakja és mozgása, sziszegése és vedlése minden népnél démonikus állattá tették. Különbséget kell azonban tennünk a mesék-mondák és a babonák kígyója között: a kettő közt semmi egyezés. Bizonyos mesebeli részlet ugyan feltűnik itt-ott a babonákban is, pl. Felsőbányán a kincsőrző és kincsrevezető koronáskígyóról, vagy Szegeden a kígyót megállító bűvös szavakról, de ezek éppúgy nem váltak általánosakká, mint a vallásos eredetűek sem, hogy pl. Szatmárban és a Balaton-mentén csak napnyugtáig él, mert ekkor vesztette életét a paradicsomban, s hogy Szendrőn aki szent György előtt kígyót agyonüt, tizenkét bűnét engedi el az Isten.[1]

A babonák kígyója egészen más: szereplése természeti megfigyeléseken, mágikus-analógiás varázslatokon alapul. A Balaton-mentén és Göcsejben Lőrincig el kell bújnia, mert azután már nem tud, s mert úgyis elpusztul, öngyilkos lesz: kerékvágásba fekszik, — viszont ugyancsak Göcsejben amelyik kígyó már szent György előtt előbújik, hamar elpusztul. Egy 1805-ös feljegyzés szerint és Göcsejben nyaranta különösen mogyorófa tövében szeretnek tartózkodni, s ennek gyöngyét eszegetik. Érdekes volna tudni, vajjon él-e még valahol az a Meliustól említett régi hit, hogy a kőrisfát nem bírja, úgy hogy ha a kőris alá rakott tűzbe vetik, inkább a parázs közé búvik, semhogy a fára másznék. A görömbölytapolcai és mikolai hit szerint csak annak a víznek van gyógyítóereje, amelyben fehér kígyó él. A csíkgyergyói hegyipásztorok állataikat féltik tőle, s ezért ünnepet tartanak engesztelésére: Elek és Illés napján minden munkától tartózkodnak, ollóhoz, késhez még csak hozzá sem nyúlnak, s hatalmas máglyatüzeket lobogtatnak. Egyebütt is ismerik, de csak Göcsejből vannak hiteles népi feljegyzéseink az alvó ember nyitott száján át a gyomorba mászó kígyóról; úgy csalják ki, hogy az embert lábával felakasztják, és szája alá egy vödör tejet tesznek, vagy egy régi mód szerint porrátört kőrisfahéjat és levelet itatnak vele borban,

[1] Szmik: Felsőbánya 318. Szeged, Nyr. 3: 368. Szatmár m., Ethn. 6: 310. Debr. Szemle 1935: 161. Jankó: Bal. 419. Szendrő sgy.

ha pedig a kígyó már megdöglött a gyomorban, porrátört gólyagyomrot isznak pálinkában, mert a kígyót csak a gólyagyomor bírja megemészteni.[2]

A kígyót tehát éppúgy távoltartani igyekeznek a háztól, mint a többi kártékony férget is,[3] mert a kígyó sok bajt okozhat, s révén sok baj érheti az embert: Öcsényben ha a terhesasszony kígyóra néz, csavargótermészetű lesz a gyermeke, Kalotaszegen pedig nehezen tanul meg járni, hacsak ki nem köp, — Alsóbaranyában, Siklóson elszárad az ember lába, meghal, aki kígyócsontba lép, — Harkányban véres lesz a kígyómarta tehén teje; éppen ezért rontásra is felhasználják: Sátoraljaújhelyen ha szent György előtt fogott és megszárított kígyóval füstölik meg a marhát, folyton kóborog a legelőn és nem eszik; Göcsejben, ha olyan mogyorópálcával üt a legény a leányra, amellyel szent György előtt kígyót ütött agyon, szerelmessé tette magába. Ez az oka a kígyóra vonatkozó tiltott cselekvéseknek is: a Boldva völgyében nem jó cséppel kígyóra ütni, mert megromlik a csép, Alsószecsén pedig nem szabad az agyonütött kígyót hasával a nap felé fordítani, mert nagy szél támad.[4]

Leggyakoribb a szerepe mégis a bajtávoltartó és űző, egészség- és erőadó, gyógyító, szerencse- és terméshozó varázslatokban. A György előtt fogott kígyó Békésben az eresz alá akasztva, Bácsban az ajtóküszöb alá ásva biztosítja a ház szerencséjét, — Göcsejben borjúválasztáskor a tehén elé teszik. S aztán már magának a kígyónak megérintése is betegségmegelőző és gyógyító erőt ad: aki a György előtt fogott kígyót testéhez érinti, nem fognak fájni tagjai, és szeme sem, ha hozzá dörzsöli; ha talpukat rajta végighúzzák, nem lesz rajta törés, csúzos betegséget gyógyít, Alsószecsén lelohasztja a tehén puffadását; — Göcsejben a rajta végighúzott ostor megóvja a lovakat a szerencsétlenségtől, s Kórógyon ha olyan vesszővel, amellyel békával veszekedő kígyót ütöttek agyon, megütik a nehezen vajudó lovat, azonnal megcsikózik; — Göcsejben ugyanez a bot a szántóföld közepébe szúrva, távoltartja a verebeket, s végül közibük dobva, meggyűlölteti egymással a szerelmeseket. Karcagon és a Balaton-mentén a György előtt fogott kígyóból minden betegségre hathatós orvosságot tudnak készíteni: Szatmárban szárítva és porrátörve a hideglelés ellen pálinkában isszák; — Göcsejben ecetbe teszik a szárazfájós tagok bedörzsölésére; — Hódmezővásárhelyen pedig a disznók moslékába töltenek belőle mindenféle betegségük megakadályozása céljából; — Szalontán megszárítva és porrátörve beteg tehénnek adják; — a Balaton vidékén és Göcsejben a zacskó-

[2] Jankó: Bal. 419. Gönczi 219. 256. Nyr. 8: 89. Gönczi 219. Magyar Oskola 1805: 5. Nyr. 41: 480. Ethn., 44: 162. Gönczi 224. 226. Melius: Herb. 25. Ipolyi 253. Görömbölytapolca, Mikola, Ethn. 43: 171. Csikgyergyó, Népr. Ért. 1914: 296. Ethn. 42: 91. Gönczi 146. 244. és Magyary Kossa 2: 103. Varga 192. Illyés 134. Ethn. 11: 80.

[3] Ennek a módjai azonban éppen általánosságuk miatt nem tartoznak a kígyőűzés keretébe.

[4] Öcsény sgy. Kalotaszeg, Ethn. 3: 54. Alsóbaranya, Ethn. 16: 296. Siklós, Ethn. 37: 139. Harkány, Ethn. 36: 177. Sátoraljaújhely, Nyr. 16: 42. Gönczi 212. Boldva völgye, Népr. Ért. 29: 66. Alsószecse sgy.

ban füstre akasztott kígyóval szemmelvert gyereket s tejevesztett tehenet füstölnek.[5]

Testrészei mindenikének megvan a maga külön ereje. Igen változatos használatú varázsszer a kígyó bőre: betegségtávoltartó, gyógyító, erőadó és szerencsehozó. Mádon a György előtt fogott kígyó bőre az abrak közé őrölve bíróssá teszi a lovat; — Szilágyban a megölt kígyó bőrét pálcára húzzák, s ezzel kenegetik a kígyómarás következményének tartott tőgydaganatot; — Kalotaszegen ezt a botot ivóvíztartójába teszi a hideglelős; — Varga szerint ez a bot oly erős, hogy vasat lehet vele törni; — már a XVII. század elejéről tudomásunk van a levedlett kígyóbőrnek a szüléskor való valamelyes használatáról, abban a hitben, hogy éppoly könnyű szerrel fog távozni a magzat, mint amilyen könnyen kibúvik bőréből a kígyó; — Siklóson aki vedlett kígyóbőrt hord kalapjában, nem fog fájni a feje; — a Balaton-mentén vedlett kígyóbőrt adnak be a kehes tehénnek is; — Mádon moslékba téve jól hízlalja a disznót, s Csenyétén a magánál hordott kígyóvedlés szerencséssé teszi az embert.[6]

A fejjel kapcsolatban mindig György előtt fogott kígyónak ezüstpénzzel lenyiszált fejéről van szó. Tordán és a Feketekőrös völgyében ebbe a kígyófejbe fokhagymát tesznek, s ha ez kikél, kalapjuk mellé tűzik, mert ha György napján így mennek templomba, minden boszorkányt felismerhetnek: háttal ülnek az oltár felé, s két szarvuk van. Gonosztávoltartó is: Göcsejben a vetőruha közepébe téve elűzi a vetésről a madarakat; — a Balaton-mentén és Göcsejben a tyúkok vályujába szegezve távoltartja tőlük a kányát, s ugyancsak Göcsejben a kanászok ilyen kígyófejről itatták a disznókat, hogy a farkasokkal szembe merjenek szállani, s végül a kígyófejben az eresz alatt kinőtt bab virágát hordják zsebükben, kötik a kutya nyakába, hogy puskagolyó ne fogja őket. Ilyenformán a betegségeket is távoltartja: Bácsban és Göcsejben a jászolba szegezve, Pestmegyében a jászol alá ásva, Göcsejben a moslékba téve megóvja az állatokat minden bajtól, s pora korpában megetetve erőssé és frissé teszi a marhát, főtt leve jó a disznóbetegségek ellen, Győr megyében és Göcsejben pedig a hideglelős kígyófejről iszik. Harkányban magunkkal hordva szerencsehozó, Szalontán, Jászladányban, a Dunántúl, Siklóson és Göcsejben pedig az ilyen embernek sohasem fogy ki a pénz a zsebéből (visszajáró krajcár), Jászladányban és Göcsejben szerencsés az adásvételben, s Göcsejben a halászháló púpjába kötik, hogy a jó fogást biztosítsák.[7]

[5] Békés m. sgy. Bács m., Ethn. 7: 94. Gönczi 218. 219. Dunántúl, Ethn. 9: 234. Lázár: Alsófehér m. 109. Alsószecse sgy. Gönczi 220. Kórógy, Népr. Ért. 12: 225. Gönczi 220. 213. Karcag, Ethn. 13: 225. Varga 179. Jankó: Bal. 444. Lóczy: Bal. 172. Szatmár m., Debr. Szemle 1935: 161. Gönczi 219. Hódmezővásárhely, NNy. 3: 224. Szalonta, Gimn. Ért. 1913: 10. Jankó: Bal. 414. 419. Gönczi 618.

[6] Mád sgy. Szilágy m., Erd. Nép. 4: 12. Jankó: Kalotaszeg, 1991. Ethn. 2: 282. Varga 192. Magyary Kossa 2: 6. Siklós, Ethn. 10: 306. Jankó: Bal 418. Mád, Csenyéte sgy.

[7] Jankó: Torda 242. Feketekőrösvölgy, Ethn. 27: 81. Gönczi 219. Jankó: Bal. 419. Gönczi 220. Nyr. 14: 332. Ethn. 6: 10. Gönczi 219. Bács m., Ethn.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Ugyanitt és Pettenden a György előtt fogott kígyó torkának nyomogatása simogatással torokfájást gyógyítóvá teszi a nevetlenujjat, s megint csak Göcsejben nyelvét gledicsiaággal a tehén szarvába holdújságkor fúrt lyukba erősítik a boszorkány ártalmai ellen, s egy XVII. századvégi feljegyzés szerint a lovat úgy tették jófutóvá, hogy megszentelt kígyónyelvet varrtak szügyellőjébe. Kiskúnságban szívét a köszvényes daganatok elmulasztása végett eszik. Acsádon aki húsát megeszi, minden állat nyelvén érteni fog. Zsírja Szatmárban reumatikus, egy XVIII. századeleji feljegyzés szerint Jászladányban és a Balaton-mentén szemfájást gyógyít, Hódmezővásárhelyen pedig azt tartják, hogy a kígyózsírral bekent testű ember nem érzi a verést.[8]

A kígyóhoz kapcsolódó jóslások csupa véletlenek: Jászladányban, a Balaton-mentén, Siklóson aki szent György előtt eleven kígyót lát először, egész éven át egészséges lesz, Bezdánban és Alsólendván azonban ugyanez szerencsétlenséget jelent; — Alsószecsén a kora reggel látott kígyó nem természetes halálra jósol, a tányérformában összecsavarodott pedig halált jelez; — Kalotaszegen a beteg közelében való megjelenése felgyógyulásra mutat, az együttlevő szerelmesek azonban agyonütik, hogy ellenségeik áskálódását megakadályozzák, s végül álomban is irígységre, az útra indulónak szerencsétlenségre mutat.[9]

Egészen más képet kapunk a házikígyóról. Országszerte ismerik, mégis csak kevés feljegyzés van róla. A lelőhelyek vagy elmagyarosodott német telepesközségekből vagy ezek közelébe eső vidékekről valók. Minden háznak, sőt Harkányban minden embernek megvan a maga kígyója. A ház oldalfalában lakik. Rendesen délben jön ki a napra sütkérezni, s mert igen szereti a kis gyerekeket, közelükbe fekszik. Ha a gyerek engedi, hogy tejébe nyaljon, vagy ha egy tányérban langyos tejet tesznek a gyerek mellé, a gyereknek s a háznak igazi őrző szelleme lesz. Távoltartja a gonoszt a háztól, szerencséssé teszi a gyermeket és a ház lakóit, s nyugtalan viselkedésével előre jelez minden házi bajt. De ha elűzik vagy agyonütik: elvész a szerencse, baj baj után éri a házat, s meghal a gyermek, valamelyik családtag, vagy az apát olyan betegség éri, amely minden gyerekére átmegy.[10]

7: 185. Bács m. mon. 340. Gönczi 210. Pest m., Népr. Ért. 28: 53. Gönczi 220. Győr m., Komáromi 690. Gönczi 220. Harkány, Ethn. 36: 176. Szalonta, Ethn. 27: 76. Jászladány sgy. Dunántúl, Ethn. 9: 234. Siklós, Ethn. 10: 310 Gönczi 219. Jászladány sgy. Göcsej, Ethn. 6: 328. Gönczi 219.

[8] Gönczi 219. Illyés 126. Pettend sgy. Gönczi 219. Ethn. 11: 81. Magyar Oskola 1885: 5. Nyr. 41: 480. Ethn. 44: 162. 41: 51. Kiskúnság, Népr. Ért. 5: 245. Szatmár m., Ethn. 6: 311. XVIII. sz. Ethn. 3: 61. Jászladány sgy. Jankó: Bal. 415. 419. Hódmezővásárhely, Nyr. 2: 142.

[9] Jászladány sgy. Jankó: Bal. 414. 419. Gönczi 218. Siklós, Ethn. 10: 306. Bezdán, Ethn. 7: 185. Alsólendva, Alsószecse sgy. Kalotaszeg. Ethn. 3: 54. Gönczi 281. Nyr. 5: 211.

[10] Így ismerősek az adatok mindenünnen: Ethn. 44: 62. Ipolyi 1: 325. Kandra 147. Varga 191. Körmöcbánya, Ethn. 6: 232. Udvarhely m., Ethn. 9: 74. Torda, Népr. Ért. 14: 101. Kalotaszeg, Ethn. 3: 34. Szatmár m. sgy. Nógrád m., Ethn. 21: 116. Soroksár, Ethn. 37: 156. Harkány, Ethn. 36: 176. Somló vid., Ethn. 39: 97.

A kígyóval együtt kell letárgyalnunk a kígyókövet is. Bár másutt is tudnak róla, az adatok legtöbbje Dunántúlról s itt is Göcsejből való. Gyűrűbe foglalható, mogyoró- vagy galambtojásnagyságú, üveghez (gyémánthoz) hasonló kvarcféle, de van ökölnyi és kaszakőnagyságú is. A régi feljegyzések szerint a kígyók fejében található, vagy a kígyókirály koronakövének tartották, amelyet maga a kígyókirály fújt össze. Arany-ezüst ékszerbe foglalták, s gyűrűben, karperecben, nyakláncban amulettképen hordották, s annyira megbecsülték, hogy birtoklása apáról fiúra szállott. Már a Bethlen Gábor végrendelete megemlékszik egyről, s egy régi székely család pedig olyat mutogat, amelyet még a keresztesháborúkról való ős hozott a Szentföldről, s foglaltatott gyűrűbe. A mai néptudás szerint ezt a követ a kígyók fújják szent György előtt vagy nyáron, magas tölgyfák vastag ágai között vagy erdők napsütötte helyein, mély árkok fenekén, a fűtépte tisztásokon. Ötven-száz kígyó, fejével egymásnak fordulva helyezkedik körbe, s testüket ide-oda dobálva, sziszegve, sípolva nagy erőlködéssel köpködik össze azt a lágy masszát, amely később kővé keményedik. Ha megzavarják őket, Morotván pl. fehér kendőt hajítanak rájuk, másutt fát dobnak, vagy kereket hengerítenek közéjük, ott hagyják a követ, s ez így megszerezhető; de az embernek nagyon kell vigyáznia, mert a kígyók haláig üldözik; különben a földbe rejtik a követ, s innen kerül elő néha egy-egy. A régiek szerencsehozó talizmánnak tartották: szimpatikus felfogással kígyómarást, veszettséget gyógyítottak vele; ma általában szerencsét hoz: a székely kincsásók mind el vannak vele látva, mert pénzre vezet; aki bugyellárisban hordja, pénze sohasem fogy ki; — a vízbe esett szájába kapja, mert így nem merül el; — aki marháját vásárra hajtás előtt végighuzogatja vele, jól fogja eladni azt, s ha gabonát vetnek róla, az nem lesz csörmölyös. S aztán gyógyító erejű: a Székelységben a golyót a sebből kihúzza, a sebeket be- és az eltört csontokat összeforrasztja; — Ópályiban az ótvaros gyermeknek, vagy ha az ótvar már a szemére ereszkedett, kis zacskóban nyakára kötik; — Göcsejben pedig a dagadt tőgyet huzogatják végig vele, s ha a beteg marha szájában megforgatják, baja elmúlik.[11]

Mindent összevéve tehát megállapíthatjuk a következőket: a kígyóbabonáknak tömege dunántúli; lehet, hogy ebben nagy része van a Jankó és Gönczi alapos gyüjtésének, de viszont az erdélyi adatok egészen más jellegűek, s a kevés alföldi anyag pedig a Dunántúlhoz közeleső Bácsbodrogból terjedhetett széjjel. Megfigyelendő aztán az is, hogy a varázslószokásokban nem pusztán csak kígyóról van szó, hanem a szent György napja előtt előbújt kígyóról. S végül érdekes az a néhány adat is, amely a kígyó vedlésére vonatkozik: az ebből fakadó ősemberi hitnek (a kígyó, mint a megifjodás, az örökélet szimbóluma) maradványait láthatjuk bennük.

Szendrey Zsigmond.

[11] Erdélyi: Közm. 248. Ipolyi 244, 579. Nyr. 23: 388, 26: 79. 126. 28: 121. 30: 533. NyK. 26: 487. Ethn. 7: 477. 8: 137. 9: 324. 12: 290. Varga 197. Illyés 135. Székelység, Wlislocki: Volksglaube 13. Ethn. 9: 325. Kálmány: Szeged Népe 2: 218. Tállya, Nyr. 4: 422. Jankó: Bal. 419. Harkány, Ethn. 36: 176. Somló vid., Ethn. 39: 97. Göcsej, Ethn. 6: 328. Gönczi 217. Ópályi sgy.

Gólyáink védelmében.

A napilapok hasábjain gyakran — sajnos — téves és nem tudományos tartalmú madártani közlemények jelennek meg s ezekben rendszerint azoknak a fajoknak többé-kevésbbé helyt nem álló ismertetéséről olvashatunk, melyek a legszembetűnőbb, legnépszerűbb madarak. Az ilyen közlemények sokakat megingatnak egy-egy madárfaj iránt táplált régi barátságukban, aminek igen gyakran gyakorlati kárát is vallhatja az ember.

Számos, az életből vett példával igazolhatnám, miként ér kár egy-egy vadászterületet a vadászszemélyzetnek madártani tájékozatlansága révén, amidőn pl. a vörös vércsét, a baglyok számos faját egyöntetüen és káros értelemben a ragadozók közé sorolják, noha ismeretes, hogy e fajok életmódja, táplálékszerzése túlnyomó részben hasznára válik az ember gazdaságának is. A haszon és kár fogalmát abszolut értelemben megmérni különben is szinte lehetetlen.

Az 1939-es nyár — legalább a mi kedves Vas megyénkben — a szokottnál jóval gazdagabb gólyaszaporulatot hozott. Alig volt fészek, mely nem tartalmazott volna a rendesnél nagyobb gyermekáldást kelepes madarunk családi életében, s az őszi vándorút előtt „csuportozó" fészekaljak feltűnő nagy számban tarkították a nyártól búcsúzni készülő kopár tarlókat, sárguló mezőket. Így terelődött rá nagyobb mértékben a laikus közönségnek a figyelme is s ennek következtében olyan hírlapi közlések is napvilágot láttak, melyek népünk kedves gólyamadarának kártételeit egyoldalúan kihangsúlyozva, írtását javasolták. Legyen szabad pár szóval hosszúlábunk védelmére kelnem és tárgyilagosan reámutatnom életének módjára.

Tény, hogy a gólya apró rovaroktól és emlősöktől a hüllőkig mindent elkap, amit elérhet s így bő és változatos életrendjében sok minden elfér, ami rovására írható. Viszont a helyi adottságok figyelembevételével a kártevés annyira különböző, hogy a mérleg serpenyőjét kizárólagosan káros oldalra billentenünk nem szabad.

Kígyót, vakondot, békát szívesen bekap, amivel bizonyára nem hoz hasznot, hisz mérges kígyónk alig van, a többi pedig — kivéve a vízi kígyót (Coluber natrix), mely hasznos madaraink tojásait szürcsöli előszeretettel — hasznos, akárcsak a béka (a tavibéka kivételével, amely a halivadékot pusztítja). Vakondoktizedelései sem írhatók a javára, mivel számos pajort, rovarálcát, csimaszt stb. pusztít el a vakond. Méheket is el-elcsipdes, de aránytalanul kevesebbet, mint egyéb rovarfélét, pl. sáskát, szöcskét, mindenfajta legyet, darazsat, csigát, férget, futóbogarat. Szemére vetik, hogy a majorságot is pusztítja. Ez csakugyan előfordul, de csupán elvétve. Pár esztendővel ezelőtt, egy nagyon száraz évben, amidőn a gólyák rendes táplálékát szolgáló állatok erősen megfogytak, érezhető mértékben vetették magukat a majorságra, olyannyira, hogy még a házak udvarára is betolakodtak. Ugyanakkor azonban az egyidejűleg fellépő egérszaporulatot is megfelelőleg irtották. Az idén gólyáink csaknem kizárólag tarlókon, réteken vadászgattak.

Népünknek gólyamadarunkkal fennálló meghitt barátságát jellemzi, hogy tudok esetet, amidőn a szántásban megsérült vagy felvetődött egeret szinte odanyujtották, odadobták a munkát figyelve

kísérő, majd szökellő lépésben odasietö gólyáknak, melyek hálásan fogyasztották el a könnyen szerzett zsákmányt!

Jellemző madarunk sokoldalúságára, valamint bizalmas lényére, hogy — amint azt ugyancsak az idei évben láttam — a cserebogarakat a falvak házainak udvarán a beszélgető, üldögélő háznéptől alig pár lépésnyire szedegették, s amíg ez „évad" tartott, alig hagyták el fészkük táját, és szinte kizárólag a fákról lehulló cserebogarakkal táplálkoztak, nem kis hasznára az emberi gazdaságnak is.

Haltáplálékhoz csak elvétve jut madarunk. Így már csak a vadászati szempont mérlegelése van hátra. Tagadhatatlan, hogy mind a földön fészkelő apró madárfajokban, mind az apróvadban kárt tesz, kérdés csupán az, hogy mekkora mértékben? Tudvalevő, hogy az apróvad magas, védelmet nyujtó növényzetben, gazban, lábon álló gabonában, vetésben, lucernásban üt tanyát, míg a gólya alacsony növényzetű helyeken szeret járkálni. Ősz felé pedig, kaszálás után, vagy egérsújtotta évben, amidőn a tarlókra jár ki a gólya, a szárnyas vad már repülős lett, s így eleve megmenekül a gólyák gyilkos szigonyozásától.

Abban az esetben tehát, ha kizárólag ápolt apróvadterület, halgazdaság vagy méhészet szomszédságában telepednének le a gólyák, úgy hogy elsősorban erre a táplálékra lennének utalva, kártevésüket nem tagadhatnók. Mivel azonban az élet ilyen egyoldalú körülményeket nem nyujt, azért a gólyáinkra kimondott halálos ítélettel csak önmagunknak ártanánk.

De legyen szabad végezetül azokra az érzelmi indokokra is reámutatnom, amelyeket nemcsak figyelembe kellene vennünk, hanem gondosan ápolnunk is. Nem tudok falusi embert, aki ne szeretné figyelgetni madarunk családi életét, aki ne örömmel köszöntené a levegőben lassú keringéssel közeledő vagy tovatűnő gólyapárt. Tudok esetet, amidőn házépítés alkalmával a már kikelt fiókákat fáradságos munkával kézben vitték át a közeli fán számukra készített fészekalapul szolgáló építménybe; tudok esetet, amidőn egy család aprajanagyjának képezte gondját, hogy az udvaron álló kazalt választották házhelyül a gólyák. Innen ugyanis érthetőleg elűzendők voltak, hiszen szükség volt a szalmára. De a család a világért sem akarta, hogy megszűnjék a jószomszédság. Gondosan kereket tettek egy közeli fára, s napokon át gonddal nézegették a nyugtalanul keringő gólyákat, vajjon megértik-e a szíves vendéglátók invitálását. Nagy volt az öröm, amikor reászálltak a fára s az első gallyakkal oda tértek vissza, jeléül annak, hogy elfogadták a meghívást. Mennyi aggódással követi népünk a tavasszal olykor magában hazatérő, párját váró gólyát: vajjon özvegységre jutott-e? S mennyi örömmel figyelgeti a megérkezés utáni viszontlátás szárnyrebesgető boldogságát. Mennyi jóság nyilvánul meg népünk és a gólyamadár meghitt viszonyában, s mennyire sértené írtása a hagyományaihoz ragaszkodó, bizalomra szeretettel válaszoló magyar népnek lelkét is!

Bernrieder Katinka.

*

Kőszegi kártyagyáros a XVIII. század végéről.

A játékkártya készítése a XVI. századtól kezdve egészen a mult század közepéig önálló kézműipar volt. Az erre vonatkozó magyarországi anyagot újabban Kolb Jenő dolgozta fel egy pompás kiállítású könyvben.[1] Ebből megtudjuk, hogy hazánkban Pest után a legtöbb ilyen iparos Sopronból és Pozsonyból ismeretes és hogy az utóbbi két városban külön céhük is volt. Minthogy ezek kétségtelenül ép úgy vásároztak készítményeikkel, mint a többi iparosok, a soproniak bizonyára ellátták a kőszegi szükségletet is. Annál figyelemreméltóbb tehát, hogy a XVIII. sz. utolsó éveiből egy kőszegi „kártyagyáros"-ról is van tudomásunk.

A kőszegi Polgárkönyv II. kötetében ugyanis a következő bejegyzés olvasható: „Anno 1796 Die 29 January *Eberhardt Pál*, Lutheránus, Imperiumból Markleüthen nevezetű helységből való *Kártya Fabricans* erga 4 f Taxam deposito praevie Corporali Juramento in Numerum Civium bevétetett".

A kőszegi evangélikus egyház anyakönyveiből még pontosabb adatokat is kapunk származásáról. Ezek szerint ugyanis „Herr *Johann Paul Eberhardt* Bürgerl. *Karten- und Carton Fabrikant* allhier, des Herrn Joh. Georg Eberhardt Kunst- und Schönfärbers in Mark-Leuthen in Bayreuthischen und seiner Ehegattin Barbara Göschlin echelich erzeugter Sohn", mint özvegyember 1796 június 2-án nőül vette *Ernst Sámuel* leányát, Mária Borbálát. A házasság egyik tanúja *Ludvigh János Mihály* könyvkötő, a menyasszony anyjának fivére volt.

1799. május 21-én fiuk született. Ez a fiúcska a keresztségben Pál András nevet nyert és nemsokára árvaságra jutott. A halotti anyakönyvek szerint ugyanis Eberhardt Pál *„bürgerlicher Kartenmahler"* 1800 okt. 16-án, 42 éves korában, tüdővizenyőben (in der Brust-Wassersucht) elhúnyt.

Az özvegy és a fia sorsára vonatkozólag semmi adatot sem találtam az ev. anyakönyvekben. Nem valószínű tehát, hogy az özvegy tovább folytatta volna a mesterséget, bár az értékesítésnél segítségére lehetett volna az unokafivére, *Ludvigh Sámuel*, aki az időközben elhúnyt Ludvigh János Mihály fia volt és mint könyvkötő s könyvkiadó bizonyára vásározott is. Valószínűnek tartom azonban, hogy *Eberhardt Pál* mint Ludvighék könyvkötészetének segédje kerülhetett Kőszegre és mint házasulandó ember választotta ezt a rokonszakmát, hogy önállósíthassa magát. *Visnya Aladár dr.*

KALÁKA

Most megnyíló rovatunkban

a dunántúli falusi vagy huzamosabb időt falun töltő tanuló-ifjúság néprajzi gyüjtőmunkáját óhajtjuk megszervezni és irányítani.

A falusi élet rohamos átalakulásával elkallódásra ítélt hagyo-

[1] Régi játékkártyák. Magyar és külföldi kártyafestés. XV—XIX. sz. Hungária könyvek 6. sz. (Hungária-nyomda, 1939.)

mányos népi műveltségjavak összegyüjtésére nincs elég hivatásos szakember. Ezért ebbe a már csak rövid ideig végezhető s a nemzetismeret szempontjából oly fontos munkába az ifjúságnak is be kell állania.

Népünk régi szép szokása, a *kaláka*, legyen e téren iránymutató.

A *kaláka* szívességből végzett közös munka, mellyel a falu társadalma az elemi csapások által sújtott vagy munkáskéz nélkül maradt családokat és a fészekrakó fiatalokat házépítésben, sürgős mezőgazdasági munkák végzésében megsegíti. A *kaláka* ingyen-munkájáért jó szó és vendéglátás a fizetség. A munka végeztével a fiatalság gyakran táncra perdül.

Áldott a sok kéz a *kalákában* végzett munkánál a szükség idején. A néprajzi gyüjtés lehetőségének tizenkettedik órájában is csak szervezett munkával, *kalákában* lehet összegyüjteni, ami még összegyüjthető.

A fiatalságot társadalmi helyzete alkalmassá teszi a gyüjtőmunkában való részvételre.

A falusi tanulóifjúság gyüjtőmunkáját a társadalmi válaszfalak még nem gátolják. A diákgyereket népünk még maga közül valónak érzi. Nem utasítja el. Tartózkodás nélkül megnyilatkozik előtte.

Már eddig is sikerrel kapcsolódott bele a tanulóifjúság a tudományos gyüjtőmunkába.

A *Kisfaludy Társaság* Népköltési Gyüjteményének XIV. kötete, a Nagyszalontai Gyüjtés (1924), melyet *Kodály* Zoltán közreműködésével *Szendrey* Zsigmond szerkesztett, ékes bizonysága ennek. E kötet értékes anyagát, *Szendrey* szakavatott irányítása mellett, a diákok gyüjtötték össze 1912-től 1914-ig. „A szalontai állami főgimnáziumnak egy tanára és huszonnyolc növendéke — írja *Sebestyén* Gyula a kötet előszavában — továbbá egy budapesti zenei szakértő sikerrel kimerítette egy alföldi magyar város néphagyományának minden hozzáférhető forrását".

A nagyszalontai diákok már *Szendrey* gyüjtését megelőzően is — *Viski* Károly tanársága idején, az ő irányításával — végeztek népnyelvi gyüjtést s buzgólkodtak a *Viski* által tervezett *Arany*-múzeum tárgyainak begyüjtésében. Ez az előzetes gyakorlat bizonyára hozzájárult a szalontai diákok későbbi eredményes gyüjtőmunkájához.

(Az *Arany*-múzeum, egy *Arany* János szülőházával szomszédos szalontai parasztházba gyüjtve, azokat a tárgyakat foglalta volna magában, amelyek *Arany* költeményeiben szerepelnek. Sajnos, ez a nevelői szempontból is gyümölcsözőnek ígérkező szép terv nem valósulhatott meg, de ma is követésre méltó példa.)

A diákság körében újabban leginkább a tanítóképzősök buzgólkodtak eredményesen a népi művelődés kincseinek tanulmányozása és gyüjtése terén. A cselekvő nemzetismeret munkájában ezután is a tanítóképzők és líceumok növendékeire vár a vezérszerep. Következik ez abból a felismerésből, hogy minél jobban ismerik a jövő tanítói a falusi nép hagyományos műveltségét, annál eredményesebb lesz későbbi nevelő munkájuk.[1]

[1] L. erre vonatkozóan *Györffy* István: A néhagyomány és a nemzeti művelődés c. művének A tanítóképzés és a népismeret c. fejezetét.

Az erdélyi diákságot az *Ifjú Erdély* c. kolozsvári folyóirat *szellemi munkatábora* indította el a gyüjtés útján. E folyóirat 1937 decemberében — más történelmi és irodalmi feladatok megjelölése mellett — felszólította olvasóit Erdély népi műveltségjavainak megismerésére és gyüjtésére. Ebből a kis magból sarjadt ki az az Erdély tizenkét megyéjében végzett tervszerű gyüjtőmunka, mely az elmult évben egy kötetnyi használható anyaggal gazdagította a magyar néprajztudományt.[2]

Hasonló jellegű tevékenységet végeztek a felvidéki cserkészek a csehek által megszállott területen, s ezzel eredményes munkálói voltak a nemzeti öntudat ébrentartásának.

A csonkaországi cserkészet kebelében az elmult év folyamán megalakult *Regös Rend* (2), mely főfeladatának a népi műveltség kincseinek népszerüsítését és terjesztését tekinti, a cserkészéletben felhasználható szellemi, tárgyi és életmódbeli népi hagyományok gyüjtését is tervbe vette. Ennek kapcsán a Gyömrőn székelő 830. sz. *Könyves Kálmán* cserkészcsapat „regös hada" szorgalmas munkával összegyüjtötte falujának népköltési termékeit.

A Veszprémben tanuló vidéki diákság köréből egyesek, a nyári szünidő alatt — a *Vasi Szemle* utolsó számában ismertetett gyüjtőfüzet irányítása alapján — a baromfitartással kapcsolatos hiedelmek összegyüjtését végezték. (E gyüjtés eddigi eredményéből az alábbiakban mutatót adunk.)

Az önképzőkörök munkatervébe is szervesen beilleszthető a gyüjtő tevékenység.

A megújuló önképzőköröknek s a helyenkint most létesülő *táj- és népkutató köröknek* ugyanis a tervszerű nemzetismeret műhelyeivé kell alakulniok. A fűzfapoéták epekedő szerelmes verseinek háttérbe kell szorulniok az önképzőkörök dobogóin, s helyet kell adniok a magyarság életkérdéseivel s a magyar népi művelődéskincsek megismerésével és megismertetésével foglalkozó tanulmányoknak, előadásoknak és bemutatásoknak. Az önképzőkörök vezetőségének pályadíjak kitűzésével s megfelelő irányítással serkenteniük kell tagjaikat a gyüjtő munkára.

(A nemzetismeret szolgálatába állított önképzőkör kérdéseiről még lesz szó e rovat hasábjain.)

*

A *kalákába*-hivogató elhangzott. Várjuk a munkára vállalkozókat. A benne résztvevőknek nem ígérhetünk — a falusi *kaláka* mintájára — vendégséget vagy táncmulatságot. De akik beállanak a magyar népi műveltség gyüjtőinek kalákás munkásai közé, elmondhatják munkájuk végeztével *Vörösmarty*val:

„Ez jó mulatság, férfimunka volt".

A gyüjtésre a *Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárá*nak kérdőívei adnak útbaigazítást. Az érdeklődők — a *Dunántúli Szemlére*

[2] Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Hetven néprajzi gyüjtő munkája alapján összeállította *Makkai Endre* és *Nagy Ödön*. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 1939. 103. sz. Kolozsvár. 202 l.

[3] L. *Haj regö rajta!* c. cikksorozatomat a *Magyar Cserkész* 1939. jun. 15, okt. 15, nov. 1, nov. 15. és dec. 15-i számában.

hivatkozva — megkaphatják az *Etnológiai Adattár*tól (Bp. X. Könyves Kálmán-körút 40.) ezeket a kérdőíveket.

A beküldött anyagot a *Dunántúli Szemle* továbbítja az *Adattár*nak. Az anyag erre alkalmas része nyomtatásban is megjelenik *Kaláka* rovatunkban. *Morvay Péter.*

Hiedelmek a népi baromfitartás köréből.

Az itt bemutatott hiedelmeket a baromfitartás népi hiedelmeinek, szokásainak és nyelvi anyagának gyüjtésére összeállított kérdőívünk útmutatásai alapján — a zalamegyei Komáromvárosból származó adatok kivételével — veszprémmegyei községekben gyüjtötték az elmult év nyarán az alább megnevezett gyüjtők.

A gyüjtők a hiedelmek lejegyzésénél — több-kevesebb sikerrel — törekedtek a tájnyelvi sajátságok érzékeltetésére. A nyelvi anyag használhatóságát csökkenti, hogy a gyüjtők a tájnyelvi és köznyelvi elnevezéseket gyakran keverve használják. A tárgyi néprajz követelményei szempontjából hasznos lett volna a megnevezett tárgyak, eszközök tüzetesebb leírása. Kívánatos lett volna az is, hogy a gyüjtők a hiedelmek népi magyarázatát s a varázsló cselekvések lefolyásának részleteit (pl. hogy milyen imát mondanak a szenesvíz készítése közben) minden esetben kutassák.

Az adatokat a gyüjtőfüzet kérdőpontjainak megfelelő csoportosításban közöljük. A hiedelmek származási helyét a gyüjtőterület kezdőbetűjének feltüntetésével jelöljük meg.

A gyüjtők a következők: Balatonalmádiban (B) Simon Gyula IV. o. polgári iskolai tanuló; Dudaron (D) Rosta Zsófia III. é. kereskedelmi iskolai tanuló; Felsőőrsön (F) Boros Irén V. é. tanítóképzős növendék; Litéren (L) Varjas Katalin III. é. tanítóképzős növendék; Ősiben (Ő) Komár László IV. o. polg. isk. tanuló; Szentgálon (Szg) Nagy Béla IV. o. polg. isk. tanuló; Szentkirályszabadján (Szk) Horváth Ilona IV. é. ker. isk. tanuló; a zalamegyei Komárvárosban (K) Draskovits Katalin V. é. tanítóképzős növendék.

*

1. Szentgyörgynap előtt nem szabad a tojáshéjat kidobni, mert elmegy a tiknak a haszna (D). — Ha a tojáshéjra rálép a gazdaasszony, a leánya golyvás lesz (L). — A tojást nem szabad kék konyhaköténybe bevinni a tyúkólból, mert pár nap mulva megzápul (Szk). — Kék kötényben azért nem jó bevinni a tojást, mert elszaladnak a kiscsibék (L). — Kalapba kő a tojást bevinnyi az óbul, hogy sok kokas legyen (Ő). — Ha kalapba vagy sapkába visszük be a tojást, akkor sok kokas, ha köténybe, akkor sok gérce lesz kötéskor (Szg).

2. A kétasszonynapközi tojás elál ujjig, ha szípen sorába lerakják és betakarják polyvával. Polyva vagy gabona közé kell lerakni rétegesen (D). — A tojást mészbe és gabonába rakják el (L). — Ótott mészbe (Szg). — Csúcsával felfelé kell belenyomni a búzába (K). — Nálunk a tojást hamar, frissibe eladják. Egyhetes tojásnál régebbi soha sincs. Némely helyen Kis- és Nagyboldogasszony napjai között rakják össze a tojást, hogy télen, ha nem igen tojnak a tikok, drágáért eladják. Ilyenkor a tojást hamú közé rakják (F).

3. A jérce első tojásával reszettésztát köll gyurni, hogy sokat tojjon (D). — Átdobják a házon, mert kárvallást jelent (Ő). — A kis tojás kárvallás. Át köll dobni a tetőn, háttal állva az épületnek, hogy a kárvallás be ne következzík (D, L, B). — Kárt hoz a házra, vagy nem megy férjhez a lány a háznál (F). — Az egész kis tojást át kő dobni a kerítésen vagy háztetőn, hogy a másik házhoz menjen a szerencsétlenség (Szg). — Ha

valakinek a tiktya egész kicsit tojik, azt tegye a hóna alá. Tartsa ott kilenc hétig. Kilenc hét mulva kikel belüle egy bogár. Ez a bogár megtesz mindent, amit parancsolnak neki. De az eező falat mindig a bogáré (Szg).

4. A börzsönyös vagy húsvéti tojás úgy készül, hogy a megfőtt tojást belemártjuk a börzsönybe és a megfogja (D). — A *gicá*-t belemártják a viaszba, és ezzel telerajzolják a tojást. Ez a himes tojás (K).

6. Ha keresztbe áll a tojás a tikba, besózzák a v.....t, meglöttyölik a tikot és elengedik szabadra (D).

7. Ha a tik nem tojik, jól köll tartani (D). — Sót kell etetni vele (K).

8. Lucanapkor hajnalban egy legénynek piszkafával kell megkurkálni a tikokat és az ólba hangosan bekiáltani: *Tojjatok, ne kotojjatok!* (F). — Lucanap előtti disznóölésnél megpörkölt piszkafával esti harangozáskor kell megkurkálni a tikokat (L). Lucanapján kora reggel piszkafával be kell kurkálni a tyúkólba és azt kell háromszor mondani: *Jó tojók, kotlók legyetek!* (Szk). — Húshagyókor elmennek a szomszédba forgácsot lopni. Ezt a forgácsot otthon a tyúkok közé szórják, miközben kotyogtnak (K). — Pemetet kell bedugni a tyúkólba s ott megrázni. Közben háromszor ezt kell mondani: *Tojjatok, ne kotyójjatok!* (K). — Lucanapkor nem szabad egy öltést sem varni, mer bevarják a tikok hátulját. Nem tojnak vagy csak nagyon keveset egész esztendőben (D, F, Szk). — Ha azt akarjuk, hogy a tikjaink jó tojók legyenek, akkor húshagyókedden a háztól semmit sem szabad kiadni (B). — (L. még a 28. pontot!)

9. Ha először tojik a tik, négy-ötször el köll rekesztenyi, azután oda megy tojni (D). — Hogy a tikok könnyebben eltojjanak, tojást hagynak a fészekben. A neve *kuku* vagy *palozsnya* (F). — A kuku tojást kétfelű kifurgyák és kiveszik a tojássárgáját. Ezt teszik a tyúkokhoz csalogatóul (Szg). — *Hukkont* (kifújt tojást) kell tenni a fészekbe (K).

10. Magyarborsóval kell a kokast megtömni, ettől bátrabb, ugrósabb, verekedősebb lesz (F). — Karácsony este három falat kenyeret és mindegyikbe három szem borsot köll neki annyi (D). — Újhód péntekén három szem borsot kell a kakasnak adni. Kemence szájába a fenekit bedörzsölni és magosra dobni. Akkor olyan kurázsis lesz, hogy még az embernek is nekimegy (K).

11. A megkövesztett hurka alá szalmát tesznek és ezt a szalmát teszik másnap a tikfészekbe, hogy hamarabb kotoljanak a tikok (L). — Éjféli mise alatt a mestergerenda alatt kő fésükönnyi, mer akkor sok kotlós lesz (Ó). — Lopott szalmát tesznek a tikok alá, mit karácsony éjjel, éjféli mise előtt lopnak (Szg). — Húshagyó kedden az asztal hidján mettéttel kell a tikokat megetetni. — Azzal a lábossal köll a tikot letakarni, amelikben a fánk sül. — A tikfészekbe zápludtojást köll tennyi. Neve *palozsnya* (D).

12. Amellik tojás kalapos, a fijas, amellik szeplős, ha kalapos is, nem fijas (D). — Ültetéskor kiválogatják a tojásokat. A pettyeseket nem teszik a tik alá (K). — Amig a gazdasszony maga nem ütet tikot, ne aggyon tik alá senkinek, mer elviszik a hasznát (D, L). — A gazdaasszony csak olyan helyről cserél tojást, amelyik fias, vagyis ahol huszonegy tojásból húsz kikelt. Az elcserélt tojást nem szabad megköszönni, mert nem kelnek ki a kiscsibék. — Fias lesz a tojás, ha a tyúkok a szomszéd kakasával is barátkoznak (F). — Vén tyúk tojásából lesz a jó csirke (Szk).

13. Az ültetnivalót férfikalapban kell kivinni a fészekre, hogy fias legyen (B). — Kalapbul köll a tojást a tik alá tennyi, ho egyszerre kejjen ki (D). — Mindig páratlan számú tojást raknak a tyúk alá, leginkább tizenkilencet, huszonegyet vagy huszonhármat (L). — Huszonegy tojást raknak egy tyúk alá (K). — Férfikalapba kell a meglámpázott és alávált tojásokat tenni, hogy sok kakas keljen ki belőle (Szk). — Mikor a kotlós már pár napig bent ül a fészekben és heves a hasa alja, akkor kell megültetni (K). — A kotlós hangja *vertyogó*, teste tüzes, egész nap a fészekben

ül és nem eszik semmit. A gazdaasszony vékába fészket készít szalmából. A tojást a tik alá férfikalapban teszik, hogy erősek legyenek a csibék és kokas is legyen köztük (F). — Pálinkás kenyeret kell etetni a tikkal, háromszor megforgatni lábunk körül és utána ráültetni a tojásra (K). — Mikor megültetik a kotlót, a gazdaasszony is leül a tyúk mellé, hogy az jó ülő legyen (K). — Mikor megültetik a tikot, a borító rosta tetejére kifordított gatyát tesznek (K). — Legjobb gatyával letakarnyi, hogy meg ne zápujjon (D).

14. A tyukot legjobb megültetni márciusban holdtöltekor, Margit napra, két asszony között (K). — Ha rák jelben ültetik, akkor a kiscsibék verekedősek lesznek (B). — Március-áprílisba a legeslegjobb, mer azok nem pusztulnak el és a *piptyit* nem köll *leszennyi* (D). — A kétasszonynapközi csibe, aki megmarad, jó tojó, jó kotló lesz (D, Szk). — Legjobb ültetni március és áprílisban, mérték, ikrek, vízöntő és halak jelében. — Nem jó ültetni májusban, amikor a rózsa nyilik, mert elpillednek, csámpásak lesznek a csirkék, skorpió és rák jelében sem, mert akkor csipik egymást, leszedik egymás tollát (F). — Legjobb pénteken ültetni, mert pénteken, amilyen gyorsan mennek a piacra a kocsik, olyan gyorsan kelnek ki a csibék. — Skorpiójegyben nem jó ültetni, mert a kis csibék marják egymást (L). — A kotlóst szombat délután jó megültetni, mert szombat a hét utolsó napja és az utolsó tojás is kikel. — Pénteken jó megültetni a tikot, mert akkor nem lesz nagy epéje a csibének és a vésznek jobban ellenáll (Ő). — A kotlóst reggel kő megütetni, mikor hajcsa a kanász a disznókat, hogy a csibék egyszerre kejjenek ki (Szg). — Mértékjelben ültetett tojásból sok csirke kel. Kos jelben elültetett tyúk erős, egészséges csirkéket költ. Áll ez a bikajelre is. — Skorpió, rák, vízöntő jelben nem jó tyúkot ültetni. — A tojást reggel kell a tyúk alá tenni, hogy a csirkék este korán elüljenek. — Rózsahulláskor nem jó tyúkot ültetni, mert a csirkék elhullanak, mint a rózsaszirom (Szk).

15. A födőt nem szabad leburitani, mer akkor benfullad a csibe (D). — Ha a kotlós ül, nem szabad a kamrában ruhát szárítani, mert a tojás mind *vakzáp* lesz. — A kotlóst mindennap egyszer meg kell kukoricával etetni és hideg vízzel itatni. Egy hét mulva este lámpával megnézik, hogy fias-e a tojás. Ha sötét, akkor fias, ha világos, elveszik, mert nem lesz belőle csibe. Két hét mulva a kotlós elkezd kotyogni, hívja a csibéket. Háromhetes korában a csibe kivágja a tojást. A tojás megkerekedik és kibújik belőle a csibe. A csibét az anyja megszárogatja (F). — Mikor a kotlót leteszik enni, akkor a tojást férfiinggel kell letakarni, hogy sok kakas legyen a kikelt kiscsirkék között. Viszont, ha azt akarják, hogy sok jérce legyen, akkor női inggel kell a tojást letakarni. — Kék ruhával vagy éppen kék konyhaköténnyel nem szabad letakarni, mert akkor a tojás megzápul (Szk).

16. Legjobb a márciusi csirke, mert az már aratásban tojik és legelőször kotlik (Szk). — Úgy köll ütetnyi, hogy *tőtjin* (holdtölte) kejjen ki (D, K). — A fészekből a tojáshéjjat tűzre köll rakni, a csibéket rostába raknyi és rátartanyi a tűzre, hogy meg ne ártson nekik a szem (D). — A tojáshéjat elszedjük alóla (F). — Kikelés után rostába teszik a csibéket és megfüstölik a fészekben maradt tojáshéjjal és szénatöredékkel, hogy egészségesek legyenek (K).

17. A döglött csibét az ól tetejire köll dobnyi, hogy a dög elmaraggyon (D). — Elássák, hogy a macska rá ne kapjon a csibepecsenyére (F, K).

18. A baromfit töröttkukoricával, köleskásával, apró búzával etetik (D). — Köles, kukorica, kása (K). — Buzátu meg zabtu legjobban tojik a tik, a kukoricátu elzsirosodik (D). — Amikor a kiscsirkék kikelnek és először esznek, a gazdaasszony is eszik velük, hogy jó evők legyenek (Ő). — A baromfi ételébe paprikát tesznek, vizébe pedig kovácsműhelyből hozott

vasdarabot (K). (L. még a 22. pontban a karácsonyi gabonát s az ivóvizre vonatkozó hiedelmet. Az ivóvízzel kapcsolatban l. még a 28. pontot is. Ott van szó a vízkeresztnapi nyerstésztáról is.)

19. A *bucsér* vesszőből készített, fedett tetejű tojóhely, csak elől van bejárása (D). — A *szatyor* szalmából készül, a *buréttó* fűzfavesszőből (K).

20. A ragadozó madarak ellen legjobb a *retyegtető* (D). — Kányát lőnek le, zsineget kötnek rá s kiakasztják egy póznára a csirkék közelében (K). — A ház körül ruhából, szalmából *tamá*-t készítenek (madárijesztőt), vagy rálűnek a karvalyra (F). — A tiktetü ellen legjobb a hamu. — Fehérürmöt és csatakos (vizes) ruhát köll tenni az ólba, mert arra rámegy a tetü (D). — A csirkeólt minden reggel ki kell seperni, utána hamuval behinteni, vagy disznózsirban fehérürmöt megsütni s a csibék fejét és a kotlós szárnya alját este bekenni vele. Ettől elpusztul a féreg (F). — Télen a kemence alatt, nyáron künt az ólban kell tartani a tyukokat, így nem tetvesednek meg (Szk.). — Paprikás hamuval kell behinteni az ólat (K).

(Folytatjuk.) *Közli: Morvay Péter.*

*

Néprajzi gyüjtemény Náraiból (Vas m. szombathelyi járás).[1]

Riéti játik.

Kimënnek a riétre a lányok és körbe aának és körbemënnek. Az egyik a soron kivü mëgy, és aszt éneküli:

Hol jársz, hol jársz, nagy Erzsébet asszon?
Itt járok, ott járok, sziép lányokat keresëk.
Nincs nekëm, nincs nekëm sziép eladóa lányom.
Szabatkai piarcon piros uâmát árul.
Ettem is belüllő, vëttem is belüllő,
Most is van a zsebëmbe.
Nëm adom ién lányomat sánto vőeleginnek,
Forint forgatóanak, nagy osztogatóanak.
Tëdd lë tüzes tolladat, vëdd föl bárson farkadat.
Gyerë velëm të barna.

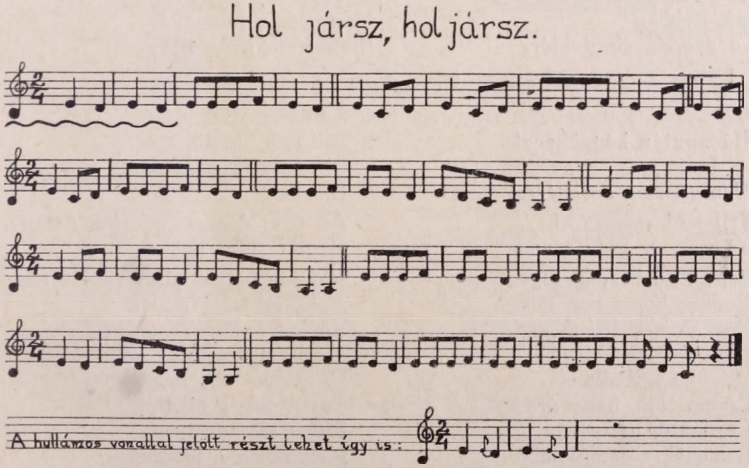

Ekkor a kivűjáróa lány ráüt annak a lánynak a kezire, akihőz akko odaiér és aszt magávó vüszi. Ez így megy tovább, ki utóllára marad a körben, az kezdi el újra a játíkot.

[1] Az *ié, aá, óa, uo, űe, üő, uó, aó, őe* hangcsoportokban a másodlagos hang nem teljesértékü. Sajnos a nyomdának nincsenek betüi e hangok pontos fonetikai jelölésére.

Pünkösdi szokás.

Kis növendéklánykák bejárják a falut, négyen egy kendőt tartanak magasra, azalatt megy a „királkisasszon". Minden udvaron megállnak és eléneklik a következő versikét:

1.

Eehoszta az Istën piros pünközsd naptyát,
Mi is mëghordozzuk királkisasszonkát.
Jácintos, jácintos, tarka tulipántos.
Nem anyátó lettiél, rózsafán termettél,
Piros pünközsd naptyán hajnâba születtél,
Piros pünközsd naptyán hajnâhasadáskó,
Rózsafakadáskó, szerelëm nyiláskó,
Jácintos, jácintos, tarka tulipántos.
Öreg embërëknek csutora borockot,
Öreg asszonoknak kemënce kalácsot,
Ifjú leányoknak virágbokrétákat.
Jácintos, jácintos, tarka tulipántos.

Dicsértessék az Úr Jézus Krisztus.

Patázás.

A gyerëkëk (férfigyerëkëk) ásnak egy lukat és két csapatra oszolva furkósbotokkal egy követ, vagy labdát igyekeznek belehajtani. Ha az egyik félnek sikerül az, a másik kap egy *szugerát*. 10 szugeránál van a kiosztás; ez úgy megy, hogy a vesztesek lehajolnak és a győztesek rájuk számolják (az alsó felükre) a szugerákat a labdával. Ez a „megszugerálás".

Fiszfa kelesztéskor, éneklő hangon mondják Náraiban:

Kele kele fiszfa
Pozsorári Miska!
Mast gyünnek a törökök
Sippâ, dobbâ.
Sir a gyerek, sipot kiér,
Annak adom, ki nem kiér.
Aptya foggya a puskát,
Agyonlövi a fiját.
Mesterlegin lefoggya,
Borbélegin gyógyittya.

Kiszámoló versikék Náraiból:

1. Ecc, pecc, kimëhecc!
Hónapután bégyühecc!
Cicmara, cimegere
Ugorgy cica az egérre! Fuss!

2. Szil-szál szómaszál,
Te vagy a nagy szamár!

3. Ee, kettő, három, nígy,
Kopasz borát hoá mísz?
Nem menek ién messzire,
Csak a város viégire.
Ott ül egy baka.
Kérem tülő, hány óra?
Ee, kettő, háromra
Bémenëk a templombo.
Két kis angyal minisztrál,
A kis Jézus prédikál.

4. Ám-dám, diéli.
Bili-bala, biéli,
Bili-bala, bimballatta,
Bumm!

5. An dám démusz, mórika dénusz,
Mórikë, ikë-vikë, duff!

6. Hid alatt, pad alatt vaót ë ház,
Abba lakott Mikulás.
Kértem tűlőe vacsorát.
Aszonta, ho pofon vág.
Ha pofon vág, meghalok.
Eevüsznek a bihalok,
Riépa alá temëtnek
Megësznek a tehenek.

Gúnyvers Pásti családjára Náraiban:

Pásti Pesta szekere,
Mariska a kereke,
Esztër a ruggya,
A nyenye a deszka,
Pásti Pesta tolla.

Dalok:

1.

1. Harakszom ién ollanokra, kuom,
Ki a legényeket szórgya, kuom,
Mer a legin rohatt riépa,
Kidobgyák a ganajliéba, hejre kuomi, kom.

2. Harakszom ién ollanokra, kuom,
Ki a leányokat szórgya, kuom,
Mer a léány piros uáma,
Főtészik a sifoniérra stb.

3. Harakszom ién ollanokra, kuom,
Ki az asszonyokat szórgya, kuom,
Mer az asszon köszörükűe,
Mindig morog, mint a ménkűe stb.

4. Harakszom ién ollanokra, kuom,
Ki az embërëket szórgya, kuom;
Mer az embër pelyvás kosár,
Ha megfujják, pokóba száll stb.

2.

A libám, a libám, gá-gá-gá,
Kivüszöm, de ki ám, gá-gá-gá.
Hej megy a tánc, röpü a száz szoknya, galambom,
Csók is kiéne, tubicám,
Odaszól a libám, gá-gá-gá.

3.

1. Érik a ropogóas cseresnye.
Kiérik a lovamat cseriébe.
Ién a bőcsüőmet senkinek se adom,
Azon menëk szabadságra, iédes kisanygyalom.
Igy akar, úgy akar, nëm akar a babám szeretni.

2. Érik a ropogóas cseresnye,
Kiérik a bőcsüőmet cseriébe,
Ién a bőcsüőmet senkinek se adom,
Majd csak nekëd, iédes kis angyalom.
Igy akar, úgy akar, nëm akar a babám szeretni.

Tájszavak.

Budabácsi — Katicabogár,
Kuszi — kiskutya,
Csünt — törpe,
Börcsök — pohár,
Cserebuók — cserebogár,
Ajtó-tópfa — küszöb,
Dobzóa — ringló,
Terics — kendő.

Nároiban eccë igen sok vaót a dobzóa. Eerë három vínasszon êment a püspökhő és ott az egyik aszonta: Tessék püspök úr, hosztunk dobzóat, mer nálunk már a disznóak is megunták.

Fügemutatáskor mondják (gyorsan és egybeolvasva):

In bekele fü,
Tenger ice tyü.

Család- és gúnynevek.

Rekszumkerdájk *Lesetár*,
Pozitív, Poligiém, Kolibri, Pionér, Csessz *Zernovác*,
Rutya *Simon*, nagyfejü *Szalay*, füles *Ignác*, haskötős *Barasits*, Kokas *Pásti* Pista, Bohó *Kondics*, Kopasz *Gyürüs*, Lesetár Rozi jaj, jaj, jaj

Hompasz (a feleségének minden második szava jaj), Kéményseprő *Hompasz*, Vén szivaros öregúr (Skultéty), Dollár *Resetár*, Doma *Bödei*, Pepi *Horváth*, Maszka *Horváth* (a macskát maszkának mondta).

A Barasits-családban csak otthon használják:

Cakó Jóska (igen tetszett neki Petőfi: Czakó temetésén),
Makula Gyula (büszke a tisztaságára),
Kecske Feri (szabó),
Nyehó Lajos (suszter),
Biéka Mariska (ugrálós),
Poci Károly,
Pulipa Sanyi,
Kampóka Ágnes (az orrát mindenre felhúzta),
János *szemed igen ámos*,
Szinyike Annus.

Gyüjtötte: *Szalay László* Budapest, Piarista gimn. VI. B. oszt. tan.
Tollbamondta: *Barasits* Ágnes 24 éves nárai születésű lány.

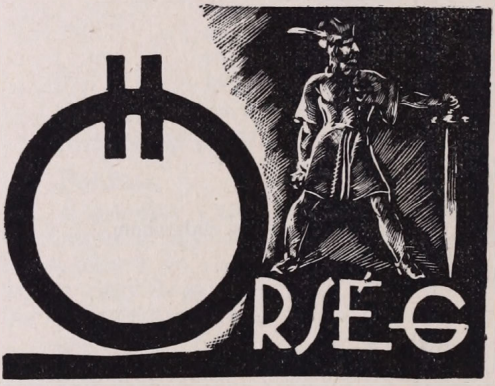

SZÉPIRODALOM.

„Az ember tragédiája" — szlovénul.

Nagy örömet jelentek minden magyaroknak: a ljubljanai „Dom in Svet" című szépirodalmi folyóirat 1939. (51!) évfolyamának utolsó (10.) száma — amely több magyar vonatkozású cikkével valósággal magyar számnak tekinthető — megkezdte Madách: „Az ember tragédiája" szlovén fordításának közlését. Egyelőre csak az I. szín jelent meg, de fordítójának levélbeli értesítéséből közölhetem, hogy hamarosan — még a tavasz folyamán — napvilágot lát a tragédia teljes szlovén szövege is, és pedig valószínűleg néhány Zichy-képpel illusztrálva. Ez a fordítás újabb és mindennél beszédesebb bizonysága a délszlávság őszinte és meleg érdeklődésének a magyar világ iránt, hisz ne feledjük, hogy 1939-ben B. Jankulov-Klearh tollából egy újabb (immár második) szerb fordítása is megjelent „Az ember tragédiájá"-nak[1] és hogy délszláv folyóiratok és napilapok egyre sűrűbben és egyre nagyobb megértéssel hoznak cikkeket, tanulmányokat a magyar viszonyokról és fordításokat a magyar irodalom remekeiből.

Egy idő óta e tekintetben különös elismerés illeti a szlovénokat. A legkiválóbb szlovén napilapok és folyóiratok (Dom in Svet, Mladika, Čas, Prekmurski Glasnik, főleg pedig a Slovenec) Vilko Novak gondosságából szinte állandó rovatot nyitottak („Slovenica med Madžari": Slovenica in Hun-

[1] Azóta már egy harmadik szerb fordítása is elkészült „Az ember tragédiájá"-nak dr. Svetislav *Stefanović*nak, a kiváló Shakespeare-fordítónak tollából. Értesülésem szerint e fordítás is hamarosan megjelenik, s Az ember tragédiájá-nak most tervezett belgrádi előadása ennek alapján történik (dr. Máté Károly e. tanár szíves levélbeli közlése).

garia) a magyarországi szlovén szellemi kapcsolatok kutatására és ápolására. Nincsen olyan szlovénvonatkozású irodalmi esemény, amelyet az én derék szlovén írótársam, V. Novak azonnal nem regisztrálna ebben a rovatban. De időről-időre az új magyar irodalom egyéb eseményeit is ismerteti egy-egy összefoglaló cikkben.

Mikor a Nyugat 1937-ben kiadta Cankar-fordításomat (Jernej szolgalegény, Mihaszna Marko és Mátyás király), V. Novak azt írta a Slovenec 1937. nov. 3-i számában, hogy most a szlovéneken van a sor: egy értékes magyar szépirodalmi remekműnek szlovén átültetésével kell meghálálniok a magyar Cankar-regényt és tanulmányt. Először Surányinak „Nápolyi asszony"-áról tárgyaltunk, amely nemzeti hősükké vált főhőse, Mátyás király miatt joggal számíthatott szlovén földön közérdeklődésre és kedvező fogadtatásra. Novak e regény egy részletét le is fordította s egy szlovén kiadócég fel is vette külföldi regényeinek sorozatába. A kiadás azonban gazdasági okokból húzódott, s ekkor ottani íróbarátaim nemhogy elkedvetlenedtek volna, hanem — nemes ígéretüket hűséggel teljesítendők — még nagyobb fába vágták a fejszéjüket, és így született meg a szlovén Madách. Büszke boldogság tölti el szívemet annak tudatában, hogy a baráti és jószándékú eszmecserék és tanácskozások révén nekem is jutott némi szerep — a keresztszülő megtisztelő szerepe — ebben a nagyjelentőségű és ragyogó teljesítményben.

A fordítás készen van ugyan, de — miként említettem — még csak az I. szín jelent meg nyomtatásban. Korai volna tehát a fordításról máris szakvéleményt nyilvánítanom. Egyelőre csak annyit mondhatok, hogy a kezdet a legszebb reményekre jogosít. A bemutatott részletből és az azt követő tanulmányból megállapítható, hogy a fordítók alapos előtanulmányok után fogtak a fordítás nehéz munkájához; hogy jól ismerik a Madách-irodalmat, az eddigi fordításokat, és hogy Madách művének értelmezésében helyes úton járnak. A fordítást nem másodkézből, nem a már kész szerb és német átültetésekből, hanem az eredeti magyar szövegből végzik, és ehhez a munkához rendelkeznek is megfelelő nyelvismerettel. A csekély árnyalati tévedéseket könnyű lesz a végleges szövegezésben kiküszöbölni. Ilyen tévedés csúszott be például a

Csak hódolat illet meg, nem bírálat!

híres sorának fordításában, amely szlovénul így hangzik:

Le hvala meni gre in ne *obsodba!*

Az „obsodba" (elítélés, kárhoztatás) több a bírálatnál, amely nem vág elébe a vizsgálat eredményének, miként a szlovén szó („Bírálat" szlovénul: presoja, ocena).

A fordítás nyelve tömör, erőteljes szép szlovén nyelv, s az emelkedett, fenséges előadás mindvégig becsületes stílusmunkával és komoly költői eszközökkel igyekszik az eredetit megközelíteni vagy elérni, ami a legtöbbször sikerül is neki. Hadd mutassak be néhány remekbe sikerült részletet:

Je vredna starca modrega ta igra,
ki komaj dobra je za nebogljenčka?
(Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
Játék, melyen csak gyermekszív hevülhet?).

Vagy a szín utolsó soraiból:

Skopó deliš mi v svoji veličini —
a ped zemljé povsem mi zadostuje:
kjer se zanikanje zakorenini,
tam se Tvoj svet sesuje!

(Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy!
S egy talpalatnyi föld elég nekem.
Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni).

A fordítást Vilko Novak és Tine Debeljak végezték minden dícséretet megérdemlő és egyre fokozódó lendülettel. Vilko *Novak* bellatinci születésű, magyarul is pompásan beszélő tanárember, ezidőszerint a regényes fekvésű Kranj városkában. Magyar nyelvtudását nem a magyarság elleni aknamunkára, hanem a magyarság és szlávság szellemi közeledésének tudatos munkálására használta. Ami e tekintetben a háború utáni szlovén irodalomban történt, az elsősorban az ő érdeme. Sokat fordított magyar elbeszélőkből, „Slovenica med Madžari" című rovatában és egyéb kisebb-nagyobb cikkeiben és tanulmányaiban pedig állandóan felszínen tartotta az érdeklődést a magyar szellemi élet iránt. Több ízben járt Magyarországban; napokat töltött a Nemzeti Múzeum délszláv vonatkozású könyvtári anyagának tanulmányozásában Budapesten. Íróasztalán egész sereg magyar folyóirat fekszik állandóan. Nem törődik a kicsinyeskedők és rövidlátók gáncsoskodásával, hanem rendületlenül halad a maga útján az egymásra utalt szomszéd népek szellemi közeledésének érdekében. Szívből kívánjuk neki, hogy nemes és önzetlen törekvéseit teljes siker koronázza.

Dr. Tine *Debeljak* a Dom in Svet felelős szerkesztője, költő is kitűnő fordító. Különösen a cseh, lengyel és orosz irodalmakból fordít. Korábban ő is tanár volt, ma csak író és szerkesztő s a Ljubljanai Slovenec c. napilap kulturális rovatának vezetője.

Szó van Az ember tragédiájának ljubljanai szlovénnyelvű előadásáról is. E kérdésről a közelmultban már tárgyaltak is az illetékes ljubljanai tényezők dr. Németh Antallal, a Nemzeti Színház igazgatójával, aki az első szlovén dráma (Linhart: Županova Micka) 150. évfordulójának emlékünnepén Ljubljanában tartózkodott.

Nem volna teljes beszámolóm, ha megfeledkezném a magyar irodalmi és művészeti törekvések nagy pártfogójáról, a bellatinci grófnőről, *Zichy Máriáról*, a nagynevű gr. Zichy Nándor unokájáról. Az ő nevéhez fűződik a magyar-délszláv művészcsere sikere. Az ember tragédiája *teljesszövegű* fordítását is az ő megértése és anyagi áldozata tette lehetővé. Először t. i. csak a színpad számára rövidített szövegkiadásról volt szó. Vilko Novak „okvetetlenkedése" és gróf Zichy Mária 4000 dináros adománya azonban nyeregbe segítette a maradéktalan és a nagy műhöz egyedül méltó megoldást.

A Dom in Svet ugyanazon száma hozza Vilko Novaknak *„Madácheva Tragedija človeka"* c. tanulmányát (579—585. o.), amely elsőízben ismerteti szlovén földön Madách életét, munkásságát, Az ember tragédiája gondolatmenetét, alapeszméjét és forrásait. Novak is hangsúlyozza, hogy Az ember tragédiája „edinstveno delo v svetovnem slovstvu" (egyedülálló mű a világirodalomban), „végzetes világválságokban pedig az emberiség lelkiismeretének kiáltó szava, tiltakozás az aljas ösztönök mindent megsemmisítő örjöngése ellen".

Pavel Ágoston dr.

Sipos Gyula: *Lámpák a ködben.* Berzsenyi-társaság kiadása. Kaposvár, 1939.

Sipos Gyula — ahogyan ebben a versfüzetben bemutatkozik — igen jó és kész verselő, de nem éppen olyan jó költő. Bárhol ütöd fel a könyvet s kezded el olvasni, azt fogod mondani: ejnye, de jó. Elolvasol két-három költeményt s megállapítod, hogy nem ragadott meg. A verssorai hibátlanok, de költeményeiből nem csap meg az élményszerűség eleven ereje. Más ifjú költőnél fordítva van: a túlzsúfolt szív formátlanul ömlik ki, nem talál elhelyezkedést a kötött formában, szétfeszíti a korlátokat. Itt készek a med-

rek, a folyamágyak, de kissé vékonyan csergedez bennük az élet. Jellemzően mondja magáról: „Olyan a lelkem, mint széles, csendes vízű malomárok". — Álljon itt egyébként egy szép kis versrészlete, amely szinte megcáfolja az előbbi kifogást, s reményt nyujt arra, hogy Sipos Gyulával, mint magára talált mély költővel is fogunk még találkozni:

Látom tavasszal, hogy fakad a rügy,
és látom, amint csodaszárnyakon
fehér virág-angyalkák jönnek
és megülnek a barna ágakon.
Ilyenkor úgy eltűnik minden:
sírás, bánatok, sóhajok, sebek;
szalad az árnyék s belém költözik
egy füttyöskedvű, vidám kisgyerek.
Ilyenkor még a szürke veréb is
azt csiripeli: hit, hit, hit!
S ezer örömkalapács veri
szívemnek régi zárait.

Szó.

SZAKIRODALOM.

Božidar Jakac

a legkiválóbb szlovén festőművészek egyike. Elismert portréfestő, pompás illusztrátor és sajátos felfogású tájképfestő. Nyugtalan egyéniség, akit művészi élményeket és izgalmakat kereső lelke már a félvilágon végig hajszolt. Amerikai, afrikai, északeurópai útjai után 1939 nyarán Magyarország felé fordította szekere rúdját, élve a Korcsmáros Nándor által megvalósított magyar-jugoszláv művészcsere nagyszerű alkalmával. Ennek a művészcserének a során Jakac volt az első jugoszláv festő, aki Magyarországba jött. Egy egész hónapot töltött itt (júliust) részben a Balaton partján (Siófokon), részben Budapesten a magyar képzőművészeti szervezet vendégeként. A vendégszeretetet Jakac szorgalmas munkával hálálta meg: táskája — visszatértében — csak úgy duzzadt a magyarmotívumú rajzoktól, vázlatoktól, festményektől. A magyar táj és élet sajátos lelkisége erősen vonzotta, s fínom művészi ösztöne mindig szinte maradéktalanul megérezte és ki is fejezte a dolgok, a hangulatok, a tájképek mögött rejlő karakterisztikumot.

A „Mladika" című celjei havi folyóirat 1939. évi folyamának 9. száma Jakac magyarországi vázlatkönyvének nem kevesebb mint 7 rajzát reprodukálja (Tihany, Visegrád, Magyar cigányok, Magyar cigánylány, A budapesti parlament, Balatoni kép, Siófok), K. Dobida pedig rövid cikkében ismerteti a művészcsere-mozgalmat, és utal a Jakac ecsetje alá került magyar tájak szlovén vonatkozásaira (Balaton — Blatno jezero, Kocelj szlovén fejedelem székhelye: Blatograd; Visegrád — Mátyás királynak, a szlovén népmondák legendás hősének vára, stb.).

A magyar művészcsere-mozgalom a szomszédos népek művészeinek művészeti érdekű foglalkoztatásán és látókörtágításán, élménygazdagításán túl más célt is szolgál: az egymásra utalt szomszéd népek szellemi közeledését, kölcsönös megismerését és megbékélését. Valljuk meg: a mozgalomnak ez a várható eredménye sokkal fontosabb és értékesebb az előbbinél. Éppen azért kívánatos volna ezt a cserét irodalmi vonatkozásban is megvalósítani. Meg vagyok róla győződve: ha megismerjük, meg is értjük és meg is szeretjük egymást.

Nem hagyhatjuk dicsérő szó nélkül, hogy a magyar-jugoszláv művészcsere megvalósulása körül elévülhetetlen érdemeket szerzett a minden nemes irodalmi és művészeti ügyért lelkesedő bellatinci grófnő, ***Zichy Mária***, aki páratlan megértéssel és vendégszeretettel bocsátotta kastélyát a művészkolónia rendelkezésére.

Pavel Ágoston dr.

Hozzászólás Fodor H.-nek a vasmegyei Farkas-erdőről szóló ismertetéséhez.

Juhász Lajosnak a Századokban megjelent tanulmányát, „*A vasmegyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században*", ismertette a Vasi Szemle 1939. évi 3. számában (185. l.) Fodor Henrik. Magát a tanulmányt nem olvastam, de Fodor Henriknek tanulságos ismertetésében egy-két dolog helyesbítésre szorul.

A Farkas-erdő nem „rábamenti erdő", hanem a *Hegyháton* terül el. Fodor szerint „Gérce—Kám között vonul a Rába *mindkét partján*". Mindkét község a Rábának *ugyanazon* (jobb) partján fekszik. Már ebből is kitűnik, hogy az erdő nem a Rába mindkét partján vonul. Kám is légvonalban négy kilométernyire van a Rábától. Valamikor azonban, még őseink megtelepedése előtt, az erdő mindenesetre összefüggött Sótony, Nyőgér, Bejc és Kám határain keresztül a Rába völgyére meredeken ereszkedő hegyoldalon át — ez valamikor bükkös volt! — a Herpenyő patak és a Rába folyó lapályán elterülő őstölgyessel, amelynek maradványai még megvannak és történeti bizonyítékok is szólnak róla. (L. a Magyar Gazdák Szemléje 1939. évi májusi és júniusi számát: Egy magyar falu története.) Ami a Farkas-erdő kiterjedését illeti, még a XVII. század vége felé Gércétől délkeletre Káldon keresztül Jánosházáig és Hosszúperesztegig, innen nyugatra Kámig, Gércétől délnyugatra pedig a föntemlített falvakon keresztül ugyancsak Kám határáig terjedt. Az a megállapítás is téves, hogy „a vasi Farkas-erdő... községhez nem tartozik"; az 1680. évi úrbéri összeírás is a nyőgéri stb. határban levő Farkas-erdőre vonatkozólag megállapítja: „dominus terrestris", azaz a földesúr a kanizsai török parancsnok, a „keresztény földesúr" pedig a Draskovits grófok. Nádasdy Ferenc gróf lefejezése előtt (1671) Nádasdy-, 1536 előtt pedig Kanizsay-birtok volt az egész vidék: Sárvár vára, Ikervár, Sótony, Nyőgér és Bejc nemesi határának egy része, amelyre a nagybirtok társtulajdonosként jogot formált. — „A jobbágyság természetesen nem vallhatta sohasem a *magáénak*", mert a jobbágyságnak földtulajdona nem volt, használati jogát azonban ugyanaz az összeírás pontosan fölsorolja. Bejc határában viszont nem említi a török földesúron kívül annak keresztény tulajdonosait, mivel Bejc nemes község maga volt a „dominus terrestris". (L. részletesen a fönt említett folyóiratban!)

Polány István.

*

Jánky István dr.: *Gondolattól a kifejezésig.* Tanulmányút a betűk mögött. Sümeg, 1937. 146 o.

Amikor kezembe vettem ezt a könyvet, az előszó elolvasásakor szinte meghatott a szerző vallomása, hogy a sümegi vár alatt, ebben a kis, eldugott vidéki városban, melyet Szabó Dezső, a magyar Rabelais, oly maró gúnnyal aposztrofál, egy fiatal tanár, talán éppen Szabó Dezső katedrájának örököse, dolgozatjavítás közben arra a gondolatra jut, hogy olvasmányainak és utazásainak filozófikusan leszűrt eredményeit könyvformába önti, és átadja azoknak a keveseknek, akik Magyarországon olvasnak. Pedig ő nagyon tudja, hogy kik azok, akiket érdekel a betűk világa: „A pedagógus, a diák, az unatkozó nő és a nyugdíjas".

A könyv a gondolat genezisével foglalkozik a megfoganás pillanatától kezdve egészen addig, míg a szerencse, a kiadó üzleti számítása vagy a szerző anyagi tehetsége könyvvé segíti. Az első rész az írónak az eszmével való küzdelmét vázolja. Ki az alkotó művész, hogyan látja és hogyan oldja meg a problémát? A második rész az író és a kifejezésmód viszonyát adja. Mi a stílus? Mi a fantázia? Hogyan lesz a művész úrrá a betűk felett?

Ennek az anyagnak kiválasztása szintetikus elmélkedőt kíván, az elren-

dezéshez és feldolgozáshoz azonban költői invenció kell. Szerzőnkben szerencsésen érvényesül mindkettő. De részt kér a harmadik szakember, a pedagógus is. Míg legtöbb fejezete rengeteg olvasottságának tükrében adja gondolatait, addig azok a részletei, melyekben a nevelésről, szelekcióról, az ifjúság védelméről (Taigetos probléma, Tavaszi fagy) és nemzetünk szomorú sorsáról (A Duna vallomásai) szól, az életből vettek s az aggódó nemzetnevelő szívének vérével íródtak. Mély meglátás és bizonyos derű jellemzi a világváros és kisváros műveltségi viszonyainak és lelki hatásának szembeállítását.

A mű második, inkább esztetikai részében a magyar stílusművészet ismerője és kutatója lép elő, aki a hagyományos stilisztika helyett egészen más és részben új megvilágításban mutatja be édes anyanyelvünk szépségeit. Amit a Nemzeti jelleg című fejezetben erről mond, már nem esztetikum, hanem líra.

Könyve végig érdekes és megkapó olvasmány minden kulturális problémák iránt érdeklődő ember számára, aki olvasmányain elmélkedni szokott és „gondolatait nem hagyja nyomtalanul elröppenni".

Dr. Bárány László.

*

Marék Antal: *Mai dunántúli lírikusok.* Szombathely, 1939. A Vasi Szemle kiadása.

Marék Antal tanulmánykötetet írt a mai dunántúli lírikusokról. A könyvet a szombathelyi „Vasi Szemle" című folyóirat adta ki. Aki reggeltől estig angolul hall, ír, beszél, annak a magyar nyelvnek az a zenéje, amely ebből az érdekes és értékes kötetből kiárad, szinte örömkönnyekre alkalmat adó ünnepi eseménye. Ha asztalomon bor volna, mialatt ezeket a sorokat írom, alighanem a sorsnak arra a nagylelkűségére innám, amely a Dunántúl magyar költőit a szépség és lényeg kifejezésére kényszerítette ének formájában. Az élet titkos erői sokféleképpen működnek; a többi között úgy, hogy a boldog vígságnak, a szellem bénaságát kikövetelő bánatnak, a hitnek és a tévelygésnek olyan varázslatos szavakat adnak, amelyeket jobb kifejezés hiányában költészetnek nevezünk. Marék Antal kötete nemcsak azért figyelemreméltó, mert a magyar regionálista költészet egyik színével ismertette meg az olvasókat; nemcsak azért, mert az édes szavak dunántúli világából kikapta a magyar szív emberséges ízű mézét; hanem azért is, mert valósággal programszerű optimizmusa nem akadályozta meg az esztétikai értékelés megbízhatóságában. Marék Antal, aki a mai magyar írói nemzedék egyik fajsúlyos tagja, a ziháló korban a sejtés szűzi tisztaságával közeledik az alkotó szellem felelősségének megnyilatkozásához. Ez a szempont inkább jóhiszeművé, mint kritikussá teszi; ámde jóhiszeműsége nem teszi gyöngévé, inkább gyöngéddé. A gyöngéd kritikus elnéző, mindamellett észreveszi a hibákat.

A kötetben negyvenegy költő nevével és értékelésével találkozunk. Tévedés lenne az a feltevés, hogy ezek a költők kivétel nélkül maradandó műveket írtak. Olyik közülük inkább zörög, mint énekel, inkább hangos, mint hangulatos, inkább lagymatag, mint a végzet titkába betörő költői erő. De mindegyik költőben, Marék ábrázolása és az idézetek alapján, ráismerni a gyarló testnek arra a törekvésére, hogy lélek legyen. Azaz: mindegyik költő szava nyomán felsikolt a vágy és kivirul az álom; szívbéli kérdése mindegyiknek, hogy necsak széptorkú dalosa legyen az életnek, a Dunántúlnak, a maga énjének, a magyar közösségnek, a hitnek vagy más értéknek, hanem meggyőzően felszabadító énekese is. Korántsem énekelnek mindig a vergiliusi „nagyobb dolgokról", de ha megszólalnak, akkor a kis dolgok is a nagyság vigaszán csüngnek, mert nagyság minden, ami életben tartja az egység látomását a művészi kifejezés világában. A negyvenegy

dunántúli költő dehogy is ékszertartója a tökéletes költészetnek, de céljaiban feltétlenül az. S ezért a sokszor csakis elképzelt eredményért is rászolgálnak arra, hogy meglássuk bennük a magyar és az egyetemes költészet jelentősége közötti összefüggést.

A kötetben olyanok neveivel is találkozunk, akik a regionalizmus határait átlépték s a magyar irodalom kiválasztottjai sorába tartoznak. Ha Berzsenyire vagy Vörösmartyra emlékszünk, azonnal arra kell eszmélnünk, hogy a Dunántúl irodalmi hagyományai és kötelezettségei gazdagok és mélyek. Marék kötetéből kiérezni, hogy ömaga számolt ezzel a nemes tradícióval, s hogy a dunántúli lírikusok körképének impresszionisztikus és elemző megfestésében a folytonosság színeit nem mellőzhette, s nem is akarta mellőzni. Például Babits Mihályról, Illyés Gyuláról, Jankovich Ferencről, Pável Ágostonról, Takáts Gyuláról, Weöres Sándorról szóló rövid tanulmányaiban a dunántúli történelem és tájkincs bazárjának színes szókincsét használja. A költők sorában sok a pap; Marék a plébániák, a kolostorok, a nemzet szellemét a katolicizmussal és a katolicitással összeegyeztető törekvések jelentőségét, amint kipendül vagy kicsordul a szavak üregéből, megható szeretettel s nem egy ízben kritikai hozzáértéssel érezteti. Azt írja a többi között: „A vallásosság az, ami közös nevezője úgyszólván valamennyi dunántúli lírikus költészetének". Viszont, mert gondolkodó kritikus, tehát különbséget tesz a dogmatikus, az ösztönös s a majdnem pantheisztikus vallásosság között; azonban sohasem annak a meggyőződésének rovására, hogy nem a vallásosság határozza meg a költő fontosságát, hanem a vallásosság költői kifejezése, bármilyen természetű is. Néha elveti a súlykot. Teszem fel Baráth Ferenc dunántúli költővel kapcsolatban ezt írja: „Baráth hisz egy szebb és igazabb életben, s ez adja költészetében a dunántúli jelleget". A szebb és igazabb élet nem dunántúli kiváltság! Meg aztán vannak dunántúli költők, akikben a tragikus erő tagadóan megrázó varázsa érvényesül, s ennélfogva ők kevésbbé dunántúliak? Marék szeret lelkesedni, s ez árt pontos fogalmazásának. Szerencsére ilyen hibába nagyritkán esik.

Általában a könyvről csak elismeréssel emlékezhetünk meg. Nagy sor, hogy amikor a szandálos alázat szűnőfélben van irodalmi kapcsolatban, akad olyan értékelője az alkotó szellemnek, aki a fénytelenek handabandázásában meglátja a fényt. Marék optimizmusával ápolja azoknak az érzékenységét is, akik inkább érzékenyek, mint tehetségesek; vannak, akik röpülés közben megértésétől és szeretetétől kapnak szárnyat, mert saját szárnyaik nem eléggé szívósak. Sohsem metszően éles kritikájában, legfeljebb jóakaratúan korholó. Szívügye ez a könyv, tehát olyan rejtélyekbe is lát s olyan rejtélyeket tételez fel, amelyek szeretet nélkül elvesztenék jelképes jelentőségüket. Olyik tanulmányának ízén és zamatán át annak is meg kell szeretnie a megtárgyalt költőt, aki eddig esetleg nem igen törődött vele. Lelkesedésének zenéje megkapó; kritikájának gyöngédsége a végzet közönyét megalázó; kritikája lírai ritmusában is tárgyilagosságot igazoló. Jó volt ezzel a kötettel megismerkedni itt, a távolságok távolságának világában; jó volt a Dunántúlon bolyongni s a Dunántúl igazi és lelki tájainak segítségével az emberi életben. *Reményi József dr.*

(Az „Amerikai Magyar Népszava" 1939. okt. 27-i számából.)

*

Nyíri Antal: *A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása.* Csurgói Könyvtár 13. kötet. Kaposvár, 1939. 192 lap.

Csűry Bálint Szamosháti Szótára s a debreceni egyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének megalakulása határkő a magyar nyelvjáráskutatás történetében. S most örömmel kell üdvözölnünk egy dunántúli nyelvjárásnak, a somogymegyei Szenna és még három szomszéd falu nyelvének lei-

rását. A mai viszonyok közt valóságos eseménynek számít ily nagy terjedelmű népnyelvi tanulmánynak megjelenése, s nem is tudunk hasonló esetről, hogy egy felekezeti gimnázium Fenntartótestülete megbízza az iskola egyik tanárát tudományos kutatással, s kutatásai eredményének közzétételét is lehetővé teszi. Ezt az eseményt fel kell jegyezni nemcsak a magyar tudományos élet, hanem a magyar iskolaügy történetében is, és szeretnők remélni, hogy ez a példa nem marad követők nélkül. Íme a magyar középiskolai tanár ideálja: jó pedagógus és tudós ember.

Ezek után pedig ki merem mondani az ítéletet, hogy a Fenntartótestület megbízása arravaló embert ért. Kevés nyelvjárástanulmánnyal dicsekedhetünk, amely oly bőséges anyagot foglal magában, mint Nyíri munkája, s nem sok nyelvjáráskutató fogott akkora népnyelvi és nyelvtörténeti készültséggel munkájához, mint Nyíri. S ha tekintetbe vesszük, hogy ezt a gazdag anyagot mindössze négy hónap alatt gyüjtötte, s hogy egy vidéki iskola könyvtárában mily kevés szakmunka állhatott rendelkezésére, akkor nyilvánvaló, hogy az elismerés nem puszta szó. Lépten-nyomon lehet tapasztalni a szerző szakképzettségét, s egyes részletek, különösen a jelentéstan, valóságos tanulmányszámba mennek, amelyek nemcsak jól, hanem érdekesen is vannak megírva, s bizonyára érdeklődéssel olvassák a nem szakemberek is.

A nyelvtani részen kívül összefüggő szövegeket is ad a szerző, így népmeséket, népdalokat és népballadákat. Kétségtelen, hogy a népdalok közt közölt utolsó töredék is egy ballada részlete: Mailáth György országbíró Spanga Pali által 1883-ban történt meggyilkolásának földolgozása. Érdemes lenne utána járni, talán lesz még valaki, aki tudja még az egész balladát. A ballada romlását nemcsak az mutatja, hogy mindössze öt sort tudtak belőle elmondani, hanem az is, hogy az országbíró nevét Majland városával cserélték össze.

Külön ki kell emelnünk a tanulmány gazdag szójegyzékét, melynek nemcsak a nyelvtudomány, hanem a néprajz is nagy hasznát fogja venni, mert az egyes címszók alatt számos néphitre, népszokásra vonatkozó adatot kapunk, s a tárgyi magyarázatokat sok helyt jó rajzok teszik szemléletessé. A nyelvtudomány háláját pedig azzal szeretném kifejezni, hogy néhány példában rámutatok, mily becses adatokkal gazdagította Nyíri tudásunkat. Zselickisfaludon az öregek ismerik még a csoroszlya *csótár* nevét. Ezzel a jelentéssel a népnyelvből csak a régi Tsz. idézi Őrségből, de a jelentés régiségét bizonyítja az OklSz. 1566-ból való adata. A *szüjőfa* ‚szövőszék' részei közt szerepel a *vászon-szobol* (Szilvásszentmárton), népetimológiával: *vászon-szobor* (Szenna) ‚a szövőszéken keresztbe vetett erős rúd, melyre a szövendő fonalat tekerik'. Az Ormányságban *szoboly* (helyesen *szoboj*, Kiss G.), a Dráva mellett *szoboj*, Háromszékben *coborfa* (MTsz., a régiségben is *szövő czuborfa* NySz. a *szobor* címszó a.), Szatmár m. Krassóban *zuboj* (Meliusnál is *zuboly)*, Gömör m. Serkén *zugoly*, s ebben az alakban közli Molnár Albert Károli bibliafordításának 2. kiadásában: *szövőzugol, az szövöc zugoly fája* (NySz) és szótárában: *Zugoly* Liciatorium, Textorium; *Zugolyfa* Jugum liciatorium; a latin részben: Liciatorium: *Az Borda fája, zugolfa.* Arany Shakspere Szentivánéji álom c. vígjátékának fordításában szereplő *Zuboly* takács neve is ez a szó.

Szennán, mint másutt is sok helyt, *órgya* a disznó orja, gerince húsostul, Kisfaludon azonban *hátorgya.* Az Ormányságban *hátur* (és *háturgyos* kapiszta), tehát a -ja a 3. sz. birtokrag, s valóban a Schlägli Szójegyzékben így van írva: spicium (a. m. spina) — *hator* (olv. hátor). Egy másik régi állati testrésznév: *hamargya:* a csipőcsonton van ety kis bub, az *a ló hamargya* (Szenna); mikor a ló ê van fáradva: remög a *hamargya* (Kisfalud). Ezt a becses adatot a MTSz nem közli, ellenben megtaláljuk a NySzban: Hogy nagy vala lova Masistiusnak, a *hamarját* lőni találák annak; a ló a

seb miatt eltántorodék (Cserényi Mihály, Historia a persiai fejedelmekről, Kolozsvár 1592). A vasmegyei Kresznerics szótárában pedig ezt az érdekes adatot találjuk: *Nyúl hamarja:* nyúl lábának csuklójában egy kis csont vagy inas hús; némellyik meg szokta enni, hogy jó futó lehessen (e manuscriptis Vályianis). Nagyon becses adat a *borona-fal* ‚fagerendákból összerótt fal'. A szó előtagja csak véletlenül egyezik a földművesek *boronájával*, mely különben nyelvjárásunkban *baránna* alakban használatos. A gerenda, épületfa' jelentésű *borona* szót a Dunántúl eddig csak Göcsejben és az Őrségben jegyezték föl. Első adatunk a szóra 1406-ból való, s a szláv *bruvuno* ‚Balken' átvétele, a másik *borona (baránna)* eredetije ellenben a szintén szláv *brana.*

Egész sereg olyan szót sorolhatnék még föl a szójegyzékből, melyek azt bizonyítják, hogy mennyi régi magyar szót használ még ma is népünk, s mily fontos lenne ezért egyes vidékek szókincsének minél teljesebb följegyzése. Sok zselicségi szó csak távoleső vidékekről volt eddig följegyezve, s ez szintén az illető szó régiségét bizonyítja. De nagyon becsesek azok az adatok is, amelyekre eddig kevés vagy nem teljesen megbízható följegyzésünk volt. S hány olyan szót lehetne idézni, amelyet Nyíri mentett meg a feledéstől, talán a kihalástól?!

Reméljük, hogy Nyíri nem elégszik meg munkája sikerével, hanem folytatni fogja népnyelvi és néprajzi tanulmányait, s ezzel nemcsak e két tudományágat kötelezi hálára, hanem annak az intézetnek, melynek igazi mecénás Fenntartótestülete van, dicsőségére is válik. *Beke Ödön dr.*

*

Pater Bernardus Marburgensis,

családi nevén *Ivan Anton Apostel,* az első maribori szlovén író (szül. Mariborban 1711. jún. 7-én, † Celjeben 1784. nov. 8-án). Kapucinus szerzetes volt Szlovénia több városában, egy ideig Regedében (Radkersburg, Radgona) is, az egykori magyar országhatár közvetlen közelében. Kéziratos munkái (a Regedében 1757-ben írott „Enchiridion Slavis infirmis assistentium" c. imakönyve és „Dictionarium Germanico-Slavonicum..." című 494 oldalas szótára) csak az utolsó években kerültek elő.

Bennünket a Dictionarium érdekel magyar vonatkozásai miatt. P. Bernardus a címlap előtti oldalon közölt térképen „Vindia" néven jelöli meg azt a területet (Délstájer), amelynek nyelvkincsét feldolgozta. Valójában azonban érdeklődése messze túlcsap a szűk határokon. Magyarországot és a magyarokat négy helyen is említi:

1. a 166. oldalon a „Knüttelstraff" szónál a következő megjegyzést találjuk: „U ogerski desheli je ena Navadna kashtiga s' lapato Vudrit", ami magyarul annyit jelent: „Magyarországon mindennapi (megszokott) büntetés: a lapáttal való megcsapás";

2. a 180. oldalon a „Lateiner" szónál megjegyzi: „Vogerski Pastyri Snao Bukovsku govort", azaz: „A magyar pásztorok tudnak latinul beszélni";

3. a 339. oldalon ezt olvassuk: Steinsalz: „Vougarska Sou", azaz: „magyar só";

4. a 486. oldalon a népekről szóló 4. sz. Függelékben (Zusaz) Magyarországot is megemlíti: „Ungern Vogerska deshela, Unger Vogar" (Ungern magyar tartomány, Unger magyar). E nép- és országnévnek tehát az ő korában ez volt a délstájer szlovén alakja.

Dr. Fr. Ilešič, aki a maribori „Časopis za zgodovino in narodopisje" (Történelmi és Néprajzi Közlöny) 34. évfolyamának (1939. é. 1—2. sz.) 39—97. oldalain „P. Bernard Mariborčan" címen terjedelmes tanulmányban ismerteti Bernárd atya fontos kézirati hagyatékát, a magyarokra vonatkozó adatokhoz a következő megjegyzést fűzi: „A két első adat olyan természetű, hogy joggal feltételezhetjük, hogy a magyar büntetési módról és a magyar

pásztorok latinnyelvi tudásáról saját magának volt alkalma meggyőződnie; ne csodálkozzunk ezen, hiszen Regedében működött, ahol alkalma volt a városka magyar szomszédságában az életet megfigyelni. A Magyarországra vonatkozó három első hely a szótár elsődleges szövegezéséhez tartozik. Kár, hogy P. Bernárd semmi közelebbit nem mondott a *bogmetekről* — e megjelölés pontosabb jelentéséről — s a prekmurjei (Murán túli) szlovénokról".

Ezek a „bogmet"-ok nyilván a Szentgotthárd közelében fekvő falvakban lakó hazai szlovénok („*bömhéc*"-ek), mai helyi nevükön: *boméctye, bomécke.*[1] *Pavel Ágoston dr.*

*

Polány István: *Egy magyar falu története.* Megjelent a Magyar Gazdák Szemléje 1939. évi május-, júniushavi számában.

Kedves és értékes monográfiát kapott a vasmegyei olvasó az illusztris Gazdák Szemléje hasábjain. Polány István, számos nyugatmagyarországi monográfia szerzője, a vasmegyei Hegyhát egyik kedves fekvésű községét, Bejcgyertyánost választotta ki történeti monográfiája tárgyául, hogy ennek keretében 200 évre írásos emlékek nyomán, további 200 évre pedig szorvanyos írásos adatok, méginkább azonban helyes következtetések alapján felvázolja előttünk mindazt, amit egy magyar falu életéről a történelem folyamán összehozni csak lehet. Az összehordott anyag elrendezése olyan gondos és természetes, hogy valóságos élvezet e munka olvasása.

Először a falu természeti adottságaival ismertet meg, legelőivel, vizeivel, szántóival, a Farkaserdővel, mely Magyarország dunántúli földrajzában a harmadik helyet foglalta el a Bakony és Vértes erdeje után a maga több mint 3000 holdas őserdejével. Különös szeretettel csüng ezen az őserdőn, s annak minden fogyását, ritkulását, feltörését és vágását szorgos gonddal regisztrálja. Ami a lakosság foglalkozását illeti, az utolsó 200 évben a fő foglalkozási ágak a földmívelés és állattenyésztés voltak; de az oklevelek dülő-, ér- és patakneveinek tanusága szerint — a régebbi időkben e vidék a medve, farkas, hód, borz és vadmacska hazája volt. Jelentős volt a halászati lehetőség is: a Berek a vadmadarak paradicsoma volt. A növénytermelés kapcsán megtudjuk, hogy ugaroló gazdasági termelés folyt, de mégis sok tekintetben változatosabb a mainál. A burgonyát még alig ismerték az 1800-as évekig; korán meghonosodott a kukorica. Nagy területen folyt a kender termelése; virágzott a szőlőtenyésztés. Árpa alig, ellenben annál több búza, rozs, zab s káposzta termett. Záloglevelek, osztályos egyességek elmondják a vetésforgó akkori módját, mely erősen külterjes volt ugyan, hármas forgóval, őszi, tavaszi vetéssel és ugarolással, de még a sárvári uradalomban sem ment másként a termelés. A kertgazdálkodás almát, kórtét, diót és sok szilvát hozott a gazda asztalára. A szőlő pedig a jobb gazda legnagyobb értéke és kedves gondja volt mindig. A sági, vashegyi, kőszegi bor mellett neve volt a hegyháti bornak, a Hármas Kistükör is a jobb borok közt emlegeti az idevalósi szőlő levét. A hegyközség létezése és minden ügyletben való közreműködése mutatja e mezőgazdasági ágnak fejlettségét és megbecsült voltát.

Az adás-vevés, az örökösödési osztály, elzálogosítás mély betekintést enged a falu hiteléletébe. Rendesen szántó, legelő az adásvétel tárgya; szőlőről alig van szó. Az eladási ár az infláció idején számszerűleg nagy, a hitelügyeknél a kamat is meghaladja a legális kamatlábat, az 5—6 %-ot, különösen, ha a kamatot gabonában kellett az adósnak fizetnie. A pénzszerzés leggyakoribb eszköze azonban az állattenyésztés. Különösen háborús időkben pénzelt jól a falu nemese, jobbágya juhból, szarvasmarhából. Ló gyengéb-

[1] L. még: Pavel Á. „Pinka-Lendva-Bömhéc", Vasi Szemle III. (1936.) é. 398. oldal.

ben fordul elő a községben, kecske ritkaság számba megy. A baromfitenyésztés virágzik. Az ökörhízlalás csak uradalmi példák nyomán lendül fel. A sertés mindig szívesen tenyésztett és hízlalt állata az itteni magyaroknak. A Farkaserdő tölgyesei szinte kínálták magukat az okos gazdáknak. A birkaúsztatók a Herpenyő ágaiban mutatják, hogy valamikor nagy jelentősége volt ennek az állattenyésztési ágnak is.

Amit a lakóházakról és azok felszereléséről megtudunk, néprajzi szempontból is érdekes. A kúriális és jobbágytelek közt a rajta épült ház szempontjából nem volt nagy különbség, ha az épület anyagát nézzük. A szobakonyhás, kamrás házak legtöbbnyire fagerenda alapra épült sövényfonásos vagy fecskerakásos, később vályogból vert épületek voltak kontyostetővel, zsuppszalmával. Istálló, pajta, hidas, ól azonkép. A pince és présház rendesen két szobából állott. Kályha, sarokasztal, hátaspad, hátas és karosszékek, láda, ágy, almárium, polc a gazda lakásának berendezése. Vasszerszámai az ekén kívül legfeljebb a konyhai edény-félék, a borona, a vasas szekér és a háztartás körül elengedhetetlen egyéb szerszámok: fejsze, balta, fúró, kések voltak.

A szerző a tanulmány végén az árakról, a pénzforgalomról és a mértékekről is ad egy kis ismertetést. Falukutatóinknak melegen ajánljuk Polány dolgozatát, mint kitűnő példáját annak, hogyan kell szórványos adatokból megeleveníteni egy falu sokszázéves történetét.

Szendy László dr.

Vidos Géza: ***A honvédsereg műszaki szolgálata 1848—49-ben.*** Különlenyomat a Magyar Katonai Szemle IX. évf. 10. számából. 1939. 19. o.

A tanulmányban a fiatal honvédsereg eddig nem ismert és nem kutatott különleges teljesítményéről van szó. Természetes, hogy az újonnan alakult honvédsereg nem rendelkezett műszaki alakulatokkal, hisz még a császári hadsereg ilyen irányú szervezete sem volt megfelelő. Ezért márólholnapra kellett a szükséglethez képest a különleges csoportokat és szolgálatot létrehozni. A szervezés terén a legismertebb név Török Ignác tábornoké. Akik pedig a műszaki szolgálatra jelentkeztek, azok mérnökök, tanárok (Romer Floris), technikusok és diákok voltak. A legénység különböző mesteremberekből rekrutálódott.

A szolgálat elsősorban utászszolgálatból állott. Főfeladatuk a folyami átkelés és rombolás volt. Nagy szerepet játszottak a szabadságharc stratégiájában az erődítési és sáncmunkálatok, amelyek azonban nem mindig váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Ugyancsak itt találkozunk első nyomaival a hadviselés szolgálatába állított vasúti szervezetnek. A váci és szolnoki vonalak nevezetes szerepet játszottak Görgei visszavonulása, illetve a kormánynak Debrecenbe való menekülése alkalmával.

Könnyen érthető, hogy a műszaki szolgálat a képzettségnek megfelelő volt. De a viszonyokhoz képest jó volt és hasznos szolgálatot tett a harc ügyének. Az egyszerű tanárok, mérnökök, diákok lelkesedésük, tudásuk és akaraterejük legjavával pótolták azt, amit más hadsereg utászelitje sokéves kiképzés után szerzett meg.

A tanulmány igen érdekes és eddig nélkülözött adalék a szabadságharc történetéhez Ha a 48-as honvédség műszaki képzettsége nem is volt akkora, mint tettrekészsége, mégis méltó ősének tekinthetjük a mai nemzeti hadseregünk műszaki alakulatainak s ép oly büszkén hivatkozhatunk első képviselőire, mint a kiválóan szakképzett és lelkes utódokra.

Szentkúti József.

Martineum Rt. Szombathely. — Felelős nyomdavezető: Maitz Ferenc.

TARTALOM.

RÓG ÉS LÉLEK. SCHOLLE UND SEELE.

Végh Gyula: Régi címeres emlékek Kőszegen ___ ___ ___ ___ ___ 113
Gutheil Jenő dr.: Mátyás korának veszprémi emlékei ___ ___ ___ 119
Horváth Tibor Antal: A szombathelyi ötvösség története ___ ___ ___ 134
ifj. Csemegi József: Krisztus az Olajfák hegyén ___ ___ ___ ___ 144
Kallós Zsigmond dr.: Hejgetés ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 153
Herkely Károly dr.: A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyüjteménye ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 164
Fodor Henrik: Celldömölk százévelőtti jobbágygazdaságának élete ___ 176

A KŐSZEGI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI. MITTEIL. D. KŐSZEGER MUSEUMS.

Győrffy János dr., Móczár László dr., Szelényi Gusztáv dr., † Roman Anton: Újabb adatok a Kőszegi-hegység hártyásszárnyú faunájához I. ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 189

ASZTAG. TRISTE.

Horváth Tibor Antal: Vasmegyei szavazóbárca (1824) ___ ___ ___ 118
Beke Ödön dr.: Kérdés ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 143
Csaba József: A félholdas gerle Szombathelyen is megjelent ___ ___ 163
Horváth Tibor Antal: Újabb bibliografiánk ___ ___ ___ ___ ___ 188
Dömötör Sándor dr.: Szólásmondások az időjárásról Balatonkenesén 195
Rédl Rezső dr.: Adatok a Bakony flórájához ___ ___ ___ ___ ___ 196
Faller Jenő: A kőszegi posztósipar historikumához ___ ___ ___ ___ 197
Szendrey Zsigmond: A kígyó, házikígyó és kígyókő ___ ___ ___ ___ 198
Bernrieder Katinka: Gólyáink védelmében ___ ___ ___ ___ ___ 202
Visnya Aladár dr.: Kőszegi kártyagyáros a XVIII. sz. végéről ___ ___ 205

KALÁKA.

Morvay Péter: Most megnyiló rovatunkban ___ ___ ___ ___ ___ 205
— —: Hiedelmek a népi baromfitartás köréből ___ ___ ___ ___ 208
Szalay László: Néprajzi gyüjtemény Náraiból ___ ___ ___ ___ ___ 211

ŐRSÉG. 1. Szépirodalom. WACHT.

Pavel Ágoston dr.: „Az ember tragédiája" — szlovénul ___ ___ ___ 214
Szó: Sipos Gyula: Lámpák a ködben ___ ___ ___ ___ ___ ___ 216

2. Szakirodalom.

Pavel Ágoston dr.: Božidar Jakac. ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 217
Polány István: Hozzászólás... ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 218
Bárány László dr.: Jánky István dr.: Gondolattól a kifejezésig ___ 218
Reményi József dr.: Marék Antal: Mai dunántúli lírikusok ___ ___ 219
Beke Ödön dr.: Nyíri Antal: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 220
Pavel Ágoston dr.: Pater Bernardus Marburgensis ___ ___ ___ ___ 222
Szendy László dr.: Polány István: Egy magyar falu története ___ ___ 223
Szentkúti József: Vidos Géza: A honvédsereg műszaki szolgálata 1848—49-ben ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 224

Következő számunk 1940. július 1-én jelenik meg.

Jelen számunk munkatársai

(a tanulmányok, cikkek sorrendjében):

Végh Gyula ny. főigazgató (Budapest, I. Verbőczy-u. 3.); — *Gutheil Jenő dr.* kanonok (Veszprém); — *Horváth Tibor Antal* premontrei tanár (Keszthely); — *ifj. Csemegi József* építészmérnök (Budapest, II. Iskola-u. 35., I. 2.); — *Kallós Zsigmond dr.* tanár (Budapest, V. Csáky-u. 70.); — *Herkely Károly dr.* múzeumi gyakornok (Veszprém); — *Fodor Henrik* tanár (Pécs, Árpád-u. 61.); — *Győrffy János dr.* tanársegéd (Sopron, Műegyetem); — *Móczár László dr.* zoologus (Budapest, Baross-u. 13.); — *Szelényi Gusztáv dr.* kísérletügyi adjunktus (Budapest, Rovartani állomás); — † *Roman Anton* hymenopterologus (Stockholm); — *Rédl Rezső dr.* kegyesrendi tanár (Veszprém); — *Beke Ödön dr.* tanár (Budapest, VII. Rózsa-utca 8.); — *Csaba József* közs. s. jegyző (Csákánydoroszló); — *Dömötör Sándor dr.* számviteli ellenőr (Balatonkenese, Fővárosi üdülő); — *Faller Jenő* bányaigazgató (Várpalota); — *Szendrey Zsigmond* tanár (Budapest, IX. Hőgyes E.-u. 2.); — *Bernrieder Katinka* nagybirtokos (Rátót); — *Visnya Aladár dr.* múzeumigazgató (Kőszeg); — *Morvay Péter* etnografus (Budapest, VIII. Kisfaludy-utca 28/b.); — *Szalay László* gimn. VI. o. t., (Budapest, piarista gimn.); — *Pavel Ágoston dr.* főszerkesztő (Szombathely); — *Szó = Székely László dr.* plébános (Kőszeg); — *Polány István* tanító (Pestszenterzsébet, Jókai-u. 71.); — *Bárány László dr.* áll. gimn. igazgató (Szombathely); — *Reményi József dr.* egyetemi tanár (Cleveland, Ohio, U. S. A. 10.321. Ashbury avenue); — *Szendy László dr.* esperes (Szombathely); — *Szentkúti József* áll. gimn. tanár (Szombathely).

Felülfizetések.

Mult számunkban közöltük, hogy a példátlanul alacsony előfizetési díjat a megnehezedett viszonyok és a lap terjedelmének jelentékeny újabb növelése ellenére sem emeljük. Mindenkinek belátására bízzuk, tud-e és akar-e az évi 4 P-n felül is áldozni céljainkra néhány szivar vagy 1—2 liter vinkó árát. Felhívásunknak eredményeképen sok lelkes előfizetőnk akadt, aki az évi 4 P-t megfejelte egy-egy vastagabb garassal.

Április 15-éig következő felülfizetések érkeztek részben még az elmult esztendőre (a név után zárójelben közöljük a felülfizetett összeget): *Bencze József dr.* (6); *Bácsszentiváni Michajlovits György* (6); *Bogyay Tamás dr.* (1); *Eigl Maxentius* (2); *Gunda Béla dr.* (1); *br. dr. Hatvany Péter* (6); *Kühn Szaniszló dr.* (1); *Kalász Elek dr.* (2); *Kauzli Gyula* (1); *Lyka Károly dr.* (1); *Moesz Gusztáv dr.* (1); *Mikola Sándor* (2); *Kőszegi Nemezgyár* (4); *Stein Gusztáv* (1); *Saly Arnulf dr.* (6); *Szombathely Egyházmegyei r. kat. Tanítóegyesület* (14); *Tanay Ferenc* (1); *Tatzl Antal* (2); *özv. Thon Frigyesné* (6); *Vajda László* (1); *Würth Dezső* (2); *Vasmegyei Mezőgazdasági Takarékpénztár R. T.* (4); *Zsámboki Lajos* (1).

Hálás köszönet a megértésért és lelkes áldozatosságért!

FŐZZÜNK
VASALJUNK
VILLANNYAL

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I-VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

VII. ÉVF. 1940. 5—6. SZ.

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I—VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

VII. ÉVF. ..... SZOMBATHELY, 1940. JÚLIUS 1. ..... 5—6 SZÁM.

Megjelenik: febr., máj., júl. és okt. 1-én legalább 5—5 ívnyi terjedelemben. — *Célja:* Dunántúl, különösen Vas és Veszprém m. kulturális problémáinak szolgálata a legtágabb értelmezésben. — *Előfizetési díj:* évi 4 (jogi személyeknél és külföldre 6) P. Bolti ár: 6 (jogi személyeknél és külföldre 8 P). Egyes szám ára 1.50 P, kettős számé 2.50 P. Fizetés a Szombathelyi Takarékpénztár R. T. 4.088. sz. csekkszámlájára *(Folia* jelzéssel!!). — Gépelt *kéziratokat* kérünk. — A cikkek közlésével megszereztük azok *szerzői jogát.* — A közlemények tartalmáért a szerző *felelős.* — Kéziratokat, képeket stb. nem őrzünk meg. — Az értekezések szerzőit — míg az anyagiak engedik — 25 drb borítéknélküli *különlenyomattal* díjazzuk. További példányokért s külön borítólapért saját költségeinket számítjuk fel. — *Szerkesztőség és kiadóhivatal* (Schriftleitung): Szombathely, Szent Imre-u. 5. *Szerkesztőségi órák:* minden kedden d. u. 5—7.

Kéziratzárlat: március, május, július és december 1.

FŐSZERKESZTŐ ÉS FELELŐS KIADÓ: PAVEL ÁGOSTON DR.

o

TÁRSSZERKESZTŐK: Vas vm.-ben: *Géfin Gyula dr.;* Veszprém vm.-ben: *Nagy László dr.*

o

VASI SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *Bernrieder Katinka, Bendefy László dr., Nagy János dr., Palkó János dr., Paulovics István dr., Pákay Arnold, Pethő István dr., Smidt Lajos dr., Szendy László dr., Tóth János, Vass Béla.* — A rovatillusztrációkat *Andor Lóránd* rajzolta.

VESZPRÉMI SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *Brodszky Ferenc, Dömötör Sándor dr., Faller Jenő, Gutheil Jenő dr., Pákay Zsolt dr., Pongrácz József dr., Rédl Rezső dr., Vevér Emil, Wallner Ernő dr.* — Veszprémi kutatók veszprémi tárgyú cikkeiket küldjék egyenesen a Veszprémvármegyei Múzeum igazgatóságához.

o

KÖRZETI KÉPVISELŐK: Jánosházán: *Makkos Lajos* polg. isk. igazgató; — Körmenden: *Kevey István dr.* főszolgabíró; — Kőszegen: *Szegi Ödön dr.* tanítóképzőintézeti tanár; — Sárvárott: *Szenttamási Babos Lajos* körjegyző; — Szentgotthárdon: *Bernrieder Katinka* nagybirtokos (Rátót); — Vasvárott: *Kolbay Ödön* polg. isk. igazgató; — Göcsej számára: *Bödei János* tanító (Zalabaksa).

o

Hátralékos előfizetőinket

kérve-kérjük, szíveskedjenek díjaikat a mellékelt csekklapon mielőbb beküldeni. Az amúgy is csekély díjak késedelmes befizetése súlyos nehézségek elé állítja a kiadóhivatalt. — Hálás köszönettel vennők, ha előfizetőink a náluk fölösen összegyült csekklapokat nyomtatványként visszaküldenék. 1000 drb. csekk 30 pengőnkbe kerül. 5000 csekk 150 P. Pedig közel ennyi hányódik szerte az országban.

Kiadja a Vasvármegyei Múzeum.

A dunántúli költészet.

VÁRKONYI NÁNDOR

Történetírásunk mai eredményei szerint bizonyítottnak vehető, hogy a honfoglaló magyarságnak nevet és nyelvet adó zöme az Ural vidékéről indult el vándorútjára. Később csatlakozott a Kubán, a Don- és a Dnyeszter-vidék szteppelakóihoz, akik több törzzsel s egy vékony, a többi csoport fölött elhelyezkedő uralkodóréteggel gyarapították az új sorsközösségbe kényszerülő „nemzetet". De a törzsekre tagoltság a foglalás idejében teljes érvényben fennállt még, s ez a tény nemcsak történelmünk nem egy, eddig rejtettebb pontjára derít fényt, hanem a magyarság mai etnikumának viszgálatában is gyakran eligazít.

Magna Ungaria, a báskirföld, a Káma folyó vidéke: középhegység éppúgy, mint az Ural keleti lejtőin a Tobol tájéka; lakói a később mogyerinek, megyernek, magyarnak nevezett ugorfajú népek semmiképp sem lehettek teljesen nomádok, mert azt az életmódot a hegyvidék feleslegessé, sőt részben lehetetlenné teszi. Juliánusz barát kifejezetten azt írja, hogy *házról-házra, faluról-falura* vitték, kérve, meséljen az elszakadt testvérekről. Erre vall egyébként az ősi, finnugor eredetű „ház" szó is. Hogy a Volga és Don mezőin nomád társaival együtt a „magyar"-nak is nomádmódra kellett élnie, nyilvánvaló, de régi félnomád műveltségét századok alatt sem felejthette el teljesen. Ha egy pillantást vetünk a honfoglaló magyarság elhelyezkedésének térképére, ez a tény szinte bizonyító erővel világosodik meg előttünk. A vándor nép zöme feltűnő többségben a Dunántúlt szállja meg. A kinyomozható településhelyeknek aránytalanul nagyobb száma esik a Duna—Dráva közé, amely talán harmadát teszi csak az egész megszállt területnek. Már pedig a Dunántúl hegy- és dombvidék, kevéssé alkalmas egy szteppe-műveltség kifejlődésére, a nomád életmód folytatására. Folyóvölgyei, hegyek s dombok közé nyuló lapályai szinte megismétlik a Tobol-part tájait, s kövér mezői, vadat-halat rejtő erdei, vizei lakóit legalább is félnomádságra predesztinálják. S ezt a „második" hazát, melyet már városok s egy nagymultú, nyugatias művelődés emlékei díszítenek, éppen az ugor törzsek foglalják

AKADÉMIAI KÖNYVTÁR

el, sőt a Szerémség ligetes lapályait is le egészen a Száváig. Az itt talált avar-székelyeket a mosoni, göcseji, ormánsági gyepűkhöz telepítik határőrségnek, míg az Alföld szteppéit a valódi nomádok, az állattenyésztő török népek: kabarok, besenyők, uzok lepik el, s a Dunántúl csak a Sárköz és a Mezőség mocsaras pusztáira jut belőlük. S micsoda törzsek sűrűlnek össze itt Pannoniában, szinte mohón! A fejedelmi törzs természetesen a középen helyezkedik el, de székhelyül az itt talált legnagyobb várost választja: Aquincumot (Óbudát), mely a római időkben a mai Margit-hídtól a Római fürdőig terjedt; Árpád sírja ma is ennek a kövei alatt rejtőzködik. A horkák, a nagy hadvezérek harcias népe Zalát és Vast szállja meg, innen s a Csallóközből indulnak el a nagy nyugatverők, véres Bulcs, Lél, Szoárd. A Dráva mentén Botond-Bogát s a később koronáért nyúló Koppány atyái; a Bakony, Tolna és a Duna-mente őrzi ma is az Árpádfiak neveit (Jutas, Fajsz, Taksony, Tormás, Tarhos, Tevel, Solt, Tas). A távoli Erdély az avarság zömének elhelyezésére s egy rivális fejedelmi ág elkülönzésére szolgál.

Az új hajlék legbelsőbb szobája, az országépítés nagy színpada Pannonia: ez a legtisztább magyarság európai fészke. Az első fejedelem, aki szakít Ázsiával, Esztergomot teszi székhelyévé, s felépítteti az első magyar várat. Itt születik s kereszteltetik meg fia, István, aki Fejérvárt emeli fővárossá, s idehivatva a velencei Szent Márk-templom mestereit, bazilikát emeltet velük családi temetkezőhelyül. A királyné városa Veszprém, az érsek Esztergomban székel, Pannonhalmán szállnak meg nyugat hírnökei, s megteremtik a magyar művelődés első fellegvárát, melynek könyvtára gazdagabb (80 kódex), mint a régi és hatalmas kremsmünsteri apátságé (60 könyv); a püspökségek, kolostorok többsége erre a kis országrészre esik. Még a szentistváni programmal szakító Velencés Péter is itt, Pécsett keres temetkező helyet, s megépíti a fejérvári és egri katedrálisok méltó párját. Igaz, hogy Szent László figyelmét a kúnok és besenyők ellen vívott határvédő harcai kelet felé fordítják, s Nagyváradot emeli kedvelt városává, de IV. Béla, új országot alapítva, végleg megleli a birodalom szívét Buda hegyén.

Illyés Gyula „jeltelen magyarnak" nevezi a maga dunántúli népét, szemben a jászokkal, kúnokkal, akik valami igazabb magyarság büszkeségét érzik, holott „a 13. században kopogtattak be a már remeken kész magyar portán". A 13. század közepén a magyar irodalom már kétszáz éves multra nézhetett vissza: az első magyar író, kinek műve fennmaradt, Szent Mór püspök, 1060 előtt foglalta írásba András-Zoerard és Benedek legendáját Pécsett, persze latinul. A tudósok ma is vitatkoznak azon, vajjon a veszprémi iskola (11—13. sz.) *studium generale*nak nevezhető-e, de az első kétségtelenül nyugati színvonalú egyetemet megint csak Pécsett alapította

Nagy Lajos 1367-ben, pár esztendővel a prágai (1346), a krakkói (1364) és a bécsi (1365) felállítása után.

Az első vár, az első főváros, az első monostor és könyvtár, az első író és az első főiskola itt „lelte honját a hazában", itt verte első mély gyökereit a magyar művelődés törzse, s kétségtelen, hogy a Dunántúl ezt az előnyét megőrizte a török hóditásig, azaz Janus Pannonius, Vitéz János, Istvánffy Miklós, Tinódi Sebestyén koráig, akik földjéről származtak.

Szörnyű bukás következik ekkor, Mátyás birodalma három részre szakad, s nyugati széle a habsburgi-germán hatalmi szférába kebeleződik. A szerepek két évszázadra fölcserélődnek. A nemzet önfenntartási ösztöne Erdély fellegvárába húzódik vissza, s a vár lakói ápolják történelmi hivatástudatát. Nyugatot ekkor a reformáció jelenti, s a függetlenségét féltő magyarság az idegen (és katolikus) dinasztia ellen felépíti többek közt a „magyar vallás" bástyáját is. Ennek a részben rövidlátó, de sokban kényszerű elkülönződésnek óriási jelentőségű következményei születnek. A főnemesség és az egyház harcra kényszerül a török ellen, s nem küldi többé versengve fiait s jobbágysorú növendékpapjait a nagy középkori egyetemekre: Bologna, Padova, Páris, Bécs, Krakkó „magyar nációi" elnéptelenednek. Helyettük Wittenberga, Leyda, Utrecht, Genf, Amsterdam hirdetik az új vallás tanait a Tiszántúl és Erdély ifjainak, akik onnan szigorú nemzeti-vallási öntudatot, a *lingua vulgaris:* a hazai nyelv kultuszát hozzák magukkal s a középkori kollektív-theocentrikus Európa tagadását. A Dunántúl s a Felvidék a katolikus reformáció révén Bécs—Grác vonzókörébe kerül, konzervatív-katolikus marad, kitart a klasszikus-humanista hagyományok mellett, a latinszellemű jezsuita-barok művelődés eszményeinek szolgálatába áll, s csak a hitviták forrpontján vált át a magyar nyelvre. A török ék utolsó oldalára került Tiszántúllal úgyszólván egy közös érintkezési pontja sincs kétszáz éven át, s testvér-országa Ausztria. A kor szellemi és politikai vezetőit a keleti magyarság adja: Bethlent, Bocskayt, Apáczait, Pázmányt; a nagy dunántúli nádor: Esterházy Miklós haragos zsenialitása felőrlődik Bécs és Erdély malomkövei közt; Zrínyi viszont asszimilált magyar, akinek lángelméjében különben is a teljes magyar géniusz ölt testet éppúgy, mint később Rákócziéban. Az első magyar nyelvű könyvet *(Szent Pál levelei,* 1533.) még a dunántúli Perényi Gáborné, Frangepán Katalin adatja ki Krakkóban, s az első magyar nyomda Sárvárott üt tanyát, de nyelvünk irodalmi kultusza átkerül Patak, Debrecen, Kolozsvár, Nagyenyed, Gyulafehérvár kollégiumaiba s ezek bőterméső nyomdáiba. A nagyszombati egyetem és jezsuita nyomda, az Adalbertinum, a bécsi Pazmaneum s a pozsonyi papnevelő ugyan könnyen felveszi velük a versenyt, csakhogy nyelvük latin, mintahogy bámulatosan gazdag barok irodalmunk is latin nyelven ápolja a magyar renaissance-

hagyományokat. Ezért vetik ki mindmáig sajnálatos következetességgel irodalmunk történetéből, holott nélküle a 18. század irodalmának nem egy jelensége alig érthető. — Viszont igaz, hogy a keleti protestantizmus szellemi pezsgése egy évszázad alatt kiforrja teremtő erejét, megreked kényszerű ellenzéki szerepében s törzsökös, egyedüli magyarságának büszke, de meddő hangoztatásában. Bessenyeiéknek egy távoli s teljesen idegen forrást kellett megnyitniok a számára, amely azonban már egy új korban válik eleven hatóerővé.

Furcsa és bonyolult helyzet tárul a szemlélő elé. A tiszai protestantizmus mind nyelvében, mind faji-nemzeti öntudatában hangsúlyozottan magyar, de szellemi tartalmát a prédikátorok és a bécsi testőrifjak egyaránt a messze nyugatról közvetítik hozzá, s ugyanekkor szeparálódási törekvéseket is ápol. A dunántúli magyarság dinasztikus és pápista, a magyar egység nagy eszméje lebeg szemei előtt, műveltsége, nyelve latin, mégis megszakíttatlan magyar hagyományok folytatója, s bár gyakran és közelről érintkezik a városi polgárság lutheránus-német légkörével, ennek hatása úgyszólván felületi marad reá, sőt az asszimiláció inkább fordított irányban indul el: a németek magyarosodnak.

Mélyreható művelődésbeli különbség alakul ki, melynek legkönnyebben megrögzíthető tényezői: a földrajzi helyzet és a vallás. Ám a 18. század második felében valami heves új erő mozdítja meg a szellemi életet; nyugati és keleti folyama hol lassúbb, hol gyorsabb sodrással indul el, hogy egy félszázaddal utóbb a romantika hullámverésében összecsapjon. A találkozás helye: Pest, földrajzilag is középpont.

Ezt a folyamatot *Farkas* Gyula kutatta fel. Könyve *(A magyar romantika,* 1930.) teljes anyagot és végleges eredményeket nyujt, melyek felhasználása elől lehetetlen kitérni, ezért erre a korra vonatkozó adataink nagyrészét tőle vesszük át.

A felekezeti különbségek csak jelképei a művelődési ellentéteknek, állapítja meg találóan Farkas. A katolikus reformáció a nyugati magyarságot is ráeszmélteti *időszerű* nemzeti feladataira, s megindul a nyelvi magyarosodás folyamata, amelyben a dunántúli katolikus papság szinte testületileg résztvesz. A nagyszombati jezsuita Molnár János buzdítására és kezdeményezésére egész sereg paptársa adja fejét klasszikus mértékű magyar versek írására (Birsi Ferenc, Tóth Farkas, Berecs Keresztély, Mártonfy József, Bolla Márton, Kreskay Imre), legnagyobb tanítványa azonban Révai Miklós, ki nemcsak a klasszicizáló „deákos" iskolának, de az egész egykorú irodalomnak is egyik vezéralakjává válik. Tőlük függetlenül, de teljesen hasonló irányban lép fel ugyanekkor Rájnis József és Baróti Szabó Dávid. Az egész irány minden művelője, az egy Berzsenyi kivételével, katolikus, dunántúli, sőt pap, s ez arra vall, hogy csakugyan a nyugati katolicizmus nyilván programmszerű magyarosodásáról van szó. Az idegen származásúak, mint

a székely Baróti Szabó s a tiszántúli Révai működésük által válnak dunántúliakká. Szabó annyira „naturalizál", hogy valóságos dunántúli tájköltészetet kezdeményez, ami egészen Petőfiig szinte regionális sajátság marad itt s mint látni fogjuk, ma is egyik jellegzetes vonása ez országrész költészetének. Baróti Szabó ódát ír falujához, Virthez, megénekli a vitorlás Balatont, a Duna áradását, a komáromi földrengést, a bajtsi pusztát, a bátorkeszi szüretet stb. — A folytatók közül Zalából indul el a pálosrendi Virág Benedek, akinek hatása az egyesült irodalomra is jelentős lesz, s akit az egész íróvilág — vidéken, Pesten egyformán — meleg szeretettel vesz körül. „Merő virág, akármit énekel" — írja róla a gyöngéd természetű Baróti Szabó; Berzsenyi mesteréül tiszteli: „Jer, jer, légy kalauz pályafutásomon . . ., akármerre vezérelsz, megyek"; Vörösmarty „szikrát" vett tőle, s Bajza „szent öreg"-nek nevezi.

Ezt a vonalat követve halad szélesedő mederben az irány, hogy beteljesedjék a korszak epikusainak művében. A sor elején állók pedig mind dunántúliak és katolikusok: Pázmándi Horváth Endre, Vörösmarty és Czuczor; hozzájuk csatlakozik epigonként a szekszárdi Garay János. A Tiszántúl a klasszicizáló iránynak követői nincsenek; Aranyasrákosi Székely Sándor Bécsben él és dolgozik, az egyébként dunántúli származású Édes Gergely és Gyöngyösy János pedig leonninusokat írnak.

A „magyaros" iskola fejei, Dugonics és Gvadányi asszimilált magyarok, de az irány kezdőpontján dunántúli név áll, a jezsuita Faludi Ferencé, s a sereg közkatonái: Endrődi János, Nagy János, Péteri Takács József, Ányos Pál szülőföld és hivatás terén mind társai. Faludi Pázmány és Zrínyi nyelvi hagyományaihoz tér vissza, s a világias énekköltészetet újítja meg. Könnyed poétai vénája elragadtatásba ejti kortársait. Révai szerint „ékesen szóló tolla miatt őtet egyező akarattal magyar Cicerónak hívják vala". Rájnis, kinek igazgatója volt a pozsonyi papnevelőben, ódát ír hozzá: „. . . csudája vagy magyar poétáknak", s „híres ember"-nek, „nagy magyar"-nak nevezi. Csupán Kazinczy jelent be majd kissé fanyar különvéleményt: „Faludi, az imádott Faludi hány helytt vét nyelvünk ellen".

A pozsonyi szeminárium egyébként régi fészke a magyaros törekvéseknek; ezeknek folytatásaképp alakít ott a keszthelyi Fejér György magyar irodalmi kört, mely többek közt Kisfaludy Sándort neveli magyar íróvá, aki meg is énekli társait:

Pozsony várban hangzott még csak
A magyar nyelv tömegben:
Az ott lakó, ott tanuló
Fiatal papseregben.

Református énekköltő csak kettő akad e korban: Pálóczi

Horváth Ádám és Csokonai. Az előbbi dunántúli, Csokonait illetőleg pedig arra figyelmeztet Farkas Gyula, hogy „családja a somogymegyei Csokonyáról származott Debrecenbe s meg kell állapítani, hogy énekköltészetének ihletét a dunántúli nemesi kúriákban és paplakokban nyerte; Pozsonyban adta ki folyóiratát, Csurgón volt tanár, Komáromban születtek a Lilladalok, Dorottya a somogyi farsangot énekli meg". Azaz őt is kétségkívüli erős kapcsok fűzik ehhez az irodalmi övezethez.

Csakugyan fennáll a tétel, hogy a tiszántúli magyarság minden törzsökössége mellett a francia és német szellemből merít megújulást; a két forrást Kazinczy egyesíti: a francia felvilágosultaktól gondolkodást, a németektől esztétikát tanul. Dunántúl a deákos és magyaros irány egykép hazai talajon áll, külföldi kapcsolatai egészen légiesek s a városi luteránus-német polgárságtól inkább csak módszereket és eszközöket les el az irodalom ápolására. Mégis a tiszántúliak, elsőszülöttségükre büszkén, sokáig nem akarják megadni számára az irodalmi polgárjogot. Az egyesülés folyamata — jellegzetes magyar tünetképen — harc tehát; mindkét fél a maga igazát kívánja elfogadtatni attól a pillanattól kezdve, mihelyt tudomására jut a másik létezésének. Ez a pillanat a 18. század végén következik be, mert bármily különösen hangozzék is, a magyar glóbus keleti és nyugati felét nemcsak a művelődés, hanem a közlekedés terén is óriási akadályok tartották távol egymástól. Erre nézve egészen elképesztő adatokat sorol fel Farkas: „Bod Péter Athenásában megemlíti ugyan Faludi Ferenc *Nemes emberét*, melyet Dorelből fordított, „Dorel" név alatt, de hozzáteszi: „Talán mind Dorel, mind Faludi költött nevek". Kölcsey azt írja Csokonai-bírálatában, hogy az ő debreceni diáksága alatt Debrecenben még alig ismerték Rájnist, Révait, Baróti Szabó Dávidot. Csokonai Mihály Debrecenből levélben kéri Márton Józsefet, hogy értesítse a bécsi magyar irodalmi viszonyokról, melyekről „mi isolirozott dacusok itt még oly keveset tudunk" (1801. márc. 19.). Vörösmarty Pesten hallja először Kazinczy nevét, és Dunántúl sokáig azt hitték, hogy „Kölcsey" költött név". — Jókai húmoros odiszszeákat tudott mesélni egy-egy levél útjáról e régi jó világban; hetekbe, sőt hónapokba került, míg a küldemény eljutott az ország egyik feléből a másikba. Kazinczy tíz napig utazott Széphalomról Pestre. Kölcseyt pedig az esőzés és a Tisza áradása hónapokra elvágta a külvilágot, és fogollyá tette falujában.

Ilyen körülmények közt indult meg az egyesülést célzó háború, amely főként a nyelvújítás mezején zajlott le. Közben azonban új nemzedék kapott hangra, mely már nem igen szorítható iskolák többé-kevésbbé mesterséges konstrukcióiba. Voltakép Kazinczy is ilyen független egyéniség; vele szemben Kisfaludy Sándor emelkedik ki a dunántúliak közül. Csakhogy a szerepek fölcserélődtek; kettejük közül Kisfaludy (a dunán-

túli) a sovén magyar, a feudális ősnemesi gondolatvilág megtestesítője, míg Kazinczy nem győz nyugatról hozni mintaképeket. Eleinte ugyan Kazinczy maga is a magyarság és a kálvinizmus azonosságának dogmáját hirdeti; 1789-ben így ír: „... magát tartom a Kálvinistát a Magyar Litteratura elővitelére választott népnek. Igyekszik a Pápista, de haszontalanul". Másutt ismét: „... a magyar égnek lumenjei úgy gondolkoznak, hogy (csak) a kálvinféle tud magyarul." Később, midőn levelezése az egész országra kiterjed, természetesen más színben látja a dolgokat, s lelkessége néha az ellenkező végletbe sodorja: „... szó lévén egyszer róla, csak kimondom, hogy én azokkal tartok, a kik itt a Pápistáknak adják az elsőséget. Felekezeted Rajtad (Kis Jánoson) kívül alig nevezhet eggyetkettőt. Vessük hát össze a Kálvinistát a Pápistával. Kit nevezünk mi akkor, amikor ők Virágot és Daykát, s Rájnist és Révait mutathatnak" stb.

A nyelvújítási harc leírását talán mellőzhetjük; ha csakugyan van a magyarnak külön istene, nyilván Erys istennő valamelyik szkíta unokája az. Mert szerepel ebben az egyesülési háborúban minden, ami a Kárpátok ölében ekkortájt helyet talált: kálvinista, luteránus, katolikus mint nemzetiségi meghatározás, ugyanakkor szász, tót, magyar, esetleg „dacus" s külön német, mint vallási megkülönböztetés; a szülőföld ismét mint a fentiek újabb permutációja és a francia felvilágosodás, mint vezérlő filozófia e változatokon túl; a görög mithológia, mint német hatás s egyben luteránus velleitások hordozója; Árpád apánk és Herder, mint ellenfelek, Ossian és Horatius, Zafyr Czenczi és Högyészi Máté, ortologia és neologia, iota és ipszilon. Báró Prónay László tótos születésűnek mondja magát, mert evangélikus; a dunántúli Döbrenteit Erdélyben szásznak nézik, Kisfaludy Sándor viszont azt kérdezi tőle, nem luteránus-e. De vigasztaló, hogy mindkét kérdést mint íróhoz intézték hozzá, vagyis tisztázni akarták az irodalomhoz való viszonyát. E kavarodás mélyén az irodalomért s a nemzet „elébb viteléért" való aggódás ízzik, s a táj, a faj, a felekezet folytonos hánytorgatásával a tiszta magyarság kritériumait akarják megállapítani. Ha érzik is, hogy mindez külön-külön nem döntő tényező, nem tudhatják, hogy a helyes arányú keveredés csak akkor állhat be, ha az egyesülés már gyakorlatilag végbement. Csak természetes, hogy mindaddig, míg a közvetlen érintkezés — utat adva az erőtényezők szabad játékának — kiegyenlítődést nem teremt, addig mindegyik fél a maga igazát hirdeti, habár a teljes egység elvi követelményét elismeri. Ritka dolog, de tény, hogy a háborgó felek végül megosztoztak Erys almáján: a harcban Kazinczy győzött, de csak úgy, hogy Kisfaludy Sándor álláspontja felé hajolt. Mindamellett jellemző, hogy a „katolikus" és „német" Dunántúl önérzetének leghívebb kifejezését a Bulcs horka népéből származó és református Berzsenyi Dániel fogalmazta meg:

„Tiszaiság, Dunaiság, Provincializmus! Én úgy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat pedig a Tiszára függessze... Hogy a dunai nyelv bővebb,[1] részint tapasztalom, részint gyanítom ezekből: Itt voltak s vagynak legfőbb városaink, itt laktak minden királyaink, itt voltak és itt vagyon a kereskedés, itt volt mindenkor a nagy magyar világ, itt volt és itt vagyon a népnek színe, itt a földnek és életmódjának különbfélesége, melyek mindannyi forrásai a nép ismeretinek s szavainak. — A tiszai föld eleitől fogva csak pásztorok hazája volt, hol a természet üressége nem szülhet egyebet lelki ürességnél. De ha mingyárt a tiszai gazdagabb is, következnék-e azért, hogy ez minden, amaz pedig semmi?"

Ámde az irodalmi harc felszíne alatt egy rejtettebb folyamat is végbement. Mint láttuk, a dunántúli iskolák tagjai túlnyomórészt a papságból rekrutálódnak, ami majd minden esetben a jobbágysorból való származást és kiemelkedést jelent. De jelenti egyúttal azt is, hogy az irodalmat művelő, a szellemi életet hordozó réteg társadalmi összetétele is megváltozott. A szellemi élet légköre bizonyos szempontból demokratikussá vált, helyesebben az értékek liberálisabb megértését, elismerését hozta magával. Ez a hajlam, amely például az erdélyi életet elejétől fogva jellemzi, többé-kevésbbé kinyomozható a Dunántúl multjában is, e korban azonban egyre nagyobb határozottsággal nyilatkozik meg. A Georgikont s a gazdasági iskolát alapító Festetics György egyúttal a keszthelyi Helikon alapítója is; ő az első főnemes, aki írókat ültet asztalához, Széchenyi és Wesselényi előfutára. De mindennél jellemzőbb, hogy Kisfaludy Sándor, a nemesi rend utolsó harcos védelmezője, a *populus Verbőczyanus* prototypusa őszinte és baráti pártfogója Bacsányinak, a forradalmár jobbágyivadéknak, s vele nézeti át a *Himfyt* az új kiadás előtt. Bacsányi legkitartóbb hívei egyébként dunántúli papok, így a pécsi kanonok Juranits László, aki a fogságba és a számüzetésbe is elkíséri meleghangú, aggódó levelei vigaszával. Vörösmarty ifjúkori papbarátait és szerepüket ismerjük, s ez nem kivételes eset; az irodalmi munkák előfizetőinek túlnyomó részét ők szolgáltatják; Toldy klastromnak nevezi a megalakuló Akadémiát a papok túlnyomó száma miatt (a tagok közül tizenegy a pap, a tizenkét költő-tag közül tíz dunántúli). Az erdélyi és kálvinista Gyulai nem habozik kijelenteni Vörösmartyról írt életrajzában: „Megható jelenet, hogy mily nevezetes szerepet játszott a magyar katolikus alsópapság

[1] Ezt egyébként a debreceni Földi is elismerte, már Kazinczy előtt: „... ígérhetjük-e, hogy a mi íróink számával és serénységével felül haladhatjuk amazokat (a dunántúliakat) s rajtok győzedelmeskedhetünk? Legalább most a dolog nem úgy látszik, amikor majd minden tudományban több írók láttatnak válni ő közzülük, kivált Poesisben és pedig az igazi és ujjabb Poesisben, melly majd minden Nyelvek felett tulajdona Nyelvünknek, ők most sokkal nagyobb számmal fáradoznak". (Levele Kazinczyhoz.)

nemzeti irodalmunk újjászületésének korában, sokkal nevezetesebbet, mint a protestáns". Erdélyben ugyanekkor a népi rétegek már kifelé tolódnak a szellemi élet középpontjából; az elszegényedett egyházak nem bírják pénzzel a külföldi iskoláztatást, amit egyébként a bécsi politika is minden eszközzel megnehezít. A szellemi elit lassankint mágnásifjakra korlátozódik.

Zajlott tehát a harc s változott a helyzet minden irányban. De természetesen, minél élénkebbé vált a küzdelem, annál szorosabb lett az érintkezés a személyekre, iskolákra és tájakra szóródott irodalmi gócok között, s annál kézzelfoghatóbbá vált az egyetlen magyar nyelv, az egységes irodalom, a közös magyar szellem ideája. Az írók, önkéntelen becsvággyal, az egész ország írói akarnak lenni, pódiumot keresnek, ahonnan a „két magyar haza" hallhassa szavukat. Hozzájárul ehhez az új idők hatása, a polgárosodás, a „nemzeti tsinosodás" vágya, az elevenebb kulturális élet igénye, a tömörülés, a rokonszelleműek közt való élet szükségérzete, vagyis felébred az írói testületi szellem. A város vonzóereje megnövekedik; Kölcsey szinte meghasonlott lélekkel küzd a falusi magány ellen és sóvárogva készül elköltözni Pestre. Berzsenyi és nyomában Vörösmarty az elsők irodalmunkban, akik megéneklik „a roppant város ékeit". Az újabb nemzedék, amelynek Kisfaludy Sándor és Kazinczy eszmevilága, irodalma már lezárt hagyomány, magától értetődően vonul Pestre, mint a közös munka színhelyére, az új idők műhelyébe. A város szín-német, de régi történeti erők érvényesülnek abban, hogy újból ide kerül az országgyűlés, itt székelnek a kormányhivatalok, ide tétetik az egyetem stb., itt kell gyülekezniök az irodalom erőinek is. Az írókat már Széchenyi Pestbudája, a főváros vonzza ide. Kazinczy eszmei szervezését, irányító munkáját a gyakorlatibb szervezés teendői váltják fel; ez Kisfaludy Károly munkatere, ő már eleven élettel dolgozik, tudatosan, programmszerűen munkáltatja az írókat, s ugyancsak tudatosan igyekszik közönséget szerezni. Kazinczy Olymposon székelt istenfiak között, a szellemet, az irodalmat valami önmagában állónak érezte, s elmosolyodott arra a gondolatra, hogy mindenki által érthetően kelljen írni. Kisfaludy Károly megnyitja az Olympost a művelődni vágyó, de irodalmon kívül álló rétegek előtt, leszáll hozzájuk s megvallottan népszerűsít, e miatt vádolták meg, hogy tapsra vágyik. De azért, vagy éppen azért írói céhet is szervez, s lehetővé teszi az irodalmi kritika hivatásos és hivatalos művelését. Eszmevilága, egyénisége, viselkedése a városlakó polgáré, nyomora nem a csavargó vándorköltőé, aminő Csokonai volt, hanem a tollából meg nem élő bohémé; egészen nyugatias jelenség; ő az első, aki kávéházban gyüjti maga köré írótársait, s törzsasztalnál praesideál.

A vezetés így megint nagyrészt dunántúliak kezébe kerül: Kisfaludy, Bajza (felvidéki), Döbrentei, Vörösmarty a legfőbb areopág tagjai s mellettük Toldy, a megmagyarosodott pesti polgár. Sok viszály dúl még a szülőföld, az eredet és a vallás

kérdései körül, de az irodalom végre csakugyan az egész ország közügye lett, s a regionális tényezők, legalább is a közönség szeme előtt, lassan elmosódtak. Mindamellett érdekes, hogy Vahot Imre még 1844-ben is földrajzi szempontból osztályozza az írókat, s a dunántúliakat epikus, a tiszaiakat dráma', a felvidékieket lírikus tehetségeknek nevezi. Gyakorlatilag azonban az irodalom elkülönült övezetek szerinti művelésének korszaka lezárult, s csak a tájköltészet, mint műfaj, maradt meg belőle.

Az égbolton ekkor már Széchenyi lázas napja ég, s a nemzetépítés drámai munkája abszorbeálja az irodalmat is. Széchenyiben ismét új lángészt szült a nyugati magyarság, s az irodalomra tett hatásáról itt csak annyit jegyezzünk fel, hogy az ő gyötrődő, titáni akaratereje mentette meg Vörösmartyt az időelőtti kétségbeeséstől. Hantos Gyula *„Magyar tájak — magyar kiválóságok"* c. munkájában ezeket írja: „A Dunántúlnak a balatoni törésvonaltól északra eső része a törzsökös magyarság egyik ősi telephelye, amelynek művelődésbeli folytonosságát, hagyományait a törökkori pusztítás nem roncsolta szét s amely mintegy a nyugati művelődés s a nagy magyar kultúrközpont, Budapest két gyujtópontja közt fekszik. A leggazdagabban ontotta a magyar kiválóságokat". E kiválóságok azonban sohasem voltak erőszakos egyéniségek. A Dunántúl nem a forradalmárok hazája; Széchenyit és Vörösmartyt a tragédia kirobbanása őrületbe kergeti. Az erőszakos cselekvés emberei északról és keletről jönnek, a nyilt harc, a szakítás az elemük (Görgey, Kossuth), vagy a merev parancsuralom (a Tiszák). Nyugaton a gondolat a megfontolást uralja, a kiegyenlítő, a lassú, de szilárd építés földje ez (Deák), vagy a doktrinér eszmealkotásé (Eötvös). A magyar gondolat sokszor indult el innen történelmi útjára, de a cselekedet ritkán, talán soha. A tettig el nem jutás hamleti végzete Zrínyitől Széchenyin át a jobb sorsra méltó Nagyatádiig követhető, a beteljesítés szerepét egy-egy Bocskay, Rákóczi, Kossuth vállalja, s az utolsó reform, a paraszt hazához juttatása úgylátszik ma is keletről jövő megvalósítókra vár. Petőfiben a szláv rajongó egyesült az alföldi forradalmárral, s talán nem is meglepő, hogy hosszas dunántúli időzéseinek úgyszólván semmi nyoma sincs költészetében, pedig itt töltötte legfontosabb serdülő éveit, Sárszentlőrincen, Pápán volt diák, idejárt rokonlátogatóba, itt katonáskodott, s mint színész, csavargott errefelé is eleget.

Petőfi a rónák lelkét hozta magával, a táltosgyerek varázserejét, a jobbágyfiúból lett királyfi csodáját, a forró mezők s a villogó délibáb távlatait. Egyszeriben új hátteret adott a magyar költészetnek. Ebben a reális ragyogásban elhalványodtak a Dunántúl pasztellszínei, idilli tarkasága s romantikus fényárnyék-tónusai. A kacagányos ifjú leventék, Árpád, Botond, a szomszédvárak sötét vérivó lovagjai, délszak tündére s a deli Hajna, a szőghajú nyájas Etelke helyett Kukorica Jancsi, Toldi Miklós, Iluska, Piroska s a paraszti királyasszonyok, Gyöngyvér, Ildikó: egy eddig nem ismert népiség meg-

valósult ideálképei népesítették be az irodalom színpadát. Petőfi és Arany megteremtették az Alföld költészetét, de mintha be is fejezték volna. A művükből kinövő irodalom igen hamar akadémiai régiókba emelkedett, hivatalos iskolává lett, s ami a legfontosabb, hangsúlya a népiesről a nemzetire tolódott. Igaz, hogy a Dunántúl vezető szerepe, túlsúlya megszűnt, de azért az Alföld nem került végleg a helyébe, sem valami más vidék, mert maguk a tájak, az országrészek tűntek el a magyar irodalomból. A népies irányt nemcsak alföldi költők művelik, s e művelők nem is nagyon népiesek. Egyiküknek sincs olyan élettani és szociális közössége a néppel, mint aminő Petőfié s Aranyé volt. Elég csupán egy pillantást vetni rájuk: leginkább a dalköltészetben hajlanak a szorosan vett népiesség felé, de ez a műfaj egész Európában divatos volt Burns, Musset, Béranger, Heine és Bodenstedt nyomán; munkásságukra inkább illik a nemzeti jelző, ami a történelmi és politikai hagyományok irányába tolja a hangsúlyt. Származás szerint pedig felerészben sem képviselik az Alföldet, a Duna—Tisza népét: Gyulai, a fő esztétikai törvényhozó s döntőbíró, erdélyi, Szász Károly székely, Lévay József, Zempléni Árpád, Sajó Sándor felvidékiek, Endrődi Sándor, Bárd Miklós és testvéröccse, Kozma Andor dunántúliak, Jakab Ödön erdélyi; velük szemben alföldiek: Tóth Kálmán, Ábrányi Emil, Szabolcska Mihály, Vargha Gyula, Szávay Gyula és Bartók Lajos, de az utóbbi például nemcsak hogy nem alföldi költő, hanem egyenesen a zordon Kárpátok tájdalnoka. (Ugyanis Mármarosban élt; egyébként Gyulai is megírta a *„Mit nekem te ...“* ellendarabját, a bajai Tóth Kálmán viszont a legismertebb dunántúli műnépdalt, a *Hullámzó Balatont.)*

Számunkra a fontos az, hogy az eredet s a környezet hatóereje megcsökkent, éppen azért, mert beállt a kiegyenlítés pillanata, egyesült a két haza, s behegedt a török ék sebe is. Vas Gereben, Jókai, Tolnai Lajos már az egész ország írói s dunántúli vagy nyugati származásukat aligha lehetne oly könnyen kiolvasni műveik külső anyagából, mint elődeikét. Megszületett a központosított ország s megindult az amerikai étvágyú berendezkedés. Ennek áldásos hatásait és millenáris dicsőségét egész nemzedékek ünnepelték, de káros mozzanatait csak ma kezdik szemügyre venni. Pedig a nemzet szervezetében is körülbelül az történt, ami az irodalomban: Petőfi és Arany örökének igazi kincse elsikkadt éppúgy, mint Széchenyi, Kossuth, Deák és Eötvös hagyatékáé is. Holott ez utóbbi igen érthetően végrendelkezett:

Márványszobor helyében,
Ha fennmarad nevem,
Eszméim győzödelme
Legyen emlékjelem!

Fordítva történt, s a szobrok mindenütt állnak.

(Folytatjuk.)

Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken. I.

TÓTH JÁNOS

A néprajzi kutatók egyrésze azt vallja, hogy a magyarországi hézagos és rendszertelen gyüjtőmunka a nagyobb összefoglaló elemzéseket nem engedi meg. A kutatók másik csoportja ezzel ellentétben azt az álláspontot foglalja el, hogy igenis szükség van ilyen összefoglalásokra, mivel ezek a magyar mult feltárására hasznos adatokat szolgáltatnak és a falusi ház jövő fejlődését helyes irányba terelik. Az ilyen összefoglalás szükséges azért is, mivel csak az ilyen irányú munka alkalmával veszi észre a kutató azokat a hiányokat, melyek tanulmányozását gyüjtőútja alkalmával elhanyagolta. Ez vezette Bátky Zsigmondot, a magyar néprajz nagy összefoglalóját a faépítkezés alapos megvizsgálásának szorgalmazására az első nagy magyar néprajzi összefoglaló munka[1] megjelenése után. Az a véleményünk, hogy Bátky sem vette volna észre ezeket a hiányokat, ha a nagy munkát meg nem írta volna.

Jelen tanulmány éppen Bátky Zsigmond ösztönzésére készült, aki tudta és — nem lévén építész — érezte is, hogy a faépítést és általában az építkezést szakembernek kell tanulmányoznia. Eme összefoglalás írója (zalai (gőcseji) és különösen vasmegyei (őrségi)) helyszíni gyüjtőmunkájának és az e területekre vonatkozó hézagos szakirodalomnak felhasználásával készült. A terület teljesen felkutatottnak ma sem nevezhető, mert a tökéletes feltárás rendszeres munkával és hivatásos munkaerőkkel egy kis területen is évek munkája lesz. (Megjegyezzük, hogy a faharanglábakkal külön tanulmányban foglalkozunk, mely tanulmány kereteibe nem fér bele.)

I. Ősi sátor, ősi ház.

A honfoglaló magyarok települése Ottó freisingeni püspök szerint a török és nomád népek településének megfelelően kettős volt.[2] Ennek nyomait őrzi a mai magyar tanyás gazdálkodás. Nyáron szétszórtan a legelők mellett sátorban, télen faluközösségben, nád- és faházakban laktak. Földbevájt, fával, náddal, szalmával fedett viskóban, putriban csak a szolganép lakott. *A nyári szállás* sátorának függőleges, összetolható v. széthúzható farácsos alapépítményére kúpos tetőszerkezet borult, melynek farudjait az alapépítmény felső fakeretéhez erősítették, felső végei pedig fagyűrűbe fúrt lyukakba illeszkedtek bele (v. ö. a sövényfonás vázával). A sátort nemezlapokkal borították, a fagyűrű nemezlapjait zsinórral nyitották és zárták. E sátor könnyen öszerakható, szétszedhető és szállítható ház volt. *A téli szállás* valószínűen fából, vagy favázzal, sárral betapasztott nád, vagy sövényfonással épült. Összeépítése és szétszedése már nagy munkát igényelt.

A történetíró az ősi magyar sátor leírását Cs. Sebestyén Károly tanulmányából vette át. Helyszíni, szerkezeti és alaprajzi felvételek alapján megkíséreljük a történetírói megállapítások igazolását, egyúttal megrajzoljuk az ősi sátorból s az ősi boronaházból kialakult magyar ház szerkezeti és alaprajzi fejlődését.

A két megye ősi települései (az Őrvidék: Őrség és Göcsej) erdőirtásokban keletkeztek, ahol az építéshez szükséges faanyag bőségesen rendelkezésre állott. A faépítkezés itt ma is gyakori. „Nemes Népi Zakál György" 1818-ban a vasmegyei Őrségről ezeket írja: „Szegény Eőrségh a Szomszéd Magyaroknál hátrább maradott a' Mivelődésben, — mert annyival közelebb maradt Eő az Eredetiséghez, a' kihez . . . semmi meg vesztegető idegenség soha benférhetett".[3] A vasutaktól és főforgalmi útvonalaktól távoleső területek megőrizték eredetiségüket. A polgáriasodástól még át nem itatott területeken az épületek a városi hatástól függetlenül fejlődtek.

A lakóházak, gazdasági épületek s a szőlőhegyi pincék néha még ma is fából épülnek és a fönnmaradt régi, néha többszázéves faépületek, meg a szilárd alapépítményű épületek *tetőszékei* tisztán mutatják az épületek *szerkezeti és alaprajzi fejlődését* és igazolják *a magyar nép csodálatos építőkészségét.*

*

A magyar házra s a ház fejlődésére vonatkozó eddigi tudományos eredmények nagyjából a következőkben foglalhatók össze.

Az ősi lakóház építőanyaga alkalmazkodott a település környékén talált építőanyagokhoz. Az erdőirtásokban (Őrségben, Göcsejben) favázas és sövényfonásos, vagy boronaszerűen összerótt, agyaggal betapasztott falazatú hajlékok épültek. Az alap-kiindulópont a sátor volt. Ez volt a nemesek *nyári szállása,* a *téli* a borona, vagy a favázas-sövényfonásos tapasztott ház. *A szolganép* földbevájt *viskója,* putrija valószínűen megegyezett azzal a zöldséges veremmel, melyről Zakál György így ír: „Földbe ásott hosszúkás verem, melynek falai vastag keményfákkal kirakattatnak, a fölé hasonló fákkal domborúan berakattatik és földdel vastagon meghányattatik, amelynek a fölfák végei alatt egy bébuvó aknája van".[3]

Az ősi ház valószínűen egyetlen *előereszes helyiségből* állott, *nyitott tűzhellyel.* Később ide telepedett a *kemence is.* A helyiség füstös volt, és a kemencét is innen fűtötték. A füsttől szabadulni akartak: a kemence száját a pitvar felé irányították, a tűzhelyet — keskeny padka alakjában — a kemence szája elé telepítették s az előereszt — pitvart — zárttá alakították át. A pitvar felvette a konyha s a ház a szoba nevet. A kamara eredetileg különálló épület volt és a fejlődés folyamán a szoba-konyhás házhoz csatlakozott.

Voltak azonban vidékeink, ahol az egyetlen helyiségből

álló, mennyezetnélküli ház nem fogadta be a kemencét, hanem a nagy helyiségből egy kisebb részt elrekesztettek és lepadlásolták: abban helyezték el a kemencét, fűtőnyílásával a nagyobb helyiség, a szenesház felé. Később a szenesház mellé került a kamara s a kemencés rész maradt a ház (később *szoba),* s a másik nagyobb rész lett a szenesház (később *konyha). A szenesháznak nem volt mennyezete.* (A legrégibb há-

1. ábra. **Szelemenágas tetőszékű ház.**
Kleesäule-Pfettendach.

Vashosszúfalu, Sorki-u. 54. sz. (Vas m.). Vass Vendelné 1938-ban lebontott szelemenágas háza (Horváth Miklós fényképe). Favázas, sárral tapasztott, sövényfonásos falakkal épült, egy szoba és egy füstös konyha volt benne. Az ágasfát („ágos") hatalmas kockaalakú tölgyfarönkbe ágyazták. Az orom sövényfonásos volt. A szobának az utcai ablakon kívül volt egy udvari ablaka is (sarokablak) s a mögötte lévő konyhának ugyancsak volt egy apró ablaka. Az ajtók az eresz alól nyíltak. Amikor lebontották, egy vasszöget sem találtak a falakban és a tetőszékben.

zaknál a szenesház — konyha — van az utca felől.) A konyha, később a kamra után épült az istálló.[4] A ház fejlődésének részletes ismertetése előtt azonban a ház építő anyagával és szerkezetével foglalkozunk.

II. Épületszerkezetek.

A. Építőanyagok.

(A vályog- s a mór-fal építésről és a tetőhéjalásról nem írunk bővebben, mivel ezekről Gönczi F. Göcsejről szóló művében részletes, pontos leírást ad.)

Az épületek falazati anyaga a fában gazdag vidékeken boronafal, vagy favázas-sövényfonás. A fa- (borona-, stb.) építés azért maradt meg sokáig ezen a területen (Őrség, Göcsej), mivel a fa szereti ezt a területet: huszonöt év alatt a parlagon hagyott szántóból erdő lesz.

Zakál György szerint az őrségi ember házát szomszédainak és jóembereinek segítségével (v. ö. kaláka) maga építi fel. Minden ember ért a faragáshoz. Ha valaki csinosabb házat akar, építő- (ács-) mestert hív a házépítéshez. A tölgyfatalpakat laposra megfaragják, azok végeit egymásba kapcsolják. Ezekre laposra megfaragott, egymásba kapcsolt fenyő-borona-

2. ábra. **Szelemenágas tetőszékű ház.**
Kleesäule — Pfettendach.
Vashosszúfalu, Vasút-u. (Vas m.) Ládonyi Ferenc 1933-ban lebontott szelemenágas háza (Horváth Miklós fényképe).

fákat raknak. A boronafalakat és a sűrű gerendás padlást felül szalmával és pelyvával összegyúrt sárral vastagon betapasztják . . .[3] A házföldet az ollólábakra és szelemenekre rakott szarufákra és lécekre kötözött szalma- (a Balaton-környékén nád-) fedél képezi. Az olló rendszerint tölgy, a ragok (szarufák) lucfenyőből készülnek. A tetőn ablakot (aknát) hagynak, nyilván a füst elvezetése miatt. Ugyanígy épülnek ma is az őrségi boronaházak és a régiekből is igen sok maradt még meg.

A fa-takarmánykamrát és pajtát azért szeretik, mivel a boronafal mellett megszárad, míg a téglafal mellett megnedvesül a takarmány. A boronaház gyorsan készül. Két hét alatt

összerakják és a harmadik hétre teljesen elkészül az épület. A szerkezetekben gyakran alkalmazzák a fagerendát gyámképpen, ami fejlett szerkezeti érzéküket jellemzi.

Az ereszfaragásokat gyakran festették. (A piros szín a leggyakoribb s még szokásos a kék és a fehér.)

A fán kívül a vályoggal, a mór-falépítéssel s a kővel is igen jól bánnak (5. I—IV. ábrák). A vályogtéglafal építésénél a vízszintes és függőleges hézagokba lapos köveket raknak, mert így erősebb a fal. A pillérek faragott köveit agyag-habarccsal ragasztják össze és általában minden kőfalazásnál agyag — sár — habarcsot használnak. A szőlőhegyi pincéknél gyakori az alapozásnélküli kőfal is. A téglafal azonban csak a legújabb építkezéseknél fordul elő. A téglát majdnem mindig maguk égetik s még az idomtéglákat is maguk állítják elő.

A padozat a lakóhelyiségben agyagból, a pajtában néha tölgyfából, az istállóban gyakran fenyőpallóból készült. A mennyezet leginkább pórfödém, az istállókban tölgygerendákkal és deszkázattal. Elég gyakori a sűrűgerendás födém is. A kötőgerendát rendszerint a mennyezetbe süllyesztik.

A tűzhely gyakran mogyorófa-sövényfonás, vastag sározással. Az újabbak téglából falazottak. A régi csonkakúp alakú kemencék igen jól szolgálnak: két család részére is megsül bennük a kenyér „csádé" mellett is.[5] A fa — deszkakémény — kb. 3.5 cm vastag deszkából épül.

A régi borona-istállóknak nem volt ablakuk. Egy kis kb. 10 cm átmérőjű „macskaluk" volt rajtuk és a ma néhol látható ablakok későbbi keletűek. (Mint sajátságot megemlítjük, hogy a bikaistálló kapúját pattogóval (borókafenyővel) fonták be.)

B. A tetőszék fejlődése.

A kutatók részletesen feltárták a falazatok, mennyezetek, tetőhéjalások különböző fajtáinak építési módját, de a fedélszékkel behatóan csak a legújabb kutatások foglalkoznak. Őrség és Göcsej különösen értékes adatokat tár a kutató szeme elé. A szalafői emeletes kástu (Vas m. Őrség. 3. I. ábra) s a magyarszombatfai ház (Vas m.) meg a gyenesdiási lakópince (Zala m. 15. VII—VIII. ábrák), melyeknek tetőszéke alapjában véve azonos, alapvető következtetéseket enged meg s részletes leírása ezért megokolt.

Alábbiakban az *emeletes kástu nyeregtetőszerkezetét* írjuk le, melynek két oldala lekontyolt s az egyik konty a földszintig leszalad. A tetőszerkezet főszaruzata két ollószárból áll, amelyek egymástól kb. 1.20 m-re fekszenek és egy élére állított szelement hordanak. A vízszintes szelemen túlnyúlik az ollószárakon s ferdén, a konty síkjában, a szelemen vonalában egy *„középszarufában"* folytatódik. *A főszaruállást tehát oldalról a középszaruja támasztja ki.* Az élszarufáknak nincs semmi különös szerepük, a jelentőségük szerkezeti szempont-

ból a többi szarufáéval azonos. (Az élszarufák csak a széklábas fedélszerkezetekben jutottak teljes szerepükhöz.) A középszarufának teherhordó szerepe van, két oldalról 2—2 szarufa támaszkodik rá. A többi szarufa nagyjából a tetőszék körül rajzolható ellipszis egyik sugarának vonalában támaszkodik a szelemenre. Az egész szerkezet alaprajzi vetülete szokatlan

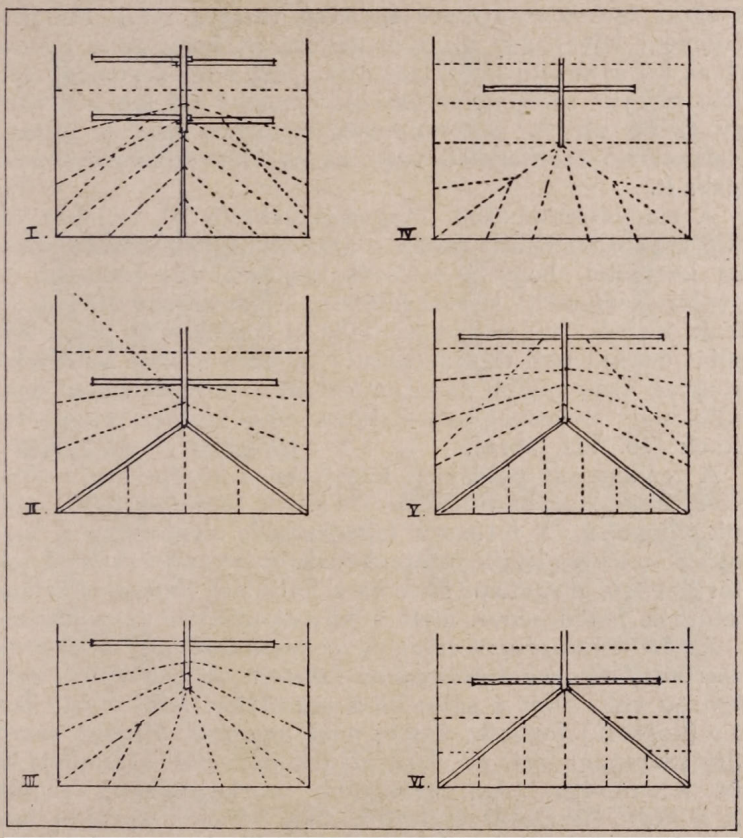

3. ábra. A tetőszék fejlődése. (Vázlatos rajzok.)

Entwicklung des Dachstuhles.

I. Szalafő Pityerszer 131. sz. (Vas m.) Visontay Dániel emeletes kástuja tetőszékének alaprajza. Az épület boronafallal épült. Hasonló alaprajzú: Magyarszombatfa 20. sz. (Vas m.) Albert Sándor-féle, Gyenesdiás 68. sz. (Zala m.) és Csákánydoroszló 143. sz. ház tetőszéke. — II. Perint, Szent István kir.-u. 14. sz. (Vas m.) néhai Jakab László kispajtája tetőszékének alaprajza. Az épület favázas, sövényfallal. — III. Velem (Vas m.) Szeidel Károly pajtája tetőszékének alaprajza. Az épület favázas, sövényfallal. Ép. 1825-ben. — IV. Velem (Vas m.) Szeidel Károly kamarája tetőszékének alaprajza. Az épület falai laposkőből épültek. — V. Cserszegtomaj 7. sz. (Zala m.) ifj. Király Lajos lakóháza tetőszékének alaprajza. Kőfallal. — VI. A mai általános alak.

a ma építésze szemének. Pedig kétségtelen, hogy a középszarufás tetőszék szerkezetileg erősebb, mint az élszarufás, ill. a külső erőkkel (szél- és hónyomással) szemben megfelelőbben viselkedik, mint a másik, mivel a bármilyen irányból támadó erőt úgy veszi át, mint egy keret- vagy gyűrűszerkezet. A pontos erőjátékot a zsupplécek és a szélkötők (széllécek) biztosítják, mivel ezek a szarufákat faszögekkel fogják össze (az egész tetőszékben nincs egyetlen vasszög sem). Mindezekből önként következik az a megállapítás, hogy *ez a tetőszékalak* az ősi sátortető leszármazottja lehet s így *legtovább őrizte az ősi magyar sátorvázszerkezetet.* Csupán azt lehetne vitatni, hogy az ősi magyar sátormívesség ismerte-e már az ollószárú szelementartó szerkezetet, vagy az ágasfás szelemenes váznál megakadt.

A magyarszombatfai (Magyarszombatfa 20. sz.) ház tetőszéke csak abban különbözik a szalafői (Pityerszer 131.) emeletes kástuétól, hogy a tetőszék szélesebb és hosszabb s a nagyobb szélesség következtében a középszarufát 3 pár szarufa terheli. A gyenesdiási (lakássá átalakított) pince (Gyenesdiás 68. sz.) régi tetőszerkezete teljesen azonos az emeletes kástuéval, csak régibb annál, mivel itt a taréjszelement ágasfa hordta, mely megcsonkított alakban ma is szerves része a tetőszéknek (15. VII. ábra).

A fennmaradt példákból kitetszően a középszarufás fedélszék a maga korában általános volt: a tetőszék fejlődésének egyik állomása. A tetőszék fejlődésének megírására a sugallatot az emeletes kástu tetőszékének érdekes szerkezete adta. A történetírói megállapítások és a helyszíni kutatások alapján a tetőszék fejlődésének útját a következőkben rajzoljuk meg.

Az ősi köralaprajzú sátor és az osztatlan, négyzetalaprajzú boronaház tetőszerkezete azonos lehetett. A ház épúgy felsővilágítású volt, mint a sátor és a szarufákat felül épúgy faabroncs (koszorú) foghatta össze, mint amannál. Minden szarufa önálló szereppel bírt, az élszarufának nem volt semmiféle különös jelentősége. (Az egyszerűbb szerkezetekben azonban csak a négy élszarufát építették meg, közéjük karókat feszítettek és az így előálló tetősisakot náddal vagy zsuppal fedték be.) Az *ősi sátortető leszármazott alakjának mai legtisztább megjelenése: a pendelykémény* is ezt igazolja,[5] a különbség csupán annyi, hogy ma már a pendelykémény fölé külön tetőszék borul s így eredeti rendeltetését részben elveszítette. Tetőhéjalás helyett ma a tető alá bújtatott pendelykémény karóit sövényfonással látják el és sárral tapasztják be.

Az ősi osztatlan ház tetőszékének vetületi méreteit gazdaságosan nem tudták növelni s a négyzetes alaprajzot a téglaalakú váltotta fel. Azt lehetne mondani, hogy a *sátortető szétnyílott: két oldalán lekontyolt nyeregtetővé alakult át.* Új szerkezeti elem vált ott tehát szükségessé, a taréjszelemen, melyet két végén a konty csúcsa alatt ágasfák támasztottak

alá. Az ágasfák a helyes alaprajzi megoldást megnehezítették s a két oldalán lekontyolt nyeregtető a két végén oromfallal bíró nyeregtetővé alakult át. Az ágasfás-szelemenes tetőszék ma már nagyon ritka a nyugati végeken. Két szép vasszentmihályi példáját nemrég bontották le (1., 2. ábra) s ma már csak egy sajátos alakját ismerjük Vas megyében, amely egy

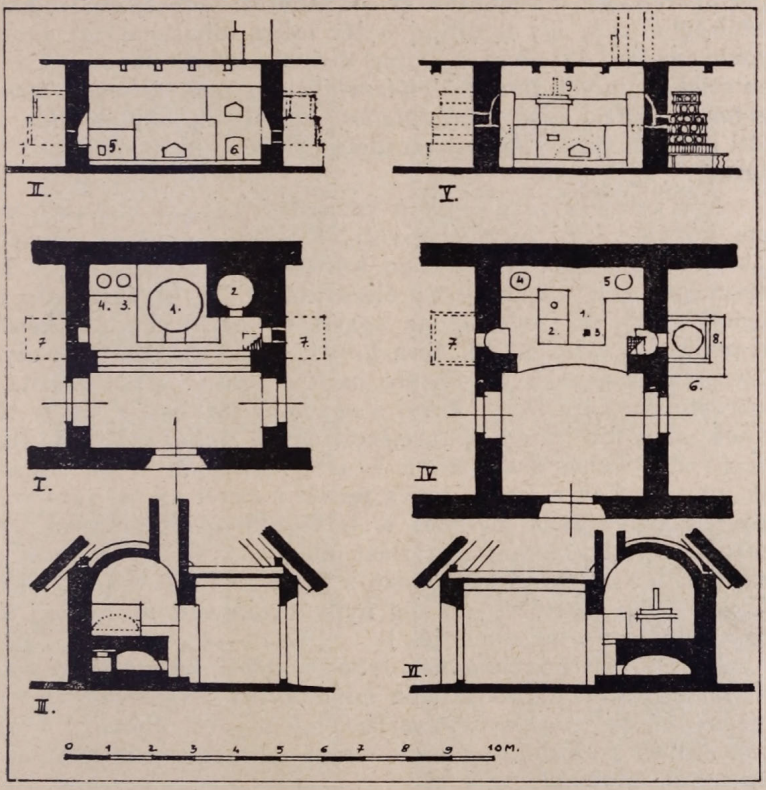

4. ábra. **Konyharészletek.** (Helyszíni felmérés alapján.)

Teile der Küche.

Kőszegdoroszló 79. sz. (Vas m.) Kettős kemence Varga János házában. I. Alaprajz, II. hosszmetszet, III. keresztmetszet. 1. nagykemence, 2. kiskemence, 3. katlan, 4. „szapulóluk", 5. „hamuluk", 6. „faluk", 7. elbontott kályhák helye. A kemencék téglából épültek. — Kőszegszerdahely 69. sz. (Vas m.). Kemence és tűzhely Bilics János házában. IV. alaprajz, V. hosszmetszet, VI. keresztmetszet. 1. kemence, 2. tűzhely, 3. tűzlik, 4. katlan, 5. hamúluk, 6. szemeskályha, 7. elbontott kályha helye, 8. pad, 9. kürtő. (A szemeskályha fényképe 12., IV. ábra.)

pajta lekontyolt nyeregtetejénél jelentkezik. (Vasszentmihály, Sorki-u. 54. sz. alatt.) Itt a függőleges ágasfa helyett olyan ágasfát használtak a konty csúcsánál, mely az ereszig függőleges s e felett követi a tető vonalát. Így a pajtában a konty

alatti teljes területet a tető belső síkjáig ki lehetett használni különösen akkor, ha a kötőgerendát is elhagyták (amiről a „Gazdasági épületek fejlődése" c. fejezetben lesz bővebben szó). Természetesen ilyen sajátos alakú ágasfát ritkán lehetett találni s ezért ez a megoldás nem lett általánossá.

Az ágasfa a fejlődés folyamán kettévált, az ollószárak a talpgerendáig leszaladtak (v. ö. Gönczi: Göcsej 408 old.). A helyiségből már így is eltűnt a tér teljes kihasználását akadályozó ágasfa. Azonban a talpig érő ollószárak fapazarlást jelentettek s mivel *a nép építészetében a nem teljesen természetes fejlődési alak életképtelen,* helyébe a kötőgerenda fölötti ollószár lépett és hosszú ideig a fedélszék uralkodó eleme maradt.

A fedélszék szaruvázában kezdetben valószínűen nem volt sem középszarufa, sem élszarufa. Később, amint az emeletes kástu tetőszékénél részletesen körülírtuk, hosszú ideig a középszarufa helyettesítette az élszarufákat. *A középszarufa* átmeneti alakjában — akár az ágasfa — *ketté vált* s később élszarufákká változott (3. ábra I—VI. ábra). Közben volt olyan változata is, amikor az élszaru csak a konty terhét hordta, a nyeregtetőét nem (3. V. ábra) s egy más alakban a konty terhének nagyobb része a taréjszelemenre nehezedett (3. III—IV. ábrák). Teljes szerepében — mai alakjában — az élszarufák már hordják a konty teljes terhét s ezzel az ősi sátorszerkezet szaruvázának nyomai a tetőszékből eltűntek. Az élszarufa mai alakjában fapazarlást jelent, mivel a rátámaszkodó szarufák hossza mind különböző s így nem lehet népi eredetű. (A nép faépítészetében mindig nyilvánvaló volt az a törekvés, hogy a fa el ne darabolódjék.)

Az ollószárú szelemenes fedélszéket a kétszékű váltotta fel. Az átmeneti alakban néha mindakettő egyszerre szerepel, ami nyilvánvalóan anyagpazarlást jelent. Az ollószárú fedélszék multja századokra nyúlik vissza és még ma is gyakori a nép építészetében.

C. A kémény fejlődése.

A rendelkezésre álló felkutatott anyag alapján megkíséreljük a kémény és vele együtt a konyha s a tűzhely fejlődésének megrajzolását azzal a megjegyzéssel, hogy külön kell tárgyalnunk a kémény és külön a konyha meg a tűzhely fejlődését, mivel nem valószínű, hogy e fejlődések párhuzamosak voltak.

A konyha őse a pendelykéményes konyha lehetett. Tetőszéke a pendelykémény a faboronaház fölötti ősi sátortető leszármazott alakja. A pendelykémény nem kémény, hanem a sátor mintájára befedett szellőző és világító akna.[6] Bár a pendelykéményt részletesen senki fel nem mérte és szerkezetét részletesen fel nem rajzolta, a körülírásokból és a heve-

nyészett rajzokból megállapíthatjuk, hogy szerkezete azonos lehetett és részben ma is azonos a mai favázas — sövényfonásos — vagy boronás fallal. A tűzhely a kémény (akna) alatt, a konyha közepén állott s füstje ezen keresztül távozott a szabadba. A konyha tetőszéke — a pendelykémény — kezdetben nem került külön tetőszék alá, mert ez fölösleges lett volna. *A mai pendelykéményt a felette lévő tetőszék mennye-*

I.

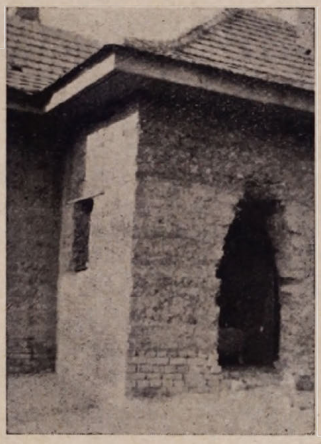

II.

III.

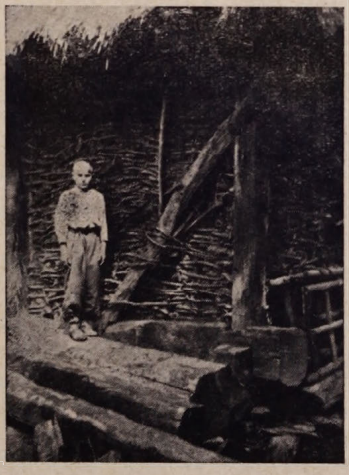

IV.

5. ábra. **Falazási alakok.**

Arten der Mauerbildung.

I. Sárhida (Zala m.). Agyagtömésfal „kalodája". — II. Vakola (Zala m.). Mózer István agyagtömésfalú készülő háza. A lábazati fal és a homlokfal-pillérek téglából épültek. — III. Kőszegszerdahely 29. sz. (Vas m.). Épülő kőház sarokfalazása válogatott nagy laposkővel. — IV. Kőszegszerdahely 29. sz. (Vas m.) Rostonits József pajtájának sarokrészlete. 1821-ben épült, faváz, sövényfonással. A tetőszék kötőgerenda nélküli.

zetté módosította. Az ősi alak tehát megváltozott rendeltetéssel ma is megvan, de ezzel párhuzamosan egy másik alakja hosszú fejlődésen ment keresztül. A fejlődés folyamán a szellőző akna (a tetőszék feje): a pendelykéménynek a tetőből kiálló része elmaradt; a pendelykéményt véglegesen *lefedték.* A füst az ajtón s a tetőszék résein s később egy ablakszerű aknán keresztül szűrődött ki a szabadba. A tűzhely a ház egyik belső sarkába került s a mennyezetnélküli konyha tűzhelye fölé szikrafogó kellett, mivel a tűzhely szikrái a sarokban veszélyesebbek lettek, mint amilyenek akkor voltak, mikor a tűzhely a ház közepén, az akna alatt állott.

A konyhának tehát nem volt mennyezete, csupán a tűzhely fölött volt szikrafogó. Ez a szikrafogó sövényfonás lehetett, sározással, vagy egyszerű deszkázás. Ezt az alakot őrzik a sághegyi és kőszeg-vidéki régi pincék régi tűzhelyei (6. I—III. ábrák), melyeknél a konyhamennyezetek mind újaknak s így később beépítetteknek látszanak, vagy a vaskeresztesi pincék présházai (19. V. ábra), melyeknél a mennyezet — a tűzhely feletti szikrafogó kivételével — teljesen hiányzik. A szikrafogó a tetőszék legmagasabb része felé terelte a füstöt, mely a fedélhéjalás résein keresztül távozott a szabad levegőre.

A gyakori tűzesetek miatt a mennyezetnélküli konyhaépítést abban kellett hagyni. Kapóra jött az is, hogy a konyha hideg volt, a füsttel együtt a meleg is a magasba, a tetőtaréj alá húzódott, könnyen elillant s így a konyhát állandóan kellett fűteni. A konyha tehát mennyezetet kapott. De a mennyezetnélküli konyha emléke kísértett. A konyhaelőtti ereszalj — pitvar — mennyezet nélkül épült meg s a konyhaajtón meg a felette lévő „füstlikon" keresztül kitóduló füstöt a padlástérbe szívta (11. II., V. ábra).

Tulajdonképpen ez utóbbi megoldásnak tökéletesítése a deszkakémény, mely a szikrafogónak a tűzhelytől legtávolabb lévő részén épült fel (9. II. ábra). Észszerűnek látszik, hogy a deszka, később a sározott rőzsefonásból készített kémény alkalmazására önmagától jött rá a nép akkor, amikor még a falazott kéménynek híre-hamvát sem látta. Rájött, mert szüksége volt rá: a füstöskonyha kormát, kátrányos, átható szagát és a nyomott levegőben lecsapodó füst keserveit valami módon ki kellett küszöbölnie. A szikrafogónak boltozatos megépítése is észszerűnek látszik: csak így terelődik minden füst a kémény felé. E boltozat eleinte, akár a kémény, csak betapasztott rőzsefonás volt és csupán a tűzhely fölött épült fel, később a tűzhelyek és terek elkülönülése (kemence, tűzhely, mosókatlan, kistűzhely, „kálhosszája") következtében a fél konyha fölé boltozat épült. E boltozat a nyitott kéménnyel együtt később téglafallal épült fel s ettől már csak egy lépés volt a ma már általánossá vált alak, amikor a kemence a konyhamennyezetig felnyúlik és a zárt kémény a kemence szája fölött épül ki.

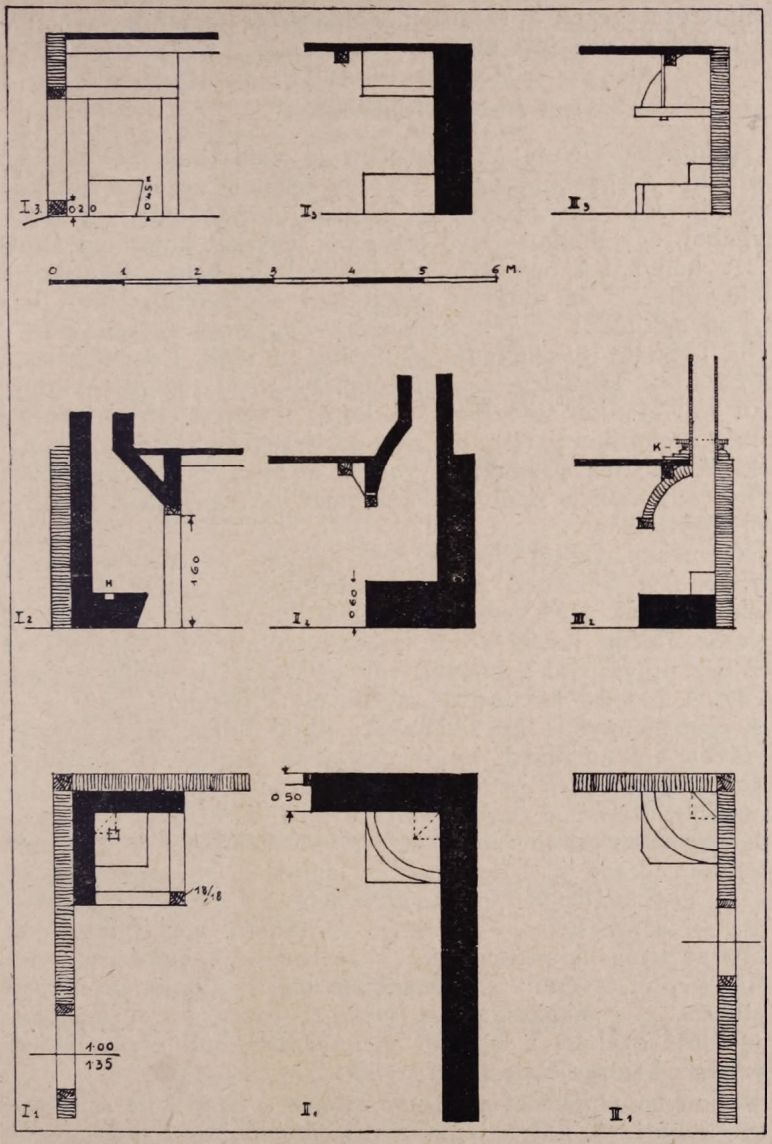

6. ábra. **Pincetűzhelyek** (Helyszíni felmérés alapján.)

Feuerstellen in den Weinberg-Kellern.

I. Pogányi (Vas m.) szőlőhegyi pince tűzhelye. A pince Pongrácz István tulajdona. $I_{.1}$ alaprajz, $I_{.2}$ metszet, $I_{.3}$ nézet. H = hamuluk. A pince 1809-ben épült. — II. Kőszegszerdahelyi (Vas m.) pince tűzhelye. A pince Jagodits I. tulajdona. A „bótkement" laposvassal a mennyezethez erősítették. — III. Pogányi szőlőhegyi pince tűzhelye. A pince Simon Torda J. tulajdona. A függesztés itt fabottal készült. A tűzpad tömés. A bótkemen sövényfonásos. A kémény deszkából készült. K = kőlapok.

E fejlett és teljesen korszerű megoldásra a kemence és a tűzhely fejlődése vezetett el.

D. A konyha és a tűzhely fejlődése.

A konyha eleinte az Őrségben (s valószínűen Göcsejben és mindkét megyében) Zakál György leírása szerint a lakóház központja volt. Szerinte a régi lakások csupán csak egy tágas konyhából, egy mellette lévő pitvarból, egy-két kamrából állottak. A konyhát szoba gyanánt használták, benne körösközül padok voltak s az ablakos szögletben egy asztal. Hátul egy nagy agyagföldből csinált kemence volt, amelyet téli időben kályha gyanánt használnak. A kemence előtt kandalló volt, ahol tüzeltek, körülötte agyagföldből készített padok. A konyhában volt egy-két tolóablak.[3] A leírás idején az ilyen kemencék még szokásban voltak, ma már az Őrségben sehol sem találhatók. A tehetős gazdáknak volt a konyha és pitvar között kályhás szobájuk is, melynek kályháját nyilvánvalóan a konyhából fűtötték.

Nemesnépi Zakál György nem mondja, de tudjuk, hogy e konyhában a kemence körüli agyagföldből épített padokon háltak a férfiak s az asszonynépség a kamrákban. Az ablakos szögletbe állított asztal körül falócák voltak s itt étkezett az egész ház. Egyszóval a konyha volt az ebédlő s egyben a férfi háló is. A legelső kerített házak is így épültek.

A szoba-konyhás ház 1800-as évekbeli alakja Zakál György leírása és a fennmaradt példák nyomán tisztán áll előttünk. A csonka gúlaalakú[5] kemence körül eltűntek a fekvő agyagföld padok, csupán a tűzpad maradt meg. A tűzhely a konyha egyik belső sarkában állott az ajtóval szemben. A kemence szája előtt főztek s a kemencében sütötték a kenyereket és aszalták a gyümölcsöt. A tűzpadra nyílott a szobabeli cserépkályha — zöldkályha — szája is. A konyha még füstös volt s a füst az ajtón keresztül tódult a szabadba. A kemence mellé később katlan is épült s a kemence másik oldalán a tűzpad — „tűszel" — magasságában falazott hamúluk. A konyhapitvar előtt gyakori a nyitott, mennyezetnélküli ereszalja. A szoba- és a kamraajtó is innét nyílik.

A konyhamennyezet alacsony volt és a lángtól és szikrától védeni kellett. A kályhaszája előtti tűzpad felett a kemence felső lapját felpuposították és előrehajlították s így a lángot elterelték a mennyezettől (13. IV. ábra). Tökéletesebb, de ma már ritka alak, amikor a tűzpad teljes területe felett előrehajlították a kemence felső lapját (lángfogó) s ezzel a mennyezetet a lángtól és szikrától mentesítették s a füstöt is kifelé terelték a konyhából. A tűzhely — tűzpad — felett tulajdonképpen kettős mennyezet van, az alsó sövényfonásos, sározott védi a felsőt a tűzveszélytől (13. III. ábra).

A tűzpad a következő lépésben eltűnik a kemence elől

s a kemencetetőre s a kemence általában a konyha hátsó falának közepére kerül. A konyha kéményt kap és két részre oszlik: a tűzhely feletti boltozatos, nyitott kéményes részre — konyhára — s egy füstmentes előtérre (pitvarra). A tulajdonképpeni konyhában a kemencén kívül a szobakályha szája előtti tűzpad: a kis tűzhely és a mosókatlan meg a hamúluk foglal helyet, az előtérben a berendezési tárgyak vannak.[7] Később az eresz alól e pitvarba került a szoba- és a kamraajtó. Néha a kemencén, a tetején lévő tűzhelyen és a kis tűzhelyen kívül kiskemence is épült a konyhában. (A mai takarék-tűzhely sütőjének őse.) Itt sütötték a kalácsot és a húsokat (4. I—III. ábra). A katlan mellé pedig „szapulóluk" is készült s a kiskemence alatt „fahel". Később a kemence mellé falazott tűzhely került a mai „csikó"-tűzhelynek megfelelő berendezéssel (4. ábra IV—VI.).

A nyitott kémény jó időben kiszívta a füstöt, de rossz időben — nyomott levegőben — nem működött megfelelően. Ezért a különböző tüzelőhelyek füstnyílásait, ill. szelelőlyukait meghosszabbították, ill. sárból készült kürtőkkel („szelelőlukakkal") látták el. (Velem 28. sz. 1849-ben épült.) Így kb. 1 m-rel megrövidítették a füstnek a kémény felé vezető útját. Ettől már csak egy lépés volt a zárt kéménynek a kemence szája fölé való építése olyan megoldással, hogy e kémény az összes tűzhelyek füstjét magába szívja a nélkül, hogy a füst a konyhába tódulhatna: a kemence fala felnyúlik a mennyezetig s a kemencebolt feletti üregbe torkolik a kémény, ill. tűzhely és katlan füsttere.[8] Ezzel a kémény, ill. konyha s a tűzhely fejlődése hosszú időre befejezést nyert. (Folytatjuk.)

Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején.

ABAI IMRE

Levéltári anyag:

Szombathely város levéltára. Városi jegyzőkönyvek 1608—31.

A történetírásnak célja nem események egymásutánjának elbeszélése, nem is a szereplőknek és cselekedeteiknek puszta bírálata, hanem mind a nemzet, mind az egyén szempontjából: emlékekből, elsárgult papírlapokról visszavarázsolni a kérdéses kor életét; megvilágítani a kor életének mozgató erőit, irányelveit, lelkét, rávilágítani megteremtődésének módjára, hogy benne ráismerjünk saját és nemzeti életünk eredetére, illetve fejlődési fokára.

Az emberi életben kevés az ünnepnap, az élet 98 százalékát a munka ütemében zajló hétköznapok alkotják. Ha életet akarunk látni, a szürke hétköznapokat és szereplőiket éppenúgy észre kell vennünk, mint a kiemelkedő eseményeket és

ezek szereplőit. Amikor Szombathely város XVII. század eleji igazságszolgáltatásáról beszélünk, akkor egy 4—500 lélekből álló kicsi, de eléggé zárt közösség egyszerű, hétköznapi életét akarjuk magunk elé állítani. Tesszük ezt nem leírás formájában, hanem azon elvek, törvények, szabályok, jogok, kiváltságok és büntetések ismertetésével, amelyek a XVII. század elején Szombathely város lakóinak közösségi és egyéni nyilvános életét irányították.

Mielőtt azonban érdemileg a tárgyra térnénk, azt kell eldöntenünk, hogy nevezhetjük-e Szombathelyt a XVII. század elején városnak, és ha igen, a városok melyik osztályába kell soroznunk?

A város szó a magyar nyelvhasználatban is elsősorban nem a helység nagyságára vonatkozik, hanem bizonyos jogi sajátságokat jelent. Ha egy település a történelem folyamán bizonyos mértéket elért, akkor arra illetékes hatóság (király, földesúr) megadhatta annak a városjelleget vagy a község kérelmére vagy a nélkül.[1] Ez a jelleg azt hozta magával, hogy a község bizonyos mértékű önkormányzatot nyert arra, hogy sajátos törvényei és szokásai alapján ú. n. városi életet folytathasson. Éppen ennek a városi életnek zavartalansága miatt kezdték meg az új városban mindjárt a törvények és szokások összeírását, amelyek a városi kiváltságot adományozó megerősítése után váltak kötelező erejűekké.

Ezt a fejlődési formát találjuk meg nemcsak az aránylag késői keletű magyar városoknál, hanem Európa majdnem minden országában. Így keletkeztek a német városok; Magdeburg községet pl. III. Ottó császár emelte városi rangra, ugyanő erősítette meg a város összeírt törvényeit és szokásait 999-ben; így keletkeztek a francia és flandriai városok is. Így jöttek létre a különböző városi törvényes szokásgyüjtemények, amelyeknek neve a német városoknál: Weichbildrecht, Banntaiding, Willkür; nálunk Jus civile, Statuta civitatis, Stadtrecht stb.

A magyar városok fejlődése folyamán háromféle város alakult ki: a civitas regia et libera (szabadkirályi város), a tulajdonképpeni, szoros értelemben vett város; a civitas privilegiata, kiváltságolt város; és az oppidum, mezőváros. A városok közé lehetne még számítani bizonyos értelemben a villa libera-kat, szabad telepeket, melyek ugyan nem városok, azonban szabad városokhoz kötöttségük miatt pl. Zsigmond törvényei is a városok között emlegeti őket.[2]

A legteljesebb jogú város, mint már említettem, a szabad

[1] A városi rangra való emelés a XVII. században nagyon gyakori lett a királyok részéről, akiknek a szabadkirályi városok külön jövedelmet jelentettek. A rendek — a községeknek hatalmuk alól való kivonását megakadályozandók — az 1687-es országgyűlésen törvényt kényszerítettek ki, amelyben további szabadkirályi városok alapítását megtiltották. 1687. 17. tc.

[2] Zsigmond II. decr. 1405. art. 4—8.

királyi város volt; felszabadítását közvetlenül a királytól nyerte, lakosainak a nemesekhez hasonló kiváltságaik voltak, csak a király, illetve az őt helyettesítő tárnokmester fennhatósága alá tartoztak. Közjogi vonatkozásban legfontosabb joga az országgyűlési követküldés.

A kiváltságolt város a rangsorban a szabad királyi város és a mezőváros között állott. Felszabadítója már nem a király, hanem a földesúr, kiváltságainak mennyisége és minősége kiváltságlevelétől függött.

Az oppidum vagy mezőváros a legalacsonyabb rangú a városok között. Kiváltságát és jogait földesurától nyerte, ki azt tetszése szerint vissza is vonhatta. A Jagellók korában valóban többször is megtörtént, hogy a földesurak ezen jogfosztó hatalmukkal éltek; ezért az utánuk következő időkben több törvénycikk is intézkedik, hogy a földesurak ezen városokat hagyják meg jogaikban és kiváltságaikba.[3]

Hogy valamely községről most, utólagosan, megállapíthassuk, hogy valóban város volt-e vagy sem, ahhoz a következő általános feltételek jelenlétének megállapítása szükséges.[4]

1. A város lakói évenként vagy két évenként szabadon válasszanak bírót vagy bírákat és esküdteket, kik minden ügyben a város törvényei és szokásai alapján önállóan ítélkeznek. Számukra más senki sem küldhet ki bírót.

2. Az év elteltével a városi közgyűlés (congregatio generalis) számadást kérhessen a bíráktól és esküdtektől, őket hűtlenség esetén perbe foghassa.

3. A lakosságnak ingatlan javaira vonatkozólag is legyen magántulajdonjoga és javairól szabadon rendelkezhessék.

4. A városi lakosság nem fizet földesúri járandóságot, hanem esetleg évenként megállapodás szerinti összeget.

Szombathely az 1600-as évek elején a legalacsonyabb rendű városok közé tartozott. Ez rögtön kitűnik nevéből, mely latinnyelvű iratokban „Oppidum Sabariae", magyarnyelvű iratokban „Szombathely Mezeováros". Hogy várossá mikor lett, megállapítani nem tudjuk, azonban már 1525-ben egy háromtagú küldöttség megy a város földesurához, a győri püspökhöz, a város kiváltságainak megerősítése ügyében.[5]

Városjellege 1600-ban egészen nyilvánvaló. A fentebb felsorolt minden feltétel a jegyzőkönyvekből igazolható. A jegy-

[3] 1552. 27., 30., 31. tc.; 1618. 18. tc. és 1622. 25. tc.

[4] Gróf Cziráky A.: Conspectus Juris Publici... Wiennae, 1851. c. VI. t. II. §. 710. p. 226.

[5] Schoenvisner: Antiquitatum et hist. Sab... Pest, 1791. 275. l. Ezen tényből arra következtethetni, hogy ekkor vagy nem sokkal előbb lett várossá Szombathely; azonban a város kiváltságainak megerősítéséről később is olvashatunk, s így lehetséges, hogy csak időlegesen adta a kiváltságokat a földesúr, s így azokat az idő leteltével újból meg kellett a városnak erősíttetnie. 1608—31 között ugyan ilyen újabb megerősítésről nincs tudomásunk.

zőkönyvek tanusága szerint a városi közgyűlés évenként választ magistratust, mely a város minden ügyében intézkedik. Aki ügyével más hatósághoz fordul, vét a város szabadsága ellen és ezért büntetése száz magyar forint, ami elég tekintélyes összeg, számbavéve, hogy a városban egy fél háznak az ára.[6] Ezt a büntetést nemcsak városi emberre rójják ki, hanem nemesnek is meg kell fizetnie, ha városi hatóságot illető dologban más hatósághoz fordul. 1613-ban találunk is ilyen esetet a városi jegyzőkönyvben.[7]

A másik feltétel, hogy a városi magistratus a város régi törvényei és szokásai alapján ítélkezzék, szintén megvolt Szombathelyen; az ítéletek kimondásánál olvassuk a formulát: „a város rigi teorvényei es szokassa szerént".[8] A felelősségre vonást láthatjuk nem egy hivatali hűtlenségi perben. A tulajdonjog és a szabadrendelkezés joga a sok örökösödési perből nyilvánvaló. A földesúrnak a szombathelyiek nem fizetnek járandóságot, hanem minden városi polgár a városnak fizet adót. Szombathelyen ugyan van földesúri járandóságot fizető birtok is, azonban ez a birtok nem tartozik a városhoz, nem a város lakói művelik, hanem a város területén álló várhoz tartozó győri püspöki jobbágyok, akik a város falain kívül a vár tövében, attól nyugatra álló házakban laknak.

A nyugateurópai és magyar szabad királyi városoknál is az idők folyamán (nyugaton XII. sz., nálunk XVI. sz.) úgynevezett városszövetségek alakultak ki; pl. Németországban a Hansa-városok, nálunk északon Kassa, Eperjes, Késmárk, Lőcse, Bártfa (Pentapolis), vagy a hét bányaváros (Heptapolis) alkotott egy-egy ilyen szövetséget. Ezeknek a szövetségeknek célja, hogy a városok szabadságait és jogait hathatósabban megvédelmezhessék esetleges támadások ellen, jellemzőjük bizonyos jogközösség, különösen az eljárásjogban. Biztosan nem tudjuk, hogy a szabad királyi városokon kívül más városok is tömörültek volna ilyen szövetségbe, de mintha ilyen szövetségnek nyomát lehetne látni Szombathelyen abban, hogy bizonyos meghatározott perekben és ügyekben nem egyedül a szombathelyi magistratus intézkedik, illetve ítélkezik, hanem a tárgyalásra meghívják a kőszegi, rohonci, csepregi és sárvári tanácsurak küldöttségét is.[9] Ebből következik, hogy valami kapcsolat a fentebb említett városok között kétségtelenül állott fenn, ha nem is volt az városszövetség.

Végeredményben tehát Szombathely a XVII. század elején teljesjogú, szabad mezőváros volt, melynek önálló, más városokétól nem egy dologban eltérő igazságszolgáltatását láthatjuk.

Az igazságszolgáltatás a XVII. században még nincs el-

[6] Prot. 1610. máj. 1. p. 176
[7] Prot. 1613. p. 124.
[8] A városi jegyzőkönyvek majd minden harmadik oldalán.
[9] 1613. p. 123. és több más helyen is.

választva a közigazgatástól, ez csak Mária Terézia korában következik be. Ezért az alábbiakban is nemcsak a mai értelemben vett igazságszolgáltatás fogalma körébe eső dolgokról lesz szó, hanem adminisztrációs tevékenységekről is.

Szervezet.

Az igazságszolgáltatás szerve, hatósága, a város életének felügyelője, vezetője, a visszaélések büntetője a városi magistratus, a városi tanács.

A városi tanács két részből áll: belső és külső tanácsból. Tagjainak száma a város nagysága szerint változik. A belső tanács tagjai: a bíró (judex), a városkapitány (capitaneus), némely helyen van városgazda is (consul), a tanácsosok vagy esküdtek (senatores) és a város jegyzője. A külső tanács tagjai a választott városi képviselők. A tulajdonképpeni hatóság azonban a belső tanács.

Az ország általános törvényei előírják, hogy a városi tanácsot minden esztendőben, hacsak a városnak másképpen intézkedő külön kiváltsága nincs, meg kell újítani, vagyis újra kell választani. Szombathelyen ez a tisztújító gyűlés minden esztendőben április végén vagy május elején történik, pontosabban: a Szent György nap után következő első szabad (hétköznapra eső) törvénynapon, csütörtökön.

A tisztújító gyűlések jegyzőkönyveiből megállapíthatjuk, hogy kik alkotják Szombathely város tanácsát és a tanács segédszemélyzetét. Rendszerint a következő tisztviselőket választja a városi közgyűlés: bírót, 12 esküdtet vagy tanácsost, 2 hadnagyot, 2 vásárbírót, 2 céhmestert, 1 főhegymestert, 2 mezőőrt, 2 bormestert, 1 városszolgát. Pontos előírás azonban arra vonatkozólag, hogy milyen tisztségeket kell betölteni és hány tisztviselőt kell egy-egy tisztségre választani, valamint a választásnak paragrafusok által való szabályozása ebben az időben Szombathelyen még csak fejlődőben van. Állandó szám csak az esküdteké; 1609-ben pl. a rendes bíró mellé még három más bírót is választ a közgyűlés a peres ügyek gyorsabb elintézése végett, s ugyanekkor nem két, hanem 3 mezőőrt, a főhegymester mellé 2 hegymestert és három városi számvevőt is választanak.[10] 1627-ben 2 új tisztséget állít fel a városi tanács: a szántásispánságot és az erdőispánságot.

A tanács megválasztásának módja városonként változik. A bírót legtöbb helyen a külső tanács választja, mely áll a város közönsége által utcánként vagy negyedenként választott képviselőkből, akiknek száma természetesen szintén a város nagysága szerint változik, s az északmagyarországi városokban 50—100 között mozog. Szombathelyen 1628-ban határozzák meg először pontosan a képviselők számát, amikor is a városi jegyzőkönyvben a május elsejei gyűlés határozatai között ol-

[10] Prot. 1609—12. p. 3—5. és 9—10.

vassuk: „vegeztek Byro Uram es az Egesz Tanács Urajmek es az egesz Varass mind Egyutth leven hogi minden uchabull legienek ketth ketth avagy harom valasztott emberek hogy ha mykor kiunantatik nemynemeo dolgokban jelen legyenek az keosegh kepeben.

Kam uchabull --- --- --- --- --- --- --- 4
Feol uchabul --- --- --- --- --- --- --- 3
Gyöngyös uchabull --- --- --- --- --- --- 4
Forro uchabull --- --- --- --- --- --- --- 3
Karychabull --- --- --- --- --- --- --- --- 5"[11]

1628-ig minden valószínűség szerint a bíró választása nem képviselők által, hanem népgyűlésen történik. Ez a népgyűlés az 1600-as évek elején Szombathelyen nem jelent valami túlnagy sokadalmat, mert az egész város lakossága nem több 5—600-nál; ha ebből a számból leszámítjuk a gyermekeket és asszonyokat, a választók és választhatók száma 100-nál semmiesetre sem több. A népgyűlésen történő választás mellett szól az is, hogy a tisztújító gyűlések jegyzőkönyvi szövegében mindig bent van, hogy „egiut leven az egesz Varass".[12]

Az esküdtek vagy tanácsurak választása a selmeci jogban élő városokban az új bíró és a régi tanács négy tagjára tartozik. Szombathelyen viszont így történik: az új bíró választ maga mellé négy tanácsost, azután a város választ négyet, és az így megválasztott nyolc esküdt választ maga mellé ismét négyet.[13]

A többi tisztviselőket a bíró és a tanács együttesen választja. Minden tisztség, a bíróságot kivéve, csak egy évre szól.

Az így megválasztott magistratusnak csak egy része az, mely intézi a város ügyeit és pedig rendszerint a bíró és a 12 tanácsúr. Szombathelyen azonban az esküdteken kívül mások is szerepelnek bíráskodási ügyekben, pl. még a céhmester is,[14] s csak később korlátozzák az esküdtekre ezt a hatalmat. Azonban szavazatilag sohasem vesznek részt a gyűléseken: a mezőőrök, számvevők, szántásispánok és a városszolga.

A városi tanácsnak nagy tekintélye van a városban. A lakosságnak a tanácsot összességében és minden egyes tagját különkülön is — még a városszolgát is — tisztelnie kell; aki ez ellen a tisztelet ellen vét, annak büntetése 20 forint.

A tanács joghatósága.

A tanács joghatósága alanyi szempontból kiterjed elsősorban minden városi polgárra. Városi polgár az, akit a város a fennálló szabályok szerint polgárai közé felvesz. A felvételt

[11] Prot. 1626—31. p. 139.

[12] Prot. 1609—31. közötti kötetek választási jegyzőkönyvek.

[13] Prot. 1610. p. 218. Itt találjuk először a választás ilyen szabatos leírását. Lehetséges azonban, hogy már előbb is így történt.

[14] Prot. 1609. jún. 1.

kérheti az, akinek a város területén háza van, vagy ha nincs, már több mint három esztendeje itt lakik, szabadfoglalkozású, becsületes, büntetlen előéletű egyén. Ha ezt róla a város lakói bizonyítják, vagy talál kezeseket, kik érte jótállanak, akkor leteszi az előírt taksát (10 forint) és esküt, beírják a város könyvébe, és így teljesjogú városi polgár lesz. Az eskü, melyet tennie kell, a következő: „Isten teged ugi segelljen telljes szenttharomsagh egy bizon Isten hogi az egesz Varassnak igaz lesz myndenekben valami az keozeonseges Varassnak javara es megh maradasara nez es valamitt az byró es az Tanach es az Egesz Varass az Varassnak keozeonseges javara az Varas vegeze annak engedelmeskedsz es valamit latsz avagi hallasz az Varassnak karara es veszedelmere az byronak be mondod es ha idegen seller be izene az Varassba a biro hire nekeoll be ne fogadhass senkit Isten teged ugy segelljen".[15]

A városi polgárok között vannak nemesek és nem-nemesek. Bár a XVII. század városi életét a nemesség és a városok közötti torzsalkodás jellemzi, ennek éppen az a legfőbb oka, hogy a városok vonakodtak felvenni a nemeseket a polgárok közé. Vonakodásuk oka az volt, hogy a nemesek a városban is élni akartak kiváltságaikkal. Végül általános törvény intézkedett arról, hogy a városban lakó nemes köteles magát felvétetni a város polgárai közé. Szombathelyen elég sok nemes van a városi polgárok között, és nem egyszer közülük kerül ki a város bírája is.

Nem lehettek városi polgárok a zsellérek és a szolgák. 1628-ban azonban a zsellérekre vonatkozólag a következő végzést olvassuk: „Az Sellerek feleoll valo Allapoth hogy Elseoben ők is tartozzanak megh eskünnyi es az Varass keonyveben feolvetetni, minden esztendeoben kiki mind az eo erdeke szerént, Azokis az kik hazatt byrnak mert az adott az haz berbell fizetyk megh".[16] Tehát ekkor már a zselléreket is felveszik a város könyvébe, azonban polgárjogot nem adnak nekik. Természetesen, ha a szolgák és zsellérek nem is tartoznak a városi polgárok közé, azért a városi tanács joghatósága rájuk is kiterjed.

A városi tanács joghatósága bizonyos esetekben idegen, nem a városban lakó nemesekre, városi polgárokra, jobbágyokra, zsellérekre, szolgákra is kiterjed, ha t. i. valami törvényszegést követnek el a város területén vagy a város területén kívül (de nem más szabad város területén). — Ha városi polgárral, zsellérrel, a városban lakó szolgával van dolguk, az elsőfokú bíróság mindig a városi tanács. Erről intézkedik Zsigmond király II. decrétuma: „Ita nunc quoque volumus ut si alicui personae regnicolae vel extraneae, in aliqua civitatum, oppidorum et villarum liberarum nostrarum per aliquem cujusvis

[15] Prot. 1626—31. k. 45. o. — A polgárrá levés ilyen módja is úgylátszik csak 1628-ra alakul ki, aminthogy ezt az évet vehetjük a végleges rendezés évének is minden szempontból.

[16] Prot. 1626—31. k. 46. o.

status existat, et conditionis aliqualis injuria offensa, vel damnum fuerint irrogata vel illata; tunc talis laesus vel damnum passus, primo coram judice illius civitatis suam debeat prosequi justitiam".[17] Ugyancsak Zsigmond II. decretumában hatalmat ad a városnak a gonosztevők megbüntetésére ekképpen: „Ita et nos in praesenti sanctione duximus statuendum: quod de caetero, pro conservanda pace proque civitatum et villarum uberiori tranquillitate, pro viarum securitate, pro itinerantium commodo, ut malefactoribus delinquendi materia subtrahatur; omnes et singulae civitates ac libarae villae seu judices et jurati earundem, cujusmodi malefactores, qui in eorum territoriis maleficia perpetrarunt (quemadmodum et nobiles, ex gratia et donatione regia facere possent) condemnandi, et debitis puniendi suppliciis plenam et liberam habeant facultatem salvo; si ipsi rei vel suppliciis digni a regia majestate, veniae gratiam obtinuissent superinde".[18] Ez a törvény, amint majd később látni fogjuk, bizonyos megszorításokkal Szombathelyen is érvényben volt.

Tárgyi vonatkozásban a városi tanács joghatósága kiterjedt a város minden dolgára: joga van törvényeket hozni, azokat sanctioval ellátni — hogy mai szóval éljek —, szabályrendeleteket alkotni, melyeknek minden a városban élő ember engedelmeskedni tartozik a megszegőkre kiszabott büntetés terhe alatt, mely büntetés végrehajtását a város mindig ki tudja eszközölni. A városi tanács szabályozza a polgárok gazdálkodását, felügyel erkölcsi életükre, beleszól magánéletükbe, mindenre és mindenkire kiterjed a figyelme.

A tanács intézi a város gazdasági ügyeit. A városnak van birtoka, melyet a polgárok művelnek. Hogy hogyan műveljék, mit vessenek, mikor arassanak, a tanács határozza meg. A tanács végzi a földosztást, mert Szombathelyen ekkor még közös gazdálkodás folyik. Rendeleteket hoz, hogy mely földrészek, mely dűlők tilosak.

A tanács intézi a közigazgatási ügyeket, előtte történnek a ház- és birtok-adás-vételek, hagyatéki tárgyalások, szerződéskötések, stb.

Joghatósága kiterjed a rendőri ügyekre, közegészségügyre, polgári és büntető bíráskodásra.

A tanács Szombathelyen is — a többi városokhoz hasonlóan — intézkedéseiben és ítéleteiben háromféle törvényre, illetve törvénygyűjteményre támaszkodik: az ország általános törvényeire (generale decretum hujus regni), a város törvényeire és végül a város szokásaira. Ha ellentét van az általános törvény és a város valamelyik külön törvénye között, akkor a város külön törvénye az irányadó, amint ezt egy 1614-i ítélet indokolásában olvashatjuk, ahol a tanács kimondja, hogy az

[17] Zsigmond II. decr. 1405. art. 8. §. 3.
[18] Zsigmond II. decr. 1405. art. 5. §. 2.

ország törvényei nem kötelezők, mert a városnak az esetre vonatkozólag külön törvényei és szokásai vannak. Az általános törvényekre azonban majdnem minden per folyamán többször is hivatkozik hol a védő, hol a vádló, pontosan idézve a törvény paragrafusait, de az ítéletek indokolásában is találunk ugyanilyen hivatkozásokat.

A bíró.

A nagy hatáskörrel felruházott tanács élén áll a bíró. Szombathelyen három esztendőre választják a fentebb már leírt módon. Bíróvá rendszerint már egy-két évig városi tisztséget viselt embert választanak. Megválasztása után a következő esküt kell tennie: „Isten teged ugi segeljen tellies szentharomsag egy bizon Isten az te igaz hitett (!) hogy az biroságban igazul el jarsz mindenbe Eleoted peorleoknek igaz teorvent es igaz executiot tesz tehetseged szerint es valaminemeo titkott vagy tanachot vagy valakinek vetkett vagy az keosegh keozeol vagy az tanács keozeol eledbe be viszen avagy be mond senkinek ki mondoja avagy ki jelenteoje nem lesz es senkitt szemell szerint ki nem mondsz hanem magadnak titkon igazann meghtartod hanem szüksegh kivánja az titkott avagy vetkett szabad az Tanacs elejbe adni ebben penigh sem Attjafiusagott sem ajandekott sem szemelt nem mondvan hanem tehettseged szerint igazan ell jarsz Isten teged ugy segelljen".[19]

A legnagyobb tekintélye a tanácstagok közül a bírónak van, amint az övé a tanácstagok közül a legnagyobb hatalom is. A város minden lakójának tisztelnie kell, ha bárhol találkozik vele, meg kell süvegelnie. Bármilyen tiszteletlenség büntetése 4 forint. Azonban ez az összeg csak a minimális büntetés, mert a sértésnek súlyossága szerint lehet 12—20—40 forint is. Az ilyen büntetéseket a bíró minden eljárás nélkül egyszerűen behajthatja a bűnösön, akár végrehajtás útján is. A legnagyobb (40 forint) büntetést az fizeti, aki a bírót a saját házánál sérti meg. Sértésnek számít az is, ha valaki a bíró jelenlétében egy harmadik embernek nem illő, drasztikus szavakat mond. A nemes sem kivétel ez alól a törvény alól. 1628-ban egy városban lakó nemes szidta a bírót, mert feleségét törvénybe idézte; a bírónak a fülébe jutott a dolog, 20 frt-ra ítélte a nemest, s az ítéletet végre is hajtották rajta. A bírónak azonban nemcsak tisztelet jár, hanem engedelmesség is. Az engedetlenség büntetése általánosságban szintén 4 frt., de ez is csak a minimális büntetést jelenti, mert van olyan eset is, hogy az engedetlent 40 frt-ra büntetik, sőt 1628-ban a városi tanács törvényt hoz, melynek értelmében az, ki nem engedelmeskedik a bíró ítéletének, „szamkivetett legyen az Varos keozeoll".[20] Ha az ilyen

[19] Prot. 1626—31. k. 45. o.
[20] Prot. 1626—31. k. 140. o.

büntetést végrehajtani nem tudják, akkor átváltoztatják 3 napi kézi kalodára és 3 ráverésre.[21]

A bíró hatásköre, míg a többi tisztségek ki nem fejlődtek, igen tág volt. A tanács addig tényleg csak tanács volt a bíró mellett, különben a bíró végzett minden kötelezettséget. A XVII. század elejére azonban már kifejlődnek a különböző tisztségek, mint a vásárbíró, hegymester, bormester stb., s így a bíró hatásköre is megszűkül, bár kétségtelen, hogy felügyeleti joga folytán ezután is vezetője marad a város életének, de az egyes tisztségeket személyesen már nem gyakorolja.

Ezután is a bíró joga és kötelessége marad: kihágási ügyekben egyedül ítélkezni, a büntetést kiróni és behajtani vagy behajtatni; a hozzá panaszra jövőknek kétes ügyeikben tanácsot adni, illetve — ha megkérik — apróbb perpatvaraikban békebíróként ítélkezni; bírói foglalásokat végrehajtani, adósságot rövid úton behajtani, — mely rövid úton való behajtás abban áll, hogy az adósnak 15 nap haladékot ad, mely idő alatt az köteles tartozását megfizetni, ellenkező esetben ingatlan birtokából elégítik ki a hitelezőt; ha valaki hozzájön panaszra másik polgár ellen, köteles a másikat megidézni és kihallgatni a kérdéses ügyben; kötelessége felügyelni a város vagyonállagára, a vagyon hasznára, anyagi kártérítés kötelezettsége mellett is; az adóhátralékok beszedésénél köteles személy szerint jelen lenni; helyszíni szemlére menni, valahányszor a szabad földekből foglalnak; az utakat és dűlőket ellenőrizni; „ha valaki mindenféle szedést 8 napra nem hozza be, a biró veszi meg rajta a dupláját"; a bírónál van a város mértéke, köble, a gabonát árulóknak ő méri le a gabonáját; ő ügyel arra, hogy a kerítések jó állapotban legyenek; ha nem találja őket jónak, a tulajdonos a bíró által meghatározott határidőn belül tartozik megjavítani; a javításra szükséges anyagot a bíró utalja ki a város harasztjából; kötelessége a mezőn okozott kárt megbecsülni; felügyelni arra, hogy városi lakos vidékre ne menjen dolgozni; ha mégis elmegy, tiltsa ki a városból; ő elnököl a tanács ülésein és a törvénykezéseken; ő jelöli ki esetről esetre a végrehajtásra kiküldöttek személyét, kik, ha megbízásának nem tennének eleget, 12 frt.-ot fizetnek; ő jelöli ki utcánként a tizedeseket, kijelöli, kik menjenek erdőt vagy mezőt őrizni; ha a város valami perbe keveredik, ő képviseli.

A bírónak fix fizetése vagy javadalma nincs, azonban bármilyen címen kirótt rendbírságból, büntetésből, megítélt kártérítésből részt kap. Még pedig, amikor az elsorolt esetekben egyedül jár el, az összeg $^2/_3$-a az övé; ha testületi ítélet útján történik a büntetés vagy kártérítés kivetése, rendszerint úgy határoz a törvényszék, hogy $^1/_3$ rész a bíráké (hogy hogyan osztoznak, alább látni fogjuk), $^1/_3$ a városé és $^1/_3$ a felperesé.

[21] Prot. 1613. k. 176. o.

Ezen kívül 1625-ben pontosan szabályozzák, hogy egyes eljárások megindításánál mennyit kell fizetni a bírónak: „Ha valaki biro Uram eleében hivat valakit tartozik biro Uram eleotth egy penzt le tenni az varas szolgajanak den 1. Ha pedigh külseo ember leszen den. 4 az varas szolgajanak den. 1. Ha pedigh biro Uram eleot tartoztatni akar valakit az tarto penz den. 1. feoemberteol den. 4. A biro Uram altal ha valaki megtartoztat valamit az tilalompenz den. 1. Az kulseo embernek den. 4. Ha pedig az tilalom ellen ki adja biro Uram hire kivül frt. 4. Vagy videki vagy varasi azon kivül az tilalmon marad. Ha pedig biro Uram hire nelkul maganal akarminemeo marhat megtart az is frt. 4.

Ha pedig valaki convincaltatik es az peoreoseok azután megegiezednek(!) is az birak reszet sem az peres fel sem az biro megh ne engedhese es az tanach megh ne engedhese ha nem tartozék az biro éppen megh venni valamint az convictio leszen melynek harmad resze a biroe ket resze a tanácse.

Verbirsag kekmutatas az is den. 80. Az boszu mondas is den. 80. De az boszu mondast biro Uram meglatassa es az panaszt is, Ha szeokeottet tartoztat valaki videki ember den 80. Ha pedigh az ki tartoztatja az den. 4. Az varasi ember den. 1. Ha ismegh varasi ember tartoztat videkit az is den. 80.

Ha varasi ember negy keobleon kivül el ad tartozik az videki den. 4. Ha pedig videki ember ad el den. 4. Ha pedig keten lesznek avagy teobben mindegyik tartozik den. 4. Az mi az vasarbiro dolgat illeti sokadalomkor semit se vehetnek mert mindaz biro uramnak jar tartozik biro uram egy ebedet avagy vacsorat adni. Ha csikot avagy halat hoznak derekassal abbul valo resz mindenik biro uramnak jar az szeker szambul egy meszely csik vagy egy funt hal . . .

Ha pedig akarminemeo labas marha tartoztatik megh biro altal és ha teorven szerint szabadul feol az het penz den. 40 minden szemeli".[22]

A bíró jövedelme tehát ezekből a részesedésekből alakul; és az ügyek számát tekintve, egy-egy esztendőben átlagosan kb. 150—200 frt-ra rúg.

A bíró és esküdtek rendszerint jó barátságban élnek egymással, a kérdéses harminc esztendő alatt mindössze egyszer, 1610-ben, történik meg, hogy komolyabb, a tettlegességig fajuló összetűzés keletkezik a bíró és esküdtek között.[23] Az összetűzés okát a jegyzőkönyv nem említi. Ekkor a bíró perbe is fogja az esküdteket, illetőleg panaszt tesz ellenük a városi közgyűlésen. A városi közgyűlés úgy határoz, hogy vagy válasszanak maguknak erre az esetre bírót, akár szombathelyit, akár más városit, vagy egyezzenek ki. A bíró és esküdtek az utóbbit választják. A város bírájával kapcsolatban még egy pert talá-

[22] Prot. 1625. máj. 3.
[23] Prot. 1610. (1609—12. k. p. 170.)

lunk a jegyzőkönyvekben és pedig 1609-ben.[24] A pert a bormester indítja ellene azért, mert a bíró még hivatalának idején elcsapta őt és a bormesteri hivatalt maga foglalta el.

A bíró tisztségéről lemondhat, azonban csak a minden esztendőben történő tisztújító gyűlések alkalmával; év közben nem mondhat le. Három esztendő eltelte után hivatala megszűnik, azonban a kiérdemesült bírót újból meg lehet választani akár a közvetlenül következő három évi időtartamra is. Innen érthető az, hogy 1608—1631 között Szombathelyen mindössze három bíró szerepel.

A bíró a tanács tagjai közül választhat valakit, aki őt a bírói teendők ellátásában akadályoztatása esetén helyettesítse; ez a helyettesbíró. Hivatala teljesen a tényleges bírótól függ mind hatáskörre, mind időtartamra nézve. Kijelölhető egyes esetekre vagy az egész esztendőre, az ügyek egy fajára vagy az összes ügyek intézésére. Szombathelyen azonban csak esetről esetre szokott a bíró ilyen megbizatást adni.

Az esküdtek.

A városi tanácsban a bíró után — mivel városgazda és városkapitány ebben az időben Szombathelyen még nincs — a legnagyobb hatalmuk és tekintélyük az esküdteknek vagy tanácsuraknak van. A városi polgároknak őket is tisztelniök kell testületileg és egyenként egyaránt, nekik is engedelmeskedni tartoznak, azonban az engedelmesség már csak a testülettel szemben kötelez. Választásuk módját már fentebb említettem. Hivatalbalépésükkor a következő esküt teszik: „Isten teged ugy segelljen telles Szentharomsag egy bizon Isten az te igaz hiteod, hogy minden te eleotted peorleoknek igaz teorvent es igaz executiot tesz tehettseged szerint Attiafiussagott adomant felelmett hatra hagyvan es valami Tanacsban leszen vagy az Varasnak keozeonseges javara vagy a Tanacsnak magaban valo vegezesse es az teorvenben vox mondas annak ki mondoja nem leszel senkinek hanem megh tartoja es valamitt latsz avagi hallasz aszt be mondod az byro urnak ki az varasnak karara vagyon Isten teged ugy segelljen".[25]

Az esküdtek hatalmukat a bíró fősége alatt gyakorolják; bíró nélkül az esküdtek ülésén hozott törvények, ítéletek érvénytelenek. Ritkán ugyan szerepelnek két-háromtagú bizottságokban is, mint pl. birtokbaiktatásoknál, végrehajtásoknál, házvallásoknál stb., de ilyenkor is a bíró „képében", helyette működnek.

A tanácsurak kötelessége és joga, hogy minden törvénynapon pontosan megjelenjenek az üléseken, ott véleményt mondjanak az ügyek felől, a bírót tanácsukkal segítsék, kétes ügyekben szavazatukkal döntsék el az ítéletet. A tanácsülés napja —

[24] Prot. 1609. máj. 1.
[25] Prot. 1627. p. 45.

amint hívják: a törvénynap — Szombathelyen minden hét csütörtökje;[26] ha ez ünnepre vagy más akadályozott napra esik, akkor a törvénynap elmarad. Ezen a napon kívül is bármikor hívhat össze a bíró megfelelő okból rendkívüli gyűlést.[27] 1627-ben elhatározza a tanács, hogy aki a tanácsurak közül megfelelő súlyos kimentő ok nélkül a gyűlésről hiányzik, azt megbüntetik: „Ismegh valaki jelen nem lenne az Varasi Uraim keozeol akar ki legyen egy forint az birsaga aztt az kik ielen lesznek az birsagott keozeonsegessen megh igyák".[28]

A vásárbírák.

A város ezen tisztviselőinek nevéből arra lehetne következtetni, hogy dolguk csak vásárok idején volt; azonban a jegyzőkönyvek tanusága szerint kötelességük nagyon sok és súlyos: ellenőrzik a városban folyó kereskedelmet és beszedik az egyes kereskedelmi ágakra kivetett városi illetékeket.

Kötelességük felügyelni, hogy mindenki a város által meghatározott mértékkel mérjen, minden kereskedő és bárki más, ki a város területén bármit forgalomba hoz, megtartsa a városnak a kereskedelemre vonatkozó különleges törvényeit és szokásait. Nekik kell a városszolgával végigjárniok a várost és beszedniök az úgynevezett „álláspénzt", melynek összege szekerenként 2 pénz, vagy ha nem szekéren, hanem kosarakban vagy más edényben árulják a kereskedelmi cikket, akkor állásonként egy-egy pénz. Ha valaki csemetét vagy szalmát árul, az álláspénz — valószínűleg a szemét miatt, mely az ilyen áruk helyén marad vissza — 80 dénár. Mészből is részt kell adni a kereskedőnek, azonban arra vonatkozólag, hogy ez a rész mekkora, a jegyzőkönyvben csak annyit olvashatunk, hogy a vásárbírák a meszet is megmérjék és a részt megvegyék.

Ezen kötelességeken kívül mintegy állandó foglalkozásuk, hogy minden héten végigjárják a helybeli „kufárokat", és beszednek tőlük minden héten egy-egy pénzt. Ha vidéki ember nem vásár napján, hanem más napon hoz valamit be eladni, akkor a vásárbírák dolga, hogy megvegyék rajta az álláspénzt, melyet ilyenkor nem szekerek és edények után számítanak, hanem az árusok személyszáma szerint.

A vásárbíráknak végrehajtó és büntető hatalmuk nincs. Ha valami rend- vagy törvényellenességet tapasztalnak, azt a bírónak kell jelenteniök, aki az ügyben tovább vagy egyedül vagy a tanáccsal együtt eljár.

Hivatalbalépésükkor esküt nem tesznek, értük a bíró és a tanács személyenkint és együttesen felelős. Ha hűtlenségen érik őket, a bíró és tanács köteles az általuk okozott kárt megtérí-

[26] Prot. 1627. p. 50.

[27] Nagyobb polgári és bűnügyek tárgyalása majdnem mindig rendkívüli napon történik, mert ezek tárgyalása eléggé hosszadalmas.

[28] Prot. 1627. jún. 27.

teni, viszont joguk van arra, hogy a hűtlen vásárbírák ellen keresetet indítsanak és a megítélt kártérítést maguknak megtartsák.

A hadnagyok.

A városoknál a hadnagyi tisztség mint rendőri hivatal a XVI. században fejlődik ki; addig a bíróhoz tartoznak a rendőri ügyek is. A város őrzésére a város lakói közül rendelnek ki embereket. Felosztják a várost negyedekre és meghatározzák, hogy melyik ház mikor és hány embert tartozik állítani a város őrzésére. A nagyobb városokban egy-egy ilyen negyed legénységének élén áll a hadnagy, német helyeken a „Viertelmeister".

Szombathelyen a rendőri szolgálat megszervezése nem negyedes beosztással, hanem utcánként történt.[29] Az egyes utcák beosztott városőrzőinek élén állanak a tizedesek és ezek felett áll a két hadnagy.

A hadnagyok kötelességeiről és jogairól így intézkednek a városi törvények: „Az hadnagy uraim Tisztihez valo Allapotrull: Tartoznak az hadnagyok szorgalmatosan eljarni az varas eoreozesbe eljeonni minden elos(!) nappal ha valakit gonoszsagba talaland vagi ejel vagy napal tartozek megfogni ha ejel valakit megfog napig maganall vagy toronban szabad legyen tartani Nap feoll keoltheigh az uthan birosag kezebe adni.

Ha pedigh nem Criminalis joekezeseghez (!) alatt el bochathatja de ha Criminalis biro uramnak kezebe adgia az fogsager az hadnagy den. 80 penzt vehett.

Ha pedigh biro uram az varas szolgaja altal hivatand el nem jeovend ha nem hadnagy általl fogattatik megh az hadnagy megh veheti az den. 80 az biro uram is az eo igaszsagatt.

Ha valaki az keosegh keozeoll az varas eorzesben ithon vagyon szolgaja nem leven chak giermeket küld az hadnagy uj ha kuldjeon (!) es az niolc penzt megh vehesse rajta. Annak uthanna az varas eorzeseo mindenek eleo aljanak az harangh szokor ha pedig kesseon az uthan jeon eleo ugjan megh vehesse az niolc penzt.

Ha valakitt az hadnagy ejeli ideon az uczakon talal vagy szitkozodnak vagy verekednek vagy kialtanak es enekelnek es gyertyat lampas nelkeol hordoznak megfoghassa es den. 80 penzt vehessen ha pedigh kik varasan valaki teorvetest vagy nappal vegye el az hadnagy az... elvegezte es ha akkor meg nem talalja avagy meg nem foghatja annak utana is megh nem engedje ha nem megh büntetesek.

Ha valakitt zemelli zerint melleje hivan az eo tisztiben meleje nem megyen az hadnagy uram den. 80 penzt vehessen rajta.

Az tizedesek az eo tisztjegh szerint hadnagyoknak engedelmesek legyenek es tisztesegel legyenek mindenhon".

[29] Ez a rendelkezés is 1627-ből datálódik.

A hadnagyok, bár esküt nem tesznek, hűséggel tartoznak eljárni hivatalukban. A kötelességmulasztást a város törvényei esetről-esetre 12 frt büntetéssel sújtják. 1619-ben az egyik hadnagy éjtszaka paráznaságon ért két embert; nem fogta el és nem kísérte be őket, ezért a hadnagyot 12 frt-ra bünteti meg a tanács.

A két hadnagy tisztét egy időben gyakorolja; valószínűleg csak maguk között osztják be, hogy melyikük teljesít éjjel és melyikük nappal szolgálatot. Fizetésük nincs, kivéve a fentebb közölt városi törvényben megállapított büntetés- és fogolytartási pénzből származó jövedelmet.

Bormesterek.

A bormesterek hivatala a borkereskedelemmel függ össze: csak olyan városokban vannak, ahol a városnak saját bora és saját korcsmája van. Szombathelyen — ha nem is számít bortermő vidéknek — mind a város, mind az egyes polgárok termelnek bort. A város borának kezelésére, kimérésére, valamint a termelők borértékesítésére való felügyelet tartozik a bormesterek hatáskörébe.

Az 1600-as évek elején minden esztendőben két-két bormestert választanak. Hogy ki választható bormesterré és ki nem, ekkor még nincs meghatározva. Hivatalukat ekkor még a bormesterek is, mint a többi városi tisztviselők, egy évig viselik. 1611-ben kezd kialakulni a gyakorlat, mely később törvénnyé is lesz, hogy az esküdtek három bormestert választanak, de mindig csak egy-egy hónapi időtartamra.[36] A három bormester közül kettő az esküdtekből kerül ki, egy pedig nemtanácstag. Az egy hónap elteltével a bormesterek számadást nyujtanak be a városi tanácshoz és vagy megkapják a fölmentést, vagy felelősségre vonja őket a tanács, ha valamit nem talál jónak.

A városnak a borkereskedelemre vonatkozólag igen szigorú törvényei vannak, amint azt alább látni fogjuk. Ezen törvények megtartására ügyelnek fel a bormesterek. A város korcsmájában ők „akolják meg", vagyis mérik le hiteles mértékkel a város borát; ők figyelnek arra is, hogy a korcsmáros lelkiismeretesen kezelje és mérje a bort; ha szükséges, ők szereznek be bort a korcsma számára; ha már a város bora elfogyott és a tanács megengedi, hogy egyes termelők is mérhessenek ki, akkor is ők mérik meg azoknak a borát is s csak az általuk lepecsételt hordóból szabad bort árusítaniok a polgároknak.

A három bormester mindig testületileg gyakorolja a hivatalát, és így egymásra is vigyáznak. Jövedelmük a közös borkóstolókon és egyéb alkalmi ivásokon kívül nincs.

[30] Prot. 169—12. k. 317. o.

Hegymesterek.

A hegymesterekről csak nagyon keveset olvashatunk ezekben az időkben a városi jegyzőkönyvekben. Mint nevük is mutatja, ők a szőlőhegybirtokosok közvetlen elöljárói és egyúttal képviselői is a városi tanácsban. Választásuk a tanácshoz tartozik. Mint már említettem, 1609-ben az esküdtek egy fő- és két hegymestert választanak; 1610—18 között általában kettőt, 1618 után már mindig hármat választanak, úgyanúgy mint 1609-ben.

A hegymesterek tisztjéhez tartozik a szőlőhegyben előforduló, vagy a hegyet érintő minden vitás ügy (területi kérdés, lopás, kihágások stb.). Önállóan azonban nem intézkedhetnek, csak javaslatot tesznek a tanácsnak, és a tanács hoz törvényt, szab ki büntetést, vagy mond ítéletet. Ők állapítják meg, hogy mikor lehet megkezdeni a szüretelést, mikor kell kapálni, mikor kötözni a szőlőt. Ők rendelik ki a hegypásztorokat a szőlő őrzésére. A város szőlőinek kezelésére ők ügyelnek fel. Hivataluk egy évig tart. Kötelességmulasztás esetén ők is, mint a többi tisztviselők, 12 frt-ot fizetnek.

Szántásispán.

A szántásispán hivatalát 1628. máj. elsején állítja fel a város.[31] Ezen első alkalommal két embert választ a tanács erre a tisztségre. Kötelességük a következő, amint ezt ugyanakkor törvényszerűen megállapítja a városi tanács: „Vegezte eo kegyelmeok egesz varassal hogy az Varass szamara az szantast rend szeryntt az kire kereoll tehat mynden ember egy holdott szantchon ha valaki el mulattja tehatt egy forint az birsaga kett resz az byro urame harmad resze az Ispane az ki az szantashoz leott".[32]

Erdőispán.

Az erdőispán hivatalát ugyanakkor állítják fel, amikor a szántásispánét, tehát 1628-ban.[33] Kötelessége azonosnak mondható a mai erdőkerülőével. Neki — mivel nála nem lehet büntetéspénzből származó jövedelem — rendel a város fizetést is, és pedig egy évre nyolc rajnai forintot és egy pár cipőt.[34]

Városszolga.

A városszolga a mai falusi kisbíró elődje. Kézbesítő, izenet-, idézésközvetítő, hirdető stb. Külön fizetése nincs, csak az a jövedelme, amit esetenként keres azon szabály szerint, amelyet fentebb a bíróval kapcsolatban közöltem.

[31] Prot. 1628. p. Az első szántásispán Chygan Márton, melléje beosztott segítsége Eőry Miklós.
[32] U. o.
[33] Prot. 1628. p. 129.
[34] U. o.

Bár tisztsége alacsonynak látszik, a városi tanács intézkedése folytán személyét mégis tisztelet illeti: „Az Varas szolgajanak minden ember az keosegh kezeoll tiszteseggel és minden engedelmesegel lenni minthogy nem az maga dolgaban jar eo nem az maga akarattjabul hanem biro Uram parancsolattjabul".[35]

Céhmesterek.

A városi tanács minden esztendőben választ két céhmestert is, akik nevükkel ellentétben semmiféle kapcsolatban nincsenek a céhekkel. A céhmester ugyanis itt Szombathelyen ebben az időben annyit jelent, mint templomgondnok, templomszolga, sekrestyés egy személyben.[36] Egyet választanak „az Szent Marton egyhazahoz" és egyet „Boldogh Aszony egyhazahoz".[37]

A céhmesterek kötelessége a templom szükségleteiről gondoskodni, vagyonát kezelni, az istentiszteletek idején segédkezni, a templomot tisztán tartani. A templom vagyonának kezeléséről minden esztendő végén számadást nyujtanak be a városi tanácshoz.

A céhmestereknek, bár nem tagjai a városi tanácsnak, mégis még a bíráskodásokban is van szavazati joguk.[38]

Mezőőrök.

Kötelességük ugyanaz, mint a mai mezőőröké. Őket is az esküdtek választják; számuk rendszerint kettő, ha azonban sok baj van a mezőn, akkor a hadnagyoktól kérhetnek embereket a városőrzők közül, akik kötelesek is nekik a mező őrzésében segítséget nyujtani.

Jegyző.

Az igazságszolgáltatás szervezetében nem utolsó helyet foglal el a jegyző, mégis utoljára kell említenem, mert Szombathelyen az 1600-as évek elején ilyen néven szereplő tisztviselő a városi magistratusban nincs. Azonban, amint a jegyzőkönyvek léte bizonyítja, valójában volt a városnak jegyzője, de neve ekkor még a „város deákja".[39]

A város deákjáról is csak nagyon keveset írnak ezen idők jegyzőkönyvei. Nevezetesen tudjuk róla azt, hogy ő írja össze a város borát;[40] többi kötelességére csak következtethetünk. Valószínűleg vezeti a jegyzőkönyveket, ő állítja ki a szerződéseket, a házvallásokról az írásbeli bizonyítékot, ő vezeti a város

[35] Prot. 1628—29. k. 44. o.

[36] Később a XVIII. sz. elején a céhmesterek valóban a céhek vezetői közül kerülnek ki, de ekkor még a céhek, mint városi hatóságok nem szerepelnek sem közvetlenül, sem közvetve.

[37] Prot. 1609. jún. 1. — Más városoknál az ilyen céhektől független céhmesterek nem szerepelnek a város kormányzó szervezetében.

[39] 1609. p. 11.

[40] 1609. p. 14.

könyvét, egyszóval intézi mindazt, amivel írás jár. Mindezt onnét következtethetjük, hogy az ilyen okmányokon és iratokon a jelenlevők között mindig találunk valakit, akinek a neve mellett jelzőként ott áll a „deák" szó. Nem tudjuk azonban azt, hogy választották-e, vagy a bíró vagy tanács szerződtette-e; nem tudjuk, mi volt a fizetése, a hatásköre, hányan viselték egyszerre ezt a hivatalt?[41] A tanácsurak között mindig akad több is, akiknek neve csak ennyi: „István deák", vagy „Márton deák", néha, mint 1609-ben „Ebner Márton deák".

(Folytatjuk.)

Kérdés.

Gyegesen. Egy németgencsi párbeszédben arról van szó, hogy *gërinládával gërint* fognak. „Mikor az ajtóját kinyitották, ... ëccër csak kiugrott belüllő; a kutya utánno. De a gërin szëmbe fordút velë, *gyegessen* a szëmë közé nízëtt" (Magyar Nyelvőr 26: 283). A *gyegessen* szó után a szerkesztő kérdőjelet tett szögletes zárójelben, tehát nem értette a szót. Minthogy a nyugati nyelvjárásokban a *j* gyakran változik *gy*-re, azt hiszem, a *gyegessen* a. m. ‚jegesen', s itt azt jelentheti: ‚hidegen, merően, mereven'. Azonban a szónak ezt a jelentését sem a Magyar Tájszótár, sem a későbbi nyelvjárásleírások és népnyelvi közlemények nem idézik. Kérem folyóiratunk olvasóit, hallották-e a *jegesen, gyegesen* szónak szóbanforgó jelentését, s ha igen, szíveskedjenek a kiejtést híven jelölve, példamondatokkal a szerkesztőségnek beküldeni. Legfontosabb volna, ha Németgencsről kapnánk erre vonatkozó adatot, de valószínűleg Vas megyének más községében is használják a szót ebben a jelentésben, sőt lehetséges, hogy más dunántúli vidéken is.

Bőke Ödön dr.

[41] A következő évtizedekben alakul ki a városi jegyző tisztsége önálló tisztséggé, akkor kezdik emlegetni is ilyen néven: a „város notariussa".

A kallosdi kerek templom.

BOGYAY TAMÁS dr.

A kallosdi árpádkori templom első és eddig egyetlen tudományos ismertetését Rómer Flórisnak, a dunántúli műemlékek fáradhatatlan kutatójának köszönhetjük.[1] Valószínűleg eldugott, nehezen hozzáférhető fekvésének tulajdonítható az a sajnálatos tény, hogy az újabb művészettörténeti szakirodalom még létezéséről is megfeledkezett, míg jóval jelentéktelenebb, de könnyen elérhető emlékekkel, mint Kispeleske, Öskü, mindig foglalkozott. Kallosd ugyanis, mint számos más tipikus zalai település, a nagyforgalmú folyóvölgyből kiágazó zeg-zúgos oldalvölgyben húzódik meg. A templom a mai faluval szemközt, a völgyet délről kísérő meredek, egykor teljesen erdőborította hegyoldal kis terraszán emelkedik. A Zala völgyéből jövő útról semmit sem lehet látni belőle. Csak midőn közvetlen közelébe értünk, a völgykanyarulatnál tűnik elő hirtelen a festői fekvésű, impozáns hatású épület.

Kallosd középkori történetét Holub József írta meg „Zala vármegye története a középkorban" című művének sajnos még kiadatlan III. kötetében.[2] Az alábbiakban a falu sorsának a templom története szempontjából fontosabb mozzanatait az ő kutatásai alapján adjuk, csak a számunkra különleges érdekű, XIII. századi adatokat egészítettük ki az általa megjelölt források segítségével. Kallosd „igen régi lakott hely, már a XIII. század elejéről való emlékeink említik. Sőt amikor feltűnik, már két ilyen nevű birtokot említenek egymás szomszédságában: Nagykalost (magna villa Kolus) és Kiskalosdot. Érdekes, hogy későbbi adataink úgyszólván kizárólag csak az utóbbiról szólnak".[3] Kiskalosd a zalai vár földje, tehát királyi birtok volt, és IV. Béla 1260-ról keltezett, de valószínűleg csak 1263-ból való oklevelével cserébe adta az 1217-ben a királyi serviensek közé emelt Orosz (Wruz) fiainak Komár nevű földjükért.[4] Orosz

[1] Arch. Közlemények. X. 23. old. Rövidebben már előzőleg is megemlékezett róla 1863-ban egy előadásában. L. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1863 szeptember 19—26. Pesten tartott IX. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Szerkesztette Szabó József. Pest, 1864.

[2] Kézirat Zala vármegye levéltárában Zalaegerszegen. Mivel a községek történetére vonatkozó adatok betűrend szerint vannak csoportosítva, az oldalszámra való hivatkozást feleslegesnek tartottuk. Holub József professzor úrnak ez úton is hálás köszönetet mondunk a kézirat felhasználására adott szíves engedélyéért. A továbbiakban külön forrás megjelölése nélküli idézőjeles részek mind az ő munkájából vett pontos idézetek.

[3] Kallosd mai neve valószínűleg az ómagyar -d kicsinyítő képzőt őrizte meg, így értelmileg is kétségtelenül azonos a Kiskalos névvel. Különös, hogy a mai nyelvnek is megfelelő név helyett a kihalt deminutív képzővel alkotott alakja maradt meg.

[4] Szentpétery Imre: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Budapest, 1923—27. 1380. szám. Wenzel: Árpádkori Új Okmánytár XI. 479. o. Az oklevél keltéről l. Szentpétery a Klebelsberg emlékkönyvben 236. és 239. o.

három fia közt volt Karacs, aki a IV. Béla oklevelének IV. László által 1282-ben történt átírásakor úgylátszik már csak egyedül bírta Kiskalosdot.[5] A falut a XIV. században többször róla nevezik (1360: Poss. Karachfelde alio nomine antiquo Kyskolus; 1363: Poss. Kyskolus alio nomine Karachfalua).[6] Ez a névváltozás, amely egyáltalában nem ritka jelenség a középkorban, Csánkit annyira megtévesztette, hogy két külön községet tételezett fel. Karacs fia volt Miklós, aki az 1260—63-as

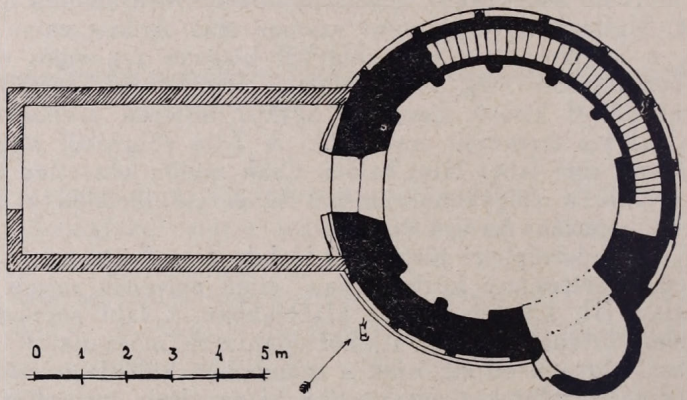

1. A kallosdi templom alaprajza.

oklevélben már szintén szerepel, mert a határjárásnál földjét említik. 1333-ban találjuk Kallosd egyházára az első közvetett utalást, midőn a pápai tizedlajstrom Domokos „karoch"-i papot említi. 1341-ben Karacsfia Miklós már halott, és Róbert Károly az uravesztett Karacsföldét Kanizsai Jánosnak és fivéreinek adományozza. Ez alkalommal említik *kőből épült* egyházát, amely, mint egy 1360-as adatból megtudjuk, szent Miklós tiszteletére volt szentelve. A falut templomáról 1399-ben „Karachfewlde alio nomine Zenthmyklos" néven is nevezik. Ezen adatokból Holub logikusan azt következteti, hogy a templomot valószínűleg Karacsfia Miklós építhette védőszentje tiszteletére a XIV. század első felében. „1419-ben papja Fülöp fia Lőrinc volt, 1521-ben pedig a plébánosa Péter". A XV. században valamikép a kapornaki apátság birtokába ment át és a templom kegyurai ma is a kapornaki jezsuiták. A török világ idején Kallosdon — úgylátszik — kihalt a vallási élet. A ma is álló templom teljesen el lehetett hagyatva, úgy hogy eredeti rendeltetésének még emléke is elenyészett. A környék népe különös alakja miatt ma is török emléket lát benne. Mint mesélik, a falu bikája egyszer bele akadt a sűrű bozótba, és mikor

[5] Wenzel: ÁUO. XII. 353. o.

[6] Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. 67. o

onnan kiszabadították, akkor akadtak rá a teljesen benőtt, félig romban álló, tetőszerkezet nélküli épületre (dr. Békefi József kir. tanfelügyelő szíves közlése). Helyreállítása után mint szent Annának szentelt templomot vették használatba.

A templom alaprajza kissé szabálytalan kör, melyhez keleten aránytalanul kicsiny és alacsony szentély csatlakozik. A bejárat a délnyugati oldalon van, ma erősen kitágítva. Eléje a

2 A kallosdi templom északról.

jezsuiták a mult század vége felé hosszú előcsarnokfélét építettek. Építőanyaga különféle nagyságú tégla. A nagy, vastag, ú. n. jezsuita téglát csak az előcsarnokban találjuk, jeléül annak, hogy a XIX. század a templomon már nem változtatott lényegesen. A körépület anyagában, amennyire a csak néhol látható puszta falon kivehető, feltűnő a sötétvörösre égetett téglák vékonysága: kb. 4 cm. A szentélyen és a körfal legfelső részén a padlástérben többnyire vastagabb, kb. 5 cm-es téglákat találunk. Kőből faragott tag sehol sincs.

Kívül az épületet hengeres féloszlopok tagolják, melyek fent csonkák, lent törés nélkül szögletes tagba mennek át, és úgy olvadnak bele a jóformán alig profilált lábazatba. A lábazat eredeti alakja az előcsarnokban, a bejárat két oldalán látható a legtisztábban. Ma legfeljebb analógiák alapján sejthetjük,

hogy fent a falat valószínűleg ívsoros párkány zárta le. Tény, hogy a kupola hajlása feletti fal legalább is részben át van építve, amit alighanem az elpusztult fedélszék pótlása tett szükségessé. Természetes, hogy ez a minden valószínűség szerint XVIII. századi újjáépítés értetlenül állt szemben a felső lezárás esetleg még fennmaradt nyomaival, és a helyreállítási munkák során lelkiismeretfurdalás nélkül feláldozta őket. Maga a

3. A kallosdi templom délről.

kupola érintetlennek látszik; Rómer ugyan újabbkori restaurálás művének tartja. Az egész tetőszerkezet a pár év előtti tatarozáskor készült.

A délnyugati, bejárati oldalon a fal a kapu fölött kissé egyenesbe lapul, s két féloszlop hiánya folytán három szakasznyi részen nincs tagolása. Nem tudhatjuk, hogy a féloszlopok megvoltak-e valaha. Nem valószínű, hogy az előcsarnok odaépítésekor faragták volna le őket, mert ugyanakkor a többi részleteket, mint a lábazatot, teljesen megkímélték, és az ablakokat is csak annyira falazták be, amennyire okvetlenül szükséges volt. Az előcsarnok feletti laposabb felületre két ablak

esik, melyek közül a nyugati egészen, a dél felöli mellette lévő pedig félig be van falazva. A következő két déli szakaszban szintén egy-egy enyhe csúcsívbe hajló résablak foglal helyet.

A keleti, szentélyoldalon a féloszlop-tagolás különösképen megszakad, és két szakasz helyén a fal a tagoló oszlopok vastagságában, tehát 10 cm-re, felül a féloszlopoknál jóval alacsonyabb egyenes záródással, meredek szöglettel kiugrik. Ehhez támaszkodik az aránytalanul kicsiny és alacsony szentély, amely úgy fest, mintha oda volna ragasztva.

A szentély voltakép patkóalakú, egyenesbe induló divergens falai és boltozata sajátos módon egy helyen éles töréssel szűkülnek. Ez a törés a külső falon is megvan megfelelő eltolódással, ahol a déli oldalnak a főépület ablakaival teljesen

4. Fali fülkék a kallosdi templomban.

azonos formákat mutató, később úgyahogy kitágított ablakát metszi. Ez a tipikusan késő román ablak tehát arra utal, hogy az apszisz a körépülettel egykorú és önmagában a törés ellenére is egyöntetű építmény, bár valószínűleg csak szükségmegoldás. A sajátos falkiugrás, amelyhez tapad, ki tudja, nem rejti-e egy nagyobb méretű, arányosabb apszisz kivitelre nem került gondolatát? A szentély belsejében a boltozat hajlása alatt elég egyszerűen profilált párkány fut körül.

Az előcsarnokból a templom belsejébe teljesen jellegtelen bejárat vezet. A falat a délkeleti oldalon két, az északi és nyugati oldalon öt enyhén csúcsíves fülke tagolja. Választó pilléreik sarokélei le vannak vágva, és a körfalra merőlegesen álló két oldalukon a szentély belső párkányához hasonló profilú vállkőszerű tag díszíti őket. Lábazataik alighanem a mai téglapadló alatt lehetnek.

A szentély és az északkeleti fülke közt nyílik a falban a fülkék felett felfelé vezető lépcsőnek mai alakjában teljesen jellegnélküli bejárata. A szomszédos fülke jóval alacsonyabb a többinél, hogy a lépcső felette elmehessen. Ez a járat szolgál ma a szentéllyel szemben emelkedő fakarzatra is. Alsó szaka-

szát a templomba nyíló kis ablak világítja. Felső része kívülről, az előcsarnoktól számított második szakasz közepére eső dísztelen kis ablakon át kap világítást. A lépcső fent nem sokkal a kupola hajlásának kezdete alatt a padlástérbe vezető újabb ajtó küszöbe alatt tűnik el. A járat boltozata majdnem egészen végig régi, keskeny téglákból készült. A felső ablaknál már nincs boltozat, és innen a külső fal majdnem 2 méter szélességben újból rakottnak tűnik, esetleg régi anyagból, de gyenge, új vakolattal. Az ideeső külső féloszlop felső részének a meszelés alatt is kivehető durvább, szabálytalanabb fala-

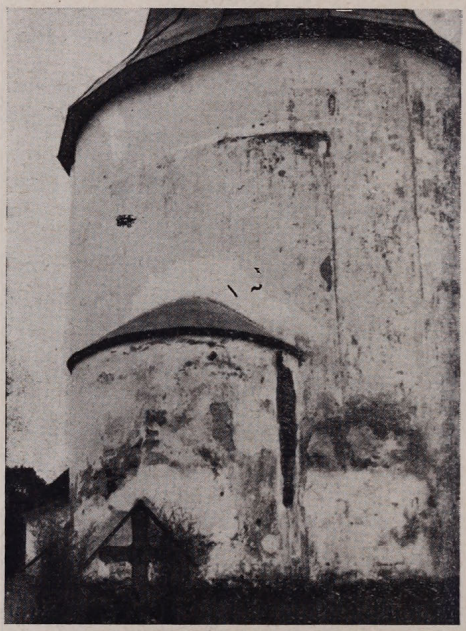

5. A kallosdi templom keletről.

zása arra enged következtetni, hogy a feljárat átalakításával kapcsolatos munka oly időben történt, amidőn a féloszlopok mai lezárásukat már egyöntetűen megkapták, és ezt az egyet is azok mintájára akarták kiegészíteni.

A különleges alakú épület láttára az első kérdés, ami felvetődik, az, hogy nem volt-e eredetileg valamilyen, a maitól eltérő különleges egyházi rendeltetése.

A nyugati kereszténység az egyetlen függőleges tengelyre beállított centrális épülettípust elsősorban a halottkultusz szolgálatában vagy keresztelőkápolnáknál alkalmazta. Nyilvános istentiszteletének legfontosabb aktusa, a szentmise azonban bazilikát kívánt, amelynek a nyugati előcsarnokot és a főbejáratot a keleti főapszisszal összekötő vízszintes hossztengelye mintegy kijelöli a hívők örök eledeléhez. a főoltár oltáriszentsé-

géhez vezető „Via Sacra"-t.[7] Antik és keleti keresztény hatás alatt épültek ugyan önálló, központos elrendezésű templomok nyugati és középeurópai területen is. A mi számunkra ezen emlékeknek csak legegyszerűbb, köralaprajzú típusa a fontos, amelynek egyik legrégibb középkori példája a 706-ból való würzburgi Marienkirche. A kerek, sok apsziszos würzburgi templom rokonait hazánkban is megtaláljuk. Ezek közül a kívül ugyancsak hengeres faoszlopokkal tagolt karcsai és kiszombori szentélyek hasonlítanak eléggé a kallosdi templom körépületéhez, — de csak kívülről. Belső, karélyos téralakításuk azonban teljesen idegen.

6. A szentélyapszisz boltozata.

Ezekkel a szigorúan centrális épületformákkal a nyugati liturgia szelleme sohasem tudott igazán megbarátkozni. Ép ezért igyekezett mindenütt, ahol csak lehetett, a bazilika-típusnak megfelelően átalakítani őket, hol szentélyt, hol meg hajót toldva hozzájuk. Példa erre a würzburgi Marienkirche épúgy, mint a karcsai, gerényi és kiszombori templom. Ezen törekvésnek tulajdoníthatjuk azon sajátos épülettípus létrejöttét is, amelyben a köralakú hajó és a hozzáillesztett szentélyapszisz már szerves egységet képez. A közölt alaprajzból nyilvánvaló, hogy a kallosdi templom is ide tartozik.

[7] F. Gerke: Das Siegel des Kreuzes. Zur Symbolik der Baptisterien im christlichen Altertum. Kunst und Kirche, 1937. Heft 2. 19. o. U. ő: Der Altar im altchristlichen Kirchenraum. Kunst und Kirche 1938. Heft 2. 18—20. o.

Templomunk igazi társai tehát azok az egyszerű köralaprajzú, köríves keleti apszisszal ellátott épületek, melyek leginkább mint csontházak, temetőkápolnák, ritkábban mint önálló kis templomok Magyarországon főként a nyugati részeken és igen nagy számmal közvetlen nyugati szomszédságunkban találhatók.[8] A hazai rokonemlékek közt egyaránt találunk csontházakat és önálló kápolnákat. A kallosdi templom szerkezetében nincs azonban semmi, ami valamilyen különleges rendeltetésre vallana. Nagyobb templomnak, melyhez tartozhatott volna, nemcsak emléke vagy nyoma nem maradt, hanem helye sem lenne a hegyoldalban. Kétségtelen tehát, hogy eredetileg is templomnak készült, és azonos az oklevelekből ismert kallosdi

7. A kallosdi templom lábazata.

szent Miklós templommal. Igaz ugyan, hogy ezt 1341-ben *kőtemplomként* említik. A középkori forrásokban azonban hiába keresünk modern, szakszerű technikai leírásokat. Az oklevelek szerkesztői egész más szemmel nézték a templomokat, mint a mai műtörténész. A „kőtemplom" megjelöléssel csak az épület szilárd, időt álló voltát akarták kiemelni, szemben a „capella lignea"-val. Zalának tipikusan téglával építkező vidékein is számos „kőegyházat" említenek, köztük pl. 1334-ben a ma is fennálló és egészen téglából épült csesztregi templomot.[9]

Ami a kallosdi szent Miklós templom korát illeti, stílusa alapján építését nem tulajdoníthatjuk a XIII. század végén és a XIV. század első felében élt Karacsfia Miklósnak. Szerkezete

[8] Gerevich: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 33. o. Die bildende Kunst in Österreich. Vorromanische und romanische Zeit. Hgg. v. K. Ginhart. Baden b. W. 61—62. o. Az épülettípus keletkezésének és elterjedésének alaposabb vizsgálata alighanem számos, vallási kultuszformákból eredő, országhatárokkal nem törődő művészi összefüggésre vetne fényt.

[9] Holub id. kézirata és Römer: Arch. Közl. X. 7. o.

ugyanis alapjában véve még tiszta román, csak részletformákon, mint ablakokon, belső fülkéken, az apszisz ívein tűnik fel gótikus formák hatása. A vas—zalai késő román téglaépítészet legtöbb emlékénél ugyanígy jelentkezik a gótika új ízlése, pl. a zalamindszenti és őriszentpéteri templomok hajóinak fali fülkéinél, az utóbbi diadalívén, a búcsúszentlászlói és dobronhegyi kápolnák ívsoros párkányán, a csatári templom diadalívén.

A templom belsejének lapos fülkéi is ezen emlékcsoport jellemző formakincséhez tartoznak. Mint Egregy, Őriszentpéter, Zalamindszent bizonyítják, a hosszhajók falainak ilyen vakár-

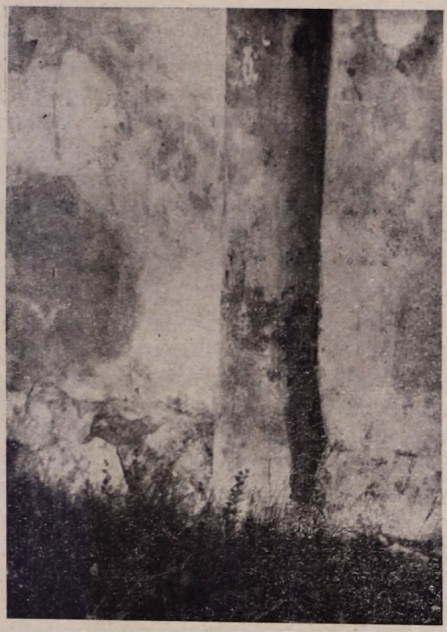

8. A kallosdi templom egy külső féloszlopának lábazata.

kád jellegű fülkékkel való tagolása a késő román korban szinte elmaradhatatlan.

A kallosdi fülkéknek szabálytalan és a külső tagolástól teljesen független elhelyezése nem is engedi meg azt, hogy a motívumot a karélyos kerek templomok fülkéiből származtassuk. Ennél a típusnál ugyanis, amelynek antik előzményei is voltak, a fülkék nemcsak dekoratív faltagolók, hanem az épületnek a kultuszban is szerepet játszó, szellemi jelentőségű lényeges szerkezeti elemei. Amint az antik elődök a politeista és héroszkultuszt szolgálták (gondoljunk a nymphaeumokra és a Pantheonra), úgy adtak helyet a keresztény középkor hasonló épületei, akár önálló körtemplomok, akár temetőkápolnák, a szentek, legtöbbször az apostolok együttes kultuszának. Idézhetjük erre példának nyugati szomszédságunkból a St. Sebastian bei Klausen apostoloknak szentelt 12 apsziszát, Itáliából,

ahol ez a templomtípus különben rendkívüli ritka, a bolognai Santa Maria del Montet,[10] nálunk a kisbényi temetőkápolna és a tótlaki templom fülkéit.[11]

A kallosdi templomot a vas—zalai provinciális művészethez kapcsolja végül az a tény is, hogy teljesen téglából épült, míg a közvetlen környék európai színvonalon álló szerzetesi építkezéseinél (Zalavár, Kapornak, Türje, Örvényes) a fínomabb kivitelt igénylő részekhez az egész középkoron át csak követ használtak, melyet néha elég messziről, Zalavárra pl. külföldről hoztak.

Idegen elem azonban e vidék téglaépítészetében a kallosdi templom körépületének külső tagolása. A hengeres féloszlopok alkalmazása az általánosan elterjedt, téglából könnyen rakható lizénák helyett valószínűleg fejlett kőarchitektura hatására utal. Az egész épület evvel a faltagolással és aránylagos magasságával késő románkori emeletes osztrák csontházakra emlékeztet. A körépületet képzeletben a keleti oldalán levő különös falkiugrásnak megfelelő nagyobb apszisszal kiegészítve, a stájer határszéli hartbergi Karnerhez (1200 k.) hasonló szellemű épületet kapnánk.

Ezen összevetések alapján lehetséges a kallosdi templom megközelítő datálása. A vele kapcsolatba hozott emlékek közül a zalamindszenti templomról van a legrégibb adatunk 1253-ból.[12] A sok problémát rejtő és még feldolgozásra váró őriszentpéteri templom hajójának és főként kapujának egyes motívumain a jáki műhely legfejlettebb formáinak szellemét érezzük, ami ugyancsak meglehetősen késői keletkezésre utal. Az egész emlékcsoportot tehát, úgylátszik, inkább csak dekoratív értékű új elemeknek átvétele mellett, erős szerkezeti konzervativizmus jellemzi, ami a Zala megyén csak átrohant, királyt kergető tatárok által legfeljebb megzavart, de ki nem pusztított, román szellemben dolgozó vidéki műhelygyakorlatnak folytonosságával magyarázható. Dunántúl nyugati részén másutt is meglepnek minket falusi templomoknál ilyen bámulatos konzervativizmussal továbbélő román szerkezeti alapformák, pl. a Zala megyétől nem is messze fekvő őriszentpéteri templom később hozzátoldott szentélyének boltozata és az 1287 után épült rábaszentmiklósi kápolna teljes egészében. Így a kallosdi templomnak és a vele kapcsolatban említett emlékek javarészének keletkezési idejét a tatárjárás utáni építőmunka évtizedeire tehetjük.

A fentebb már ismertetett történeti adatok alapján azon-

[10] Le Arti 1938. Ottobre—novembre, 22. o. (Un ignoto edificio romanico a Bologna: Santa Maria del Monte).

[11] Eredetileg Tótlakon is 12 fülke volt. L. Henszlmann: Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílű emlékeinek rövid ismertetése. Budapest, 1876. 133. o. A kisbényi temetőkápolnáról: Szabó L. Az árpádkori magyar építőművészet. Budapest, 1913. 219. o.

[12] Csánki i m 83 o.

ban még pontosabb kormeghatározást is megkísérelhetünk. Tudjuk ugyanis, hogy a XII. és a XIII. század a nemzetségek monostor- és egyházépítő tevékenységének fénykora. Kallosd eredetileg a zalai várhoz tartozott, tehát királyi birtok volt, és csak 1263 táján került Orosz fiainak birtokába. Ismerve II. András és IV. Béla állandó küzdelmeit az anyagi erőforrások biztosításáért, nem is szólva a tatárjárásról, nem tételezhetjük fel, hogy templomépítéssel ép ilyen félreeső fekvésű, jelentéktelen, és mint a csere ténye mutatja, nem is nagyon becsült birtokra költöttek volna. Kallosd magánkézbe jutása viszont ép azon időtájt történt, amikorra stílusformák alapján is tettük a templom építését.

IV. Béla oklevele azonban Orosz fiainak nemcsak kárpótlásul adta Kallosdot Komárért, amelyet talán épp a birtokadományok általa elrendelt revíziója következtében vett vissza, hanem kimondotta azt is, hogy nevezettek e föld birtokában „az ország igaz és első nemeseinek arany szabadságát élvezzék".[13] Az 1217-ben a királyi serviensek közé emelt Orosz fiai evvel elérték tehát azt, amire minden felfelé vágyó nemzetség törekedett: a nemesi kiváltságok elvitathatatlan birtokában biztos családi vagyont vallhattak magukénak. Mi sem valószínűbb, minthogy követték, szerényebb tehetségükhöz mérten, az előkelő nemzetségek példáját, és templomot építettek a családi birtokon. A mai napig álló templom építését tehát csakis a birtokszerzők és első tényleges birtokosok nemzedékének, azaz Karacsnak és testvéreinek tulajdoníthatjuk, nem pedig Karacsfia Miklósnak, aki, bár földjét említi az 1260—63-as oklevél, csak apja halála után lépett Kallosd birtokába.

A három fivér közül talán Karacsnak lehetett a legtöbb része a dologban, aki 1282-ben — úgylátszik — már egyedüli ura Kallosdnak, amely az ő ágán öröklődik is tovább. Ha pedig övé volt a vezető szerep, a templomnak és Miklós fiának közös védőszentje sem lehetett véletlen. Karacs — úgylátszik — különös tisztelője volt szent Miklósnak, és ezért mind a családi egyházat, mind fiát a szent püspök pártfogása alá helyezte.

Végeredményben a kallosdi egykori szent Miklós, ma szent Anna-templomot a románkorban nálunk is elég népszerű körtemplomtípus kései, 1263 táján készült szép példájának tekinthetjük. Az emlék értékét csak emeli az a tény, hogy különleges alakja ellenére is kétségtelenül önálló templomnak épült, és mindig annak is szolgált. Bár érezhető rajta a fejlett kőarchitekturának valószínűleg nyugatról, tán Ják felől jövő hatása, mégis szervesen beleilleszkedik a vas—zalai provinciális téglaépítészet késő románkori emlékeinek sorába.

[13] Szentpétery i. m. 336. és 1380. szám.

Érdekesebb harasztok új lelőhelyei Vas megyében.

VISNYA ALADÁR dr.

„Hazánk kevés vidékén nő oly sok és szép haraszt, mint Vas megyében. . . . Nemcsak a dús tövek sereges fellépéséről nevezetes a mi haraszt virányunk, hanem az ily aránylag kis területen található számos fajáról és a tőalaktól észlelt eltérések gyakoriságáról", — írja néhai Waisbecker Antal dr. „Vas vármegye harasztjai"-ról 1902-ben megjelent dolgozatában.[1] Ebben az összefoglaló munkában 24 fajról, 6 fajkeresztezésről *(hybrid)* és 66 fajváltozatról számol be. Ezt a felsorolást Waisbecker utóbb[2] még egy fajjal, egy fajkeresztezéssel és számos fajváltozattal, néhai Gáyer Gyula dr.[3] pedig még három új fajjal gyarapította, úgyhogy a vármegyénkből ismeretes fajok száma összesen 27, amihez még 7 fajkeresztezés és százon felüli faj-, illetőleg alakváltozat járul. Ilyen aránylag kis területen ez tényleg olyan nagy fajszám, hogy nem lehet csodálni, ha azóta nem sikerült a fajok számát gyarapítani. Az utolsó években Gáyer is inkább csak arra szorítkozhatott, hogy az érdekesebb harasztok új lelőhelyeit közölje. Az ő halálával ezek a közlések is megszakadtak, de azóta annyi újabb termőhely jutott tudomásomra, hogy érdemesnek vélem azokról itt számot adni.

A fajok felsorolásánál névhasználat és rendszertani sorrend tekintetében Jávorka: „A Magyar Flóra Kis Határozója" második bővített kiadását (Budapest, 1937) követem, mint legújabb összefoglaló magyar flóraművet.

*

Onoclea struthiopteris (L.) Roth. — Strucpáfrány.

Kőszeg: a Gyöngyös jobbpartján, az Andalgó alatti szakaszon, körülbelül fél kilométerrel a trianoni határon innen és mintegy 4 kilométerrel lejjebb, mint a Waisbecker által ismertetett rendeki termőhely.

Nephrodium thelypteris (L.) Desf. — Mocsári paizsika.

Hámortó: a Madaraspatak (Vogelsangbach) völgyében lévő tőzeges lápon.

Szalonakhuta környékén, a *Milchbründl*-patakba nyugatról, annak az Üvegpatakkal való egyesülése előtt beömlő, rövid, de aránylag bővízű patak mocsaras forrásvidékének a szélén.[4]

[1] *MBL.* I. kötet: 141—7, 168—78, 204—10, 237—48.

[2] *MBL.* II. (1903) 63—79. és III. (1904) 88—108.

[3] *Bot. Közl.* XXI. (1923) p. 79. és *Ann. Sabar. Folia Musealia.* I. (1931) p. 9.

[4] A patak részletes jellemzését, aminek alapján felkerestem, lásd Bandat Horst: A Kőszeg—Rohonci hegység nyugati részének geológiai viszonyai. Földtani Szemle I. köt. 5. füz. 194—195. lap.

Velem: a szabad-fürdő előtti mocsaras réten ásott csatornák szélén. (Erre a termőhelyre Soó Rezső és Kárpáti Zoltán bukkantak közös kirándulásuk alkalmával.)

Polystichum Braunii (Spenn.) Fée. — Braun veseharasztja.

Léka: a Hercegi Vadászkastély alatt lévő elhanyagolt pisztrángos tavak egyikének kőfalán. Az egyik, különösen erős tőről 90 cm hosszú levelet szedtem.

1. Karélyos veseharaszt villásan elágazó levele. - *(Polystichum lobatum* monstr. *furcata.)* — R. Kováts Árpádné felvétele.

2. Bordaharaszt 3 termő levéllel a Kendigen. — *(Blechnum spicant* L.) Móczár László dr. felvétele.

Polystichum lobatum (Huds.) Chevall. — Karélyos veseharaszt.

Kőszeg: Lépes-árkok *(Milzgräben).* A középső árok medrében és a mellette lévő egyik sziklafalon 10 erős, 20 közepes és 50—60 fiatal tő volt, ami azért említésreméltó, mert a megyében rendesen csak egyenkint található. A legszebbeket már kiásták, vagy elhordta őket a víz, de fiatal tövek még mindig bőven vannak.

Kőszegfalva: az öreg fenyves nyugati szélén 1 tő.

Tömörd: a 93. számú ház előtti kútban 1 tő, *Phegopteris dryopteris* társaságában.

Léka: a várkútban.

Bozsok: a bozsoki völgy keleti oldalán húzódó sziklás út oldalán 1 tő.

Velem: a Hosszúvölgyben végigmenő kocsiút mentén 1 tő.
Velem: az Irottkő lejtőjén, a Szénégető kút alatti vízmosásban 1 tő. Ezen egy szép villásan végződő levelet *(monstruositas furcata)* is találtam (1. kép).
Városszalónak: a Schönautanya felé vezető mélyút oldalán 1 tő.
P. lobatum var. longiloba (hosszúkarélyú fajváltozat).

3. Fekete fodorka Rendeken az 1. sz. ház kútjában. — *(Asplenium adiantum-nigrum* in puteo). — Szerző felvétele.

Kőszeg: a Lépcsárkok legkeletibb ágának oldalában 1 tő.
P. lobatum var. auriculatum + imbricatum (fülecskés fajváltozat, zsindelyesen összeboruló karélyokkal).
Rendek: a 45. számú (jelenleg *Hauptgasse* 75. sz.) ház kútjában (det. Kümmerle).

Asplenium Forsteri Sadl. — Szerpentin fodorka.
A *Királyrét (Königswiese)* délnyugati sarkában, ott ahol a Városszalónakra vezető út kezdődik, akadtam néhány tőre. Az út mentén felfelé haladva a tövek száma szaporodik és az útról keletre letérve a *Hendelstein* (639 m) lejtőin már bőven találhatjuk, úgyhogy a Kis-Plisa (641 m) és a Nagy-Plisa (667 m) mellett ezt is megemlítendőnek tartom.

Asplenium adiantum-nigrum L. — Fekete fodorka.
Rendek: az 1. számú ház kútjában. Ennek a szárazságkedvelő *(xerophyta)* növénynek kútban való előfordulása külö-

nösen érdekes. Sorusokat is bőven hozott. Képünkön (3. kép) a kút kávája is jól látható.

Szombathely: a Szent István-parkból a szabadtéri színpad felé vezető út kőfalán Molnár Nándor talált egy fiatal tövet.

Blechnum spicant (L.) Sm. — Bordaharaszt.

Cák: a Kendig déli oldalán kb. 600 m tsz. f. magasságban. 1936-ban 3 termőlevelet is hajtott (2. kép).

Ophioglossum vulgatum L. — Kígyónyelv.

Jeli: Nyíres helyén ültetett akácosban, a Koponyáspatak forrásának tájékán. Vörös Lajos erdőőr mutatta meg nekem azzal, hogy néhai Ambrózy-Migazzi István gróf is ismerte ezt az előfordulást. A Jeliről szóló ismertetésekben azonban nem találtam említve.

*

Úgy érzem, hogy nem volna teljes a közleményem, ha az új termőhelyek mellett nem adnék számot egy régebbinek oktalan elpusztításáról. Amint Waisbecker megbélyegezte a kőszegi *Polystichum lonchitis* elpusztítását, úgy azt hiszem, érdemes ezt is az irodalomban megörökíteni.

A pikkelyharaszt *(Ceterach officinarum* Lam. et DC.) volt az egyetlen, amelynek csak egy lelőhelye volt ismeretes a vármegyében. Velemben a 2. számú ház udvarában lévő kőfalon néhai Gáyer Gyula fedezett fel 3 aprócska tövet. Miután nekem is megmutatta, majdnem minden évben meglátogattam és nagy óvatosan egy-egy levélkét csíptem le róluk érdeklődő barátaim számára. Ezidén, amikor meg akartam látogatni, a háziasszony panaszkodott, hogy tiltakozása ellenére kitépte valaki mind a 3 tövet és elvitte a kánikulában összeszáradt töveket azzal, hogy otthon elülteti, és ha magukhoz térnek, visszahozza.

A véletlen hozzám vezette a tettest, aki mentségére felhozta, hogy neki tudomása sem volt az itteni pikkelyharasztról, hanem csak az ugyanezen ház kútjában lévő gímharasztokból akart vinni. Ekkor maga a háziasszony figyelmeztette, hogy van itt ám egy még ritkább páfrány is, és megmutatta az egészen összeszáradt növénykéket, mondván, hogy bizony nem ér rá őket öntözni. Ekkor támadt a szerencsétlen ötlete, hogy magával viszi és megmenti őket azzal, hogy otthon elülteti egy kis tálban elhelyezett mohos kőkertecskébe, és ha magukhoz térnek, majd visszahozza. De bizony azok ott elpusztultak. Holott tudnia kellett volna, hogy ezek a teljesen száraz sziklákon élő *(?erophyta)* növények úgy védekeznek a kánikult ellen, hogy beszüntetik vagy teljesen lecsökkentik életműködésüket, és az őszi nedvesség hatása alatt (mint azt ismételten megfigyelhettem) megint magukhoz térnek és tavasszal új levélkéket hajtanak.

A bűnbánat azonban nem segíthet már azon, hogy vármegyénk egy természeti érdekességgel lett szegényebb, de az

eset szolgáljon okulásul túlbuzgó természetbarátoknak, hogy csupa jóindulatból — ha az nem párosul kellő hozzáértéssel — helyrehozhatatlan károkat is lehet okozni a természetben.

*

A. Visnya: Neue Fundorte von interessanteren Farnen im Comitate Vas (Eisenburg).

Auszug. — „So viele und so schöne Farnkräuter wachsen wohl in wenig Gegenden Ungarns als im Eisenburger Comitat ... Unsere Farnflora ist interessant nicht bloss durch schöne und massenhaft erscheinende Exemplare, sondern auch durch die grosse Anzahl ihrer Arten auf so kleinem Gebiete und deren zahlreichen Abweichungen vom Typus", schreibt weiland Dr. A. Waisbecker in seiner im Jahre 1902 auch in deutscher Übersetzung erschienenen Arbeit über „Die Farne des Eisenburger Comitats in West-Ungarn", Die Anzahl der in den Veröffentlichungen von A. Waisbecker und Gy. Gáyer (Literaturnachweise siehe in den Fussnoten des ungarischen Textes) angeführten Arten kommt auf 27, wozu noch 7 Hybriden und mehr als hundert Variationen resp. Formen kommen. Diese sind für ein so beschränktes Gebiet wahrhaftig so beträchliche Zahlen, dass es nicht zu wundern ist, wenn in neuerer Zeit die Zahl der Arten nicht mehr zu vermehren war und in den letzten Jahren Gáyer sich zumeist begnügen musste, bloss neue Fundorte der interessanteren Arten anzugeben.

Nach seinem Ableben ist auch in der Veröffentlichung solcher Angaben eine Stockung eingetreten, doch hat der Verfasser seitdem von so vielen neuen Fundorten Kenntniss erhalten, dass er es für angezeigt findet, diese im ungarischen Text zu veröffentlichen.

Da die Begrenzung dieses Gebietes seit der Arbeit von Borbás: Vasvármegye Növényföldrajza és Florája. — *(Geographia atque E. umeratio Plantarum Comitatus Castriferrei in Hungaria)* — Szombathely, 1887. pp. 1—395. und speziell für die Farne durch die oben zitierte Arbeit von Waisbecker mit vollem Recht als klassisch betrachtet werden kann, so glaubt der Verfasser keinen Verstoss gegen die ungarische Freundschaft gegenüber Deutschland zu begehen, wenn er die abgetrennten Teile des Comitats noch mitberücksichtigt und im ungarischen Text die in den Vorarbeiten gebrauchten Ortsnamen anführt.

Es sollen aber hier auch die heutigen Namen der abgetrennten Ortschaften gegenübergestellt werden: *Hámortó* = Hammer-Teucht; *Szalonakhuta* = Glashütten bei Schlaining; *Léka* = Lockenhaus; *Városszalónak* = Stadt Schlaining; *Rendek* = Liebing.

Adatok Tóköz néprajzához.

VAJKAI AURÉL dr.

A *Rába* és *Rábca* közt elterülő *Tóköz* egykor mocsaras, vizekben bővelkedő területén *Fényes*[1] a következő helységeket (illetve pusztát) írja le: *Kapi, Réti, Cakóháza, Bödöge-Markota, Sövényháza, Fehértó, Bezi, Enese, Kóny, Csécsény, Rábapatona, Ikrény.* A felsorolt helységek legtöbbje kisközség, gyér (400—700) lakossal. Utóbb a lecsapolt vizes terület helyén gazdag

[1] *Fényes Elek:* Magyarországnak ... mostani állapotja. 1836.

rétek keletkeztek, e helységek széleskörű ló- és marhatenyészetét már *Fényes* is kiemeli. De ép a vidék egykori dús vizeivel elsőrangú halászhely is lehetett, aminek emlékeit kikutatni volt feladatom az 1935. évben tett tanulmányutam alkalmából. Halászatot ma már itt alig találunk, de föltehettük, hogy a régebbi élénk halászéletnek még megtaláljuk nyomait. Gyüjtésünk azonban e téren is nagyon sovány maradt és az egész Tóköz területéről alig néhány sor halász vonatkozású adatot sikerült összeszednem. Így tértem át, a halászati anyag híján, más területekre, mint az építkezésre, házra, kemencére.

Házvizsgálataim elsősorban a 423 lakosú *Rábcakapi* kisközségre vonatkoznak, amennyiben e község minden egyes házát kivétel nélkül átvizsgáltam.

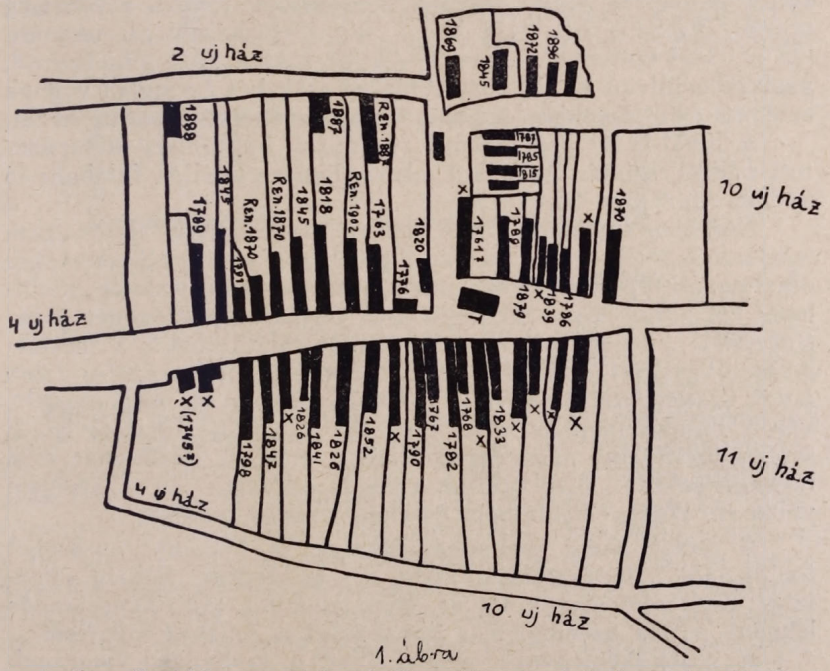

1. ábra. Kapi község régi házai. X = lebontva, helyébe új ház került. Ren. = renovatum. T = templom.

Építkezés.

Az alább leírandó község *(Rábcakapi)* házait azért találom érdekesnek, mert úgyszólván mindegyikük még a XVIII. századból való. Mindenesetre eléggé kivételes dolog, hogy egy falunak megközelítőleg minden régi háza így épségben ránk maradjon. Az 1862. évi tagosítási térképen a falunak főutcája és egy, az előbbire merőlegesen álló mellékutcája van. A térképen a templomon kívül 45 ház látható, ezek közül csak három párhuzamos az utcával, a többi mind az utcára merőleges (1. ábra). Ebből

arra következtethetünk, hogy az utcával párhuzamos házakat már régebben, a XVIII. században is építettek.[2] *Kapi* házaira jellemző, hogy a legtöbb ház meglehetősen hosszú (pld. 40 m); jelenleg az ilyen hosszú házban két család lakik (3. ábra), de meglehet, hogy már eredetileg is két család számára építették e hosszú házakat. Újabban hosszú házakat már nem építenek. A két család, ha az udvarban nem is, de fenn a padlástérben a két házrészt elkülöníti egymástól (sövényfonásos válaszfallal).

A házak fala főcskerakás vagy tömés, esetleg a hátsóbb rész sövényfonás, kívül belül betapasztva.[3] A főcskerakás a tömésnél régebbinek bizonyul; a főcskerakásos fal alul szélesebb, a tőméses párhuzamos. Családtagok, rokonok tömik tőmősulyokkal, így a ház falának felemelése alig kerül valamibe. A sarkokra manapság téglát tesznek, kevesebbet, többet, a tehetség szerint. Egy kis ház fala kb. 7 nap alatt készül el, naponta kb. két sort építenek. A ház 9—12 sor magas, 2—3 évig szárad, azalatt lesüllyed kb. $^1/_2$ sort. Ablakot csak két év mulva vágnak belé, az ajtót is akkor tágítják és sározzák be az egész házat.

A kívül-belül betapasztott sövényfal, hasonlókép a tapasztott nádfal, szintén előfordul, elsősorban az istállók falában; jó nádfal eltart 50—60 évig is.

Régebben ágasfás házak voltak, de ma már ilyent nem találunk e vidéken. A padlás legtöbbször az itt előszeretettel alkalmazott építőanyagból, nádból készül, amit szintén kívül-belül jól besároznak. Községünkben feltűnően sok szépen faragott XVIII. századbeli mestergerendát találhatunk[4]; a mestergerenda gyakori *IHS* feliratának népszerű magyarázata: *Isten halált szenvedett.* Az egyik, 1767-ből származó mestergerendába vésett Bocskay-sapkás vitéz képét az 5. ábrán mutatom be. E szépen kicifrázott mestergerendákat a mostani lakók már nem becsülik sokra: „Mire való ez a ronda cifraság? Ha tehetségem volna rá, rögtön levétetném és simát tennék helyébe".

A házak mind szabadkéményesek; a kéményt vesszőből fonták, jól betapasztották, kívül náddal fedték. Sokáig eltartanak ezek a kémények, így az egyik lebontott, kb. 100 esztendős kémény nyírfa karóiból még kapanyelet is lehetett készíteni.

A szabadkéménynek megfelelőleg a szobának, kamrának közös bejárata van a konyha elülső részéből *(konyha külseje,*

[2] Hosszú oldalával az utcára párhuzamos régi (állítólag 1686-ból való) házat közölt *Pálos Ede* a győrmegyei *Börcsről. Néprajzi Értesítő,* 1911: 154.

[3] Már régebben is tömtek, példát ad erre egy, a Kapi község *szerkönyvébe* tett 1847. évi bejegyzés: „Kovács ház falát kezdtük tömnyi május holnap 14-én Dőri tömőkkel. Egyiknek napszáma 1 forint és ... reggeli itol, usona és vatsorára egy meszely bor".

[4] Díszes mestergerendák képét l. *Pálos Ede:* A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. *Néprajzi Értesítő,* 1911: 150. skl. Ugyanitt ajtóragasztók, kapubálványok, deszkakerítések képe *Rábapatonáról, Csécsényből, Bősárkányból, Kónyról,* stb. A győrmegyei díszített kapufélfákat l. *Pálos Ede:* Győrvidék kapufái. *Népr. Ért.* 1906: 161. skl.

ellentétben a *konyha belsejével*, a *kéményaljával)*. A ház, ha összehasonlítjuk a délibb fekvésű veszprémmegyei házakkal,[5] amazoknál sokkal fejlettebb, hisz füstös konyhával itt már nem találkozunk és gádorról nyíló különbejáratú szobát, kamrát sem találhatunk.

Valószínűleg osztrák hatásra terjedt el a Tóközben a konyhabejáratnak a gádor felöl kiugró, kőbótos kiképzése (6. ábra). Meglehetősen szép, változatos alakokkal találkozhatunk, mintáik közt szerepelhetnek a falusi templomok hasonló ízlésű bejáratai is.[6]

Kapi házainak *kemencéit* nem mondhatjuk régieknek. E szabályos téglaalakú kemencék legtöbbje a szobában foglal helyet (8. ábra), de tüzelésüket a konyha felöli pócikról kapják. Igaz, régebben is a szobában volt a kemence (gondoljunk csak a veszprémmegyei *dorkóra*, *Eselofen*-re, *pec*-re), alakja azonban koporsófedélszerű volt, vesszőből font, amitől merőben eltér a jelenlegi szabályos téglaforma.

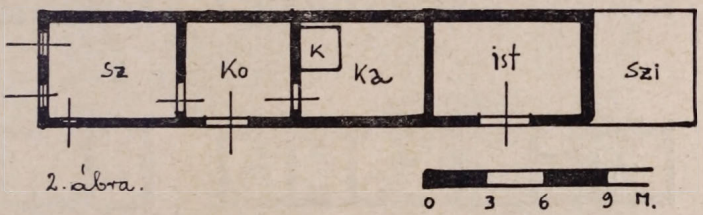

2. ábra. Ház 1815-ből *(Kapi)*. Sz = szoba, Ko = konyha, Ka = kamra, K = kemence, Ist = istálló, Szi = szín, fala nád.

Régebbi kemencék inkább a Kapival szomszédos szegényebb, elmaradottabb községekben vannak, így pld. ***Markotabödögén.*** Az utóbbi községekben található kemencék érdekes jellemvonása, hogy a konyhában helyt foglaló, gömbölyű kemence hátsó része a ház falán kívül az utca felé nyomul, mintha nem akarná a kis konyha terét teljesen kihasználni (9—11. ábra). A helykímélés mellett e kemencéknek mindenesetre megvan az előnyük, hogy nyáron nem oly melegek, viszont télen a termelt melegmennyiség nagy része az utca szabad térsége felé haszontalanul eláramlik. Kérdés marad, miért építették e kemencéket felerészben a ház falán kívül, amikor gyakorlati hasznukat nem tudjuk eléggé megmagyarázni. E formájában a kemence olyan benyomást tesz, mintha fejlődésmenetének valamelyik pontját rögzítette volna: akár úgy, hogy a kemence kivándorlófélben van a konyhából, akár ellenkezőleg, hogy kívülről bevándorol.[7]

[5] V. ö. *Dr. Vajkai Aurél:* Veszprém vármegye népi építkezése. *Népr. Ért.* 1940.

[6] Hasonlóakat Győr megyéből l. *Népr. Ért.* 1911: 159.

[7] A ház falának hasonló kipúposodását eddig csak egyes szőlőbéli présházaknál tapasztaltam. (V. ö. egy csékúti présház alaprajzával, *Népr. Ért.* 1938: 25.) Ugyanilyen (vagyis a házon félig kívül helytfoglaló) kemen-

Azt mondják, hogy régebben ilyen gömbölyű kemencék voltak *(Markotabödöge)*, ma azonban már igen ritka formát képviselnek. Mindenesetre nagy terjedelműek e gömbölyű kemencék, 12 kenyér és 2 tepsi fér el bennük. A kemencében sütötték a húst is disznóöléskor, lakodalomkor, tor alkalmával. A gömbölyű alak kialakulásában talán közrejátszott az a körülmény, hogy e vizes, mocsaras vidéken a fő tüzelőanyag a nád volt, aminek pedig, hogy elégséges meleget adjon, nagy tüzelőtérre van szüksége.

A szobában ma négyszögletes kemencéket találunk, de egy helyen még zöldszemes kályhát láttam; kályha mellett van a *kuszkó*, míg *szurdiknak* a házba beépített padlásfeljáró lépcsője alatti részt nevezik, amit általában *spájznak* használnak.

A ház végihez a hosszanti oldalán nyitott, de különben nád-

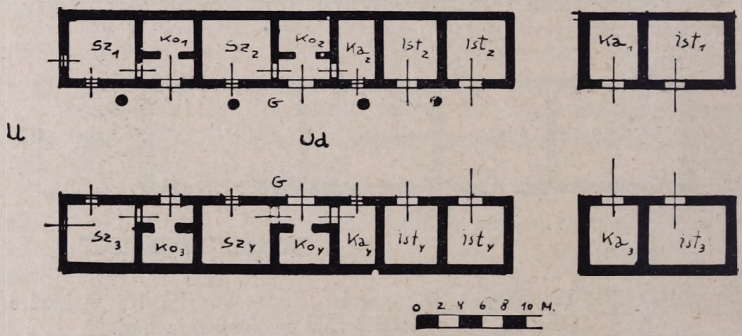

3. ábra. Négy épület négy család számára, közös udvarral *(Kapi)*. U = utca, Ud = udvar, G = gádor; kerek fekete foltak = gabonás vermek. — A számozás az egyes családokhoz tartozó helyiségeket jelenti. Sz_1 = szoba 1782-ből, Sz_2 = szoba 1767-ből, Sz_3 = szoba 1809-ből (a mestergerendákba vésett évszámok alapján).

falú padlástalan, kisebb-nagyobb (pld. 7 m hosszú) *szín, pajta* csatlakozik (2. ábra); felette a tető farazott. Gyakran itt, a színben van a *disznóakol* is, ami annyiban érdekes, hogy délen, Veszprém megyében, a disznónak mindig különálló házat *(hidas)* csinálnak.

A hatalmas (15×19 m, 14×25 m) *pajtákról* már másutt szólottam.[8]

Régebben a gabonát *vermekben* tartották. Ilyen vermeket még találhatunk a házak előtt a gádorban (3. ábra). Mielőtt azonban e vermeket leírnám, emlékezzünk meg néhány adatról, amit Kapi község szerkönyvében találtam a régi vermekkel kapcsolatban.

cét közölt *Gunda Béla* az *Ormánságból (Ethn.* 1936: 199.). Érdekes, hogy Markotabödögén, Bácsán kívül ilyen kemencével másutt (pld. egész Veszprém megyében, v. ö. *Népr. Ért.* 1940.) nem találkoztam.

[8] *Népr. Ért.* 1937: 333. skl.

„Anno *1812* die 4 to sept. A helység Vermei, egyik Győrig István ablakjától Szabó György háza szegletinek. A másik pedig Győrig István háza szegletétől egyet kell lépni Szabó János házafelé onnan Szabo Márton ablakjának felé".

„*1836* ik esztendőben termett a Kapi helységnek kétszeres gabonája 53 és $^1/_2$ mérő, ebből eltétetett: 1. Győri István vermébe 15 mérő, 2. Az uraság háza padlására 16 mérő és $^1/_2$, 3. A falu vermébe 22 mérő. Árpája pedig termett a helységnek 836. ik esztendőben 54 mérő, ez eltétetett: A falu vermébe, ami pedig ezen verembe nem fért, az a kortsmaház padlására tétetett s vetni való lesz. Rosa termett az Uraságnak 286 kereszt 11 kéve, lett belőle a nyomtató részen kivül 135 mérő".

„*1838.* Árpája termett az helységnek 34 mérő, az két veremben van az uraság ház előtt, az másik az Győri Istvánnál".

4. ábra. Lakóházak *(Kapi).* Dr. Vajkai A. felvétele.

„Az *1846.* esztendőben termett az helységneg negyven mérő kétszerese nyomtató részen kivül. Melynek is egy része Győrik István háza előtt van eltéve egy kis verembe, hat mérőt pedig az helység házának padlására föltöltöttük és az helység földjét ismét kétszeressel be vetettük".

„*1847.* évben termett az Kapi helységnek kétszerese 50 mérő, abból 2 mérőt a napali őrnek adtunk, 9 mérőt elvetettünk, 15 mérőt az királi katonaság számára adtunk, a többit verembe eltettük".

„Az *1850 dik* esztendőben termet a helységnek 18 mérő $^1/_4$ kétszeres gabonája, annak egy része konkolos és vadótzos, melet is külön nyomtattak el. Zabja termett ezen esztendőben 19 mérő és két negyed, mel is a helységháza palásán van."

A fenti adatok szerint a mult században a gabonát még vermekben vagy a ház padlásán tartották. Ezekből a vermekből még egynéhányat ma is találunk a faluban; többet répás veremmé alakítottak át, amikor is a verem nem lesz kizsuppolva,

hanem a répát egyszerűen csak beszórják a verembe. A most megtalálható vermek a ház előtt vannak, a gádorban, esetleg hátul a színben (pajtában). Régebben nagyobb gazdának 10—12 verme is volt. A vermek kb. hordóalakúak, oly mélyek, hogy benne állva kinyujtott kézzel alig érjük el a kb. 50 cm átmérőjű száját. A vermet, mielőtt gabonával tele szórnák, jól kizsuppolják. Fenekére 1 kosár szalmát vagy töreket szórnak, oldalát kizsuppolják; a zsuppot abroncsszerű fakarikákkal (3 drb.), illetve a karikafákat fakampókkal (36—40 drb.) erősítik a verem falához. Felül a verem szájánál a zsuppot *bábra* kötik. A verembe egyszerűen beszórják a gabonát, de közben jól megtiporják; 15 mázsa is elfér egyben. Tetejére szalmát hánynak, esetleg keresztalakú fával fedik be, akkor a szekér is nyugodtan átmehet a földdel behányt, púposra kiképzett verem tetején. Két évig is eláll benne a gabona; zsizsik, egér nem jut hozzá, el sem lophatják, tűz sem fenyegeti.

A vízszabályozás után, amikor egyszeriben nagy termésekben volt részük, főleg a zabnak a *szűrü* végiben ástak állítólag 1 m mély, 2 m széles, de 20—30 m hosszú, négyszögletes, szalmával kibélelt vermet; elfért ebben 400 zsák zab is. A jó magasra kiálló szalmát fenn ráhajtották a gabonára, gyeptéglákkal elföldelték. Csak tavasszal ásták ki.[9]

A gabonát azonban, ahogy a fentemlített szerkönyv adataiból is látjuk, padláson is tartották nagy, kb. 90 cm magas, szalmából, sásból fonott, ősi urnákra emlékeztető alakú *koborokban.*

Az utca felé sok helyütt nincs kerítés, az egyes fundusok közt sem tökéletes az elválasztás, csak hátrafelé, a kertek végiben, ahol a kerítések egymásba kapcsolódva egyöntetűleg veszik körül az egész falut.

Összefoglalva Kapi falu házait, a következőket mondhatjuk: a házak legnagyobb részét a XVIII. század második felében, a század végefelé építették. A házak építkezése meglehetősen egyöntetű; keskenyebb oldalukkal az utca felé néznek, de mindenesetre érdekes, hogy már régebben is építettek, igaz, hogy igen ritkán, az utcára hosszanti oldalával néző házat. Azonban e hosszanti ház még nem kapcsolódik szervesen az utca életébe, lényegében véve teljesen azonos a többi házzal, azokkal beosztásában is egyezik, az utca felé legfeljebb csak kis, szűk, egyetlen ablak tekint. Ha a házat tehát valami okból kifolyólag az utcával párhuzamosan építették a hosszú oldalával, azért a ház nem vált városias jellegűvé, annak ablakai, nyílásai és egész élete továbbra is az udvar felé irányult. A paraszthaz nem egykönnyen adja fel formáit, sőt a mástól átvett és a magáénál kényelmesebb életet biztosító formát is saját képére alakítja. Így az egyik gazda Kapiban kb. 1890 táján egy volt uraságtól

[9] A leírás szerint e veremféleséghez hasonlók a *Monor*-környéki ú. n. *sírvermek*, amik régebben szintén a szürüs kertekben voltak. *(Népünk és Nyelvünk*, 1936: 12.)

megvette annak emeletes házát, és abba költözött, de csak a földszintjébe, az emeletes részt, mint feleslegeset egyszerűen leromboltatta. Az eset nagyon jellemző arra, hogy népünk mily kitartással képes küzdeni saját megszokott életformái mellett a másfajta, természetének idegenszerű formák ellen. Ha polgárosul és a városban kopott holmikat vásárol, azokat csak a saját parasztízlése szerint rendezi el, és így a nagy, mennyezetről lelógó, egykor a középosztály díszét képező petróleumlámpát nem a szoba közepén aggatja fel a mennyezetre, hanem a szoba sarkában, az asztal fölé, ahogy a sarokban áll még most is az asztal, noha a háznak ágasfája már nincsen.

5. ábra. Egy 1785. évből való mestergerendába vésett katona alakja *(Kapi).*

Kérdés, mennyiben változtak különben a parasztházak építésük óta. Régebben ágasfás ház volt Kapiban, de most már ágasfát a faluban nem találunk. Jellemzőek falunkra a hosszú, két családnak épült házak. Föltehető, hogy már eredetileg is több család számára épültek e hosszú házak; a közös udvarokban pedig valami család- vagy másfajta nemzetségbeli közösség maradványait kell sejtenünk.

Ha a *Tóköz* házait összehasonlítjuk a délibb fekvésű *Veszprém* vármegye házaival, úgy amazokénál a Tóköz építkezését sokkal fejlettebbnek kell tartanunk. Arra vonatkozólag, hogy az egyes helyiségeknek itt is külön bejárta lett volna a gádorról, semmi hírt sem hallottunk; ha tehát volt is valamikor ilyen ház, az nagyon régen lehetett. Hasonlókép füstös konyhát sem találunk itt, mindenütt a hatalmas, sövényből font, tapasztott kürtös szabad kémény látható. Érdekes a Tóközben az utcára tolt *popó kemence* felbukkanása is, hisz ilyen délfelé egészen az Or-

mánságig nincs, én legalább is Veszprém megyében és az azzal határos zalai részben ilyen kemencét nem találtam. Valószínű, hogy a Tóköz építkezésével kapcsolatos ház- és egyéb formákat inkább fogjuk Győr és Moson megye északi felében vagy a nyugati részekben megtalálni, mint délen vagy keleten. Csallóközi kapcsolatokra utal a Kapiban még szokásos, életben maradt *legénycéh, gazdacéh* intézmény[10] is, amiről délen, Veszprém megyében már nem tudnak. Mindenesetre a nem is oly rég mocsaras, vizes peremvidéken a leírtnál sokkal fejletlenebb építkezést vártunk, mint amilyent találunk. Ennél például fejletlenebb állapotokat láthatunk az ugyancsak vízbő peremvidéken, a *Bodrogközben,* noha a hosszú, több család számára épített

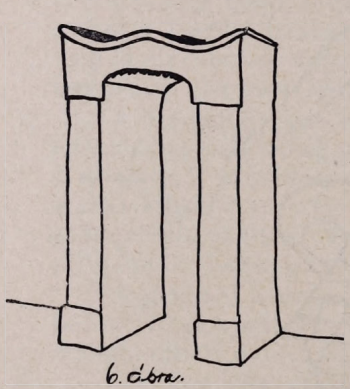

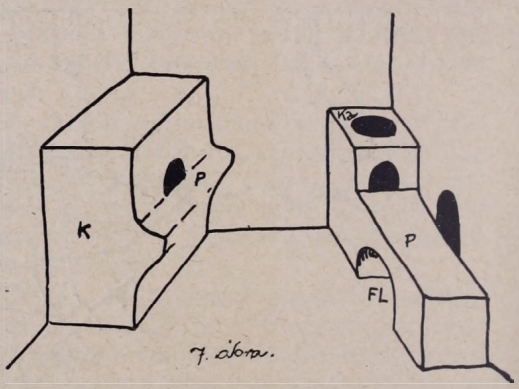

6. ábra. Konyhabejárat boltíves kiképzése *(Kapi).*
7. ábra. Belső konyha *(Kapi).* K = kemence, P = pócik, Ka = katlan, FL = fáslik.

[10] *Céslegény* minden 16—21 éves zsöllér vagy gazdalegény, akit az október hó utolsó vasárnapján megtartott búcsúnapon azzá avatnak. Az új legény este, a búcsú bálján az öregebb legények közül keresztapát választ magának, mondván neki: *„Én elfogadlak keresztapának, ha te elfogadsz keresztfiadnak"*, amire a keresztapa így válaszol: *„Én elfogadlak keresztfiamnak, ha te elfogadsz keresztapádnak. És ha a lányoknál találkozunk, azon légy, hogy te kergess el engem, ne én téged a lánytól"*. Azzal kölcsönösen keresztbefont karral bort isznak, majd a keresztapa szembe pöki, szemközt önti borral a keresztfiát; ezzel vége a szertartásnak és kezdődik a tánc. Az önálló gazdasorba lépő a *gazdacéhbe* kerül, amikor is *Miklósnapkor, Szent György-napkor* áldomást fizet, a helybeli 14 liter bort, a vidékről idencsült $^1/_2$ akót (28 litert). *Szent György-napkor* különben határjárás is van: a tagutakra kimennek és megnézik, hogyan szántottak a gazdák; aki az útba beszántott, annak a határon túl esett szántásába gödröt ásnak. A legénycéhvel kapcsolatban még megjegyzem, hogy a legények négy öregebbje a vezetőjük, a két legfiatalabb pedig a búcsú vasárnapján hívja a 16 évnél idősebb lányokat, a *céslányokat,* az esti táncba. Az itt vázolt legény-, gazdacéh-intézmény töredékeiben és elhalványult formájában is emlékeztet a szomszédos Csallóköznek még ma is virágzó hasonló intézményére (V. ö. *Khin Antal:* Csallóközi legényavatás. *Ethnographia.* 1932: 19. skl.)

bodrogközi házak, a közös udvarok, a nádnak gyakori és többféle módon való alkalmazása kissé emlékeztetnek a tóközi házakra. De a Tóköz, minden más körülmény ellenére is, annyira közel fekszik a nagy nyugat-kelet irányú művelődés útvonalához, hogy szükségszerűleg annak hatáskörébe kellett egyikmásik dologban kerülnie. Minde fejlődésre, művelődésre és egyéb irányvonalakra természetesen csak egy szélesebb körű kutatás adhatna bővebb felvilágosítást.

Halászat.

A vízben dús Tóköz területén joggal várhatnánk nagymérvű halászó életmódot; a halászat azonban ma már a multé, és jelenleg csak néhány ember halászik az egykor oly híres halászfalvakban.

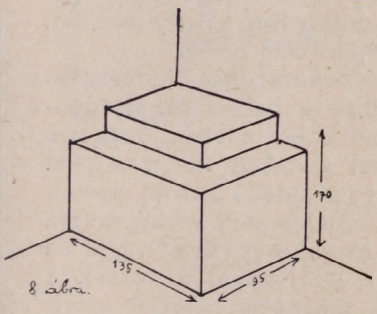

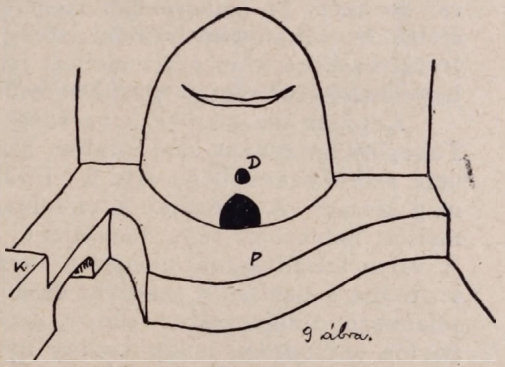

8. ábra. Újabb kemence a kamrában *(Kapi).*
9. ábra. Kemence a konyhában *(Markotabödöge).* Ka = katlan, P = pócik, D = dugasz.

A Rábca szabályozása előtt az év legnagyobb részében a víz fölért egészen Kapi község kertjei alá, úgy, hogy legtöbbször már a kertek alatt beszállhattak a ladikba. Hal böviben volt, úgyszólván mindenki halászott. Sokan nyáron csak szárcsatojásból, vadlúdtojásból, halból éltek *(Réti).* Négyen-öten összeálltak és heteken át kinn tanyáztak a vizek közt, csak szombaton jöttek vissza a faluba *(Bősárkány).* A 90 éves Káldy András szerint egy halásznak 45 varsája is volt Rétiben. Maga Káldy András (Kapi) 1873-tól fogva kezdett halászni, amikor visszajött a katonaságtól és nem is oly rég, 82 éves korában hagyta csak abba. A halászatot nem apjától tanulta. Földet mívelt, nádtetőket, nádfalakat csinált, jól tud vesszőt fonni, amellett halászott is. Öreg halász, de a halat nem szereti, csak időnkint eszi meg. Fiának, a most 61 éves ifj. Káldy Andrásnak már 9 éves korában meg kellett kötnie egy délután egy varsaszárnyat; csak ezután mehetett játszani. 12 éves korában két varsaszárnyat kellett megkötnie. Ifjabb Káldy András földmíves zsöllér 28 éves korában ment először önállóan halászni. Amikor elő-

ször adott el halat, *halászkeresztelő* volt: 3 liter bort fizetett, a maradék borral nyakon öntötték. (Az 53 éves Csonka Ignác mondja *Nagybajcsról:* halászkeresztelőkor a zajló Dunába is bedobtak a halaszt, hogy szokja meg a hideg vizet.) Ifjú Káldy Andrásnak bérlete van a Rábcára; *varsával* és *bokorszákkal* halászik. A fogott hal legnagyobb részét eladja; falusiak is veszik a halat, tőleg búcsú előtt.

A faluban ma már csak kevesen halásznak. Természetesen a halászat egyiknek sem főfoglalkozása, inkább szenvedélye. Kapiban még öten halásznak és érdekes, hogy mind az öt halász jóval felül van az ötvenen: Szabó János 54, Káldy András 61, Szabó Mihály 63, Varga Sándor 71 éves, stb. A szomszédos Rétiben és Bősárkányon ketten-ketten halásznak még.

Pakászéletet ma már nem lehet folytani, nem is emlékeznek rá, de azért az emberekben mégis ott lappang a hajlam ilyen életre. Bősárkányban Németh István a *poletár* földek osztásakor legszívesebben kinn a víz mellett fogadott volna el egy dombot, hogy azt körülárassza vízzel és ott éljen.

Kapiban ma már csak *varsával* és *bokorszákkal* halásznak. *Tapogató* már nem használatos. Kapiban a halásznak mindennapi szórakozása, hogy este 5—7 varsát kitesz a vízbe, reggelre meg kiszedi. A varsákat a vízfolyással szemben itt-ott a part mellett helyezi el vagy közvetlenül egymásmellé három varsát. A varsa felállításánál először a varsa csúcsán lévő rudat szúrja le, utána a partfelőli szárnyat erősíti sással a parthoz, végül az ellenkező oldali szárny rúdját szúrja le. Nappal a varsák a parton száradnak, mikor bizony nyúl, madár is betéved a felállított száradó varsába. A varsát a halász maga készíti; ügyes ember egy nap alatt megköt egy varsát; a varsákat bekátrányozzák.

Szákolásnál reggel indulnak el ketten egy csónakon; egyikük a vizet csapkodja, míg a másik a bokrok, sás közé meríti óvatosan a szákot (12. ábrra). A kimerített halat a ladikba hányják, majd a ladik oldalához kötött, vízbe merülő *kisszákba.* Ha sok a hal, felváltva szákoznak. Szákozásra legalkalmasabb a szélmentes, jó idő; szeles időben nagyon hullámzik a víz, a bokrok mozognak, a halak elmennek.

Van, aki bódítva fogja a halat: *kukolifánk* cseresznyeszerű termése megtörve, vízbe szórva elbódítja a halakat.

Csukát *csattal* fognak: a hurkot óvatosan a csukára teszik, aztán kivágják a partra.

A halat *jég alatt* fejszével ütötték agyon (Réti).

Gyerek, cigány *kézzel fogta* a halat, agyonverte. Gyerekek fonták különben a *csikvöntört.*

A *horgászás* unalmas, nem űzik. Február 24-e után kezdtek *szigonyozni.* A jó halfogó helyet a halász eltagadja; főtt árpával, kukoricával csalogatja a halat, de jól vigyáz arra, nehogy más meglássa, mert akkor az viszi el a halat (Nagybajcs). A halászoknak *jelbeszédjük* is van: ha a csónokban két fűzfavesz-

szőt keresztbe rak, azt az üzenetet jelenti társának, hogy „vártam rád". A csónakon állva *eveznek;* a ladik hátulján áll a halász, és ha felfelé megy, az evedzőt a fenékig szúrva tolja előre a ladikot; lefelé menet csak irányítja evedzőjével a csónakot.

Ha találkoznak egymással, jó szerencsét nem kívánnak, csak köszönnek. Fehérnéppel nem jó találkozni, öregasszonnyal sem, legjobb ilyenkor mindjárt hazamenni. Ha otthon felejt valamit, akkor sem lesz szerencséje. Akkor is visszafordul a halász, ha útközben megkérdezik, hova megy. Az egyik halász útközben nem segített valakinek a fahordásban; akkor sem volt

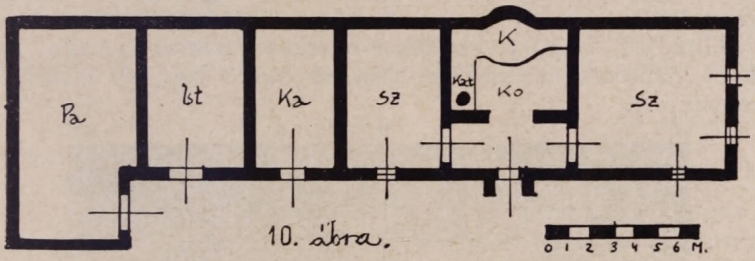

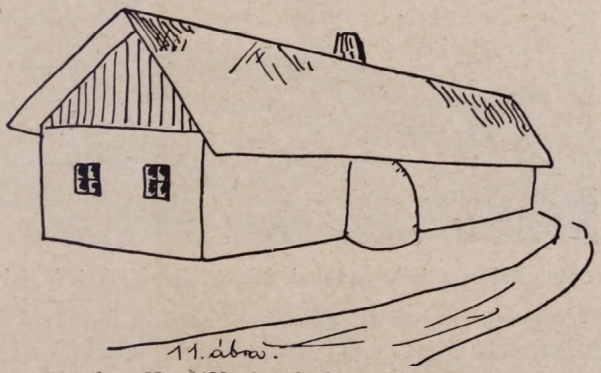

10. ábra. Ház *(Markotabödöge).* Pa = pajta.
11. ábra. Ház *(Markotabödöge).* A kemence hátsó része az utcára néz.

szerencséje, talán megátkozta az illető. Egy másik a varsa karóját nyárfából faragta, mire semmi hal sem jött, azóta nyárfát nem használ. Disznótűsfa sem jó a halászatra, nem hoz szerencsét (Bácsa). A pénteki nap szerencsétlen. A zsidó szerencsét hoz. Cigány, kéményseprő is (Pinyéd).

Álmokból következtetni lehet a halfogásra: ha süldőmalacról, szopós borjúról álmodik, vagy ha álmában a cigányok meglopták, cigányokkal összeveszett, szerencséje lesz (Nagybajcs). Ha kövér disznóval álmodik, biztos a halfogás. Ha disznócsordával, úgy bő halfogás lesz. Ha lóval álmodik, reggel nem megy halászni, mert nem lesz szerencséje a halhoz. Ugyanolyan baj, ha a ló fickándozik (Nagybajcs). Ha álmában igen muzsikál-

nak: szél lesz, nem lehet a Dunára menni (Nagybajcs). Ha erkölcstelen nőszemély jelent meg álmában: szintén nem ment ki, „megevett a fene mindent, mert a hal úgyis összetépi a hálót" (Nagybajcs). Kéményseprővel, szénával álmodni: szerencse.

„Jézus segélj" — kezdik a halászatot Bácsán. Bősárkányon egy ember, amikor letette a szákot, mindig ezt mondta: *„Szűz Mária, Szűz anyám, adj bele!"*

Farsang utóján, húshagyókeddkor, a bolondok napján a halászok lovat fogtak a csónakba, és így húzták azt végig az utcákon (Bácsa).

Bősárkányon mondták koccintáskor: *Vigye el az ördög a halászokat!*

Mondják, hogy a Fertőben a feketevárosiak házakat, harangot, házrészeket találtak. Szögyén város volt, de elsüllyedt (Nagybajcs).

12. ábra. Halászat bokorszákkal *(Kapi)*. Dr. Vajkai A. felvétele.

Egy halászt Nagyboldogasszony napján halászni hívtak, de ő inkább misére ment, mert „ablakon is bedobja a jó Isten a halat". Társai kimentek a vízre, és ott egy sárral teli cserépfazekat fogtak, hazahozták és az otthonmaradottnak ablakán behajították. A halász hallja, mert csörgött benne valami, odamegy, megnézi, hát arany volt a fazékban. Nem is ment többet halászni, mert „nekem megadta a jó Isten". (Pinyéd, 50 éves halász mondta. Bácsa, Kulacs Balázs, 75 éves halász.)

A Bácsa melletti szennyvízben város volt, fehér barátok laktak benne, akik fiatal nőket csiptek el és magukhoz vitték őket, mire a várost víz lepte el, elsüllyedt; most legelő. A templomtoronyban lévő kis harang is onnan való (Bácsa, Kulacs Balázs).

Bajcs mellett halleányt láttak; szőke, piros arcú, nagy mellekkel; derékig nő, alatta halkeze volt. Felment a malom hídjára és nevetett a legényekre; mert a legényekre vadászott, elzavarták (Kulacs Balázs).

Öregapja aranyat keresett a Dunában, mert a víz kimossa az aranyat a hegyekből; így felment a Garamra is. Itt találkozott egy öreg halásszal, aki az előbb még vadul bömbölő, csapkodó halakat megsimogatta, mire azok annyira megnyugodtak, hogy még a víz sem hullámzott körülöttük. Három hal volt itt: Laci, Marci, Gyuri volt a nevük... (tovább csak zavarosan tudta Kulacs Balázs folytatni).

Gönyünél egy ló ugrott a vízbe, és úszott le a Dunán. Csak felső állkapcsa volt, alsó nem, nem volt a zablának helye, kötőféket sem lehetett rátenni. Az elbeszélő apja nem volt babonás, de ezt a lovat az ördögnek tartotta (Nagybajcson egy 53 éves halasz mondotta).

Háló varrásanál az asszonynak nem szabad átmenni, különben dühösek lesznek a halászok, és a legszívesebben szétvágnák a hálót (Bácsa).

Régebben meg is füstölték a halat a sövénykéményben (Bácsa).

Mátyáscsuka február 24-én jön. *Gergőcsuka* március 12-én ívik, akkor jön. A csuka március 19-én, *József-napkor* jön. *Márnabogár* május 5-én, de akkor tilalom van. A *csikkirály* csikosabb a többinél, tarkált. Az *egyiptomi kárász* pikkelye aranyszínű, más, mint a közönséges kárászé. Ha az apró hal ugrál, nem lesz szerencse, mert a víz megzavarodik. Ahol a sirály meglepi a vizet, ott a legtöbb a hal (Pinyéd). Jég elindul, hal is megindul. Vízáradáskor jobban bízik az ember a halról, hogy jön. Ha a halak ugrálnak, vagy sok hal van a víz színén, nagy szél lesz.

Sokat fárad a vadász,
Ritkán száraz a halász,
Sokat fütyörész a madarász.[11]

*

AUREL VAJKAI: *Angaben zur Ethnographie des Komitates Győr.* *Auszug.* Die hier zu besprechende Gegend, das *Tóköz*, war einst ein durchwässertes, sumpfiges Gebiet, welches später entwässert wurde. Die Häuser des vom Wasser oft überschwemmten Gebietes hatten zumeist geflochtene Wände, von solchen Häusern bekommt man heute jedoch kaum mehr einige zu sehen, da jetzt aus Lehm u. Ziegeln gebaut wird. Interessant ist, dass die älteren, aus dem XVIII—XIX. stammenden Häuser des einen Dorfes — *Kapi* — sozusagen vollzählig erhalten sind (Abb. 1.). Bezeichnend für diese Häuser ist es, dass sie zumeist lang sind (z. B. 40 Meter, Abb. 3.) u. zwei Familien beherbergen. Erwähnenswert sind die mancherorts in den Küchen noch auffindbaren runden Backöfen, deren rückwärtiger Teil — durch die Mauer hervorspringend — auf der Strassenseite ersichtlich ist. (Abb. 9—11.) Die hier ausnehmend grossen (13×24 Meter im Grundriss betragenden) Scheuern stehen auch mit den üppigen Wiesen der entwässerten Gebiete im Zusammenhang. (S. hiezu: *Néprajzi Múzeum Értesítője*, 1937: 333.) Einst wurde das Getreide in Gruben u. im Dachraum bewahrt. Die Gruben sind entweder fassförmig u. sind vor dem Hause (220—240 cm tief) in den Gang gegraben (Abb. 3.) oder aber sie sind lang u. viereckig u.

[11] A gyüjtés helye, ha külön nem jelzem, mindig *Kapi.*

befinden sich am Ende der Tenne. Die Getreidegruben wurden mit Stroh ausgelegt. Verglichen mit dem Bauwesen des benachbarten Gebietes, dem südl. gelegenem Teil des Komitates Veszprém, muss man die Häuser des Tóköz unbedingt als entwickelter betrachten. So fehlen zum B. im Tóköz die Rauchküchen. Der bewohnte Hausteil hat bloss einen einzigen Eingang von der Küche aus. Der gewölbte Teil des Kücheneinganges (Abb. 6.) weist auf westliche Einflüsse, wie auch im Allgemeinen mehrere Einrichtungen des Tóköz (wie z. B. Burschenschaften, Wirtezünfte, usw.) darauf hinweisen, dass dieses Gebiet in der Nähe des von Westen nach Osten ziehenden grossen Kulturstromes liegt.

Die einstige Fischerei ist nurmehr in wenigen Spuren vorhanden. In den Dörfern dieses Gebietes sind es kaum mehr als 2—5 Menschen, welche in jedem Dorf systematisch Fischerei betreiben. Doch auch die Hauptbeschäftigung dieser ist der Ackerbau u. auch dies sind ältere Leute. Heute wird nurmehr mit Reuse u. Streichnetz (Abb. 12.) Fischerei betrieben. Vormals lebte sozusagen das ganze Dorf vom Fischfang, im Sommer vom Sammeln der Wildvogeleier. Wer zuerst Fische verkauft, musste den Wein bezahlen, mit dem restlichen Wein wird er angegossen oder der das erstemal Fischende wird ins Wasser geworfen, dies ist die Fischertaufe. Dem Fischer darf man nicht Glück wünschen. Er wird kein Glück haben, wenn er eine Frau trifft, wenn er etwas zuhause vergisst, wenn man ihn unterwegs befragt, wohin er gehe. Jude, Zigeuner, Rauchfangkehrer bringt Glück, so auch wenn man von jungen Ferkeln, Kälbern, Zigeunern, Rauchfangkehrern, Heu träumt. Dagegen, wenn man von unanständigen Weibern. Pferden, träumt, dann wird man kein Glück haben. Der Fischfang wird mit einem Flehen begonnen (z. B. *„Jesus hilf"*). Am Fastendiensttag wurde ein Pferd vor das Boot gespannt u. so zog man durch die Strassen. — Mancherorts hörte ich von der versunkenen Stadt, dem Fischweib, dem im Wasser schwimmenden Pferd, welches der Teufel selbst war, usw. Jeder Aberglaube wird nurmehr von 1—2 Alten gekannt u. geglaubt.

Buszma — bőszme.

(Felelet a Vasi Szemle VI. évfolyamának 364. oldalán közölt 3. sz. kérdésre.)

A Duna-Tisza közén és Csongrád megyében „buszma" alakváltozat használatos a lassú felfogású s emiatt a cselekvésben is lassú embertípus jellemzésére. „Ne szuszogj már annyit, te buszma!" — rivall rá a gazdasszony az ügyetlen cselédre, akár férfi, akár nő legyen az illető. A „szuszogás" természetesen nem szószerint értendő, hanem hiábavaló „babrálást", vagyis olyan célszerűtlen munkavégzést jelent, melynek „nincs látszatja".

Igen érdekes az a körülmény, hogy a buszmának a külső alakja sem lehet normális. Vékony, szikár emberre, vagy kövér, magas alakra sohasem alkalmazzák ezt a kifejezést. Csak alacsony „tömzsi" egyénre illik rá ez a díszítő jelző, kinek arca széles, tekintete majdnem bamba, de bárgyunak még sem mondható. Sok tekintetben a tréfás „bumfordi" szó rokonértelműjének tekinthető.

Győrött és környékén a magashangú „bőszme" alakban használatos az előbbiekkel hasonló jelentésben, de aránylag ritkán hallani s akkor is főleg öregebb emberektől.

Tárgyakra alkalmazva egyik vidéken sem használják!

Bodócs István.

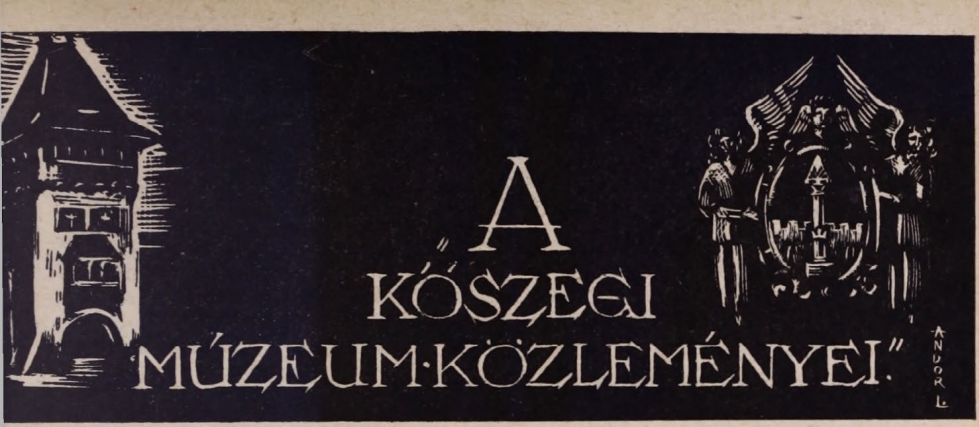

Adatok a Kőszegi-hegység egyenesszárnyúinak ismeretéhez.

PONGRÁCZ SÁNDOR dr.

A Kőszegi-hegység egyenesszárnyú rovarainak *(Orthoptera)* faunáját rendszeresen eddigelé nem kutatták. Kuncz monografiájában, mely a 80-as években jelent meg, úgyszólván semmiféle idevágó adattal sem találkozunk és Vasvármegye Monografiája, valamint a magyar faunakatalógus csak néhány *Orthoptera* fajt sorol fel Kőszeg környékéről, úgyhogy ezekből egységes képet a faunáról épúgy nem alkothatunk, mint Horváth Géza, Pável János és Szilády Zoltán kőszegi gyüjteseiből, akik egyébként értékes adatokkal gazdagitották a kőszegi faunáról szóló ismereteinket.

Ilyen körülmények között hézagpótló munkát végeztek mindazok a gyüjtők, akik, hála Kőszeg sz. kir. város megértő támogatásának, a Kőszegi-hegység rovarfaunájának kutatása során az egyenesszárnyúak csoportjának is szenteltek időt és e téren is rendszeres gyüjtéseket végeztek. 1936-ban Dudich Endre egyetemi tanár és tanítványai kutatták át a Kőszegi-hegységet. Ugyanabban az évben és később jómagam Visnya Aladár gimn. tanár úrral együtt folytattam ezt a munkát. Gyüjtésemben a fajok magassági és szélességi elterjedésének kutatása és az lebegett előttem, hogy egyes fajoknak az ökologiai formációkhoz való kötöttségét és azt kutassam, hogy egyes fajok mily rokon fajok társaságában fordulnak elő. A kutatásnak ezt a módszerét az egyenesszárnyú rovarok terén különösen elhanyagolták. A Kőszegi-hegység faunájának kutatásakor első ízben sikerült hazánkban ezeket a nézőpontokat, illetve módszereket az egyenesszárnyúak elterjedése terén is érvényesíteni.

A második nézőpont a faunának a szomszédos területek hasonló állatvilágával való összehasonlítása volt. A Kőszegi-hegység, mint a Stájer Alpoknak legkeletibb nyúlványa, sejteti velünk, hogy faunájának elemeit jórészben e hegyvonulattól kapta, amit az eddigi gyűjtések eredményei csakugyan igazoltak. A Kőszegi-hegység faunája mindazonáltal szegényebb, mint a Stájer Alpoké és ezt az egyenesszárnyúak elterjedése is igazolja. Így pl. a Stájer Alpokban felbukkanó *Stenobothrus morio, pullus, vagans,* a *Bryodema tuberculata* (csörgő sáska), a *Pezotettix Giornae,* a *Podisma mendax* Vas vármegye hegyvidékeiről nem került elő, igaz ugyan, hogy innen viszont több oly fajt ismerünk, melyekről, mint a *Pholidoptera apteraról, a Podismákról,* a *Pachytrachelus gracilisról* feltételezhetjük, hogy csak a Stájer Alpok nyúlványairól jutottak el a Kőszegi-hegységbe. A fauna többi elemeit is innen kell származtatnunk és nem csekély azoknak a száma, amelyek, mint a tundrás területeket kedvelő *Prrapleurus alliaceus,* a *Chrysochraon*-fajok, azonkívül a *Caloptenus italicus,* vagyis az olasz sáska, a szemölcsrágó szöcske: *Decticus verrucivorus* és az *Oedipoda coerulescens,* végül a kelepelő sáska: a *Psophus stridulus,* keleti bevándorlók, amelyeknek megjelenését, mint részben szibíriai fajokét, épúgy keletről-nyugatra történő lassú terjeszkedéssel lehet magyarázni, mint a Kárpáti medencébe délkeletről előnyomuló pontusi fajokét. Míg azonban a szibíriai eredetű fajoknak alkalmazkodása meglehetősen nagy, addig a pontusi eredetű fajok, mint pl. a *Tryxalis turrita* a Duna vonalát átlépik ugyan, de a Kárpáti medence legnyugatibb megyéibe egynéhány faj *(Omocestus nigromaculatus, Stenobothrus stigmaticus, nigrogeniculatus)* kivételével már nem jutottak el. Lehet, hogy az Alpokba elég magasra felvonuló *Orphania* is keleti bevándorlás.

Az *Orphania-* és *Podisma*-fajok előfordulása kapcsán itt is felmerül a szárnyatlan fajok elterjedésének problémája. Hogy ezek a jégkor szülöttei, azt már az a körülmény is igazolja, hogy a jégkor előtti időkben szárnyatlan rovarokkal jóformán nem is találkozunk. Nem lehetetlen, hogy a jégkor megcsappant növényi tápláléka vezetett a fejlődésben történő megálláshoz. A lárvák lassan ivarérettekké váltak anélkül, hogy szárnyakat fejlesztettek volna. Az a körülmény, hogy a szárnykezdemények a *Podisma* fajokon kivétel nélkül megjelennek, kétségkívül igazolja, hogy szárnyas ősformákból erednek, amit a *Podisma pedestre* nőstényei igazolnak, amelyeknek tudvalevően jól fejlett szárnyuk van. A *Podismákkal* rokon keletázsiai fajokon gyakori, hogy mindkét nem szárnyas és az egyik nemnek szárnyatlansága csak később jött létre valószínűleg génkiesések következtében. Valószínű, hogy a jégkorszakban Európa síkságain ezek a fajok széltében-hosszában elterjedtek és azoknak hűvös klímájához alkalmazkodtak. A jégárak visszaszorulásával ezek a rovarok természetesen a nekik legmegfelelőbb életteret választották és ez az oka annak, hogy a *Podismák* Európában a maga-

sabb hegyvidékekre szorultak. Brunner szerint az Alpok alkotják a fajok főelterjedési központját, ahonnan ezek szerint keletre nyilván a Karavankokon, a Stájer Alpokon keresztül jutottak el Horvátszlavónia hegyvidékeire, Boszniába, Szerbiába és a déli Kárpátokba. De minél északabbra fordulnak elő, annál jobban terjedtek el azok a síkságokon, amit csakis azzal a körülménnyel magyarázhatunk, hogy a magas északon ezek a fajok megtaláltak a nekik megközelítően megfelelő biotopot.

A *Podisma*-fajok szórványosan fordulnak elő, de néha tömegesen is fellépnek. Az 1939. év májusában rendkívül elszaporodtak és különösen a *Rubus*-cserjékben, *a Rumexek*ben és a *Petasites*ekben tettek kárt. Noha a *Podisma alpina* a magyarországi Középhegységben is előfordul, de mindenütt ritkább, viszont a Mátrában a *Podisma pedestre* a gyakoribb, mellyel a Kőszegi-hegységben találkozunk ritkábban, mégis valószínűnek tartom, hogy ez a faj a Kőszegi-hegységbe a Stájer Alpok nyúlványairól került ide, több más rendbe tartozó alhavasi fajjal együtt.

A *Podisma alpina* rokonához, a *P. pedestre*-hez mérten tarkaságával feltűnően elüt a környezettől. Testének alapszíne zöld ugyan, de ezt a színt tarkítja a sárga hastájék és pofák és a vöröses lábfejízek. A *Podisma* egyéni fejlődése igazolja, hogy ez a mustrázat hosszú fejlődés eredménye. A fiatal lárvák márványozott mustrázata nagyobb foltokká olvad fel és a fiatal lárváknak a test hosszában végigfutó világos sávja is eltűnik kifejlődött korban. E helyett annál erősebben látszik a tor felületén végighúzódó fekete csík, a tor oldalán pedig egy-egy szélesebb sav, amely a lárván csak a potroh tájékán jelenik meg. Érdekes a lárvák torának közepén végigfutó, kiemelkedő léc, mely a fejlődés folyamán eltűnik. Ebből, valamint a lárvák márványozott, pettyes mustrázatából arra lehet következtetni, hogy a *Podismák* ősformái is hasonló mustrázatot viseltek. Érdekes, hogy a Kőszegi-hegység *Podismá*inak hímjeire kivétel nélkül a szárnyak csökevényessége jellemző. A tömegesen előforduló *Podisma alpina* javarésze nőstény volt, a hímek később és kisebb számmal jelentek meg. Élettartamuk 40—50 nap. A nagy elszaporodás egyik feltétele mindenesetre az egyidejűség a két nem megjelenésében.

A *Podismák* mellett az *Orphania denticauda* nevezhető károsnak, mely 1920-ban Vas megyében tömegesen lépett fel. Eltérően az *Acrididák*tól már májusban megjelenik és Kőszeg környékén a lucernásokban gyakori. Rendkívül erős és jellemző cirpelésével már messziről elárulja jelenlétét, közelről pedig sárga szárnycsökevényeivel és sárga hasával, de rozsdavörösen pontozott torával és azzal is, hogy a hát közepén sötétzöld sáv, kétoldalt világos csíkok jelennek meg.

A fajok előfordulásának sűrűsége is igen érdekes adatokat nyujt e faunához. Ebből kitűnik, hogy fajszámra a leggazdagabb ökologiai formációt a Gyöngyös patak melletti nedves rétek

Orthoptera faunája alkotja, mely Vas vármegye egyenesszárnyú fajainak majdnem $^3/_4$-ét teszik ki. Itt bizonyos életközösségben élnek a következő fajok:

Forficula auricularia,
Labia minor,
Anechura bipunctata F.
Aphlebia punctata
Gryllus desertus,
Phaneroptera falcata
Xiphidion fuscum,
Metrioptera brachyptera,
— *Roeseli,*
Ephippigera vitium,
Leptophyes albovittata,
Tettigonia viridissima,
Tettigonia cantans,
Decticus verrucivorus,
Meconema varium,
Pholidoptera cinerea,
Isophya pyrenaea,
Chrysochraon dispar,
Chrysochraon brachypterus,
Parapleurus alliaceus,
Chorthippus dorsatus,
— *elegans*
— *parellelus,*
— *longicornis*
Stauroderus bicolor,
Omocestus rufipes,
Omocestus viridulus,
Stenobothrus lineatus,
Epacromia tergestina,
Gomphocerus rufus.

Ha ezt a biocoenosist vesszük, akkor önkéntelenül is a Nagyalföld nedves, dús vegetációjú mezői jutnak eszünkbe, melyeknek ökologiai formációja nagyjában megfelel amannak, azzal a kivétellel, hogy itt a tundrasáska, a *Mecostethus grossus* is előfordul, mely a Kőszegi-hegység lábánál elterülő réteket csodálatosképen kerüli.

A száraz hegyoldalak *Orthoptera* faunájára a következő fajok jellemzők, melyek 3—500 m magasságban fordulnak elő.

Ectobius sylvestris P o d a. Stájer házak.
Ectobius sylvestris var. *discrepans.* Ad. Stájer házak.
Ectobius lividus F. a leggyakoribb fajok egyike.
Ectobius lapponicus L. Irottkő, Stájer házak.
Aphlebia maculata S c h r. Gubahegy.
Sphingolabis albipennis M e g. Kőszegi-hegységben mindenütt előfordul.
Chelidura acanthopygia G e n é. Stájer házak.
Forficula auricularia. L.
Myrmecophila acervorum P a n z. Stájer házak.
Gryllus campestris L.
Gryllus desertus P a l l. Szántóföldeken gyakori.
Oecanthus pellucens S c o p.
Nemobius sylvestris F. Szentgotthárd. A Kőszegi-hegységről is (350—400 m) fel van jegyezve.
Mantis religiosa L.
Pholidoptera cinerea L.
Metrioptera bicolor. P h i l. Velem.
Metrioptera affinis F i e b. Velem.
Metrioptera grisea F. A leggyakoribb fajok egyike.
Pachytrachelus gracilis B r. Hazánkban ez a faj Erdélyből, Mehádiáról, a Hárshegyről és Velemből került elő. A legfürgébb

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

szöcskék egyike, mely rendkívül hosszú ugró végtagjával tűnik ki.

Leptophyes albovittata. Koll.

Barbitistes serricauda F. Stájer házak 350 m. Szórványosan fordul elő. A Kőszegi-hegységben Pável János gyüjtötte az első példányt.

Isophya brevipennis Br. Velem.

Isophya camptoxipha Fieb. Ezt a fajt fenntartással kell felsorolnunk. A Stájer Alpokban mindenütt gyakori.

Tettigonia (Locusta) caudata Charp. Stájer házak.

Tettigonia viridissima L. A leggyakoribb fajok egyike.

Tettigonia cantans Fuessly. Ritkább faj. Inkább a magasabb hegyvidékre szorult.

Ephippigera vitium Serv. Mindenütt gyakori.

Decticus verrucivorus L.

Podisma alpina Koll. 300 méteren felül gyakori.

Podisma pedestre L. A Kőszegi-hegységben csak szórványosan fordul elő. Irottkő.

Psophus stridulus L.Az előbbinek társaságában fordul elő nagy számmal, de nem kártevő.

Calliptamus (Caloptenus) italicus L. Ritka. Velem.

Tettix bipunctatus L. Áttelelő gyakori faj.

Gomphocerus antennatus Fieb. Talár írtás.

Chorthippus declivus Fisch. Velem. Stájer házak. *A magyar faunára új.*

Chorthippus elegans Charp. Ennek a közönséges fajnak hímje rőtbarna szárnyával és olajzöld testével tűnik ki.

Chorthippus parallelus Zett. A legközönségesebb fajok egyike.

Stauroderus mollis Charp. Az első példányokat a Sashegy déli lejtőjén fedeztem fel. Velem. 350 m.

Stauroderus biguttulus L.

Stauroderus bicolor Charp. Az előbbi fajhoz hasonlóan rendkívül közönséges és a legmagasabb pontokon is előfordul.

Omocestus nigromaculatus Herr-Sch. Velem. A pontusi fauna tagja.

Omocestus rufipes Zett. Nedves rétek lakója, de Velemből is előkerült.

Omocestus viridulus L. Igen gyakori szibíriai faj.

Ezeknek a fajoknak egy része átterjed a száraz rétekre is, de ezeknek van néhány jellemző fajuk, melyek mint pl. a *Stenobothrus stigmaticus* és a *nigrogeniculatus* Krauss *(Fischeri* Eversm.) inkább csak a síkságok lakói, noha az előbbi faj 500 méterre is felvonul. Ez a Nagyalföldön előforduló faj, mely nyilván a déloroszországi steppékről nyomult ide, ezek szerint ennyire nyugatra is eljutott. Az *Omocestus nigromaculatus* a fűvel dúsan benőtt réteken, hegyoldalakon terjedt el. A *Chrysochraon dispar* Germ. hosszú szárnyú hímje elég ritka, de itt-ott megtalálható. Ez a szibíriai faj, mely az Alpokban ma-

gasra vonul fel, a *Parapleurus alliaceus*-al együtt talán hazánk tundrás korszakának maradványa.

A magashegyi és száraz területek faunájára a *Pholidoptera aptera* és a *Podisma*-fajok jellemzők, melyeknek egyike sem fordul elő 400 méteren alul és a *Ph. cinerea* és *fallax* társaságában él. A *Rubus* mellett a mogyoróbokrokat is kedveli és elterjedése úgylátszik a vegetációhoz van kötve.

*

Ebből az áttekintésből kitűnik, hogy a Kőszegi-hegységnek rendkívül gazdag és változatos *Orthoptera*-faunája van, mely a magyar fauna területén[1] előforduló eddig ismert fajoknak kb. felét tartalmazza. A Kárpáti medencében eddig ismert fajok száma ugyanis kb. 120, ebből 66—67 a Kőszegi-hegységben és közvetlen környékén is előfordul. Nincsen biztosan kimutatva a *Conocephalus fuscus* és a *Gomphocerus maculatus*, noha ezeknek a jelenléte is valószínű. Viszont mindenütt közönséges a *Gryllotalpa vulgaris, Blatta orientalis* és *Phyllodroma germanica.*

Minthogy a fauna alhavasi, magashegyi, pontusi és mediterrán elemekből tevődik össze, kétségtelen, hogy kevert jellegű, de az egyes elemek különböző arányban fordulnak elő. Noha a Kőszegi-hegyek a Stájer Alpok nyúlványát alkotják, melyben tipikus alpesi sáskákkal találkozunk, ilyenek a Kőszegi-hegységben nem fordulnak elő. A *Podisma alpina* nem tipikus alpesi faj, csak a *P. frigida* nevezhető annak. Nem meglepő jelenség ez, hiszen az egész Kárpáti medence mindössze csak egynéhány alpesi fajt tud felmutatni. A fajok zöme azonban szibíriai eredetű, amely nagyobbára már a harmadkorban Középeurópában széltében-hosszában elterjedt. *(Omocestus lineatus* (?), *Omocestus viridulus, Chorthippus parallelus, Stauroderus bicolor, Podisma pedestre, Chrysochraon dispar, Decticus verrucivorus, Caloptenus italicus, Parapleurus alliaceus, Platycleis brachyptera.)* A mediterrán és pontusi fajok száma már kevesebb, ezek hazánknak ezt a területét sohasem tudták meghódítani. E két elem szétválasztása egyébként sem jogos. A harmadkor végét követő időkben keletről-nyugatra előnyomuló elemeknek egy része a tengermelléket is ellepte, eredetileg tehát pontusi faj. Pontusi fajokban azonban a Kőszegi-hegység szegény, ellentétben a Fertő-tó környékével s ahol a ponto-mediterrán fajok száma nagyobb.

[1] A magyar faunaterület határait a Kárpátok vonulatában, délen a horvátszlavóniai hegyvonulatban kívánom megjelölni, melynek rovarfaunája sokban megegyezik a magyarországi középhegységekével. Épúgy az északi és déli Kárpátok rovafaunájában is nagy a hasonlóság. E körülhatárolás már azért jogosult, mert a Kárpátok és a magyar tengermellék rovarvilágának faunája meglehetősen elkülönül egymástól és különböző korú is. Minden jel amellett szól, hogy a pontusi és mediterrán elemek beözönlése jóval később következett be, mint a szibíriai fajoké, melyek Középeurópában már a harmadkor végén megjelentek.

Minthogy e különböző elemek benyomulása különböző időkre esik, elmondhatjuk, hogy a Kőszegi-hegység faunája is épúgy, mint a Kárpáti medencéé, nem egyszerre rakta le alapköveit. A szibíriai elemek mindenesetre ősibb hódítók a többinél. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek eredetileg a hidegebb égövhöz alkalmazkodtak. Ellenkezőleg a harmadkorban a szibíriai fajok átterjedtek Középeurópa enyhébb klímájú síkságaira, a szibíriai és pontusi elemek elkülönülése tehát nem volt meg. Egy későbbi beözönlés mindenesetre a jégkorra és az azt követő időkre esik. Ekkor alakultak ki a szárnyatlan elemek, melyek valószínűleg a keletázsiai fejlődési központból kiindulva nyugati terjeszkedésük alatt váltak lassan szárnyatlan fajokká és így elmondhatjuk, hogy a jégkorszak, helyesebben mondva a tundrás időszak, hazánk egyenesszárnyúinak faunájára is fajképző hatással volt.

*

Dr. A. Pongrácz: Beiträge zur Kenntnis der Orthopterenfauna der Umgebung von Kőszeg.

(Auszug). — Verfasser gibt eine Übersicht der in der Umgebung von Kőszeg und im Kőszeger Gebirge gesammelten und bisher bekannt gewordenen Orthopteren. Wenn das vorliegende Verzeichnis trotz der drei Jahre hindurch anhaltenden, eifrigen Sammeltätigkeit nur ein Stückwerk bleibt, da manche Gebiete, besonders die der westlichsten Grenze des Komitates Vas, noch weiterer Forschungen harren, so war es dennoch möglich, innerhalb kurzer Zeit, eine reichhaltige Ausbeute zusammenzubringen, die sich teils im Museum von Budapest, teils aber im Kőszeger Museum befindet.

Da das Kőszeger Gebirge nur als der letzte Ausläufer der Steirischen Alpen betrachtet werden kann, stellt seine Fauna nur einen Ausklang der reichhaltigen Orthopterenwelt der Steiermark dar. Immerhin zeigt aber die Orthopterenwelt des Kőszeger Gebirges eine Reichhaltigkeit von Arten, die nur mit der der Hochgebirge der Karpaten verglichen werden kann. Von den bisher aus Gross-Ungarn nachgewiesenen Orthopteren-Arten (insgesamt ungef. 120) sind nun aus diesem Gebiete 66—67 Arten bekannt geworden, eine Tatsache, die nur durch die Annahme zu erklären ist, dass die neben den subalpinen und montanen Formen vorkommenden pontomediterranen Elemente allmählich von Osten her eingedrungen sind und sich hier mit dem Grundstock der Fauna — sibirische Elemente — vereinigt haben.

Újabb adatok Kőszeg vidékének kaszáspókfaunájához.

KOLOSVÁRY GÁBOR dr.

Négy évvel ezelőtt már hírt adtam Kőszeg vidékének kaszáspókjairól (5). Felsorolásom 10 fajt tartalmazott.[1] Azóta újabb anyag került kezembe meghatározás végett. Ezek közül az 1937. június 22. és 28. közötti keltűek a budapesti egyetem Állatrendszertani Intézetének egyik kirándulása kapcsán kerültek elő, az 1937. nov. 1—2. keltezésüket Balogh János dr. és Kaszab Zoltán dr., mint a nevezett intézet részéről kiküldöttek gyüjtötték, míg a más időponból valók a Kőszegi Múzeum vezetőjének, Visnya Aladár dr.-nak a gyüjtései. Azok a fajok, amelyeknek neve után nincsen hivatkozás a fentebb említett közlemény (5) lapszámára, újak a vidék faunájára.

*

Kőszeg környékének kaszáspókfaunája a feldolgozott anyag alapján a következőképen alakul:

Enumeratio Phalangideum in regionibus oppidi Kőszeg adhuc collectorum.

1. Fam. *Trogulidae.*

Trogulus tricarinatus L. (5. p. 371) Rőti völgy (37. VI. 24), Őzkút (37. VI. 25).

2. Fam. *Nemastomidae.*

Nemastoma 4-punctatum Silli Herm. (5. p. 371) Stájerpatak völgye (37. VI. 26).

Nemastoma chrysomelas Herm. (5. p. 371) Kőszegi hegység (1938. futtatásból).

3. Fam. *Ischyropsalidae.*

Ischyropsalis Hellwigi Panz. (5, p. 371).

4. Fam. *Phalangidae.*

Mitopus morio F. (5, p. 371) Táborhegy (37. XI. 1).

Lacinius horridus Panz. (5, p. 372), Seybold-hegy (37. VI. 22), Stájerpatak völgye (37. VI. 26).

Phalangium opilio L. (5, 372) A gyüjtések azt mutatják, hogy mindenütt gyakori.

Opilio parietinus Silhavyi Krat. (5, p. 373). Irottkő (39. VIII. 29), Hármashatár (39. VIII. 29).

Egaenus convexus C. L. Koch (5, 373), Kendig (37. VI. 26).

Platybunus bucephalus C. L. Koch (5, 373), Óház (38. II. 9).

[1] E cikkemben „Dudich—Balogh-féle" gyüjtésekről írtam. Ezt most úgy helyesbítem, hogy az anyag a budapesti egyetem Állatrendszertani Intézetének első kőszegkörnyéki kirándulásról származott.

Nelima nigripalpis E. Sim., Kőszegi hegység (37. XI. 2), Flóriánforrás (39. VII. 17).

Strandibunus obliquus C. L. Koch. Kőszeg 38. XI., 39. II. (futtatásból), Szalónak (Hendelstein 39. VIII. 3).

Liobunum limbatum L. Koch, Kőszeg (39. XI. futtatásból).

Odiellus Lendli Soer., Kőszeg (38. XI. futtatásból, 39. III. mohából), Hámortónál a Gőszbach völgyében cserfáról (39. VIII. 2), Kőszegi tőzeges lápnál tölgyfáról (39. VIII. 30).

Roeweriolus hungaricus Kolosváry, az Állatrendszertani Intézet kirándulásán gyüjtötték az Andalgó tájékán 1937. VI. 24-én. Hazai endemikus faj, amelyet én írtam le. Eddig Sárvárról (1925. leg. Dr. Szalay László), Csopakról (1932.

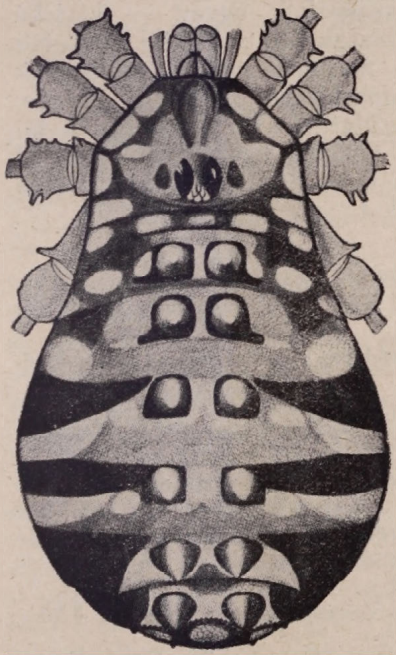

Roedweriolus hungaricus Kolosváry nevű kaszáspók képe (lábak nélkül). Rajzolta a szerző.

Figurazione della speize endemiche dell' Ungheria: *Roeweriolus hungaricus Kolosv.* — Ping. Autore.

leg. Dr. Balogh János, 1933. leg. Dr. Kolosváry Gábor), Jálnáról (Bars megye, 1932. leg. Dr. Dudich Endre) volt ismeretes. Kratochvil levélben közölte velem, hogy 1935-ben Kassa mellett gyüjtötte. Az általam felállított génusznak még két faja van: *R. slavicus* Krat. az Eperjes melletti Borkútról (7, 8) és a *R. carpathicus* Bartoš, Pozsony vidékéről (1).

*

Az itt felsorolt 15 faj már mind ismeretes volt faunaterületünkről. Nem kétséges, hogy a további gyüjtések folyamán még több faj fog előkerülni Kőszeg vidékéről, hiszen pl. Pozsony környékéről Bartoš (2.) húsz fajt ismertet. Valószínű, hogy ezek közül a nem régen Hadži által leírt *Lacinius regis-*

Alexandri, labacensis, oligodentatus, Lophopilio tridentatus a Kőszegi hegységben is fellelhetők lesznek. Éppen így várható a Sopronból kimutatott *Nemastoma nervosum* R o e w. előfordulása is.

A fauna környezettani *(ökologiai)* jellege: középhegységi fajok, általában nedvesség- és párakedvelő *(hygrophil* és *athmophil)* alakok, amelyek többnyire hegyvidéki árnyas erdőkhöz és nedves patakvölgyekhez vannak kötve; általában hegyvidéki állatok, de nem szükségképpen kőzetkedvelők *(petrophilek).*

Az általam elhatárolt alpesi faunaprovincia, az *Alpicum* (6.) szempontjából nézve a jegyzéket, megállapítható, hogy ez — természetszerűleg — a kárpáti provinciával *(Carpaticum)* mutatja a legtöbb közös vonást. Különösképpen ehhez kapcsolja a *Roeweriolus* is. A kaszáspókok ugyan — kisfokú vagilitásuk miatt — nagyon alkalmasak állatföldrajzi területek jellemzésére, de ezen az alapon ma még nem gondolhatunk faunaterületünk állatföldrajzi felosztására. Ugyanis, sajnos, hazánkban még igen sok olyan terület van, amely ebben a tekintetben csak hiányosan ismert. Ezért a kaszáspókok csupán a más állatok felhasználásával készült állatföldrajzi felosztás támogatására szolgáltatnak adatokat.

*

Irodalom.

1. B a r t o š: Eine neue Roeweriolus-Art aus der Tschechoslowakei (Zool. Anzeiger, CXXIII, 1938, p. 309—314).
2. B a r t o š: Weberknechte aus der Umgebung von Bratislava (Entomolog. listy, Brno, II, 1939, p. 47—49).
3. K o l o s v á r y: Magyarország kaszáspókjai (Budapest, 1929, pp. 112).
4. K o l o s v á r y: Über eine neue Weberknecht-Art (Roeweriolus hungaricus n. gen., n. sp. (Zool. Anzeiger, CII, 1933, p. 310—313).
5. K o l o s v á r y: Adatok Kőszeg vidékének kaszáspókfaunájához (Vasi Szemle, III, 1936, p. 369—373).
6. K o l o s v á r y: Ein Versuch zur Einteilung der Karpatischen Länder mit Berücksichtigung der spinnenfaunistischen Angaben, usw. (Folia zool. et hydrobiol., Riga, IX, 1936, p. 92—114).
7. K r a t o c h v i l: Novy rod sekáču ze Slovenska (Veda Prirodni, XXVI. 1933.)
8. K r a t o c h v i l: Sekáči (Opiliones) Československé Republiky (Práze Morav. prirod. společn., IX. 5. 1934, Brno, pp. 35).
9. R o e w e r: Die Weberknechte der Erde (Jena, 1923, pp. 1116).

*

G. di Kolosváry: I dati nuovi della fauna Opilionidea di Kőszeg.

(Risultati). Il autore representa una lista della opilionidea. Il materiale studiato nella presente nota è stato raccolto in Kőszeg (regione montagna dell' Ungheria occidentale). Il materiale venne raccolto dell'attività di diversi raccoglitori (in parte del Istituto di Zoologia-systematica della reale università di Budapest, direttore prof. E. D u d i c h e in parte dal dottore A. V i s n y a del Museo Municipiale di Kőszeg). In tutto il materiale comprende 15 specie della quali une endemiche è *Roeweriolus hungaricus* K o l o s v á r y.

A turulmadár.

Őseinknek szent, talán leginkább tisztelt madara a turul volt. Kézai Simon szerint Attila pajzsát koronás turulmadár képe díszítette. Az Árpádok nemzetségneve „Turul" volt. A legősibb feljegyzések szerint a turulmadár a legkedveltebb, legkeresettebb és legkiválóbb sólyomfajták egyike Keleten.

A Turul családnév a XIII—XIV. században elég gyakori lehetett hazánkban is az előkelőbbek körében. Az 1237—1358-ig terjedő időközből 12 olyan okmányt ismerünk, amelyekben *Turul nemzetségbeliekről* van szó. Ezek közül is az 1239. évi *„Turul* filius Chunad Jobagionis *in castro Zalad"*-ról tesz említést,[1] amiből kétségtelen, hogy a Turul nemzetségnek a Zalavidékhez, jobban mondva Zala ősi várához köze volt. A várat vagy I. Béla (1061—1063), vagy III. Béla királyunk (1173—1196) emeltette.

Már Dzsingiz kán idejében külön ezredet alkottak a solymászok. Ezeknek volt a feladatuk, hogy a turulsólymokkal, valamint más, kiváló sólyomfajtákkal bánjanak. Marco Polo feljegyzései szerint Dzsingiz második utóda, Kubláj kán egy tömény, azaz 10.000 sólymászt tartott, s ezek mintegy 500 sólyommal vonultak fel az udvari vadászatok alkalmával. A Dzsuveini nagyvezér által iratott évkönyvekben olvassuk, hogy Dzsingiz kán nagyszabású hattyúvadászatokat szokott rendezni turulok segítségével. A nagykán két fia, Dzsagatáj és Ogotáj olyan gazdag zsákmányt ejtett ezekkel a kiváló sólymászmadarakkal, hogy minden hét végén ötven teverakomány hattyút küldtek be Szamarkand városába, ahol kiosztották azokat a város szegényei között.

Mohamed el Bardzsini sólymászkönyve részletesen foglalkozik a turulmadárral, és többek között azt írja, hogy az „a legkiválóbb sólymászmadár nagyértékű, nagyérdemű és igen serényen vadászik". Ha felereszti, egyik madarat (mint pl. vadrécét, vadludat, hattyút) a másik után vágja le, s nem nyugszik addig, míg csak egyetlen

[1] *Czinár Mór*, Index alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae. Pest, 1866. (Fejér Gy. okmánytárának tárgymutatója.) — V. ö. Vőnőczky (Schenk) id. m. 271. l.

préda is akad a levegőben. Említi, hogy a turul nála sokkal nagyobb testű madarakat is levág, s olyan veszedelmes sebeket ejt hatalmas csőrével, hogy a sólymászok lóbőrkesztyűvel védekeznek ellene. Színére vonatkozóan is közöl adatokat, de ezek, miként bebizonyult, kevésbbé helytállók.

A turulkérdés rég időktől fogva egyik legégetőbb s egyben legfogósabb kérdése volt a magyar őstörténetnek. Kézai krónikája ugyanis két ízben is igen jelentős adatokat közöl a turulról imígyen:

„Ethele király címere, melyet pajzsán szokott hordani, egy madárhoz hasonlított, amelyet magyarul turulnak hívnak, fején koronával". (9. tétel.)

„. . . Árpád Álmosnak, Előd fiának, Ügyek unokájának a fia, a Turul nemzetségből". (19. tétel.)

Sokan — és mondhatjuk minden komoly eredmény nélkül — próbálkoztak a turulkérdés megoldásával, amíg végre *Vönöczky*

1. A turulsólyom elterjedési köre.

(Schenk) Jakabnak, a M. kir. Madártani Intézet jelenlegi főigazgatójának évtizedes munkával sikerült a kérdést teljes sikerrel nyugvópontra juttatnia. Vönöczky teljes tudományos fegyverzettel hordta össze és mérlegelte a régi feljegyzések százszámnyi anyagát, szintúgy figyelemmel kísérte az ázsiai sólymászmadarakra vonatkozó újabb eredményeket, és szorgos munkája eredményeként kétséget kizáróan sikerült bebizonyítania,[2] hogy a magyar krónikák turulmadara azonos a *Menzbier*, hírneves orosz madártani kutató által az Altáj hegységből 1892-ben leírt, addig ismeretlen és tudományosan *Falco rusticolus altaicus Menzb.* néven számontartott sólyomfajjal.

„Ez a nemes sólyomfaj — írja Vönöczky — teljes hasonmása a sarki, vagy Zongor sólyomnak. Nagyobb és erősebb a vándor- és rárósólyomnál, tehát nagyobb és erősebb madarak vadászatára alkalmas. Elterjedési köre teljesen azonos azzal a területtel, ahol a turul szó is honos volt, tehát az oguzok, ujgurok, szeldzsükök, majd a helyükbe telepedő tatárok földjén. Az Altáj hegységben olyan előfordulási helye van, melyet manapság is Dzsetti Oguznak, azaz hét Oguznak neveznek". (Id. m. 292. l.)

[2] Schenk (Vönöczky) Jakab: Magyar sólymászmadárnevek. Turul—Zongor—Kerecsen. I. Közl. Aquila 1935/38. évfolyam.

Már külső megjelenésével is a legszebb sólymok közé tartozik. A sötét alaptónusú madár hasi oldalán (még az öregebb példányoknál is) csak hosszanti foltok vannak. Ezek szabályosan elhelyezett, a lábak felé nagyobbodó, barnás-rozsdavörös, nyílvégalakú foltok. Egyes változatok fiatal példányainak hasi oldalán meleg krémszínű,

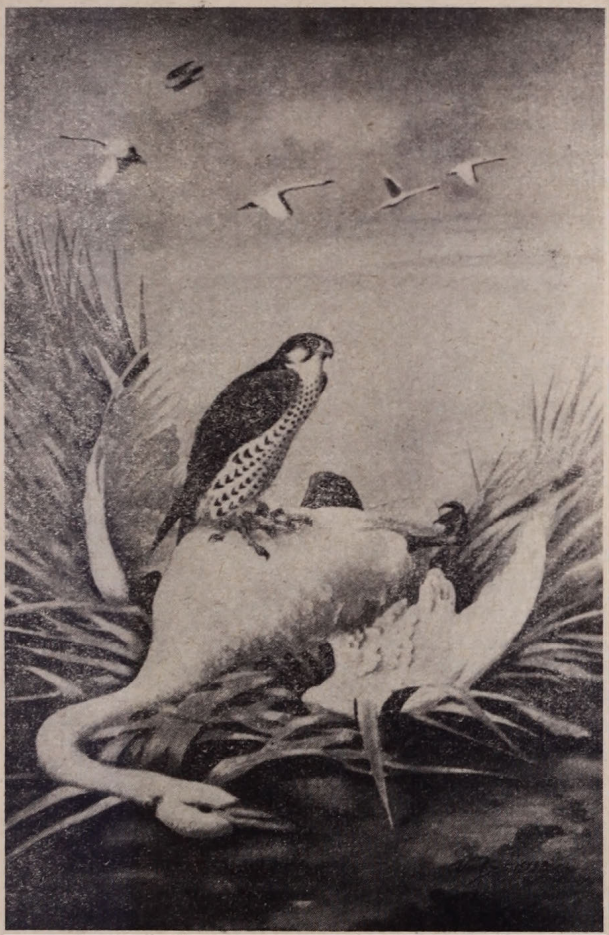

2. Turulsólyom. — Jalco rusticolus altaicus Menzb. — A képet Vönöczky (Schenk) J. tervezte és Vértse A. festette.

nagy sötét foltokat figyeltek meg. Csűdje csak félig tollas. *Menzbier* a nőstény szárnyhosszát 333 mm-ben adja meg, újabb adatok szerint a 380 mm-t is eléri. *Dementjev* újabb megfigyelései szerint a hímnek nagysága 356—372 mm, a nőstényeké 370—420 mm között váltakozik.

A turulsólyom magashegységekben (ú. n. alpi övezetben) fészkel. A rejtett sziklazúgokat kedveli. Az eddigi megfigyeléseket az orosz tudósoknak köszönhetjük. Mivel helyszíni megfigyelésekről van szó, a dolog természetéből folyik, hogy a kiváló sólymászmadár elterje-

dési körét is az orosz kutatók csak az orosz birodalmi területeken vagy azok közvetlen szomszédságában tudták megadni. Az eddigi megfigyelések szerint a turulsólyom Fergánától a Bajkál tóig minden alpi jellegű magashegységben, így a Tjen-sánban, a Tarbagatáj-, Altáj- és a Száján-hegységekben egyaránt otthonos.[3] Ezek a hegységek Dzsungária északi peremét alkotják, a Tjen-sántól délre pedig Nyugati Turkesztán terül el. Valószínűnek tartom, hogy a Hszincsian és a Khangai hegységben is fészkel. Egyszóval előfordulása az ősi, nagy selyemkaravánút közvetlen szomszédságában van: a népvándorlás nagy, keletnyugati főútvonala mentén. Ez magyarázza meg a turul szó és egyben a turulsólyom ismeretének bámulatos mértékű elterjedését.

3. Árpád vezér és fejedelem képe a Bécsi Képes Krónikában. A turulos pajzsot ezen a képen már Árpád hordja, mint a Turul-nemzetség tagja.

A turult *Menzbier* eredetileg *Hierofalco altaicus* néven írta le, és önálló fajnak tartotta. Még *Hartert* is, 1913-ban, így írta le, de már kérdésessé tette, vajjon nem a vadászsólyom (Gerfalch), vagy a rárósólyom (régi magyar nevén: kerecsen, Falco cherrug Gray) alfaja-e. Az újabb orosz vizsgálatok valóban azt igazolták, hogy tényleg csak alfajról, azaz „földrajzi fajtáról" beszélhetünk.

[3] Bőv. l. *Menzbier, M. A.*, Ornithologie du Turkestan, Moscou, 1888—1893. (1892.), p. 272—273. — *Hartert, E.*, Die Vögel der paläarktischen Fauna, Berlin, 1913., p. 1063—1064

Vönöczky nagyszerű megfejtése őstörténetünk sok homályos pontját helyezi jobb megvilágításba. Az egyik pl. Emese álmának problémája. Tudjuk azt, hogy a *„Turul"* (törökösen: *Toghrul)* nevet szívesen alkalmazták a régi török népek személyek megjelölésére is. Híres vezérek, előkelő főnemesek, kiváló harcosok hordhatták csak ennek a legelismertebb sólyommadárnak a nevét. Sebestyén Gyulának az a felfogása tehát, hogy Emese megtermékenyülésével kapcsolatban a mitikus turulmadárnak jutott szerep, teljes tévedés; ezzel szemben sokkal kézenfekvőbb Vönöczkynek az a nézete, hogy Emese férjét, azaz Álmos atyját, tehát Árpád nagyatyját nevezték Turulnak. Így már tökéletesen érthető és világos az is, hogyan származott Árpád fejedelem Turul nemzetségből.

Igaz ugyan, hogy a régi — és a mai primitív — népek szeretik valami mitikus őstől származtatni magukat, így nem egyszer valamiféle állattól, de még a sokkal ősibb hún-magyar hagyomány sem keres állatőst a két iker, Hunor és Magyar származásához. A hagyomány világosan megmondja, hogy a két ikertestvér atyja Ménmarót, anyja pedig Eneeh volt. Látjuk, hogy mind a négy felsorolt szülő neve állatnévből képzett személynév: Turul = turulsólyom, Ménmarót = mén-óriás, Emese = emse, Eneeh = inak (török) = tehén. Miként a férfira hízegő volt, ha egy ügyes, erős, okos állat nevét nyerhette el, a nőre megtisztelő volt, ha valamely szaporaságáról becsült nőstény állat nevét hordhatta.

Achmed Vefik török szótárában világosan megírja, hogy a „Turul" az oguz kánok fejedelmi jelvénye volt. Ez a közlés tökéletes bizonyíték Kézai közlésére vonatkozóan, t. i. hogy Attila címerében is a turulmadár szerepelhetett, hisz Attila húnjai az oguzokkal évszázadon keresztül a legszorosabb érintkezésben voltak.

Hanem ha már eljutottunk eddig a sikeres azonosításig, be kell látnunk és minél szélesebb körben terjesztenünk kell azt a tényt, hogy eddigi turulábrázolásaink egytől-egyig tévesek, hamisak. Joggal követeli Vönöczky, hogy azokat a képzőművészeti alkotásokat, amelyek a turult nem sólyomnak, hanem keselyűnek ábrázolják, távolítsák el, illetve cseréljék ki.

Ez a kívánság elsősorban a főváros területén található turulábrázolásokra, mint megtévesztő idegenforgalmi látványosságokra vonatkozik. (L. a várbeli, vagy az országzászlói turult!) A turul bátor és ügyes sólymászmadár, példaképe a hős harcosnak, nem pedig a seregek után lopakodó, dögre és hullára vadászó keselyű. A turul „a harci erényeknek, a vitézségnek, a hősiességnek, a győzhetetlen bátorságnak legmagasabb fokát jelképezi", míg a keselyű egyszerűen jámbor dögevő! Nincs tehát semmi okunk, hogy mi keselyűkkel dicsekedjünk! Mihelyt alkalom adódik erre, sürgősen el kell távolítanunk ezeket a megtévesztő ábrázolásokat, ha mégoly mutatósak is!

A turul név hazai történetünkben 1358-ban, az ázsiai történelemben 1400 körül, Timurlenkkel kapcsolatban fordul elő utoljára. Hogy milyen rendkívüli becsben állott ez a kiváló sólymászmadár, arra vonatkozóan érdemes lesz ezt a legutóbbi adatot megismernünk.

Timurlenk évtizedes háborút viselt a kipcsaki kánnal, Toktamisszal, mert az, noha Timur hűbérese volt, mégis ellene támadt. Timur négy ízben is hadjáratot vezetett Toktamis ellen, és mindannyiszor alaposan megverte annak seregét. Amikor Timur serege már harmadszor vonult fel Kipcsak ellen, Toktamis követeket küldött a nagy hódítóhoz, és velük *egyetlen egy turulsólymot* és egy versenylovat is felajánlott Timurnak ajándékul, kérvén őt, hagyjon fel a támadással. Igaz, hogy Timur folytatta a hadjáratot, de Toktamisnak megvolt a reménye, hogy egyetlen turullal (ez volt az ajándékok közt a legértékesebbik) és egy paripával megvásárolhatja a békét.

Gondoljunk tehát büszkeséggel őseink szent turulmadarára, mert az csak fényt és dicsőséget hozott eleinkre, és gondoljunk hálával arra a kiváló érdemű tudósunkra, aki annyi önzetlen munkával hozzásegített bennünket ahhoz, hogy a valódi, ősi turulmadarat megismerjük, annak történetét egy évezreden át figyelemmel kísérhessük, és nemes formájában ma is gyönyörködhessünk.

Rómában, a Capitolium lépcsőjének kétoldalán az ősi birodalom két címerállatát, a római farkast és a sast láthatja Róma népe és az Örök Várost felkereső idegen. Vannak, akik nem tartják szerencsés ötletnek, hogy az ősök két szent állatját ketrecbe zártan mutogatják a népnek, de szerintem ebben az elgondolásban és elrendezésben fölöttébb sok nevelő erő van, és a hagyományok életbentartására az kiválóan alkalmas. Éppen ezért nagyon üdvös, sőt mulhatatlanul szükséges volna, hogy néhány turulsólymot, de legalább is egy szaporodásra alkalmas párt hozzunk hazánkba. Nem arra gondolok, hogy az Állatkert állományát szaporítsuk vele, bár ha végső esetben odakerülnének, ott is valamely jól szembetűnő, elkülönített főhelyen tartanám azokat. Ám hagyományainkhoz méltóbb volna, és a nemzeti öntudat nevelését jobban szolgálnók, ha — a római példához hasonlóan — valamely patinás helyen, pl. a Várhegy oldalában, Mátyás palotájának egykori alapfalai közelében, vagy a tabáni park valamely arra alkalmas, magányos, csendesebb helyén, téres, széles drótházikóban, mesterséges sziklakörnyezetben ápolnók a turulokat, hogy Árpád népének késői utódai, mi is gyönyörködhessünk őseink szent turulmadarában.

Bendefy László dr.

*

Régibb vaskori vaslándzsa a kőszegi múzeumban.

Küttel Dezső gyógyszerész 1911-ben Kőszegen, a Szent Imre herceg útja mentén fekvő szőllőskertjében érdekes vaslándzsát talált, és azt a mult évben Kőszeg Város Helytörténeti és Szülőföldismereti Múzeumának ajándékozta (leltári száma: 2223.). A leletet a múzeum vezetősége hozzám juttatta el leírás és korának meghatározása végett.

A lándzsa hossza 32,4 cm, legnagyobb szélessége 3,3 cm. A lándzsa a többi hasonlókorú leletek közül különösen jó megtartása által válik ki. Teljes egészében úgynevezett nemespatina borítja. Már ez a körülmény is meghatározza, hogy sem az erősen rozsdásodó kelta, sem pedig a dunántúli úgynevezett „illir" vaskor emlékei

között nem kereshetjük analógiáit. Több mint valószínű, hogy a patinásodásnak ez a folyamata a vas különleges technikai kezelésében (edzésében) és összetételében bírja eredetét. A lándzsa hegye élesítve van (1. kép).

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a lándzsát majdnem teljes hasonmásai alapján határozhatjuk meg. A miskolci múzeum két leletben őriz hasonló vaslándzsákat[1] (Mezőnyék és Diósgyőr). A hasonlóságot az is emeli, hogy a mezőnyéki darabokat ugyanaz a nemespatina fedi, mint a kőszegit. Horváth Tibor dr. megállapítása szerint a miskolci múzeum leletei nem tekinthetők

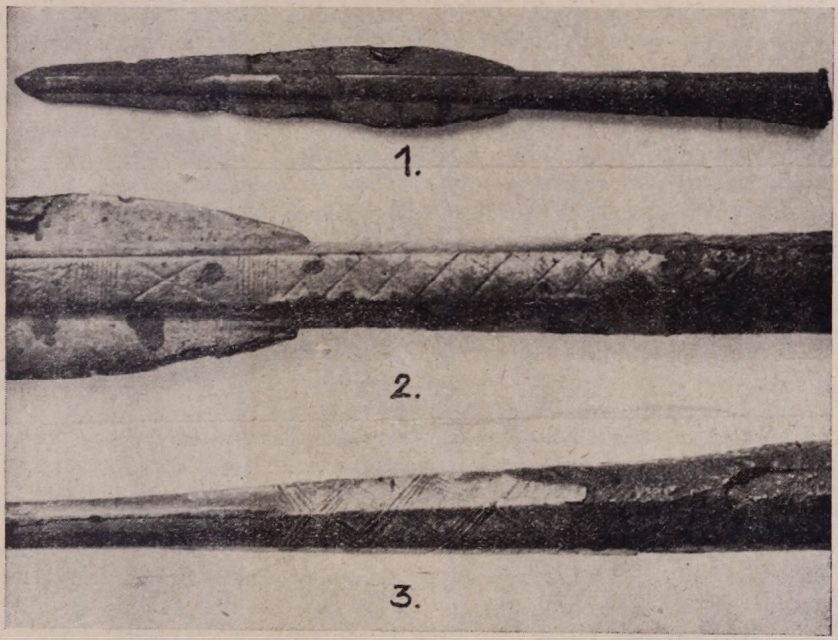

szkíta eredetűeknek, hanem minden bizonnyal annak az egyelőre még ismeretlen lovasnomádnépnek az emlékei, amely a szkítákat megelőzően érte el a Kárpátmedencét.[2] Horváth ezt a két leletet a preszkíta kor legvégére helyezi, annál is inkább, mert a leletben talált jellegzetes vas-zablák szkíta sírokban is előfordulnak már. Ezt a datálást megerősíti a diósgyőri leletekkel együtt talált karos vasbalta *(Aermchenbeil)* is.[3] A kőszegi lándzsa nyelén látható díszítés (2—3. kép) szerényebb formában az egyik mezőberényi lándzsán is megvan. A dísz megfelelői a preszkíta kor végén a zablaleleteken is fellépnek.[4]

[1] Dissertationes Pannonicae. Ser. II. 9. — A legrégibb lovasnép Magyarországon. — Táblakötet: LXVII—LXVIII. tábla. 1939.
[2] Id. m. Szövegkötet 149. o. f.
[3] Id. m. Táblakötet: LXVII. t. 15. ábra.
[4] Id. m. Táblakötet LII. t. 17. ábra és LI. t. 2. ábra. Szövegkötet 41. o. f.

Mindezek után a kőszegi lándzsát közvetlenül a szkíta betörés elé, a Kr. e. VII. század végére, vagy a VI. század elejére kell helyeznünk. *Gallus Sándor.*

*

Szentbékkálla.

E zalamegyei község régi neve *Szentbenedekfalva* és *Szentbenedekkál* volt, mint a következő adatok bizonyítják: 1338—46: *Scenthbenedukfalua* (Kaal S. Benedicti), 1413: *Zenthbenedekkal*, 1488: *Zent Benedekkal* (Csánki 3: 66), 1382: *Zenthbenedekkala*, 1385: *Zenthbenedugkalya*, 1463: *Zenthbenedekkalya* (OklSz. *Benedek* a.), 1472: *Zenthbenedekalya* (Csánki 3 : 66). Az OklSz. az utóbbi adatokat úgy olvassa: *Szentbenedekalja*, azonban helyes olvasásuk: *Szentbenedekkálja* (MNy 15: 118), illetve *Szentbenedekkál*. Szintén zalamegyei községek *Mindszentkála* és *Köveskál*, *Köveskálla*. Régi oklevélbeli adatokban: 1341: in villis *Kueskal*, in *Kaal Sancti Benedicti*, in *Omnium sanctorum*, 1404: *Kaal Omnium Sanctorum*, 1431: *Keweskal*, 1437 (?): *Menthzenthkaal*, 1468: *Kweskal* (Csánki 3: 66). Édes Jenő szerint a nép Szent-Bé-Kállát *Szenbéká*-nak, Köves-Kállát *Küjeská*-nak, Mind-Szent-Kállát pedig *Mëncënká*-nak ejti (Balatonfelvidéki népnyelv, NyF 40: 34). E helynevek *-kálla* része tehát birtokragos alak, s az *ll* hangnyúlás következménye (vö. *éll, féllek, felellős, nyillik, hálló* stb. uo. 20, tehát nem hasonulás folytán fejlődött, mert ebben a nyelvjárásban az *lj*-ből *jj* fejlődött, pl. *ajja, fajja, üjjön, hátujja* uo. 22). A három helynév közt legérdekesebb a *Szentbé(k)kálla*, mert ennek középső *Bék* része a *Benedek* rövidítése. Van u. i. Somogy megyében egy *Kaposszentbenedek* nevű község, melyet régi okleveleink még egyszerűen *Szentbenedek* néven emlegetnek: 1460, 1492, 1507, 1536: *Zenth Benedekh* (Csánki 2: 643). Mármost ezt a helységet Somogyban Baksay Sándor szerint *Szembék*-nek ejtik (Nyr. 31: 98). Fényes Elek szerint *Szentbékkálla* és *Mindszentkálla* nevének *Szent Bén Kállya* változata is van (1: 491, 495, MNy 15: 120). Köveskálnak régen más neve is volt: *Szent Vid Kálja* (1290: *Scentuidkalia*, 1296: terre arabiles in territorio *Kaal* ville *Sanctorum Vythy et Modesti*). *Beke Ödön dr.*

KALÁKA

Farsangi köszöntő.

Farsangon a legények — Kajdon és környékén — felöltöznek Mikulásnak, és a házakat járják ezzel a mondókával:

Adjon az Úristen
bort, búzát, barackot;
kurtafarkú malacot;
szekérnek kereket,
hordónak feneket,
hadd ihassunk eleget!

A köszöntőknek a háziak pénzt adnak, akkor aztán a legények tovább mennek a szomszéd házhoz.

Kajdon lejegyezte *Csirisznyák Antal* áll. gimn. tanuló (Szombathely).

Ugyanazt a köszöntőt Oladon is ismerik. Első három sorát azonban a következőképen is variálják:

Adjon az Úristen
bort, búzát, békességet,
a lelkünknek örök üdvösséget!
stb.

Oladon lejegyezte *Horváth István* áll. gimn. tanuló (Szombathely).

*

Hiedelmek a népi baromfitartás köréből.

(Folytatás.)

21. A kemence tetejire önteni kell tüzet és a tikot háromszor meg kell táncútatni, hogy el ne menjen a háztól. — Amit a csibék anyja legelőször tojik, meg kell főzni és megetetni a csibékkel, akkor mindig együtt fognak járni (D). — A kotló kőtés után, mikor az eeső tojását tojja, a héját megfőzik és az elhagyott csibéknek adják, hogy azok ee ne kóborogjanak (Szg). — Ha a baromfit új házba visszük, a lábukat meg kell mosni és ezt a vizet széjjel kell burogatni az udvaron, hogy a baromfiak csak ott járjanak, a házból ki ne menjenek (F). — A tyúk szárnyából kihúznak egy tollat és a tyúkól küszöbére sározzák. — Karácsony estéjén mindenféle gabonát tesznek egy szakajtóba, a karácsonyi abrosszal letakart asztal alá és másnap az *isztergye* alá szórva a baromfiaknak adják (L).

22. Kőrisfát kell elvagdalni darabokra s a tikok vállujába tenni. Ha arrul isznak a tikok, egészségesek lesznek (D). — Ha a baromfi *bánygyorgós*, vízbe égő parazsat dobnak, imádkoznak felette. Ezzel a vízzel itatják és mosogatják az állatot (K). — (A vész ellen való védekezést l. még az ültetésnél, a 14. pontban, valamint a csirkék egészségének védelmét füstöléssel a 16. pontban. L. a 18. pontot is!)

23. Hunyoros árpát kell vetni a veteményes kertbe. A tikok megeszik és megveszekesznek (D). — Az asszonyok kimennek a temetőbe, kilenc sírról hoznak félmarok földet, de se jövet, se menet nem állnak szóba senkivel. Otthon a hozott földet aztán a vetemény körül elszórják, akkor nem bántja a baromfi (K).

24. Amelliknek sárga a lába, sárga a bűre, finom tikleves van belüle (D). — Sárgalábu csirkét kell venni, mert annak a húsa is szép sárga (F). — Sárga- és tollaslábú csirkét nem jó meghagyni magnak (K).

26. Rontás ellen szenes vizet kell adni a baromfiaknak (D). — (L. erre vonatkozólag a 22. pontot is, továbbá a tojáshéjon való megfüstölést a 16. pontban, valamint a boszorkány távoltartását a 28. pontban.)

27. ‚Jelesnapok': Holdfogyta, holdtölte, húshagyó kedd, karácsony este, karácsony bőjtje, kétasszonyköze, lucanap, szentgyörgynap, újhold péntekje, vízkereszt.

28. Lucanapkor nem kell adni senkinek semmit, mert elviszik a hasznot a háztól. — Húshagyókor meg köll főzni egy zsódert, annak a csontját bele kell tenni a vízbe és arrul kell itatni a tikokat, akkor tojnak (D). — Lucakor fonni kell, hogy a tikok jól üljenek (L). — Luca napján nem szabad szomszédba járni, mert elviszik a szerencsét. — E napon nem adnak ki a háztól semmit s nem is engednek be semmit. — Nyírfaágat tesznek az ól ajtajába, hogy a boszorkány meg ne ülje az állatokat (K). — Karácsony bőjtjén a gazdaasszony ül le először az asztalhoz, végig eszi az ebédet s legutoljára kel fel, hogy jól ülő kotylós tikja legyen. — Húshagyókor

ugyane célból kábosztát főznek az állatoknak (K). — Vízkeresztkor bort meg vizet kell összekeverni és ezzel a lével kell tésztát gyúrni. A nyerstésztát vasárnap, mielőtt a templomba beharangoznának, kell a tikoknak odaszórni és ezt mondani: *Kotty, kotty, kotty, csirkéd sok legyen!* Ezt csak öregasszony csinálhatja, mert ha lány csinálja, vénlány marad (F). — (A ‚jelesnapok'-kal kapcsolatos hiedelmekre nézve l. még az 1, 2, 8, 10, 11, 14, 21. és 37. pontot.)

31. Tüzet vagy halálesetet jelent, ha lúd megy a háztetőre. — Ha a lúd mellcsontja piros, akkor van nagy tél, ha fehér, gyönge tél lesz (D). — Ha a tik kukorékol, szerencsétlenség lesz a házná (Szg). — Ha a kokas a lakásajtó felé kukorékol, vendég jön. — Ha a tyúkok sokat fürdenek a homokban, eső lesz (K).

32. Sok tojást látni álomban, nagy kár éri az embert. Ha kis csibét vagy récét lát az ember az istállóba, akkor megdöglik egy állat (D). — Tojással álmodni kárvallás (F). — Aki sok csibével álmodik, árvaságra jut (K).

33. Ha férfiaknak fekete tikot főznek, az attu megvaku (Szg). — (A ‚*lidérc*' kiköltésével kapcsolatban l. még a 3. pontot.)

34. Elnevezések: csibe (B, D, F, Ő, Szg, Szk), gérce (Ő, Szg, Szk, K) jérce (D, K), tik (B, D, F, Ő, Szg, Szk), kokas (F, Ő, Szg, Szk, K), kotlós (F, Ő, Szg), kotló (Szg, Szk), kotylós (K), réce (D, L), gácsér (L), zsiba (K), lúd (D, K), baromfi (K).

35. A tik, ha tojni akar, akkor kárál, ha eltojott, kotkodácsol (D). — Kotyog (K). — A kotlós vertyog (F, K). — A tyúk csodálkozik (K). — A réce azt mondja: *Hány zsák árpát hattál gazda?* — A pulyka: *rud, rud, rud* (D). — Anyaréce: *Hány zsák árpát vetettél?* — Gácsér: *Hetet, hetet* (L). — A tik mondja, mikor kapar: *Csak két szem kukoricát adjanak.* — A kokas mondja: *Ugy-e Kati, jó?* (Szg). — A kacsa: *sáp, sáp, sáp* (K).

36. A csibék vájnak, a tikok kotornak; a kakas cicerél (D).

37. A gondolatcsont, aki felől nem törik el, annak lesz igaz a gondolata (D). — A tyúk gondolócsontját ketten eltörik, amelyiknek a gömbölyű fele (épen maradt fele) jut, annak minden gondolata teljesü (Szg). — Márton napkor lúdfejjel beverik a hordó aknáját, mert akkor már kiforrt a must (K).

38. A kakasnak a fejét mindig a leány kapja, hogy okos legyen. A kakas azért okos, mert ha talál valamit, nem csődíti oda a többit, hanem maga eszi meg (L). — A férfiak inkább a húsos, a nők pedig a csontosabb részét fogyasztják (K).

39. Hivogató és terelő szavak: Csirkénél: *Hijjad anya, hijjad.* — *Pizs be, pizs, pizs, pizs* (B). — *Pire ne, pire ne, pi, pi, pi.* — *Eriggy be annya, eriggy, vidd be annya* (D). — *Pipi ne, pipi, pipi* (F). — *Puty, puty; pire, pire, ne-ne* (Ő). — *Pi-pi, pityе, pityе* (K). — Tyúknál: *Csics ne* (D). — *Csicsi ne, csicsi, csicsi. Hess ne* (F). — Lúdnál: *Buri-ne, buri-ne, burl, buri* (D). — *Buri-ne, buri, buri.* — *Lud ne, lili ne, lili, lili* (F). — *Buri ne, vedd be, lili* (L). — *Buri, buri, buri, ne, ne* (Ő). — *Buri, buri, lilicáim, li-li-li-li (K).* — Kacsánál: *Réce ne* (F). — *Li-li-li* (Ő). — *Li-li, tas-tas* (K). — Pulykánál: *pul, pul* (K).

40. A kokas, mikor kukurikul, mért hunnya be a szemit? — Mert kivürül is tuggya (Szg). — Jobb egy ludnyak tiz tyuknyaknál. — Amelyik tik sokat kárál, keveset tojik (K). Közli: *Morvay Péter*

*

Vasmegyei babonák.

Ha a bagoly a házhoz nagyon közel hujjogat, akkor abban a házban valaki meghal.

Ha valaki pappal álmodik, az ördögöt lát.

Ha valaki talál egy patkót és azt elteszi magának, szerencséje lesz.

A pénteki nap és a tizenhármas szám szerencsétlen.

Ha valakinek szálka megy az ujjába és ha azt kihúzza és megrágja, kést fog találni.

Oladon gyüjtötte *Horváth István* áll. gimn. tanuló (Szombathely).

Ha valakit megigéznek, akkor faszenet tüzesítenek, és egy pohár vízbe teszik. A szenes vízzel megspriccelik a beteg homlokát és az ajtó sarkát. Ha a faszén a pohárban lesüllyed, a beteg meghal; ha nem süllyed le, akkor életben marad.

Ha jégeső esik, késeket dobnak ki az ablakokon.

Vépen gyüjtötte *Weinberger Tibor* áll. gimn. tanuló (Szombathely).

Nem szabad a kis gyereket az asztalon hagyni, mert meghal.

A küszöbre kést kell tenni, hogy a boszorkányok ne tudják elvinni a kis gyereket.

A menyasszonyi ruhát nem szabad az esküvő előtt hazavinni.

Nem szabad a holdat sokáig nézni, mert holdkóros lesz az ember.

Ha holdkórost látunk mászni a falon, nem szabad kiabálni, mert akkor leesik és meghal, hanem egy dézsa vizet kell alája tenni, hogy — ha leesik — ne haljon meg.

Szombathelyen gyüjtötte *Bonyhádi László* áll. gimn. tanuló (Szombathely).

Itt van a nép, megjött a nép,
Vihar-irammal, Hadak Útján.
(Ady.)

Állathivogatók és zavarók Zalabaksán.

A Néprajzi Múzeum Értesítőjének több számában találkozunk állathivogatók közlésével (1937. 207. o., 1937. 446. o.). A közlésekből azt látjuk, hogy községenkint változnak. Az alábbiakban felsorolom a Zalabaksán ismerteket.

A *hivogatókat* etetéskor vagy elszabadult állatok visszahívásakor használják.

Lovat: nevén vagy *paci-ne!*
Csikót: *maci ne-ne-ne!*
Tehenet: nevén és utána mondják *ne-ne-ne!*
Borjút: *pici-ne, boci ne-ne-ne!*
Disznót: *coca* vagy *cocám ne, puci-ne!*
Kis malacot: *cu-cu-cu, puci-puci-puci!*
Kutyát: nevén vagy füttyel.
Macskát: *cica, mici, cirámicir, cicica, cicne, cirus, cirukám!*
Tyúkot: *pi-pi-pi, pi-pi-ne, ne badám ne-ne!*
Libát: *bibibibi, biba-ne bibibi, buriburi, buricám, bibicám!*

Zsibát: *bibabiba!*
Kacsát: *lililili, ruca-ruca!*
Kis récét: *lip-liplip!*
Pulykát: *puly-puly-puly, pulyka-ne, puli puli-ne!*
Galambot: *tub-tub, tubi-tubi, tubi-ne, tubicám!*

Állatbiztatók, zavarók, terelők:

Lónál: *gyi, győ!* Ha jobbra fordulnak: *hitty*, ha balra: *hocc, hozzád, hoccte hozzád!* szavakat alkalmazzák. A megállást *„höhe"* szóval jelzik.

A tehént, ha a tilosba igyekszik, *hová mënsz?* kiáltással fordítják meg. Biztató szó: *ne!* Megállásnál: *hohe!*

Jobbra fordulásnál *hikk-hó!* balra fordulásnál *hokk, hokk ide-hóhe!* szavakat használják.

Disznót: *hüccs* vagy *hübé-ne, hüccs-ne!*
Kutya: *nem méssz!*
Macska: *sicc! sicc-ne!*
Tyúk: *hess!* Tilosból *tikot-tikot sehehe!* szavakkal hajtják el. Az ólba: *héba pittyém, héba-héba!* szóval zavarják.

Jegyezte: *Bődei János.*

*

Adatok a fejen való hordáshoz.

Az Értesítő 1926. számában (18 : 150) kérdés jelent meg, hogy hazánk mely vidékén divatos a fejen való hordás. A következő számban újra találkozunk egy kisebb közleménnyel, de magyar helyi adatot nem közöl. Triebbnig Pirkhart Ella bécsi írónő közli (Értesítő 19: 46), hogy Tolna megye németajkú községeiben ez a teherhordási mód általános. Megjegyzi, hogy „a magyarok ritkán vagy sohasem teszik ezt". Utolsó közlést erre vonatkozólag az Értesítő 1937. számában a 446. oldalon találunk. Márkus Mihály a közleményét így fejezi be: „A magyarság tehát a szó szoros értelmében „leszégyelte" a fejen való teher hordozását, s ez a közfelfogás egészen úgy beivódott a svábok tudatába, mintahogy a magyarságéba". Különösen ez utóbbi közlést cáfolom, egyúttal e kérdésre vonatkozó ismereteinket göcseji adatokkal kiegészítem.

Egész Göcsejben feltűnően elterjedt teherhordozási mód a fejen való hordás. Férfi a fején sohasem visz semmit, mindig a nő. (A férfi: vállon és háton.) Ruhából tekercset csedernek — néha össze is varrják —, s ezt teszik a teher alá, ha a teher kemény.

A fejen való teherhordozásnál legáltalánosabb, legelterjedtebb a *körbec* (fejkosár, kerekkosár) használata. Göcsej déli, vendséggel határos része csak a körbec szót használja, északi része e szót nem ismeri, hanem *kerekkosár* néven nevezi. A déli részen használt név a vend *korbec* szóból származik, csak illeszkedés történt. Ebben a kosárban visznek mindent a piacra: tejneműt, gyümölcsöt, élő baromfit. Zalaegerszegre 10 kilométeres körzetből viszik az asszonyok az árulni valójukat gyalog a „piharcra"; eladás után bevásárolnak s ezzel újra gyalog mennek hazafelé. Aratáskor a tarlóra, kaszáláskor a rétre, szüretben a szőlőbe, cséplőskor a dűlőre, krumpliásáskor a mezőre körbecben viszik az ennivalót. Hegyről, telekről az érő gyümölcsöt is ebben hordják haza.

A körbecnél kisebb, füles kengyeles kosárnak ugyanolyan az alkalmazása, mint a körbecé.

*Silingá*ban: a szőlőből a pincébe a szőlőt, füvet, levelet, lóhert, lucernát, burgondit, tököt, kerekrépát a mezőről haza az állatoknak, a faházból a fát a konyhába szintén fejen hordják.

Fejen hordja *sajtár*ban a gazdaasszony a moslékot a disznóknak, kútról a vizet a konyhába; ebben is hordanak szőlőt a présházba, visznek mosni való ruhát a patakra.

A dűlőn lévő szénakazalnál vagy a pajtában megrakott *párfödélruhát* is fejen viszik az istállóba.

Kölesfejezéskor kölesfejjel, babszedéskor babhüvellyel tömik meg a zsákot, s este munka után a mezőről fejen viszik haza.

Egész rövid távolságon is igénybe veszik e teherhordási módot. Kenyérsütéskor előző este fejen, vékában hordják le a lisztet.

A közölt adatokat oly sok községből gyüjtöttem össze, hogy egész Göcsejre vonatkoznak.

Zalabaksa, 1940. IV. 30. *Bődei János.*

*

Göcseji adatok a vasaláshoz.

Nem vasalják a kendőruhát vagy törülközőt, kenyér- vagy szakasztóruhát, vászoninget, vászongatyát, lepedőt, kék kötényt, harisnyát. Általában a házivászonból készült ruhadarabokat.

A vasalót *tűzló*nak, *tüzeslő*nak is hívták.

Kósa Gábor emlékszik az agyagból égetett vasalókra.

*Sohár Lajosné*nak a stoppoló fához hasonló vasalója volt üvegből. A ruhán hidegen húzogatták.

Egyike a legrégibb, de a maga idejében a legjobb vasalási módnak: a mángorlás. Asztaliszék nagyságú ládát a ruha anyagának durvaságához mérten megraktak téglával vagy kaviccsal. Két sodrófa volt az aljára erősítve. Az egyikről le-, a másikra föltekeredett a ruha. Tologatás közben a ruha kisimult.

A *téglázó vas* a mai vasalóhoz volt hasonló. A belseje üres volt. Téglát vagy *sindőt* izzítottak meg, s ezt tették bele. A tégla vagy sindő akkor volt jó a bevetésre, „ha ujjukat megnyálazva, hozzázökték s nagyot pörcent". *Téglázás*nak is nevezték.

Az összehajtogatott ruhákat lepedővel letakarták és frissen sült kenyeret helyeztek rá.

Rakottszoknyát pokrócra, erre deszkát, végül káposztáskövet tettek.

Símára gyalult, téglalapalakú deszka felső részére fogantyút rögzítettek, s ezt húzogatták a ruhán. *Simító*nak nevezték.

A lepedőt összehajtogatva székre tették, a tetejébe deszkát, aztán ráültek és így vasalták ki. *Bődei János.*

*

Mivel lehet boszorkányságot elkövetni?

Szentgyörgy napján nyírfán három ág között keresni kell egy békát. Karácsonyig otthon élve kell tartani. Karácsony éjjelén kiviszik egy keresztútra, keresnek hangyabolyt és abba beleteszik a békát. Hazafelé aki hátranéz, megvakul. Újév éjjelén vissza kell menni a csontokért. Találnak közöttük egy horog- és egy gereblyenyél alakút. Még ezen az éjjelen elviszik a legközelebbi kápolnába, s elrejtik a misézö vánkos alá. Ezen a pap háromszor miséz. A harmadik éjjelen visszalopják. Ha házastársnak vagy szeretőnek akarnak valakit, észrevétlenül beleakasztják a horgot. Ha megúnták az asszonyt (szeretőt), a másik csontot háromszor hozzáérintik, s akkor minden veszekedés nélkül elhagyják egymást a szerelmesek.

Hallottam *Bocföldén Szarka Mihályné* 74 éves asszonytól.

Lejegyezte: *Bődei János.*

*

Rábagyarmati szótár.

Acil (acél). — Jó acilbu va ez a kasza.
Acsku (zacskó). — Egy acsku cukrot kaptam.
Adu (adó). — Adut szëd a jegyzü.
Adus (adós). — Adus vótam a bótba.
Agáciía (akácfa). — Szép agácifakarukat vütt.
Ahun (ahol). — Ahun aludtunk, ott maradt.
Akert (alkert). — Az akertbe mënek kaszányi.
Akko (akkor). — Akko értem haza.
Akkorán (nagyon). — Akkorán zsinatutak.
Akudik (alkuszik). — Mëgakuttunk ëgy tehenre.
Akula (szemüveg). — Akulát köllött vënnyi.
Albërtlevél (babérlevél). — Albërtlevelet tëttünk a kábosztábo.
Alacson (alacsony). — Alacson kis embër vót.
Alomár (sárgarigó). — Szépën fütyült az alomár.
Alsuk (alvégiek). — Az alsuk nagyon csufulódtak.
Alsuszoknya (alsószoknya). — Alsuszoknya vót csak rajt.
Amóra (amarra). — Amóra nëm jó az ut.
Annyirag (nagyon). — Annyirag mëgégëtt a kezem.
Anyus (anyós). — Mëghalt az anyusom.
Apru (apró). — Igën apru ez a szëg.
Apus (após). — Az apusomná vótam.
Ara (arra). — Ara mëntünk haza.
Aratu (arató). — Aratukat fogadtam.
Asszon (asszony). — Egy asszon gyütt az uton.
Atak (pattanás). — Sok atak van az arcán.
Atlac (atlasz). — Elfeledtem az atlacomat.
Attu (attól). — Attu fáj a fogam.
Avve (avval). — Rakd mëg avve a vëlláve.
Azej (azé). — Azej is elveszëtt.
Azi (azé). — Azi vót a kendü.
Ábicskul (ágaskodik). — Föábicskut, ho jobban lásson.
Ádán (Ádám). — Az Ádánná vëttük.
Ádigál (álldogál). — Meddig ádigász a szélben?
Áfrika (Afrika). — Áfrikábo mënnek a föcskik.
Águcs (a rúdnál a kétágú rész). — Eltörött az águcs.
Áli (allé). — Az almás álinak mëntünk.
Álot (állat). — Ronda ëgy álot vót.
Amërika (Amerika). — Én is vótam Ámërikábo.
Ámod (álmodik). — Az asszon mindig rosszat ámod.
Ámosul (álmosodik). — Ugy elámosultam.
Ánizslag (kén). — Ügön ánizslagos ez a bor.
Ápilus (április). — Ápilusban vethettünk csag.
Árpo (árpa). — Nëm füzetëtt jól az árpo.
Ártotlan (ártatlan). — Ártotlan vaok.
Árulu (áruló). — Annyi árulu (árus) gyütt bucsuko.
Árvo (árva). — Árvo gyerëk vótam.
Ásu (ásó). — Hozd idë az ásumat.
Aszlu (zászló). — Szép aszlujuk vót.

Átëlla (atilla). — Átëllát vüsetek akkoriba.
Átrëc (cím). — Mëgirta az átrëcit.
Áti (át). — Átiméntem a Rábán.
Ázzik (ázik). — Mind mëgázzik a ruhám.
Babonya (babona). — Sok babonyát összebeszít.
Bagu (bagoly). — Láttom ëgy nagy bagut röpünyi.
Bagu (bagó). — Csak betëtt a szájábo ëgy csomó bagut.
Bakallu (bakló, bojt). — Szép bakallu vót az ászlun.
Bakszakáll (moha). — Evótunk bakszakállér.
Banitor (laza téliruha). — Még mindig banitorba jár.
Barboncás (garabonciás). Gyütt ëgy barboncás, nagy essü lëtt.
Bábilevél (lapulevél). — Bábilevelet adtunk a réciknek.
Báboasszon (bába). — Ehittam a báboasszont hozzá.
Bábolámpás (hordozható bádogházikó gyertyának). — Evüttö a bábolámpást.
Bánnyo (tiltja, sajnálja). — Ügön bánnyo, ha a réttyire mënnek.
Bárson (bársony). — Bársonbu vëtt ruhát.
Berekfa (égerfa). — Berekfávo tüzelëk.
Bërëtfa (borotva). — Régön nëm bërëtfákoztam.
Békakalán (kagylóhéj). — Sok békakalánt szëdtünk.
Bí (sír, rí). — Bítt ez a gyerëk.
Biciklej (kerékpár). — Drágo vót ez a biciklej.
Bihal (bivaly). — Csunya bihalok gyüttek.
Billëg (bélyeg). — Billëgët is tëttem rá.
Bimbu (bimbó). — Szép bimbus a rózsa.
Biru (bíró). — Itt járt a biru.
Bizsëg (hemzseg). — Csakúgy bizsëg a sok férëg.
Bogárfa (élő fenyő, melyet kikezdett a fenyőszú). — Itt ëgy bogárfa.
Bogár (légy). — Majdnëm mëgész a sok bogár.
Bogárfogu (légyfogó).) — Bogárfogut vëttünk.
Bogárgomba (légyölő galóca)). — Rugd föl azt a bogárgombát.
Bogyu (bogyó). — Sok a bogyu ezën a bokron.
Boktër (bakter, őr). — Ügön mëgszidott a boktër.
Bongyor (hullámos, göndör). Szép, bongyor haja van.
Boros (szekerező borkimérő, bortermelő). — Mëggyütt a boros.
Borza (omlós, laza). Jó borza a föd.
Boszorkán (boszorkány). — Valuságos boszorkán vót.
Bozigán (buzogány, gyékény termése). — Annyi bozigán va a tóban.
Bozza (bodza). — Mind küvágták a bozzát.
Bozut (bozót). — Igën bozutos ë hel vót.
Böcsü kár (nagyobb kár). — Mëgá, böcsü kárt tëtti!
Böde (liba). — Mindent lëpiszkit ez a sok böde.
Böhönc (bohóc, paprikajancsi). — Annyirag nevettünk a böhöncön.
Böndü (bendő). Nagy böndüjö va.
Böstörü (mozsár). — Mëgtörtük a böstörübe.
Bőcsü (bölcső). — Bőcsüt vëttünk.

Bránno (borona). — Lëtëttem a bránnát az utra.
Brázdoférëg (földigiliszta). — Sok brázdoférëg va alatta.
Brinërcipü (posztó cipő). — Akko még brinërcipübe jártunk.
Bárdo (bárd). — Nëm élës ez a bárdo.
Buborka (uborka). — Sok buborkát tëttünk el.
Bubola (bimbó). — Szép bubolások a fák.
Bugya (olajmécs, gömbölyű). — Küégëtt a bugyábu az olaj.
Bugyiga (csöcsös korsó). — Hozd idë a bugyigát.
Bugyogu (nadrág). — Uj bugyogut kaptam.
Bugyorális (erszény). — Betëttem a pénct a bugyorálisba.
Buha (bolha). — Mëgcsiptek a buhák.
Buha (pergőcsiga). — Eltörte a buhámot.
Bennëket (őket). — Nëm láttam bennëket.
Bulla (alma). — Igën kéri ez a gyerëk a bullát.
Buzaalla (ocsu). — Csak buzaallát kapnak a tikok.
Büdöske (poloskaféle, málnán, epren található). — Ezt mëgmászta a büdöske.
Büggü (bőgő). — A nabbüggüs ivott legtöbbet.
Bürsóma (birsalma). — Az idin sok bürsóma lett.
Büzül (mennek tőle a szelek). — A Pista büzütt.
Cáróma (alma fajta). — Cárómát kaptam.
Celënce (orgonavirág). — Szép szaga va ennek a celëncinek.
Cëluza (irón). — Iró-biró tëdd lë a cëluzádot.
Cibar (szivar). — Vëtt ëgy cibart.
Cicitár (cinke). — Sok cicitár vót a tökmagon.
Cigánlián (pipacs). — Mennyi cigánlián va a buzábo.
Cigánszőllü (fekete szőlő). Cigányszőllüm is va.
Cigánpille (lepkefajta). — Cigánpillit fogtam.
Cidrus (cédrus). — Cidrust szëdtünk koszoruba.
Cigán (cigány). — Gyünnek a cigánok.
Cigárita (cigaretta). — Má a cigárita së köllött.
Ciklámënt (ciklámen). — Ciklámëntët szëdtek.
Cinaduna (vérehulló fecskefű). — Cinadunát is szëdtünk.
Cipü (cipő). — Uj cipüt kaptam.
Cira (cica, kismacska). — Fogtam ëgy kiscirát.
Cirázás (fogósjáték). — Mënnyünk cirázni!
Coma (combja). — Mëgláttom a comát.
Cüek (cövek). — Cüekët vertünk oda.
Csapa (nyom). — Itt sok a szarvascsapa.
Csapáz (nyomon követi). — Csapáztom a szarvasok után.
Csaptatu (szorítófa). — Jól mëgvertem a csaptatuve.
Csattogatottepörgye (erdei szamóca). — A ritás telle va csattogatottepörgyive.
Csákán (csákány). — Mëgkerestük a csákánt.
Csebogár (cserebogár). — A zidin sok a csebogár.
Csepelës (bozótos hely). — Csepelës helyën jártunk.
Csepörke (csiperkegomba). — Csepörkit szëdtünk.
Cserep (cserép). — Eltört a virágcserep.
Cserepfazik (cserépfazék). — Hozd ki a cserepfazikat.

Cserepkópic (cserépedény). — Hozz sót a cserepkópicbu!
Cserepszürü (a kifőtt tésztát szűrik át rajta). — Itt a cserepszürü!
Cserkisz (cserkész). — Mëggyüttek a cserkiszëk.
Cserësnye (cseresznye). — Cserësnyit szëdtünk.
Cserpenyü (serpenyő). — Cserpenyübe melegitettëk mëg.
Csibak (gyerek tréfás neve). — Mëggyüttek a csibakok.
Csibakpipa (kurtaszárú pipa). — Nëm szenyel a csibakpipám.
Csibële (csirke). — Mind küszöktek a csibëlik.
Csigér (halfajta). — Két csigér vót a háluba.
Csiku (csikó). — Igën ugrál ez a csiku.
Csikuti (gémeskút ostorát a gémhez erősítő farész). — Rossz a kuton a csikuti.
Csizmahuzu, Csizmalëvetü, Csizmalú (csizmahúzó). — Nehezen gyün lë a csizmalúve is.
Csipkënye (vadrózsa termése). — Csipkënyit főztünk be.
Csölönk (csengő). — A tehennek csölönk vót a nyakán.
Csöplü (cséplő). — Elfáradtak a csöplük.
Csőrözés (kiütésesjáték). — Őrzis közbe csőröztünk.
Csöndér (csendőr). — Gyönnek a csöndérëk.
Csuklu (csuklós). — Rëggelënkint csukluzunk.
Csusztatu (kétágú fa, melyen az ekét csúsztatják). Tëdd alá a csusztatut!
Dërzálu (daráló). — Etörött a kávidërzálu.
Dé (dél). — Dé feli röpütek a főcskik.
Dé (dél). — Dét harangoznak hamarosan.
Disznu (sertés). — Mëgdöglött a disznunk.
Disznubontuszék (disznó felbontására használt asztal). — Ekészitettük a disznubontuszékët.
Disznuförösztüvállu (disznóforrázó-teknő). — Nehéz ez a disznuförösztüvállu.
Disznutór (disznótór). — Disznutórba mëgyëk.
Disznuvërgányo (mérges gomba). — Ere sok disznuvërgányo va.
Diu (dió). — Efagyott a diufánk.
Dobzás (kavics). — Végdobtam ëgy dobzást a vizën.
Dohán (dohány). — Efogyott a dohán.
Dombo (domb). — Föménëk a dombora.
Dolárdo (énekes). — Idësapa is dolárdo.
Dombuluła (emelőkaró). — Dombuluáve raktuk fő a rönköket.
Dombunyi (farönköt egymásrarakni). — Segítëttem dombunyi.
Dongu (dongó). — Itt röpköd ez a kutya dongu.
Doránciszíva (duránciszilva). — Doránciszivát vëttünk.
Dómán (kiskabát). — Vëdd föl a dómánt!
Dödöle (dödölle). — Dödölit főztek ebédre.
Döllü (düllő). — Ezën a döllün va a födem.
Eccërre (egyszerre). — Eccërre kidoblak.
Ebid (ebéd). — Alig tudtam ebidët ënnyi.
Edin (edény). — Hozd idë azt az edint.
Egerfakörte (égerfa termése). — Egerfakörtit szëdtünk.
Egisz (egész). — Vëttem ëgy egisz kënyeret.

E (el). — Emënt, együtt, etünt, eugrott.
Eggyü (össze). — Eggyüváglok mingyá.
Ehell! (megállj csak!) — Ehelletëk, majd kikaptok!
Ehho (ehhez). — Ehho në mënnyünk be.
Elekötü (kötény). — A férfiek illen elekötüt vüsetek akko.
Emosudott (elmosogatott). — Evés után gyorsan emosudott.
Embër (ember). — Nëm tudja az embër, hol ébred.
Erü (erő). — Nagy erü va benn.
Erüs (erős). — Ez osztánnik erüs álot.
Elsü (első). — Elsü lëtt az oskolábo.
Essü (eső). — Sok essü esëtt.
Estérere (estére). — Estérere értünk csak oda.
Éccaka (éjszaka). — Éccaka ëgy pajtábo értünk.
Égis (égés). — Égis va a kezin.
Élet (gabona). — Két zsák életët vüttünk a malomba.
Élink (élénk). — Élink ë lián az.
Éris (érés). — Buzaérisko gyütt haza.
Évën (éven). — Hat évën áti fokságbo vótam.
Fahíj (fahéj). — Fahíjjat tëtt a borba.
Fajsz (szövőszék). — A fajsz melli ütem.
Fakopács (harkály). — A bükkfán ë fakopácsot láttom.
Fazik (fazék). — Öntsd ki azt a fazik vizet!
Fácánkokas (fácánkakas). — Főröpüt a fácánkokas.
Fácántik (fácántyúk). — A féckin ül a fácántik.
Feketërigu (feketerigó). — E feketërigut fogtunk.
Feketë (fekete). — Föhuztam a feketë cipümet.
Feszës (testhezálló blúz). — Uj feszëst varattam vesárnopra.
Fécëk (fészek). — Ez a gyërek lëszëdtë a cinkefécket.
Filimász (fülbemászó). — Filimászt láttom a szőllün.
Fohácsik (forgács). — Fohácsikka fütöttünk.
Foghajma (fokhagyma). — Tëttünk a turuba foghajmát is.
Foghuzu (foghúzó). — Emëntem a foghuzuho, mert ügön fájt a fogam.
Foglu (fogoly). — Agyondobtam ë foglut.
Foglucsibële (fogolycsirke). — Csakugy bizsëgtek a hóban a foglucsibëlik.
Fokhëgyfuru (a malomban a keréken van). — Nincs fokhëgyfuru.
Forás (forrás). — A forásbu ittam.
Forru (meleg). — Nagy forruság van.
Föcske (fecske). — Csicsërëgtek a föcskik.
Födü (fedő). — Lëvettem a lábosru a födüt.
Fönállu (szekrény). — A ruhát a fönálluba tëgyitëk.
Fövág (megver). — Jó fövágtom neki.
Fődikalapács (pinty). Akko gyütt ëgy fődikalapács.
Főtörzsur (főtörzsőrmester úr). — Itt járt a főtörzsur.
Furdáncs (vékakötésnél használt fa). — Eltörött a furdáncs, nëm köthetëk tovább.
Fuó (fa). — Eszárott ez a fuó.
Fuószin (faszín). — Behortok a fuószínbe.
Fuóvágitu (favágótörzsök). — Vizes a fuóvágitu.

Fősük (felvégiek). — A fősük mindig kergetnek.
Futtam (futottam). — Annyirag futtam, ho alig lélëgzëm.
Fücskülü (kosárfonásnál fűzőfa). — Eveszëtt a fücskülüm, nëm fonyhatom tovább.
Fülcsöptetü, Fülfáju, Fülfájlitu (kövirózsa). — Fülcsöptetü nyől a házon.
Fülmászu (fülbemászó). — Fülmászut találom a szivábo.
Fürgetü (szeg, melyen a rúd forog a szekéren).
Füstfaragu (kéményseprő). — Mast járt itt a füstfaragu.
Fűsü (fésű). — Nincs mëg a fűsüm.
Gatya (alsónadrág). — Uj gatyát húzott az ünnepre.
Gece (ondó). — Annyi gece vót benn.
Gënya (vénasszony). — Akko gyütt az a vén gënya.
Gelegënye (galagonya). — Sok ott a gelegënyebokor.
Geráblo (gereblye). — Hozd a torugëráblát.
Gëszik (eszik). — Csakúgy gëszi a babot.
Gogyola (golyva). — Nagy a gogyolájo.
Gomlu (komló). — Sok gomlu terëm ottanik.
Góca (bürök vízben szétnyilt szárrésze). — Mennyi gócát csinyát ez a gyerëk.
Góca (zsiba). — Sok gócát elattunk.
Góla (gólya). — Góla, góla, hozz kisgyerëkët!
Góri (góré). Góriba horták a kukoricát.
Göbe (anyadisznó). — Lëgyën a disznuknak felë göbe, felë kany.
Görbül (kérődzik). — Éppen görbüt a tehen.
Görbe (kifli). — Mákos görbit sütöttek.
Görhin (görény). — E na görhin horta el a tikaimat.
Gébër (csótán). — Telle van gébërre az egisz ház.
Gráblo (gereblye). — Mëggráblátok a födet.
Grábloszëgfuru (gereblyeszegfúró). — Belenyótam a gráblo-szëgfuruba.
Gunyár (gunár). — Mëgkergetëtt a gunyár.
Guzsá (guzsaly). — Lëesëtt a guzsá.
Gyánto (gyanta). — Sok a gyánto bennë.
Gyávo (tehetetlen). — Nëm tuggya künyitanyi az ajtut ez a gyávo.
Gyerëk (gyermek, fiú). — Ez a gyerëk nëm fogad szót.
Gyërtya (gyertya). — Nëm ég a gyërtya.
Gyég (jég). — Gyég va a Rában.
Gyéges (kemény, merev, jeges). — Ollan gyégessen nézëtt.
Gyikk (gyik). — Gyikkot láttom.
Gyöngytik (gyöngytyúk). — Visitanak a gyöngytikok.
Gyuha (az águcson van, a nyujtó csúszik rajta). — Uj gyuhát faragtam.
Gyujtu (gyufa). — Gyujtut vëttem.
Gyunyás (gyónás). — Evótam gyunnyi.
Gyümücs (gyümölcs). — Sok gyümücs lëtt.
Gyün (jön). — Nehezen gyüttem.
Gyüllik, gyöjlik (gyűlik). — Kevés gyöjlött ëggyü.

(Folytatjuk.)

Gyüjtötte: *Musits Jenő.*

SZÉPIRODALOM.

Harmath Imre: *Ember a hídon.* Versek. Szerző kiadása.

Mintha az ifjú költőt igen korán megihlette volna a saját neve. Keresve sem lehet jobb hasonlatot találni költészetére, minthogy az tiszta harmat. Harmat: üde, tiszta, ragyogó, tökéletes és igen-igen fínom. „Pianissimo" a bekezdő költeményének a címe, s bár a vers egy egyszerű tájkép, mégis mintha programmot jelölne: sohasem lármáz, nyoma sincs benne titánkodásnak és féktelenségnek. Egyéniségéről közvetlenül nem sokat tudunk meg a kis füzetből, amelybe, úgylátszik, költeményeinek csak kis hányadát tudta beleszorítani. Olyan objektív, mint egy festőművész. Ahhoz is hasonlítja magát:

Úgy állok itt, mint ifjú festő,
kit ihletés hevít.
Szedem imhol, egyre szedem le
a tájkép színeit.

Nemcsak tájképeiben, egyszerű kis idilljeiben is megtalálja azt a pár rövid szót, kevés jelzőt, amellyel tömören jellemez. Édesanyjáról, akit igen szerethet, írja:

Most arca boldog és redőtlen
s egyszerű is, nincs semmi éke,
csak a szíve aranykelyhéből
elősugárzó égi béke.
Lelke fehér, akár a függöny,
mit most a csend susogva hímbál.
Szemem könnyes, vigyázok rája,
mint ő vigyázott álmaimnál.

Tájleírásai idegbe markolnak, mert szinte kísértetiesen szólalnak meg bennük a dolgok, mint jelenések. Egész kötetét idéznünk kellene jóformán ennek igazolására. „A homály meggyül zord, tömör falakká, És túl e lengő, bársony falakon, mint földre ejtett reszkető tükörlap, zöld lobbanással ég a Balaton". Érdemes volna ennek a kis szakasznak minden szavát külön megízlelni. Valóban igaz a vallomás: „A képek árja szinte eltemet". A szerző maga szinte elvész a látomásai és képei mögött. Nála a „homály kushadó, zömök". Beszél a „fülleteg, tömött sötétről", az „emlékek szép buksi nyájáról", mely megriad és elszéled, az idő benyeli. Holdfényben „a lágy ezüst a háztetőkre ráég", a felhők „az eget tömjénezik". Egészséges optimizmusa a tisztát, a boldogot szereti.

Most elmesélem, mit szeretek én
ezen a fényes, koldus földtekén.

Szeretem, ami jó és tiszta szép,
a mosolygást, a lélek halk díszét.
Tavasszal jó az új nap új hite,
Tavasszal egy kis vígság hull ide..
S a földön egy van még örömteli:
találkozni s egymást köszönteni...
Csak mindig könnyű, mindig víg legyek,
kapjanak föl a gondtalan szelek
s hintázzanak virágon, tengeren.
A boldog ember az én emberem!
Ó boldogság! Ó boldog emberek!
S én boldog leszek? Vajjon az leszek?

Amilyen tiszta a gondolkodása, lelke, épp olyan kristálytiszták a versformái is. Mindig fínom, mindig választékos, mindig tökéletes a nyelve, a verselése. A próféta palástját nem ölti fel; bár pap, sosem prédikálnak a költeményei. A kötet címe is sejteti már, hogy őt az ember érdekli, aki az élet hídján megy át, „ködből jött s vad titokba leng el. Míg rámeredtem két szememmel, egy hídon állt". Bár vannak szociális érzést lehelő versei, mégis sokkal inkább magának való léleknek tetszik; nem akar mást költészetével ajándékozni az emberiségnek, mint harmatos, gazdag lelkét, igen kedves lényét, azt a boldog szemet, amellyel ő nézi a természetet és az emberi élet kedves idilljeit, azt a világnézetet, amely csakugyan egyszerű, elmélázó, boldog révületbe ringató nézése a világnak.

A világot, mely csodákkal teli,
csak nézni és semmit sem érteni.
A világot, mely csodákkal teli,
csak nézni és semmit sem kérdeni.
Nézni, hogy az aranyos nap ragyog,
hogy váltakoznak éjek s nappalok.
Búzavirágnak inni kék színét,
alkonypirban merengni szerteszét...

Szó.

*

Verhaeren-versek. ***Holler András fordításai. Várkonyi Nándor bevezető tanulmányával.*** **Janus Pannonius-Társaság kiadása. Pécs, 1939.**

A laikus közönség is elgondolkodhatott már azon, mily nehéz munkára vállalkozik tulajdonképpen egy műfordító. Az eredeti költeményt vissza kell adnia egy más nyelven, szóról-szóra vagy legalább is gondolatról-gondolatra. A sorok összecsengését, rímelését meg kell hagynia, holott ha két francia szó összecseng, aligha valószínű, hogy az azoknak megfelelő magyar szavak is összecsengők lesznek. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a költemény alliterációit, szójátékait, szófestéseit, a ritmikájában hordozott hangulat váltakozását. Az új szövegnek is természetesnek kell lennie, simának, gördülékenynek, minden erőltetettség nélkül. A fordításnak is sugároznia kell magából azt az alig elemezhető fluidumot, amely az olvasó lelkébe szivárog, és benne, ha kissé fel van készülve rá, ugyanazt az élményt kelti, amely a költőt írásra késztette.

Mindezeknek a feladatoknak tökéletesen megfelelt Holler András, amikor 17 költeménnyel magyarul szólaltatta meg Verhaerent. A nagy költő gondolataiból itt semmisem kallódott el. Ugyanaz a költemények szuggesztivitása is. Valósággal elbűvölnek, ránkvarázsolják az eredeti hangulatot.

Itt sehol sem lesz a gondolat áldozata a versnek, sem a vers a gondolatnak. Egy pillanatra sincs az az érzésünk, hogy döccen a vers, törik a szárnyalás, nem működik hibátlanul a transzformátor. Seholsem fog el az az érzés, hogy zenekarra írt darabot dudán játszanak el, hogy a nagy költő élményeit kisebb géniusz szólaltatja meg. Ezek a költemények így, ahogy itt vannak, minden magyar költőnek dicsőségére válnának.

Hallgasd, éjjel az ösvény hogy kiáltoz,
Mikor a fáradt tanyák ajtajához
Az éjnek sötét zászlaja lehajlik...
Kiált a tér, panasza messze hangzik,
Sír a mező vigasztalan sírással,
Faluk felett könnyek patakja zajlik.
Ó, ős sírás ez, bús, szünettelen,
Mi el nem apad soha, sohasem...

Úgy érezzük, e kötetkében nem „könnyek patakja", hanem Verhaeren lelke „zajlik", amelyet oly közel hozott a magyar olvasóközönséghez a kitűnő műfordító. A versek elé Várkonyi Nándor írt szép s a nagy költőhöz méltó bevezető tanulmányt. *Szó.*

*

SZAKIRODALOM.

Bolla József: *A népi konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben (Bakonyalja).* Debrecen, 1939. 89 lap.

Bár ez a munka Debrecenben jelent meg, s a debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete adta ki, mégis szigorúan dunántúli érdekű. A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének kebelében készítette, dr. Csűry Bálint egyetemi tanár irányításával, a szerzője. A veszprémvármegyei Felsőgörzsöny népi konyhamesterségét dolgozza fel benne Bolla József. Egészen új az ilyen népnyelvi tanulmány, mely egy-egy vidék nyelvét és kultúráját nem úgy tanulmányozza, hogy különleges tájszavakat keres össze, hanem egy-egy mesterséget szinte monografikusan dolgoz fel. A népi monografiák között a népi konyhamesterség területe éppen a legelhanyagoltabb. Néprajzi szempontból, sok-sok népnyelvi adattal Ecsedi István írta meg a tiszántúli magyar nép táplálkozását. Most Bolla József elsősorban népnyelvi szempontból a bakonyalji népi konyhamesterség műszókincsét gyüjtötte össze. De nem puszta szótár ez a munka, hanem bőséges recept, leírás és feltárása a magyar paraszti mesterségek egyik nagyon fontos ágának.

Konyhánk messze híres, népünk eledelei közül nem egy egész történeti multunkkal van szoros kapcsolatban, így ennek a kérdésnek tanulmányozása igen fontos. Örömmel és dicsérettel üdvözöljük Bolla Józsefet, hogy ilyen kérdésben kezdte meg a kutatást. Szülőföldjének szeretete, a népi művelődés és nemzeti hagyományok megbecsülése hatja át az egész tanulmányt, amely tudományos szempontból is jelentős adatgyüjtést tartalmaz.

Molnár József.

*

Paulovics István dr.: *Il Campidoglio di Savaria.*

Paulovics dr., a pécsi egyetem tanára, 1938-ban a Korvin Mátyás Magyar-Olasz Egyesület olasznyelvű havi folyóiratában, a „Corvina"-ban számolt be az irányítása mellett folyó szombathelyi szemináriumi ásatások tudományos eredményeiről. Most ugyancsak a „Corvina" hasábjain bocsá-

tott közre „*Il Campidoglio di Savaria*" (A savariai Capitolium) címmel tanulmányt. 1939 őszén Paulovics a Közgyüjtemények Orsz. Felügyelőségének megbízásából rendszerbe foglalta és korszerűen újjárendezte a Vasvármegyei Múzeum kőtárát, és ennek során gondoskodott a savariai Capitolium torzóinak méltó elhelyezéséről is. A capitoliumi triász torzóleleteivel kapcsolatos kutatómunkájáról számol be nagy érdeklődésre számottartó értekezésében, amely a tudós szakember részletes és szakszerű fejtegetéseiben mutatja be a nagyértékű szobortöredékeket.

A szobortriász eredetére vonatkozó fejtegetése során rámutat a szerző arra, hogy Róma terjeszkedésének és a provinciák elrómaisításának egyik következménye abban is jelentkezett, hogy a provinciák városai igyekeztek Rómát utánozni és hozzá hasonlóvá válni. Főtörekvésük volt, hogy középponti és kiemelkedő helyen méltó szentélyt emeljenek a birodalom legnagyobb istenségének, Juppiternek. Mind a scarbantiai (soproni), mind a savariai (szombathelyi) szobortöredékeket e városok legmagasabban fekvő pontján, Szombathelyen a püspöki palota területén tárták fel. Ugyancsak ezen a helyen állt a különböző leletek tanusága szerint a legrégibb időkben a római tábor, majd a colonia, végül a császári palota a forummal és a vallásos kultusz központjával. Az itt feltárt hatalmas méretű és nagysúlyú koronázó párkány töredéke és egy egész sorozat monolitikus gránitoszlop ahhoz a feltevéshez vezetnek, hogy ezen a helyen egy római arányú capitoliumi szentély létezett, és ehhez tartoztak a szombathelyi márványtorzók is. A capitoliumi triász, amelyhez a római capitoliumi Juppiter-templom szobrai szolgáltak mintául, alakilag és lényegileg is az antik klasszikus típushoz tartozik.

Felső-Pannonia vallási középpontjában, Savariában, Domitianus korában már állt a Capitolium, és a capitoliumi triász ülő csoportjának típusa Domitianus uralkodása alatt állandósult. Szokásos ábrázolása volt a szobortriásznak, hogy középen volt elhelyezve az ülő Juppiter-szobor fedetlen mellel, a test alsó része és a lábak egy gazdagon redőzött lepellel fedve; jobb kezében villámot, baljában jogart tartott. Juppiter balján állt Juno szobra övvel lezárt öltözetben, jobbján pateraval, baljában jogarral. Juppiter jobbján trónuson ülve ábrázolták Minerva istennőt a Junoéhoz hasonló öltözetben, fején sisakkal, mellén vérttel, felemelt jobbjában lándzsa volt. Ugyanezt az elhelyezést és ábrázolást állapította meg Praschniker professzor a Sopronban feltárt hasonló szoborcsoportnál is.

Összehasonlítva a savariai torzókat a scarbantiai és más hasonló leletekkel, megállapítja Paulovics, hogy az ábrázolás természetessége és a kivitel finomsága tekintetében a szombathelyi lelet első helyen áll. A kutatások eddigi eredményei alapján a tudós szerző annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a napvilágra került torzók hiányzó részei és alapzata az egykori pogány templom alapjaival együtt ma is ott van még a püspöki palota udvarának területén a föld alatt. Megerősítették Paulovics professzort ebben a feltevésben a nemrég Szombathelyen járt Amadeo Maiuri, az olasz kir. Akadémia tagja, a pompeii ásatások vezetője és Wilhelm Weber, a berlini egyetem tanára is. Neves archaeologus vendégeink csodálattal szemlélték az ősi Savaria nagyszerű emlékeit a kőtárban és a szemináriumi gyönyörű mozaikleletet.

Paulovics olasznyelvű értekezése minden bizonnyal fokozni fogja a külföldi tudományos körök érdeklődését, amely egyébként az említett neves szaktudósok látogatásában már is kifejezésre jutott, és amely reményt nyujt arra, hogy a Paulovics irányításával eddig is nagy önzetlenséggel és szeretettel végzett kutató munka, melynek fáradhatatlan „genius loci"-ja dr. Géfin Gyula pápai kamarás, szemináriumi vicerektor, a jövő-

ben még sok értékes eredménnyel fogja gazdagítani Szombathely és vele Dunántúl kulturális életét. *Késmárky Iván.*

*

Várkonyi Nándor: *Petőfi arca.* Pécs. É. n. A Janus Pannonius Társ. kiadása.

Akit szeretünk, annak arcát jólesik magunk elé idézni. V. is így van Petőfi arcával. Ikonográfiájában nem azért írja le a Petőfiről fennmaradt négy metszet és két olajkép keletkezésének körülményeit, hogy sorokat és oldalakat szaporítson. V. számára mindez a lélek mélyéről fakadó, benső, igazi élmény, mert annak az arcát keresi, akit szeret.

Innen van, hogy a képleírás olvasása közben egyre közelebb érezzük hozzánk Petőfit. Így érthető, hogy az egyáltalán nem élethű metszetek és festmények szemlélése közben a költő lelkének legbensőbb vonásai rajzolódnak elénk. Az igazi Petőfi-arcot V. fejtegetése nélkül, pusztán a képek nyomán nem tudnók megalkotni magunknak. Akkor lesz ez az arc a legélesebb, amikor a Petőfi szemének leírásáról szóló egykorú idézeteket olvassuk. Júlia — aki ezen a téren legilletékesebb — így ír barátnőjének, amikor megismeri Petőfit: „Az a P. gonosz egy fiú: olyan szenvedélyesen tud az emberre nézni, hogy vigyázzon a baloldalára, különben annak úgy is tüzes lakosa fellázad ellene..." V. megállapítása szerint Petőfi szemének ez a forró lángolása hiányzik legjobban a fennmaradt képekről, mert az egyébként komor, rideg arcot éppen a szem lángolása varázsolja olyanná, hogy a zseni arca jelenik meg előttünk.

A képek keletkezésének idejét és körülményeit a leggondosabb kutatás alapján írja meg V., az idevágó idézetek helyes alkalmazásával. Petőfi öltözködéséről, modoráról, sőt életének egy-két mozzanatáról is érdekes adatokat kapunk.

Szükségesnek tartom azonban megemlíteni, hogy a „Vasi Szemle" IV. évf. 4. számának 201—203. oldalain Pável Ágoston dr.-tól „Magyar szenzáció 1937-ben" címmel egy cikk jelent meg. Ebben azt olvassuk, hogy Petőfi elveszettnek hitt fényképe Szombathelyen egy műgyűjtő mérnök gyűjteményéből előkerült. A fénykép hátlapjára valaki ceruzával ezt a megjegyzést írta: „Petőfi 1844". A képet egy temesvári cég készítette és Párison keresztül került vissza hazánkba. Tudjuk, hogy az ezen fényképet vagy fényképmásolatot körülvevő rejtély még nincsen teljesen tisztázva, és éppen ezért csodáljuk, hogy Várkonyi nem terjesztette ki kutatásait ebben az irányban is.

Azonban annak ellenére, hogy ez a kép nem kerülhetett a sorozatba, V. mégis nagy szolgálatot tett, amikor a maga tudományos, meggyőző, de szeretetteljes arckutatásával nekünk is lehetővé tette, hogy legalább egy pillantást vethessünk Petőfi igazi arcára. *Dányi Károly.*

*

Válasz Polány Istvánnak.

Bírálat a kutatómunka legértékesebb támasza. A kritikus sorainak azonban csak akkor van értéke, ha az módszertanilag is alapos, tehát nem egyéni meglátások, elképzelések szüleménye.

P. egyik könyvismertetésemet, mely Juhász Lajosnak a Századok 1938. évfolyama hasábjain megjelent s a vasi Farkas-erdőt tárgyaló cikkét foglalta össze, több helyen sajnálatosan félreértette. A „Hozzászólás" szerzője (L. Dunántúli Szemle 1940. 218. l.) szerint a Farkas-erdő nem a Rába peremerdeje, csak egyik oldalán és csak a Hegyhát vidékén követi a folyó vasmegyei területét, illetve árterét. Ha P. elolvasta volna J. idézett cikkét,

akkor megtudta volna, hogy az említett erdőség nemcsak „valamikor . . ., őseink megtelepedése előtt", hanem még „a XVII. században is még szinte megszakítatlan takaróként borította a vidéket a sárvári szőlőhegyektől Gérce, Káld, Pereszteg, Mindszent, Csehi, Ujlak, Kám között, és több helyen volt kapcsolatban a Rába ártéri erdeivel". (l. Juhász i. cikke, Századok, 1938. 555. l.). P. megjegyzése, mely szerint az én véleményem az lenne, hogy Gérce és Kám a Rába átellenes partján van, félreértés. Ha P. részleteiben is akarja ismerni a vitás erdőterület határait, akkor alaposan olvasson át mindent: az eredeti munkát és az összegező könyvismertetést! A hozzászóló a M. Gazdák Szemléjében megjelent cikkre is volt szíves figyelmemet felhívni. Midőn ezt megköszönöm, azzal kell olvasóim figyelmébe ajánlanom, hogy az idézett tanulmány ugyanakkor látott napvilágot, midőn a Vasi Szemle közölte könyvismertetésemet. Elvégre azt nem áll módomban ellenőrizni, vajjon egy és ugyanazon időpontban ki, hol és mily tárgyú cikket akar megjelentetni. Ezt csak P. módszertani „képzettsége" segítségével tudjuk megmagyarázni.

A hozzászóló véleménye az, hogy birtokjogi felfogás terén egy-két kiegészíteni való akad. Határozottan állíthatom, hogy hozzászólása nem felel meg a tényeknek, mert azt ugyan elemi iskolai ismeretekből is kell mindenkinek tudnia, hogy a jobbágyságnak ingatlanbirtoka ebben az időben nem volt, de a szerződések révén sem jobbágy, sem nemesi falvak nem tekinthették a Farkas-erdő törzsállományát tulajdonuknak, hisz az egykori tulajdonos, Szluha György maga írja 1775-ben, hogy „a Farkas erdeje nem valamely helységhez való pertinentia (tehát még a nemesi falvak sem részbirtokosai), hanem különálló darab, plaga". (Ld. J. i. m. 558. l., 4. jegyzet. A levél eredetije Juhász szerint a Draskovich-család levéltárában megtalálható, jelzete: 73: 28. sz.)

A bíráló szándékkal készült, de tévedésekkel bőven átszőtt hozzászólás szerzője abba a hibába esett, hogy forrásmunkák helyett egyéni elgondolásait tartotta helyeseknek. Midőn a magam részéről a kérdés tárgyalását befejezem, P. tévedései okául csak azt találhatom, amit a hozzászóló önmaga is beismer: megjegyzéseket igyekszik egy könyvismertetéshez fűzni a nélkül, hogy magát az eredeti munkát látta volna. A történelmi munkálkodásban pedig — ezt még a történetkedvelő P.-nak is el kell ismernie — csak az alapos és jólmegvizsgált érvek és nem az egyéni elképzelések bizonyítanak! *Fodor Henrik dr.*

*

Levél Clevelandból Csöngére.

Kedves Sanyi Öcsém!

Ép Rainer Maria Rilke-nek, a remélem neked is kedves költőnek, egy fiatal poétához intézett leveleit olvastam, amikor a postás nagy borítékot tett az asztalomra, amelyből kiesett a pécsi egyetem filozófiai intézetében készült doktori értekezésed. Meghatottsággal olvastam a címet: „A vers születése. (Meditáció és vallomás.) Írta Weöres Sándor". Meghatottságomat annak tudd be, hogy a sikoltó politikai hanglemezek korában a mindenség politikamentes tűzhelyének melegére emlékeztet minden olyan törekvés, amelyben a szellem nem szólal meg frázisos vagy avult hangon. Jóllehet sokkal idősebb vagyok náladnál, még mindig csüngök az emberi méltóság fogalmán, melyről éppen a professzorodnak, a kiváló dr. Halasy-Nagy Józsefnek, akinek hálás köszönetet mondasz tanulmányodban, olyan sok érdemleges közölnivalója van. Nem akarok fölöslegesen érzelmes lenni, viszont a Rilkétől hangoztatott „belső magány" s az a körülmény, hogy

vasmegyei faluba írok egy amerikai ipari és kereskedelmi metropolisból, valósággal kikövetelni az érzésnek majdnem Viktoria korabeli erkölcsi egyensúlyát. Megátalkodottan romantikus vagyok a vérengző közéleti titánok ellenére, s valószínűleg a harag napján is, amikor a világ hamuvá szürkül, emlékezni fogok arra a percre, amikor Te, vagy a Hozzád hasonló esztétikailag tiszta lélek az érzékenység szép és edzett hangjával kopogtatott sorsom ajtaján.

Tanulmányod elején ezeket írod: „A művészet az emberi psychének és az életnek bármelyik régiójáról tanuskodik, akár a tudomány; de beszámolója más természetű: a tudós az eredmény valóságáért, a művész az eredmény szépségéért felelős". Máshelyt pedig a következő bölcs megjegyzéseket teszed: „Ahogy a zene a hang művészete, a festészet, tánc, stb. a látvány művészete, azonképen a szépirodalom a fogalom művészete". Miért idézlek? Amit így leírtál, önmagában véve nem eredeti; Aristotelestől némi variációval Péterfy Jenőn át George Santayanáig mas esztéták is tettek ilyen vagy hasonló megállapításokat. S mert költő vagy (s a mai fiatalok sorában az élvonalban), tehát nem is fontos, hogy a szavak sürgésében-forgásában az eredetiség legyen a támasz, amelyen alkotó lelked a vitalitás fölényével megtalálja egyensúlyát. Az a tény, hogy amit tanulmányodban kifejeztél, megszűnik közhely lenni, mert a szépség igazságát fejezted ki vele, kettős következtetésre bír: egyrészt arra, hogy teremtő szellemed az értelem fegyelmét is ismeri, amit nem lehet minden költőről mondani; másrészt arra, hogy Te, aki „Örök pillanat" című tökéletes versedben az örökéletet ízleled meg innen a halálon, prózád eszmekörében sem engedted meg magadnak azt a türhetetlen fényűzést, hogy a józanság eredetieskedése megtépázza költői éned eredetiségét, amelyben azonban a tradíciók is énekelnek. S ez a megfigyelésem különösen akkor helytálló, amikor teljesen alanyi leszel; amikor csakugyan vallomás és meditáció a tanulmányod, s saját műveid őszinte töredékeivel és összhangjával igazolod és magyarázod elméleti kijelentéseidet. Csakis az alkotó költő maga írhatta le a következő sorokat: „A kidolgozáskor a meggondolás nem a favágóhoz hasonlítható, ki egymagában dolgozik, hanem a szántó-vető béreshez, aki közvetett munkavégző: az igába fogott ökrök végzik a munkát, de a béres irányítása nélkül mégse lenne eredmény". Vagy amikor más alkotót idézel (például Poet), akkor sem küszöbölöd ki magadból a költőt. Hála Istennek, nem vagy „irodalmár", nem játszod ki magad elvont „stílszakértő"-nek, hanem verseid remekeinek lelkiismeretére emlékezve megmaradsz lelkiismeretes költőnek akkor is, amikor könnyebb volna a szokványos tanulmány-hangon kibontani a hivalkodó tárgyilagos tudás zászlaját. Dicsőséged, hogy megmaradtál poétának doktori értekezésedben is.

Mi az értelme annak, hogy mindezt a nyilvánosság előtt adom tudtodra? Könyvkritikát nem így szokás írni. Mint minden tépelődő lélek, önmagammal is vitatkozom, sőt elsősorban önmagammal; s ebben az önvitában érlelődött meg bennem ennek a levélnek megírása. Emlékszem, egy ízben szavakkal festett téli tájképet küldtél nekem faludból; a bukolikus közvetlenség gavallériájával olyan kedvesen írtad meg Csöngét, hogy néprajzi jelentőségén túl lényegesebb lett költői jelentősége. S tanulmányodban megjegyezted, hogy faludban sokkal ösztönösebb versíró hajlamod, mint a városban; a jeltelen falu (legalább is a világ térképén) így még inkább a szépre vágyódó élet jele lesz. Sohsem jártam Csöngén, de ismerem a csallóközi falvakat, a kócjankót szerepeltető ősi bábszínházakat, az efajta örömök fátyolozott emlékeit. S mert mindezt ismerem, tehát Csönge sem ismeretlen előttem, jóllehet vasmegyei falu. Az élet plakátján alig van

színe, de a magyar végzet képzeletének vásznán íme kialakulóban van élénk és meggyőző színe, mert Te Csöngéből küldöd ki a vértanu és kihasznált világnak a szépség indulatának és békéjének malasztját. Fiatal magyar költő, a huszadik században, a provinciális köztudat veszélyes peremén, s mégis az egyetemesség mágikus kalandját sejtető, mégis a szellem és a szellemesség költői mélabújának gyanút elhárító gyüjtögetője. Ismerem fiatalkori műkedvelő cinizmusod jó verseit; ismerem érettebb alkotásaidat, dalaidat, ódáidat, glosszáidat, epigrammáidat, bibliai képeidet, tisztában vagyok műveltséged felelősségének alkotó képzeletben megnyilatkozó eredményeivel. Te megálltad a próbát, kedves Sanyi, mert a tehetség alázatával a kis keretnek kozmikus jelentőséget adtál.

Tehetséged meg nem alkuvó teremtő őszintesége, győzedelmes jó ízlésed, lelked többrétűségének tájékozódó költői érzékenysége kiszívja a magyar földből azt, ami egyetemes, s az egyetemességnek módot ad arra, hogy ne feledkezzék meg a magyar sorsról. Messze élek a szülőföldtől, megkaptam Amerika jóakaratát, de nem szabadultam ki a magyar lázból, szenvedélyből és szenvedésből. Esti harangszóra néha felemelem a fejem, s mintha csallóközi falusi mesét hallanék. Te kitüntettél engem azzal, hogy elküldted nekem dedikált tanulmányodat; viszont közös szülőhazánknak alkalmat adtál arra, hogy értékvalóságát érezzem az Erieto partján is. S az ilyen élmény már a nyilvánosságnak szól; az ilyen élményben az élet áhitata mosolyog és könnyezik.

Áldjon meg az Isten, kedves Sanyi. *Reményi József dr.*

*

Kol Erzsébet: *Tiszaparttól Alaszkáig.* (Kir. Magy. Természettudományi Társulat.)

Egy északamerikai utazás tapasztalatait kapjuk ebben a könyvben Kol Erzsébetnek, a szegedi Egyetem magántanárának, a kiváló fiatal tudósnak tollából. Nem a nagyvárosok Északamerikáját mutatja be, hanem a természeti szépségekben káprázatosan gazdag földrészt. Elvisz a Cascade hegyvonulat legszebb hegyóriásainak, a kanadai hegyeknek hatalmas fenyvesei közé. Végighajózzuk könyveben Brit-Columbia festői partjait, s megismerjük az Egyesült Államok legészakibb államát, Alaszkát, ahova még nem olyan régen a kincskeresők ezrei özönlöttek a világ minden részéből, s ahol még ma is természeti kincsek mérhetetlen tömege ömlik a világpiacra. A természettudós szemüvegén keresztül ismerjük meg Amerikát, annak növényzetét, állatvilágát, természeti kincseit. Kivételes élményt nyujtó olvasmányt kapunk Kol Erzsébettől ebben a számos képpel ellátott könyvben, amely a Természettudományi Könyvek új sorozatának második kötete. (A 6 kötetes sorozat ára 48 pengő.)

*

Rapaics Raymund: *Magyar kertek* (Magyar Könyvbarátok).

A kert a kultúra legszebb megnyilatkozása, az emberi élet legkedvesebb színtere. Rapaics Raymund, a népszerű és kiváló természettudományi író, új könyvében összeállítja a magyar kertművészet fejlődésének történetét. Egyszerű szellemi vagy természettudományi beállítottságunkban nem is gondoljuk, hogy micsoda kultúra rejtőzik a füvek, a fák, a színes virágok művészetének pompájában. A könyv alkalmat ad bepillantani a különböző kertformákat, díszítő, rendező eljárásokat kivirágoztató korszakok lelkébe is. Rapaics gazdag anyagával valóban kultúrtörténetet ad. Színes leírásaiból, bő irodalmi utalásaiból élénk színekkel elénk áll a középkor, a későbbi barokk, majd rokoko korok emberének kertje. Kibontakozik Szent István

korában, felvirágzik a királyi várkertekben, magyar talajba nő a virágtáblás kert korában, amikor a művészi kert elterjed az egész nemzet körében is. A könyvnek különösen az ad rendkívüli jelentőséget, hogy első teljes összefoglalása a magyar kertművészetnek irodalmunkban. Ötven hiteles kertleírás és száz egykorú kép eleveníti meg a magyar kert élettörténetének ezt a közvetlen stílusban, ízes nyelven megírt összefoglalását.

A bibliofil gonddal készült díszes köntös a Kir. Magyar Egyetemi Nyomda hagyományos könyvkultúráját mutatja. A könyv a Magyar Könyvbarátok sorozatában jelent meg. (Ára félbőrkötésben 20 pengő.)

*

Tasnádi-Kubacska András: *A mondák állatvilága.* (Kir. Magy. Természettudományi Társulat.)

Az ember teremtőképzeletének s a természet feltűnő állati alkotásainak vegyüléke a mondai állatok. Tasnádi-Kubacska András, a kiváló tudós, eleven stílusban, mindvégig népszerű nyelven, érdekesen ismerteti meg az olvasóval, hogyan születtek meg az állatmondák, s milyen ősi vagy élő állatok szerepelnek a mondák állatvilágában. Megjelenik a sárkány és megelevenednek előttünk az őskorok sárkányszerű állatai, feltűnnek az óriások, a hatalmas ormányosok, megismerkedünk a tenger titokzatos állataival, majd az egyszarvúval, az életmentő bezoárral és a gyilkos baziliszkussal. Bemutatja a szerző a magyarság mondai állatait; a felvidéki barlangi medvét, Szent László pénzét és a balatoni kecskekörmöt. A 29 táblával és 49 szövegközti képpel ellátott szép kiállítású könyvnek különleges jelentőséget ad a szerző nagyszerű tudományos felkészültsége és közvetlen írásmódja. A Természettudományi Társulat Könyvei új sorozatának első kötete.

A Debreceni Nyári Egyetem.

A debreceni Tisza István Tudományegyetem az idén is megrendezi világszerte ismert szűnidei tanfolyamát, a Nyári Egyetemet aug. 1—18-ig. Az idei tanfolyam szervezési munkálatait dr. Milleker Rezső egyetemi tanár irányítja. A tanfolyam programmjának középpontjában a magyarságtudományi előadássorozat áll, melynek megrendezésével a Nyári Egyetem vezetősége a helyes magyar önismeret elmélyítésének és egységes magyar közszellem kialakulásának ügyét szeretné előmozdítani. Az előadásokat a legkiválóbb magyar tudósok tartják.

A magyarnyelvű előadásokkal párhuzamosan angol, francia, német és olasz előadásokat tartanak kiváló külföldi és magyar szaktudósok. A nyelvleckék az előbb felsorolt nyelveken az eredményes nyelvtanulást és gyakorlást teszik lehetővé. Az előadások időpontját úgy választották meg, hogy a modern városi strand- és gyógyfürdő és a gyönyörű Nagyerdő nyujtotta üdülési és sportolási alkalmakat a hallgatóság kihasználhassa. A tanfolyamra előképzettségre és életkorra való tekintet nélkül bárki beiratkozhatik.

A Nyári Egyetem tanulmányi programmját hangversenyek, népművészeti és táncbemutatók teszik változatossá. Kirándulásokat rendez a Nyári Egyetem az ország minden részébe (Hortobágy, Kassa, Tokaj, Eger, Lillafüred, Mezőkövesd, Szeged, Esztergom, Balaton), végül a hallgatók egy hetet tölthetnek Budapesten (aug. 19—25) a legkedvezőbb feltételek mellett. Félárú utazás Debrecenbe és vissza, nagy vízum- és hajókedvezmények, olcsó villamos- és strandbérlet áll a Nyári Egyetem hallgatóinak rendelkezésére.

A részvételre vonatkozólag mindennemű felvilágosítást készséggel megad a Nyári Egyetem titkársága (Debrecen 10, Központi Egyetem).

*

A magyar népi műveltség minden barátjához.

A Néprajzi Múzeum (Orsz. M. Tört. Múz. Népr. Tára) a magyarság hagyományos népi szellemi és tárgyi műveltségi javainak rendszeres, tudományos összegyüjtését végzi. A munka célja az, hogy a magyar népi műveltség jellegzetes elemeinek elterjedését megállapíthassuk, rámutassunk arra, hogy a magyar tájaknak és népcsoportoknak melyek a jellegzetes néprajzi vonásai, hol és milyen formák között találkozik egymással az egyes nepcsoportok élete. Miképpen él a göcseji, ormánsági, a kúnsági, a matyó, a palóc, stb. nép? Meg akarjuk tudni azt, hogy milyen társadalmi, gazdasági, történeti és földrajzi tényezők befolyásolják a népi műveltség alakulását. Tulajdonképpen országos felderítő munkát végez a Néprajzi Múzeum. Kutató tevékenységével el kíván jutni a legkisebb magyar faluba, a legfélreesőbb magyar tanyára is, mert jól tudja, hogy mindezeken a helyeken a magyar népi műveltség még számtalan ősi, magyar mivoltunk számára értékes emléke lappanghat. A múzeum adatgyüjtő és adatfelvevő munkájából ki fog derülni az, hogy mi magyar a Kárpátok medencéjében, hogyan és miben kapcsolódik népünk életformája a környező népek életéhez, mit adtunk át a nemzetiségeknek s mit jelentünk évszázadok óta a Dunamedencében a legkülönbözőbb fajú népek közé rokontalanul beékelődve. Nemcsak fontos tudományos kérdésekre akar feleletet adni a *Néprajzi Múzeum*, hanem munkájával szolgálatot tesz a magyar öntudatosodásnak, lehetővé teszi, hogy a magyar társadalom a népi műveltségről helyes képet kapjon, arra tovább építsen s életformáját minden tekintetben magyarrá tegye.

Ez a munka csak úgy lehet eredményes, ha az egész országra kiterjedő *levelezőhálózatot* építhet ki a *Néprajzi Múzeum* s minél több *munkatárs* vesz részt a magyar népi életforma felderítésében. Azzal a kéréssel fordul ezért a magyar népi műveltség minden barátjához és hívéhez, hogy munkájában közreműködésükkel támogatni szíveskedjenek.

A munka lényege a következő: mindazok, akik az országos gyüjtőmunkában részt kívánnak venni és ezt a szándékukat a Néprajzi Múzeumnak (Budapest, X. Könyves Kálmán-körút 40.) bejelentik, ú. n. *személyi lapot* kapnak. A személyi lap kitöltése alapján a Néprajzi Múzeum az ország különböző területei szerint nyilvántartja munkatársait s a lehető-

ségek szerint helyet ad a munkatársak egyéni kívánságainak is. Pl. aki mesegyüjtéssel kíván foglalkozni, ennek megfelelő utasítást kap, aki jól rajzol, azt felvilágosítja a Néprajzi Múzeum arról, hogy miképen kell a nép használati eszközeit a tudományos követelményeknek megfelelően lerajzolni stb.

A személyi lap kitöltése után a munkatársak megkapják a múzeum kérdőíveit. Minden kérdőív olyan anyagra vonatkozik, amely néprajzi értékelésre, a magyar népi műveltség jellegzetes elemei elterjedésének megállapítására alkalmas. Egy-egy kérdőív csak egy tárgy vagy jelenség megfigyelésére, tanulmányozására nyujt útmutatást (pl. egyes pásztor- vagy lakodalmi szokások, a gazdálkodás különböző módja, eszközei, stb.), mert csak így érhető el pontos, a tudományos követelményeknek megfelelő eredmény. Természetesen a tárgyak és jelenségek nem egyszerű leírását tartjuk szem előtt, hanem tekintettel vagyunk azoknak társadalmi és gazdasági vonatkozásaira. Figyelmeztetjük munkatársainkat a tárgyakkal kapcsolatos néphiedelmekre, babonákra, a népnyelvi anyagra.

A munkatársak félévenként kb. 3—4 kérdőívet kapnak, amelyek alapján lakóhelyükön kérjük a megfigyelő munka elvégzését. A kérdőívek visszaküldésének határideje három-négy hónap.

A kérdőívek alapján beérkezett feleleteket a Néprajzi Múzeum földrajzi területek és tárgycsoportok szerint rendezi, feldolgozza, a szakemberek és az érdeklődő nagyközönség rendelkezésére bocsájtja. Nyomatékosan tekintettel vagyunk arra, hogy a beérkezett anyagot a szülőföldkutatás, a szülőföldismeret szolgálatába állítsuk s e szerint pedagógiai szempontú felvilágosításokkal is szolgáljunk a magyar középiskolai tanároknak és a tanítóknak.

A Néprajzi Múzeum idevonatkozó munkájáról állandóan beszámolunk a Néprajzi Múzeum Értesítője c. folyóiratban s részletesen felvilágosítunk minden érdeklődőt.

Hisszük, hogy a nagyközönség, a magyar népi műveltség és néprajz minden barátja szeretettel és megértéssel veszi tudomásul munkánk megindulását, támogatni fog bennünket, munkatársaink sorába lép. Annál is inkább, mert magyarságunk megismeréséről, népi és nemzeti erőnk további fokozásáról van szó. Különös nyomatékkal és szeretetteljes kéréssel fordulunk azokhoz, akik életüket a nép között töltik el (papok, tanítók, jegyzők, stb.), akik a magyar parasztság közül jöttek vagy még ma is oda tartoznak s így különösen jól ismerik a népi életformát. Számítunk a magyar ifjúság (középiskolai diákság, egyetemi hallgatók, tanítóképző intézeti növendékek, teológusok, stb.) hathatós támogatására, akik különösen az utóbbi esztendőkben számtalan szép tanujelét adták a magyar népi művelődés iránti érdeklődésüknek.

Akik a magyarság és a magyar föld népi művelődésének felderítésében közre óhajtanak működni, közöljék szándékukat a *Néprajzi Múzeum* (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) igazgatóságával: Budapest, X. Könyves Kálmán-körút 40. A jelentkezőknek a múzeum a személyi lapot és a kérdőíveket azonnal elküldi s felveszi velük a közelebbi kapcsolatot.

A Dunántúlról gyüjtött anyag közlésére a Dunántúli Szemle mindenkinek készséggel rendelkezésére bocsátja hasábjait.

Martineum Könyvnyomda Rt. Szombathely. Felelős nyomdavezető: Maitz F.

TARTALOM.

RÓG ÉS LÉLEK. SCHOLLE UND SEELE.

Várkonyi Nándor dr.: A dunántúli költészet ... 225
Tóth János: Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken ... 236
Abai Imre: Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején ... 249
Bogyay Tamás dr.: A kallosdi kerek templom ... 267
Visnya Aladár dr.: Érdekesebb harasztok új lelőhelyei Vas megyében 278
Vajkai Aurél dr.: Adatok Tókőz néprajzához ... 282

A KŐSZEGI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI. MITTEIL. D. KŐSZEGER MUSEUMS.

Pongrácz Sándor dr.: Adatok a Kőszegi-hegység egyenesszárnyúinak ismeretéhez ... 297
Kolosváry Gábor dr.: Újabb adatok Kőszeg vidékének kaszáspók-faunájához ... 300

ASZTAG. TRISTE.

Bodócs István: Buszma — bőszme ... 296
Bendefy László dr.: A turulmadár ... 307
Gallus Sándor dr.: Régibb vaskori vaslándzsa a kőszegi Múzeumban 312
Beke Ödön dr.: Szentbékkálla ... 314

KALÁKA.

Csirisznyák Antal, Horváth István: Farsangi köszöntő ... 314
Morvay Péter: Hiedelmek a népi baromfitartás köréből ... 315
Horváth István, Weinberger Tibor, Bonyhádi László: Vasmegyei babonák 316

TULIPÁNTOS LÁDA. BUNTE TRUHE.

Bödei János: Állathivogatók és zavarók Zalabaksán ... 317
— Adatok a fejen való hordáshoz ... 318
— Göcseji adatok a vasaláshoz ... 319
— Mivel lehet boszorkányságot elkövetni? ... 319
Musits Jenő: Rábagyarmati szótár ... 320
Beke Ödön dr.: Kérdés (Gyegesen) ... 266

ŐRSÉG. 1. Szépirodalom. WACHT.

Szó: Harmath Imre: Ember a hídon ... 326
Szó: Verhaeren-versek ... 327

2. Szakirodalom.

Molnár József: Bolla József: A népi konyhamesterség műszókincse Felsőőrzsönyben (Bakonyalja) ... 328
Késmárky Iván: Paulovics István: Il Campidoglio di Savaria ... 328
Dányi Károly: Várkonyi Nándor: Petőfi arca ... 330
Fodor Henrik dr.: Válasz Polány Istvánnak ... 330
Reményi József dr.: Levél Clevelandból Csöngére ... 331
— —:Kol Erzsébet: Tiszaparttól Alaszkáig ... 333
— —: Rapaics Raymund: Magyar kertek ... 333
— —: Tasnádi-Kubacska András: A mondák állatvilága ... 334

KRÓNIKA. CHRONIK.

A Debreceni Nyári Egyetem ... 334
A magyar népi műveltség minden barátjához ... 335

Következő számunk 1940. október 1-én jelenik meg.

Jelen számunk munkatársai

(a tanulmányok, cikkek sorrendjében):

Várkonyi Nándor dr. egyetemi m. tanár (Pécs, Kürt-u. 1.); — *Tóth János* városi főmérnök (Szombathely); — *Abai Imre* lelkész (Bpest, Budaörsi-út 18, fldszt 5); — *Bogyay Tamás dr.* tanügyi s. titkár (Bpest, V. Hold-u. VKMin. V/2. ü. o.); — *Visnya Aladár dr.* múzeumi igazgató (Kőszeg); — *Vajkai Aurél dr.* múzeumi őr (Keszthely); — *Pongrácz Sándor dr.* egyetemi tanár, az Orsz. Természettud. Múzeum főigazgatója (Bpest, VIII. Baross-u. 13.); — *Kolosváry Gábor dr.* egyetemi m. tanár, (Bpest, VIII. Baross-u. 13); — *Bodócs István* gimn. tanár (Győr, III. Kamillus u. 9.); — *Bendefy László dr.*, mérnök (Bpest, XII. Székács-u. 17.); — *Gallus Sándor dr.* I. o. múzeumi segédőr (Bpest, Nemzeti Múzeum); — *Beke Ödön dr.* gimn. tanár (Bpest, VII. Rózsa-u. 8. fldszt. 1.); — *Bödei János* tanító (Zalabaksa); — *Musits Jenő* tanító (Rábagyarmat); — *Morvay Péter* etnográfus (Bpest, VIII. Kisfaludy-u. 28/b.); — *Szó = Székely László dr.* plébános (Kőszeg); — *Molnár József* gimn. tanár (Hajdunánás); — *Késmárky Iván* városi tisztviselő (Szombathely, városháza); — *Dányi Károly* tanárjelölt (Pécs); — *Fodor Henrik dr.* egyetemi gyakornok (Pécs, Egyetemi könyvtár); — *Reményi József dr.* egyetemi tanár (Cleveland, Ohio, U. S. A., 10.321. Ashbury-avenue).

Felülfizetések.

A Dunántúli Szemlének példátlanul alacsony előfizetési díját a megnehezedett viszonyok és a lap terjedelmének igen jelentékeny újabb növelése ellenére sem emeltük. Mindenkinek belátására biztuk, tud-e és akar-e az évi 4 P-n felül is áldozni céljainkra néhány szivar vagy 1—2 liter vinkó árát. Felhívásunknak eredményeképen sok lelkes előfizetőnk akadt, aki az évi 4 P-t megfejelte egy-egy vastagabb garassal.

Június 30-áig következő új felülfizetések érkeztek (a név után zárójelben közöljük a felülfizetett összeget):

Kalász Elek dr. Bpest (2);
Lengyel Lajos, Bpest (2);
Lichtmann Miksa, Bő (2);
Dr. Lux Géza, Bpest (1);
M. Mérnök és Építész Egylet Szombathelyi Osztálya (44);
Nyiri Antal dr., Csurgó (1);
Réthly Antal dr., Bpest (1);
Rothauser Béla dr., Vasvár (3).

Hálás köszönet a megértésért és lelkes áldozatosságért!

FŐZZÜNK
VASALJUNK
VILLANNYAL

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I-VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

VII. ÉVF. 1940. 7—8. SZ.

DUNÁNTÚLI SZEMLE

I—VI. ÉVFOLYAM: VASI SZEMLE

VII. ÉVF. ••• SZOMBATHELY, 1940. OKTÓBER 1. ••• 7—8. SZÁM.

Megjelenik: febr., máj., júl. és okt. 1-én legalább 5—5 ívnyi terjedelemben. — *Célja:* Dunántúl, különösen Vas és Veszprém m. kulturális problémáinak szolgálata a legtágabb értelmezésben. — *Előfizetési díj:* évi 4 (jogi személyeknél és külföldre 6) P. Bolti ár: 6 (jogi személyeknél és külföldre 8 P). Egyes szám ára 1.50 P, kettős számé 2.50 P. Fizetés a Szombathelyi Takarékpénztár R. T. 4.088. sz. csekkszámlájára *(Folia* jelzéssel!!). — Gépelt *kéziratokat* kérünk. — A cikkek közlésével megszereztük azok *szerzői jogát.* — A közlemények tartalmáért a szerző *felelős.* — Kéziratokat, képeket stb. nem őrzünk meg. — Az értekezések szerzőit — míg az anyagiak engedik — 25 drb borítéknélküli *különlenyomattal* díjazzuk. További példányokért s külön borítólapért saját költségeinket számítjuk fel. — *Szerkesztőség és kiadóhivatal* (Schriftleitung): Szombathely, Szent Imre-u. 5. *Szerkesztőségi órák:* minden kedden d. u. 5—7.

Kéziratzárlat: március, május, július és december 1.
Választ igénylő kéziratokhoz kérünk postabélyeget mellékelni!

FŐSZERKESZTŐ ÉS FELELŐS KIADÓ: **PAVEL ÁGOSTON DR.**

TÁRSSZERKESZTŐK: Vas vm.-ben: *Géfin Gyula dr.;* Veszprém vm.-ben: *Nagy László dr.*

VASI SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *Bernrieder Katinka, Bendefy László dr., Nagy János dr., Palkó János dr., Paulovics István dr., Pákay Arnold, Pethő István dr., Smidt Lajos dr., Szendy László dr., Tóth János, Vass Béla.* — A rovatillusztrációkat *Andor Lóránd* rajzolta.

VESZPRÉMI SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: *Brodszky Ferenc, Dömötör Sándor dr., Faller Jenő, Gutheil Jenő dr., Pákay Zsolt dr., Pongrácz József dr., Rédl Rezső dr., Vevér Emil, Wallner Ernő dr.* — Veszprémi kutatók veszprémi tárgyú cikkeiket küldjék egyenesen a Veszprémvármegyei Múzeum igazgatóságához.

KÖRZETI KÉPVISELŐK: Celldömölkön: *Vajay Sándor* újságíró; — Körmenden: *Kevey István dr.* főszolgabíró; — Kőszegen: *Suhajda Lajos* nyug. gimn. tanár; — Sárvárott: *Szenttamási Babos Lajos* körjegyző; — Szentgotthárdon: *Bernrieder Katinka* nagybirtokos (Rátót); — Vasvárott: *Kolbay Ödön* polg. isk. igazgató; — Göcsej számára: *Bödei János* tanító (Zalabaksa).

Jelen számunkkal VII. évfolyamunk végére értünk.

Ez alkalommal **kérve-kérjük hátralékos előfizetőinket,** kegyeskedjenek hátralékaikat — **kultúrális szolgálatunk létérdekében** — lehetőleg forduló postával kiegyenlíteni. A szükséges minimális anyagiak nélkül mi sem tudunk **csodákat művelni.**

Kiadja a Vasvármegyei Múzeum.

A vasvári királyi vármegye ispánjai.

REISZIG
EDE dr.

Ugod (1108—1111).

Az első szent királyunk által létesített vasvári királyi vármegye ispánjairól csak Kálmán király uralkodásától kezdve vannak megbízható adatok. Ugod az első, akinek nevét az oklevelek megőrizték.

Első ízben az 1108. május 25-én kelt oklevél sorolja fel — Ugudi alakban — a méltóságok között, midőn Kálmán király Trau város kiváltságait megerősítette, és széleskörű önkormányzatát biztosította. Erre a király, valamint a kíséretében levő Lőrinc esztergomi érsek, János nádor és hat királyi ispán — közte Ugod vasvári ispán — esküt tett.[1]

Másodízben a Libri Pactorum című velencei statuskönyvek feljegyzéseiben szerepel; egy szemtanu rövid tudósítása szerint ugyanis Kálmán király Zára meghódolása után, a város előtti téren országgyűlést tartott, mely alkalommal megesküdött, hogy Dalmácia szabadságát csorbítani nem engedi.

Ezt a kíséretében levő egyházi és világi urak is esküvel fogadták.

Az egykorú tudósító megjegyzése szerint a király kíséretében többen voltak, de csak Lőrinc esztergomi érsek, János nádor és hat királyi ispán, közte Uguranus nevére emlékszik. Ezt a feljegyzést Wenzel Gusztáv 1102 évszámmal tette közzé[2], de már Pauler Gyula megállapította, hogy a zárai országgyűlés 1111-ben tartatott és nem előbb.[3]

A feljegyzés keltét Karácsonyi János,[4] úgyszintén Szentpétery Imre 1111-re helyezi.[5] Az arbei egyház részére kiállított, 1111. évi kelettel ellátott oklevél Ugarin (Ugarenus)

[1] Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae II. 46. — Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 15. l. 41. sorszám. Fejérpataky László: Kálmán király oklevelei 19. és 81. lap. Hóman Bálint: Magyar Történet. II. kiadás I. 357—358.

[2] Árpád-kori új okmánytár. I. 43—44.

[3] Horvát—Dalmátország elfoglalása. Századok, 1888. 332.

[4] A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke. 88—89.

[5] i. m. I. 17. l. 45. sorszám.

Dunántúli Szemle (I—VI. évf.: Vasi Szemle) VII. évfolyam: 7—8. sz.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

alakban sorolja fel a méltóságok között, ez az oklevél azonban a XIII. században készült hamisítvány.[6]

A rendelkezésünkre álló okleveles adatokból megállapítható, hogy Ugod, Kálmán király szűkebb környezetéhez tartozott, aki a királyt az 1105—1108. és az 1111. évi dalmáciai útjára elkísérte, és miként a Libri Pactorum feljegyzései tanusítják, a király kíséretének ismert tagja volt. Emlékét Vasvárott sokáig megőrizték. Még a mult század végén is méltatják közéleti tevékenységét.[7]

Lőrinc (1141—1161).

II. Géza király uralkodása alatt állott a vármegye élén.

II. Endre királynak Alikon fia István clericus részére 1212 évben kiállított oklevelében foglaltak szerint: Lőrinc soproni és vasvári ispán, még II. Géza király idejében, a soproni várjobbágyoknak István atyja Alikon ellen intézett panasza következtében annak Kál nevű birtokát a soproni várjobbágyoknak ítélte oda. II. Endre, István clericus hű szolgálatait jutalmazandó, régi szabadságát visszaállította, és Kál nevű, öt ekealjányi földterület birtokába visszahelyezte.[8]

Lőrincről, mint soproni ispánról és egyúttal királyi udvarispánról, a bakonybéli apátság egyes birtokaira vonatkozó 1171. évi kelettel ellátott feljegyzés emlékezik meg.[9]

Lőrinc III. István király uralkodása alatt a királyi udvarba került, és 1164-ben Gábor udvarispán utóda lett.[10] Ebben az utóbbi méltóságában az 1164—1172. években sorolják fel az oklevelek.[11]

Lőrinc udvarispán neve utoljára egy 1172-ben kelt oklevélben fordul elő, midőn III. István királyi pecsétjével erősíti meg Conradusnak, a király jobbágyának, a pannonhalmi Szent Márton egyháza javára tett adományát. Az oklevél zárósorai szerint ennél a királyi ténykedésnél Lőrinc udvarispánon kívül még Lukács esztergomi érsek, Makár pécsi püspök, Ampudinus (Ompud) nádor, Fulco, Lukács és Dénes ispánok voltak jelen.[12]

III. Istvánnak 1172. március 4-én bekövetkezett halála után Lőrinc végleg letűnik a közszereplés teréről.

[6] Szentpétery: i. m. I. 17. l. 44. sorszám.

[7] Olv. Barabás György cikkét Magyarország Vármegyéi és Városai, Vas vármegyét ismertető III. kötetben. 110. lap.

[8] Wenzel: i. m. I. 22. — Szentpétery: i. m. I. 89. l. 279. sorszám. — Sopron várm. tört. oklt. I. 7—9.

[9] Wenzel: i. m. I. 66. — Sörös Pongrác: A bakonybéli apátság története I. 274.

[10] Szentpétery: i. m. I. 35 l. 104. sorszám. — Karácsonyi János: A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke. 90—91. l.

[11] Szentpétery: i. m. I. 35—37. l. 105—112. sorszám. 38. l. 116—117. sorszám.

[12] Szentpétery: i. m. I. 39. l. 120. sorszám.

Egyed (1185—1192 között).

III. Béla király uralkodása alatt Egyed volt a királyi vármegye ispánja. Hivatalos működéséről csupán egy oklevél emlékezik meg.

Midőn Imre király 1198-ban megerősíti a szentgotthárdi cisztercita rendű monostort összes javaiban, felsorolja az Ugrin (Ugron) püspök által Szentkútnál átengedett kápolnához tartozó Egyed volt vasvári ispántól kijelölt szolgák neveit.[13]

A szentgotthárdi monostort III. Béla király 1183-ban alapította. A Csák-nemzetségből származó Ugrin (Ugron), aki 1185-ben a zágrábi püspöki székbe emelkedett, 1188-ban foglalta el a győri püspökséget. Egyed tehát az 1185—1192. években volt ispán.[14]

Egy 1192. évben kelt oklevél záradékában már mint zalai ispánt sorolják fel a méltóságok között.[15]

Ugyancsak mint zalai ispán szerepel III. Béla királynak 1193-ban Bertalan vegliai comes, a Frangepánok őse, részére tett adománylevelében, valamint ugyanebben az évben a Szent János-lovagrend székesfehérvári conventje részére kiállított megerősítő levelében a méltóságok között.[16]

Imre királynak Ugurin (Ugron) győri püspök részére 1198-ban kelt adománylevelében Egyed mint a királyné udvarbírája szerepel az országos méltóságok között.[17]

Fulco (1193).

Fulco nevét elsőízben III. István királynak uralkodása utolsó évében 1172-ben kelt oklevelében találjuk az országos méltóságok sorában hivatali állásának megjelölése nélkül.

Ekkor a királyi udvarban tartózkodott. Mint Vas vármegye ispánját III. Béla királynak 1193-ban Bertalan vegliai comes — a Frangepánok őse — részére kiállított adománylevél, valamint ugyanebben az évben a Szent János-lovagrend székesfehérvári conventje részére kibocsátott megerősítő levél záradékában sorolják fel az országos méltóságok között.[18]

1193-tól 1203-ig sem III. Béla, sem Imre királyok okleveleinek záradékaiban nincs feltüntetve a vasvári ispán neve.

Fulco III. Béla királynak 1196. március 23-án bekövetkezett halála után Endre herceghez csatlakozott. Erre enged

[13] Szentpétery: i. m. I. 53. l. 174. sorszám. — Fejér: i. m. II. 326. — Wenzel: VI. 193.

[14] Karácsonyi: Magyar Nemzetségek. I. 308.

[15] Fejér: i. m. II. 279. — Dr. Holub József: Zala megye története a középkorban. I. 448.

[16] Fejér: i. m. II. 292—293. — Szentpétery: i. m. I. 50. l. 155. sorszám. — Knauz Nándor: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. 146.

[17] Szentpétery: i. m. I. 53. l. 172. sorszám.

[18] Szentpétery: i. m. I. 49. 154. sorszám. — Fejér: i. m. II. 293. — Wenzel: i. m. XI. 54. — Knauz: i. m. I. 146. — Szentpétery: i. m. I. 49. 155. sorszám. Fejér: II. 290. — Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár. 1898. 119.

következtetni, hogy amint Endre 1198 május 2-án birtokába vette Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciát, mint Dalmácia, Horvátország és Zachlumia (Hulm) hercege a zágrábi egyháznak kiváltságlevelet állított ki, melynek záradékában a méltóságok között Fulco bodrogi ispánt is felsorolja.[19]

1199 nyarán azonban Imre király a Balaton mellett Rád községnél szétszórta és legyőzte Endre herceg seregét. A győzelem után Endre herceg főrangú hívei elvették méltó büntetésüket, de a többiekkel szemben a király engesztelékeny volt. Fulco is azok közé tartozott, akiket a király visszafogadott kegyeibe, mert még ugyanebben az évben (1199) mint bodrogi ispán Imre király két adománylevelében is szerepel az országos méltóságok között.[20]

András (1193—1203).

András hivatali működéséről csupán II. Endre királynak a szentgotthárdi monostor részére 1213-ban kiadott oklevele emlékezik meg, amelyben Dobra birtokot a monostornak visszaadni rendeli. Az oklevélben foglaltak szerint: a Moys (Majs) volt vasvári ispán és Tamás székesfehérvári prépost, királyi kancellár által megtartott vizsgálat megállapította, hogy a zalai határőrök András vasvári ispán rendeletére a monostor népeivel helyet cseréltek, majd pedig a németek folytonos támadásai miatt a határőrök visszatértek régi lakóhelyeikre és a monostor népeit onnan kiűzték, minélfogva a monostor földjei pusztán maradtak. Ezért a király Dobra birtok visszaadását rendelte el.[21]

Miután a Csák nemzetségből származó Ugrin (Ugron) püspöksége idejében, miként fentebb előadtam, Egyed volt a vármegye ispánja, akit Fulco követett, András csak az 1193—1203. években állhatott a királyi vármegye élén.

Wertner Mór[22] ugyan lehetségesnek tartja, hogy András a Kaplyon nemzetségből származó Márton utóda volt, de a rendelkezésemre álló okleveles adatok alapján ez nem tételezhető fel, mert a Kaplyon-nemzetségbeli Márton az 1203—1206. években szerepel mint Vas vármegye ispánja. Őt követi 1207-ben Atyusz, 1208-ban Miklós és 1209-ben Moys (Majs), aki II. Endre királynak fentebb ismertetett oklevele szerint a zalai határőrök ellen a vizsgálatot lefolytatta.

Kaplyon-nemzetségbeli Márton (1203—1206).

Márton a Kaplyon-nemzetség dunántúli ágából származik, mely Zala vármegyében Zalaegerszeg, Nyirád, Szántó és Szöcs

[19] Wenzel: i. m. XI. 63.

[20] Szentpétery: i. m. I. 55. 182. sorszám. I. 56. 184. sorszám. — Fejér: i. m. II. 365. — Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1897. 460. — Hóman Bálint: Magyar Történet. II. kiadás. I. 425—427.

[21] Szentpétery: i. m. I. 90. 281. sorszám. — Wenzel: I. m. VI. 358—360.

[22] Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1898. 119. l.

falvakban volt birtokos. Első ízben Imre királynak 1203-ban kelt oklevelében említik mint vasvári ispánt a méltóságok között.[23]

Az ő közbenjárásának tulajdonítható, hogy II. Endre király 1205-ben trónralépte után két ízben is állított ki kiváltságlevelet a vasvári várjobbágyok ivadékai részére.

Elsőízben, midőn Csörötneki Csörnök fiának, Istvánnak adományozta a rábamenti Szecsőd, máskép Lapsa birtokát tartozékaival, másodszor midőn Lukács, Hozug, Vata és Péter (Petur) vasvári jobbágyok őseinek II. Géza király által történt felszabadítását jóváhagyta.[24]

Márton nevét mindkét oklevél felsorolja az országos méltóságok között.

Mint vasvármegyei ispán utoljára a János esztergomi érsek részére kiállított adománylevél záradékában szerepel.[25]

Három fia közül: Zaland 1226—1236-ig székesfehérvári olvasókanonok, a királyné kancellárja, 1241—45-ig pozsonyi prépost, egyuttal veszprémi kanonok, majd 1245—1262-ig veszprémi püspök volt. Másik két fia, Márton és Kázmér jelentéktelen emberek voltak.[26]

Vázsony-nemzetségbeli Atyusz (1207).

A Veszprém vármegyében letelepedett Vázsony-nemzetség sarja. Atyja az idősebb Atyusz, akitől II. Endre király 1221-ben kelt adománylevele szerint III. Béla király Kemesnice földjét elvette, és azt a zágrábi egyháznak adományozta.[27]

Pályáját 1202-ben, még Imre király uralkodása alatt mint Fejér vármegye ispánja kezdte; 1203-ban is még ott találjuk.[28]

Az 1205—1206. években Zala vármegye élén állott.[29]

Midőn II. Endre király 1207-ben megerősíti a Szent Sír kereszteseinek még hercegsége idejében több szlavóniai falura tett adományát, az oklevél záradékában mint vasvári ispánt sorolják fel a méltóságok között.[30]

1209-től 1212-ig Sopron vármegye ispánja volt.[31]

[23] Szentpétery: i. m. I. 66. 205. sorszám. I. 66—67. 206. sorszám.

[24] Fejér: i. m. III. 1. 22. — Szentpétery: i. m. I. 69. 218. sorszám. — Wenzel VI. 300. — Szentpétery: i. m. 69. 219. sorszám.

[25] Szentpétery: i. m. I. 71. l. 227. sorszám. — Wenzel: i. m. VI. 308.

[26] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. II. 290—291. — Wertner Mór: Az Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár. 1898. 119. — Knauz Nándor: i. m. I. 185.

[27] Szentpétery: i. m. 120—121. 365. sorszám.

[28] Károly János: Fejér várm. története I. 242. — Szentpétery: i. m. I. 60. 197. sorszám. I. 66. 204. sorszám. — Wertner Mór: Árpádkori megyei tisztviselők. Tört. Tár 1897. 468.

[29] Dr. Holub József: Zala megye tört. a középkorban. I. 448. — Szentpétery: i. m. I. 69. 218—70. 223. sorszám.

[30] Szentpétery: i. m. I. 73. 230. sorszám.

[31] Szentpétery: i. m. I. 78. 241. sorszám. I. 87. 272. sorszám. — Wertner Mór: Történelmi Tár 1897. 676.

Midőn II. Endre, a kormány tagjait 1212-ben elbocsátotta, és új emberek kerültek a helyükre, Atyusz pályája is mindegyre emelkedett.

1213-ban a királyi tanács egyik hangadó tagja lett.[32] 1214-ben somogyi ispán volt. Ugyanebben az évben már báni méltóságot is viselt.[33]

1215-ben királyi udvarispán és Bács vármegye ispánja.[34] Az 1216—17 években, mint királyi udvarispánt sorolják fel az oklevelek záradékaiban az országos méltóságok között.[35]

Mikor II. Endre a Szentföldre készült, Atyusz felserdült fia, Lőrinc, a király keresztes hadához csatlakozott; ekkor a király főpohárnokmesterré nevezte ki.[36]

A Szentföldről visszatérő, mindig pénzzavarokkal küzdő királynak Atyusz 200 márkát kölcsönzött, minek fejében a király 1221-ben Kemesnice földterületet visszaadta neki.

Az 1217—1222. években mint királyi és királynéi udvarispán, majd mint bán szerepel az oklevelekben.[37]

Közben 1219-ben Bodrog, 1220-ban pedig Varasd vármegye ispánja volt.[38]

Hivatalos működéséről II. Endre király 1220-ban kelt oklevele emlékezik meg, mely szerint — midőn Jolán királyné kérésére a francia származású Ahaliz (Alice) asszonynak egy Valkó vármegyében fekvő földterületet adományozott a király, — ennek birtokába az adományost Atyusz szlavon bán vezette be.[39]

Az 1222. év őszén fiával, Lőrinccel, aki 1221-ben egyuttal Keve vármegye főispánja volt,[40] kimaradt a kormányból.

Midőn II, Endre az 1226. év végén visszahívta régi tanácsosait, Atyusz is visszanyerte a korábban viselt udvarispáni tisztét, és 1228-ban újból Bodrog vármegye ispánja lett.[41]

Mint a királyné udvarispánja, II. Endre királynak a zágrábi püspökség részére 1229-ben kiállított megerősítő levelében szerepel utoljára a méltóságok között. II. Endre király 1233-ban kelt oklevelében mint volt bánt említi.[42]

Ez az utolsó hiteles adat róla, mert a későbbi évszámmal kiállított oklevelek, amelyeknek záradékaiban neve a méltóságok között előfordul, mind hamisítványok.

[32] Hóman Bálint: Magyar Történet. II. kiadás I. 485.

[33] Szentpétery: i. m. I. 93—95., 289—291. sorszám. — Wertner Mór: Tört. Tár 1897. 672.

[34] Szentpétery: i. m. I. 98. 298. sorszám. — Wertner Mór: Tört. Tár 1897. 444.

[35] Szentpétery: i. m. I. 99—110. 303. és 333. sorszámok.

[36] Szentpétery: i. m. I. 110. 334. sorszám.

[37] Szentpétery: i. m. I. 103—125. 316—378. sorszámok.

[38] Szentpétery: i. m. I. 117—119., 354—357. sorszámok. — Wertner Mór: Tört. Tár 1897. 461., 1898. 117.

[39] Szentpétery: i. m. I. 119. 357. sorszám.

[40] Szentpétery: i. m. I. 120—121. 365. sorszám.

[41] Hóman Bálint: i. m. I. kiadás, II. 69—91. — Szentpétery: i. m. I. 142. 440. sorszám.

[42] Szentpétery: i. m. I. 145. 452. sorszám. I. 164. 515. sorszám.

Gut-Keled-nemzetségbeli Felsőlendvai Miklós (az 1208 és 1213 években).

Mint Vas vármegye ispánját első ízben II. Endre király 1208-ban kelt oklevele említi, midőn hű szolgálataiért a vasvári várhoz tartozó Lyndwa (Felsőlendva) földjét adományozza neki.[43]

A következő évben (1209) már Moys (Majs) állott a vármegye élén, de II. Endre király 1213-ban kelt oklevelében, amelyben a szentgotthárdi ciszterci monostort Dobra földbirtokában megerősíti, mint Vas vármegye ispánja ismét ott szerepel a méltóságok között.[44]

II. Endre király 1214-ben kelt oklevelében, amelyben a Lyndwa-földre vonatkozó, 1208-ban kiadott adományát megerősíti, Miklóst hivatali méltóságának megjelölése nélkül említik; ekkor u. is már Miska volt a vármegye ispánja.[45]

Az ő fia lehetett az a Miklós fia Pál, akiről az 1246—1272. évekből vannak okleveles adatok, s aki Sopronban a majádi, Szilágyban az aranyosi uradalmakat bírta.

Pál 1259-ben a stájerokkal vívott csatában vereséget szenvedett, hogy magát a fogságból kiválthassa, kénytelen volt a majádi uradalmat eladni.[46]

Ekkor kerülhetett Felsőlendva is atyja testvérének: Fekete I. Amadénak birtokába, akinek fia, II. Amadé az 1272—1273. években Vas vármegye főispánja volt.

Moys (Majs, Mojs; 1209).

Sem származását, sem pedig az 1209. év előtt viselt tisztségét nem sikerült kikutatni.

Első ízben II. Endre királynak 1209-ben a Győr-nemzetségből származó Pat nádor és mosonyi ispán részére kiállított megeresítőlevele záradékában szerepel mint Vas vármegye ispánja a méltóságok között.[47]

Mint vasmegyei ispán a király megbízásából Tamás fehérvári prépost, királyi kancellárral együtt vizsgálatot tartott a zalai határőrök ellen, akiket hivatali előde: András ispán Dobrára (Vasdobra) telepített, viszont a szentgotthárdi monostor népei innen a zalai határőrök lakóhelyeire költöztek át.

A zalai őrök azonban a németek folytonos támadásai miatt visszatértek régi lakóhelyeikre, előzve innen a monostor népeit.

A kihallgatott Pongrác, Ebergény és Búza vasvári várjobbágyok, valamint 13 tanu a szentgotthárdi monostor panaszát igazolván, Moys ispán Máté királyi clericus, mint kiküldött pristaldus (végrehajtó) által az egyház népeit vissza-

[43] Szentpétery: i. m. I. 75—77—237. sorszám.
[44] Szentpétery: i. m. I. 90. 281. sorszám. — Wenzel: i. m. VI. 360.
[45] Szentpétery: i. m. I. 95—292. sorszám.
[46] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek II. 34.
[47] Szentpétery: i. m. I. 79. 44. sorszám. — Wenzel: i. m. VI. 334—335.

helyezte Dobra birtokába. Az erről szóló oklevél kiállításakor (1213) Moys már nem volt a vármegye ispánja, helyét elődje: Miklós foglalta el.[48]

Mikor II. Endre király 1217-ben a szentföldi hadjáratra készülődött, Moys is a keresztes hadhoz csatlakozott és hűen követte a királyt az egész hadjárat alatt.[49]

A sikertelen keresztes hadjárat után Moys is azokhoz a hazafiakhoz csatlakozott, akik minden királyhűségük mellett is kárhoztatói voltak II. Endre kormányzatának és aggodalommal figyelték Apodfia Dénes nádor és társai kormányát.

Ezek a főurak Béla trónörökös köré csoportosultak, aki 1228-ban fegyveres sereg kíséretében kereste fel atyját, hogy a királyi udvarban és az ország kormányzásában rendet teremtsen. Béla trónörökös fellépése sikerrel járt, eltávolította Apodfia Dénes nádort, akinek helyébe Moys lépett. Moys 1229-től az 1230. év végéig viselte a nádori méltóságot, egyuttal pedig bihari ispán is volt.[50]

Az eladományozott királyi várbirtokok visszaszerzése azonban oly nehézségekkel járt, hogy azokkal Moys nádor nem volt képes megküzdeni. Másfelől II. Endre is szabadulni igyekezett tőle. Így történt azután, hogy mikor Béla trónörökös a birtokügyek rendezése céljából az 1230. év végén Erdélybe távozott, a király Béla híveit eltávolította környezetéből, és a nádori méltóságot ismét Apodfia Dénesre ruházta, aki az 1231. év elejétől kezdve szerepel mint nádor az oklevelek záradékaiban.[51]

Dénes második nádorsága főleg az egyházi körökben keltett visszatetszést. A pápa Pecorari Jakab praenestei bíborospüspököt küldte követül, hogy a királyt az egyház jogainak tiszteletben tartására bírja, de a tárgyalások lassan haladtak előre; időközben Halicsból is rossz hirek érkeztek. mire II. Endre Béla trónörökössel és híveivel Galicia felé vonult, hogy Endre hercegnek segítséget vigyen.

A beregi erdő szélén érték utol a pápai követ megbizottai, akiknek jelenlétében az 1233. év Szent István király ünnepén oklevélbe foglalták az egyességet, melynek megtartására a király magát esküvel kötelezte.

Az egyességet a király hívei: köztük Moys volt nádor, valamint testvére Miklós a Daróiak törzse, aki az 1213—1214. években Fejér vármegye ispánja volt, esküvel megerősítették.[52]

Moys a beregi egyesség megkötésekor szerepelt utoljára.

[48] Szentpétery: i. m. I. 90—91. 281. sorszám.

[49] Hóman Bálint: Magyar Történet. I. kiadás. II. 25. 75.

[50] Szentpétery: i. m. I. 145—151. 451—467. sorszámok. — Pauler Gyula: A Magyar Nemzet Története. II. kiadás, II. 102.

[51] Szentpétery: i. m. I. 152. 471. sorszám. — Hóman Bálint: i. m. II. kiadás, I. 505.

[52] Pauler Gyula: i. m. II. kiadás. II. 117. — Hóman Bálint: i. m. II. kiadás. I. 512. — Wertner Mór: Történelmi Tár 1897. 468. — Wertner Mór: Árpád-kori nádorok genealógiája. Turul, 1898. évf. 113.

Hasonnevű fia V. István király uralkodása alatt a nádori méltóságot töltötte be.[53]

Kán-nemzetségbeli Gyula (1213).

A Kán-nemzetség erdélyi ágából származik. Az oklevelek öreg vagy nagy Gyula bán néven említik, hasonnevű fiával ellentétben. Bár a legmagasabb országos méltóságokra emelkedett, az oklevelek rendesen, mint bánról emlékeznek meg róla.[54]

Korán lépett a közpályára. Imre király 1201-ben kelt oklevele, amelyben a zágrábi egyház határait leírja, mint vajdát sorolja fel a méltóságok között.[55]

Az 1202—1203. években udvarispán, egyúttal csanádi, 1204-ben egyuttal nyitrai ispán volt.[56]

Az 1207—1212. években bodrogi ispán.[57]

1212—1213. években udvarispán és Bács vármegye ispánja volt.[58]

Midőn II. Endre az 1213. év végén Orez (Uros) apát kérésére átírja és megerősíti Szent István és Szent László királyoknak a pannonhalmi monostor részére kiállított okleveleit, a záradékban Gyula bán egyuttal mint Vas vármegye ispánja is szerepel.[59]

1214-ben vajda és szolnoki ispán,[60] 1215-től 1218-ig első ízben nádor, 1215-ben egyuttal soproni ispán.[61]

Első nádorsága alatt László fia 1217-től királyi lovászmester volt.

Mikor a nádori méltóságtól megvált, II. Endre király, aki különösen ragaszkodott hozzá, 1219-ben tótországi bánná nevezte ki, és három megye (Bodrog, Keve és Szolnok) ispánságával kárpótolta.

1221-ben a királynéi udvarispánságot vette át, és egyuttal megmaradt Bodrog vármegye élén.

1222-től 1226-ig másodízben viselte a nádori méltóságot, amely mellett 1224—26-ig soproni ispán is volt. A nádorságról történt lemondása után az 1228—29. években még Sopron vármegye élén állott.

Második nádorsága alatt László fia az 1224—26. években mellette az udvarispáni (országbírói) méltóságot töltötte be.

[53] Wertner Mór: Árpád-kori nádorok sorozata. Történelmi Tár. 1894. 6. — U. a. Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár, 1897. 459. 678. — 1893. 119. — U. a. Árpád-kori nádorok genealógiája. Turul, 1898. 118—119.

[54] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. II. 282.

[55] Szentpétery: i. m. I. 58. 193. sorszám. — Fejér: i. m. II. 386.

[56] Szentpétery: i. m. 60—68. 197—210. sorszámok.

[57] Szentpétery: i. m. I. 72. 228—86., 270. sorszámok.

[58] Szentpétery: i. m. I. 87. 272. sorszám. 90. 281. sorszám.

[59] Szentpétery: i. m. I. 91. 282—283. sorszám.

[60] Szentpétery: i. m. I. 91. 282—283. sorszám.

[61] Szentpétery: i. m. 97—101. 299—305. sorszám. — Wertner Mór: Árpád-kori nádorok genealógiája. Turul, 1898. 78.

1229-től II. Endre király haláláig (1235. szept. 21.) tótországi bán, közben 1232-ig egyuttal királynéi udvarispán volt.

Mikor II. Endre király az 1234. év végén vagy az 1235. év elején fiaival, Bélával és Kálmánnal egyetértésben elbocsátotta Apodfia Dénes nádort, vele együtt többen eltávoztak a király környezetéből, de öreg Gyula megmaradt tótországi bának.

Míg II. Endre király élt, öreg Gyula bánt semmiféle fondorlat nem bírta megbuktatni.

IV. Béla király trónraléptekor nem feledte el, hogy atyja híveivel mennyit kellett küzdenie, ezért a koronázási szertartás után Székesfehérvárott törvényt látott és atyja tanácsosai közül Apodfia Dénes nádort és az öreg Gyula bánt elfogatta annak ellenére, hogy az utóbbi oly sokáig volt öccse, Kálmán mellett tótországi bán. A többiek idejekorán külföldre menekültek.

Az elfogottakat hűtlenséggel és az ország javainak elprédálásával vádolták. Öreg Gyula bán börtönbe került, és ott is fejezte be életét 1237. végén, mert haláláról a pápai udvarban 1238. jan. 22-én már tudomással bírtak.

Egyik fia, Gyula szintén kegyvesztett lett; másik fiának, Lászlónak, Béla király megkegyelmezett. László méltónak is bizonyult a királyi kegyre. Ott küzdött a sajómenti csatában, majd a királyt Dalmáciába is követte. A tatárpusztítás után 1242—46-ig a nádori méltóságot töltötte be.

Fajszi Miska (1214).

Veszprém és Zala vármegyékben letelepedett család sarja 1207-ben tűnik fel, midőn testvéreivel együtt Vámosban egy telket adott el a tihanyi apátságnak. Később a királyi udvarba került, ahol Salomo nevű fia 1211-től a tárnokmesteri méltóságot töltötte be.[63]

Midőn II. Endre király 1213. szept. havában Halicsba indult, az összeesküvők, akik az idegen befolyással nem voltak megelégedve, Bór-nemzetségbeli Bánk nádor vezérlete alatt szept. 28-án megrohanták a királyi udvart, amely a Lipót osztrák herceg tiszteletére rendezett vadászat alkalmából a pilisi erdő szélén sátrak alatt a szabadban tanyázott, az idegeneket halomra öldösték, Gertrud királynét pedig Simon ispán, a nádor veje, és Töre fia, Péter legyilkolták.

A kis Béla trónörököst ekkor Fajszi Miska vette gondjaiba, és magánál tartotta a király visszaérkeztéig.

A rémhirre halicsi útjából Leleszről hazaérkező király, miután a bűnösök fölött ítélkezett, Fajszi Miskát Vas vár-

[62] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. II. 282. — Hóman Bálint: i. m. I. kiadás. — II. 55., 75., 87., 93., 100., 102—103., 145. U. a. II. kiadás I. 520—21. 546. 558. — Pauler Gyula: i. m. II. 129. — Wertner Mór: Árpád-kori nádorok genealógiája. Turul, 1898. 78. U. a. Újabb nemzetségi kutatások. Turul, 1905. 121.

[63] Wertner Mór: Árpádkori ország- és udvarbírák genealógiája. Turul, 1901. 17—18.

megye ispánjává nevezte ki, utóbb 1214-ben az Eredics nevű zalai várföldet adományozta neki, melynek birtokába a Szalók-nemzetségből származott Henrik vezette be.[64]

Fajszi Miska az 1214-ben kelt adománylevélben szerepel utoljára, mint Vas vármegye ispánja. Fia, Salomo 1222-ben királyi udvarbíró lett, majd ugyanebben az évben átvette a szlavoniai bánságot.[65]

Csák-nemzetségbeli Dömötör (1219—1222).

A Csák-nemzetség ugodi ágából származik. Atyja Luka vagy Lukács, akiről azonban okleveles adatok nem maradtak fenn.

Dömötör is azok közé tartozott, akik 1217-ben II. Endre király seregében a Szentföldön harcoltak. Első ízben II. Endre királynak 1219-ben Pontius de Cruce, a templomos rend magyar-szlavóniai tartományi mestere részére kiállított adománylevele záradékában szerepel mint Vas vármegye ispánja a méltóságok között.

Batisz, Moson megye ispánjának felesége, a francia származású Alice részére 1220-ban kiállított adománylevél záradéka szerint ekkor Vas vármegye ispánja és egyuttal főasztalnok (senescalcus) is volt.[66] Mint vasmegyei ispánt egyúttal főasztalnok mestert, az 1221—1222. évi oklevelek záradékaiban sorolják fel.[67]

Midőn II. Endre király 1222-ben a veszprémi egyház részére kiállított oklevélben Gizella királyné ékköves aranykoronájáért, — melyet a király onnan a Szentföldre induló sereghez vitt, kárpótlást adott, Dömötört már csak mint főasztalnokot sorolják fel a méltóságok között.[68]

1225-ben a főasztalnoki méltóság mellé a jövedelmezőbb pozsonyi ispánságot nyerte el, és azt 1229-ig bírta. 1232-ben országbíró lett, mely méltóságban 1234-ig maradt, e mellett 1233-tól Bács megye ispánja is volt.

Egyike volt azoknak, akik II. Endre király halála után is országos méltóságokat töltöttek be. 1237-től 1241-ig Csanád, 1243-ban, a tatárjárás után pedig Moson vármegye ispánja lett. Ugyanebben az évben másodízben országbíró, mely méltóságban 1245. ápr. 26-áig találjuk.[69]

[64] Szentpétery: i. m. I. 95. 291. sorszám. — Wertner Mór: Árpádkori megyei tisztviselők. Történelmi Tár 1898. 119.

[65] Pauler Gyula: i. m. II. kiadás, II. 50—53. — Hóman Bálint: i. m. II. kiadás, I. 485—487.

[66] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. I. 297—333. — Wenzel: i. m. XI. 154—156. — Szentpétery: i. m. I. 117—119. 353. és 357. sorszám.

[67] Szentpétery: i. m. I. 119—126., 358—381. sorszámok.

[68] Szentpétery: i. m. I. 127. 383. sorszám.

[69] Wertner Mór: Az Árpádkori ország- és udvarbírák genealógiája. Turul, 1901. 19—20.

Fiai közül Ugod bakonyi örökös ispán, Csák pedig 1264—1270-ig mint bán szerepel az oklevelekben.[70]

Kán-nemzetségből származott László (1223).

A Kán-nemzetségből származó öreg Gyula bánnak, nádornak és vasmegyei ispának a fia. 1217 óta királyi lovászmester, 1220-tól Pozsega vármegye ispánja.

Mikor 1223-ban II. Endre király az Aragoniából beköltözött Simon ispánnak hű szolgálataiért Röjtökőri földjét (Sopron megye) adja szállásul, leírván annak határait, az adománylevél záradékában mint vasvári ispánt sorolják fel az országos méltóságok sorában.[71]

Mikor Béla trónörökös a pápa közbenjárására kibékült atyjával és 1224 nyarán visszatért Ausztriából, ahova menekült, újból megkapta hercegségét, amelyhez Vas megye is tartozott. Ettől kezdve a Kán-nemzetségbeli László, aki atyjával, az öreg Gyulával együtt II. Endre király hívei közé tartozott, nem maradhatott tovább Vas megye élén. A király azonban bőven kárpótolta. Még 1224-ben udvarispánná nevezte ki, mely méltóságában 1230-ig maradt meg. 1235-ben újból udvarispán lett. II. Endre király halála után (1235. szept. 21.) azonban IV. Béla király őt is megfosztotta eddig viselt méltóságaitól, de csakhamar visszafogadta kegyeibe. A tatárjárás után, 1242-től 1245 első feléig nádor, majd 1245 végén szlavon bán lett.[72]

Márton (1224).

Sem származására, sem pályafutására vonatkozólag közelebbi adatok nem állanak rendelkezésemre. Wertner Mór úgy véli, hogy egy személy azzal a Mihály fia Mártonnal, aki 1222-ben Abaúj és 1223-ban Moson vármegye ispánja volt.[73]

Kétségtelen, hogy II. Endre király uralkodása alatt Béla trónörökös hívei közé tartozott, mert midőn 1224 nyarán a pápa közbenjárására Béla kibékült atyjával és visszakapta hercegségét, amelyhez Vas vármegye is tartozott, és ezen a területen teljes hatalommal uralkodott, hívei közül Márton kerül elsőnek a vármegye élére.

Mint vasmegyei ispán csupán egy ízben, a Béla ifjabb király által 1224. év végén Farkas és rokonai részére kibocsá-

[70] Karácsonyi: Magyar Nemzetségek. I. 333. — Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár. 1897. 445., 1898. 119. — Hóman Bálint: i. m. II kiadás. I. 512.

[71] Szentpétery: i. m. I. 130. 393. sorszám. — Csánki Dezső: Magyarország. Tört. Földrajza. III. 627.

[72] Hóman Bálint: i. m. II. kiadás. I. 512., 520. — Wertner Mór: Újabb adatok az Árpád-kori megyei tisztviselők ismertetéséhez. Történelmi Tár 1905. 169. — Wertner Mór: Árpád-kori ország- és udvarbírák genealógiája. Turul, 1901. 18—19.

[73] Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár. 1897. 440., 483., 1898. 120.

tott felszabadító levélben szerepel, melyet V. István király 1271-ben átírt és megerősített.[74]

Márton további sorsa ismeretlen. Utóda Vas megyében a Rátót-nemzetségbeli Gyula lett.

Rátót-nemzetségbeli Gyula (1225).

A Rátót-nemzetség Gyulaffy ágából származik; atyja Lesták, akinek fiai közül Rátót 1203-ban somogyi ispán volt.

Lesták második fia, Gyula, pályáját mint Nyitra vármegye ispánja kezdte. Az 1219—1221. években udvarbíró és egyuttal kevei ispán is volt.

Az 1221. év végén az udvarbíróságot át kellett engednie Bánk bánnak. Csakhamar ő is a Béla trónörökös körül csoportosuló főurakhoz csatlakozott, akik aggódva figyelték II. Endre kormányának pazarlását és az udvar kicsapongásait. Közöttük volt Fajszi Miska volt vasmegyei ispán unokája, Salamon bán fia, Pósa, később Béla ifjabb király főlovászmestere, a Szák-nemzetségbeli Botos fia, Pósa, a Türje-nembeli Dénes fia Szentgróti Dénes, IV. Béla király alatt Szlavónia bánja, majd nádor, a Hahót-nemzetségbeli Buzád fia, Buzád.

Mikor II. Endre király a pápa közbenjárására kibékült Bélával, azokat, akik híven kitartottak mellette, a hercegségéhez tartozó vármegyék élére állította. Csak híveinek legkiválóbbika: a Tomaj-nemzetségből származó Dénes fia, Dénes maradt a királyi udvarban, hogy ott Béla érdekeit képviselje.[75] A Rátót-nembeli Gyulát az 1225. évben Vas vármegye élén találjuk.

Mint vasmegyei ispánt a Béla ifjabb király által 1225. évben a zágrábi káptalan részére kibocsátott megerősítő levélben, valamint az ugyanebben az évben kelt egy másik oklevélben sorolják fel a méltóságok között; ez utóbbi oklevél Mergen fiát, Csákányt és rokonait felmentette a kőrösi vár szolgálata alól.[76]

Rátót-nembeli Gyula még 1225-ben megvált Vas vármegyétől. Később az 1230—31. években Béla ifjabb király alatt Erdély vajdája volt.[77]

Béla király trónralépte után visszakapta régi méltóságát, az udvarbíróságot, melyet a csanádi és később a hevesi ispánsággal együtt 1239-ig bírt.[78]

Fia: I. Balduin 1235-ben főpohárnok, 1240—44-ig Vas vármegye ispánja, illetőleg főispánja volt.

[74] Szentpétery i. m. 175. 569. sorszám. — Hazai Okmánytár. VIII. 142. Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Tört. Tár, 1897. 461.

[75] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. III. 4—5. — Hóman Bálint: i. m. II. kiadás, I. 500—501.

[76] Szentpétery: i. m. I. 176—177., 573—574. sorszám.

[77] Szentpétery: i. m. I. 181—183., 593—596. sorszám.

[78] Karácsonyi János: i. m. III. 5. — Szentpétery: i. m. 186. 608. sorsz.

Hahót-nemzetségbeli Buzád (1225).

A Hahót-nemzetségből származó I. Buzád fia. Pályáját 1209-ben, mint győri ispán kezdte, majd 1222—1223-ban pozsonyi ispán lett. Ő is azok közé a hazafiak közé tartozott, akik Béla trónörökös köré csoportosultak. Mikor Béla trónörökös atyjával meghasonlott és Ausztriában bujdosott, Buzád is hozzácsatlakozott. Ekkor birtokai is veszélyben forogtak, mert Endrének az ellenpárti urak javaira vágyakozó tanácsosai a királyt fegyveres mérkőzésre ösztönözték. A pápa közbenjárására azonban Endre kibékült fiával, aki 1224 nyarán visszajött és átvette hercegsége kormányzatát.[79]

Béla ifjabb király még 1225-ben Vas vármegye ispánjává nevezte ki, de nem sokáig viselte ezt a tisztséget, mert 1226-tól 1229-ig szlavon bán volt.[80]

1233-ban lemondva a világi örömökről, a Domonkosok rendjébe lépett, és rendjének pesti kolostorában élt.

Mikor 1241-ben a tatárok betörtek hazánkba, ott maradt a pesti kolostorban, hogy a menekülni nem tudó népet vigasztalja. A város elfoglalása után a tatárok a templomban az oltár előtt gyilkolták meg. Önfeláldozása a kortársak emlékezetében mély nyomot hagyott maga után: a későbbi oklevelekben a „nagy" Buzád bán néven emlegetik.

Szák-nemzetségbeli Pósa (1225).

A Szák-nemzetség gyaláni ágából származó Botos (Botus) fia Pósa (Pózsa) elsőízben 1218-ban szerepel, midőn a Szentföldről visszatérő II. Endre király elé ment Görögországba, ahol egy ideig kezesként szerepelt királyáért. Kiszabadulása után a király a sopronmegyei Veperd, Lakompak és Alsólók falvakkal jutalmazta.

Dacára annak, hogy unokatestvére, Barc fia, Miklós, aki 1217-ben a Szentföldön hadakozott, az 1219—1222. években a nádori méltóságot töltötte be, Pósa is Béla trónörökös pártjához csatlakozott, és az 1223—1224. években az ifjabb király párthíveinek sorsában osztozott. Később Béla ifjabb király őt is Vas vármegye ispánjává nevezte ki.[81] Mint vasvári ispán, Béla ifjabb királynak a cisztercita topuszkói egyháza részére 1225-ben kibocsátott megerősítő levelében szerepel az országos méltóságok között.[82]

Ebben az évben még egy oklevélben találkozunk vele, mint Vas vármegye ispánjával, de már az év végén Béla ifjabb király tárnokmestere lett.[83]

[79] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. II. 122—123. — Hóman Bálint: i. m. II. kiadás. I. 500—501.

[80] Szentpétery: i. m. I. 177. 576. sorszám. — Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár, 1898. 120.

[81] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. III. 38—40. — Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár, 1898. 120.

[82] Szentpétery: i. m. I. 176. 572. sorszám.

[83] Szentpétery: i. m. I. 177. 575. 177., 576. sorszám.

Ezen időtájt megszerzi a Szák-nemzetség többi tagjaitól a Veszprémtől északnyugatra fekvő Bere falut.[84]

Béla ifjabb király 1229-ben az anyja meggyilkolásában részes Kacsics-nemzetség tagjaitól elkobzott szécsényi uradalmat (Nógrád vármegye) adományozta neki hű szolgálataiért.[85] 1227-ben egyuttal Fejér vármegye ispánja volt.[86]

Az 1229—1231. és 1233. években kelt oklevelek záradékaiban, mint Béla ifjabb király tárnokmesterét sorolják fel.[87]

II. Endre királynak 1235. szept. 21-én bekövetkezett halála után IV. Béla király tárnokmestere lett. Mint királyi tárnokmester és egyúttal bácsi ispán, a IV. Béla király által a Türje-nemzetségbeli Dénes fia, Szentgróti Dénes főlovászmester, a későbbi nádor részére 1235-ben kiállított adománylevél záradékában fordul elő.

Ez az utolsó adat róla. Fiai: Pósa és Albey voltak. Az utóbbinak fia, Konrád, 1240-ben a királyné pohárnokmestere.[88]

Ábrahám (1233).

Béla ifjabb király hívei után ismét egy oly férfiú került Vas vármegye élére, akinek sem származását, sem korábbi hivataloskodását eddig kikutatni nem sikerült. Mint Vas vármegye ispánját csupán egy ízben, II. Endre királynak Berki Nána, a királyi lovak felügyelője részére 1233-ban Sóskút adományozása tárgyában kelt oklevele záradékában sorolják fel a méltóságok között.[89] Werner Mór szerint egy személy azzal az Ábrahámmal, akit II. Endre király egy 1235. évi, alkalmasint április havában kelt oklevelének záradékában mint soproni ispánt sorolnak fel a méltóságok között.[90]

Mint II. Endre király híve, a király halála után eltűnik a közszereplés teréről, mert IV. Béla trónraléptekor atyja embereit eltávolította a királyi udvarból és a vármegyék éléről

Hahót-nemzetségbeli Hahót (1237—1239).

A Vas, Veszprém és Zala vármegyékben birtokos Hahót-nemzetség sarja. Atyját Hahótot a veszprémi káptalan 1192-ben kelt kiadmányában religiosus milesnek nevezi. Hasonnevű fia

[84] Hazai Okmánytár IV. 46.

[85] Hazai Okmánytár VIII. 25.

[86] Szentpétery: i. m. I. 178—179. 580. sorszám.

[87] Szentpétery: i. m. I. 179—184. 582—602. sorszámok.

[88] Karácsonyi János: i. m. III. 38—40. — Hóman Bálint: Magyar Történet. II. kiadás. I. 520—521. — Wertner Mór: Árpád-kori nádorok genealógiája. Turul, 1898. évfolyam, 114.

[89] Szentpétery: i. m. I. 160., 502. sorszám. — Wenzel: i. m. XI. 257. — Károly János: Fejér vármegye története. V. 289. 638—639. — Wertner Mór: Az Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár, 1898. 120.

[90] Szentpétery: i. m. I. 169—170. 537. sorszám. — Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár, 1898. 120—133. — Századok, 1897. évf. 585—586.

1226-ban fordul elő első ízben. 1230-ban királyi kiküldött az osztrák szentkereszti apátság ügyében.

IV. Béla király trónralépte után az atyjának, II. Endre királynak uralma alatt jogtalanul elfoglalt várföldek és koronajavak visszaszerzését tűzvén ki célul, a vármegyék élére kipróbált híveit állította, hogy e felelősségteljes hatáskörben kellő eréllyel és tapintattal járjanak el. Hahótot, mint Vas vármegye ispánját és egyúttal a koronajószágok megvizsgálására kiküldött bíróság tagját, 1237-ben említik az oklevelek elsőízben, midőn bírótársaival, Gergely győri püspökkel és a Csák-nemzetségből származó Gug fia Csák soproni ispánnal együtt, a vasvári káptalant Megyehid és a Gyöngyös folyó menti Kenéz puszták birtokában megerősítette.[91]

A következő évben (1238.) bíró társaival: Kázmér veszprémi préposital és Pál Fejér vármegye ispánjával a vasvári várjobbágyok ellenében Zsédeny nevű pusztát Obulgán fiainak ítélte oda.[92] Ugyanebben az évben kelt oklevél szerint bírótársaival Dorozmát (Dozmat) egy részét Mihedus fiai, András és Kázmér javára ítélte.[93]

Elfoglaltsága miatt mindig nem lehetett jelen a vasmegyei birtokügyek rendezése céljából megtartott tárgyalásokon. Pálnak, Fejér vármegye ispánjának mint a király által kiküldött bírónak a körmendi telepesek és Búza és érdektársai közötti földbirtokügyben 1238-ban hozott ítéletéről kiadott oklevele csupán a záradékban sorolja fel Hahótot, mint Vas vármegye ispánját.[94] Ekkor alkalmasint a szomszéd Veszprém vármegyében működött, ahol egyfelől a bakonybéli apátság, másfelől a győri és a veszprémi várjobbágyok között a 10 ekealja kiterjedésű, — Sörös Pongrác szerint Kajárral határos vagy vele azonos — Szűz nevű föld birtokáért már III. Béla király uralkodása óta folyt a pereskedés.

Bár Hahót vasvári ispán és bírótársai: a Csák-nemzetségbeli Gug fia Csák soproni, valamint Lukács mosoni ispánok az apátság javára döntöttek, a várjobbágyok perújítással éltek, amely csak Dénes ispán királynéi tárnokmesternek 1238—39-ben hozott ítéletével nyert befejezést, midőn a kiküldött bírák István fehérvári kanonok jelenlétében az apátságot a peres földterületet birtokába bevezették.[95]

Mint Vas vármegye ispánját a vasvári káptalan egy 1239-ben kelt kiadványában említik utoljára, midőn egy László nevű hírnöknek, aki a trónörökös születésének örömhírét hozta, egy pusztát ajándékozott.[96]

[91] Hazai Okmánytár: IV. 20—22.

[92] Hazai Okmánytár: VIII. 33.

[93] Fejér: i. m. IV. 1. 140. — Csánki Dezső: Magyarország Tört. Földrajza II. 745.

[94] Wenzel: i. m. VII. 62—64.

[95] Sörös Pongrác: A bakonybéli apátság története. I. 31. 47—48. 284 Wenzel: i. m. II. 91.

[96] Fejér: i. m. IV. 1. 157.

1239 után nem vállalt többé köztisztséget, de kétségkívül túlélte a tatárpusztítást. Bírói működéséről ugyanis még a tatárjárást követő évtizedekből fennmaradt oklevelek is megemlékeznek. Így Dénes nádornak a bakonybéli apát és a pápai udvarnokok között létrejött egyességről szóló 1245-ben kiállított bizonyságlevele szerint: a bakonybéli apát felmutatta ebben az ügyben Csák soproni, Hahót vasvári és Dömötör csanádi ispánoknak, mint IV. Béla király által kiküldött bíráknak ítéletét.[97] Úgyszintén Roland nádornak 1251-ben kelt oklevelében, amelyben Szécs nevű birtokot, — mely Kopács falunak felel meg — a vasvári várjobbágyok ellenében Szécs fiának, Pósának ítéli oda, szintén történik hivatkozás Hahót vasvári ispánnak és Kázmér veszprémi prépostnak, mint a királyi várbirtokok visszavétele céljából kiküldött bíráknak ítéletére.[98]

Midőn IV. Béla király 1260. május 12-én megerősíti Dozmati András fiait Dozmat birtokában, a királyi megerősítő levél kiemeli, hogy a birtok határait Kázmér veszprémi prépost, Hahót vasvári és Pál fehérvári ispánok 1238-ban kelt határjáró levele alapján állapították meg.[99]

Ugyanezeknek a bíráknak határjáró levelére hivatkozik a király a Halastó birtokügyében létrejött egyességről 1269. jún. 29-én kiállított megerősítő levelében.[100]

Hahót hasonnevű fia, akiről az 1251—1273. évekből vannak okleveles adatok, a közéletben nem szerepelt. Tőle származik a Lendvai (Alsólendvai) Bánffy család.[101]

Rátót-nemzetségbeli Balduin (1240—1244).

A Rátót-nemzetség Gyulaffy ágából származik. Atyja I. Gyula (1214—1239) királyi udvarbíró (országbíró) és Vas vármegye ispánja volt. Balduin pályáját 1235-ben mint IV. Béla király főpohárnoka kezdte; ezt a tisztséget 1239-ig viselte.[102]

Mint Vas vármegye ispánját elsőízben IV. Béla királynak 1240. márc. 21-én Budán a ciszterci rend részére kibocsátott adománylevele záradékában sorolják fel.[103]

Balduinnak Vas vármegyében eltöltött hivataloskodása nemzeti történetünk legválságosabb szakára esik. A tatárok a királyi vármegye székhelyét, Vasvárt is elpusztították.

[97] Sörös Pongrác: i. m. I. 288.

[98] Hazai Okmánytár: VIII. 57.

[99] Szentpétery: i. m. I. 379. 1238. sorszám. — Fejér: IV. 3. 19.

[100] Szentpétery: i. m. I. 491. 1607. sorszám. — Hazai Okmánytár: VI. 146.—157.

[101] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. II. 128—129. — Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár. 1898. 120.

[102] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. III. 4—5. — Hóman Bálint: Magyar Történet. II. kiadás. I. 520—521. — Szentpétery: i. m. I. 195. 637. sorszám.

[103] Szentpétery: i. m. I. 204. 674. sorszám.

Balduinnak sikerült a tatárok elől elmenekülnie, mindamellett a király kegyét is megőrizte.

Mikor IV. Béla király Mária királyné aranyművesét a tatárjárás idején tett szolgálataiért a nemesek közé emeli, az erről szóló 1243. jan. 29-én Túrócvár mellett kiállított oklevél záradékában Balduint mint vasvári ispánt sorolják fel.

Mint Vas vármegye ispánja szerepel a Dénes szlavon bán és herceg részére 1244. jún. 15-én kiállított adománylevélben is.[104]

Kevéssel ezután a király bizalma Nyitra vármegye élére állította, az 1244. október 31-én kelt levél záradéka szerint már ennek a vármegyének ispánja volt.[105] Téves azonban Wertner Mór állítása, hogy 1245. ápr. 26-án ismét Vas vármegye ispánja volt, mert a forrásul idézett oklevél hamisítvány.[106]

Meddig állott Nyitra vármegye élén, pontosan nem állapítható meg, mert az 1245. ápr. 26-i kelettel ellátott oklevél, amely a Hahót-nemzetségbeli Arnoldot említi mint nyitrai ispánt, hitelt nem érdemel, annyi kétségtelen, hogy az 1245. év második felében már odahagyta Nyitrát, mert az 1245. aug. 8-án és az ugyanezen évi dec. 12-én kiállított oklevelek záradékaiban a Gut-Keled-nemzetségbeli Dragun fia István országbíró, a későbbi nádor szerepel mint Nyitra vármegye főispánja.[107]

Balduin ezután nem viselt többé köztisztséget. 1246-ban 50 márkát adott kölcsön az Osli nemzetségbeli Osl soproni ispán és szörényi bán fiának, Benedeknek.[108]

Fiai közül Gyula 1278-ban országbíró, Balduin 1283-ban Nagyrátóton (Veszprém vármegye) volt birtokos.

Az ő hivataloskodása alatt vette kezdetét a királyi vármegyének — a várszerkezet intézményének — nemesi vármegyévé történt átalakulása; ennek élére a királyi ispánok helyett a főispánok kerülte. A Rátót-nemzetségbeli Balduint tekinthetjük tehát a nemesi vármegye első főispánjának Vas megyében.

*

EDUARD von REISZIG: *Die königl. Gespane des Komitats Eisenburg. Auszug.* — Obgleich bereits Stefan der Heilige, der erste ungarische König das Komitat Eisenburg schuf, besitzen wir über die königl. Gespane, die an der Spitze des Komitats standen, nur seit Anfang des zwölften Jahrhundert genaue Daten.

[104] Szentpétery: i. m. I. 221. 734. sorszám. — 230., 769. sorszám. — Wenzel: i. m. VII. 131—133.

[105] Szentpétery: i. m. I. 236. — 787. sorszám. — Wertner Mór: Árpád-kori megyei tisztviselők. Történelmi Tár, 1897. 656., 1898. 120.

[106] Szentpétery i. m. I. 240—241., 805. sorszám. — Wenzel: XI. 337—340.

[107] Szentpétery: i. m. I. 243., 248., 815. és 823. sorszámok.

[108] Karácsonyi János: Magyar Nemzetségek. II. 404., III. 5.

Der erste Gespan, dessen Name bekannt ist, war Ugod, der den König Koloman im Jahre 1105—1108. und 1111 nach Dalmatien beigleitete.

Von seinen Nachfolgern waren Lorenz (1141—1161. zugleich im Ödenburger, Aegidius (1185—92.) später im Zalaer Komitat königl. Gespane. Fulco (1193) weilte meistens am Hofe des Königs Béla III.

Der von dem Geschlechte Kaplony abstammende Martin, der unter dem Könige Emerich und Andreas II. von 1203—bis 1206 an der Spitze des Komitats Eisenburg stand unterstüzte die Interessen der Burgleute von Eisenburg (Vasvár). Der von dem Geschlechte Vázsony abstamende Atyusz (1207.) spielte später eine wichtige Rolle im königlichen Rat.

Moys (1209) nahm theil an den Kreuzzügen, und wurde Palatin von Ungarn.

Der von dem Geschlechte Kán abstammende Julius, den die Dokumente mit dem Beiwort „alter" erwähnen (1213.) hat die Palatinalwürde zweimal bekleidet.

Michel von Fajsz, hatte den jungen Kronprinzen Béla gerettet, als die Verschwörer im Jahre 1213 den Hof der Königin Gertrud überfielen. Der von dem Geschlechte Csák abstammende Demetrius, der den Feldzug in Palästina mitmachte, stand von 1219 bis 1222 an der Spitzte des Komitats, und war zugleich königlicher Obertruchsess.

Als das Komitat Eisenburg im Jahre 1224 dem Fürstentum des Kronprinzen Béla angeschlossen wurde, musste der von dem Geschlechte Kán stammende Ladislaus von der Gespanschaft abdanken. König Andreas II. hat jedoch seinen treuen Anhänger entschädigt. Seit dem Jahre 1224 traten die Getreuen des Kronprinzen Béla an die Spitze des Komitats, wie Martin im Jahre 1224 dann der von dem Geschlechte Rátót abstammende Julius, der von dem Geschlechte Hahót stammende Buzád, und der von dem Geschlechte Szák stammende Pósa im Jahre 1225.

In einem im Jahre 1233 ausgestelltem Dokument ist ein Getreuer des Königs Andreas II., namentlich Abraham, als der Gespan des Komitats Eisenburg angegeben.

Nach seiner Thronbesteigung hat der König Béla den Hahót zum Gespan des Komitats ernannt, dessen Geschlecht hier begütert war, und betraute ihn mit der Rückübernahme der verschwendeten Krongüter.

Dem Hahot folgte, der von dem Geschlechte Rátót abstammende Balduin nach, (1240—1244.) der nach der Invasion der Tataren an der Reorganisation des Komitats Eisenburg mitwirkte.

A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyüjteménye.

HERKELY KÁROLY dr.

(Folytatás.)

A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyüjteményének a „Bakonyi házon" kívül kiállított része a Múzeum épületének II. emeletén nyert elhelyezést, és tárgycsoportonkint mutatja be a megye magyar népének sokszínű tárgyi anyagát, az ősfoglalkozások eszközeit, a bakonyi népművészet remek darabjait és a népszokások tárgyi emlékeit. Összefoglaló ismertetésünkben a teljesség érdekében megemlítjük a kiállítási helyiségekben fel nem található raktározott néprajzi anyagot is.*

Ősfoglalkozások.

Az ősfoglalkozások csoportjába soroljuk a halászatot, vadászatot, földművelést, pásztorkodást, azokat a foglalkozási ágakat, amelyeket a magyarság a nyelvtudomány megállapítása szerint már történelmének legrégibb korszakában is gyakorolt. Veszprém megye területét a honfoglaló törzsek teljesen megszállották,[1] életmódjukhoz igen alkalmas talajt találtak itt. A Balaton vize bőven adta a halat, az alföldi jellegű sík vidék a földművelés továbbélésének, a Bakony tölgyes, füves vidéke pedig a pásztorkultúrának kedvezett.

Halászat. A Balaton partja és a Marcalvölgy nádas, mocsaras területe igen alkalmas halászatra. A balatonmelléki és marcalvidéki falvakban sok volt a kishalász, a balatoni halászfalvakban halásztársaságok keletkeztek, a közeli Tihanyban és Keszthelyen külön céhet is alkottak.[2]

A halászszerszámok **(A terem déli részében az 1. sz. dobogón és a falon)** között vannak olyanok, amelyek történelemelőtti szerszámokkal azonosak, mások ázsiai rokonaink és velünk érintkezésben állott népek eszközeivel egyeznek. Mivel a halfogó eszközök a halak természetéhez idomulnak, így beszélünk rekesztő-, tapogató-, vető-, állító-, stb. halászatról.

Ha a halász nem ér rá arra, hogy egész nap a halat lesse, a rekesztő halászmódot alkalmazza. A vízben rekesztőgátat épít és ennek nyílásához állítja szerszámát, a *varsát* (1. kép a). A varsát fűzfavesszőből fonják, szája, vörcsöke szűk nyílású, éppen hogy a hal betéved, de ki már nem tud jönni. A bentrekedt halak kiszedésekor a vörcsököt húzzák ki, vagy a végén lévő nyíláson rázzák ki a halat. A varsa a Balaton legrégibb történelmi halászszerszáma,[3] már az 1094. és 1095. évi oklevelekben is szerepel. A ritkakötésű vesszővarsát folyókban és tavak-

* Zárójelben félkövér betűkkel csak a kiállított tárgyak helyét jelöljük.

[1] Hóman—Szekfű: Magyar történet. Bp. 1931. I. k. 124 l.

[2] Viski Károly: Tihany őshalászata. Népr. Ért. 1932. — Jankó János: A balatonmelléki magyarság néprajza. Bp. 1902. 314—324 l.

[3] Jankó: i. m. 363 l.

ban partok mentén helyezik el éjjel, kővel terhelve a víz alá süllyesztik és a betévedt halakat reggel szedik ki. A vesszővarsa ma már ismeretlen szerszám a balatoni halászoknál, ismeretesek azonban a hálóvarsák, amelyek fogásmódja ugyanaz, a vesszőfonást azonban kötött háló helyettesíti.

A megyét átszelő kisebb folyókban és patakokban (Séd, Marcal, Torna, Bitva) a sűrűfonású *csíkvarsát* használja a kishalász (1. kép b), ez a varsafajta a csíkok testéhez mérten szűk nyílású.

Gyüjteményünk vesszővarsája 68 cm magas, Fokszabadiról való; az 53 cm hosszú csíkvarsát Egeralján Dezső János öreg csíkász készítette (1. kép c). A három hálóvarsa Fokszabadiról került gyüjteményünkbe, az egyik 44 cm magas, 75 cm átmérőjű, a másik 44 cm magas, 57 cm átmérőjű, a harmadik 84 cm magas, 74 cm átmérőjű.

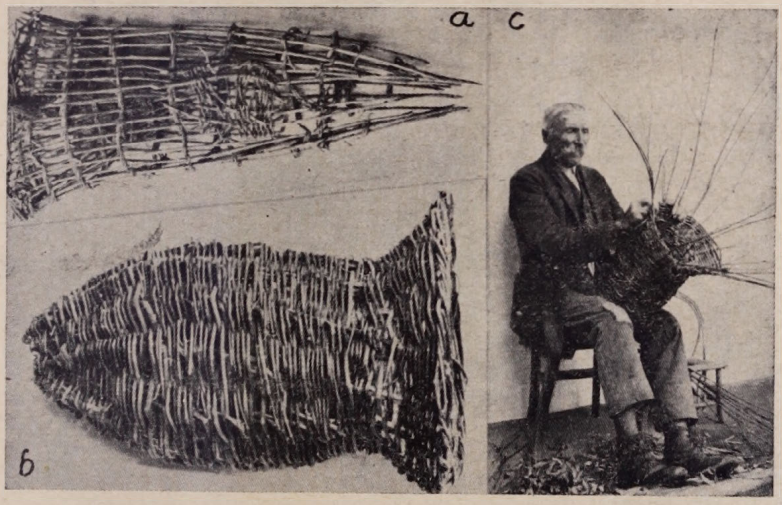

1. A folyami halászat szerszámai: a) vesszővarsa, b) csikvarsa, c) csikvarsa fonása.

Tapogatóhalászatnál a halász vízbegázolva találomra nyomja le szerszámát, a *borítót*, azután kézzel belenyúlva keresi és fogja meg a vergődő halat. Áradás után visszahúzódó sekély állóvizekben szoktak tapogatóval halászni. Gyüjteményünk borítója a tapogató halászat egyetlen szerszáma a Balaton mentén, formája szerint pedig — mivel az ország más vidékén ez a forma nem ismeretes — ősi balatoni halászszerszámnak tarthatjuk.

Gyüjteményünk borítója 60 cm magas, félgömbalakú vesszőváza 8 kávára feszített háló, a kávák lábai alul köralakú 82 cm átmérőjű kávához vannak kötve. Két ágban végződő nyele 82 cm.

Vetőhalászatnál a halat felülről borítják le arra számítva, hogy a hal függőleges irányban nem tud lefelé menekülni, oldalról pedig a hálóba ütközik. A *vetőháló*, melyet a balatoni halá-

szok a tiszaiaktól vettek át, régi szerszáma a magyarságnak. Fokszabadiról való vetőhálónk (280 cm átmérőjű) alsó szélén ólomgolyók vannak, ezek segítségével sülyed és csavarodik.

Az állítóhalászat szerszáma a Balaton mentén az *eresztőháló*. Ezzel a szerszámmal mintegy hálófalat állít a halász a hal elé, melynek szemeibe a menekülő hal belebonyolódik.

Gyüjteményünk eresztőhálója 34 m hosszú, 2 m széles, felső szélén 65—65 cm távolságban 1—1 gyékényből készült pótája van.

Az eresztőhálót leginkább éjjel eresztik vízre. Felső inán gyékényből készült kúpalakú „őrök"-et helyeznek el, hogy tudják hol van a háló elsülyesztve. Ilyen őrök eddig csak magyar földről ismeretesek.[4]

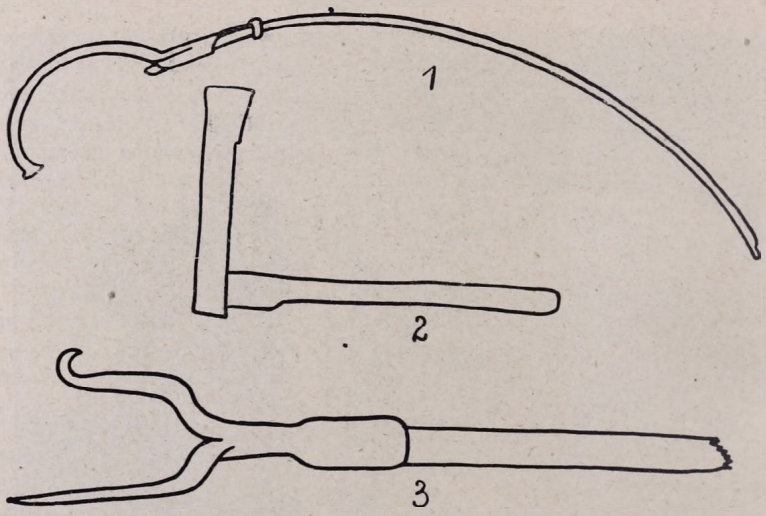

2. A jégi halászat eszközei: 1. gémics, 2. fejsze, 3. rúdhajtó

Nagyobb halászszerszámoknál már több halásznak kell összeállnia, bokrot alkotnia. A balatoni nagyhalászat szerszáma a *gyalom*, mely szintén történeti halászszerszám, okleveleink már a XIII. században említik. A gyalom a téli halászatnak is igen fontos szerszáma, jég alatt ezzel halásznak.

A kiállított gyalom hossza 17 m, szélessége 130 cm, közepén 420 cm hosszú zsákja van, ebbe szorulnak a halak. Felső szélén 29—29 cm távolságban parák vannak ráerősítve, ezek tartják fent a vízen

A balatonmelléki jégi halásznak[5] a gyalmon kívül egyéb eszközökre is szüksége van (2. kép). A halászatra kijelölt helyen először *fejszével* (Herman Ottó *szakócának* nevezi[6]) lékeket vág-

[4] Magy. Népr. II. 73 l.
[5] Lukács Károly: Jégi halászat a Balatonon. 1934.
[6] Herman Ottó: A magyar halászat könyve. I. 381 l.

nak a jégbe, melyen át a hálót bedöntik. A háló hosszú vezérrúdját ugyancsak a lékeken át *rúdhajtóval* irányítják, ha pedig eltéved a vezérrúd, *gémiccsel* keresik meg. A jégi halászat eszközei közé tartozik a *fakutya* is (3. kép), ezen viszik ki a halászszerszámot a kijelölt helyre. A fakutya tulajdonképpen székes szán, melyre az ember is ráül és két rúddal hajt maga alatt. Jégen járáskor a halászok jégpatkót kötnek csizmájukra.

A rúdhajtó vas része 49 cm, rúdja 210 cm. A fejsze vas része 58 cm, nyele 97 cm. A gémics vas része 35 cm, rúdja 255 cm. Jégpatkók Fokszabadiról (2 drb.) és Balatonkeneséről kerültek gyüjteményünkbe.

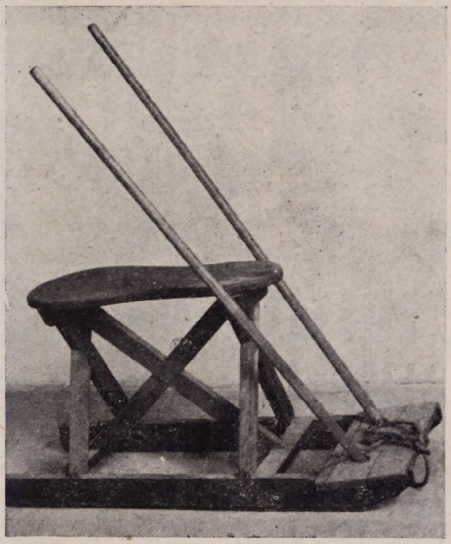

3. Fakutya.

Ma már teljesen eltűnt kishalászomód a *szigonyos halászat.* A szigony a legősibb halászszerszámok egyike. Az őskor embere csontból faragta, a mai halászok vasból kovácsoltatják. A vas szigonyt megfelelő hosszú nyélre erősítik és kétkézre fogva csónakból döfik bele a víz szinén úszó halba. Különösen íváskor használják, amikor a hal a víz tetejére jön. Pontyra, harcsára halásztak szigonnyal. A szigony használatát ma törvény tiltja. A balatonmelléki halászok *négy-, öt-, hat- és kilencágú szigonyt* használtak (4. kép). Valamennyit köpűsen erősítették a nyélre, a makkos megerősítésűek a Balaton déli harmadában terjedtek el.[7]

Négyágú szigony (ilyet Herman és Jankó is közöl) kettő van gyüjteményünkben Balatonkeneséről és Füzfőről, 29 cm hosszú szigony 244 cm-es nyélen, illetve 28 cm hosszú szigony 251 cm-es nyélen. Az ötágú szigonyok hosszúnyakúak. Gyüjteményünkben képviselt három ötágú szigony egyike —

[7] Jankó: i. m. 372—373 l.

37 cm — Arácsról való, a másik kettőnek — 35, ill. 37 cm — lelőhelye ismeretlen. Hatágú szigony 1930-ban a Balatoni Halászati Rt. ajándékaként került gyüjteményünkbe, 44 cm-es szigony rúdja 177 cm. Gyüjteményünk kilencágú szigonya 32 cm, nyele 194 cm.

Vadászat. A vadászat tárgykörébe tartoznak a kártékony állatok, dúvadak, ragadozómadarak, házkörüli férgek (egér, patkány, görény) fogására és távoltartására szolgáló eszközök; ez utóbbiak nagyon sok esetben valamely ősi vadászó szerszám vagy eljárás utolsó maradványai. A Bakony erdős, vadban gazdag vidéke tág teret nyujtott a népi vadászatnak is, amellett, hogy itt volt a királyi vadászok több telepe. A hajdani solymá-

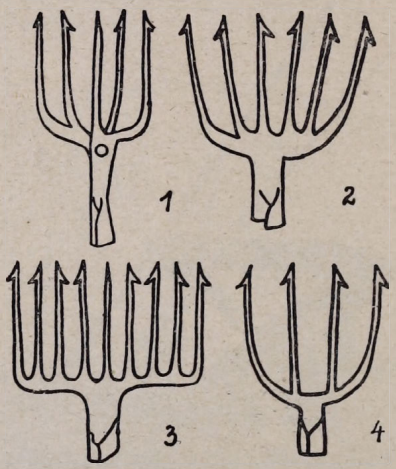

4. Négy-, hat- és kilencágú szigonyok.

szok rendjét már az árpádházi királyaink királyi vadászokká tették és Németi, Szentgál és Csepely helységekben telepítették le. Rájuk bízták az erdők őrzését is.[8]

A Bakony erdős területén a görény és róka sok kárt tesz az aprójószágban. Ez ellen használják Dudaron a *rókabödönt.*[9] Szarvas fogására Középrépáspusztán a hurokból készült *szarvasfogó csapdát* alkalmazzák.[10] Gyüjteményünkben képviselt vadászati tárgyak közül külön fel kell hívni a figyelmet az íjas ürgefogó csapdára (5. kép), melynek fogásmódja az íj rugalmasságán alapszik. Dunántúlon eddigi ismereteink szerint csupán megyénkben a Balaton környékén használják. Ősiségére letagadhatatlan bizonyíték, hogy Európa és Ázsia északi vadásznépeinél mindenütt előfordul s lehet, hogy nálunk is az előmagyar

[8] Az okleveleket említi Németh Gábor: Adatok Nagyvázsony történetéből c. könyve 74—75 l.

[9] Gönyey Sándor: Rókabödön a Bakonyban. Népr. Ért. 1937. 445 l.

[10] Vajkai Aurél: Adatok a Bakony gyüjtögető és vadfogó életmódjához. Vasi Szemle 1938. 153—163 l.

kor emléke.[11] Néhány ősi, kezdetleges vadászszerszám a gyerekek kezére került. A régi madarászok fegyverével a *parittyával* ma a gyerekek célozzák a madarat. Közeli tárgyak megdobására pedig a 3 m hosszú spárgára erősített ólomgolyót, a *hajító golyót* használják.

Két íjas ürgefogónk egyike Csajágról való 42 cm, a másik Enyingről 47 cm hosszú. A zúzócsapda széltében elterjedt egérfogó eszköz. A 31 cm-es példányunk Kövesgyőr pusztáról, a 36 cm-es Fokszabadiról, a 21 cm hosszú, 13 cm széles pedig Szentkirályszabadjáról való. A vörösberényi 12×8 cm-es akasztós egérfogó deszkából készült. Gyüjteményünkben van egy billenős egérfogó Balatonfőkajárról. Ládikája fa, 22.5 cm széles, feljárója 31 cm hosszú. Drótegérfogók közül a Fokszabadiról való 20 cm hosszú, 8 cm széles, a Mezőkomáromban gyüjtött 17 cm hosszú vascsapda az ország más vidékén is ismert. Két ismeretlen helyről származó bőrből készült parittya 79 ill. 82 cm. A hajító golyót Veszprémben használták.

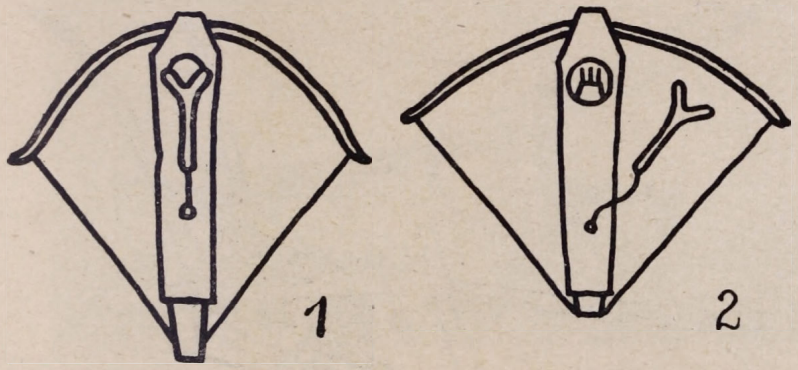

5. Íjas ürgefogó csapda: 1. felhúzva, 2. fogás után.

A vadászat járulékos eszközei közé tartozik gyüjteményünk két karcolt technikával díszített lőportartója, a szentgáli vadászkürt, vadásztarisznya és a vadorzószék.

Földművelés. A magyarság már a honfoglalás előtt ismerte a földművelést és szerszámaink nagy részét. Veszprém megye síkvidéki területei a Mezőföld és a pápavidéki síkság alkalmas volt már a legrégibb időben is nagyobb arányú földművelés kifejlődésére. A Bakony hegyvidéki falvai csak az újabb időben tértek át a földművelésre, elhagyva régi foglalkozásukat az erdőlést, faszénégetést, hamuzsírfőzést. Az erdők kiirtásával a hegyoldalokon mind magasabbra hatol a mezőgazdasági termelés. A földművelés szerszámai **(A terem déli részében a 2. sz. dobogón és a falon)** vidékünkön jórészt házi készítmények, a nép maga készíti százados gyakorlat szerint. A Bakony egyes falvainak, így különösen Bakonybélnek főfoglalkozása ma is a faszerszám készítés.

A föld megmunkálásának legfontosabb eszköze az *eke*. Gyüjteményünk *faekéje* (6. kép) — a mult század közepéig a

[11] Magy. Népr. II. 53 l.

megyében nagyrészt ilyen ekével szántottak — az ország nagy területén elterjedt típus. A faekének két vasalkatrésze van: a gerendelyről lelógó csoroszlya és a talp végére erősített ekevas. Ezek az eke földet vágó részei. A bemutatott faeke azokon a steppe-területeken elterjedt típus, amelyeken a magyarság keresztülvándorolt: Balkántól az Uralvidékig.[12]

A papkeszii *töltögető faekét* (7. kép) burgonyatermelésnél töltögetésre használták. A magyar nép kezén a burgonyatermelés meghonosodása óta él.

A gabona learatására a magyarság *sarlót* használt. Régi összeírások említik, hogy a megye szegényebb falvaiban az emberek „sarlóval keresték kenyerüket".[13] A *kasza* — szláv eredetű szó — használata későn, csak a mult század közepén lett általános, eredetileg a szénamunka eszköze volt. A kasza

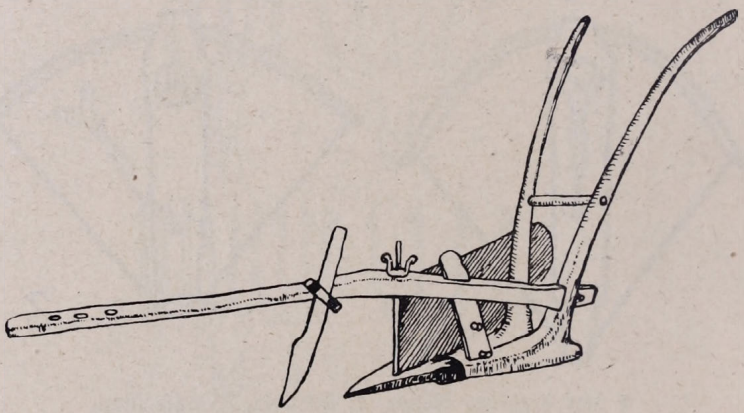

6. Faeke.

egyik járuléka a *kaszavilla*, melyet aratáskor szerelnek rá, hogy a rend egyenletesen düljön. Gyüjteményünkben lévő két kaszavilla egyike L alakban görbült fa, rövidebb részére hajlított fűzfaágat szerelnek csapónak. A kaszanyél fogójánál lévő karikába dugták a hosszabb szárát és spárgával húzták a kasza fölé (Peremarton). A másik kaszavilla egyenes három ágban végződő rúd, használata az előbbiével egyező (Nagyesztergár). Eddigi néprajzi ismereteink szerint Dunántúlon és a Felvidéken aratáskor gereblyés csapót szerelnek a kaszára.[14] A kaszavilla a gereblyés csapó kezdetlegesebb elődje.

A peremartoni kaszavilla 100 cm, a nagyesztergári 72 cm.

A learatott gabonából régen cséppel verték ki a szemet, vagy a szérűn földreterített kévéken megjáratták a lovakat és ökröket, kinyomtatták a gabonát. A *nyomtatás* az ország sík-

[12] Lásd: Kovács László: A Néprajzi Múzeum magyar ekéi. Népr. Ért. 1937.

[13] Veszprém vármegye levéltára. Inqu. XIII. 55.

[14] Magy. Népr. II. 214 l.

vidéki területein mindenütt el volt terjedve, így a Mezőföldön is. A mult század elején még Veszprém környékén is — mint egy külföldi utazó leírta[15] — ökörrel nyomtatták a gabonát. A nagyvázsonyiaknak József császár 1787-ben megtiltotta a lóval és ökörrel való nyomtatást, mégis 1802-ben és még azután sokáig így gazdálkodtak.[16]

Nyomtatáskor használják a *görbefogú gereblyét*, ilyennel rázzák ki a szalmát. Fogai ritkák és befelé görbülnek, hogy fel ne „körmözze" a szérűt s a magot is megkímélje.

Ismeretlen lelőhelyről származó gereblyénk nyele 122 cm, feje 58 cm.

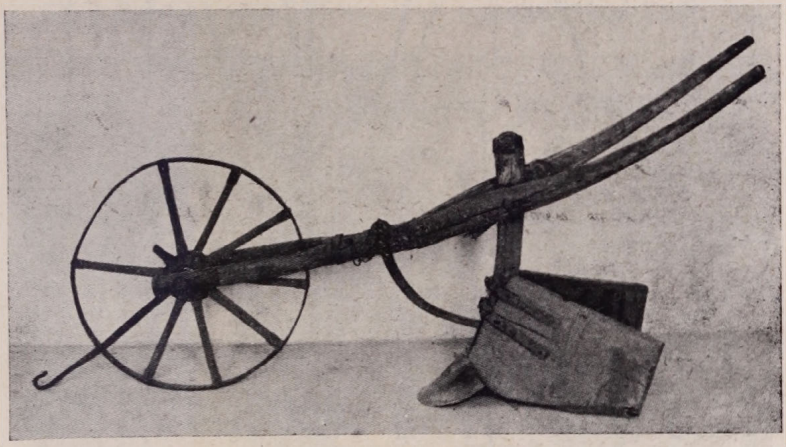

7. Töltögető eke.

Akinek kevés gabonája volt *cséppel* verte ki a szemet. Különösen a tetőfedésre is használható zsúpszalmát csépelték. A csép hosszú nyelére rövidebb *hadarót* erősítenek szíjjal úgy, hogy az a nyélen forogjon. Egyszerre 3—4 ember csépelt egyenletes ütemben.

A Csajágról gyűjtött csép nyele 130 cm, hadarója 59 cm.

Egyéb gazdálkodási tárgyaink: Kaszaüllő Dudarról 39 cm, Dégről 13.5 cm, a vörösberényi 36 cm. A két kévekötő közül az egyik 61, a másik 21 cm, mindkettő Peremartonból. A csajági gazirtóbot 92 cm.

Szőlőművelés.[17] Veszprém megye déli fekvésű lankás területei kiválóan alkalmasak szőlőművelésre. Hazánk területén a szőlőkultúrát a rómaiak honosították meg s azóta megszakítás nélkül él a Dunántúlon. Művelési módokban és eszközökben **(A terem déli részében a fali táblákon)** ez a római hagyomány azonban ma is kiviláglik (pl. hegyoldalak lépcsőzetes művelése,

[15] Paget: Ungarn. 1835. I. 212 l. és Bátky: Népr. Ért. 1926. 33 l.

[16] Németh Gábor: i. m. 115 l.

[17] A szőlőművelésre vonatkozó összefoglalásunkat Vajkai: A paraszt-szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében c. cikkének adatai alapján adjuk. Népr. Ért. 1938.

szőlőmetszőkés használata). Hogy a magyarok már előbb ismerték a szőlőművelést, több bolgár-török eredetű műszavunk igazolja (bor, szőlő, csiger, seprű). A veszprémi püspöknek már a XI. században több községben volt szőlőterülete: Vörösberény, Hánta, Siófok, Peremarton stb. Somló bortermeléséről a XII. századból van adatunk.

A szőlőművelés fáradságos munka, a szőlő a „görnyedt derekú embert szereti". Homokos talajba *fúrú*-val fúrt lyukba

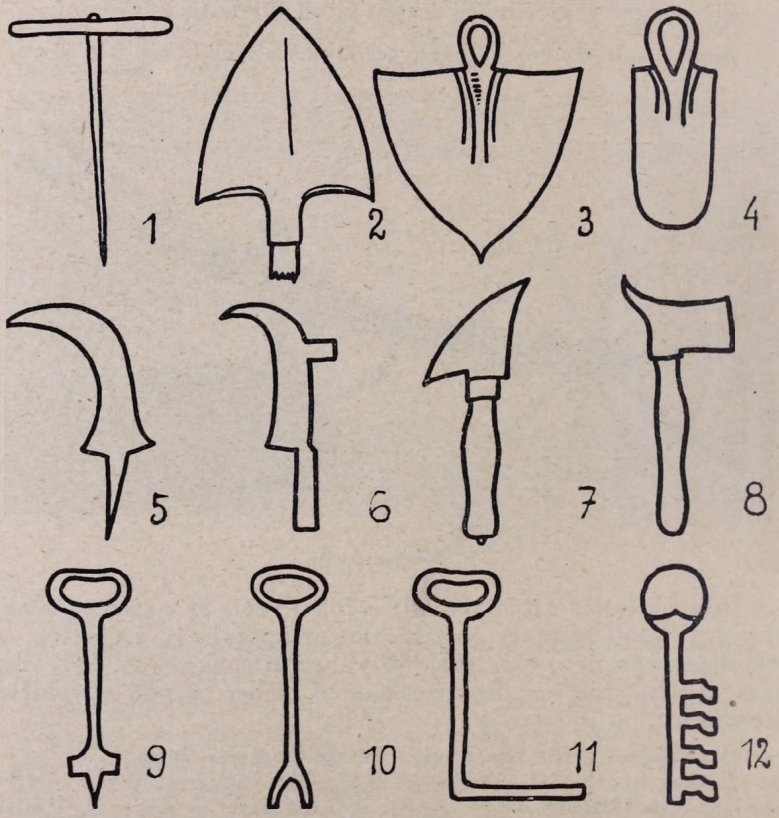

8. A szőlőművelés eszközei: 1. vasfurú, 2—3. tehénszájú kapa, 4. hegyesorrú kapa (bujtókapa), 5—8. szőlőmetsző kések, 9—12. pincekulcsok.

(8. kép 1.) ültetik a vesszőt. Kapálására az egészen széles *tehénorrú kapát* használják (8. kép 2—3.), azonban csak homokos könnyű talajban veszik igénybe (pl. Lepsény). Kemény talajban a *hegyesorrú kapát* használják (8. kép. 4.).

A tehénorrú kapa Felsőörsről került gyüjteményünkbe, 30.5 cm hosszú, 26.5 cm széles. A két bujtókapa egyike 23 cm Felsőörsről való, a másik 29 cm ismeretlen helyről. A felsőörsi vasfúrú 100 cm, fogója 58 cm.

Metszés a szőlőművelés egyik legkényesebb művelete, nagy gyakorlatot követel. A metszés férfiak dolga. A mult századvégi

filoxerás időkig *metszőkéssel* történt a metszés, csak a legújabb időben metszenek ollóval. Metszőkésekben változatos formák fordulnak elő (8. kép 5—8.). Régészeti gyüjteményünk római emlékei között előforduló szőlőmetszőkések sarlóalakúak. Ilyen formák ma már nincsenek. Vannak azonban sarlóalakú metszőkések *babukával*. A babuka a penge hátának négyszögletes baltaalakú része. Régi községi pecséteken is ugyan ilyen formák fordulnak elő. Ezek kétségkívül a régibb formák, az újabbkoriaknál a babuka megnövekedett, a kés tömzsibb lett. Ezek a tömzsi metszőkések eddigi ismereteink szerint elsősorban a Balaton mellékén terjedtek el.

Gyüjteményünk szőlőmetszőkései a következő községekből valók:

9. Faragott juhászkampók.

Balatonkenese (32 cm), Tihany (25.5 cm), Csopak (27 cm), Felsőörs (30 cm, 23.5, 28, 30. 5 és 30 cm), Csatári hegy, Márkó (30, 30, 26.5 cm), Arács (34.5, 28, 24.5 cm), Balatonkövesd (25.5 cm), Várpalota (30 cm), Enying (25 cm), Siófoki Tőreki puszta (27.5 cm), Sóly (29 cm).

Kártékony állatok elriasztására a szőlőhegyeken többféle kereplőt használnak. Általános a *kézikereplő*, „cserregő" használata, előfordul templomi kereplőre emlékeztető szerszám is. A *kölkes kereplőt* már magas póznára állítják fel és a szélkerék forgatta tengelyre erősített fadarabok (= kölykök) forgáskor a verődeszkához verődve adnak messze hallható hangot.

Gyüjteményünk két kézikereplője ismeretlen helyről származik, a kölkes kereplő Felsőörsről való, ill. a veszprémi Sashegyről.

A leszüretelt szőlő lábbal tiprása a *tiprószékre* helyezett *kádban* történik. A kitiport szőlőt présbe teszik. Vidékünkön a *kanca* és *regősprés* van elterjedve. A kancaprés egyszerűbb szerszám a felülről forgatott csavarral nyomják le a szőlőt sajtoló

deszkát, a „papnét". A regősprés már összetettebb szerszám, hatalmas felső gerendáját csavarral közelítik az alsó gerendához

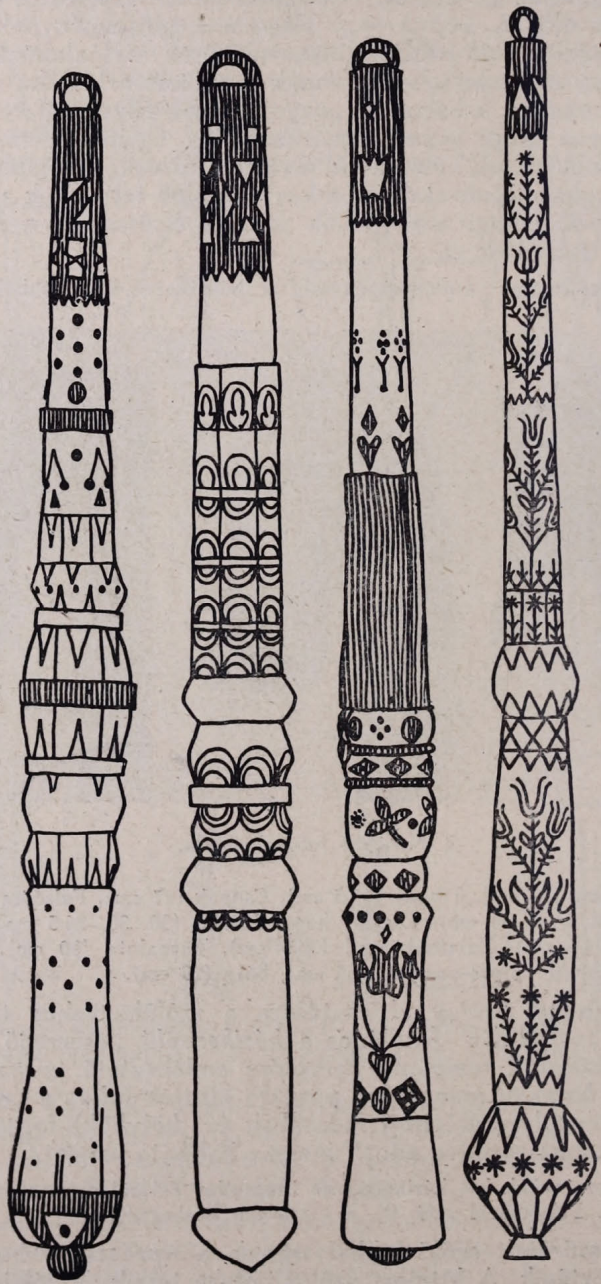

10. Faragott ostornyelek.

és a két gerenda egymáshoz közeledése sajtolja a garatban lévő szőlőt. A prések nagy multra tekintenek vissza, XVIII. század

végi és XIX. század eleji prések még ma is használatban vannak. Gyüjteményünk két préstöredéke ismeretlen helyről való.

A szőlő borrá feldolgozása a szőlőhegyi présházakban és pincékben történik. Kezdetleges egy- és kétosztagú házak ezek. A vidék földrajzi adottsága szerint fában bővelkedő helyen *boronapincét* építenek, fátlan vidéken pedig *lyukpincét.*

A pincék elzárására mindég különös gondot kellett a tulajdonosnak fordítani, ez fejlesztette ki a *pincezárak* gazdag változatát (8. kép 9—12.). Külön kell itt megemlíteni a kétségkívül nagyon régi multra visszatekintő *makkos fazárat.* Ilyen makkos zárakat már a rómaiak is használtak, nem lehetetlen, hogy Pannóniába is ők hozták.

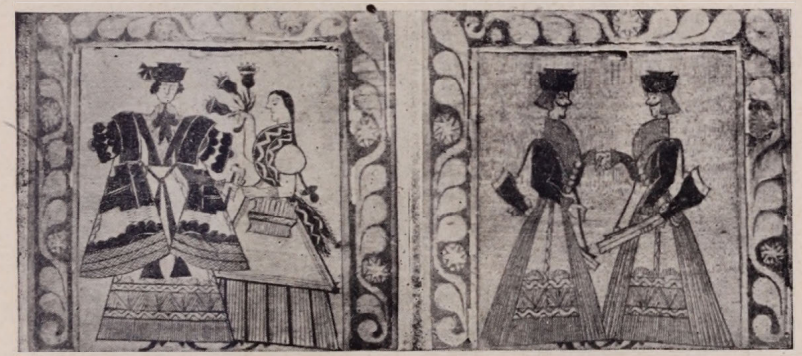

11. Spanyolozott tükrös felső és alsó lapja.

Pincekulcsok a következő helyekről kerültek gyüjteményünkbe: Csajág (19.5 és 29 cm), Felsőörs (21, 32, 25.5 és 29 cm), Berhida (17 és 15 cm), ismeretlen helyről (15, 34.5, 32.5, 30 és 26.5 cm).

Egyéb szőlőműveléssel kapcsolatos tárgyak: Két lopótök Vörösberényből 50 ill. 62 cm, két fa csobolyó Balatonarácsról 35 cm átmérőjű és ismeretlen helyről egy 29 cm átmérőjű. Bortöltésre szolgáló tőtike Csajágról való, fagyökérből készítették, 50 cm átmérőjű és 34 cm magas. Szőlőakasztó bot 112 és 110 cm, Csajágról ill. Ságvárról való. A 44 cm hordóbélyegző Felsőörsről került gyüjteményünkbe. A díszesen faragott hordófenék Balatonkeneséről való, a két ismeretlen helyről származó példány egyikének felírása V. Schmodiz. 1825, a másiknak S. Maria S. Nikolaus 1. sz. 170 ak.

Pásztorkodás. Veszprém vármegye bakonyi erdőségeiben már a honfoglalás korában volt pásztorkodás. A *juhászat* és különösen a *sertéstenyésztés* jutott itt nagy szerephez. Okleveleink a pásztorkodás történetére vonatkozólag igen értékes bizonyítékokat szolgáltatnak. Már Szent István korában van a bakonybéli apátságnak sertéstenyészete „az apátság sertései a Bakony erdejében szabadon legelhetnek" (1036), Szent László pedig Veszprém egyházának ad juhászokat (1085).[18] A XI—XIII. században a kondák őrzői a kanászok, akik sajátos községeket

[18] Herman Ottó: A magyarok nagy ősfoglalkozása. 119, 121 l.

alkottak. Ilyen eredetileg Szentgál is és csak később a XIV. század elején lesznek királyi vadászokká.

A bakonyi állattartás külön tájfajokat is megőrzött.[19] A hosszúszőrű *magyar juh* — mely külsejében is különbözött az ujabban tenyésztett merinói juhtól (ezt az öregek „német birká"-nak nevezték) — levágott gyapját a veszprémi csapóknak adták el. A sertéstenyésztés külön magyar tájfaja a *bakonyi disznó.* Már külsejében is különbözött a mai disznótól, sima, főleg

12. Spanyolozott borotvatok felső és alsó lapja.

szürke-szőrű, hosszúorrú és derekú, farka hosszú, lába vékony de erős. Tulajdonságait illetőleg szilaj állat, az idegent nem tűrte maga mellett, megtámadta az embert is, a farkastól sem félt. A disznót, amelynek őshazája Nyugat-Ázsia, már honfoglaló őseink is ismerték, disznó szavunk megfelelője is a csuvas nyelvben található. A disznónak ezt az ősi magyar tájfaját a Dunántúlon a balkáni eredetű mangalica szorította ki a

[19] Tálasi István: A bakonyi pásztorkodás. Ethn. — Népélet. 1939. A továbbiakban is felhasználtuk a tanulmány adatait.

XVIII. század vége felé. A jegyzőkönyvek a mangalicát ekkor „rác vagy török sertésnek" nevezik.

A nyájak őrzői a pásztorok: juhokat a *juhász*, disznókat a *kanász*, marhákat a *gulyás* őrizte. A lovak pásztora a csikós vidékünkön alig jut szerephez. A pásztorok a földművelő néptől külön rendet alkottak, de a pásztorrendben is külön rangsor fejlődött ki. A polgárság legkomolyabbnak tartotta a szarvasmarha őrzőjét a gulyást, utánuk következtek a juhászok. A bakonyi pásztorok között leghírhedtebb volt a kanászok rendje. Utcánkint fogadták őket, innen nevezték „utcakanászoknak". Régebben nőtlenek, ridegek voltak, származásuk is homályos eredetű, a Dunántúl, sőt az ország különböző helyeiről verődtek össze. A nép a pásztort rendes foglalkozásán túl különös lény-

13. Féldomború faragással díszített tükrösök.

nek tartotta, „aki sokat tud", bájoló tehetségükben is hittek. Egy kellemetlen vonásukkal azonban mind a hatóságok, mind a nép tisztában voltak, tolvajságukkal. A járkálók, zsiványok, betyárok, akiknek a Bakony történetében oly hirhedt a szerepük, leginkább közülük kerülnek ki.

A pásztor szerszámai közül a *bot* a terelés eszköze és egyben a legegyszerűbb fegyver is, *„ütlek"*-nek is nevezték. Valamennyi pásztor használta, a gulyás és csikós is, a juhász pedig gyakran művészien faragott kampó alakjában. A *juhászkampókkal* a birkákat fogták ki a nyájból, eredetük a püspöki pásztorbotokra megy vissza. Ezek a bakonyi faragott botok. (9. kép) művészi munkák, különösen a kampó feje művészien faragott: kosfej, lófej, makk mellett emberfejfaragás is megjelenik. A bot szárán levelek közt tekergőző kigyó ősi európai pásztormotívum. **(A fali botszekrényben.)**

Faragott pásztorbotok gyüjteményünkben a következő helyekről valók: Ősi (2), Noszlop, Balatonkiliti, Jutas-Újpuszta (3), Peremarton, Zirc vidéke, Szentgál (3), Szunyog-puszta (Zöld Náci kanász munkája) (3), Kerta (2), Csapbereki-puszta, Akali, Réde, Devecser, Kalocsa, Várpalota, Borszörcsök,

Balatonfüred, Vas megye, Enying-Kenyeres puszta, Kerta-Várcsalit puszta, Nemesvámos (3), ismeretlen helyről 58 drb.

Kanászok fegyvere a bot mellett a *kanászbalta*, balaskának vagy hordozható fejszének is nevezték. **(1. szekrény.)** Falusi kovács készítette balaskák alakjukban is eltérnek az ország más vidékén használtaktól. Járás közben balkaron hordták. A bakonyi kanászok különös hírre tettek szert a balta hajításában. Mivel csárdabeli mulatozások közben előforduló verekedéseknél is előkerült a kanászbalta, a hatóság erősen tilalmazta, de a balaska valójában csak a kanászokkal együtt tünt el. A baltának egyik változata a *fokos*. Különösen a foka — melyről nevét is kapta — díszes. A nemességtől a katonaság közvetítésével szállott le a néphez. Az ország egyéb vidékén is általánosan használt fokos a köztudatban, mint különleges magyar fegyver szerepel,

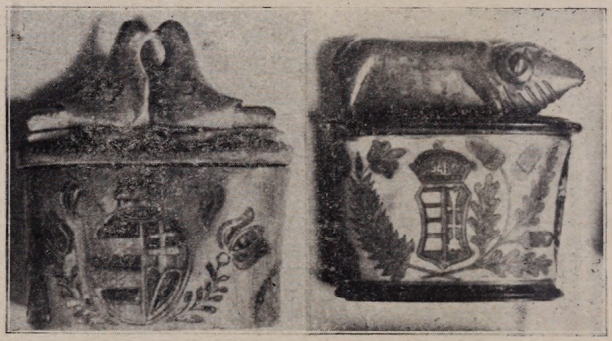

14. Szaruból készült sótartók.

bár ilyenféle fémből készült fegyvert Európában és Ázsiában egyebütt is használnak. Régi fegyver-jellegét elvesztette és ma már csak mint *sétabot* használatos.

Régi katonafegyver maradványa a botra illesztett, ólomfejű eszköz a *buzogány* is. A szentgáli nemesek a buzogánynál kisebb fejű *„fütykössel"* jártak.

Gyüjteményünk kanászbaltája Nagyberényből való, a három fokos pedig Pápateszér, Szigliget községekből, ill. ismeretlen helyről.

Fontos terelőeszköz az *ostor* is. **(1. és 6. szekrény.)** A juhásznak nincs ostora, a kanász azonban már nem nélkülözheti. Valószínűleg a bolgár-törökök révén ismerkedett meg az ostorral a magyarság, a magyar *karikás* párját a kirgizeknél találjuk meg. Rövid nyelű, szíjból font karikásostor nevét onnan kapta, hogy szíját vaskarikával erősítik a nyélhez. Az ostor fa nyelét, éppúgy, mint az ország más részén is apró faragással, ólomberakással vagy rézdrótból készült verettel virágábrázolással díszítik (10. kép).

Karikásostoraink Vigánd, Dörgicse, Balatonfőkajár községekből valók, kettő pedig ismeretlen lelőhelyről. Szíj nélküli ostornyél Keneséről, 3 drb. pedig ismeretlen helyről került gyüjteményünkbe.

A pásztorság felszereléséhez tartozik a *fanyereg* is. A fanyereg egyszerű szerszám, négy fából és ülőkéül szolgáló bőrből készül. A mult század közepéig nálunk országszerte úr és paraszt egyformán használta. Ez az általánosan használt magyar nyereg alakját tekintve eltér az idegen nyergektől, hasonlókat Kaukázusvidék pásztorainál is találunk. **(1. szekrény.)**

Egyik lelőhelynélküli fanyergünk 1830-ból való, 57 cm hosszú, 18 cm magas. A Szentkirályszabadjáról gyüjtött két nyereg 57, ill. 54 cm hosszú és 24, ill. 32 cm magas. A szentgáli nyereg 58 cm hosszú, 24 cm magas.

A juhász, hogy a rábízott állatokat megismerje, jelekkel látja el. A *bárányjelek*, vagy bárányszoktatók erre szolgálnak. Ezek ismeretét a merinói juhhal nyugatról kapták pásztoraink.

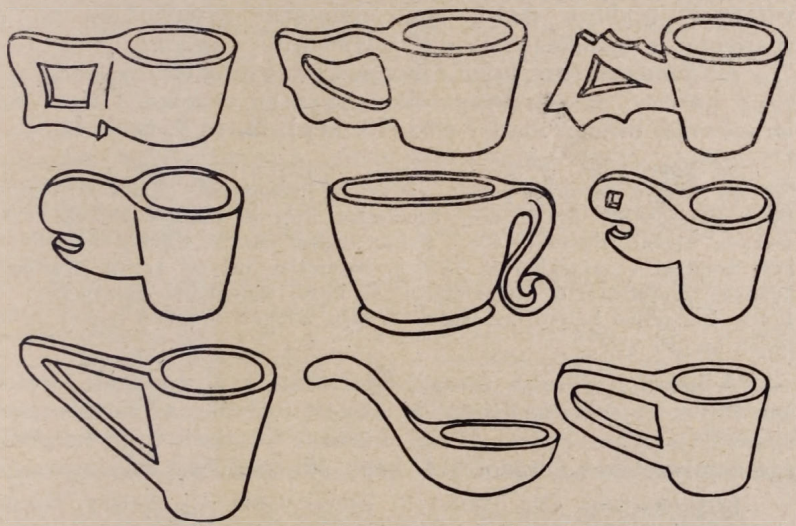

15. Veszprémmegyei pásztor-ivópohár formák.

Apró páros faragások ezek, az egyik mindég nagyobb, a másik kisebb. Tavasszal a birkák ellése alkalmával a nagyobb faragást az anybirka, a kisebbet a bárány nyakára kötik, hogy tudják, melyik bárány melyik birkáé. A bárányjeleket a bakonyi juhász maga faragja és zsinórra fűzve tartja aklában. Lehetőleg minden pár más-más tárgyat eszközt ábrázol (pl. csizma, kulcs, lakat stb. **(6. szekrény.)**

98 drb. bárányjelünk Szunyog-pusztáról származik.

Veszprém megye fában gazdag vidéke különösen kedvezett a faragóművészet kifejlődésének. A pásztorok művészkedése főként apróbb használati tárgyakon mutatkozik meg. E tárgyakat rendszerint tulajdonosaik maguk faragták, gyakrabban puhafából egyszerű bicskával. Leggyakoribb faragott tárgy a *gyujtótartó*. Négyszögletes néha tojásdad alakú lapos fadobozok ezek. A *tükrös* tükörrel felszerelt lapos doboz. Ilyen tükrösöket csakis a Dunántúl pásztora faragott kecskerágó vagy jávor száraz

fájából. Alakja vagy nagysága többféle, lehet kisebb vagy nagyobb, hosszúkás, négyzetes vagy köralakú. A tolltartó alakú fortélyos nyitású *borotvatartó* szintén fontos használati szerszáma a pásztornak. A népi faragás díszítő technikái jóformán mind előfordulnak ezeken a tárgyakon.[20]

A karcolt technika Bakonyra jellemző ábrázolása alakos. Leggyakrabban pásztoréletből vett jelenetet mutatnak: pásztor vagy betyár mulatása szeretőjével, a betyár elfogatása stb. (11—12. kép). Az alakos ábrázolások viselettörténeti szempontból is figyelemre méltók. A karcolt technikával kapcsolatban használják a *spanyolozást.* Hogy a díszt kiemeljék, a karcolt vonalakat kalapzsírral, faggyús korommal töltik ki, a mélyebb vájatokat újabban meleg spanyolviasszal nyomkodják be. A spanyolozás technikája az egész Dunántúlra jellemző.

Féldomború faragással főképpen virágábrázolások fordulnak elő a bakonyi pásztorfaragásokon, gyakran azonban állatalakok is: szarvas, disznó, madár stb. (13. kép). **(8. és 9. szekrény.)**

Gyüjteményünk pásztorfaragásai: Gyujtótartók: Ugod, Pénzeskút, Somogy megye, Szunyog-puszta (7 drb.), Peremarton (2 drb.), Vigánd, Doba községekből és 15 drb. ismeretlen helyről való. Tükrösök: Fokszabadi, Vigánd, Kerta (3 drb.), Fehér megye, Sárvár, Kövesgyűr, Pénzeskút, Szentgál községekből és 17 drb. ismeretlen helyről került gyüjteményünkbe. Borotvatartó Várpalotáról, Ugodról, Bakonybél községekből és 1 drb. ismeretlen helyről származik 1. drb. faragott óratartó szintén ismeretlen helyről való.

A bakonyi pásztor faragásainál fölhasználja a leölt állatok szarvát is. A *szarutárgyakat* is karcolt technikával és többszínű spanyolviasz berakással díszíti, kürtnek készített szarvon pedig egész jeleneteket ábrázol (14. kép). **(5. szekrény b.)**

Szarusótartóink Dég (1848-ból), Sárvár (1848-ból), Polány, Buzsák községekből, a szarutülök pedig Szentgálról és Alsósegesdi pusztáról került gyüjteményünkbe.

Hazánk erdős vidékeinek pásztorainál, így a Bakonyban is, mindenütt megtaláljuk a faragott *ivócsanakokat,* merítőedényeket (15. kép). Az ivócsanakokat nem lehet földrajzi területenkint típusokba sorolni. A pásztor nyelével együtt egy darab puhafából faragja. Különösen a nyélnek, fogójának kiképzése művészi. **(1. és 5. szekrény b.)**

Gyüjteményünk ivócsanakjai Bódé (4 drb.), Ugod, Szentgál, Monostorapáti községekből valók, kettő pedig ismeretlen helyről.

Kedvelt tárgyai a pásztori művészkedésnek a lopótökből készült *kobakok.* Víz- és pálinkatartó edények ezek s különösen a Dunántúlon és az Alföldön voltak általánosak. Az egész térfelületet kitöltő virágábrázolást bele égették vagy karcolták az anyagba. **(5. szekrény b.)**

[20] Madarassy László: Dunántúli tükrösök. Bp. 1932. Malonyay Dezső: A balatonvidéki magyar pásztornép művészete. A magyar nép művészete III. kötet.

Díszített és díszítetlen kobakok Dudar, Nagyberény, Berhida, Bakonyszentlászló és Tótvázsony községekből kerültek gyüjteményünkbe, kettőnek lelőhelye ismeretlen.

Színes *szalmafonásos* munkát is készítenek a bakonyi pásztorok, leginkább szivartárcát, tűtartót. A technikából adódó geometrikus díszek mellett a pásztorfaragások gyakori magyar címer-ábrázolását is viszontlátjuk ezeken a munkákon. **(8. szekrény.)**

Gyüjteményünk színes szalmafonásai Lepsény, Doba községekből valók, 5 drb. pedig ismeretlen helyről.

Gyüjteményünk pásztorfaragásai a következő helyekről valók: Fanyelű bicskák Nemesvámosról, Szentkirályszabadjáról, Szunyog-pusztáról, Várcsalit-pusztáról, és 3 drb. ismeretlen helyről. Bé-fák Sur-Csatár, Dudar, Porva községekből, egynek lelőhelye ismeretlen. Üvegbe helyezett kálvária Gelemér, Jutas, Szunyog-puszta, Fokszabadi, Bánd, Csatár, Nagyesztergár, Csajág községekből kerültek a gyüjteménybe, egy Tatavidékéről és 10 ismeretlen helyről. Apró faragások közül a kos Padragról, a szarvas Jutaspusztáról, a madár ismeretlen helyről való. Vigándról és ismeretlen helyről két cigarettaszipka került a gyüjteménybe, fakanál, favilla pedig Porva, Veszprém, Rostás-puszta, Arács községekből és Somogy megyéből. A virágtartóállványok közül egy szentkirályszabadjai, kettő szépalma-pusztai, egy ismeretlen helyről való, a négy darab faláncnak szintén ismeretlen a lelőhelye.

Egyéb pásztorfelszerelési tárgyak közül a béklyók Csajágról, Peremartonból, Ságvárról, Bakonyszentlászlóról, Rédéről, Veszprémből valók, hatnak lelőhelye ismeretlen. A két kutyagerinc Vaszarról ill. Dégről került gyüjteményünkbe. Tarisznyáink Szunyog-pusztáról, Szentgálról valók, kettő ismeretlen helyről. A kékköves acskó Szunyog-pusztáról, a birkakolomp pedig Ságvárról került elő. A csiholó acél egyike Enying Pál-majorból való, a másik kettő ismeretlen helyről. (Folytatjuk.)

Badeni edények a vasmegyei gyüjteményekben.

BANNER JÁNOS dr.

1939. nyarán e sorok írója tanulmányúton járt a Dunántúlon, felkeresvén valamennyi nyilvános gyüjteményt, s a magángyüjtemények közül is azokat, amelyeknek tulajdonosai szíves készséggel állottak e tekintetben rendelkezésre. Az út célja: a badeni kultúra magyarországi anyagának összegyüjtése volt, amely meglepő eredménnyel végződött.

Nincs még itt az ideje — s főleg nem itt a helye, — annak, hogy mindarról, amit az esztergomi, komáromi, győri, magyaróvári, soproni, székesfehérvári, veszprémi, kaposvári, keszthelyi, pécsi, pécsváradi, szekszárdi múzeumokban összegyüjtöttünk, beszámoljunk. Ez azonban nem késhet soká, mert egy még ugyancsak 1939. nyarán az Alföldön és a visszakerült Felvidéken és 1940. júniusában a budapesti múzeumokban folytatott tanulmányút, illetőleg gyüjtőmunka, ma már minden vonatkozó olyan anyagot a kezünkbe juttatott, amely a badeni kultúra emlékeként országszerte előkerült; egy még 1937

őszén szlovák területen végzett kutatás pedig megismertette velünk mindazt az anyagot, amely a még vissza nem került területek gyüjteményeiben van, amelynek — legalább is — egy részét már összefoglalóan is ismerjük.[1]

Nem is akarunk ennek a beszámolónak elébevágni, de annyit itt is meg kell jegyeznünk, hogy a gyüjtés eredményei megdöntötték azt a felfogást, mely szerint ez a kultúra főleg a Dunántúlon volt otthonos. Ezt ugyan már az a térkép is megcáfolja, amelyet Patay Pál kitűnő dolgozatában közöl, felsorolva e kultúra minden általa ismert lelőhelyét.[2] Ez a lelőhely-kataszter kissé bővülni fog, s a térkép is sűrűbben lakottnak fogja feltüntetni hazánkat, s bizonyára még sűrűbb lakosságról fognak tanuskodni az ezután előkerülő leletek. Az azonban már is kétségtelennek látszik, hogy a trianoni határok közé szorított ország minden részén jelentkeznek e kultúra emlékei.

Eddig három lelőhelynek az anyagával foglalkoztunk részletesebben. A Hódmezővásárhely-bodzásparti,[3] a szabolcsmegyei vissi[4] és a jászberényi[5] leletekkel, amelyek egyenként határozottan összefüggenek s amelyek közül az első kétségtelenül egy nagyobbkiterjedésű telepről került elő.

Ez alkalommal azokkal a leletekkel kívánunk foglalkozni, amelyek Vas megye három gyüjteményében: a szombathelyi múzeumban, Dr. Smidt Lajos szombathelyi magángyüjteményében és Lázár Jenő bányaigazgató celldömölki magángyüjteményében vannak, s ahol azoknak fényképezését mind a múzeum igazgatósága, mind a tulajdonosok megértése megengedte, amiért e helyen is hálás köszönetet mondunk.

I. A szombathelyi múzeum badeni anyagának egy része már nem ismeretlen a szakirodalomban. J. Bayer, a bécsi Naturhistorisches Museum korán elhunyt igazgatója mutatta be ezeket először abban a munkájában, amelyben az ossarni telep anyagához az akkor rendelkezésre álló magyarországi anyagot is analógiaként felhasználta.[6]

A múzeumnak összesen tíz e korba tartozó edénye van; ezek közt van az a három is, amelyet Bayer ismertetett. Vala-

[1] Eisner, Jan: *Slovensko v praveku.* Bratislava, 1933.

[2] *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon.* 1938. 11—18. l. II. térkép.

[3] *Badeni kultúra emlékei Hódmezővásárhelyen.* Dolgozatok, 1935. 126—135. l. — *Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig.* 1940. 48—61. l. — *A bodzásparti telep és a magyarországi badeni kultúra.* Kéziratban. — *Badeni sírok Hódmezővásárhelyen, a Bodzásparton.* Folia Archaeologica. 1939. 13—19. l.

[4] *Badeni emlékek a Szabolcs megyei Viss községből.* Folia Archaeologica. 1940. Sajtó alatt.

[5] *Badeni edények a Jászmúzeumban.* Kéziratban. Megjelenik a Jászmúzeum legközelebbi évkönyvében.

[6] *Die Ossarner Kultur.* Eiszeit, 1928. S. 72. Taf. XIII. 5. — S. 77. Taf. XVIII. 1. — S. 82. Taf. XXI. 3. — Hogy ez utóbbit tévesen értelmezte, arról még lesz szó.

1
a
b
2
3
4
5
6
7
8
9
10
a
b
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
a
b
24
a
25
26
27
b

mennyi közül csupán négynek a lelőhelyét ismerjük. Három Szombathelyen került elő, de a közelebbi lelőhelyet nem sikerült megállapítani. Csupán egyet jelez a leltár, mint amelynek lelőhelye a szombathelyi Geiszt-téglagyár. A többiről még azt sem tudjuk biztosan, hogy Szombathelyről való-e, bár ez nem lehetetlen.

Az edények a következők:

1. A Geiszt-téglagyárban előkerült töredék (I. t. 5.). Kétosztású edény kisebbik darabja. Az edény úgy tört el, hogy a kisebbik osztása maradt teljesen épen. Megszokott formájú, hosszú, tipikus átfúrt füle is félreismerhetetlenné teszi. Leltári száma: XIV. 130.

2. A másik, csaknem teljesen ép, kétosztású edényen (I. t. 1a—b.) a leltári számnak nyomát sem találtuk. Minthogy azonban Bayer is közölte ezt a példányt, tudunk róla egyetmást, de ezt kellő kritikával kell kísérnünk. Bayer szerint[7] az edényt a Hübner-téglagyárban találták. Leletkörülményei ismeretlenek. Miske szerint erről a lelőhelyről az edény előkerüléséig csak hallstatti emlékeket szerzett a múzeum. Talán ez befolyásolhatta Bayert, aki az edény megvizsgálása után is úgy véli, hogy az edény is a hallstatti idők emléke. Bizonyítaná ezt egy Velemben talált csőtalpú edény töredéke is, amelynek ugyancsak két, nem egyenlő osztású része van. Bayer ennek az edénynek a képét is közli.[8]

Az edényt magunk is megvizsgáltuk, s bár az anyag kidolgozását, más badeni anyaghoz viszonyítva, feltűnően szemcséstapintásúnak találtuk, nem tartjuk valószínűnek, hogy — mint Bayer írja — hallstatt-kori utánzat legyen. Az agyag kidolgozása nemcsak a technikától, hanem az anyag természetétől is függ, s ezt itt is figyelembe kell venni.

Még a hivatkozott talpasedény sem győz meg a datálás helyes voltáról, mert egy lejjebb ismertetendő csoportban más helyről is ismerünk csőtalpas töredéket, kétségtelenül badeni anyagból. Az a körülmény pedig, hogy a Hübner-gyárból csak hallstatti leletek kerültek elő, s ebből áll a velemi leletek túlnyomó nagy része is, a kor mellett semmit sem bizonyít.

Legyen elég e tekintetben három leletre hivatkozni. Mind a háromnál egészen véletlenül ugyancsak koravaskori leletekről lesz szó.

A Hódmezővásárhely—Égető-tanyai telepen, ahol igen vegyes anyagban hallstatti és késő-bronzkori cserepek is előkerültek, a badeni kultúra anyaga is képviselve volt.[9] Még feltűnőbb a badeni edényeknek szkíta sírokban való előfordulása. A tápiószelei szkíta temető 3. és 12. sírjában talált Fettich Nándor egy-egy tipikus badeni edényt: az előbbiben egy alól csonkakúpos, felül hengeres, kissé ívelt oldalú, magas-

[7] I. m. S. 77. 5. jegyzet, amely azonban tévesen 4-nek van számozva.
[8] I. m. Taf. XVIII. 1. A két osztású edény mellett.
[9] Dolgozatok, 1937. 63. l. — l. gödör.

fülü edényt, jellegzetes pontsor díszítéssel; az utóbbiban csúcsos merítőedényt magas füllel.[10] A tolnamegyei Kányán hallstatti tumulusz alatt tűzhellyel is felszerelt lakótelep anyagában került elő egy gömbösaljú füles edény, egy csonkakúpos, négy bütykű edény és több jellegzetes töredék, amelyek szintén a badeni kultúrához tartoznak.[11]

Egyik esetben sem hihető, hogy a teleppel, illetőleg a temetővel egykorú utánzatról volna szó. Mind a három helyen, vagy annak közvetlen közelében badeni telep lehetett, s onnan került a későbbi települők vagy odatemetkezők birtokába a régen ott lappangó edény. A badeni telepet Kányán a tumulusz alatt meg is találták. Ugyanez a helyzet a mi edényünk tekintetében is, ha ugyan a leltározatlan edény lelőhelye valóban a Hübner-téglagyár.

Bayer összegezi a magyarországi hasonló leletanyagot. A csonka haza területéről azonban csak három leletet ismer mindössze; és pedig: az itt bemutatott darabon kívül a pusztaistvánházi és péceli darabokat.[12] Közöl természetesen Burgenlandból, Szlovákiából és Jugoszláviából származó darabokat is, s mindezek alapján megállapítja, hogy a kétosztású edényeknek a hazája, úgy látszik, keleten van, mert sem a Keleti-Alpokból, sem Bajorországból, sem a Sudeta-vidéken nem ismerik a formát.[13] Tudomásunk szerint ezeken a helyeken azóta sem fordultak elő, de annál több helyről ismerjük hazánk megcsonkított területén, még pedig az ország minden részéről.

A Dunántúl: Csákváron[14], Ünyon[15], Sárisápon[16], Szigetujfalun[17], Lábatlanban[18], a keszthelyi Apátdombon[19], Akaratytyán[20], Budapest-Tabánban[21], Pécs-Makárhegyen[22], Makáralján[23], Albertfalun[24] és a csabonyi(?) Bölcshalmon[25] fordulnak elő jellegzetes töredékei, osztófalai vagy fogantyúi ennek az edénytípusnak, ami mutatja, hogy az egész Dunántúlon el volt terjedve. A három utóbbi helyen is előfordult ugyan a kétosztású edény, de a mienknél és az összes többieknél lényegesen kisebb alakban, a legutóbbi helyen szegletes formában. A makáraljai és albertfalui példánynak a fenekén lévő szubkután fül engedi meg ezeknek a formáknak e kultúrába sorolását.

[10] Nemzeti Múzeum, 11/39. 3. sír. — 11/39. 12. sír.

[11] Szekszárdi Múzeum, 3 : 936. — Itt jegyezzük meg, hogy a Szegedi Múzeumban jazig temetőből előkerült badeni anyag van Deszkről.

[12] I. m. S. 77—78. Taf. XVIII. 1., 2., 3. — Lásd még Hampel: *Bronzkor emlékei Magyarhonban.* I. Kt. LXXVIII. 1. és Szabó Kálmán: *Kecskemét th. város múzeuma.* 14. l.

[13] I. m. S. 76

[14] Székesfehérvári Múz.

[15] Esztergomi Múz. 850.

[16] U. o. 802.

[17] Nemzeti Múz. 89/99—2.

[18] Esztergomi Múz. 518.

[19] Balatoni Múz.

[20] Veszprémi Múz.

[21] Székesfővárosi Múz. — Lásd még: Bericht, 1934—35. Taf. 17. 15.

[22] Nemzeti Múz. 305/76—72.

[23] Pécsi Múz. 16.

[24] U. o. 85.

[25] Nemzeti Múz. 46/38.

A Felvidéken: Léváról, Zalabáról, a Várhegyről[26] és a szécsényi Fehérhegyről[27] ismerünk töredékeket. De ismerjük Zbuska-pusztáról[28] és Bodrogszentesről[29] is. Az Alföldön: Üllőn[30], Hódmezővásárhely-Bodzásparton[31], Kiskőrösön[32], Puszta-Istvánházán[33], a Szikrában[34], Pécelen[35], Tiszaföldváron[36], Szihalmon[37], Tiszapolgáron[38], Ohaton[39] és Békésszentandráson[40] fordultak elő, sokszor több edényhez tartozó töredékek formájában is.

Látnivaló tehát, hogy éppen nem szűk területre korlátozódik a megjelenése. Az ország területéről felsorolt lelőhelyekhez még hozzávehetjük a cenkei[41] leletet is, s ezzel teljes lesz az a kép, amelyet a típus elterjedéséről — a mai anyag ismeretében — rajzolhatunk. Ez a nagy területen való, tömeges előfordulás is igazolja, hogy ennek az edényformának kialakulását nemcsak általában keleten, hanem közelebbről meghatározva éppen hazánk területén kell keresnünk. Csak az a kérdés, hogy hazánk melyik részén?

Épen maradt példányainkon, de a megfelelő töredékeken is meg lehet állapítani, hogy az edény alakja, profilált feneke ellenére is, legalább is a felső részén a félgömbös edényekre emlékeztet. Pereme csak ritkábban áll egyenesen, de annál többször erősen behajlik, s a külső méretekhez képest behúzódik. Megállapítható ez a tabáni, péceli, pusztaistvánházi és únyi példányokon, valamint a zbuskapusztai, sárisápi, Keszthely-Apát-dombi, ohati és lábatlani töredékeken. A két utóbbinak ránkmaradt peremtöredékei egyik bodrogkeresztúri[42], még kőkori példányunkra emlékeztetnek. Ez a peremképzés tehát már igen korán jelentkezik nálunk, s még a badeni kultúra előtt tovább is fejlődik. Legyen elég itt az

[26] Lévai Múz. 1935.

[27] Balassagyarmati Múz. 3829.

[28] Miskolci Múz. — Van még egy (2012), ismeretlen lelőhelyről.

[29] Kassai Múz. 4500.

[30] Nemzeti Múz. 28/32-3., 36/36.

[31] Hódmezővásárhelyi Múz. 1620/37., 1621/37., 1623/37., 1625/37., 1626/37., 1630/37., 1882/37., 657/38., 719/38., 1345/38., 1423/38.

[32] Nemzeti Múz. 22/36—37. — Lásd még P. Z. 1931. Abb. 14. 4., 5., 7., 11. kép.

[33] Kecskeméti Múz. — Lásd még a 12. jegyzetet.

[34] U. o. 8—19.

[35] Nemzeti Múz. 170/95—1. — Lásd még Hampel: i. m. a 12. jegyzetben és *Vezető a régészeti gyűjteményben*, 1938. 18. l. 24. kép.

[36] Szolnoki Múz.

[37] Egri Lic. gyüjt. 307.

[38] Nyiregyházi Múz.

[39] Debreceni Múz. — Lásd még: Sőregi János: *Vezető a Déri Múzeum régészeti osztályában.* 1939. 24—25. l. közti tábla 2., 3., 9.

[40] Nemzeti Múz. 30/71—20.

[41] Bayer: i. m. Taf. XVII. 5. és Eisner: i. m. Taf. XVII. 8 a—b.

[42] Arch. Hung. V—VI. Taf. XXXVIII. 3.

egyik tiszapolgári edényre hivatkozni[43], amelynek a pereme a mi edényeink pereménél is jobban behajlik, de még az aránylag lapos, átfúrt fülei is a badeni fülekre emlékeztetnek.

Szájbehajlásokat ismerünk ugyan a jordansmühli[44a] kultúrából is, de ez nem egyezik a tiszapolgári példány formájával és kiképzésével. Tőlünk északnyugatra fekvő területek ú. n. „északi" kerámiájában hasonló jelenséget nem találunk. Bizonyára csak véletlen lehet, hogy Tiszapolgáron az itt említett aeneolitikus darabon és e csoportba tartozó egyéb leleteken kívül a badeni kultúra más, nagyon változatos anyagában ennek a kétosztású edénytípusnak igen sok töredéke is előfordul.[44]

Ismerve azt az eddig két helyen biztosan megállapítható stratigrafiai tényt, hogy nálunk — legalább is az Alföldön — a badeni kultúra az aeneolitikumnál fiatalabb[45], de a rézkornál idősebb[46], nem lephet meg, ha ennek a legjellegzetesebb edényformának prototípusát a magyarországi aeneolitikumban találjuk meg. Ez a kultúra más tekintetben is rányomta a maga bélyegét a badeni kultúra hazai és innen származó külföldi emlékeire is. Legyen elég az itt hivatkozott fültípuson kívül a sokszor megtévesztően hasonló pontdíszítésekre hivatkozni, amelyek telepeinken, legalább is azoknak túlnyomó részén, el vannak terjedve. Minthogy pedig az aeneolitikumnak itt hivatkozott sajátsága az Alföld határait nem lépi át, a fülekkel és benyomott díszítésekkel pedig a Dunántúl keleti részén is találkozunk — a nyugati részeken alig-alig ismerjük —, közel fekszik az a feltevés, hogy az Alföldre legrégibb formájában bekerült kultúra ott alakult át azzá, amivé teljes kifejlődése után lett, s onnan terjedt szerte az egész országban, sőt a történelmi határokon túl, nyugat felé is. Hogy az Alföldön az eredeti edényformák valóban különböznek a később kialakultaktól, azt már akkor kimutattam, amikor olyan területnek egyik hitelesen feltárt sírját ismertettem, amelyen az aeneolitikummal való kronológiai kapcsolatot pontos stratigráfiai megfigyelésekkel bizonyítani lehetett.[47]

3. A felfüggeszthető urnák közt mutatta be Bayer azt a szombathelyi Szedreskert-téglagyárból származó darabot[48], amely ennek a csoportnak nagyon gyenge képviselője (I. t. 13.). A csoportot Bayer „Ossarner Hängeurne" néven vezeti be az irodalomba, mivel Ossarnban tisztázódott ennek az edénytípusnak ebbe a kultúrába való tartozása. Ettől keletre, de

[43] Arch. Hung. IV. 45. l. Abb. 16. 4.

[44a] Stočky: La Bohême préhistorique. I. LIII. 3., 7., 10.

[44] Tiszapolgár szerepéről a magyar neolitikumban lásd: Bericht, 1934—35. S. 40., 44—45. és 49.

[45] Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. I. r. 51. l.

[46] P. Z. 1931. 115. l.

[47] Fol. Arch. 1939. I—II. 13—19. l.

[48] I. m. S. 72. Taf. XIII. 5.

még hazánkon kívül, két helyről ismeri, és pedig a Hainburg melletti Braunsbergből és a St. Pölten melletti Neidlingből.[49] Messze délkeletről, Trójából mutat be hasonló fülképzésű, de nem átfúrt talpú példányt, s megállapítja, hogy az I—IV. város romjai közt találtak hasonló alakokat, de az ugyanitt talált átfúrt talpakról nem lehet megállapítani, hogy azok ilyenalakú edényekhez tartoztak volna.[50]

Hazánk területéről csak a Szombathelyről bemutatott analógiát ismerte, amely azonban csak szerkezetileg tartozik ebbe a csoportba. Edényünknek kéthelyen átfúrt alacsony talpa és ugyancsak két átfúrt füle van olyan elhelyezéssel, hogy a két-két átfúrás alkalmas arra, hogy azokon keresztül az edény egy a fenekén átmenő zsinór segítségével felfüggeszthető legyen.

Bayer abból a körülményből, hogy az edénytípus Ausztriában a Duna melleti lelőhelyeken fordul elő, arra következtet, hogy ez a típus — miként a fennebb ismertetett kétosztású tál is — a Dunán jutott fel kelet felől a lelőhelyekre. Ezt a tényt a kettősosztású tálak elterjedésével is bizonyítottnak látja, habár — mint láttuk — valóban kevés példányt ismert.

Kutatásaink során a felfüggeszthető urna elterjedésének megállapításánál messze eljutottunk az osztrák határtól.

Ismerjük a típust a Dunántúlon: Köveskálról[51], Zalaszántó-Tátikáról[52] és Felsőiregről[53], ahol egy árkolt díszítésű, lefelé futó kiemelkedéssel tagolt alsórészű, eredetileg magasfülű edénnyel együtt hamvasztásos sírból került elő[54]. De átlépte a Duna vonalát is, s megtaláljuk Kiskunhalas környékén[55], Szentes környékén[56], Tiszapolgáron[57] és Hódmezővásárhely-Bodzásparton, ha ez utóbbi helyen csupán jellegzetes füllel képviselve.[58a]

A típus magyarországi elterjedése még inkább megengedi azt a következtetést, hogy ez a forma valóban a Duna mentén jutott Ausztriába. De ekkor a hazai anyagban meg kellene találnunk az előzményeket.

A szolnoki múzeum egy rövid csőtalpú, alól öblös, felül hengeres nyakú edényt őriz Rákóczifalváról, amelynek jellegzetes átfúrt bütyökfülei az aenelitikumra jellemzőek. Ennek az edénynek talpa nincs ugyan átfúrva, de be van vágva felfüggesztés céljára. Felsőrészén ugyan horizontális fül van, de a nyakon elhelyezkedő fülekkel kombináltan elképzelhető a

[49] I. m. S. 71.
[50] I. m. Taf. 4.
[51] Nemzeti Múz. 84/71—4.
[52] Nemzeti Múz. — Lásd még Patay: i. m. I. tábla 5.
[53] Szekszárdi Múz. 4 : 933—1. — Van a múzeumban egy töredék Uzdról (14 : 33—1.), amelynek kettős osztású füle is ilyen edényre enged következtetni.
[54] U. o. 4 : 933—2.
[55] Kiskunhalasi ref. gimn. gyüjt. 38.
[56] Szentesi Múz.
[57] Nyiregyházi Múz.
[58a] Hódmezővásárhelyi Múz. 1416/38.

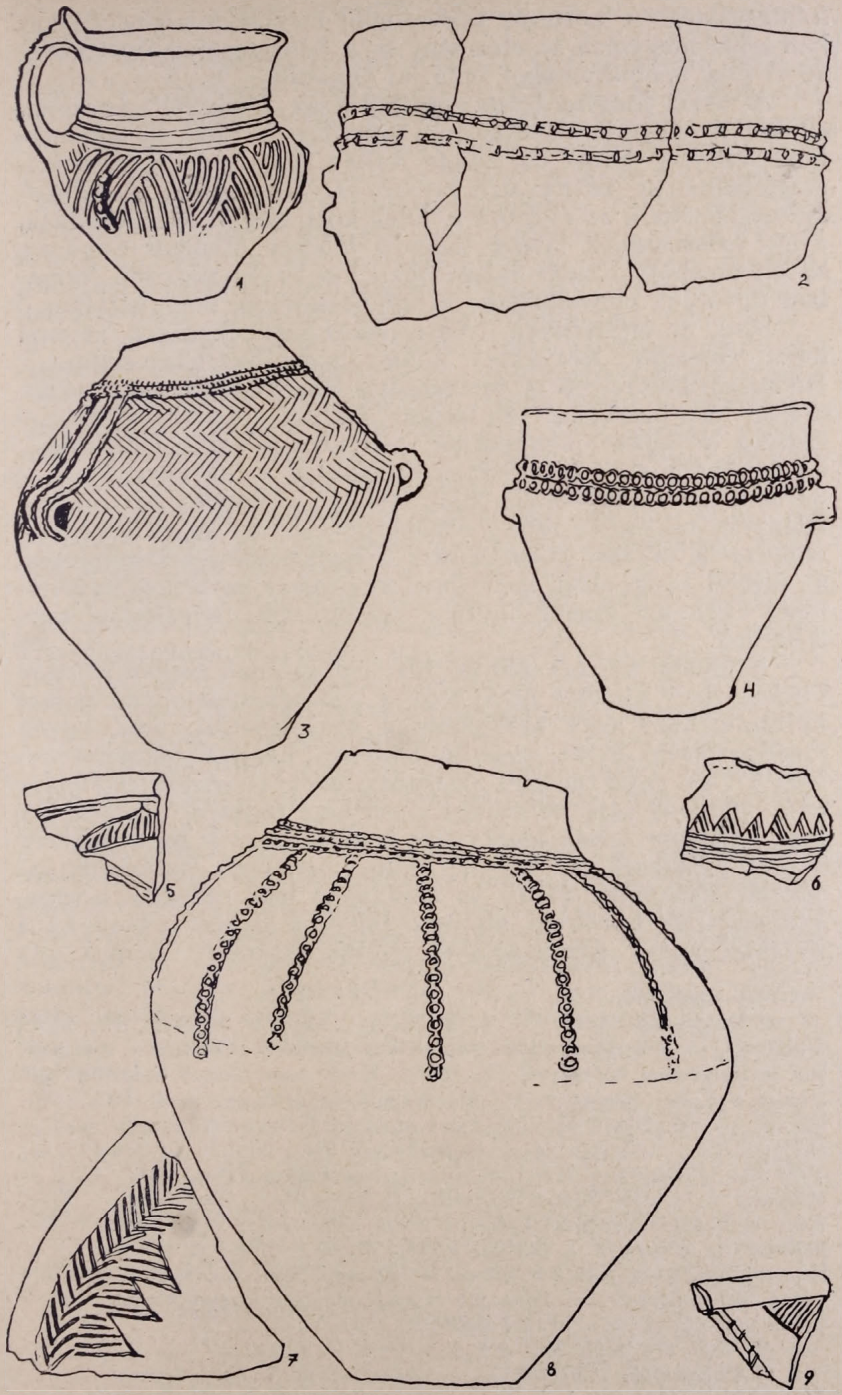
1
2
3
4
5
6
7
8
9

felfüggesztés. A kultúrát közvetlenül megelőző aeneolitikumban tehát megvolna az előzmény is, a felfüggesztés elvét pedig az Alföld neolitikumából igen jól ismerjük.

A tiszai kultúra leletanyagából csak Csókáról[58] ismerjük azokat a négyfülű edényeket, amelyeken két-két fül egymáshoz aránylag közel az edény vállán, kettő pedig ezeknek megfelelően az edény alsó részén van elhelyezve. A Kőrös-kultúrában ezek az edények a fülek közt még el is laposodnak, s így valószínűnek látszik, hogy a füleken áthúzott zsinóron, háton hordták. E kori telepeinken kisebb és nagyobb formában egyaránt előfordulnak, s felfüggesztésük nem kétséges.[59]

Hogy az előzmények ilyen messzire mennek vissza, az nem lehet meglepő. Közismert dolog, hogy Szerbkeresztúron[60], Hódmezővásárhelyen a bodzásparti Pap-földön[61] és a nagyszigeti Gál-tanyában[62] a badeni kultúra emlékei a Kőrös-kultúra anyagával keveredtek, ami nem jelent egyidejűséget, de éppenúgy megismerkedhettek ezekkel a felfüggeszthető és hordozható edényekkel, mint ahogy a megmaradt badeni edények szkíta sírokba kerülhettek. Ezek az előzmények annyival is inkább valószínűsítik a magyarországi, talán éppen az alföldi kialakulást, mert ilyen edényeket azokon a területeken, ahol az északi kultúra átvándorolt, egyáltalán nem ismerünk.

A badeni kultúra stratigráfiai helyzetének tisztázása után Csalogovics[63] rámutat arra, hogy a bodrogkeresztúri és badeni kultúrák közt nagy időkülönbség nem lehetett, amit egyéb megfigyelésein kívül azzal is bizonyít, hogy a pusztaistvánházi 17. sír egyik edénye az ossarni urnával közeli rokon. Ha ez a rokonság csak külsőleges is, el nem tagadható még akkor sem, ha Bayer annak idején nem is vette észre.[64] De a jelenség nem is meglepő. A badeni kultúra nemcsak hatásaiban él tovább, hanem valójában is, amit most már nemcsak a vissi, koncentrikus körökkel díszített bütykös badeni edény és a tiszasasi edény párhuzamával tudunk igazolni[65], hanem egy

[58] Szegedi Múz.

[59] Dolgozatok, 1932. IV. 5., XXXI. 11., XXXIII. 3., 1935. XV. 4., 8., XVIII. 27. — Van ilyen edény, szórványos leletként a komáromi múzeumban is ismeretlen lelőhelyről (V. D. 1.). Korát nem lehetett megállapítani. Pécsen a Keleti telepen került elő hasonló ép példány (Pécsi Múz. 154.). Egy másik ugyanilyen alsófülű darab a Makártetőn került elő (u. o. 20.), ahol a badeni tipikus emlékek is gyakoriak. Ez a hajlott fül Szentkirályszabadján (Veszprémi Múz.) és Csonkamindszenten (Pécsi Múz. 156.) is otthonos. Ez utóbbi helyen simítónak is használták. Megtaláltuk a lévai múzeum badeni anyagával keverten is és előfordult a Hódmezővásárhely-bodzásparti telepen is. A Székesfehérvári Múzeum Óbébáról őriz egy leletet hat edénnyel (1747—1752.). Ebben is van egy ilyen elosztású, négyesfülű edény félreismerhetetlen bodrogkereszturi edények társaságában; tehát a forma még túl is éli a badeni kultúrát.

[60] Arch. Ért. 1893. 300—307. l.

[61] Dolgozatok, 1938. 196. l.

[62] U. o. 197—198. l.

[63] P. Z. 115. l.

[64] I. m. S. 72. 4. jegyzet.

[65] Folia Archaeologica. 1940. s. a.

felfüggeszthető edény hasonló, bár bütyök nélküli díszítésével is.[66]

Ha kronologiai sorendbe akarjuk állítani az itt említett edényeket tipológiai alapon, úgy a még az aeneolitikumba tartozó rákóczifalvi edény után a kiskúnhalasi, utána a köveskáli még bevágott, majd a szombathelyi, felsőiregi, tiszapolgári átfúrt edények következnek, s a sort a hódmezővásárhelyi töredék zárja be, amely valamennyi közt a legfejlettebb. Ezt a kérdést azonban véglegesen csak a jó leletegyüttesek dönthetnék el. Hogy a hódmezővásárhelyi és felsőiregi darabok nem koraiak, azt a kísérő leletek is igazolják. A tátikai edényt, bár nem átfúrt, díszítése miatt késői darabnak tartjuk.

4. Az előbbi edénnyel kapcsolatban egy csészéről és egy magasfülű poháralakú edényről is megemlékezik Bayer[67], mint amelyek alapján a felfüggeszthető edény korát is megállapította. Az utóbbinak képét is közli (I. t. 2.).[68] Állítólag ugyanonnan került elő. Hogy itt milyen csészéről van szó, azt nem tudtuk megállapítani, bár lejjebb még beszélünk róla. A poháralakú füles edény megvan a múzeumban. Leltári száma 29. Lelőhelyét nem sikerült meghatározni. Nem lehetetlen azonban, hogy a két darab valóban összetartozik.

Az edény fordított csonkakúp alakú, lapított fenékkel. Füle az oldal közepe tájáról indul, s erős íveléssel az edény félmagasságának megfelelő magasságra lendül. Visszakanyarodva az edény pereméhez illeszkedik, körívesen alkalmazkodva annak alakjához. Ahol a legmagasabb emelkedést eléri, a széles szalagfül kissé homorú lesz.

E csoport említésénél Bayer — bár leletekre nem hivatkozik — megállapítja, hogy magyar földön ez a típus nem ritka.[69]

Analógiáért nem kell messze menni. A szombathelyi múzeumban van egy ismeretlen helyről származó, számozatlan kisebbméretű példány, amely — töröttsége ellenére is megállapítható — csaknem azonos forma (I. t. 3.). Van még néhány hasonló, de más arányú darab, amelyekről külön fogunk beszélni. Már itt megemlíthetjük, hogy egy hasonló, poháralakú, letörtfülű edény (I. t. 16.), a Smidt-gyüjteményben is van egy nagyobb leletegyüttesből a szombathelyi Kenderesi-téglagyárból.

Edényünk már fejlettebb formának látszik, mert alakja erősen csonkakúpos. Közelebb vannak az eredeti formához azok, amelyeknek teste kevésbbé csonkakúpos vagy éppen hengeres. Legyen szabad itt két petőházi[70] edényre hivatkozni, amelyeknek szintén magas fülük van. Ugyanilyen volt egy mezőkomáromi[71] darab letört magas füllel, s egy másik egészen pici, perem alatt végződő füllel.[72] Ilyen kisfülű példányokat

[66] Lásd a fennebb hivatkozott zalaszántó-tátikai edényt.
[67] I. m. S. 72.
[68] I. m. Taf. XXI. 3.
[69] I. m. S. 82.
[70] Soproni Múz. 2/21., 2/22.
[71] Veszprémi Múz.
[72] U. o.

Vajtáról[73] is ismerünk. Az edénynek ez a formája — eddigi leleteink tanúsága szerint — csak kivételes esetben lépi át a Duna vonalát, de akkor sem kerül a Tiszántúlra. Röszkéről[74] ismerünk egy példányt, amely inkább csonkakúpos, de kisfülű, s a kiskunhalasi gimnázium gyüjteményéből[75] egy másikat, amely még inkább csonkakúpos, füle formáját pedig nem lehet megállapítani.

Egy, a veszprémi múzeumban őrzött, ismeretlen helyről származó edény peremes feneke elárulja az edény eredetét. A dunántúli lelőhelyeken gyakran találkozunk olyan magasfülű példányokkal, amelyeknek többé-kevésbbé hengeres, vagy csonkakúpos felsőrésze közvetlen a fenéknél peremesen kiszélesedik. A fenék egyik-másik példánynál még gömbölyű, de legtöbbször már egészen lapos. Ilyenek vannak a veszprémi Nándortelepen[76], Keszthelyen[77], Makárhegyen[78], Makáralján és Megyeren[79], Taszáron[80], Somogyváron[81], Somogy megye egyik ismeretlen lelőhelyén[82], Sárváron[83], Geresden[84] és Dunaszekcsőn a Kálvária-hegyen[85], ahol teljesen hengeres, laposfenekű forma is előkerült.[86]

Ezek a formák kétségtelenül azokból a hengeresnyakú, alól öblös, tipikus badeni edényekből fejlődtek ki Magyarország, közelebbről a Dunántúl területén, amelyek a legrégibb bevándorlók hagyatékában nemcsak nálunk, de a tőlünk északnyugatra fekvő területeken is megvannak.[87]

Ezek a merítőedény-formák itt a magasabb edényekből fejlődtek ki, míg az Alföldön, mint azt más helyen kimutattuk, az ott jobban elterjedt alacsonyabb edényekből.[88] Hogy ezek az itt kifejlődött példányok kivételesen az Alföldre is elkerültek még ebben az átmeneti formában is, az csak akkor lephetne meg bennünket, ha az Alföldön kifejlett, részben már említett típusokat és díszítésmódokat a Dunántúlon ismételten nem találtuk volna. Az Alföldről egyébként csak Ágasegyházáról ismerjük[89], ahol egy már egészen fejlett, csonkakúpos merítőedénnyel együtt került elő.[90]

5. Rokon az előbbivel, de arányaiban eltérő az a két keskeny poháralakú merítőedény (I. t. 6., 7.), amely Szombathelyről, de közelebbről meg nem határozott lelőhelyről került

[73] Székesfehérvári Múz. 9622—23.
[74] Szegedi Múz.
[75] Kiskunhalasi gimn. gyüjt.
[76] Veszprémi Múz.
[77] Nemzeti Múz. 199/71—2.
[78] U. o. 305/76—144. és 145.
[79] Pécsi Múz. 17—4.
[80] Kaposvári Múz. 9012.
[81] U. o. 4369.
[82] U. o. 3597.
[83] Nemzeti Múz. 42/78—1.
[84] Pécsváradi Múz. 1/14—34., 1/16—34.
[85] Szekszárdi Múz. 5 : 33—4., 6., 8., 12.
[86] U. o. 11 : 938—4.
[87] Stočky: i. m. XCVIII. 1—7. stb. — Érdekes, hogy a fentebb hivatkozott kisfülű, hengeres edény szintén megtalálható. Lásd: XCV. 1.
[88] A bodzásparti telep és a magyarországi badeni kultúra. Kézirat.
[89] Kecskeméti Múz. 228—34.
[90] U. o. 229—34.

elő. Leltári száma: 26., 28. Ugyanebbe a csoportba tartozik az az ugyanilyen formájú edény-alsórész is, amelyről még ennyit sem tudunk (I. t. 4.). Mind a háromnak az edény közepéről induló, valószínűleg magas füle volt, de valamennyi letörött. Ezeknek a feneke még annyira széles, hogy megállhatnak rajta.

Ez a típus Szombathelyről a Kenderesi-téglagyárból ismeretes[91], de különben is el van terjedve a Dunántúlon. Nagycenken[92], Várpalotán[93] és Keszthelyen az Apátdombon[94] fordul elő. A Dunától északra: Kéményden[95], Vácon[96], Zalabán a Várhegyen[97], Ógyallán az Abadombon[98] és az Alföldön: a ceglédi Szücs-telepen[99] találkoztunk vele.

De az itt felsorolt darabokon kívül van még ennek az edénytípusnak másik három változata is. Az egyik csak abban különbözik az előbbitől, hogy az alja vagy kissé gömbölyű vagy csaknem egészen hegyes, illetőleg annyira hegyes, hogy megállítani nem lehet, a füle pedig vagy az edény közepéről vagy alsó harmadából indul. Otthonos ez a típus a Dunántúlon: a keszthelyi Apátdombon[100], Esztergomban[101], Sárisápon[102], a Dunától északra: Kéményden[103], Vácon, a Gombás-szőlőhegyen[104], sőt szlovák területen Trencsénben[105] is. Egyedül áll az Alföldön a jászberényi[106] példány.

A másik kettőnél a fül vagy a fenék folytatásából, vagy közvetlen a fölött indul. Ezek a formák túlnyomó részben a keszthelyi Apátdombon[107] vannak meg, de kikerültek az Alföldre is a már említett ágasegyházi példánnyal.

6. Van a gyüjteményben egy felül hengeres, alul gömbös formájú edény is (I. t. 8.). Leltári száma: 26. Igen valószínű, hogy ennek „téglagyár" jelzése azonosítja a darabot a Bayer által fentebb említett és hivatkozott csészével. Tökéletes analógiánk azért nincs ehhez a példányhoz, mert öblös alsórésze nem olyan feltűnően domború, mint e csoport legtöbb darabjáé. Közeli analógiái azonban megvannak a Dunántúlon: a keszthelyi Apátdombon[108], Tarvajon[109], Esztergomban[110], Szakályon[111], Gyönkön[112], Dunaszekcsőn[113], Apátipusztán[114], Nagycenken[115]. Az alföldi, e csoportba tartozó példányok inkább az eredeti árkoltdíszű edények formáját tartották meg.

(Folytatjuk.)

[91] Smidt-gyüjtemény. [92] Soproni Múz. 2/18. [93] Veszprémi Múz.
[94] Balatoni Múz. 1888., 1897., 2102., 2726.
[95] Ipolysági gimn. gyüjt. 58.
[96] Váci Múz.
[97] Lévai Múz. 1935.
[98] Komáromi Múz. 1004—36.
[99] Ceglédi Múz.
[100] Balatoni Múz. 2714. stb.
[101] Esztergomi Múz. 16.
[102] U. o. 9., 564.
[103] Ipolysági gimn. gyüjt. 57.
[104] Váci Múz.
[105] Eisner: i. m. XV. 5.
[106] Jászberényi Múz.
[107] Balatoni Múz. 2031., 2405. stb.
[108] Balatoni Múz. 2107. stb.
[109] Kaposvári Múz. 804.
[110] Esztergomi Múz. 10—13.
[111] Szekszárdi Múz. 1 : 39.
[112] U. o. 9: 38—1.
[113] U. o. 5 : 33—3., 16.
[114] U. o. K. 2: 933—2.
[115] Soproni Múz. 2/17.

A dunántúli költészet.

(Befejező közlemény.)

VÁRKONYI NÁNDOR

Petőfi és Arany szavában a nép kiáltott, de a kiáltás több mint félszázadon át visszhang nélkül maradt. Hogy a régiók hangja elnémult, az sokkal természetesebb következmény; annyi évszázados széttagoltság után ismét birodalommá áll össze az ország s az erők koncentrálódásra törekszenek. De megváltozik a kor szellemi-lelki összetétele is; ami újító kísérlet történik, mind a modern ember érvényesülési vágyából, kifejeződni akarásából fakad, s a modern emberből már végkép hiányzanak az ideális igények. Figyelme önmaga felé fordul, belső szenzációk töltik meg életét, s a külvilág jelenségeit a kellemes és kellemetlen közötti értékskála fokozatai szerint osztályozza. A kor dunántúli költője Vajda János; iszonyú romantikus vihar rázza lelkét, idegzetét, érzékeit, de ennek a lobogásnak csak az arányai és díszletei romantikusak; nem az örök, hanem a modern ember szenved közöttük, azaz ő, Vajda János, személy szerint, ki ezt s ezt kívánná, de nem érte el céljait. Díszlet a Niagara, a Csimboraszo, a Kordillerák, a Kaukázus, s az igazi romantikus eggyéolvadást a természettel csak néha éri el egy-egy felejthetetlen képben:

De néha csöndes éjtszakán
Elálmodozva, egyedül —
Mult ifjúság tündér taván
Hattyúi képed fölmerül.
És ekkor még szívem kigyúl,
Mint hosszú téli éjjelen
Montblanc örök hava, ha túl
A fölkelő nap megjelen . . .

Gyönyörű líra ez, de nem tájköltészet, nem a természet ihleti, s még a „vaáli erdő" is tisztán lelkiállapot.

A Petőfi—Arany hagyomány tehát erősen felhígul, s epigonok kezébe kerül, a modern újítók pedig tudatosan elfordulnak tőle. Az egyetlen kivétel a modernek közt Juhász Gyula s ritka kivétel más téren is: ő az egyetlen alföldi álmodozó; voltaképen kívül él a valóságon, az ő Alföldjének a Petőfiével szemben csakis lelki realitása van, s a közösséget a néppel és a tájjal az örök értékek téren és időn kívüli világában éli át. Különös, de a népies szellem kevésbbé távoli rokonait és örököseit a századvégi prózaírók közt kell keresnünk. Az apróbb szentek seregszemléjét ebben a korban talán már elhagyhatjuk (az alföldi Cserzy, a dunántúli Domonkos, a ruténföldi Toma stb.). Baksay írói alakító ereje csekély, de jegyezzük meg, hogy az Ormánságot ő fedezi fel. Eötvös Károly a Bakonyról anekdotázik. Az asszimilált Tömörkény érdeklődése még meglehetősen etnografiai jellegű, bár lélekalkatában közeláll az alföldi paraszthoz. Gárdonyiban már sokkal több a népi jelleg s ha közelebbről vizsgáljuk, az anyai ági leszármazást kell nála döntő-

nek tekintenünk; Gárdonyi tiszta magyar kisnemesi származású anyjának nemcsak arcvonásait, hanem vérét, faji alkatát is örökölte, s a dunántúli magyarság egyik jellegzetes típusát testesíti meg. A paraszt életét persze ő is felülről nézi még, s az idillt látja meg benne, a társadalmi és történelmi problémákról nem vesz tudomást. De nem előzhette meg korát, helyesebben: kora nem tette lehetővé, hogy újra élje egy Petőfi élményeit, — mégis, a *Bor* már jelentős lépés a népoperett hamis világától a komolyabb népdráma felé. Jellemző, hogy Göre Gábor kétesbecsű figuráját, akiben mindenki alföldi zamatot érez, egy somogymegyei kovács alakjáról mintázta. Mindenesetre ő áll annak a vonalnak elején, amely Ady Endrén, Móricz Zsigmondon és Szabó Dezsőn keresztül a háború utáni újnépies költők és magyarság-kutatók felé vezet, akikkel a táj s a tájon élő nép ismét bevonul az irodalomba.

Ady, Móricz, Szabó keleti magyarok, forradalmárok s ezúttal ők az eszmét hozó úttörők is, ha ugyan Széchenyi és Petőfi után lehet még úttörésről beszélni. Eszközeik mindenesetre mások. Úttörő helyzetükből adódóan a zárt s építő szintézis befejezettsége hiányzik belőlük, kiállásukban az ellenzéki, a kritikai hang kap erős nyomatékot. A fokozódás közöttük ez: Móricz a paraszt-réteget nyalábolja át az irodalomba egy hatalmas mozdulattal, azonban a naturalista kritika eszközein nem megy túl; kezében a parasztság mintegy alakításra váró, nyers tömeg marad, eleven szemrehányás minden úribb réteg, úri történelem felé. Az egész irodalomban aligha találni tömörebb, találóbb, többetmondó címet, mint a *Sárarany*, amelyet sajnos a magyar kritika unisono így értelmez: arany a sárban, holott ez a szép régi szó formátlan, megmunkálatlan nyersaranyat jelent. Szabó Dezső már a fajt látja, de a paraszt annyira uralkodik szemléletében, hogy egyetemesítő gondolatait nehéz megtalálni, szintézise nem áll előttünk tisztán, részben talán azért, mert sokat magyarázza. Ady az egész fajt nézi állandóan, sőt önmagában érzi lírai teljességgel; szimbolum ő, akiben megtestesül egy nagy népegyéniség, és vatesz, akiben tudatossá válik a faj sorsa s beteljesül a végzete. A faj eszméje nála az Esze Tamás-féle kurucságban csúcsosodik ki. Ady költő: rendszere nincs, de annál több igazsága; eleven szintézis.

Ők hozták felszínre a karszti búvó-patakot; nézzük, kik ássák tovább a medrét. Az úttörők alkotását nyilván be kell fejezni, s Ady költői, azaz tagolatlan szintéziséből ki kell fejteni a kristálymagvakat. Az első követelmény, melyet a munkálkodóknak meg kell valósítaniok: a népi közösségnek nem csupán érzete, hanem ténye a szó élettani és társadalmi értelmében. Ezt a tényt Illyés Gyula, Kodolányi János, Erdélyi József, Féja Géza és követőik hozzák magukkal. Természetes, hogy az ősforráshoz, Petőfihez fordulnak vissza, megteremtik az új népiességet, ha ugyan szükséges efféle szavakat gyártanunk. A népnek nem csupán helyzetét, jó-rossz sorsát élik át, hanem

személyesen magukban hordozzák azokat az igényeket, szükségességeket is, amiket ez a helyzet s ez a sors megszül. A nép minden eddiginél nagyobb mértékben a történelem hordozója ma, s mivel sorsa a jelen pillanatban válságosra fordult, szükségletei az ország döntő, történelmi szükségletei lettek. Ezek az írók, tehetségük fokától függetlenül, jóval többek, mint valamilyen izmus megteremtői; szintézisük abban áll, hogy személy szerint megjárták azt az utat, melyet a népnek s a magyar történelemnek meg kell tennie, ha a bukást el akarja kerülni.[2] Hiteles példák, a történelmi igazság személyes megtestesítői és bebizonyítói. Lényük és művük a kollektív jelenség természetével bír, írói munkáiknak nincsenek „hősei", nem típusokban vagy mintaképekben: Turi Danik, Böjthe Jánosok, Esze Tamások kiemelkedő alakjaiban látják a népet, hanem atomjaiban és tömegében egyszerre. Csak az egész nép él szemük előtt, s a nép csak egyszerre emelkedhetik fel vagy pedig elbukik. Az új írókkal valóban maga a nép vonul be teljes irodalmi és ideológiai felszereléssel a magyar szellemi életbe.

Mindezt azért kellett ezen a helyen elmondanunk, mert művük a szó legmélyebb értelmében vett tájirodalom. A népet, amelyet ők előttünk megjelenítenek, a táj neveli: kettejük lelke közös, s ez a közösség a térben is megjelenik, mert a környezet s a benne élő ember egy s ugyanazon természeti jelenség. Minket pedig az érdekel, hogy az írók, akik ennek a jelenségnek eszmei, költői és szociális kifejezést, formát adtak, túlnyomórészt ismét dunántúliak. A vezetők mindenesetre: Illyés sárközi születésű, Kodolányi ormánsági; Féja Barsból származik ugyan, de Esztergomban nevelődött költővé, s itt készült fel az útra, amelyet a *Viharsarok*ban bejárt; Erdélyi bihari, de Pápához szoros szálak kötik, s pályája elejétől fogva dunántúli írók környezetében élt. Közöttük Illyés mozog a legszélesebb skálán, pontosan azt a szerepet tölti be, amit egy hű Petőfi-tanítványnak a kor s a helyzet ma előír. Kodolányi elsősorban művész; megdöbbentő alkotóereje, amellyel a magyar élet drámáját megeleveníti, csodálatba ejti azokat is, akik már naturalista indulásakor magas ívelésű pálya várományosát látták benne. Ők ketten a fellépés idejét tekintve is a legelsők. Erdélyi lírába szőtte az új mondanivalókat, Féja pedig a szociális cselekvésnek adott példát és programmot. Lehetnek talán, akik az efféle felsorolásokban kissé naiv dicsekvő szándékot fognak érezni, de egy táj szellemének nyomozásában ez elöl kitérni nem lehet, s kétségtelen tény az is, hogy a szegedi, debreceni és budapesti hasonló mozgalmak már megmutatott irányban indultak el. Ami persze jelentőségüket semmiképen sem kisebbíti.

[2] Itt nem társadalmi felemelkedést, kiválást értünk, hanem művelődést és eszmélkedést, azaz belső pályafutást, amely ha beteljesül, lebírhatatlan erővel meg fogja teremteni anyagi alapjait is (pl. Dánia). Illyésék külső pályája nem más, mint az írói vagy egyéb tehetség érvényesülése, s ez nem szükségszerű. Amint nem föltétlenül szükségszerű a népi származás sem; az életközösség a döntő.

S még egy fontos esztétikai mozzanatról van itt szó: a költészet palettájáról, melynek színeit a tájék adja. Magyar tájak: hegyvidék, Alföld, Dunántúl. A magyar nép, tömegében, a hegyvidékkel nem igen találkozott, s így hangulatát, lelkét nem szívhatta fel, sem életformát nem vehetett tőle. A székelyek közt kellene ennek nyomait keresnünk, de náluk líra helyett erős drámai hajlamot találunk (népballadák). A népdalt itt is, mint mindenütt, át meg átszövik a természet motívumai; most azonban csak a műköltészetet vehetjük figyelembe. Akárhogy kutassunk, úgy látszik, költőink csak magánvállalkozáskép rándulnak a hegyek közé, s egyéni, elszórt emlékeket hoznak magukkal (Lévay: Bükk, Bartók: Tátra stb.). Más az Alföld; itt Petőfinek kellett jönnie, hogy megcáfolja a romantikus babonát, mely szerint az Alföld „üres" (Berzsenyi), egyenlő (értsd: lapos), mint az unalom" (Vörösmarty). Petőfi e képnek pontos ellentétét nyujtja: szinte zsúfolt mozgalmasságot; fölfedezi a puszta szünetlen életét. Ez persze éppúgy jellemző Petőfire, mint magára az Alföldre. Képei sohasem leírások, „képek", hanem történések.

Méneseknek nyargaló futása
Zúg a szélben, körmeik dobognak,
A csikósok kurjantása hallik
S pattogása hangos ostoroknak.

Télen a szelek és viharok uralkodnak a síkon, a rónára halvány ködök települnek; mint elűzött király országa széléről, visszapillant a nap az ég pereméről; a Tisza habjai mint parányi sarkantyúk csengenek, s végül zúgva-bőgve törik át a gátot; ő maga börtönéből szabadult sas, ki gondolatban a felhők közelébe repül; ha véletlenül lehever a jegenyék árnyékába, feje felett vándordaruk v-betűje száll. Csak élete utolsó, zaklatott évében tudja átadni magát a pihentető hangulatnak *(Szeptember végén, Pacsirtaszót hallok megint)*. Arany tárgyilagos tájképet ad, s az utánuk jövőktől — Juhász Gyula kivételével — többnyire csak népdal-parafrázisokat kapunk.

Dunántúl a tájköltészetnek régi multja, állandó folytonossága s igen nagy becse van. Véletlen-e ez, s van-e tényleg ennek a tájnak és költészetének saját palettája? Említettük már, hogy valamiféle kiegyenlítő, harmóniára törekvő hajlamban véljük látni a dunántúli lélek egyik fő vonását; ez nem jelent meddőséget vagy tétlenséget, ellenkezőleg, a gondolat sokoldalúságát, impresszióra való készséget s egyensúlyozott szellemi termékenységet. S egy kis általánosítással azt is mondhatjuk, hogy a dunántúli táj ennek a lélekalkatnak földrajzi mása, megfelelője: maga a változatos harmónia. Ha bejárjuk, léptennyomon változik a kép, de a tájelemek harmóniája megmarad, kirívó vonás nem bontja meg. Összehangzó, idillikus szépségű, benső bájú vidék, a mélyebb kedély hazája s kifejezője is. Tágasabb térségein, mint a Balatonnál, a klasszikus tájak isten-

nyugalma ömlik el, mely Corot ecsetjére kívánkozik. Nem csoda, ha álklasszikus közvetítéssel is, de élő horatiusi hagyomány tudott itt születni, amely Berzsenyitől a mai Takáts Gyuláig elér. A tájhangulat különös, gyengéd varázsa a nyelvbe is átmegy: rege-tájnak nevezték el, talán valamikor a biedermeier-időkben, de itt nem érezzük édeskésnek a szót; a hegyoldalba épített hajlék neve: csendilla, — s ezek élő, köznapi szavak voltak a Balaton mentén, még Krudy Gyula is használja őket. Az „agg rege" szót Baróti Szabó Dávid írja le először.

A lokális, a tudatos tájszeretet bizonyára korán megszületett itt, de nyomait nem igen kutatták. Már a kuruc bujdosó is érzékeny versben vesz tőle búcsút, bár igaz, hogy bánatába gasztronomiai mozzanatok vegyülnek:

Sok halu Balaton,
Jó boru Badacsony,
Isten hozzád, Csobánc,
Engem többet nem látsz.

A 18. század végefelé élénk tájbenyomások jeleit találjuk a költészetben, az álklasszikus mithologizálás divatja azonban igen kártékonynak mutatkozott erre az ihletforrásra nézve. A humanista könyvhagyományok szárított és mumifikált Cypriszei, Glüczéréi, Psychéi elfogták a kilátást; a sok Dámon, Licidás, Mopszus, Koridon, Cintie, Titir, Melibő benépesít erdőtmezőt s kiált lexikon után; a bátorkeszi szőllőhegyen Bacchus személyesen felügyel a tőkeszedő lányokra, a Koppány-patak ligeteiben Daphnis szólongatja Chloet, és sírása elnyomja a hazai pacsirta szavát. Amint láttuk, elsőnek Baróti Szabó Dávid énekli meg szeretett faluját, még pedig rímes, magyaros versekben. Sírva búcsúzik, Kassára menet, de reménykedve:

Ah! bévesz vendégül Virt megint engemet
S nála fogom is még élni életemet.
Megjárom sipolva százszor-szép helyeit,
Ligetit, mezeit, dombjait, völgyeit.

Áttérve a hexameterre és a prózára, még vagy háromszor búcsúzkodik Virttől, és számos más versét is át meg átszövi a környékre vonatkozó utalásokkal, leírásokkal. Gyakori és kedvelt kifejezése szerint „sípolva" járja a határt; a sípot nyilván valamelyik görög pásztortól kapta kölcsön, a gyengéd, szinte megható szeretet azonban eredeti.

Szeretet, tájszeretet: a szót Berzsenyitől vesszük:

Keszthelyi partnak evez ladikom, mosolyognak előmbe
A *szeretett tájék* öblei, s árboczai . . .

Mennyi meghittség, valóság fér el egy-egy ilyen szóban, s minduntalan hasonlóra lel a kor költője, Berzsenyi csakúgy mint a többi, ha megfelejtkezik a Grátziákról, vagy arról, hogy zúg immár Boreász a Kemenes felett, a költő tehát öntsön fejére

villogó balzsamos kenetet, melyet Bengala napja főz. Azonnal elevenné válik tollán a kép, ha csak azt nézi, amit lát:

Itt a kék Balaton partja virányain,
Hol minden mosolyog, *mint az arany világ* . . .

Amikor Kemenesaljától búcsúzik, az igaz érzés oly egyszerű, közvetlen formában tör ki belőle, hogy sorainak hanglejtése, szókötése helyenkint Aranyra emlékeztet:

Messze sötétedik már a' Ság' teteje,
Azontúl elrejti a' Bakony erdeje . . .
Megállok még egyszer s rátok visszanézek,
Ti kékellő halmok, gyönyörű vidékek . . .

A magyaros-romantikus Kisfaludy Sándor szerencsére már szakít a múzeális isten-faunával; tudatosan kutatja a vidéket, nemcsak költői motívumok kedvéért, hanem „önzetlen" természetbaráti érzéssel. A *Regék* előszavában így ír: „Lelkemnek illy meg-ihletése szülte e' jelenlevő Regéimet a' Magyar Elő-időkből; minekutánna a' sok háboruk által összezavarodott Világnak csatázó zajos piaczczáról ősi fészkembe, a Természet' csendes kebelébe, a mezei élet' jóltévő nyugalmába visszavonulván, itt, lakásom' romántos körében, millyent sok jeles, és szép tájairól híres országokban jártomban-keltemben is keveset találtam, — minekutánna itt szinte naponként látom a' várromladékokat, mellyek minden erre utazónak szemeit, figyelmét, és képzelő erejét magokra vonnyák, és érzeményeit természet szerint a hajdani időbe merittik".

Kisfaludy csakugyan, a szó szoros értelmében felkutatja regéi színhelyét, s mindent tud róla: multját, jelenét, mondáit, népszokásait, nevezetességeit, gazdasági viszonyait, állat- és növényvilágát, ismeri minden útját, a hegycsúcsokról nyíló kikilátásait, téli-nyári képét s főként hangulatait: zivatarát, napsütését, hajnalait, alkonyait, regényes zúgait, szikláit, szakadékait, és gyüjti őket, számontartja, kedvvel festegeti. Mindezt olyan időben, amikor a sportszerű természetjárás még ismeretlen volt, s a természetrajongás alig hogy ébredezett. Vehette tárgyait Veit Webertől vagy akárkitől, ez az ihlet a sajátja, itt született ezen a tájon, amelynek lelkét több-kevesebb erővel költészetté tuda emelni. Saját szókincse is van, ami átéltségre vall, visszatérő egyéni jelzői, vonzalmai bizonyos hangulatok, tájrészletek iránt, amelyeket szívesen felkeres. Fogyatkozása, hogy a versforma terjengősségre, henye sorkitöltésekre készteti, amelyek minduntalan felhigítják a képet, s megzavarják a hangulatot.

Neki is megvan a maga meghitt jelzője „a Balaton *szívemelő tájá*"-ról. Számos hely vall természetjáró kedvtelésére, a *Boldog szerelem* 5. éneke akár egy mai turista hangulatát is híven kifejezi:

Szeretek én tébolyogni
A tavasz szép zöldjében,
Lovag, gyalog csavarogni
A természet keblében . . .

Verseit is itt formálja magában:

Mult szüretkor Badacsonyon
Ezt Musámtól vettem én,
Egykor, midőn magam bolygék
A hegy szirtes tetején.

A *Regék* hősei szívesen vonulnak bánatukkal egy-egy szép hegy csúcsára, s a költő ilyenkor nem felejti el leírni a kilátást. Visszatérő jelzőkkel él; az erdős hegyet „bodros"-nak nevezi:

Fonyód fabodros két halma.

*

Magán álló setét halom
Cserharasztos bodrával.

*

Mély csendben a Balatonnak
Sima, fényes tüköre
S annak egész hegyhullámos,
Erdőbodros szép köre.

A szikla „hamuszín", de néha igen különös párosítással:

Honnan égő hamúszínben
A sziklák felmerednek.

*

Hol a szirt setétebb hamva
Vérvörös lángszínben ég.

Ezt a látszólag ellentmondó színbenyomást a Badacsony-tapolcai völgyben szerezhette, melynek különös, egyedülálló szépségű sziklahegyei az alkonyati világításban csakugyan szinte felparázslanak. Különös, vulkánikus eredetű tájalakulat ez, Lóczy Lajos a világ legszebb, legérdekesebb tájai közé sorolja. Itt és Sümeg, Somlyó, Tátika, Rezi vidékén gyüjtötte Kisfaludy Sándor legerősebb tájélményeit, ez volt lakásának „romántos köre", amelyhez hasonlót világszerte keveset talált.

De ezeken a benyomásokon, leírásokon túl valami továbbelemezhetetlen dunántúli ízt érzek az ilyen sorokban:

A bereknek gyors kaszási
Már utolsót vágának,
Az árnyékok óriási
Hosszúságra nyulának . . .

S tovább is:

Mink ott járánk, meg-megállánk
A rét magas füvében;
S hogy a bürün általszállánk
A folyamnak mentében,
A vizbe letekintettünk
És alattunk és felettünk
És bennünk is a menny volt,
S szívünkben szent tűz lángolt.

More philologico elemezhető a vers: a „berek" dunántúli szó, vizenyős rétet, nyaranta kiszáradó mocsarat jelent; a bürü is tájszó, s itt, a kaszásokkal és a berekkel együtt, rögzíti a dunántúli helyszínt, tekintve hogy a berek máshol mindenütt kis erdőt jelent. Az alkonyati óra s a két szerelmes szubjektív hangulata csodálatos sikerrel fonódik össze egy elrévült pillanat misztikumának megéreztetésében: a táj s a lélek egyesülnek. Ezek adnák tehát a „dunántúli vers" csalhatatlan impresszióját? De ez a benyomás ugyanígy fellép az alábbi félstrófa nyomában is:

Ott ahol én nevelkedtem,
A dombról egy patak folyt.
Hányszor ott nem estvéledtem!
Éltem akkor boldog volt.

A megszokott Himfy-vers tenné a hatást? De akkor miért ismerünk reá például Vörösmartynak ez egyetlen sorában is, amelynek már semmi közös eleme sincs a fenti idézetekkel:

Szép vagy, kolna, a dombnak oldalán . . .

A kolna (présház) ugyan dunántúli szó, de itt kétségtelenül a hangulat a döntő. Talán a költő felkiáltása: Szép vagy! amely a szőlősorok közt, a diófa alól kifehérlő hajlék közismert képét érzéssel telíti? Bármeddig elmezzük is e tájköltészet példáit, mindig mindegyikben fennmarad valami meg nem határozható elem, valami, amire nincsen szavunk. S bizonyára így van ez más tájakkal is, ha a lelket akarjuk ujjainkkal megérinteni. Vajjon mi a különbség az alma és a körte íze közt? Csak az, hogy ráismerünk. *Inviduum est inneffabile:* az egyéniség kifejezhetetlen, mondotta Dilthey az emberre vonatkozólag, s ez nyilván a tájakra is áll.

Hogy Vörösmarty mennyire felszívta a dunántúli táj képeit, bizonyítani felesleges. Bárhová bolyongjon, az altáji hegyek közé, a Bodrog mellé vagy a mesés Délszigetre, ezeket a képeket mindig magával viszi. Csak egy vonást ad néha hozzájuk a maga költői egyéniségéből: az epikai páthoszt, a határtalanságra törekvő jelzőket, a romantikus lendületet a végtelen felé. De ezt is ritkán; a legtöbbször zavartalan tájképet és tiszta költői hangulatot kapunk:

. . . gyönyörű táját a délre mosolygó
Szép hegynek, zengő ligeteit s vízlepte lapályát.

A következő idézet Vörösmarty szerint az Altáj-hegységről nyujt leírást:

A hegy alatt szélt és hosszatt meghintve falukkal
S a falu népeivel, gyönyörű zöld róna virított,
Közben egész tájnak látója, az úri lak állott,
Büszke toronyviselő tetejével messzeragyogván . . .

E tájköltészet hűségét és az ihlet valódiságát jelzi, hogy amilyen ritka Dunántúl a megműveletlen, lakatlan vadon táj, éppoly ritkán találkozunk ennek leírásával is. Jellemző, hogy Vörösmarty legzordonabb époszának, a *Két szomszédvár*nak bevezetéséül ír le egy ilyen embert nem látott vidéket:

Messze pedig, hol völgyeiben maradozva foly a Sár,
S késő habjai közt resten nyujtózik az Ompoly,
Bús panaszát az uszók négylábú serge zokogta,
S a vizek országát idegen hangokkal ijesztvén,
A bikatorkú bölöm durván felbőge; csak embert
Nem látott ez a táj. Ember, ki az estnek örüljön
És szenderre csaló összhangját értse gyönyörrel,
Ember nem jön elő . . .

Vörösmarty tájképzeletét egy tipikus dunántúli vidék, a belsőtolnai Völgység alakította ki; ifjúkorának, az Etelka-epizódnak színhelye ez, s hogy mily erős lelki szálakkal nőtt össze vele, arról maga tesz szinte meghatott hangú vallomást:

Téged is, oh Völgység az idő kiragadjon-e tőlem,
Szóljak-e mindenről, ha dal ébreszt, csak ne te rólad?
És ha neved zendül nagy késő korra lejutván,
Senki ne tudja, hogy oly *szentté lett* tájad előttem?
Hogy fiatalságom tündérországa te voltál?
Halmaidat koszorúzza borág, koszorúzza tetődet
Százados erdőség; köztök, mint égi maradvány,
Nyúlnak el a völgyek, fiatal szépséggel igézők . . .

Mindezekből a példákból — s folytathatnánk még sokáig másoktól — kiragadhatunk valami igen szép és igen fontos dolgot. A Dunántúl költőinek hangja, a nagy klasszikusoké éppúgy, mint a kicsinyeké, megindult lírává melegül, mihelyt hazai képek tolulnak eléjük, leírásaikból nem tudják száműzni az érzés közvetlen kifejezését, nemcsak a szemük, hanem a lelkük is pihen a tájon. Azt a távlatot, amit Petőfi drámai mozgalmassága, Arany tárgyilagos nyugalma állít a táj és a költő közé, náluk sohasem találjuk meg. Ezek a gyöngéd kifejezések: „szeretett tájék" (Berzsenyi), „szívemelő táj" (Kisfaludy Sándor), „szentté lett táj", „megsiratott szép völgy" (Vörösmarty) — gyöngyszemekként kristályosodnak ki a tájélmények anyagából. Néhány próbából láthattuk a táj színeit, érezhettük hangulatainak ízét; hogy ilyen szeretetet tud ébreszteni értőiben, ebben van talán a lelke.

Az egységesített birodalom korszakában elhalkul ennek a léleknek a szava; mintegy felvonásköz áll be, s mikor a függöny felgördül, ismét a régi vidék áll előttünk. A változatlan színpadra egy új mester visz újfajta életet: Babits Mihály. Persze közben majdnem száz év irodalma suhant el: más módon él és lát a költő, a színek árnyaltabbá váltak, a költészet szótára kibővült, a lírai játék érzékenyebb lett. De ha megfigyeljük, az élmény ugyanoly határozott, akár Berzsenyinél, akinél a dunántúli tájban „minden mosolyog, mint az arany világ". Babits képei közt Itáliában merül fel először a dunántúli emlék:

De nem kékebb eged és a dombod se zöldebb,
mint honi dombjaink s a dunántúli ég,
e gömbölyű, szelíd, színjátszó kék vidék.

Babits saját dunántúli jelzője a „gömbölyű":

Az egész szőllőhegyet látni most,
a hegy húsát most látni meztelen,
mint ájult hölgy, mutatja fesztelen
telt formáját, a gömbölyűt, csinost.

De prózában is ez a szó csúszik legelőször a tolla hegyére: „A szép dunántúli dombok között, melyeknek szelíd gömbölyűsége egy ártatlan leány kebleit juttatja eszünkbe — a szelíd bor emlői ezek a szelíd dombok s a nyájas szőlő rézsútos sorai hálózzák be, mint a fínom bőrt a pórusok — a gyönyörű Völgységen át, melyet Vörösmarty, apáink költője megénekelt, Vörösmarty és Garay és ahol Petőfi utazott hajdan a négyökrös szekéren . . ." *(Gólyakaliſa.)*

A szőlőhegy ennek a tájnak az igazi hegye; az erdő kevés, civilizált, gyakran táblákba osztott. A hegyet kert növi be, s a kirándulás ősi dunántúli fajtája a pincézés. Az ember itt a hajlék előtti üldögélés idilljében simul össze leginkább a természettel, s ezt a „présház-költészetet" Vörösmarty óta Babits érzi meg először.

A nap ocsúja most csorog;
piros levél a venyigén;
a présház felé megyek én;
a nagy kulcs zajjal megforog.

A táj szerepe, hatása nem áll meg az egyszerű benyomáskeltésnél, hanem elvontabb ihlet forrásává is válik:

Várakozásban ég a hegytető,
benn a présházban locsolják a kádat —
ó méla napfény, lankadt dajkaság!

Méla Halál, te nagy szüretelő,
jöjj, hozd a kést, puttonnyal kösd a hátad,
és halkan nyisd a Pince ajtaját!

De nem idézhetünk többet. Azonban, hogy ezek a pasztellszínek és méla hegedűhangok mennyire a tájban élnek, egy kontraszttal is megmutathatjuk:

Muzsikál a napsugár ma s ragyogva tükröz a Séd:
oly simán gyűri lejjebb vizei halk hűsét,
mintha titkos mángorlóból gördülne selyem lepedő.
Kanyarg a mély szakadékban s locsolja arany csepegő.

Patak! tudod-e: nemsokára itt lesz a tavaszi ár!
Jajgatni fogsz, ha víze benne medredet tépve leszáll
s csapkod, mint ostoros hóhér: bömbölni, zokogni fogsz,
Arany Séd! tudsz-e róla? oly nyugodtan ragyogsz.

A tárgy itt is dunántúli, de a költői kép már nem; éles színeivel, drámai ellentéteivel ez már valóságos „erdélyi" vers.

A táj ihlető ereje azóta egyre elevenebben éled fel líránkban. A Balaton csodálóinak költeményeiből egész antológiát gyüjtött össze Váth János, s az újabb nemzedék sűrűen keresi fel a régi szépségeket. Váth János a Balaton rajongója, Marconnay is róla ad eleven, heves erejű képeket; Harsányi Lajos egész ciklust szentel a „Dunántúl dicséretének", s a Hany a választott tája; Takáts Gyula Somogy költője, Jankovich Ferenc a Középdunántúlé, Weöres Sándor a Kemenesaljáé, Féja Géza az esztergomi Dunáé; Illyés Gyula prózájában is egyre visszatér szűkebb hazájába (Mezőség-Sárköz), ahol az Alföld átjött a Dunán s ölelkezik az igazi Dunántúllal (Völgység). Ez a költészet, a nagy kezdeményezőé s a készülődő utódoké egyformán, élő irodalom már, s e gyüjtemény célja, hogy ezt az élő költészetet minden nagy és kicsiny megnyilatkozásával lehető teljességben mutassa be.[3]

[3] Ez a tanulmány folyóiratunknak kiadásra készülő dunántúli anthológiája *(A mai dunántúli líra)* számára készült. Az anthológia előfizetési ára 3 P, bolti ára 4 P lesz. Megrendelhető szerkesztőségünkben (Szombathely, Szent Imre-utca 5.).

A Veszprémvármegyei Zenetársaság.

1823—1833.

BRODSZKY FERENC

A Veszprémvármegyei Zenetársaság *kocsi Sebestyén Gábor* pápai ügyvéd kezdeményezésére s az ő és *Ruzitska Ignác* veszprémi székesegyházi muzsikus közreműködésével 1823-tól 1832-ig adta ki a verbunkos-zene egyik legterjedelmesebb és legjelentősebb nyomtatott emlékét, a Veszprémvármegyei Nótákat.[1]

Ez a kiadvány a XIX. század magyar zenéjének ismerete szempontjából nagyfontosságú, s így a szakirodalom gyakori utalásai révén nem maradt ismeretlen. Mégis, bár a reá vonatkozó két legfontosabb forrást az Országos Széchenyi Könyvtár Zenei Osztálya ma is őrzi, mindeddig nélkülöztük mind a kiadványnak, mind kiadása kilenc évre terjedő történetének részletes ismeretét.[2]

Tanulmányunk megírásánál, mely elsősorban a Veszprémvármegyei Zenetársaság kiadói tevékenységét ismerteti, s bennünket leginkább helytörténeti vonatkozásaiban érdekel,[3] a Tudományos Gyüjtemény közleményein s a magyar zenetörténet ide vágó egyéb adatain kívül főként a fent említett forrásokat használtuk fel.[4]

Ezek a források a következők:

1. A T. N. VESZPRÉMVÁRMEGYÉBE KIADOTT MAGYAR NÓTÁKRÓL való JEGYZŐKÖNYV. (Kézirattár: Fol. Hung. 1136.) Vignettás, márványozott borítólappal ellátott, kéziratos nagy fólió kötet. A kötet fele, 38 levél kocsi Sebestyén Gábornak, a Veszprémvármegyei Zenetársaság főjegyzőjének kezeírása; másik fele üres. Az egész kötet összesen 71 számozott lapból áll. (1. kép.)

A kézirat a 35. levéllel végződik; a 36—38. levél később beragasztott számadásokat tartalmaz. A borítólap vignettája cifrázott ollókivágás. Felirata a jegyzőkönyv fent közölt címe, szórendi változtatással. Egyik sarkában SG monogramm. A kötet belső címlapja az 1. a. levélen, valószínűleg szintén Sebestyén Gábor rajza, vízfestékkel halványan színezve.

A jegyzőkönyv nagyobbára anyagi természetű feljegyzéseket tartalmaz, egyes fontosabb események közbevetett leírásával. Nem annyira egyesületi jegyzőkönyv, mint inkább számadási jegyzék jellegét viseli. Ezért személyes vonatkozású adatokat, sajnos, csak kis számban őrzött meg. A jegyzőkönyv 100-on felüli mellékletei, nagyrészt levelek, már nincsenek meg. A feljegyzések aprólékos gondossággal készültek. Hosszadalmas elszámolások mellett még azt is megtudjuk belőlük, mit költött Sebestyén póstára, író- és csomagoló papírra, spárgára és spanyolviaszra; mit fizetett a compactornak a jegyzőkönyv bekötéséért stb. A jegyzőkönyvet a címlapon levő feljegyzés tanúsága szerint Kun Dániel antiquariustól 30 forintért vette meg a Nemzeti Múzeum könyvtára 1891-ben.

2. MAGYAR NÓTÁK melyek N. N.-nek ajánltatnak VESZPRÉM VÁRMEGYÉBŐL. Fortepiánóra alkalmaztattak Ruzitska Ignác által. x-ik Fogás. Hely és évszám nélkül. 15 fogás. (Mus. pr. 436.) (2. kép.)

A fogásokból már regebben megvolt a II—VIII., X. és XII. Ezek később kiegészültek, 1912-ben az I-vel, 1924-ben a XIII-kal, 1926-ban a

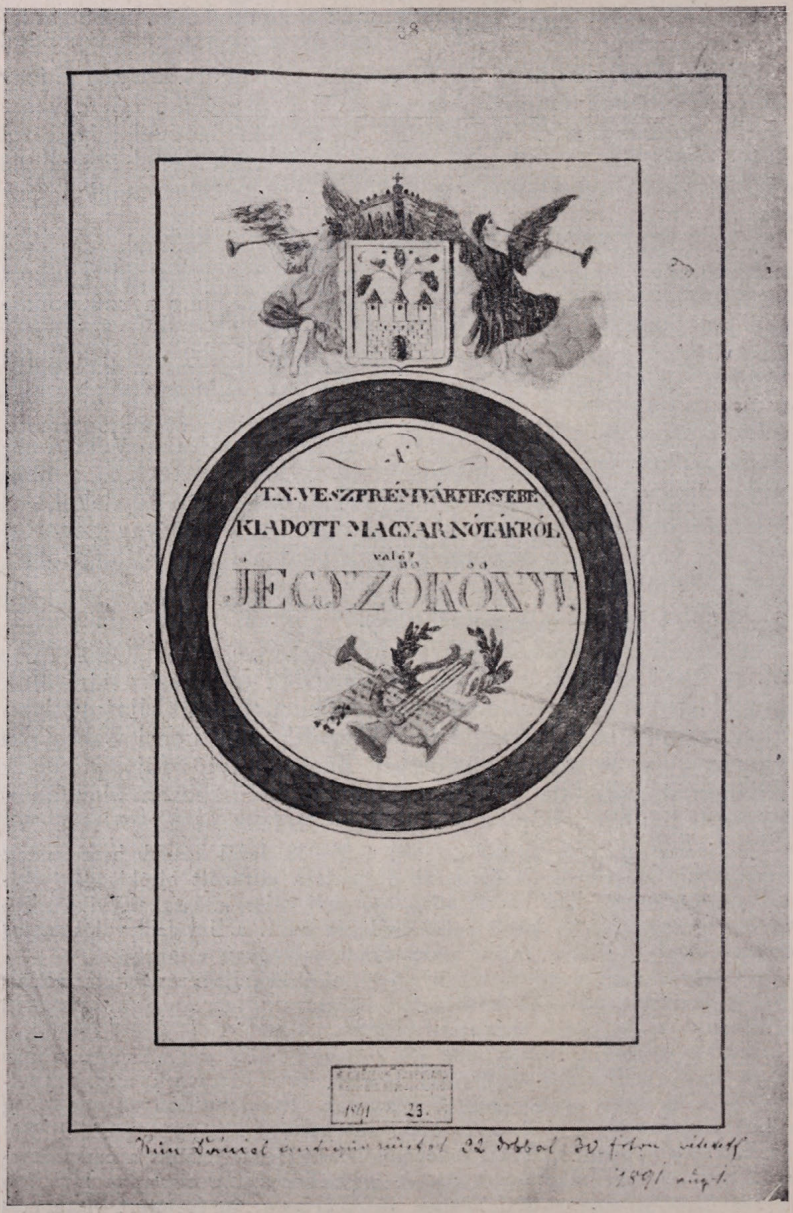

1. A Veszprémvármegyei Zenetársaság jegyzőkönyvének címlapja.

IX. és XI-kel, 1934-ben a Nemzeti Zenede könyvtárából a XIV-kel. A XV-nek csak fotokópiája van meg. A példányok igen ritkák. Ennek oka, hogy igen kis számban jelentek meg, és a használatban jórészt tönkrementek.

A 15 fogás vagyis füzet folytatólagos számozással 135, illetve pontosabban 136 darabot tartalmaz.

A 94. sz. kétszer fordul elő. U. i. két darab, a XI. füzet utolsó s a XII. füzet első darabja tévedésből ugyanazt a számot kapta. Ez a körülmény eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

A „Magyar Nóták" elnevezés mai értelemben nem fedi pontosan a füzetek tartalmát, s ezzel számos hamis következtetésre adott okot.[5] Nem énekre való nóták vagy népdalok ezek,

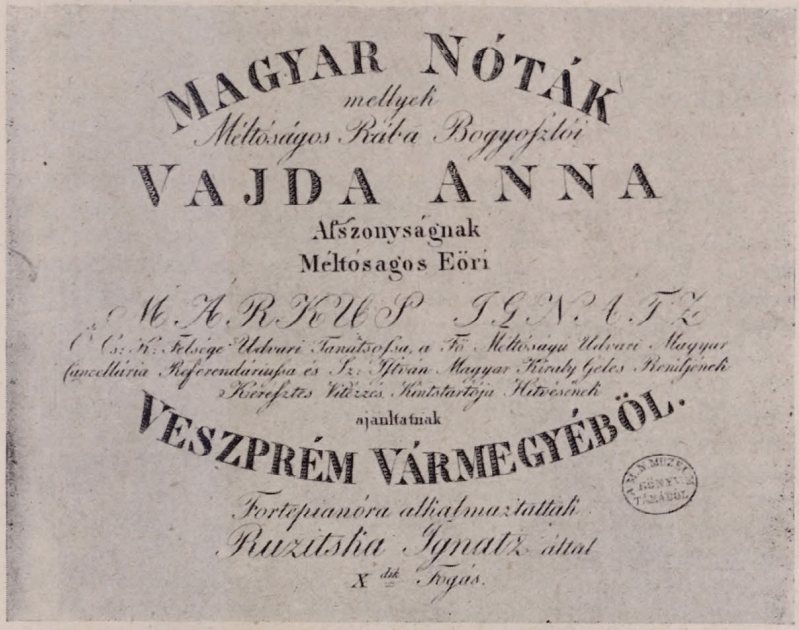
MAGYAR NÓTÁK
mellyek
Méltóságos Rába Bogyoszlói
VAJDA ANNA
Afszonyságnak
Méltósagos Eöri
MÁRKUS IGNÁTZ
Ő Cs: K: Felsége Udvari Tanátsossa, a Fő Méltóságú Udvari Magyar Cancellária Referendáriussa és Sz: István Magyar Kiraly Géles Rendjének Kéresztes Vitézzés Kintstartója Hitvésének
ajanltatnak
VESZPRÉM VÁRMEGYÉBÖL.
Fortepianóra alkalmaztattak
Ruzitska Ignatz által
X dik Fogás.

2. A Veszprémvármegyei Nóták X. fogásának címlapja.

ahogy a címből gondolni lehetne, hanem az akkori szóhasználat szerint úgynevezett „Lassu és Friss Magyarok", a XIX. század eleji verbunkos stílus java termékeiből.

A 15 füzetben a következő szerzőket találjuk megnevezve:

A. I.: 1; Arnold György: 3; Árvai (Jancsi): 1; A. d. B. (Bezerédj Amália): 1; Bihari (János): 9; Csermák (Antal): 18; Kleinmann (József): 1; Krommer (Ferenc): 1; Lavotta (János): 3, illetve a későbbi helyreigazítás szerint 2; List (Liszt János): 3; Pap Szász: 1; Rózsavölgyi (Márk): 18; Ruzitska (Ignác): 24; Sárközy (Kázmér): 2, illetve a későbbi helyreigazítás szerint 3; Stirszky János: 1; Bocsári Svastics János: 1; Taródi Pál: 1; végül Tsóri Andris: 1 darabbal.

42 darab szerzője nincs megnevezve.[6]

*

Ez a mind tartalomban, mind terjedelemben a maga idejében egyedülálló kiadványsorozat — mely korának számos zeneművét egyedül őrizte meg az utókor számára s első monumentakiadványunknak is tekinthető — úgyszólván egy ember fáradhatatlan buzgólkodásának köszönheti létrejöttét, s ez az ember *kocsi Sebestyén Gábor.* (3. kép.)

1794. február 14-én született. Atyja, Sebestyén István, külföldet járt, nagyműveltségű íróember, ekkor Debrecenben volt

3. Sebestyén Gábor a Zenetársaság megalapítója és főjegyzője. (Vasárnapi Újság 1864.)

református főiskolai tanár. Anyja Kis Julianna. Jogi tanulmányait Pozsonyban és Debrecenben végezte, s 1819-ben a debreceni kerületi táblán és Pesten a kir. táblán töltött gyakorlati év után ügyvédi diplomát nyert. Atyja már 1817-ben Pápára került teológiai tanárnak, így követi őt, s 1820-ban szintén Pápán telepszik le mint több nemes család ügyvédje s Veszprém vármegye tiszteletbeli ügyésze. A romantikus hajlamú, minden szépért s nemesért lelkesülő fiatal Sebestyén teljes érdeklődésével a nemzeti művelődés és irodalom felé fordul. Verseket ír, Kazinczyval levelez, s 1822-ben két színdarabja is megjelenik nyomtatásban. Már 1820-ban a Tudományos Gyüjtemény előfizetői közt találjuk nevét; 1822-től rendszeresen közli dolgo-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

zatait a folyóirat. Polihisztori hajlamai máris mutatkoznak, érdeklődési köre egyre bővül, mindent felkarol, ami a „nemzeti csinosodást" előbbre viheti. Cikkeiben történelmi, irodalmi, nyelvészeti és matematikai kérdésekkel foglalkozik.[7]

Míg irodalmi hajlamait úgyszólván már a szülői házból hozta magával, átkerülve a Dunántúlra, fogékony lelkülete itt egy új élmény, a muzsika hatása alá kerül.

Hivatásánál fogva résztvesz a megyei életben, s így egyre sűrűbb érintkezésbe kerül a megye székhelyének, Veszprémnek társadalmával. Ezidőtájt pedig a város társadalmi életének a zene egyik fontos tényezője volt.

A székesegyházi zenekar, amely akkor már többévtizedes, sikerekben gazdag multra tekinthetett vissza, kitűnő karnagyának, *Kemény Ferencnek*[8] vezetése alatt európai színvonalon állott. A vasárnapi nagymisék a barokk kor hagyományaként valóságos hangversenyekké alakultak. Bevett szokás szerint a mise előtt egy nyitány vagy szimfonia-tétel, mise alatt betétként egy ária vagy koncert került előadásra a korabeli mestereknek — Beethovent és Schubertet is beleértve — legkiválóbb műveiből. A székesegyházi zenekar a templomon kívül is fontos szerepet játszott. Egyrészt mint fúvószenekar elmaradhatatlan kelléke volt minden nagyobbszabású nyilvános ünnepségnek,[9] másrészt kiegészítve a város műkedvelőivel, nagyszabású „muzsikai akadémiákat" rendezett. A székesegyházi muzsikusok, valamennyien komoly képzettségű művészek, bejáratosak voltak az úri házakhoz is, s ott részint mint tanítók, részint mint közreműködők a házi muzsikában szerepeltek. Az ő működésük nyomán az úri családokban életszükségletté vált a házi muzsikálás. E téren vezettek a Bezerédj-, Márkus-, Stojanovits-, Kun- és Tallián-családok.

Ebben a körben került a zenével közelebbi kapcsolatba Sebestyén, s mindenekelőtt a magyar zene kerített hatalmába.

Itt találkozott Biharival, Csermákkal. Füreden hallhatta Árvai Jancsi és Tsóri Andris híres cigányprímásokat, de a legnagyobb hatással volt rá *Ruzitska Ignáccal* való ismeretsége. (4. kép.)

A bazini születésű mester, tanulmányai befejeztével, rövid hédervári tartózkodás után Veszprémben kezdte meg zenei pályafutását, mikor 1800-ban a székeskáptalan szolgálatába lépett. Tehetséges, képzett muzsikus volt, a magyar zene lelkes híve, s mint hegedűművész is méltán felvehette a versenyt híres kortársaival Lavotta, Csermák és Biharival. Hogy hírneve amazokéval nem versenyezhetett, egyedül azzal magyarázható, hogy állásával járó helyhezkötöttsége miatt nem járhatta be az országot, mint ők, s így művészete csak szűkebb körben érvényesülhetett.

Magyarországon abban az időben a városi polgárság inkább a nemzetközi zenét művelte, míg a vidéki nemesség a magyar

zenéért lelkesedett.[10] Veszprém egyike volt azon kevés városnak, hol mind a kettőt egyenlő intenzitással ápolták. A magyar zene hívei Ruzitska köré csoportosultak. De nemcsak családi körben művelték a magyar zenét; szóhoz jutott az említett muzsikai akadémiákon is. Így már 1813-ban előadásra került Kemény Ferencnek egy magyar szövegű alkalmi kórusa, 1816-ban pedig Ruzitska és Heberle csákány-virtuóz saját szerzeményű magyar darabokat adtak elő zenekari kísérettel.[11] De voltak — mint alább látni fogjuk — a kórusnak még más tagjai is, kik a magyar zenével foglalkoztak.

4. Ruzitska Ignác, a Veszprémvármegyei Nóták szerkesztője.

Ennek a környezetnek a hatása alatt ébredt fel Sebestyénben a Veszprémvármegyei Nóták kiadásának gondolata.

Az éleseszű, mindenre kiterjedő figyelmű Sebestyén gondolkodóba esett a magyar zene akkori állapota felett. A verbunkos-zene ekkor már csaknem félszázados multra tekinthetett vissza. Kezdetei már annyira homályba vesztek, hogy általában a magyarság ősi, nemzeti muzsikáját látták benne. Hozzájárult e tudat kialakulásához a kor lelki beállítottsága, amelynek ideálja: „visszatérés az ősök erkölcséhez", s ábrándos elképzelésük kialakulását „megkönnyíté ... a régi nemzeti mult hiányos ismerete". A nemzeti megújhodás folyamatát „írók és tudósok indították meg, mielőtt a politikusok követni merték volna őket",[12] de szinte valamennyiüket megelőzték a muzsiku-

sok.[13] Így lett a verbunkos-zene a magyarosodás egyik főtényezője. Nem lévén szöveghez kötve, átsíklik a magyarosodás főkerékkötője, a cenzúra s a bécsi titkosrendőrség hálóján, s annak így be kell érnie a nemzeti dalok üldözésével.[14] Könnyűszerrel s ellenállhatatlanul hódítja meg a lelkeket, s végül a XIX. század magyar zenéjének egyedüli és egyetemes kifejezési formájává válik. Mégis, míg a század elején az irodalomnak már megvolt a maga nyilvánossága, a zeneirodalom alig mutathatott fel néhány füzetnyi nyomtatott darabnál egyebet.[15] Pedig 1823-ban a magyar zene korabeli legjelesebb képviselői közül Lavotta és Csermák már nem voltak az élők sorában, Biharinak is kihunyóban volt a csillaga.[16] Műveik s munkájuk eredménye az elkallódásnak, elfeledtetésnek voltak kitéve, ha csak idejében nem történik valami fenntartásuk, megmentésük érdekében.

Sebestyén első gondolata tehát, — s itt elsősorban Csermákot tartotta szem előtt — a nyomatásban meg nem jelent művek megmentése volt, s ebből szinte magától folyt a többi, a magyar zene terjedésének előmozdítása, a szerzők alkotókedvének serkentése, s last, not least a magyar zene megismertetése a külfölddel.

Terve nem volt elszigetelt jelenség, eszméjének megvoltak az előfutárai. A XVIII. század végétől kezdve szórványosan jelentkező nyomtatott magyar szerzemények megjelenése nyomán felvetődik a verbunkos-zene emlékei gyűjteményes kiadásának gondolata is.

Először *Csokonainak* Nagy Gáborhoz 1804. február 17-én írt levelében találkozunk hasonló tervvel.[17]

A levél erre vonatkozó része így szól:
„Édes Barátom! Én, míg tavaszra kelve a Muzsikus Deákok Rektóriára kiszélednének, akarnám tőlök a Lavota és mások muzsikális Compositióikat, a nálok — és egyedül csak nálok található Originálokból lekótázni, Clavirhoz alkalmaztatni, a hegedűről és a hozzájok s reájok csinált verseimmel a Bécsben elkezdett Muzsikai Gyüjteményeimnek több Heftjeiben kiadni".

Csokonai egy év mulva meghalt, terve nem valósulhatott meg. Kilenc év telik el, míg *Balla Károly*, ezúttal már határozottabb formában, újra megpendíti az ötletet, a magyar nemzeti táncról írt s a Tudományos Gyüjteményben megjelent értekezésében.[18]

A magyar nemzeti tánc és zene felkarolására egyesület felállítását javasolja. „Mindenek felett — írja — szükséges volna még ezen Eggyesületnek a magyar muzsikát is pártfogás alá venni, ne hogy a mik már meg vagynak, el vesszenek. E végre minden magyar nótákat, egy ahoz értő muzsikus által kótákra tétetni, és egy csomóba kinyomtattatni, s minél jutalmasabb áron adatni".

Sebestyén ez időben már előfizetője lévén a Tudományos Gyüjteménynek,[19] bizonyára olvasta Balla értekezését, de köze-

lebbi adatok híján nem lehet eldönteni, mennyire befolyásolta az elhatározásában. Mindenesetre feltűnő az egyezés Balla fent idézett szavai és Sebestyénnek a jegyzőkönyvben lévő, alább következő első bejegyzése, majd első tudósításának néhány mondata között. Ha az elgondolás így talán nem is volt az ő eredeti ötlete, elvitathatatlan, hogy a megvalósítás Sebestyén legegyénibb érdeme, mert hiszen ő volt s maradt a Zenetársaság spiritus rectora fennállásának egész ideje alatt.

Céljának megvalósításához igen eredeti módon fogott hozzá. Nem kísérletezett előzetes értesítésekkel, cikkekkel vagy előfizetési felhívásokkal. Tudatában volt annak, hogy egy szokatlan és újszerű dolgot ily módon nem lehet sikerre vinni. Ezért tervét kezdetben nem is vitte a nagy nyilvánosság elé, hanem csak legszűkebb ismeretségi körével közölte. Először legalább egy füzetet akart megjelentetni. Úgy gondolta, ha ez sikerül, a kézzelfogható eredményre támaszkodva már könnyű lesz a vállalkozás további megszervezése s a Zenetársaság megalakítása. Így főgondja volt a megindításhoz szükséges pénzösszeg előteremtése. Terve kedvező fogadtatásra talált, már első lépését siker koronázta.

1823 őszén három tekintélyes személyiség: Rohontzy János, Bezerédj Mihály és Mórocza Dániel 110 forintot ad át Sebestyénnek az első füzet kinyomtatására.[20]

Ezt a fontos eseményt maga Sebestyén így örökíti meg a jegyzőkönyv legelső bekezdésében:

„1823dik Esztendőben Ts Ns Weszprém Vármegyében, azon buzgó hazafiak, kiknek neveik ezen Jegyzőkönyvben elő fordulnak, arra a szerentsés gondolatra jöttek, hogy minden megkapható Magyar Nótákat Fortepiánóra alkalmaztatva ki nyomtattassanak és azokkal a Muzsikában gyönyörködőknek a leg illendőbb áron szolgáljanak. Hogy ezen Nemes Gondolat minél elébb kivántt foganattal koronáztattathasson, minjárt ROHONTZY JÁNOS Királyi Tanátsos Eő Nagysága Ötven — BEZERÉDY MIHÁLY Feő Sz. Biró Úr hasonlóképpen Ötven — MÓROCZA DÁNIEL Fiskális Úr pedig Tiz — és igy öszvesen Száztiz Váltó Forintokat nékem SEBESTYÉN GÁBORNAK (ki ezen dolog vitelét magamra vállaltam) valósággal által is adtak: és többen is szép ajánlásokat tettek.

A Nótáknak rendbe szedése, Fortepiánóra való alkalmaztatása és nyomtatás alá való leirása Ruzitska Ignátz Veszprémi Chorális Muzsikusra bizatott: s néki ezen fáradságáért minden Fogástól Husz Vforintok ajánltattak".

A pénz tehát megvolt, Sebestyén hozzáfoghatott a tervezett kiadványsorozat, a Veszprémvármegyei Nóták megjelentetésének előkészítéséhez.

Kiadásuk történetét az egyes füzetek megjelenésének időbeli sorrendjében, a Veszprémvármegyei Zenetársaság működésével s a mindkettőre vonatkozó egyéb adatokkal párhuzamosan fogjuk tárgyalni.

*

I. fogás. 1823 őszén megtörténtek az előkészületek az első fogás kinyomatásához. Sebestyén Pesten *Prepelitzay Sámuel-*

nél,[21] Ruzitska Bécsben élő *testvérénél*[22] levélben érdeklődött a nyomtatási költségek iránt. Mivel Bécsből kedvezőbb ajánlat érkezett — összköltség 89 frt. 20 xr. — Bécs mellett döntöttek. Ruzitska Sebestyén megbízásából 1823 október 24-én *Márkus*[23] referendárius által elküldte Bécsbe az első fogás kéziratát és a nyomtatásért járó összeget. Kevés idő mulva megérkeztek a nyomtatványok 300 példányban.

Meg kell említenünk, hogy ezen és minden egyes következő fogás címlapján, ajánlás formájában, egy-egy főrangú hölgy neve ékeskedett.

Az ajánlás kissé szokatlan formában történt. Az illető hölgyet, előzetes megkérdezés nélkül, csak a füzet megjelenése után kérték fel levélben melyhez a füzet egy példányát mellékelték, az ajánlás elfogadására. A leveleket Sebestyén írta, mindég más-más szöveggel, fogalmazványukat a jegyzőkönyvbe is beírta. Az ajánlást a hölgyek, néhány kivétellel szintén levélben, meg is köszönték. Sebestyén később mind saját leveleit, mind az arra érkezett válaszokat is nyilvánosságra hozta a Tudományos Gyüjteményben. E levelezésre a füzetek ismertetésénél nem fogunk külön kitérni.

Ez ajánlásokkal Sebestyénnek az volt a célja, hogy a füzetek kelendőségét általuk is fokozza; vagy amint egy helyütt mondja, „hogy a... Szép Nem s a tőlünk távolabb lakó főbb rangu Magyar Dámák meggyőzettessenek a mi egyedül hazafiui buzgóságtól eredt tzélunkról". A szép nem támogatása nélkül valóban nem is remélhette, hogy vállalkozása országos jelentőséget kapjon, hiszen „a magyar szónak, a magyar ruhának és a magyar éneknek főasszonyaink voltak leghívebb terjesztői".[24]

Mindamellett ki kell emelnünk, hogy a füzetek címlapján a hölgyek férjeinek neve ugyanolyan feltűnően, sőt többnyire első helyen állt s csaknem azt a látszatot kelti, mintha a férj neve lett volna a fontosabb.

Mivel nem könyvről, hanem csak kottáról volt szó, úgylátszik illendőbbnek tartották az ajánlást mégis a hölgyekhez intézni, kikhez a kor felfogása szerint, inkább illett a zenével való foglalkozás.

Azt hihetnők, hogy a főrangú hölgyek az ajánlás fejében anyagilag is támogatták a Zenetársaságot. Márkusné[25] kivételével ennek semmi nyomát nem találjuk, sőt voltak, akik az ajánló levélre nem is válaszoltak.[26]

Az első fogás *gróf Nádasdy Tamásné báró Grovestins Jakobinának* lett ajánlva.[27]

Szerzői: 1. Bihari, 2. Lavotta, 3. Csermák, 4. Ruzitska, 5. Lavotta, 6. Csermák.

Később kiderült, hogy az 5. sz. nem Lavottának, hanem *Sárközy Kázmérnak*,[28] Fehér megye h. aljegyzőjének a szerzeménye. 1824. szeptember elején Sebestyén levélben bocsánatot is kér Sárközytől a tévedésért, és ezt később a Tud. Gyüjt.-ben nyilvánosan is helyreigazítja, s felkéri Sárközyt további szerzeményeinek beküldésére.

Az első fogás megjelenése után Sebestyén nagy lendülettel fogott hozzá a terjesztés megszervezéséhez. 1823. december 3-án Pápáról keltezett levelek kíséretében 20—20 példányt küld a szomszédmegyebeli urakhoz azzal a kéréssel, hogy azokat „akár gyűlés, akár más alkalmatossággal eladatni méltóztas-

son". Egyben magyar nóták beküldését is kéri. A küldemények a következő címekre mentek: Tolnába: *Bezerédj István* nótáriusnak, Fehérbe: *Kolosváry Pál* főbírónak, Somogyba: *Bogyai Péter* táblabírónak, Zalába: *Kisfaludy Sándor* táblabírónak, Vasba: *Békássy Imre* szolgabírónak, Sopronba: *Nitzky József* alispánnak, Győrbe: *Bezerédj Ignátz* alispánnak, Komáromba: *Kürty Lajos* főbírónak.[29]

Elsősorban tehát a nemesség pártolására számított. Ez érthető, hiszen „a nemzeti feladat... azon osztály vállaira hárult, mely az adott időpontban egyedül rendelkezett vagyoni jóléttel, anyagi és szellemi függetlenséggel, egységes és egyenletes műveltséggel. És ez az osztály a köznemesi rend".[30] A többi példány Veszprémben Mórotza fiskálisnál és Ruzitskánál, Pápán Sebestyénnél maradt eladás végett. De ezzel még nem érte be Sebestyén. Felismerve a sajtó fontosságát, küld egy-egy példányt *Trattner Jánosnak*,[31] a Tud. Gyüjt. kiadójának és *Kultsár Istvánnak*,[32] a Hazai és Külföldi Tudósítások szerkesztőjének. Erre Kultsár lapjának 48. számában röviden jelenti az első fogás megjelenését, majd két héttel később melléklapja, a Hasznos Mulatságok 51. számának hirdetéseiben közli Sebestyénnek Pápán december 8-áról keltezett hosszabb tudósítását. Ennek egy példánya be van ragasztva a jegyzőkönyv fedelének belső oldalára.

Miller[33] pesti könyvárus — úgylátszik — Kultsár első híradása révén tudomást szerzett a vállalkozásról, december 17-én levélben a kották pesti egyedárusítási jogát kéri. Ajánlatát elfogadják, 10 %-os jutalékban egyeznek meg, s 50 példányt el is küldenek neki.

Sebestyén említett tudósítását a Tud. Gyüjt.[34] is közre adja. Ezekben a tudósításokban fejti ki Sebestyén első ízben a vállalkozás programmját.

A tudósítás — kivonatosan — így szól:

„T. N. Weszprém Vármegyéből egy összveállott Társaság tudtára adja a Nemes Magyar Közönség mindkét nemen lévő Rendeinek hogy minekutána sok szép MAGYAR NÓTÁK, a közre nem bocsáthatás miatt csak kéziratokban, s szinte örök feledékenységben maradni tapasztaltatnának: tehát hogy az eddig kevesektől esmert jeles Darabok többekkel közöltessenek, különösen pedig, hogy ezáltal Compositoraink is buzdittassanak, szándékozik az emlitett társaság a *Bihari, Csermák, Lavotta*, s más Honi Muzsikusok jelesb Darabjaiból, egy ahhoz értő Művész felvigyázása alatt Fortepiánóra alkalmaztatva minél többet közrebotsátani. Csermák több derék Magyar Nótái is itt maradtak, mellyek hogy kiadattassanak valóban megérdemlik. Igen kedves dolgot tselekedne, aki akar a maga jobb szerzeményeit, akar a másokét hozzám megküldené. Aki Gyüjteményünket szép Darabokkal gazdagitja fáradozásait, szives köszönetünkön kivül másképen is iparkodunk meghálálni. Már mi is számos Darabokkal ditsekedhetünk: és ha törekedésünk különösen a Szépnem előtt kedvességet találand, mindezeket; mind a hozzánk küldendőket kiadni szándékozunk. Mindegyik Fogás más más Magyar Dámának lészen ajánlva; és mindegyik Nótának a Szerzője a Nóta elején meg fog neveztetni. Ámbár magában T. N. Veszprém

Vármegyében is szép és a megindithatásra elegendő segedelmet gyüjtheténk; de biztat a remény, hogy ezenkívül is a Nemes Magyar Közönségnek tsinosodottabb része igyekezetünket elősegélleni édes részvéttel fogja. Mi egyébb nyereséget nem kivánunk, hanem hogy a beveendő summából (mely az általunk pontosan vitetendő Jegyző-könyvből ki fog tetszeni) az elkezdett pályát minél tovább folytathatván, az óhajott tzélt elérhessük. Már az első Fogással szolgálhatunk. A metszés szép. A papiros jó. A nyomtatás tsinos. Az ára ezüstben 24 xr. Találhatni Pesten Müller Szép Művészi kereskedőnél a kis Hid-utszában a Kemnitzer háza alatt lévő boltjában: Pápán pedig nálam alább irtnál".

Ezalatt Ruzitska már a második fogás előkészítésén dolgozott. Mivel az első fogás eladásából várható összegekre hamarosan nem lehetett számítani, Sebestyén pedig az első fogás nyilvánvalóan kedvező fogadtatása által is buzdítva, mielőbb ki akarta hozni a másodikat, újabb pénzforrások után nézett. 1824. januárjában a következőktől kapott hozzájárulást a második fogás nyomási költségeihez: *Festetits Ágoston* 50 frt., *Dombai Ignác* szolgabíró 25 frt., *Jezernitzky István* 25 frt., *Ányos Farkas* esküdt 25 frt., *Pruzsinszky Zsigmond* fiskális 10 frt.[35]

Ruzitska rövidesen meg is kapja a Mórotzától, Sebestyén veszprémi ügyvivőjétől, a második fogás kinyomatására szánt összeget. Közben Pápán szépen gyülnek az első fogás eladásából befolyó pénzek, úgyhogy Sebestyén február 11-én Miklós György veszprémi gombkötő által a harmadik fogásra szánt összeget is megküldi Ruzitskának. A vállalkozás sikere most már minden kétségen fölül állt. Lelkesedéssel fogadták. Híre ment mindenfelé. Bogyai Péter Somogyból a pénz mellett elküldi a vásárlók névsorát is azzal, hogy ezek minden később megjelenő fogásra is előfizetnek.

Sebestyén felhívása a zeneszerzők és műkedvelők körében is érdeklődést keltett, s így a pénz mellett zenei anyag is érkezett. Elsőnek *Hudich Ignác* küldte be terjedelmes gyüjteményét.

„*Hudich Ignátz* Ur Miskolcról irja, hogy 20 esztendő alatt összveszedegetett 400 darab Magyar Nótáival szolgál".

Júniusban az ígért nóták meg is érkeznek. Sebestyén július 19-én válaszol, hogy „azok közül a használhatókat annak idejében, ha reájok kerül a sor, használni fogjuk.[36] Addig is néki ezen szives és ditséretes készségéért minden kiadandó Fogásból (első Fogáson kivül, mivel már azok mind elkeltek) egy-egy nyomtatvánnyal szolgálunk". Végül megkérdi, lehetne-e Miskolc táján nyomtatványokat eladogatni?

Sajnos, a gyüjtemény sorsáról és felhasználásáról nincsen tudomásunk.

Ugyanekkor tűnik fel elsőizben *Rózsavölgyi* neve is a Zenetársasággal kapcsolatban.

A jegyzőkönyv ekként emlékezik meg erről:

„Rosenthal Marcus Muzsika Mesternek Pestről, a Szüts Ábrahám[37] Fiskális ur rekomendátiója mellett küldött levele idemellékeltetik reája tett Válasszal eggyütt a 7-dik szám alatt: ebben bizonyos megjutalmazta-

tás feltétele alatt ajánlja maga Compositióit. Mellyre néki válaszoltatott, hogyha hat ollyan Nótákat küld mellyek megérdemlik, hogy egy különös fogásban kiadattassanak, tehát a Nóták szépségéhez képpest, ugyanazon Nyomtatványokból 30, 40, sőt ha igen szépek lennének 50 Példányt is fogna jutalmul kapni".

II. fogás. 1824. március 14-én érkezett meg Bécsből Pápára a második fogás. Ez már 400 példányban készült, *gróf Somogyi Józsefné Brezenheim Karolina hercegnőnek* ajánlva.[38]

Szerzői: 7. Ruzitska, 8. Csermák, 9. Csermák, 10. Bihari, 11. Ruzitska, 12. Sárközy.

Már másnap, március 15-én szétküldték a nyomtatványokat a megyékbe a régi címekre. Ezenkívül *Pajor Simon*, a pápai Benedictinusok directora is átvett példányokat. Megkapja a tiszteletpéldányt Kultsár, kettőt Márkus referendárius, ötöt Ruzitska testvére. Kultsár hamarosan hírül adja lapjában a második fogás megjelenését.[39]

Újabb szerzők is jelentkeznek. Március 24-én *Rothkrepf Gábor* Bécsből ajánl „Rossini után magyarosított és négykézre alkalmazott Nótákat".[40] A válasz szerint a nótákat megtartják, de előbb az eredetieket és régebbieket adják ki, mindamellett további nótákat kérnek. Rothkrepf válaszolt is, de nem tudni, mit? Írt még később 1825. márciusában is, azonban egyetlen darabja sem jelent meg a fogásokban, s később a levelezés meg is szakad. Ennek magyarázata, hogy 1825-tól, élükön a Pannoniával, megjelennek Rothkrepf saját kiadványai. Rothkrepf nemes jellemére vall, hogy bár így versenytársak lettek, mégis minden adódó alkalommal igen melegen emlékezett meg a Veszprémvármegyei Nótákról. Május 5-én *Szekeressy Antal* küldött egy saját szerzeményű darabot, de ez sem jelent meg.

Újabb adományokat is kaptak: április 20-án *Noszlopy Ignác* fiskális 25 frtot, május 7-én *Horváth Imre* fiskális 12 frtot adott.[41]

Most nevezetes dátumhoz érkezünk. 1824. május 12-én a Zenetársaság formaszerint is megalakult. Előző napon, május 11-én megyegyűlés volt. Ezt az alkalmat felhasználva, Sebestyén összehívta azokat a veszprémi s vidéki urakat, akikkel tervét bizonyára már előzőleg is megbeszélte, s megalakította a Zenetársaságot. Egyúttal újabb pénzbeli támogatást szerzett a vállakozás továbbfolytatásához. Előre megszabott tagdíjak ugyan nem voltak, de a tagság mégis bizonyos önkéntes alapítási összeg lefizetésével járt.

A tagok névsorából azt látjuk, hogy azok a birtokos nemesség, megyei tisztviselők, ügyvédek soraiból kerültek ki, — litteratus férfiaknak atyafiságos kapcsolatok révén még szorosabbra fűzött zárt köre — s volt köztük néhány egészen kiváló személyiség is.

A Veszprémben megtartott alakuló ülésen a következők vettek részt:

Rohontzy János, kir. tanácsos, *Bezerédj Mihály* főszolga-

bíró, *Kun József* főszolgabíró, *Vetsey Ferenc* táblabíró, *Kamondy Ferenc* táblabíró, *Csirke János*, *Stojanovits János*, *Boronkay Ferenc*, *Rohontzy Imre*, *Vetsey Károly* szolgabíró, *Mórótza Dániel*, *Horváth Imre*, *Horváth Lázár*, *Pap János*, *Karátson Antal*, *Radó Pál*, *Hollósy László* szolgabíró, *Márkus Antal* aljegyző, *Királyföldy Péter*, *Fromm János*, *Zsoldos Ignác* és *Sebestyén Gábor*.[42]

Felolvasták a jegyzőkönyvet, majd „hogy intézetünkben minden rendetlenség és történhető illetlenség eltávoztathasson,

5. Rohontzy János, a Zenetársaság elnöke.
(Báró Lütgendorf metszete. 1827.)

és hogy semmi ide nem tartozó dolog, beszéd, avagy magaviselet be ne tsuszhasson, hanem minden tisztességesen s a maga módja és rendje szerént mehessen s jó felvigyázat alatt lehessen": tisztikart választottak.

Elnök: Rohontzy János (5. kép); *alelnök:* Bezerédj Mihály; *főjegyző:* Sebestyén Gábor; *aljegyző:* Zsoldos Ignác; *exactor:* Kamondy Ferenc lett. Ekkor még a következők tettek adományokat: *Kun József* 25 frt, *Stojanovits János* 10 frt, *Radó Pál* 10 frt, *Karátson Antal* 10 frt, *Pap János* 5 frt.

Felajánlottak *Vetsey Károly* 24, *Királyföldy Péter* 5, *Fromm*

János 5, *Csirke János* 10 frt-ot. S ez összeget később be is fizették.

Hollósy László 24, *Márkus Antal* 25 frt-ot, *Kamondy Ferenc* később meghatározandó összeget ajánlottak fel, de sohasem fizették be.

Özv. Tallián Ádámné, Nagy Győri Mária[43] 10 akó somlait ajánlott fel, ezt június 3-án Pápára is szállíttatta Vetsey Károly szolgabíró pincéjébe, ahonnan június 19-én a Társaság javára 100 forintért eladták.

„Horváth Lázár Fiskális Úr is kitett egy két forintos Tallért, de azon okból, hogy mostanában a Deretskei Tüz alkalmával tetemesen megkárosittatott, ajánlása el nem fogadtatott: hanem azon két forintos Tallér néki köszönettel visszaadattatván, részént azon tekintetből, hogy kárvallott létére is, kivántt a többi buzgó hazafiakkal Intézetünkön segiteni; részint pedig azért, hogy igen jó Muzsikus, a Muzsikai Társaság Tagjának minden Taxa fizetés nélkül kineveztetett".

Megbízták Papp Gábort pecsétnyomó készíttetésével, de semmi nyoma, hogy valaha is használták volna.

Teendőire vonatkozólag írásbeli szerződést kötöttek Ruzitska Ignáccal; ennek értelmében minden fogásért 20 frt-ot és 20 nyomtatványt fog kapni.

Végül megállapodtak a 4—7. fogások ajánlásai tekintetében.

A társasággá alakulás azonban csak formalitás maradt. Nincs tudomásunk róla, hogy később, kivéve mikor a társaság feloszlását mondták ki, üléseket tartottak volna. A kottakiadás ügyeit Ruzitska közreműködésével mindvégig egyedül Sebestyén intézte. A társaság tagjainak érintkezése, úgylátszik, egyedül barátságos fehérasztal melletti összejövetelekre szorítkozott, mint ezt alább mindjárt látni fogjuk.

Erre az időre esik Rózsavölgyi veszprémi látogatása. Úgylátszik, a levelezés eredményével nem volt megelégedve, és így előadóművészetének hatására építve, személyesen próbált jobb eredményt elérni, ami — ahogy látni fogjuk — sikerült is neki.

Idézzük a jegyzőkönyvet:

„1824-ik Esztendei Május 13-kán Megérkezvén Veszprémbe azon Rosenthal Márkus Compositor... elsőben is előmutatta Sárközy Kazimir Urnak... ugyszintén Nagy Ignátz Urnak és Kotsi Horváth Sámuel Fő Biró Urhoz intézett ajánló Leveleit, s másnap Márkus Antal Urnak Almádi Szőllejében müvészi, szép tálentomát minden jelenlévőknek közös megelégedésével mutatván, akkor mindjárt a jelenlévők tulajdon erszényéből 25 Forintokkal megajándékoztuk őtet; és véle Hat darab eredeti szerzeményei eránt 50 Vforintokban megegyezvén minekutána a következő napokban, azon Nótákat Veszprémben Fortepiánóra alkalmaztatta... a Cassából kifizettem neki az 50 forintokat. Ráadásul meg is ajándékozott bennünket még négy kis friss nótákkal is, mellyek hasonlóképpen az ő saját szerzeményei: de ezek nintsenek Fortepiánóra alkalmaztatva... (a következő mondat későbbi betoldás) Utóbb kapott Rózsavölgyi az 50 forint készpénzhez 50 példányt és igy kapott jutalmul 100 forintot".[44]

Figyelemre méltó, hogy itt találkozunk először Rosenthal

helyett a „Rózsavölgyi" névvel. Szerzeményei a Veszprémvármegyei Nótákban már e néven jelentek meg. De figyelemreméltó s üzleti érzékére jellemző, hogy Rózsavölgyi az egyetlen a fogásokban előforduló élő szerzők közül, aki művei megjelenéséből anyagi hasznot húzott. Nem is szólván arról, hogy a fogásokban megjelent művei mily nagy mértékben járultak hozzá érvényesüléséhez, hiszen eddig úgyszólván ismeretlen volt. Már az élhetetlenebb Ruzitska — a szerkesztésért és fedolgozásért kapott, nem éppen fényes honoráriumtól eltekintve — a fogásokban megjelent s a Rózsavölgyiénél kétségtelenül értékesebb 25 darabjáért egy krajcárt sem kapott. Rózsavölgyi a Zenetársaságnak vele szemben tanúsított nagylelkűségét alighanem annak is köszönhette, hogy Sebestyén Gábor tetszelgett magának az új tehetség felfedezőjének szerepében.

(Folytatjuk.)

*

[1] Dolgozatunk folyamán az eredeti „Veszprémvármegyei Muzsikai Intézet" s „Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből" helyett a fenti elnevezéseket használjuk, mivel a szakirodalomban már így honosodtak meg.

[2] Utalásoktól eltekintve eddig a következő munkák foglalkoztak a Veszprémvármegyei Zenetársasággal és a Veszprémvármegyei Nótákkal:

Ponori Thewrewk Emil: A magyar zene tudományos tárgyalása. 1890. Csak a 15 fogást említi röviden. Szerinte a darabok száma 133. Felsorolja a szerzőket A. J., Árvai, Stirszky és Tsóri kivételével. Viszont Arnold B.-t és Jászói Berczik Imrét, gr. Fáy István muzsikai társaságának tagját említi szerzőkként. Előbbi talán az A. d. B. (Bezerédj Amália) jelzés félremagyarázása, bár Arnold B. nevű szerző ismeretlen a magyar zenetörténetben; utóbbi nyilvánvaló tévedés.

Eötvös Károly: A Veszprémi Zenetársaság. Cikksorozat a Pesti Hírlap 1908-as évfolyamának július 1., 2., 7., 9., 11., 14., 15., 16. és 18-i számaiban. Felületességére és tévedéseire Major Ervin már rámutatott. Felhasználta a Zenetársaság jegyzőkönyvét, a Tud. Gyűjt. néhány cikkét, a fogásokat azonban nem. A zenetársaság több tagját fiatal korában személyesen ismerte, de mivel „nagy irodalmi művét" öreg korában írta meg, már nem kérdezhette ki őket tárgyára vonatkozólag. Pedig zenetörténetírásunknak ezzel tehette volna a legnagyobb szolgálatot. A zenében való teljes tájékozatlansága miatt — tárgyi tévedéseinek felsorolása maga egy tanulmányt tenne ki — munkája tudományos szempontból nem kielégítő, s adatai csak a legnagyobb óvatossággal használhatók.

Kereszty István: A Balaton környéke a zenében. Balatoni Évkönyv, 1921. A közlemény idején a Nemzeti Múzeumban meglévő fogásokat (lásd fent) ismerteti. Felsorolja a hölgyek neveit, kiknek a füzetek ajánlása szól. Felvetett kérdésére, hogy közülük hánynak volt otthona a Balaton vidék, alább megfelelünk. Felsorolja az előtte ismeretes szerzők neveit azzal, hogy Kleinmann, Sárközy, Pap Szász s Taródi adatai ismeretlenek. A jegyzőkönyvet nem használta fel.

Dr. Sziklay János: Veszprém város az irodalomban és művészetben. 1931. Röviden említi a Zenetársaságot és a fogásokat, felsorolja a hölgyek nevét, kiknek az 1—12. fogás ajánlva van. Veszprémi zeneszerzők adatait is közli, hiányosan, lexikális sorrendben. Munkájába néhány tévedés is becsúszott, melyek aztán több helybeli alkalmi közleménybe is átmentek. Ezek a tanulmányunkban közölt adatok alapján helyesbíthetők.

Végül tudományos szakszerűséggel *Major Ervin* használta fel mind a jegyzőkönyvnek, mind a fogásoknak tárgyára vonatkozó részleteit következő munkáiban: Három tévesen Liszt Ferencnek tulajdonított kompozícióról.; Bihari János. 1928.; Kisfaludy Sándor a magyar zenetörténetben. 1929. A jegyzőkönyv címét s néhány részletét közölték Eötvös és Major, a fogásokét az előbbiek, Kereszty és Sziklay. Mindkettő fényképét e helyen először közöljük.

[3] A tárgyalás menetének folytonossága érdekében a helytörténeti adatokat, főkép a személyekre vonatkozókat jegyzetben közöljük. A teljesség kedvéért néhány közismert adatot is felsoroltunk.

[4] *Lavotta Rudolf* előzékenységének köszönhetem, hogy e forrásokat behatóan tanulmányozhattam. Lekötelező szívességéért hálás köszönetet mondok.

[5] Így Eötvös K., aki, úgylátszik, nem ismerte a füzeteket, népdaloknak tartja a darabokat. Fantasztikus fejtegetéseiben P. Horváth Ádám mellett Sebestyén Gábort teszi meg első népdalgyüjtőnknek. Tévedését mások is követték.

[6] Major szerint a névtelen darabok az azokat megelőző lassú darabok frissei. Mivel ezt a kérdést nem tartjuk végleg eldöntöttnek, azokat a darabokat, melyek a fogásokban a szerző nevének megjelölése nélkül jelentek meg, a következőkben is névtelen-nek jelöljük. Az A. I. jelzésü darab állítólag szintén Árvai Jancsi szerzeménye.

[7] A lexikonoknak az az egybehangzó állítása, hogy Sebestyén 1820-ban Veszprémben telepedett le, téves. A jegyzőkönyvből minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a Nóták kiadásának egész ideje alatt Pápán lakott. Életrajzi adataihoz kiegészítésül: 23 évig állt a vármegye szolgálatában: 1827-től rendes alügyész, 1837-től főügyész. Két országgyülésen: 1834 és 1847-ben a megye követe. 1850-ben a soproni főtörvényszék ülnöke lett, 1862-ben nyugalomba vonult. Meghalt 1864-ben Budapesten. Felesége Szőke Judit volt.

Költeményei: a Szépliteraturai Ajándékban, a Tud. Gyüjt. melléklapjában (1821—22), a Zsebkönyvben (1821—22), Eredeti víg és érzékeny játékai (1822). Cikkei a Tud. Gyüjt.-ben: Péter Magyar Király származása s rokonsága felől 1820. II. 40; — A római számokról. 1820. VI. 76; — A Magyaroknak Vezeték Neveikről. 1820. XII. 87; — A magyar Nyelvnek a mértékes Versekre minden más nyelvek felett való alkalmas volta. 1822. V. 50; — Könyvvizsgálat: Juranits György matematikai értekezésének bírálata. 1822. IX. 97; — Jelességek: Kisfaludy Sándor költeményeinek olasz fordításáról. 1823. IX. 121.

[8] Kemény Ferenc (1763—1832) a XIX. század elején a veszprémi székesegyház karnagya. Életéről hiányoznak a közelebbi adatok. Fennmaradt müveiből ítélve tehetséges, képzett zeneszerző.

[9] Lásd erre nézve A veszprémi Harmónia c. dolgozatomat. Dunántúli Szemle VII. évf. 1—2. sz. 77—84. l. és különnyomat: Veszprémvármegyei Füzetek: 2. sz.

[10] Lásd Major: Bihari 4. l.

[11] Műsorok a veszprémi székesegyház kórusán. — „Egy nemzeti nóta, variációkkal hegedűre, újonnan szerkesztette és játssza Ruzitska Ur. Variációk a magyar Csákányra, az egész zenekar kíséretével, szerkesztette és játssza az itten tartózkodó Hangművész Heberle Antal úr, ez Instrumentum feltalálója". A csákány — a Blockflöte magyar változata — Széchenyinek is kedvenc hangszere volt. Br. Fiáth Ferenc veszprémi főispán is előszeretettel játszott rajta. Kitűnő csákánykészítő hírében állt a veszprémi származású Koch István hangszerkészítő.

[12] Szembeszökő a párhuzam, ahogy a Bartók és Kodály által kezdeményezett új magyar zene fellépése a XX. század neonacionalizmusát megelőzte.

[13] Szekfű: Három nemzedék és ami utána következik. 59. és 492. l.

[14] Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről. II. 483. l.

[15] 1786—1823 között: Bengraff, Tost, Kossovits, Csermák, Hummel, Strádl, Lavotta, Mohaupt zongora füzetei és néhány kamarazene-mű (Bihari).

A magyar darabok csekély számát az irodalmi termékekkel szemben mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy Balla és Sebestyén az *összes* magyar darab kinyomatásáról beszél, míg ugyanakkor csak a Tud. Gyüjt. 700—800 előfizetőt tud felmutatni. Előfizetői sorában különben a Zenetársaság tagjainak nagy részét is megtalálhatjuk.

[16] Lavotta megh: 1820. Csermák megh: 1822. Bihari 1824-ben karját törte, megh: 1827.

[17] Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Harsányi—Gulyás kiadás II. köt. 2. fele 780. l.

[18] Balla Károly (1792—1873) Pestvármegye várkapitánya. Akadémiai levelező tag. A Magyar Nemzeti Tánczról. Tud. Gyüjt. 1823: VII. 85.

[19] Előfizetők névsora 1820: Sebestyén Gábor. Veszprém vármegye honor. fiskálisa.

[20] Felső-pulyai *Rohontzy János* (1775—1842), később a Zenetársaság elnöke, a megye kimagasló alakja. 1809-ben, a francia invázió idején mint assessor s Veszprém vármegye kiküldött bizottságának tagja, Pápán értékes szolgálatokat tett megyéjének. Bátor és határozott fellépésével tekintélyt szerzett magának a francia tisztek előtt és sikerült számos polgár életét és vagyonát megmentenie. Megakadályozta, hogy a francia katonaság fegyvert használjon a város lakosságával szemben, viszont emberséges bánásmódot biztosított a kórházban fekvő francia sebesültek számára (Zsoldos János: A Frantziák Pápán... Tud. Gyüjt.: 1817. XI. 47.). Később kir. tanácsos, majd alispánja s 1831-ben és 1836-ban diétai követe a megyének. József nádor bizalmát bírta.

Br. Fiáth Ferenc visszaemlékezései (Életem és élményeim) szerint főlényes, leereszkedő, nagyúri modorú; ha kellett, előzékeny, megnyerő; de ellentmondást még a legnyájasabb formában sem tűrő egyéniség volt, ki tekintélyénél s hatalmánál fogva kezében tartotta az egész vármegyét. A tisztviselői kar tőle függött, akarata nélkül semmi sem történhetett; titkosrendőrsége révén mindenről értesült. Barátait dédelgette, elleneit üldözte, illő s nem illő módon. Egy elégia-kötete — Elfelejthetetlen hitvesének... Nagy Erzsébetnek halálára... — 1812-ben jelent meg Veszprémben. A városon kívül lakott. Az egykori Rohontzy-, később Esterházy-kúria átépítve ma a Vass József szeretetház. Veszprémben a temetőhegyen tér örökiti meg a nevét.

Bezerédj Mihály főszolgabíró, később a Zenetársaság alelnöke, az alább említendő Bezerédj Ignác (l. 29. sz. jegyzet) győri alispán feleségének, Bezerédj Annának fivére. Br. Fiáth szerint a megye függetlenebb elemeivel együtt a Rohontzy ellenes párthoz tartozott. A Bezerédj-nemzetség, mint még látni fogjuk, fontos szerepet vitt mind Veszprém zenei életében, mind a Zenetársaság történetében.

Sebestyén nagy diplomáciai ügyességére vall, hogy e két tekintélyes politikai ellenlábast mindjárt kezdetben meg tudta nyerni mind az ügy támogatására, mind később a Zenetársaság vezető tisztségeinek vállalására. Ezzel eleve biztosította vállalkozásának pártonfelüliségét.

Mórotza Dániel fiskális, uradalmi ügyész, táblabíró (1792—1864). Írt gazdasági és történelmi tárgyú cikkeket. A veszprémi gazdasági egyesület elnöke volt.

Sebestyén, bár vagyonosnak volt mondható, maga nem adott penzt a Zenetársaság céljaira. Legapróbb kiadásait is az utolsó krajcárig felszámította. Mikor a szükség úgy hozta magával (l. a XV. fogásnál), a sajátjából előlegezte a költségeket, de vissza vette, amint volt rá fedezet. Igaz viszont, hogy ezzel szemben a munka oroszlánrészét ő végezte.

[21] *Prepelitzay Sámuel* ügyvéd, színészetpártoló, a Tud. Gyüjt. egyik társszerkesztője.

[22] Egyetlen nyom Ruzitskának Bécsben élő testvéréről. Nevét nem ismerjük. Szintén muzsikus lehetett, mert Bécsben mindvégig ő felügyelt a nyomtatásra, s végezte a korrektúrát, s ezért minden fogásból kapott példányokat.

[23] *Eőri Márkus Ignác* veszprémi birtokos, a bécsi udvari magyar kancellária referendáriusa, mindvégig összeköttetésben állt a Zenetársasággal. Minden fogásból kapott tiszteletpéldányt. Ő volt a Zenetársaság bécsi pártfogója, s valószínüleg ő járt közben a cenzúránál is, hogy a fogások akadály nélkül megjelenhettek. Lásd még a 78. sz. jegyzetet!

[24] Takáts: i. m. II. kt. 482. l.

[25] L. a 77. sz. jegyzetet!

[26] A fogások ajánlásánál a veszprémi kapcsolaton volt a fősúly. E szerint a hölgyek, illetve férjeik közül Veszprémben lakott 1, veszprémmegyei birtokos 6, veszprémmegyei származású 1, veszpérmmegyei család távolabbi rokonsága 2, szomszéd fehérmegyei birtokos 2, a nemzeti ügy országos hírű előharcosa 2, ismeretlen kapcsolatú 1.

[27] A füzetet *br. Grovestins Jakobinának* a címlap tanúsága szerint „mint a nemzeti nóták Kedvellőjének" ajánlották. Férje: *gr. Nádasdy Tamás* (sz. 1792.) cs. kir. kamarás, Komárom vármegye örökös főispánja, veszprémmegyei, lepsényi birtokos, gr. Nádasdy Tamás altábornagy fia.

[28] Nem tévesztendő össze Sárközi Ferenc cigányprímással.

[29] Ezek az urak mind rokoni, baráti vagy politikai kapcsolatban voltak a veszprémiekkel. A Nóták ügyéről valószínűleg már előzetes baráti megbeszélések révén tájékozva voltak.

Bezerédj István (1795—1856.) a reformországgyűlések kiváló ellenzéki szónoka; 1815—16-ban Veszprémben későbbi apósánál, Bezerédj György veszprémvármegyei főjegyzőnél volt ügyvédi gyakorlaton; 1817-ben Márkus referendárius mellett jegyző a kir. itélőtáblán. Veszprémi kapcsolatai tehát még erre az időre nyúlnak vissza. Menyasszonya, Bezerédj Amália révén — kiről később szólunk — ez időben ismerkedett meg Ruzitskával is.

Kolosváry Pál fehérmegyei főszolgabíró. Családjának Veszprémmegyében is kiterjedt rokonsága élt.

Bogyai Péter somogymegyei táblabíró; a veszprémi Rosos- és Ányos-családokkal tartott rokonságot.

Kisfaludy Sándor a költő, zalamegyei táblabíró, rokoni kapcsolatai révén gyakran időzött a veszprémi Bezerédj-kúriában. A fentemlített Bezerédj György főjegyző felesége, Szegedy Antonia, a költő feleségének, Szegedy Rózának, volt testvérhuga. Öccse, Kisfaludy Bódog pedig Márkus referendárius leányának, Márkus Teréziának volt a férje. Mind Kisfaludy — kinek három magyar szerzeménye maradt fenn (l. Major idézett cikkét) — mind felesége lelkes művelői voltak a magyar zenének.

Békássy Imre vasmegyei szolgabíró, 1844-ben Vas megye diétai követe.

Nitzky József soproni alispán, 1825-ben, 1830-ban és 1836-ban Sopron megye diétai követe. Eötvös szerint veszprémmegyei birtokos.

Mikor 1825-ben a követség miatt távozott Sopronból, *Rohontzy Ignác* aljegyző, Rohontzy János fia, vállalta a fogások terjesztését.

Bezerédj Ignác Győr vármegye első alispánja, udvari tanácsos, 1826-ban Győr megye diétai követe; mint már említettük, Bezerédj Mihály fő-

szolgabírónak sógora, a tolnamegyei Bezerédj Istvánnak unokatestvére volt. Mint a Bezerédj nemzetségnek majd minden tagja, ő is lelkes zenekedvelő volt. Br. Fiáth szerint három leánya közül Mari igen jól zongorázott, Tóni és Krisztina szépen énekeltek. 1833-ban a bőjtben hetenkint háromszor zeneestélyt rendeztek, sőt műkedvelő színielőadásokat is tartottak.

Kürthy Lajos (sz. 1784) Komárom megye főszolgabírája, 1828-tól másodalispánja.

[30] Szekfü: i. m. 67. l.

[31] *ifj. Trattner János Tamás* (1789—1824) a magyar írók bőkezű pártfogója, a híres nyomdász és könyvkereskedő fia.

[32] *Kultsár István* (1760—1828) gimnáziumi tanár, lapszerkesztő, a magyar színészet lelkes pártfogója. Házában sok kitűnő író fordult meg. Kiadta Csermák hat darabját. Maga is szerzett egy magyar táncot. A Hazai és Külföldi Tudósítások melléklapja, a Hasznos Mulatságok megjelent 1817—1842.

[33] Sebestyén következetesen Müllernek írja a jegyzőkönyvben; Eötvös felületességből utána írja.

[34] 1823: XII. 125.

[35] *Festetits Ágoston* (sz. 1805), Festetits Kristóf fia, a megye leggazdagabb birtokos főurainak egyike, dégi birtokos. Testvéreivel 1857-ben birodalmi grófi rangot kapott, amely 1874-ben Magyarországra is ki lett terjesztve. Br. Fiáth szerint egyébként megyei ügyekkel nem sokat törődött.

Dombay Ignác szolgabíró, felesége Bezerédj Antónia, Bezerédj Ignác győri alispán leánya (l. a 29. sz. jegyzetet).

Jezerniczky István szintén a kiterjedt Bezerédj-rokonsághoz tartozott; már 1803-ban esküdt volt.

Faiszi Ányos Farkas esküdt, majd szolgabíró, 1840-ben főszolgabíró, nagy-esztergári birtokos, Bezerédj-rokon. Felesége szentkirályszabadjai Rosos Mária. A XIX. század elején a család számos tagja viselt hivatalt Veszprém megyében. Ányos Farkas nagyatyja: Ignác, és Ányos Pál költő atyja: Ferenc, testvérek voltak.

Pruzsinszky Zsigmond (sz. 1791) komáromi fiskális, a cs. kir. bábolnai ménesintézet ügyésze.

[36] Eötvös félreértve a címet, ezt is megteszi népdalgyüjteménynek, s P. Horváth Ádám gyüjteményével állítja párhuzamba a nélkül, hogy egyiket is ismerte volna. Levont következtetései természetesen tévesek.

[37] *Szüts Ábrahám* birtokos Gombán, Fáy András bizalmas barátja. Zenekedvelő, dalszerző.

[38] *Regéczi herceg Brezenheim Mária Crescentia Karolina* (sz. 1799) csillagkeresztes hölgy, Károly Ágoston herceg leánya. Férje *medgyesi gróf Somogyi József* (sz. 1790) cs. kir. kamarás, Veszprém megyében Pápa-Kovácsin lakott. Szép empire kastélya ma is áll. Atyja gr. Somogyi János (megh. 1809), 1787-ben Veszprém megye alispánja, kapta a grófi címet.

[39] Hasznos Mulatságok: 1824, 191. l.

[40] *Mátray (Rothkrepf) Gábor* (1797—1875) a magyar zenetörténetírás úttörője. 1816—30-ig Bécsben magyar főúri családoknál volt nevelő. Azután visszatért Pestre. 1833-ban megalapította a Regélő és Honművész c. folyóiratot. Ugyanez évben akadémiai levelező tag. 1840-től a Nemzeti Zenede igazgatója. 1837-ben változtatta nevét Mátrayra; előzőleg a Verbegyi nevet is használta.

Nehogy az olvasónak kétsége támadjon beküldött munkája Sebestyén feljegyzése alapján idézett, ma kétségtelenül furcsán ható címének helyessége iránt, megemlítjük, hogy az később önállóan meg is jelent nyomtatásban ily címmel: „Eredeti magyar nóták Rossini Sevillai borbély és Tolvaj szarka operáiból vett motivumok után. Szerkesztette: Rothkrepf Gábor".

[41] *Noszlopy Ignác* (1797—1878) bíró, udvari tanácsos, a Szt. István-rend lovagja, 1832—36-ban követ. 1849 után *Zsoldos Ignáccal* (l. a 42. sz. jegyzetet) a bécsi legfőbb törvényszék egyik bírája. Itt a magyar jogelvek megmentésén s fenntartásán fáradozott. Fia, Tamás, 1861-ben Veszprém vármegye főügyésze.

Horváth Imre fiskális, a vanyolai uradalom ügyésze; 1809-ben Pápán tuhabiztos.

[42] Rohontzy, Bezerédj és Mórotzára vonatkozólag l. a 20. sz., Horváth Imrére vonatkozólag a 41. sz. jegyzetet.

Kun József főszolgabíró, veszprémvármegyei családból; 1848-ban második alispán. Br. Fiáth szerint Bezerédj Mihállyal s a Késmárkiakkal a függetlenebb elemekhez tartozott.

Vetsey Ferenc táblabíró; 1809-ben Pápán a megye deputációjának nótáriusa s a második alispán segéde.

Kamondy Ferenc táblabíró, ügyész; 1809-ben Pápán a vármegyei deputáció exactora.

Csirke János gr. Zichy Imre és több nemes család fiskálisa. 1822-től Veszprém város jegyzője, és 1824-től Superintendentiális assessor.

Stojanovits János táblabíró. Br. Fiáth 1837-ben résztvett zeneestélyein.

Boronkay Ferenc főszolgabíró.

Rohontzy Imre 1822-től megyei második alügyész.

Vetsey Károly szolgabíró; 1827-től főszolgabíró.

Horváth Lázár fiskális; 1809-ben Pápán nótárius.

Pap János uradalmi ügyész.

Karátson Antal már 1784-ben szolgabíró.

Radó Pál 1831-től táblabíró.

Hollósy László szolgabíró.

Márkus Antal aljegyző, később főjegyző; Márkus referendárius fia. (1796—1829.)

Királyföldy Péter 1831-től táblabíró.

Fromm János fiskális. A sírkő szerint 1795—1887.

Zsoldos Ignác (1803—1885) főszolgabíró. 1826-ban aljegyző, majd főjegyző. 1843-ban diétai követ. 1849—1878-ig Bécsben vállalt hivatalt (l. a 41. sz. jegyzetet). A Szolgabírói Hivatal c. műve 200 arany akadémiai jutalomban részesült. 1837-ben akadémiai levelező, 1838-ban rendes tag. Zsoldos Jánosnak (1767—1837), a vármegye első rendes physicusának, majd főorvosának és Eőri Teréziának a fia. Zsoldos János írta „A Frantziák Pápán..." c. többször idézett tudósítást. Hátrahagyott könyvtára a Veszprémvármegyei Múzeumban.

[43] Nem tévesztendő össze a jótékonyságról nevezetes Tallián Páléval.

[44] Itt meg kell említenünk, hogy Rózsavölgyi nem Veszprémben született, mint azt Sziklay nyomán Veszprémben gyakran hallani lehet, hanem Balassagyarmaton. Így látogatását nem lehet érzelmi okokkal összefüggésbe hozni. Egyébként már 1817-ben is járt Veszprémben. *Sárközi Kázmér* (1799—1876) Fehér megye h. aljegyzője, működedvelő hegedűművész és zeneszerző. Két darabja a fogásokban jelent meg, egyik mint említettük tévesen Lavotta neve alatt. *Nagy Ignác*-ról nem találtunk adatokat, nem azonos az íróval. Br. Fiáth említ egy Nagy Ignácot. Ennek „leánya b. Horváth Octávia gyönyörű zongorajátékával megnyert mindenkit". *Kotsi Horváth Sámuel* († 1856) főszolgabíró, később másodalispán. Sírja az alsóvárosi temetőben ma is fennáll.

Csákánydoroszló halfaunája.

CSABA JÓZSEF

Ha a Vas megye nyugati szélén elterülő Csákánydoroszló felszínét vizsgáljuk, feltűnik, hogy mintegy 3—4 km széles medence húzódik rajta keresztül. Ez, a hegyháti dombok és az erdő közötti mély homorulat, a község egész területét betölti s valamikor az ősidőkben hatalmas víztömeget zárt magába. Hosszú évezredek multán a nagy víz jó része eltünt, s a magasabban fekvő helyeken kb. 8.000 évvel ezelőtt megjelentek az első telepesek, akiknek kezdetleges kőszerszámai mostanában kerültek elő a falu belterületének közelében. Az itt talált bronzbalta még azt is bizonyítja, hogy később, Kr. e. 3.000 év körül, sőt más leletek szerint az ezt követő korokban is úgyszólván állandóan lakott hely a község mai területe. Feltesszük a kérdést: mi az oka annak, hogy már az ősember felkereste e vidéket? Határozottan állíthatjuk, hogy a folyó- és vadvizek bősége vonzotta ide. Ezen a lápos-mocsaras területen ezrével tanyázott a különböző vízi szárnyas, amelyeknek tojásaihoz, fiókáihoz, továbbá a kagylókhoz, vízi csigákhoz és nem utolsó sorban a halakhoz oly könnyen juthatott az akkori ember, és zavartalanul élhette itt az ő primitív pákász-életét.

A mocsarak, holtágak évről-évre fogynak, de így is még mindig sok oly vize van a községnek, amelyben halak élnek. Ilyenek:

Rába. Nyolc km hosszú utat tesz meg a község határában. Nagyon mély, sok helyen 7 méter.

Vörös patak. Csurgókkal váltakozik. Átlagosan 2 m mély, de helyenként eléri a 4 métert. A falun is áthalad s annak északkeleti végén ömlik a Rábába. Felső részén náddal, középső és alsó folyásánál pedig sással és fűzfabokrokkal szegélyezett.

Csik patak. Mintegy másfél km hosszan vonul Csákánydoroszló északi szélén, ahol egyben országhatárt is képez. A víz mélysége $^1/_2$—3 m között váltakozik.

Hásika tó. A régi Rábameder maradványa. Kb. 300 m hosszú és helyenként 10—30 m széles. Mélysége 1—5 méter. Két vége sásos. Sok benne a sárga tavirózsa. Nagyobb áradás idején összeköttetésbe kerül a Rábával és a Vörös patakkal.

Pókosi tó. Mindössze néhány négyzetméter, kevés vízi növénnyel.

Bükksi tó. A Csík-patak holtága, annak közvetlen közelében, bükkös erdő alatt. Hossza 25, legnagyobb szélessége 6, mélysége 1—1 $^1/_2$ méter.

Alsó és felső balogáttya. A Vörös-patak holtágának maradványai, teles-tele tavi- és tündérrózsával. Átlagosan 2—3 méter mélyek.

Nagyárok. Kb. 2 km hosszú, de egész keskeny holtág, melynek átlagos mélysége 1 $^1/_2$ méter. Sok benne a szép fehér tündérrózsa.

Berekalli tó. Az előbbinek folytatása. Alig 10 m átmérőjű és 2 m mély tavacska, kevés vízi növénnyel.

Felső és alsó hótrába. Holtágak a Rába alsó szakaszánál. Alig két méter mélyek. Hosszuk 20, szélességük 5 m. Áradáskor összefolynak.

Sárgástó. Régi téglásgödör. Hat évvel ezelőtt lecsapolták, de újabban ismét megtellett vízzel. Mérete 20×50 m, mélysége 1 $^1/_2$ m.

Gyöppi víz. Régi Rábameder maradványa, mely kb. 50 m hosszú. Mélysége 2—3 m. Egyik oldalán nádas, a másikon sárga tavirózsa szegélyezi.

Gödör. Nagyobb, kibányászott kavicsgödör, tele sással, zsombékkal és más vízi növényekkel. Száraz esztendőkben majdnem teljesen kiszárad. Egyébként mintegy 2 kat. holdat fed benne a víz, mely alig $^1/_2$—1 méter mély.

Az összes vizek a Rába vízrendszeréhez tartoznak. Előforduló halfajok:

1. **Törpe ingola.** *Lampetra Planeri BL.* Két példányt gyüjtöttem a Rábából. Az elsőt mintegy nyolc évvel ezelőtt. Ez alig 2 cm hosszú volt. A másik az 1937. évben áradás után maradt vissza a magas part egy kis mélyedésében, amelyből a víz elszivárgott, s itt a még teljesen ki nem száradt nedves iszapban húzta meg magát. Hossza: 127 mm. Miután mindkettő még teljesen ki nem fejlődött lárva volt, nem lehetett pontosan megállapítani, hogy a *L. fluviatilis-*, vagy pedig a *L. Planeri-*hoz tartoztak-e. Tekintettel arra, hogy az utóbbi hazánkban elég gyakori és csak rejtett életmódja miatt kerül ritkán szem elé, feltehető, hogy nem folyami, hanem törpe ingolák voltak. Helybeli halászok nem ismerik.

2. **Tarka menyhal.** — *Lota lota L.* Elég ritka. A Csikpatakból mindössze egy példányt ismerek, melyet 4—5 évvel ezelőtt sekély vízálláskor a malom közelében vesszőkosárral emeltek ki a gyerekek. A hal 6 kilót nyomott. Ennél nagyobb nem került elő a község vizeiből. A Vörös-patakban az 1916. évben kézzel fogtam egy ujjnyi hosszú menyhalat, 1938-ban pedig egy 60 dkg súlyú példány került itt horogra. A Rábában már gyakoribb. Miután december, január és február hónapokban ívik, télen legalább egy-egy hálóba akad évente. Ezek jobbára $^1/_2$—$^3/_4$ kilósak. Legjobb eredményt az 1938. évben érte el az egyik halász, amikor emelőhálóval tíz menyhalat vett ki a Rábából.

3. **Sebes pisztráng.** — *Salmo fario L.* Nagyon ritka. Mindössze három példány ismeretes a Rábából, melyeket az 1926. évi nagy áradás után emelőhálóval fogtak.

4. **Csuka.** — *Esox lucius L.* (Csuka[1]). Közönséges. A legnagyobb példányt az 1928. évben a Rábából fogták éjjeli horoggal. Tizenkét kilót nyomott. A Vörös-patakban a 2—5 kilós csukák nem ritkák. A posványos Sárgástó kivételével az összes

[1] A latin név után zárójelben az itteni népies neveket adjuk.

álló- és folyóvizekben megtalálható. A nép a szerint, hogy mikor ívik: Gergő-, Mátyás- és Józsefcsukát különböztet meg és mindegyiket külön-külön fajtának tartja.

5. **Ponty.** — *Cyprinus carpio L.* (Ponty). Nem ritka, számuk azonban mintha fogyna. A legnagyobb pontyot a Hásika tóban fogták több mint tíz évvel ezelőtt. Ennek súlya állítólag 11.70 kg volt. A Vörös-patakban 1930. év folyamán hálóba került egy 9.60 kg-os példány. Ugyanezen esztendőben a Rábából 8 kilósat is fogtak. 4—6 kg-os ponty az említett két utóbbi vízből úgyszólván évenként kerül horogra vagy hálóba. Valamikor a Csík-patakban feltűnően sok volt. Annak idején a németújvári halastóból áradás alkalmával szöktek ezek meg. Előfordul még a Berekalli tóban és a Gödörben is. A rendes törzsalak mellett megtalálható — sőt amazénál nagyobb számban — a **tükör ponty** *is (Cyprinus rex cyprinorum).*

1. Rábarészlet Csákánydoroszló határában. (Csaba J. felv.)

6. **Kárász.** — *Carassius carassius L.* (Kárász). Az összes vizekben előfordul. Legnagyobb számban a Sárgástóban élt, annak lecsapolása előtt. Ebben a posványos mocsárban, — melyben más hal nem marad meg — leginkább megtalálta az életfenntartáshoz szükséges táplálékot. Sok van belőle még a többi állóvizekben is, míg a patakokban és Rábában csak elvétve található. A legnagyobb példány 87 dkg-os volt, amelyet 1937. VIII. 1-én fogtak a Hásika tóból. Leginkább emelőhálóval halásszák, s az így hálóba kerülő példányok az $^1/_4$ kilót nem igen érik el.

7. **Nyálkás compó.** — *Tinca vulgaris CUV.* (Cigánhal). Sárgástó kivételével a község összes vizeiben megtalálható, de mégis leginkább az állóvizeket kedveli. Így különösen a Berekalli tóban, Nagyárokban, Gödörben és a Gyöppi tóban található nagyobb számban. Az utóbbiból varsával fogtak 5 kilós példányt is. Ez volt a legnagyobb. A $^1/_2$ kilónál nagyobbak általában ritkán kerülnek hálóba vagy horogra.

8. **Rózsás márna.** — *Barbus barbus L.* (Marina). Igazi otthona a Rába, ahol egészen közönséges. Tizenhárom évvel ezelőtt innen fogták ki az eddig ismert legnagyobb példányt, amely 6 kilót nyomott. Előfordul még a Vörös- és Csík-patakokban is, ámbár nem oly nagy számban. Az utóbbi két vízből 1—2—3 kilós példányok kerülnek néha hálóba.

9. **Fenékjáró küllő.**— *Gobio fluviatilis CUV.* (Vágu, p . . . a vágu, grundli). Csak folyóvizeinkben él. Nagyon közönséges. A Rábában aránylag nem oly gyakori, mint a Vörös- és Csík-patakban. A kárász és sügér mellett halászaink kedvelt csalihala.

10. **Szivárványos ökle.** — *Rhodeus amarus BL.* Ezt a színezetre, de életmódra is oly érdekes halfajt megtaláljuk a

2. Halfogás bokorhálóval. (Csaba J. felv.)

Vörös- és Csík-patakokban. Utóbbi vízében a leggyakoribb apróhal, amely ezerszám él benne. Négy-öt cm-nél hosszabbra nem nő. Köztudomású, hogy a szivárványos ökle csak ott tud szaporodni, ahol kagyló *(Unio)* is él, amelynek lélegzőnyílásába — hosszú tojáscsöve segítségével) — rakja petéit. Az ikra kikeléséhez ugyanis sok oxigénre van szükség, amit a kagyló kopoltyúin állandóan átáramló víz megad. Tekintettel arra, hogy a dajkaszerepet vivő kagylók Csákánydoroszló összes vizeiben megvannak, feltehető, — bár kimutatva nincs — hogy az itteni állóvizekben, sőt a Rábában is előfordul.

11. **Dévér keszeg.** — *Abramis brama L.* (Dévér, Lepinhal, Lapóta). A ritkábban kézrekerülő halak közé tartozik. Húzó- és emelőhálóval fogják. A Rábából: 3 (kb. 1930-ban), 1 $^{1}/_{2}$, 1, $^{1}/^{2}$ kilósat, a Vörös-patakból: 1938-ban 4 kilósat fogtak. Általában a $^{1}/_{2}$ kilósak már nagy példánynak számítanak. A község többi vizeiből nem ismerem.

12. **Ezüstös balin.** — *Blicca björkna L.* (Lapóta, Lepinhal, Ezüst ponty, Fejjérdévér). Ugyancsak a Rábából és a Vörös-

patakból ismeretes. Háromnegyed kilósnál nagyobbról nem tudok.

13. **Szélhajtó küsz.** — *Alburnus lucidus HECK.* (Fejjérhal, Fiszfahal). A Rába, Csík- és Vörös-patak legközönségesebb hala.

14. **Sujtásos küsz.** — *Alburnus bipunctatus L.* Csak a Rábából ismerem ezt a sebes vízfolyást kedvelő, eleven, fürge halat. Az 1939. év nyarán két ízben több példányt fogtam gilisztával felcsalizott horoggal. Előzőleg sose tünt fel. Ez a legelső adat itteni előfordulását illetőleg.

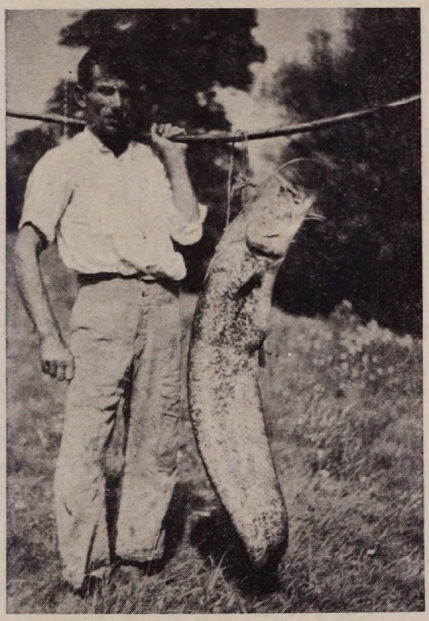

3. A Rábából fogott 17 kilós harcsa. (Csaba J. felv.)

15. **Ragadozó őn.** — *Aspius rapax AG.* Halászaink nem ismerik, nyilván a *Squalius cephalus*-szal tévesztik össze. Ámbár régi hala lehet Csákánydoroszló vizeinek, mégis az első bizonyító példányt csak kb. 6 évvel ezelőtt sikerült kifognom a Csík-patakból. Később az 1938. évben két őn került ki a Rábából ($1\,^1/_2$ és $^1/_4$ kilós); majd 1939. nyarán Jombart Emil százados a Vörös-patakból fogott egy kisebbet.

16. **Pirosszemű kele.** — *Scardinius erythropthalmus L.* (Lapóta, Pirosfarku hal). Sárgástó kivételével az összes itteni vizekben megtalálható, mégis leginkább állóvizeink lakója. Nem nő nagyra; a 20—30 dkg-os már „szép" példánynak számít.

17. **Veresszárnyú koncér.** — *Leuciscus rutilus L.* (Pirosfarkú hal, Lapóta). Ugyanazon vizekben él, mint az előbbi faj, amelynél jobban szereti a folyóvizet. Súlya kisebb amazénál.

Nagyon sok van belőle a Vörös- és Csík-patakban. A nép nem különbözteti meg a két fajt, ezért népies nevük is egyezik.

18. **Fejes domolykó.** — *Squalius cephalus HECK.* (Fejjérhal, Naffejü fejjérhal, Balin). Közönséges. Előfordul a Hásika tóban, a Rábában, de talán még inkább kedveli a Csík- és Vörös-patakokat, melyekből kishallal vagy békával felcsalizott éjjeli horoggal fogták a szebb példányokat. Az 1—2 kilósak nem ritkák, sőt 3—4 kilós domolykó is előfordul.

19. **Vésettajkú paduc.** — *Chondrostoma nasus L.* (Paduc). Igazi otthona a Rába, ahonnan ívni felvonul a Vörös-patak csurgóira. Népi megfigyelés szerint a „kökinfa virágzásakor ereszt". Ilyenkor előkerülnek a kamrákból az egyébként nem igen használt emelőhálók, s a patak sekélyebb részein az orvhalászok hosszú sora szűri a vizet . Az ívás csak 3—4 napig tart. Éjjel halásznak rá. Van olyan eset, hogy egyik-másik halász estétől reggelig 2—300 paducot fog ki. Fél kilónál nagyobbra ritkán nő. Ivás után visszavonulnak a Rábába. A Csík-patakban is közönséges, de az állóvizekben nem marad meg.

20. **Réti csík.** — *Cobitis fossilis L.* (Csíkhal). Miután az iszapos, állóvizet kedveli, így a Sárgástó kivételével a község összes holtágaiban előfordul, ámbár nem nagy számban. A Vörös-patakban nagyon ritka.

21. **Vágó csík.** — *Cobitis taenia L.* (Kigyus-hal). Csak a Rábából és a két patakból ismerem. Csíkjaink között a legritkább faj. A nép alig ismeri s összetéveszti az alább következővel.

22. **Kövi csík.** — *Cobitis barbatula L.* (Kigyus-hal). A Vörös- és a Csík patak, valamint a Rába csurgóin, nagyobb kavicsok alatt hamar megtaláljuk. A három csíkfaj között ez a leggyakoribb.

23. **Harcsa.** — *Silurus glanis L.* (Harcsa). Közönséges. Szájhagyomány szerint a régi időben 40—60 kilós példányok nem tartoztak a nagy ritkaságok közé. Akkoriban többször megtörtént, hogy élő fiatal kacsával csalizott horoggal fogták ezeket a hatalmas példányokat. Az utóbbi idők legnagyobb harcsái a Rábából: 47 kg-os (1925), 40 kg-os (1927), 27 kg-os (1927), 17 kg-os (1933); a Vörös patakból: 24 kg-os (1933). Előfordul még a Csík-patakban s ritkán — különösen áradás után — a Hásika tóban is. A 4—6—8 kilós harcsák elég gyakran kerülnek a horogra.

24. **Törpe harcsa.** *Amiurus nebulosus RAF.* Ez az Észak-Amerikából hazánkba behozott hal már régi lakója a Csík-pataknak, ahova állítólag a németújvári halastóból került. A község többi vizeiből sokáig nem volt ismeretes. A kemestaródfai „Bagólé-tó"-ból az 1934., 1935. és 1936. években összesen 300 példány telepíttetett át a Hásika tóba. Itt már szépen elszaporodtak, s falánkságuknál fogva horgászatuk kellemes szórakozást nyujt. Ebből az utóbbi vízből származhatnak azok a példányok, amelyek a Vörös-patakban (1938), Nagyárokban

(1939), Berekalli tóban (1939) és a Gyöppi tóban (1939) kerültek horogra. A Rábában való előfordulásáról még nincs adatunk.

25. **Csapó sügér.** — *Perca fluviatilis L.* (Tüskishal[2]). A Sárgástó kivételével az összes vizeket lakja. Leggyakoribb a két patakban. 35 dkg-nál súlyosabb nem került kezembe.

26. **Vágó durbincs.** — *Acerina cernua L.* (Pokolhal). Nem találtam a Sárgástóban, Gyöppi vízben, Bükksi tóban, Nagyárokban, de a többi vizek mindegyikében előfordul. Valamivel gyérebb, mint a csapó sügér. A folyóvizet jobban kedveli. Nem nő nagyra.

27. **Fogas süllő.** — *Lucioperca sanda CUV.* (Fogas, Mónárciék). Nagyon ritkán, csak elvétve fordul elő. Az első ismert adat az 1912. évből való, amikor 1 $^1/_2$ kilósat fogtak a Rábából. Ugyancsak itt került hálóba 1934-ben egy 8 kilós is. A Vörös-patakból szintén van adatunk: 5 kilós példány (1917).

28. **Magyar bucó.** — *Aspro zingel L.* (Baráthal, Barátf. sz.). A Rába hala, de ott sem gyakori. Elvétve, nagy ritkán a Vörös-patak torkolata táján is mutatkozik. Leginkább fenekes horoggal fogják. E fajnak nálunk kifogott példányai 25—30 dkg-nál nem voltak nehezebbek.

A felsorolásból láthatjuk, hogy Csákánydoroszló halfaunája elég gazdag. Ez kitűnik akkor is, ha összehasonlítjuk *Herman Ottó* által a Rábából,[3] annak torkolatánál kimutatott,[4] valamint a Nagymagyarország területén előforduló fajokkal.

Ha ezt az összehasonlítást *dr. Hankó Béla*[5] csoportosítása szerint végezzük, úgy a következő képet kapjuk:

I. Őseurópai fajok:

a) *Kövületekben hazánk területén megtalált fajok:*

a Rába torkolata táján: 7 faj, Csákánydoroszló vizeiben: 7 faj, Nagymagyarországon: 11 faj.

b) *Circumpolaris elterjedéssel bíró fajok:*[6]

a Rába torkolata táján: 3 faj, Csákánydoroszló vizeiben: 4 faj, Nagymagyarországon: 6 faj.

c) *Angliában is előfordulnak, tehát Anglia leválása előtt már itt éltek:*

[2] Kemestaródfán népies neve: „kárász" vagy „vërgalegin".

[3] V. ö. Herman Ottó: „A magyar halászat könyve". II. köt. p. 664.

[4] Vas megye vizeinek halfaunája még nincs felkutatva, így ilyen vonatkozásban összehasonlítást nem tehetünk. Magyarország Vármegyéi és Városai „Vasvármegye" kötete (p. 493.) mindössze a Szombathely vizeiből *Kunc* által kimutatott 5 fajról tesz említést, míg Vutskits dr. „A Magyar Birodalom halrajzi vázlata" c. munkájában kimondottan vasi vizek halairól nem tesz említést, sőt a Rábát illetőleg is Herman O. adatait idézi.

[5] V. ö.: Dr. Hankó: „Magyarország halainak eredete és elterjedése". (1931.)

[6] Ezen fajok legközelebbi rokonai Észak-Amerikában is élnek.

[7] Ide tartoznak azok a fajok, amelyek csak hazánkban fordulnak elő, továbbá azok, amelyek elterjedési körének középpontja hazánkra esik.

a Rába tokolata táján: 6 faj, Csákánydoroszló vizeiben: 9 faj, Nagymagyarországon: 12 faj.

II. Pannoniai bennszülött fajok:[7]

a Rába torkolata táján: 3 faj, Csákánydoroszló vizeiben: 1 faj, Nagymagyarországon: 15 faj.

III. Pontusi bevándorló fajok:[8]

a Rába torkolata táján: 10 faj, Csákánydoroszló vizeiben: 6 faj, Nagymagyarországon: 22 faj.

IV. Északi bevándorlók:[9]

a Rába torkolata táján: — faj, Csákánydoroszló vizeiben: — faj, Nagymagyarországon: 3 faj.

V. Földközi tengeri bevándorlók:

a Rába torkolata táján: — faj, Csákánydoroszló vizeiben: — faj, Nagymagyarországon: 2 faj.

VI. Északamerikából betelepítettek:

a Rába torkolata táján: — faj, Csákánydoroszló vizeiben: 1 faj, Nagymagyarországon: 5 faj.

Összesen előfordul: a Rába torkolatánál: 29 faj, Csákánydoroszló vizeiben: 28 faj, Nagymagyarországon 76 faj.

A velemi pikkelyharasztról.

Örömmel jelenthetem, hogy a *Ceterach officinarum* a velemi lelőhelyen nem pusztult ki egészen, mint azt a mult számban (281. lap) jeleztem, hanem csak erősen megfogyatkozott. Maga a „tettes" járt ott f. évi július 29-én, hogy megmutassa utitársának ballépése színhelyét. Nagy örömére két kis pikkelyharasztot talált, amelyek tavaly annyira össze voltak zsugorodva, hogy elkerülték a figyelmét, most azonban a kánikulamentes, nedves időjárás mellett nyáron is szépen díszlenek. Kőszegre érve nyomban felkeresett és bizonyítékul sugárzó arccal adott át egy friss levélkét. Az eset megírása azonban még ily körülmények között is tanulságos lehet a jövőre nézve. *V. A.*

[8] Feketetengeri elemek.

[9] Ezek a Baltitenger felöl, a Poprád völgyében jutottak hazánkba.

ROVATVEZETŐ: VISNYA ALADÁR DR.

Adatok a kőszegvidéki ugróvillás rovarok (Collembola) ismeretéhez.

SZENT-IVÁNY JÓZSEF dr.

Az ugróvillás rovarok *(Collembola) rendje* a szárnyatlan vagy ősrovarok *(Apterygota)* csoportjába tartozik. Magyar nevüket onnan kapták, hogy legnagyobb részük negyedik potrohszelvényén sajátságos villa-alakú testnyúlvány: az ugróvilla *(furca)* foglal helyet. Nyugalmi helyzetben az ugróvillát az állat hasa alá szorítja s úgy rögzíti, hogy a rajta lévő chitinlécek a III. potrohszelvény hasoldali felületén lévő másodlagosan páratlan testnyúlvány: a *retinaculum* fogaiba kapaszkodnak. A helyváltoztatás járással vagy ugrással történik. Utóbbi esetben az állat ugróvillája segítségével ellöki magát a talajtól s testnagyságához viszonyítva nagyokat ugrik.

Az ugróvilla három részből áll: *manubrium, dens, mucro.* A *dens*-en *(Tomocerinae)* s a *mucro*-n lévő nyúlványok (fogak, lemezek) alakja és elrendezése fontos rendszertani bélyeg. Ezenkívül főképpen a végtagok karmainak, a III. csápíz külső részén lévő antennális szerv s a csáp tövén helyet foglaló csápmögötti *(postantennális)* szerv alakjának van rendszertani jelentősége. Az *Entomobrya* és *Orchesella* nemzetségeken belül a fajok egy részét csak testrajzolatuk alapján lehet egymástól elkülöníteni. Itt a rendszer talán nem egészen kiforrott.

A három torszelvény közül az első többnyire nagyon kicsi s hátlemeze *(tergitje)* csak a *Poduromorpha* öregcsalád tagjain fejlődött ki. A II. torszelvény *(mesothorax)* előrenyúló hátlemeze rendszerint eltakarja az első torszelvényt *(prothorax).* A hat potrohszelvény közül az V. és VI. sok esetben annyira összeforrt egymással, hogy a szelvényhatárokat alig lehet meg-

állapítani. Az ugróvillás alakoknak rendszerint a negyedik potrohszelvényük a legnagyobb, legfejlettebb, mert ebben van az ugrószerv izomzata.

A végtagok egyszerű alkotásúak. Az utolsó előtti végtagíz a *tibia* és *tarsus* összenövéséből jött létre s *tibiotarsus* a neve. A többnyire erősen fogazott karommal szemközt a legtöbb esetben egy másik nyúlvány: az *empodium* van, a kettő együtt mint tisztító készülék működik.

Az ugróvillás rovaroknak két alrendjük van:

1. **Arthropleona:** testszelvényeik többé-kevésbbé jól elhatároltak s a hátvonaluk nagyjából egyenes. (L. az 1. sz. ábrát.)

2. **Symphipleona:** az első négy potrohszelvény egymással összeolvadt s a hátvonal erősen görbült, a IV. és V. potrohszelvény a test végén sajátos kettős gumót alkot. (L. a 2. sz. ábrát.)

Handschin szerint (1.) *Collembolákat* mindíg, minden időben lehet gyüjteni. Egyénszámukat tekintve messze fölülmulják a többi rovarrendeket. Az erdő talajának izeltlábú faunájában az atkák után a második helyet foglalják el s mint növényi korhadék evők, valószínűleg hatással vannak annak chemizmusára is. Ezenkívül az eredeti (természetes) és mesterséges biotópok mindenféle fajtájában (barlangokban, elhagyott bányákban, pincékben, emberi lakásokban, fészekodukban, múzeumokban, réteken, fákon, virágokban, kalapos gombákban, a tengerek és belvizek partján, állati trágyában, a fák kérge alatt, álló vizek felszínén, a magas hegységek haván, a gleccserek felületén) gyüjthetünk *Collembolákat.*

Magyarország területéről eddig 163 ugróvillás rovarfajt ismerünk. Az eddig kimutatott fajok teljes listáját az összes lelőhelyek felsorolásával Stach J. krakói múzeumi igazgató közölte a Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyvének XXVI. kötetében. (2.)[1]

A kőszegi *Collembola*-fauna kutatása a Pázmány Péter Tudományegyetem Állatrendszertani Intézetének első faunakutató kirándulása alkalmával (1936. május) kezdődött meg. Azóta a legkülönbözőbb módszerekkel (rostálás, futtatás, ecsettel, szippantóval való egyelő gyüjtés, fűhálózás, esernyőbe rázás, stb.) eszközölt gyüjtések eredményeképpen tekintélyesnek mondható ugróvillás rovaranyag gyült össze. A gyüjtött anyag teljes feldolgozása hosszabb időt fog igénybe venni, de már az eddig feldolgozott anyagban is találtam 42 Kőszeg környékéről származó fajt, ami a történelmi Magyarország területéről eddig ismert fajok számának kb. a negyed részét teszi ki.

Az eddig feldolgozott anyag legnagyobb részét Visnya Aladár dr. a Kőszegi Városi Múzeum vezetője gyüjtötte. Ahol

[1] Az eddig megjelent magyarországi vonatkozású *Collembola*-munkák címét jelen sorok írója tette közzé a *Fragmenta Faunistica Hungarica* I. kötetének 4. füzetében (3).

az alábbiakban más gyüjtő megnevezve nincs, azok a kőszegi leletek az ő gyüjtéséből valók.

Az anyag feldolgozását a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Állatrendszertani Intézetében kezdtem meg, az Országos Magyar Természettudományi Múzeum Állattárában folytattam s Németországban, a *Bellinchen an der Oder*-i Biológiai Állomáson fejeztem be. Utóbbi helyen mint a Német Akadémiai Csereszolgálat *(Deutscher Akademischer Austauschdienst)* ösztöndíjasa négy hónapig dolgoztam. Itt nagy segítségemre volt Dr. Frenzl G., a biológiai állomás vezetője, az ősrovarok csoportjának kiváló ismerője, akinek e helyen is hálás köszönetet kell mondanom. Nem mulaszthatom el e helyen hálás köszönetet mondani Dudich Endre dr. egyet. ny. r. tanár úrnak is, aki intézetében munkahelyet adott számomra s munkámban nem egy jó tanáccsal látott el, valamint Visnya Aladár dr. úrnak, aki fáradhatatlan buzgalommal és nagy hozzáértéssel gyüjtött anyagot küldött nekem Bellinchenbe.

A következőkben Handschin fent idézett munkájának (1.) megfelelő rendszertani sorrendben ismertetem a Kőszeg vidékéről eddig kimutatott 42 *Collembola*-fajt:

Subordo: **Arthropleona.**

Superfamilia: **Poduromorpha.**

Familia: *Poduridae.*

1. *Podura aquatica* L. Kőszegi főbb lelőhelyei: Talár írtás tócsáia, Gubahegyi tócsa, téglagyári tócsák, Lépes árkok középsőjében lévő forrás medencéje stb.

Az álló vizek egyik legközönségesebb ugróvillása; olykor, különösen tavasszal, hóolvadás után óriási tömegekben lepi el a kisebb-nagyobb tavakat. Magyarországon eddig kevés helyről ismerjük (Budapest, Piliscsaba, Pótharasztpuszta, Mezőcsát, Kistelek, Óbuda, Révfülöp, Szentendre, Békásmegyer), de ennek valószínűleg az az oka, hogy nem igen gyüjtötték. Palearktikus-nearktikus faj.

Familia: *Hypogastruridae.*

2. *Hypogastrura armata* Nicolet. Kőszeg vidékén két különböző biotópból került elő ez a kozmopolita és ubiquista állat; egyízben a Felsőerdőben gombáról (1939. június 21-én); másik lelőhelye a kőszegi katonai reáliskola parkja volt. Itt Kaszab Zoltán dr. virágágyból kiszórt elhervadt nefelejtscsomókat rostált. Ebből óriási tömegben futott ki ez a faj. Stach a *Hypogastrura armatát* hazánk több pontjáról említi.[1]

[1] Nyomdatechnikai okokból nagy áldozatba került volna innen kezdődőleg az összes fajokat átszámozni, azért itt, a sorok alatt, említjük meg, hogy a szöveg kiszedése után még egy az utóbbi génuszba tartozó „hóbolha" előfordulását is sikerült megállapítani:

42. *Hypogastrura socialis* Uzel. Velemben, 1940 januárban gyüjtötte Biró János erdészsegéd. A hó felületén szokott megjelenni, néha óriási tömegekben. Magyarországon eddig csak a Magas Tátrából ismeretes. — Handschin szerint egész Európában tenyészik s Északamerikában is előfordul.

Familia: *Achorutidae.*

3.*Achorutes oniscoides* Latzl. (= *Achorutes Carolii* Stach) Szerző 1937. V. 6-án a Mátra hegységben, 1936. IX. 26-án a Kőszegi hegységben gyüjtötte. Az itt gyüjtött állatok közelebbi lelőhelye: az Irottkő csúcsa közelében (tehát csaknem 900 m tengerszín feletti magasságban) a fenyvesben kövek és fadarabok között. Az állat úgy látszik nagyobbra nő meg mint ahogy Handschin írja. Szerinte 2—2'5 mm hosszú. Az általam gyüjtöttt 5 példány közül az egyik 5 mm hosszu volt. A többi *Achorutes*-fajoktól nagyon könnyen megkülönböztethető hatalmasan fejlett lebenyszerű ötödik potrohszelvényéről. Handschin Zehlaubruchban gyüjtötte fakéreg alatt, Stach lehullott lomb és korhadt fadarabok között a Beszkidekben. Hazánkból 8 lelőhelyet sorol fel (2).

4. *Achorutes muscorum* Templeton. Már Vellay is több helyről említi a *Fauna Regni Hungariae*-ben (4.) ezt a palearktikus-nearktikus állatot. Ehhez jönnek Stach adatai. Szerző 1936 szeptember 26-án a Pázmány Péter Tudományegyetem Állatrendszertani Intézetének második gyüjtőútja alkalmával a Hörmann forrás közelében erdei avarban egy példányát gyüjtötte.

Familia: *Onychiuridae.*

5. *Onychiurus armatus* Tullberg. 1936. IX. 26-án több példányát gyüjtöttem a Hörman-forrás mellett erdei humusban. Nagyon közönséges, Stach szerint valószínűleg kozmopolita állat, amelyet Stach idézett munkájában (2.) Magyarország nagyon sok pontjáról említ.

Superfamilia: **Entomobryomorpha.**

Familia: *Isotomidae.*

6. *Tetracanthella Wahlgreni* Axelson. Irottkő, 1937. szeptember 14. Erdei lomb között egy példányát gyüjtöttem. Handschin szerint boreoalpesi faj, Stach azonban a Tátra mellett (leg. Stach) a budapesti Sashegyről is említi (leg. Biró). Nem tudom, ez utóbbi nem téves adat-e, mert Magyarországon kívül csak magasabb hegyekben gyüjtötték. Stach szerint Skandináviából, Finnországból, a Spitzbergákról, a Medve-szigetről, Grönlandból, Kanadából és Lengyelországból ismeretes. Kőszeg az eddig ismert harmadik lelőhelye Magyarországon.

7. *Folsomia quadrioculata* Tullberg. 1938. november 1-én, az Állatrendszertani Intézet kirándulása alkalmával a Hörman-forrásnál rostált erdei avarból egy példány futott ki. Stach a Pieniny hegységből, Nagy-Sallóról és Medakból említi; szerző a Kékesen (Mátra-hegység) gyüjtötte korhadt fadarabok között. Palearktikus-nearktikus faj.

8. *Proisotoma minuta* Tullberg. Handschin szerint valószínűleg palearktikus faj. Egyetlen kőszegi lelőhelye a fent említettt korhadt nefelejts-rakás. Magyarországon eddig csak Bars megyéből (Dobó-Berekalja, leg. Stach; Nagy-Salló, leg.

Dudich) ismertük. Kőszeg tehát a harmadik eddig ismert lelőhelye hazánkban.

9. *Isotoma viridis* (Bourlet) Schött. A kőszegi „Alsó rétek"-en a doroszlói határ melletti nádas tócsában 1939. február 12-én 3 példány került elő.

9/a. *I. v. f. pallida* Nicolet. A Hörman-forrás mellett 1938. november 1-én (Állatrendszertani Intézet gyüjtőkirándulása) rostált erdei avarból egy példány futott ki.

Az *Isotoma viridis* nagyon közönséges, Európában, Északamerikában, Szibériában és az arktikus vidékeken is elterjedt faj, amelyet Stach hazánk több pontjáról említ. A *f. pallida* Nicolet alakot az irodalom hazánkból nem említi, így Magyarország faunájára új.

1. *Entomobrya pulchella* Ridley (Subordo: *Arthropleona)*, kb. 15×-ös lin. nagyításban. (Handschin után). — 2. *Sminthurides aquaticus* Bourlet (Subordo: *Symphipleona)*, kb. 60×-os lin. nagy. (Willem után). — 3. Eltérő rajzolatú *Orchesella bifasciata f. intermedia* Agren (mit aberrativer Zeichnung); kb. 30×-os lin. nagy. (etwa 30-fache lineare Vergrösserung).

10. *Isotoma olivacea* var. *neglecta* Schäffer. Kőszeg 1937. IX., 3 példány. Közelebbi lelőhely ismeretlen. A törzsfaj palearktikus nearktikus elterjedésű, a var. *neglecta* Közép- és Dél-Európában mindenütt elterjedt. Stach Magyarországról nem említi, így a magyar faunára új.

Familia: *Entomobryidae.*

11. *Isotomurus palustris* (Müller) Börner. Kőszeg 1938. IV. 15, körtefa kérgén a Szomor-féle kertben. Ez a kozmopolita állat hazánkban sok helyről ismeretes. Valószínűleg mindenütt közönséges. Kissé szokatlan, hogy Kőszegen aránylag száraz helyről: körtefa kérgéről került meg ez a nedvességkedvelő s főleg vizek partján tenyésző állat.

ban (1.) ábrázolt példánynak sötét hátvonala van. Az előttem fekvő példány, amely az Óházról való (1938. február 8.), teljesen rajzolatmentes világos sárga. Magyarországon eddig a Pieniny hegységből és Révfülöpről volt ismeretes.

12. *Sinella myrmecophila* Reuter. 1938. október 8—10. az Alsóerdőben őzkaparásos helyen rostált anyagból futott ki. Ezt a hangyakedvelő *(myrmecophil)* állatot Európában eddig nem sok helyen gyűjtötték. Magyarországi lelőhelyei: Pieniny hegység és Pöstyén.

13. *Entomobrya muscorum* Nicolet. 1937. március 15-én a Stájer-házak mellett erdei avarban egy példányát gyűjtöttem. Ez volt az egyetlen Kőszegen gyűjtött állat, melyen a *muscorum f. principalis* sajátos, az *Orchesella flavescens*-re emlékeztető rajzolata teljesen kifejlődött. A többi Kőszeg vidékén gyűjtött állatokon ez a rajzolat elmosódott; legtöbbjük teljesen rajzolatmentes. Ennek a rajzolat nélküli fehér alaknak Brook a

13/a. f. elongata nevet adta. Ennek az alaknak 3 példánya 1938. április 29-én került elő az Őzkútnál. A katonai reáliskola parkjában 1938. július 29-én *Syringa Josikeá*-ról gyűjtött 89 állat közül pedig kb. 60 teljesen rajzolatnélküli volt, a többi átmeneti alak volt a *f. elongata* Brook és a *f. principalis* között.

Az *Entomobrya muscorum* Handschin (1.) szerint egész Közép-Európában elterjedt. Stach a törzsalakot csak Sándorkőről és Budapestről, a *f. elongata*-t pedig 7 lelőhelyről említi.

14. *Entomobrya superba* Reuter. 1938. áprilisában bokrokról a katonai reáliskola parkjában 5 példány, 1939. április 25-én a Külső Körúton kecskerágóról *(Evonymus)* 1 példány. Legnagyobb *Entomobryánk.* Reutter *Calistella superba* néven írta le. Azért sorolta külön nemzetségbe, mert pikkelyeket látott rajta; később kiderült, hogy ez téves megállapítás, az állatnak nincsenek pikkelyei s így egyéb jellegei alapján az *Entomobrya* nemzetségbe sorolták. Nézetem szerint azonban mégis helytálló volna részére külön génuszt felállítani, mert a *Lepidocyrtus*okra emlékeztető erősen előreugró s az I. torszelvényt pajzsszerűen takaró II. torszelvénye nagy mértékben megkülönbözteti a többi *Entomobrya*-fajoktól.

Hazánkban csak Dobó-Berekaljáról (2.) és Győrőcskéről (4.) említi az irodalom. Magyarországon kívül Finnországból, Észtországból és Lengyelországból ismeretes.

15. *Entomobrya dorsalis* (Uzel). Az előző fajtól abban különbözik, hogy a III. torszelvényén lévő fekete sáv nem ér össze a középen s az I., II. és III. potrohszelvényén csak nyomokban van meg a fekete rajzolat. Stach (2.) Nagysallóról, Zilahról, Pöstyénből, Simontornyáról és Horvátországból említi. Ezenkívül Csehországban, Lengyelországban, Alsó-Ausztriában, Karintiában, Stájerországban, Medvea és Brioni vidékén gyűjtötték. Az általam megvizsgált 3 példányt Visnya 1938 jú-

liusában gyüjtötte Kőszegen; közelebbi lelőhelye ismeretlen. Ugyanebben az anyagban volt 5 példánya az

16. *Entomobrya puncteola* (Uzel) fajnak. Kőszeg vidékén úgy látszik gyakori. Így előfordult még 1938. július 3-án a Szomor-kertben körtefán 20; 1938. július 8-án a katonai reáliskola parkjában *Syringa Josikeán* 2; 1939. július 10-én a Gyöngyös-patak partján (fűhálóval) 3; 1939. július 16-án ugyancsak a reáliskola parkjában kivágott fenyőtörzs kérge alatt 1 példány. Stach (2.) hazánk több pontjáról említi; Magyarországon kívüli elterjedése nagyjából megegyezik az előbbi fajéval.

Az *Entomobrya dorsalis* (Uzel) és *puncteola* (Uzel)-t Handschin az *Entomobrya superba* Reutter rajzolati alakjainak tekinti. Az *E. puncteola* általam vizsgált példányainak egy részén valóban olyan jellegeket találtam, amelyek az *E. dorsalisra* illetőleg az *E. superbára* emlékeztetnek. Ezeknek az állatoknak második és harmadik torszelvényén megvannak az *E. puncteola* jellegzetes pontszerű rajzolati elemei, de a két szelvény alapszíne elsötétedett s ugyanúgy elsötétedett a 4. potrohszelvény is. Ezek az állatok tehát átmeneti alakoknak volnának tekinthetők a *puncteola* és *superba* között. Minthogy azonban nagyobb anyag nem áll rendelkezésemre s az említett átmeneti alakok nem nagyon feltűnőek, egyelőre Stach nézetét fogadom el s Handschin 3 *superba*-alakját különálló fajoknak tekintem.

17. *Entomobrya marginata* Tullberg. A Horthy-u. 31. sz. ház kertjében deszkán álló virágcserép alatt 1939. július 5-én két példány. Közép- és Északeurópai elterjedésű, Handschin szerint kimondottan kéreglakó *(corticol)* faj. Európán kívül Észak-Amerikából is ismeretes. Stach (2.) a Dunántúl s a Felvidék több pontjáról említi.

18. *Entomobrya nivalis* L. Az általam vizsgált állatok lelőhelyadatai a következők: Hétforrás, 1937. III. 19. 1 péld.; Hörman-forrás 1938. XI. 1. rostált erdei avarban 1 péld. (leg. Állatrendszertani Intézet gyüjtőkirándulása); az Alsóerdő szélén lévő árokban rostált avarban 1 példány 1939. február 13.; Alsóerdő 1939. VII. 13. Erdei fenyő kérgéből 2 péld. Stach, részben Vellay (4.) nyomán hazánk több pontjáról említi. Handschin (1.) szerint a leggyakoribb *Entomobrya;* valószínűleg az egész palearktikus és nearktikus régióban előfordul.

19. *Entomobrya corticalis* Nicolet. A legszebb *Entomobryák* egyike. 1 mm-nél alig nő meg nagyobbra. Nagyon jellemző rá a III. potrohszelvényén lévő széles harántsáv, mely a középvonalban sok esetben megszakad, valamint a nagy negyedik potrohszelvény közepén áthaladó zegzugos széles harántsáv. A II. torszelvényt fekete szegély veszi körül. Nagyon jellemző rá még az I. potrohszelvény elülső és oldalsó, valamint a II. potrohszelvény hátsó és oldalsó szegélye által alkotott fekete négyszög. Míg az *E. muscorum* és *nivalis* fiatal példá-

nyain a rajzolat nem fejlődik ki teljes mértékben, addig ennek a fajnak a legfrissebb példányain is megvannak a jellegzetes rajzolati elemek. A megvizsgált állatok lelőhelyadatai a következők: Kőszeg-Hétforrás 1937. VI. 19., ölbe rakott fenyőfa kérge alatt 3 példány; Kőszeg, az Alsóerdő szélén rostált avarból futtatva. 1939. II. 13., 6 példány. A Horthy-u. 31. sz. ház kertjében deszkán álló virágcserepek alatt 1939. július 15-én 6 példány; Rőtfalva 1939. VII. 17., lágyszárú növényekről veregetve 1 példány. Stach hazánkból csak Dobó-Berekaljáról s a Pieniny hegységből említi. Kőszeg tehát a harmadik eddig ismert lelőhelye hazánkban. Egyébként valószínűleg egész Európában előfordul.

20. *Sira buski* Lubbock. 1939. július 16-án 23 példány kivágott fenyőtörzs laza kérge alatt a katonai reáliskola parkjában. Sötét barnáslila színű állat, feje sárgásszürke, csápja a testénél világosabb barnáslila, a végtagok sárgásak. A megvizsgált állatok testén háromféle pikkelyt találtam; ezek nagyság és alak tekintetében különböznek egymástól. Handschin szerint a *Sira buski* 1.5 mm-nél nem nő meg nagyobbra. Az általam vizsgált állatok között volt három $2^1/_2$ mm-es példány is. A *Sira buski*-t Stach csak Dobó-Berekaljáról, a Pieniny hegységből, Nógrádszakálról és Simontornyáról, valamint Vellay nyomán Kecskemétről s a Bodrog folyó partjáról említi. Handschin szerint palearktikus-nearktikus faj.

21. *Sira platani f. nigromaculata* Lubbok. Kőszeg vidékén nem ritka. A megvizsgált állatok mind a *f. nigromaculata* alakhoz tartoznak s lelőhelyadataik a következők: Kőszeg, 1938. VII. 3., körtefán 3 példány, 1939. VII. 9—10-én a Horthy-u. 31. sz. ház kertjében *Hedera helix*-ről 9 példány; 1939. VII. 12-én régi taplókról portetvek társaságában 1 példány; 1939. VII. 13-án a Horthy-u. 31. sz. ház kertjében deszkán álló virágcserepek alatt 12 példány; a katonai reáliskola parkjában kivágott fenyőtörzs laza kérge alatt 5 példány. Hazánkban Kőszeg az eddig ismert ötödik lelőhelye. Egyébként egész Európából, Északamerikából és a Csukcs-félszigetről ismeretes.

22. *Lepidocyrtus paradoxus* Uzel. Sötétkék, erősen pikkelyes testéről, előreugró s az I. torszelvényt pajzsszerűen takaró II. torszelvényéről, fehér lábairól szabad szemmel is felismerhető ez a nagyon tetszetős külsejű Közép- és Dél-Európában széltében-hosszában elterjedt faj. Stach hazánk nagyon sok pontjáról említi. Kőszeg vidékén is gyakori. A megvizsgált állatok lelőhelyei a következők voltak: Körtefán 1939. VII. 3-án 2 példány; „Felső rét" 1938. VIII. 3-án füves árokban 3 példány; katonai reáliskola parkja 1938. VII. 18—19. 3 példány; nemezgyár melletti réten 1939. V. 1. fűhálóval gyűjtve 1 példány; Gyöngyös-patak melletti réten 1939. VII. 16-án fűhálóval gyűjtve 5 példány; 1939. VII. 3. az Olmódi-út mellett fűhálóval gyűjtve 33 példány.

23. *Lepidocyrtus cyaneus* Tullberg. Az általam vizsgált anyagban mindössze 3 példányát találtam ennek a fajnak. Lelőhelyadataik a következők: Kőszeg 1937. XII. 1 példány. (Kö-

zelebbi lelőhely ismeretlen); Óház 1939. VI. 21. gombáról 1 példány; katonai reáliskola parkja 1939. VII. 16. kivágott fenyőtörzs laza kérge alatt 1 példány. Stach szerint széles elterjedésű faj; Európán kívül Észak-amerikában, Grönlandon, Afrikában gyüjtötték, de nem biztos, hogy mindig jól azonosították. Handschin kozmopolitának tartja s az Alpokban 3100 m magasságban is gyütötte. Hazánkban is több helyről megkerült.

24. *Lepidocyrtus lanuginosus* (Gmelin) Tullberg. A Kőszegi-hegységben gyakori. Különböző biotópokból került elő. Az Állatrendszertani Intézet kutató raja által 1937. október 8—10-én gyüjtött anyagban két példány volt. A többi állatok lelőhely-adatai a következők: Kőszeg-Stájerházak 1937. III. 15. erdei avarban 3 példány (leg. Szent-Iványi); Alsóerdő 1939. VII. 2. árokban összegyült avarban 25 példány; Kőszeg 1939. VII. 11. gyeptéglából futtatva 2 példány; régi taplókról portetvek társaságában 1939. VII. 12. 1 példány.

24/a. *L. l. f. fucata* Uzel. Gyöngyös-patak partja 1939. VII. 16. fühálóval 1 példány; ugyanitt a

24/b. *L. l. f. albicans* Reuter egy példányban.

A *Lepidocyrtus lanuginosus* Handschin szerint az egész palearktikus és nearktikus régióban előfordul s a magas hegységekben 3200 m tengerszín feletti magasságig felmegy. Stach csak Dobó-Berekaljáról, Vellay nyomán pedig Nagykőrösről említi, a *f. fucata* és *f. albicans* pedig az ő felsorolásából hiányoznak, tehát Magyarország faunájára újak.

25. *Pseudosinella alba* (Packard) Schäffer. A Horthy-u. 31. sz. ház kertjében virágcserepek alatt 1939. július 15-én egy példány. Stach csak Dobó-Berekaljáról, a Pieninyhegységből és Nagysallóról említi. Kőszeg tehát a 4. eddig ismert előfordulási helye hazánkban. Handschin szerint egész Közép- és Észak-Európában előfordul, de megtalálták Észak-Amerikában is.

26. *Orchesella bifasciata* Nicolet. A megvizsgált egyetlen fiatal példány 1939. február 13-án került elő erdei avarból az *Entomobrya corticalis* társaságában.

26/a. *O. b. f. intermedia* Ágren. A törzsalaktól abban különbözik, hogy a negyedik torszelvény pontszerű rajzolati elemei három egységes harántsávvá folytak össze. A vizsgált állatok lelőhely-adatai a következők: 1937. VII. 15. a „Sötétvölgyben" erdei avarban szippantóval egy példányát gyüjtöttem; Visnya 1937. szeptemberében 1, 1938. szeptemberében két példányát gyüjtötte Kőszegen közelebbről meg nem határozott lelőhelyen. Ezenkívül 1939. február-márciusában erdei mohában összesen 5 példányt gyüjtött. Ez utóbbi 5 közül az egyik állat rajzolata a rendestől eltér. A II. potrohszelvény harántsávja halványabb a rendesnél, a IV. potrohszelvény 3. szalagja viszont nagyon erősen fejlett s két hosszanti vonal segítségével csaknem összeér a 2. szalaggal. (L. a 3. ábrát.)

A fenti adatokból az tűnik ki, hogy a Kőszegi hegységben a *f. intermedia* Agren gyakoribb a törzsalaknál. Stach a törzsalakot csak Szklenófürdőről, Vella y nyomán pedig Nagykőrösről említi. Így Kőszeg a harmadik eddig ismert lelőhelye Magyarországon. A *f. intermedia* Agren pedig Magyarország faunájára új. Handschin szerint Közép- és Észak-Európában mindenütt előfordul, de a ritkább fajok közé tartozik.

27. *Orchesella cincta* (L.) Lubbock. Igen gyakori európai, északnyugatszibériai, grönlandi, északamerikai faj. Stach a törzsalakot csak Dobó-Berekaljáról, a *var. unifasciata* (Nicolet)-t több helyről említi. Kőszegen a következő biotópokban került meg: szénaboglya alja 1938. VI. 25. 8 péld.; a Horthy-u. 31. sz. ház kertjében, deszkán álló virágcserepek alatt 1 péld.; Kőszeg 1937. VII. (Közelebbi lelőhely ismeretlen) 1 példány.

28. *Orchesella flavescens* Bourlet. Kőszeg vidékének egyik legközönségesebb Collembolája. A törzsalak aránylag ritkább. A megvizsgált példányok lelőhelyadatai a következők: Kőszeg-Walkgraben 1938. X. 30—XI. 2. 4 péld. (Leg. Állatrendszertani Intézet gyüjtőkirándulása), a Külső Körúton kecskerágóról veregetve 2 péld.; a Hörman-forrásnál 1938. XI. 1-én rostált erdei avarból 1 példány futott ki. (Leg. Szent-Iv á n y.) Sokkal gyakoribb a törzsalaknál az

28/a. *O. f. f. pallida* Reutters az

28/b. *O. f. f. melanocephala* Nicolet. Különböző erdei biotópokból (avarból, mohából, kecskerágóról) került elő számos példányban. Átmeneti alakok is előfordultak a *f. melanocephala* és *f. principalis* között. Stach mind a három alakot hazánk több pontjáról említi. Európán kívül Szibiriában és Észak-Amerikában is előfordul.

29. *Orchesella spectabilis* Tullberg. Az Állatrendszertani Intézet 1938. október végi—november elei kirándulásán a Stájerházak mellett korhadt bükkfatönkön *Machilis*-ek társaságában gyüjtöttem egy nagy élénk piros színű példányát. Ez az állat Handschin leírásától csak abban különbözik, hogy nemcsak az I. csápíze fekete, hanem fekete, közepén fehérgyűrüs harántsáv van a 2., 3. és 4. csápíz határán is. Stach hazánkon kívül Svédországból, Finnországból, Középnémetországból, Csehországból, Lengyelországból, Romániából s Oroszországban Kiev vidékéről említi.

Familia: *Tomoceridae.*

30. *Tomocerus minor* Lubbock. A hozzá nagyon hasonló *Tomocerus vulgaristól* főleg abban különbözik, hogy *mucro*jának *dens*én háromhegyű fogak vannak, míg a *vulgaris* Tullberg *dens*én lévő fogak egyszerűek. A *Tom. minor* a Kőszegi-hegység erdeiben gyakori. Az Állatrendszertani Intézet gyüitőkirándulásán 1938. októberében a Walkgrabenben *Tomocerus longicornis*ok és *flavescens*ek társaságában 3 példányát gyüjtöttem.

November 1-én a Hörman-forrás mellett erdei avart rostáltam, ebből *Tomocerus*ok és *Entomobrya nivalis* társaságában két *Tom. minor* is kifutott. 1939. július 2-án árokban összegyűlt avarban gyüjtötte néhány példányát Visnya. Ezt az Európában széltében-hosszában elterjedt, de Kanadában s az Egyesült Államokban is előforduló fajt Stach hazánk több helyéről sorolja fel.

31. *Tomocerus vulgaris* Tullberg. Az általam megvizsgált példányok lelőhelyadatai a következők: a Horthy-u. 31. sz. ház kertjében, deszkán álló virágcserepek alatt 1 példány; katonai reáliskola parkjában 1939. VII. 16., kivágott fenyőtörzs laza kérge alatt 1 példány. Palearktikus-nearktikus elterjedésű faj, amelyet Stach hazánkból az előbbinél jóval több helyről sorol fel.

32. *Tomocerus minutus* Tullberg. Az előbbi két fajnál jóval kisebb, zömökebb termetű állat, de lényeges morfológiai tulajdonságokban is különbözik tőlük. Legszembetűnőbb megkülönböztető bélyege *mucro*jának egyetlen nagy köztes foga. (A másik két faj *mucro*ján több köztes fog van.) Nagyon jellemző rá az is, hogy a negyedik csápíz erősen gyűrüzött. A Hörman-forrásnál 1938. november 1-én az Állatrendszertani Intézet gyüjtőkirándulásán rostált avarból egy példány futott ki. Egy másik példányt a „Kőszeg 1937. IX. Leg. Visnya" jelzésű gyüjtőüvegben találtam. Az Alsóerdőben 1938. július 2-án árokban összegyűlt avarból 8 példány; az 1939. július 11-én gyüjtött gyeptéglából egy példány futott ki. Hazánkban úgy látszik ritka. Inkább a magas hegységek lakója. Talán boreoalpesi faj. Stach csak a Tátrából s a Pieniny hegységből említi. Hazánkon kívül Szibiriából, Novaja Zemljáról, Finnországból, Norvégiából, Lengyelországból s az Óriáshegységből (Németország) ismeretes.

33. *Tomocerus (Pogonognathus) longicornis* (Müller) Lubbock. Ez a feltűnően hosszú csápú ólomszürke színű, olykor 5—6 mm nagyra is megnövő állat Kőszeg vidékén nagyon gyakori. Csaknem kizárólag erdei avarban gyüjtöttük, de úgyszólván minden gyüjtőkirándulás alkalmával ekőkerült. Valószínűleg palearktikus faj, amelyet Stach hazánk sok pontjáról említ.

34. *Tomocerus (Pogonognathus) flavescens* Tullb. Legközönségesebb *Tomocerus* fajunk. Kőszeg vidékén a *longicornis*hoz hasonlóan főleg erdei avarból került elő, helyenként igen nagy mennyiségben. Már Vellay is hazánk több pontjáról említi. Stach szerint Európán kívül Észak-Amerikából is ismeretes.

34/a. *T. (P.) f. var. separatus* Folsom. A törzsfajtól abban különbözik, hogy a karom oldalán nem két, hanem három fog van. Ennek a változatnak egy példányát gyüjtötte Visnya 1937. július 29-én az Őzkutnál kalapos gombán. Stach a *var.*

separatust hazánkból nem említi, tehát Magyarország faunájára új.

Subordo: **Symphipleona.**

Familia: *Sminthuridae.*

35. *Sminthurinus* sp. Fiatal példányok s ezért teljes biztonsággal nem identifikálhatók. Valószínűleg a *Sminthurinus niger* (Lubbock) fajhoz tartoznak. Lelőhelyük: Kőszeg-Alsóerdő 1939. VII. 13. erdei fenyő kérgén.

36. *Deuterosminthurus bicinctus* Koch. Sárgásfehér hátát két fekete harántsáv díszíti. Erről szabad szemmel is felismerhető. 1939. július 17-én Rőtfalván 9 példányban és azóta is sokszor került elő. Ezt az Észak- és Közép-Európában és Szibiriában elterjedt fajt, amely olykor akkora tömegben lép fel, hogy mezőgazdasági kártevővé válik, Stach Dobó-Berekaljáról, a Pieniny hegységből, Komáromból és Nagysallóról említi.

37. *Deuterosminthurus repandus* (Agren). Még az előbbinél is gyakoribb. Bokrokon, füveken úgyszólván mindenfelé hálózható. Egész Európában előfordul. Handschin az előbbi rajzolati alakjának tekinti, de Stach szerint jó faj és Magyarországon e családból a legelterjedtebb.

38. *Sminthurus viridis f. cinereoviridis* Tullberg. A bozsoki réten az Állatrendszertani Intézet 1. sz. kiránduláson 1936. május 12-én fűhálóval két példányát gyüjtöttem. Visnya is gyüjtötte egy példányát régi taplókról 1939. VII. 12-én. A *Sminthurus viridis* lóherében, lucernában némely esztendőben károkat okoz. Egész Európában elterjedt faj. A *f. cinereoviridist* Stach a Pieniny hegységből, a Velebitből, Nagysallóról, Vellay nyomán pedig Szentendréről, Ó-Budáról, Békásmegyerről, a Pop Iványról és Omoldóváról említi.

39. *Sminthurus multipunctatus f. albopunctatus* Stach. 1939. július 12-én régi taplókról portetvek és más *Collembola*-fajok társaságában egy példány. Ennek a csak Németországból, Magyarországból és Romániából ismeretes fajnak a törzsalakját és a *f. albopunctatust* Stach csak Dobó-Berekaljáról és Léváról, az *ab. viridipunctatus* Stach nevű változatot Léván és Dobó-Berekalján kívül Nógrád-Szakálról, Apajról, Nagysallóról és Csökmőről (Bihar m.) említi.

40. *Allacma fusca* L. A *Ptenothrix atra* után legnagyobb *Symphipleonánk*. Kozmopolita. Stach hazánk több pontjáról említi. A Kőszegi-hegységben mindössze 3 példányát gyüjtötte e sorok írója 1937. március 15-én a Stájer-házak közelében, korhadó öreg bükkfák törzsén.

41. *Dicyrtoma fusca* (Lucas) Lubbock. A Sötétvölgyben 1938. március 15-én füves erdei tisztáson 3 példányát gyüjtöttem. Stach Komáromból, a Pieniny hegységből (leg. Stach) és Nagysallóról (leg. Dudich) említi. Európán kívül Észak-Afrikában is gyüjtötték.

Az ugróvillás rovarokról állatföldrajzi szempontból nem sokat mondhatunk. A fajok tekintélyes része palearktikus vagy palearktikus-nearktikus elterjedésű, mások viszont egész lokális előfordulásúak, egyik-másik csak egy-egy barlangból vált ismeretessé. Ennek egyik főoka az, hogy ezzel az aránylag nehéz csoporttal világviszonylatban is kevesen foglalkoztak. Rendszeres, területről területre haladó gyüjtéseket is kevés országban végeztek. Talán a testvéri finn nemzet hazájának: az ezertó országának, ennek az újabb faunisztikai és állatföldrajzi kutatások nyomán mind több és több érdeklődésre érdemes területnek a *Collembola*-faunáját ismerjük a legtüzetesebben mind rendszertani mind oekologiai tekintetben. Ez L i n n a n i e m i, az ősz turkui entomológus érdeme, aki nagy két-kötetes munkát irt Finnország *Collembola*-faunájáról. Sajnos ez a munka (1907—1912-ben jelent meg) rendszertani szempontból ma már kissé elavult s L i n n a n i e m i nem sokkal ennek a munkának a megjelenése után felhagyott az ősrovarok kutatásával.

Ha az egyes fajok közelebbi lelőhelyeit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a fajok legnagyobb része nedves erdei avarban tenyészik; sok faj (pl. a kéreglakók) mint másodlagos biotópban itt is előkerülnek. Ritkább eset az, amikor a nem kéreglakó fajt fa kérgén vagy kéreg alatt találjuk. A német szövegben összefoglalom az egyes természetes és mesterséges gyüjtési biotópokat s azok *Collembola* asszociációit.

Ebből is kitünik, hogy mennyi különbözőféle élettérben gyüjthetünk ugróvillás rovarokat. A *Collembolák* környezetüket, tartózkodási helyüket illetőleg nem nagyon válogatósak. Sok az ubiquista fajok száma, amelyek az erdei avartól kezdve a trágyadombig úgyszólván mindenütt megtalálhatók. Vannak kimondottan *subcorticol* fajok; ezek lombos és tülevelü fák kérge alatt élnek. Ilyen pl. az *Entomobrya corticalis, Entomobrya marginata, Sira platani, Sira buski.* A kéreglakó állatok egy része előszeretettel tartózkodik házak közelében, virágházakban, deszkák között. Igy találta meg kertjében virágcserepek alatt V i s n y a az *Entomobrya corticalist* és *marginatat* valamint a *Sira platanit.* Kissé szokatlan a nedvességkedvelő *Isotomurus palustris* körtefa kérgén s a fűben és lombos fák levelein élő *Entomobrya puncteolának* fenyőhasábok kérge alatt való előfordulása. Ilyen esetekben többé-kevésbbé a véletlen játékávval állunk szemben. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy a két fajt az említett szokatlan lelőhelyeken V i s n y a csak egy-egy példányban gyüjtötte.

A jelen dolgozatban felsorolt 42 fajjal még koránt sincs felderítve Kőszeg vidékének *Collembola*-faunája. A kutatást folytatni szándékozom és a rendelekzésemre álló, de még feldolgozásra váró anyagok determinálása, valamint a további gyüjtések eredményei nyomán bizonyosan tetemesen meg fog növekedni az egyes biotop-typusokban élő fajok száma s teljesebb

képet fogunk kapni Kőszeg vidékének *Collembola*-faunájáról mind rendszertani, mind állatföldrajzi és oekologiai tekintetben.

*

Irodalom.

1. Handschin: Urinsekten oder Apterygota (in: *Die Tierwelt Deutschlands und der angrenzenden Meeresteile*, 16. Teil, pp. 150, Jena 1929.)

2. Stach: Verzeichnis der Apterygoten Ungarns. *(Ann. Mus. Nat. Hung.* XXIII, 1929, p. 269—312.)

3. Szent-Iváný: Beitrag zur Kenntniss der Apterygoten-Fauna des Karpatenbeckens. *(Fragmenta Faunistica Hungarica* Tom. 1., fasc. 4, p. 90—93, Budapest 1938.)

4. Vellay J.: „Ordo: Apterygogenea" (in: *Fauna Regni Hungariae Vol.* III. Budapest 1900, p. 19—22.)

*

Dr. Josef von Szent-Iváný: Beitrag zur Kenntniss der Collembolen-Fauna der Umgebung von Kőszeg.

(Auszug). Verfasser gibt eine vorläufige Mitteilung über seine collembolen-faunistische Forschungen in der Umgebung der Stadt Kőszeg (West-Ungarn). Nach einer Einleitung, in welcher Verfasser eine allgemeine Übersicht der Morphologie und Systematik der Ordnung der Springschwänze gibt, werden die einzelen Arten in philogenetischer Reihenfolge aufgezählt. Bei jeder Art wird der Sammelbiotop, die Verbreitung der Art in und ausser Ungarn angegeben.

Die Bearbeitung des Materials erfolgte in dem Zoologisch-Systematischen Institut der Budapester P. Pázmány Universität, an der Biologischen Station zu Bellinchen an der Oder und an der Zoologischen Abteilung des Ungarischen Landesmuseums für Naturwissenschaften.

Hier will ich eine kurze oekologische Zusammenfassung geben, d. h. eine Aufzählung der einzelnen natürlichen und künstlichen Biotope und ihrer Collembolen-Assotiationen. Diese sind:

1. Faulende Laubschichte des Waldes: *Achorutes muscorum* Templeton, *Tetracanthella Wahlgreni* Axelson, *Folsomia quadrioculata* Tullberg, *Isotoma viridis f. pallida* Nicolet, *Entomobrya muscorum* Nicolet, *Entomobrya nivalis* L., *Entomobrya corticalis* Nicolet, *Lepidocyrtus lanuginosus* (Gmelin) Tullberg, *Orchesella bifasciata* Nicolet et *f. intermedia* Agren, *Orchesella flavescens* Bourlet et *f. pallida* Reuter et *f. melanocephala* Nicolet, *Tomocerus minor* Lubbock, *Tomocerus minutus* Tullberg, *Tomocerus longicornis* (Müller) Lubbock.

2. Zwischen Steinen und Mulm im Nadelwald: *Achorutes oniscoides* Latzl, *Tomocerus longicornis* (Müller) Lubbock.

3. Wald-Humus (mit wenig Laub bedeckt): *Onychiurus armatus* Tullberg.

4. Stamm, Aeste und Blätter von Laubbäumen: (Pirus communis, Syringa Josikea, Evonymus): *Isotomurus palustris* (Müller) Börner (auf dem Stamme eines Birnbaumes, anscheinend Zufall), *Entomobrya muscorum f. elongata* Brook, *Entomobrya superba* Reuter, *Entomobrya puncteola* (Uzel), *Sira platani f. nigromaculata* Lubbock, *Lepidocyrtus paradoxus* Uzel, *Orchesella flavescens* Bourlet et *f. pallida* Reuter et *f. melanocephala* Nicolet, *Deuterosminthurus bicinctus* Koch. *D. repandus* (Agren)

5. Blätter von *Hedera helix: Sira platani f. nigromaculata* Lubbock, *Tomocerus vulgaris* Tullberg.

6. Unter Fichtenrinde: *Entomobrya nivalis* L., *Sminthurinus sp.*

7. Unter der Rinde aufgeschichteter geschlagener Nadelhölzer: *Entomobrya puncteola* (Uzel), *Entomobrya corticalis* Nicolet, *Sira platani f. nigromaculata* Lubbock, *Lepidocyrtus cyaneus* Tullb.

8. Unter der Rinde aufgeschichteter geschlagener Laubbäume: *Sira buski* Lubbock, *S. platani f. nigromaculata* Lubbock, *Tomocerus vulgaris* Tullberg.

9. Stämme alter geschlagener Buchen: *Orchesella spectabilis* Tullberg, *Allacma fusca* L.

10. Hutpilze: *Hypogastrura armata* Nicolet, *Entomobrya nuscorum f. elongata* Brook, *Lepidocyrtus cyaneus* Tullberg, *Tomocerus flavescens var. separatus* Folsom.

11. Alte Porlinge (Polystictus): *Sira platani f. nigromaculata* Lubb., *Lepidocyrtus lanuginosus* (Tullberg), *Sminthurus multipunctatus f. albopunctatus* Stach, *S. viridis f. cinereoviridis* Tullberg.

12. Waldmoos: *Orchesella bifasciata f. intermedia* Agren, *Orchesella flavescens f. melanocephala* Nicolet. *Sinella myrmecophila* Reuter.

13. Grasige Waldblösse: *Lepidocyrtus lanuginosus* (Gmelin) Tullberg, *Tomocerus minutus* (Tullberg), *Dicyrtoma fusca* (Lucas) Lubbock.

14. Nasse Wiese: *Isotoma viridis* (Bourlet), *Entomobrya puncteola* (Uzel), *Lepidocyrtus paradoxus* Uzel, *Lepidocyrtus lanuginosus f. fucata* Uzel et *f. albicans* Reuter, *Sminthurus viridis f. cinereoviridis* Tullberg.

15. Oberfläche von Tümpeln: *Podura aquatica* L.

16. Ränder von Schneeflecken: *Hypogastrura socialis* Uzel.

17. Unter Resten eines Heuhaufens: *Orchesella cincta* (L.)

18. Auf Brettern unter Blumentöpfen in einem Garten: *Entomobrya puncteola* Tullberg, *Entomobrya corticalis* Nicolet, *Sira platani f. nigromaculata* Lubbock, *Pseudosinella alba* (Packard) Schäffer, *Orchesella cincta* (L.), *Tomocerus vulgaris* Tullberg.

19. Verwelktes Garten-Vergissmeinnicht (aus Blumenbeeten ausgeschieden) mit wenig Humus: *Hypogastrura armata* Nicolet, *Proisotoma minuta* Tullberg (beide in überaus grosser Anzahl).

Das untersuchte Material wurde grösstenteils von Dr. Aladár Visnya, Direktor des Städtischen Museums in Kőszeg, von den Mitgliedern der Sammelausflüge des Zoologisch-Systematischen Instituts der Budapester P. Pázmány Universität und vom Verfasser gesammelt. In der Bestimmung des Sammelmaterials stand Herr Dr. Gerhard Frenzel dem Verfasser öfters zur Hilfe, wofür ihm Verfasser auch an dieser Stelle seinen herzlichsten Dank aussprechen will.

„Dunántúli betyár-történetek."

Pár év előtt a két részre osztott sümegi *„Állami Darnay Múzeum"* néprajzi-termében külön tárló mutatta be a mult század betyárvilágának emlékeit. — Régi juhászfaragások örökítették meg *Subri Józsinak* és szeretőjének, *Répa Rozinak* képmását *„mángorló lapickán"*. Itt voltak szemlélhetők *Patkó Pista, Holics Gyuri* stb. dunántúli betyároknak *rézveretes csákány-fokosai, tűzköves puskái, pisztolyai,* elfogatásukkor viselt *rabláncai* stb.

A török járom alatt *Sümegh-vára* volt a veszprémi püspökség székeshelye. A *Biró Márton* püspök által *1750-ben* építtetett sümegi püspökkastélyban tartották a *napoleoni* harcok lezajlása utáni évtizedekben a *zalavármegyei* üléseket is. A Zalában a pandurok által elfogott betyárok támadó és védő fegyverei *Sümegen* a megyeház padlásáról kerültek elő félszázad évvel ezelőtt.

Subri Józsi — a mikosdi kanász — *Papp József* fia, italozás közben, a *„verbungósok"* által fejére nyomott huszárcsákó elől menekülve, csapott fel futóbetyárnak. A dunántúli megyékre kiterjedt kalandozásai közben sokszor megfordult *Zalában* is. Legutolszor a *sümeg-keszthelyi* út mentén nyujtózkodó *„Gyöngyösi-csárdában"* ricsajozott a ringó derekú *Répa Rozival,* a leányfejjel asszonysorba került szeretőjével. — A betyárok a kora nyári alkonyati órákban megszokott tanyázó helyükön, *Kósa József zalaszántóhegyi* pincehajlékában verődtek össze! Ott szokta *Subri Józsi* 1815-ben készült, kanászcímeres, húszitcés faragott *kulacsát* kedvenc italával megtöltetni. Ez került — *piroskadarka*-borral tele — mártott gyertya mellé a kecskelábú asztalra, ha tanyájukon italozás közben kitervelték rajtaütésüket egyik-másik nemesi kúrián vagy főuri kastélyon. Egy alkalommal, szőrén ült paripájukon, *Bakony-őserdejéből* közéjük vágtatott *Mülfajt betyár* is *Papp Andorral.* A kistermetű *Mógor* útközben szedte maga mellé *Holics Gyuri* és *Gráfl Ádám* nevű rablótársait is. — Mire a kaszás csillag felkészülődött az égboltra, együtt voltak valamennyien. A füstösképű *„kanyegér"* két muzsikus cigánytársával *Pengővel* és *Csorbával,* hamar megérezte a pecsenyeszagot. Mire a bakonyi betyárok beléptek a *Gyöngyösi-csárdába,* már keresztbe tett vonójukkal rázendítették a *„kopogóst"*. Az italozástól

megneszesült *Holics Gyuri* derékon is kapta a szemrevaló csárdásnét és bependerítette betyár társaihoz az ívószobába. De ezúttal hamar végeszakadt a heje-hujázásnak, mert három vármegye kékgatyás rendőrei agyarkodtak *Subri* bandájára. *Kéry Mihály* zalai esküdt *pandurjai* pedig félszemmel mindig oda sandítottak a Gyöngyösi-csárdára. Az őrtálló betyár első sippantására lóra is kaptak valamennyien. A zalai, somogyi panduroktól körülkerített *Kis-Bakony* és *Tarbóc, Urbér* sürüjéből valahogyan kikászálódtak. De a *lápafői erdő* tisztásán mégis hurokra kerültek. Néhányan áttörtek a katonasággal megerősített pandurcsapaton. De *Subri Józsi* a betyárvezér, ezüstveretes pisztolyát előrántva, önkezűleg vetett véget rablóéletének. Később a nagybajuszú *Kaszás*, veszprémi csendbiztos a kezére került *Mülfajt* rablóbetyárt fel is huzatta 1836-ban, karácsony szentestéjének reggelén a veszprémi akasztódombon.

Holics Gyuri és *Grál Ádám*, egérutat nyerve, visszakívánkoztak *Szántó-Szőlőhegy* pincehajlékába; talán a *Subri* által „*Kósá*"-éknál felejtett disznó-címeres kulacsért jöttek.[1] De nem jutottak el a pincéig, mert ott is már szűkült sorsa az üldözött betyárvilágnak. A kékgatyás zalai pandúrok körülfogták az összes gyanús hajlékokat. Így egyetlen menedékhelyük a három püspököt kiszolgált sarvali vaddisznók öregkanászánál, *Tütő Jánosnál* volt. Itt nyugodtan pihenhettek volna, de a betyárgyomor hamar ráunt a vadmalacpörköltre, és megkívánta a birkagulyást. — Így átcsaptak egy kis vendégeskedésre *Keszey Pistához*, az *ereki püspökmajor* birkásához. De a birkásgazda hamar megelégelte a betyár barátkozást, és besugta látogatásukat a sümegi pandúrok őrmesterének. Különösen *Holics Gyuri* volt terhére, aki *Bazsi-hegyről* mindig magával hozta *Tóth Julis* nevű szeretőjét is egy kis dáridózásra. Éppen Julist becézgette Gyuri betyár, amikor az est homályában rájuk ütöttek a *kékgatyások*, és bilincsbe verték valamennyit. Julis pirosló kezeire is rálakatolták a „békiyót". A sümegi börtönben sinylődő betyárokra és Gyuri szeretőjére az 1836-ban kihirdetett statárium mint rögtönítélő bíróság ki is rótta *a maguknak bőven megérdemelt és másoknak rettentő példájára a* halálbüntetést!

A túlvilági életre serkentő bitófa készen várta az elítélteket az *Ilona-majori* sümegi akasztódombon! Még csak „szelemen"-nel és a kötélkészségekkel kellett felcicomázni, amelyek régen ott gubbasztottak — a börtönőr kezelése alatt — a vármegyeház padlásán.

Kesseldorfer, Zalaegerszeg hóhéra is már megérkezett pribékjeivel. A fekete csuhás *Fakundus* atya is elvégezte már kötelességét az Istenhez tért halálraítélteknél, vigasztaló szavával megkönnyebbülést szerezve a kötényét telesírt Tóth Julisnak is!

Nagy volt a sürgés-forgás a patika előtti kőpad tájékán. A vármegyeház börtöne előtt álldogáló szekerek megindítását várták a környékbeli földesurak és Sümeg táblabírái, hogy csézájukon ki-

[1] *Subri Józsi* 1815-ben készült kanászcímeres, húszitzés, juhászfaragású *kulacsát Kósa* szántói szőlősgazda unokájától szereztem meg a „*Sümegi Múzeum*" betyáremlék-gyüjteményének gazdagítására.

csilingeljenek az akasztódombhoz. Betyárok felmagasztalása Zalában nem ment ritka eseményszámba. De az mégis izgatta *Kisfaludy Sándorral, Mayer őrnaggyal, Vajda Ignác* hétszemélynökkel együtt a táblabírákat, hogyan ültetik bele a *kötélszelemenbe* az ingre vetkőztetett Tóth Julist, mielőtt felcsigáznák a magasba, ahol kötélhurokkal várja a vörösdolmányos *Kesseldorfer* hóhér.

Az akasztódombbal szemben zöldelő magaslaton vertek tanyát a táblabírák. *Deák Ferkót* — a későbbi haza bölcsét — is átcsalta *Nyirlakról* sógora. A borzalmas látványosságtól írtózó *Kisfaludy Sándort* — sok rábeszélés után — *Hertelendy Gyuri* püspöki fiskus incselkedte ki, mint mondta: *„Vegyen részt duruszámnak, Gyuri-betyárnak végtisztességén"!* Az akasztás reggelén az akkor még legénynyszámba menő, később híres iskola-alapító *Ramassetter Vince* (kinek remek bronzszobra — *Istók János* művészi alkotása — Sümeg ősi város főterét díszíti), a szomszédos szőlőhajlékába ebédre *invitálta* meg nagyapámmal együtt táblabíró barátait. Az erkélyes pincehajlék előtti *„ágasfán"* rézüstben rotyogott a pirosló *gulyás*-leve, melynek illata át is rezgett a táblabírák által elfoglalt magaslatra. — Az elítéltek némán, szemlesütve várták sorsukat. Csak Julis leányzóból tört ki a síró szó, amikor a pribékek kékhabos köténnyét oldozni kezdték. Váratlanul — az utolsó pillanatban, — hangos morgás támadt a városvégi Keresztfa táján. Lohogva rohant az akasztódomb felé a megyehuszárként szereplő nagybajuszú *Farkas pandúr* rúdra kötött fehér kendőjét együtt lobogtatva ívnagyságú papír-*stafétájával*. Sikerült is jókor eljuttatni *Kéry Mihály* esküdt úr kezeibe. A nemes vármegye megkegyelmezett Tóth Julisnak, kinek úgysem volt egyéb bűne, minthogy forró csókkal viszonozta a nyalka betyárok öleléseit. Pedig akkor már bele is ültették a pribékek a *szelemenbe* Julis leányzót; sőt már csatos cipőcskéjét is lekapcsolták formás lábairól. Az ítéletet végrehajtató esküdt úrnak már kezében szorongott a *halálvessző*. Ennek kettétörését akadályozta meg az utolsó pillanatban érkezett *„staféta"!*

A betyárok felmagasztalása már nem érdekelte a táblabírákat! Az akasztódombnak hátatfordítva, a „gulyás-leves" illatának csalogatására a *Baglyas-hegy* felé bandukoltak. Sétájuk közben a versfaragó *Magyar Ferkót, Sümegvár regéjé*-nek költőjét ugratták, hogy készítsen rimes *„sírfeliratot"* a felakasztott betyárok emlékére.

A vers meg is született, de éhes gyomorral egy lantpengető sem enyeleg szívesen múzsájával. Magyar Ferkó is előbb belakmározott a birkagulyásból. Verselő kedvét gyöngyöt verő piros kadarka-borral megserkentve, fel is olvasta nagylére eresztett rímes zengeményét:

„Holics Gyuri, Gráfl Ádám!
Pandúrkézről akasztófán
Felmagasztalt csüggedéssel
Függenek jó egészséggel,
Testüket a holló vájja,
Lelküket a pokol várja.

Lánysóhaj kíséri útjuk!
Nem nekünk szól, sajnos tudjuk...!"

A rímes zengeményt nagy tetszéssel fogadták a kocingató táblabírák. Csak Deák Ferkó huzogatta egykedvűen lefelé konyuló bajuszát, és megszólalt: „Poéta Öcsém! Beérik az akasztófán csüngő betyárok kevesebb szóval is! Elég lesz ennyi az akasztófán csüngő betyároknak:

„Itt nyugosznak, ha a böjti szél engedi"!

*

Már félszáz éve elmult, hogy régészeti kutatásaim közben feltártam az akasztófadombbal határos területen felfedezett őskori temető másfélezer urna-sírját. Élete alkonyán többször kisétálgatott velem az őszfejű honvéd-őrnagy, *Kisfaludy Móric*, *Görgey tábornok* volt hadsegéde. Az ő biztatására sírásóimmal léket vágattam az akasztódombon is. Meg is találtam az itt felakasztott híres bakonyi és zalai betyárok koponyáit.

Már lecsúszóban volt az őszi nap, a nagy távolból csak árnyképe látszott *Tátika* romkoronás, erdős magaslatának, amikor utólszor ballagtam együtt *Kisfaludy Sándor* kisöccsével hazafelé. Akkor hallottam tőle ezeket az érdekes betyár történeteket.

Darnay Kálmán.

*

A kőszegi kártyagyárosról,

Eberhard Pálról mint „chartifoliorum pictor"-ról Szily János püspök levelezésében is találunk említést. Az eset, amelynek kapcsán ez történik, igen jellemző arra, hogy Szily mily erélyesen intézkedett, ha valamiről tudomást szerzett, ami az egyházi fegyelmet sértette. Így Schiessl Henrikről, aki a kőszegi kártyagyárosnál mint segéd dolgozott, megtudta, hogy valójában stájer franciskánus. Rögtön írt Kovachich Ignác kőszegi plébánosnak, hogy szólítsa fel Schiesslt a püspök előtt való megjelenésre. Miután ez nem használt, Bőle András szombathelyi plébánost, a későbbi püspököt küldte ki Kőszegre. Schiessl Bőlének bevallotta, hogy ferences laikus testvér s engedély nélkül hagyta el néhány hónappal előbb a judenburgi kolostort. Erre Szily a székesegyházi egyházfinak és püspöki inasának kíséretében visszaküldte Stájerországba a ferencesek tartományi főnökéhez, Loibner Kiliánhoz. Abból, hogy Eberhard segédet tudott tartani, arra következtethetünk, hogy kártyagyára elég jól mehetett.

(A vonatkozó levelezést lásd a szombathelyi püspöki levéltár kurrens iratai között: Kovachich Szilyhez 1798. júl. 1; Szily válasza júl. 4; Szily Loibnerhez júl. 12.) *G. Gy.*

SZÉPIRODALOM.

Váth János legújabb munkái.

A Balaton csöndjében él és munkálkodik *Váth* János, a magyar vidék legserényebb tollú írója. Írásaival még az 1910-es évek elején tűnt fel, s azóta szakadatlanul dolgozik. Az író negyedszázados jubileumára a Balatoni Szövetség 10 kötetben adta ki Váth János írásait.

Váth János világa a Balaton. A magyar tenger táját, embereit, életét tárja fel, nagyon festői, eleven írásaiban. Tud problémákat felvetni és húsból-vérből való alakokat mozgatni kisebb-nagyobb rajzaiban. Erős realista írásai külön szint, értéket jelentenek az új magyar irodalom számára.

Pedig Váth János nagyon nehéz, mostoha viszonyok között kénytelen a szellem frisseségét megőrizni és fenntartani. Váth János azonban tud dacolni a rideg körülményekkel, és nem csüggedő lélekkel ír és harcol a maga posztján. Vitalitására jellemző, hogy gyüjteményes kiadása óta a következő könyvei jelentek meg: *„Halásztűznél"* (rajzok 1937.), *„Déli harangszó"* (történelmi regény 1935.), *„Galileai halászok"* (bibliai regény, Györgyfi Gy. rajzaival 1937.), *„Szent László népe"* (regény, Élet-kiadás, Budapest 1937.), *„Solt anyja"* (történelmi regény 1939.). Folytatásban különféle helyeken most jelenik meg: *„Erdélyi csillagok"* (regény),*„A csők"* (regény) és a *„Farkasok dala"* (regény). Ezek közül az *„Erdélyi csillagok"* című regénye most jelenik meg lengyelül is.

Váth János írói munkásságáról valóságos kis könyvtár jelent már meg, s ezek között nagyon értékes, elismerő méltatások. Hisszük, hogy írói képessége teljében még sok-sok Váth-írás lát napvilágot, s ezekben egyre szebben, egyre maradandóbb színekben tükröződik a *Balaton*, Váth János írói élményének legigazibb, legvonzóbb területe. *(B. N. J.)*

*

SZAKIRODALOM.

Saád Ferenc dr.: *Katonai nevelés.* Pécs, 1940. Kultúra K. M. Mayer és Tsai.

Olyan időket élünk, amikor a nemzet katonás szellemű (helyesebben honvédelmi) nevelésének kérdése vitán felüli fontosságú.

Időszerű érdeklődéssel olvassuk S. könyvét is, mely szintén hangsúlyozza, hogy ez a nevelés nem szaknevelés többé, hanem egybe kell olvadnia a nemzetnevelés és nemzeti szellem fogalmával. A katonás szellemű nevelés történeti áttekintésében ki is emeli, hogy ez a nevelés a magyar történelem folyamán sohasem merült feledésbe, sőt néha erősen előtérbe is jutott a történelmi idők parancsoló szavának és főleg a magyar faj szellemének, erényeinek megfelelően.

A könyv ezután a katonai nevelés három nagy területére: a tiszt-

képzésre, az altisztek és legénység nevelésére, végül az általános honvédelmi nevelésre tér át. A zöm a tisztképzésé. Kár, hogy ezen a téren nem mindig tárgyilagos. A katonai nevelőintézetet „messze főléje" helyezi „minden rendű és rangú nevelőintézetnek, mert célkitűzései határozottak és magasztosak"; ott „nem kegyetlenek és főleg nem igazságtalanok" stb. (38. l.) (Mint máshol?) Megállapításaiban helyenként sok a lelkesedés. Pl.: a tisztnek „emberi mértékkel egyáltalán nem mérhető legmagasabb erkölcsi alappal kell bírnia", s „a tisztisarjadék világnézetét az eszmények magasságában kell keresnünk" (50. l.). De három sorral lejjebb már reális: „A katona világnézete a legegyszerűbb, legrövidebb, de legemberibb". Vagy: „Korunk műveltségi szempontból rendkívüli követelményekkel lép fel a nevelőkkel szemben. Szinte elképzelhetetlen magasságban kell neveltjei felett állnia" (51. l.). Viszont másutt, nagyon szerényen, nem kér mást a nevelőktől, csak „hogy a tapasztaltabb bajtársat lássa bennük a növendék", mert „ha tényleg műveltebbek vagyunk nála, azt úgyis észreveszi" — mondja (48. l.). Nem mondható az ilyen természetű munkával párhuzamos gondolatnak az sem, hogy hogy ismételten ostorozza az elméleti pedagógiát, sőt általában az elvont gondolkodást, „mely nélkül évezredekig fenntartotta fajáť az emberiség" (? 29. l.).

A munka, de főleg a tisztképzési rész, szerkezetileg nem szerencsés. Több külső beosztással áttekinthetőbb, világosabb volna az a sok fölvetett kérdés, ami itt együtt van 56 lapon át, alfejezetek nélkül. (A következő altiszti fejezet már csak $6^1/_2$ lap.)

Részleteiben azonban sok erkölcsi érték van a tisztképzési, altiszti, legénységi és honvédelmi résznél egyaránt. A könyv ezen egészséges szellemét jellemzően illusztrálja az alábbi pár idézet: „Kívánatos volna, hogy ne csupán gondolkodni tanítsuk meg a jövő tisztikarát, hanem érezni is". „Nekünk nem arra kell törekednünk, hogy közelebb hozzuk a tisztikart és a legénységet, hanem arra, hogy a két réteget teljesen összeforrasszuk. Kérdés, van-e ezen a téren kívánni való? Van!" (56—57. l.) „Rendkívül üdvös volna — mondja máshol, a legénységről szólva —, ha nagyobb helyőrségekben szórakozásra és üdülésre berendezett nagyszabású katonaotthonok volnának", nemcsak kémelhárítói, hanem közerkölcsi okból is. A legénységgel való bánásmódnál a nemzeti lélek kutató, szerető megértésében látja a kulcsot. Az általános nevelésnél pedig nyiltan kimondja, hogy „lenézéssel és elnyomással nem lehet tömeget nevelni" (119. l.), és hogy „honvédelmi nevelés csakis a szociális igazság és krisztusi szeretet jegyében felépített államban képzelhető el, ahol egymásért élnek az emberek" 134. l.). „Ha aztán mindenegyes katonai feladatot átszínezünk magyar feladattá, akkor álmunkat mindig nagyon erős ember őrzi majd, akit úgy hívnak, hogy: a nemzet katonája."

Bárha minél több megvalósulna a helyes optimizmust hirdető, időszerűen magyaros gondolatokból! Mert mindnyájan szerető aggódással figyeljük drága hazánknak sorsdöntő, szent problémáit. *Pongrácz István.*

KRÓNIKA

Zala vármegye

bekapcsolódásának órája is elérkezett, mert a dolgok természetes rendje szerint el is kellett érkeznie. Kettős öröm számunkra, hogy az új és vértelen honfoglalás legdiadalmasabb napjaiban köszöntött ránk ez az óra, amely a Dunántúli Szemle számára is terület- és tekintélynagyobbodást jelent, új és lelkes munkatársaknak megbecsült kézszorítását, új erőforrások felfakadását a gazdag és ősi zalai televényből.

A bekapcsolódás előkészítésén *Bernrieder Katinka* szerkesztőbizottsági tagtársunk és *Pehm József* prelátus úr Őméltósága fáradoztak a legtöbbet. A siker Pehm József prelátus úr lelkes megértésének köszönhető, aki készséggel vállalta a beszervezés áldozatos munkáját, és 1940. szeptember 14-ére összehívta azt az értekezletet, amely a csatlakozás kérdésében hivatott volt határozni. Az értekezlet — a törvényhatóság megértéséből — a zalaegerszegi vármegyeháza kisgyűlés-termében ülhetett össze, és maga az alispán, *Brand Sándor dr.* úr Őméltósága is megtisztelte azt megjelenésével. Az értekezleten — Pehm József prelátus úr elnöklésével — megjelent a megyei tudományos kutatók és kulturális szakemberek színejava, sokan pedig lelkeshangú levélben mentették ki elmaradásukat, csatlakozásuknak egyidejű bejelentésével. Még budapesti részvevője is volt a gyűlésnek *dr. Bogyay Tamás* minisztériumi tisztviselő és műtörténész személyében, ami mindennél jobban bizonyítja a zalaiak komoly és értékes érdeklődését. A szomszédos Vasból — a Dunántúli Szemle képviseletében — a főszerkesztőn kívül Bernrieder Katinka, *dr. Nagy János* főszolgabíró szerk. bizottsági tagok és *dr. Visnya Aladár*, a kőszegi múzeum igazgatója s „A Kőszegi Múzeum Közleményei"-nek rovatvezetője vettek részt a tanácskozáson. Az elnök röviden ismertette az értekezlet összehívásának célját, majd átadta a szót a Dunántúli Szemle főszerkesztőjének, aki — a helyi kutatások rendkívüli jelentőségére s a szomszédos külső és belső területek hasonló törekvéseire utalva — részletesen kifejtette a csatlakozás lehetőségének minden feltételét. A főszerkesztő előadása után dr. Brand Sándor alispán úr szólt elsőnek a kérdéshez, a legnagyobb megértéssel és áldozatkészséggel ajánlva fel a törvényhatóság támogatását. Többek hozzászólása után az értekezlet egyhangú lelkesedéssel mondotta ki a csatlakozást s egyúttal — Pehm József prelátus úr elnökségével — kiküldött egy intézőbizottságot, amely a legrövidebb időn belül — már szept. 27-én — megválasztja a zalai szerkesztőbizottságot s a körzeti képviselőket, hogy haladéktalanul megindulhasson a zalai szervezés munkája.

Rendületlenül hisszük, hogy Zala bekapcsolódásával a Dunántúli Szemle fejlődésének igen fontos állomásához érkeztünk. Adja Isten, hogy úgy legyen! *P. Á.*

TARTALOM.

Rög és lélek.

VII. évfolyam — — — — — — — — — — — — — — 3
Abai Imre: Szombathely város igazságszolgáltatása a XVII. század elején ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 249
Banner János dr.: Badeni edények a vasmegyei gyüjteményekben ___ 373
Bogyay Tamás dr.: A kallosdi kerek templom ___ ___ ___ ___ ___ 267
Brodszky Ferenc: A veszprémi Harmónia — — — — — — — 77
Brodszky Ferenc: A Veszprémvármegyei Zenetársaság ___ ___ ___ 397
Csaba József: Csákánydoroszló halfaunája ___ ___ ___ ___ ___ 417
ifj. Csemegi József: Krisztus az Olajfák hegyén ___ ___ ___ 43; 144
Fodor Henrik: Celldömölk százévelőtti jobbágygazdaságának élete ___ 176
Gutheil Jenő dr.: Mátyás korának veszprémi emlékei ___ ___ ___ 119
Herkely Károly dr.: A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyüjteménye ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 164; 356
Horváth Tibor Antal: A szombathelyi ötvösség története ___ 3; 134
Kazáry Károly: A jánosházi gróf Erdődy-birtok és vár rövid története 62
Kallós Zsigmond dr.: Hejgetés — — — — — — — — 32; 153
Morvay Péter: Kádárta helynevei — — — — — — — — — 52
Nagy László dr.: A csutora — — — — — — — — — — 14

Radnóti Aladár dr.: Rómaikori néger szobrocska Kőszegen — — — 84
Reiszig Ede dr.: A vasvári királyi vármegye ispánjai ___ ___ ___ 337
Tóth János: Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken ___ ___ ___ 236
Vajkai Aurél dr.: Adatok Tóköz néprajzához ___ ___ ___ ___ ___ 282
Várkonyi Nándor dr.: A dunántúli költészet ___ ___ ___ ___ 225; 386
Végh Gyula: Régi címeres emlékek Kőszegen ___ ___ ___ ___ ___ 113
Visnya Aladár dr.: Érdekesebb harasztok új lelőhelyei Vas megyében 278

A Kőszegi Múzeum közleményei.

Győrffy János dr., Móczár László dr., Szelényi Gusztáv dr., † Roman Anton: Újabb adatok a Kőszegi-hegység hártyásszárnyú faunájához I. ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 189
Kolosváry Gábor dr.: Újabb adatok Kőszeg vidékének kaszáspók-faunájához ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 300
Pongrácz Sándor dr.: Adatok a Kőszegi-hegység egyenesszárnyúinak ismeretéhez ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 297
Szalay László dr.: Adatok a Kőszegi-hegység százlábú (Chilopoda) faunájának ismeretéhez — — — — — — — — — — 93
Szent-Iványi József dr.: Adatok a kőszegvidéki ugróvillás rovarok (Collembola) ismeretéhez ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 425

Asztag.

Sz. Babos Lajos: Sírfelirat — — — — — — — — — — — 101
Banner János dr.: Idol-töredék Szombathely határából ___ ___ ___ 96
Beke Ödön dr.: Kérdés ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 143
Beke Ödön dr.: Szentbékkálla ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 314
Bendefy László dr.: A turulmadár ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 307
Bernrieder Katinka: Gólyáink védelmében ___ ___ ___ ___ ___ 202
Bodócs István: Buszma — böszme ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 296
Csaba József: A félholdas gerle Szombathelyen is megjelent ___ ___ 163
Darnay Kálmán: „Dunántúli betyár-történetek" ___ ___ ___ ___ 440
Dömötör Sándor dr.: Szólásmondások az időjárásról Balatonkenesén 195
Faller Jenő: A kőszegi posztósipar historikumához ___ ___ ___ ___ 197
G. Gy.: A kőszegi kártyagyárosról ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 443
Gallus Sándor dr.: Régibb vaskori vaslándzsa a kőszegi Múzeumban 312
Horváth Tibor Antal: Vasmegyei szavazóbárca (1824) ___ ___ ___ 118
Horváth Tibor Antal: Újabb bibliografiánk ___ ___ ___ ___ ___ 188
Huszár Lajos: Vasmegyei szavazó bárca (1824) — — — — — — 99
Rédl Rezső dr.: Adatok a Bakony flórájához ___ ___ ___ ___ ___ 196
Szendrey Zsigmond: A kígyó, házikígyó és kígyókő ___ ___ ___ ___ 198
Visnya Aladár dr.: Kőszegi kártyagyáros a XVIII. sz. végéről ___ ___ 205
V. A.: A velemi pikkelyharasztról ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 355
— y —: A veszprémi nyári művésztelep tagjainak kiállítása a Veszprémvármegyei Múzeum újonnan berendezett képtárában — — — 98

Tulipántos láda.

Beke Ödön dr.: Kérdés (Gyegesen) ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 266
Bödei János: Ethnologiai adattár — — — — — — — — — 101
Bödei János: Állathivogatók és zavarók Zalabaksán ___ ___ ___ 317
— Adatok a fejen való hordáshoz ___ ___ ___ ___ ___ ___ 318
— Göcseji adatok a vasaláshoz ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 319
— Mivel lehet boszorkányságot elkövetni? ___ ___ ___ ___ ___ 319
Musits Jenő: Rábagyarmati szótár ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 320

Kaláka.

Csirisznyák Antal, Horváth István: Farsangi köszöntő ___ ___ ___ 314

Horváth István, Weinberger Tibor, Bonyhádi László: Vasmegyei babonák 316
Morvay Péter: Most megnyiló rovatunkban ___ ___ ___ ___ ___ 205
— —: Hiedelmek a népi baromfitartás köréből ___ ___ ___ 203; 315
Szalay László: Néprajzi gyüjtemény Náraiból ___ ___ ___ ___ ___ 211

Őrség.

Szépirodalom.

Almásy László: Fábián Gyula: Az ősember völgye — — — — — 104
Bárdosi Németh János: Takáts Gyula: Május. — — — — — — 105
B. N. J.: Váth János legújabb munkái ___ ___ ___ ___ ___ ___ 444
Pavel Ágoston dr.: „Az ember tragédiája" — szlovénul ___ ___ ___ 214
Szó: Sipos Gyula: Lámpák a ködben ___ ___ ___ ___ ___ ___ 216
Szó: Harmath Imre: Ember a hídon ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 326
Szó: Verhaeren-versek ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 327

Szakirodalom.

Bárány László dr.: Jánky István dr.: Gondolattól a kifejezésig ___ 218
Beke Ödön dr.: Nyíri Antal: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 220
Bödei János: Gunda Béla dr.: Gyüjtőgazdálkodás. Az elvetett búzától a kenyérig — — — — — — — — — — — — — 107
Dányi Károly: Várkonyi Nándor: Petőfi arca ___ ___ ___ ___ ___ 330
Fodor Henrik dr.: Válasz Polány Istvánnak ___ ___ ___ ___ ___ 330
Fodor Henrik: Tömböly János: Vas vármegye jobbágygazdálkodása az 1828. évi összeírás alapján — — — — — — — — — 109
Késmárky Iván: Paulovics István: Il Campidoglio di Savaria ___ ___ 328
Molnár József: Bolla József: A népi konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben (Bakonyalja) ___ ___ ___ ___ ___ 328
Németh József dr.: Dr. Kevey István: A községbíró feladatai — — — 103
Pavel Ágoston dr.: Vilko Novak: Slovenica med Madžari — — — 110
Pavel Ágoston dr.: Balás-Piri Aladár: Magyar-szerb irodalmi kapcsolatok — — — — — — — — — — — — — — 106
Pavel Ágoston dr.: Božidar Jakac. ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 217
Pavel Ágoston dr.: Pater Bernardus Marburgensis ___ ___ ___ ___ 222
Polány István: Hozzászólás... ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 218
Pongrácz István: Saád Ferenc: Katonai nevelés ___ ___ ___ ___ 444
Reményi József dr.: Marék Antal: Mai dunántúli lírikusok ___ ___ 219
Reményi József dr.: Levél Clevelandból Csöngére ___ ___ ___ 331
Szendy László dr.: Polány István: Egy magyar falu története ___ ___ 223
Szentkúti József: Vidos Géza: A honvédsereg műszaki szolgálata 1848—49-ben ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 224
Szó: Gyuk Pál: Magyar ünnepes könyv — — — — — — — — 108

*

— —:Kol Erzsébet: Tiszaparttól Alaszkáig ___ ___ ___ ___ ___ 333
— —: Rapaics Raymund: Magyar kertek ___ ___ ___ ___ ___ 333
— —: Tasnádi-Kubacska András: A mondák állatvilága ___ ___ ___ 334
— —: Fehér Géza: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége ___ ___ 450

Krónika.

Pavel Ágoston dr.: Györffy István — — — — — — — — — — 111
P. Á.: Szilády Zoltán — — — — — — — — — — — 112
P. Á.: Zala vármegye ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 446
A Debreceni Nyári Egyetem ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 334
A magyar népi műveltség minden barátjához ___ ___ ___ ___ ___ 335

*

Az évfolyamot 150 szövegközti ábra és 1 táblázat illusztrálja.

Martineum Rt. könyvnyomdája Szombathely Gr. Széchenyi I.-utca 4—6.
Felelős nyomdavezető: Maitz Ferenc.

TARTALOM.

RÖG ÉS LÉLEK. **SCHOLLE UND SEELE.**

Reiszig Ede dr.: A vasvári királyi vármegye ispánjai ___ ___ ___ 337
Herkely Károly dr.: A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyüjteménye ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 356
Banner János dr.: Badeni edények a vasmegyei gyüjteményekben ___ 373
Várkonyi Nándor dr.: A dunántúli költészet ___ ___ ___ ___ ___ 386
Brodszky Ferenc: A Veszprémvármegyei Zenetársaság ___ ___ ___ 397
Csaba József: Csákánydoroszló halfaunája ___ ___ ___ ___ ___ 417

A KŐSZEGI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI. **MITTEIL. D. KŐSZEGER MUSEUMS.**

Szent-Iványi József dr.: Adatok a kőszegvidéki ugróvillás rovarok (Collembola) ismeretéhez ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 425

ASZTAG. **TRISTE.**

Darnay Kálmán: „Dunántúli betyár-történetek" ___ ___ ___ ___ 440
V. A.: A velemi pikkelyharasztról ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 355
G. Gy.: A kőszegi kártyagyárosról ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 443

ŐRSÉG. **1. Szépirodalom.** **WACHT.**

B. N. J.: Váth János legújabb munkái ___ ___ ___ ___ ___ ___ 444

2. Szakirodalom.

Pongrácz István: Saád Ferenc: Katonai nevelés ___ ___ ___ ___ 444

*

— —: Fehér Géza: A bolgár-törökök szerepe és müveltsége ___ ___ 446

KRÓNIKA. **CHRONIK.**

P. Á.: Zala vármegye ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ ___ 446

Visszavásároljuk 1—1 pengőért

az I. évf. 1., 2., 3., 4., a II. évf. 1—2. és a VII. évf. 3—4. számait.

Következő számunk — a VIII. évfolyam 1—2. száma — 1941. február hó 1-én jelenik meg.

FŐZZÜNK VASALJUNK VILLANNYAL

Fehér Géza: *A bolgár-törökök szerepe és műveltsége.* (Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.)

A magyar őstörténeti kutatásoknak új, jelentős állomását jelöli Fehér Géza munkája, mely a bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatását vizsgálja a keleteurópai művelődés kialakulásában. Kialakít egy képet, amely érthetővé teszi, miért jelent meg a bolgárság és magyarság nyugaton olyan nagy kultúrával, hogy állandó államokat tudott alkotni, kultúrával, amely kifelé is tudott hatni. Végérvényesen megdönti a nomád elméletet, rengeteg adattal bizonyítván be, hogy a bolgárok és a magyarok honfoglalásuk idején nem voltak nomádok. Fehér Géza a szófiai egyetem tanára, s tizenhét éve él Bulgáriában. Helyszíni tudományos kutatásai alapján megállapítja a magyar és bolgár ősműveltség közeli rokonságát, s hogy mindaz, amit a bolgár-törököknél találunk, megfelel annak, amit a honfoglaló magyarságról tudunk. A kitűnő munka legnagyobb jelentősége azonban az, hogy miközben adatokkal megvilágítja a bolgár-török kultúra képét és a honfoglaláskori magyar kultúrával való azonosságát, arra az eredményre jut, hogy ennek a népnek óriási szerepe volt Kelet-Európa, különösen a szlávság műveltségének kialakításában, azaz Kelet-Európának a kultúrvilágba való bevonásában. A magyarság államalakításának és kultúrájának formáit tehát nem nyugatról kölcsönözte, hanem magával hozta a bolgár-török népközösség hagyományaiként. A munkát 30 képes tábla és számos szövegközti kép gazdagítja. (Ára 5'— pengő.)

Jelen számunk munkatársai

(a tanulmányok, cikkek sorrendjében):

Reiszig Ede dr. ny. h. államtitkár (Bpest, XII. Kékgolyó-u. 2. c.); — *Herkely Károly dr.:* múzeumi tisztviselő (Veszprém); — *Banner János dr.* egyetemi tanár, dékán (Szeged, Baross-u. 2.); — *Várkonyi Nándor dr.* egyetemi m. tanár (Pécs, Kürt-u. 1.); — *Brodszky Ferenc* zeneiskolai igazgató (Veszprém, Diófa-u. 4/b.); — *Csaba József* s. jegyző (Csákánydoroszló); — *Szent-Iványi József dr.* múzeumi s. őr (Budapest, VIII. Baross-u. 13.); — *Darnay Kálmán* múzeumi igazgató (Sümeg); — *V. A.* = Visnya Aladár dr. múzeumi igazgató (Kőszeg); — *G. Gy.:* = Géfin Gyula dr. szemináriumi igazgató (Szombathely); — *B. N. J.* = Bárdosi Németh János városi tisztviselő (Szombathely); — *Pongrácz István* áll. gimn. tanár (Szombathely).

Felülfizetések.

A Dunántúli Szemlének példátlanul alacsony előfizetési díját a megnehezedett viszonyok és a lap terjedelmének igen jelentékeny újabb növelése ellenére sem emeltük. Mindenkinek belátására biztuk, tud-e és akar-e az évi 4 P-n felül is áldozni céljainkra néhány szivar vagy 1—2 liter vinkó árát. Felhívásunknak eredményeképen sok lelkes előfizetőnk akadt, aki az évi 4 P-t megfejelte egy-egy vastagabb garassal.

Szept. 15-éig következő új felülfizetések érkeztek (zárójelben a felülfizetett összeg):

Gáspár Ferenc, Körmend (4);
Kallós Zsigmond dr., Budapest (1);
Koltai Vidos Géza, Budapest (4);
Nagy Vendel, Szombathely (1);
Pogány Sándor, Budapest (1);
Saly Arnulf dr. Kőszeg (16);
Vasmegyei Mezőgazdasági Takarékpénztár R. T., Szombathely (10).

Hálás köszönet a megértésért és lelkes áldozatosságért!